

6687

ISBN 978-9910-573-59-0

J. O. SHOMURODOV
N. S. MIRSAGATOVA
D. A. MIRSAGATOV

PEDAGOGIKA
NAZARIYASI VA TARIXI

J. O. SHOMURODOV
N. S. MIRSAGATOVA, D. A. MIRSAGATOV

PEDAGOGIKA
NAZARIYASI VA TARIXI

TOSHKENT

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ORIENTAL UNIVERSITETI

J. O. SHOMURODOV, N. S. MIRSAGATOVA,
D. A. MIRSAGATOV

PEDAGOGIKA NAZARIYASI VA TARIXI

(Darslik)

TOSHKENT–2025

UO•K: 37.091.3:373.3

BBK: 74.00ya73_____

Sh 77

J. O. Shomurodov, N. S. Mirsagatova, D. A. Mirsagatov. Pedagogika nazariyasi va tarixi. (Darslik). – T.: «Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi», 2025. 492 b.

ISBN 978-9910-573-59-0

Ushbu darslik Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetining 60110100 – Pedagogika va psixologiya (qo‘shimcha tarbiya fani o‘qituvchisi) yo‘nalishi bakalavr bosqichi talabalari uchun mo‘ljallangan “Pedagogika nazariyasi va tarixi” dasturi asosida yozilgan. Darslik pedagogika oliy ta‘lim muassasalarida “Pedagogika nazariyasi va tarixi” fanini o‘qitishda muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, oliy ta‘lim muassasalarining pedagogika va psixologiya yo‘nalishi bakalavr bosqichi talabalariga ta‘lim-tarbiya jarayonlarining nazariy hamda amaliy asoslarini o‘rgatish, tarixiy asoslari, pedagogik faoliyat mazmuni bilan tanishtirish, umumpedagogik bilimlarni, pedagogik madaniyatni, kasbiy-pedagogik kompetentlikni shakllantirish va innovatsion ta‘lim jarayoniga tayyorlash orqali pedagogik jarayonda muvaffaqiyatga erishish masalalarini hal qilishni o‘rgatishda alohida ahamiyatga ega.

Данный учебник написан на основе программы «Теория и История педагогики», предназначенной для студентов бакалавриата Ташкентского государственного педагогического университета им. Низами по направлению 60110100 – Педагогика и психология (педагог дополнительного образования). Учебник педагогика является важным ресурсом при преподавании предмета «Теория и История педагогики» в высших учебных заведениях. Также направление педагогики и психологии высших учебных заведений решает вопросы успешности педагогического процесса путем обучения студентов бакалавриата теоретическим и практическим основам учебно-воспитательных процессов, ознакомления с историческими основами, содержанием педагогической деятельности, формирования общепедагогических знаний, педагогической культуры, профессионально-педагогической компетентности и подготовки к инновационному образовательному процессу, это особенно важно при обучении делать.

This textbook is written on the basis of the program “Theory and History of pedagogy”, designed for students of the undergraduate stage of the 60110100 – Pedagogical and psychological (teacher of additional educational science) direction of the Tashkent State Pedagogical University named after Nizami. The textbook pedagogy is an important resource in the teaching of the subject “Theory and History of pedagogy” in higher educational institutions. Also, the direction of pedagogy and psychology of higher educational institutions is of great importance in teaching undergraduate students the theoretical and practical foundations of educational and educational processes, introducing historical foundations, the content of pedagogical activity, the formation of universal pedagogical knowledge, pedagogical culture, professional-pedagogical competence and teaching them to solve the issues of achieving success in the pedagogical process by preparing them for the innovative educational process.

Taqrizchilar:

R.G. Safarova – Qori Niyoziy nomidagi TPMI pedagogika fanlari doktori, professor;

K.O. Matnazarova – Fan va texnologiyalar universiteti dotsenti, p.f.f.d. PhD.

Ushbu darslik O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023-yil 22-dekabrda 537-sonli buyrug‘iga asosan nashr qilindi.

ISBN 978-9910-573-59-0

© «Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi», 2025.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimiz ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlardan asosiy maqsad – yosh avlodni mustaqil fikrlaydigan, jamiyatda faollik ko'rsatadigan, qiyinchiliklarni qo'rqmasdan yengib o'ta oladigan hamda ularni yuksak ma'naviyatli shaxs sifatida tarbiyalashdir. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev: “Hech qachon unutmaylik, dunyodagi o'tda yonmaydigan, suvda cho'kmaydigan eng katta boylik bu – bilim va tarbiyadir” – deya ta'kidlab o'tgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 24-iyul kuni BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqida yosh avlodlar tarbiyasi masalalariga alohida to'xtalib, “Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga yetishi bilan bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat”, har qanday davlatning tarixiy taraqqiyot yo'lidan ma'lumki, yurtning jadal rivojlanishi, muayyan yutuqlarga erishishi, xalqning farovon bo'lishi o'sha davlatda yoshlar ta'lim-tarbiyasi va kelajagiga beriladigan e'tibor darajasiga chambarchas bog'liq. Shu ma'noda, O'zbekistonda yoshlar masalasi davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi”, – deb ta'kidladi.

Shuningdek, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida: “Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak” – deya ta'kidladilar. Shuning bilan bir qatorda, yoshlarni zamonaviy bilim va tajribalar, milliy hamda umumbashariy qadriyatlar asosida mustaqil va mantiqiy fikrlaydigan, ezgu fazilatlar egasi bo'lgan shaxs sifatida voyaga yetkazish, ta'lim sifatini tubdan yaxshilash maqsadida, avvalo, o'quv dasturlari, o'qituvchilar uchun metodik qo'llanmalarni ilg'or xalqaro mezonlarga moslashtirish masalalariga alohida to'xtalib o'tgan.

Ta'limiy islohotlar doirasida yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish jarayonining asosiy ishtirokchisi bo'lgan o'qituvchi, psixolog-pedagoglarni tayyorlash, ularni kasbiy shakllantirish, sohaviy bilim, ko'nikma va malakalarini izchil rivojlantirish, kasbiy kompetentlik

sifatlarini mustahkamlashga alohida e'tibor qaratilayotganligi hamda oliy ta'lim muassasalarida o'qitish sifatini yaxshilash, samaradorligini oshirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Binobarin, pedagoglarning bilim darajasi, kasbiy tajribasi, pedagogik kompetentligi, ilg'or ish uslublari, kasbiy faoliyatiga bo'lgan zamonaviy yondashuvlari yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish, uni barkamol shaxs qilib tarbiyalashga qo'yilayotgan ijtimoiy talablarni to'g'ri anglash, zimmalariga yuklatilgan vazifani mavjud talablardan kelib chiqqan holda oqilona tashkil etish uchun xizmat qiladi.

O'z tarixiga yangicha tafakkur asosida yondashish, o'tmishdagi pedagogik tafakkur daholarining shuhratini tiklash, ularning g'oyalarini xalq hayotiga tatbiq etish kabi ulug' ishlar amalga oshirildi. Ayni paytda o'zbek va boshqa qardosh xalqlarning milliy shakllanishi hamda rivojlanishini zamon talablariga mos keladigan ta'lim-tarbiya tizimisiz tasavvur qilish mumkin emas. Yosh avlodni tarbiyalash va o'qitish nazariyasi bilan amaliyotning qanday taraqqiy etib kelganligini bilmay turib, yoshlarni har tomonlama komil inson etib tarbiyalash masalalarini ilmiy ravishda hal qilib bo'lmaydi. Bu ajdodlarimiz tomonidan isbot qilingan ilmiy-nazariy, falsafiy-tarbiyaviy haqiqatdir.

Sharq va G'arb mutafakkir olimlarining pedagogik qarashlari O'zbekistonda jamiyat qurilishi jarayonlari, strategik maqsad – fuqarolik jamiyatini barpo etishda ma'naviy qadriyatlarimizni o'rganish alohida ahamiyatga ega. Shaxs ma'naviy dunyoqarashini zamonaviy demokratik g'oyalar hamda milliy-ma'naviy qadriyatlar asosida tarbiyalashda buyuk mutafakkir olimlarimiz: Abu Nasr Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Abu Ali ibn Sino, Imom Buxoriy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabilarning ilmiy-ijodiy meros namunalaridan keng foydalanish alohida ahamiyatga ega. Shunday ekan, yosh avlodni har tomonlama barkamol inson qilib tarbiyalashda buyuk mutafakkir olimlarimizning ilmiy-ijodiy meros namunalari bilan tanishtirib borish orqali ularda insoniylik, vatanparvarlik, halollik kabi sifatlar tarkib topadi.

Har bir ijtimoiy tuzumda insonning ma'naviy yuksalishini ta'minlovchi ta'lim-tarbiya, ma'naviyat va ma'rifat kabi tushunchalar mavjud bo'lib, ular pedagogika sohasidagi o'zgarishlarni jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda o'rganishni talab qiladi. Pedagogika tarixi qadim zamonlardan tortib, to hozirgi kungacha bo'lgan turli tarixiy davrlarda tarbiya, maktab va pedagogika nazariyalarining taraqqiyotini davrlar

talabi asosida o'rganib keldi. Har bir ijtimoiy tuzum, uning kelajagi, insoniyat istiqboli, kishilarning hayot va turmush darajasi fan va madaniyat taraqqiyoti bilan bevosita bog'liqlir. Binobarin, mustaqillik tufayli ko'hna Turkiston diyorida istiqomat qilib kelgan barcha xalqlar milliy qadriyatlarining qayta tiklanishi va rivojlanishi vujudga keldi.

Darslik pedagogika oliy ta'lim muassasalarining barcha bakalavriat ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun tayyorlangan bo'lib, darslikdan pedagog, magistr va talabalar hamda ilmiy izlanuvchilar foydalanishi mumkin.

I BO'LIM

PEDAGOGIKA NAZARIYASI.

1-MAVZU: O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA TA'LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Reja:

- 1. Taraqqiyot strategiyasi asosida jadal rivojlanish va yangilanish sari.**
- 2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.**
- 3. Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari.**
- 4. Ta'lim tizimi va turlari.**

Tayanch so'zlar: ta'lim tizimi, taraqqiyot strategiyasi, ta'lim islohotlari, Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi, 11 yillik umumiy o'rta ta'lim, professional ta'lim, oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi talim, kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish.

1. Taraqqiyot strategiyasi asosida jadal rivojlanish va yangilanish sari

Mamlakatimizning rivojlanishi, uning taraqqiyoti, yosh avlodning ta'lim-tarbiyasi, zamon talabiga mos bilimlarni chuqur egallagan mutaxassislar, ularning malakasi bilan bog'liq bo'lib kelgan. Shuning uchun ham yurtimizda yangi zamon avlodini tarbiyalash, ularning dunyoqarashini yangicha shakllantirish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bugungi kunda chinakam bilimli, ma'naviyatli va ma'rifatli odamgina inson qadrini bilishi, o'z milliy qadriyatlarini, milliy o'zligini anglashi, erkin va ozod jamiyatda yashash, mustaqil davlatimizning jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'rin egallashi uchun kurasha olishi mumkin. Kelajak yosh avlodning yangicha, erkin, mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni puxta egallagan, haqiqatni aytishdan cho'chimaydigan, mavjud qiyinchiliklar, muammolarni ochiq-oydin bayon etadigan, Vatanimizning ravnaqi va kelajagi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga oladigan, yoshlar qilib voyaga yetkazish lozim. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti boshchiligida Yangi O'zbekistonni yaratish uchun iqtisodiy, ta'lim, ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-gumanitar

kabi sohalarda yangi imkoniyatlar yaratilmoqda. Oxirgi yillar davomida mamlakatimiz rivojlanishi va taraqqiyoti butkul yangi bosqichga qadam qo'ydi, hayot jarayonlari tezlashdi. Jumladan, ta'lim sohasida keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Yosh avlod tarbiyasida hal qiluvchi o'rin tutadigan bog'chalar va maktablar tizimida ham ulkan o'zgarishlar amalga oshirilmoqda, ularning huquqiy asoslari yaratilmoqda. Ta'lim va tarbiyaning demokratik hamda dunyoviy xususiyatga egaligi, ta'lim-tarbiya jarayonining shaffofligi va ochiqligi, maktabgacha ta'lim va tarbiya mazmuni, darajasi hamda hajmining maktabgacha bo'lgan yoshdagi bolalarning rivojlanish xususiyatlariga hamda sog'lig'i holatiga muvofiqligi kabi asosiy qoidalar belgilandi. 2019-yil 8-mayda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, bolalarning sifatli maktabgacha ta'limdan teng foydalanishini ta'minlash, maktabgacha ta'lim xizmatlarining nodavlat sektorini rivojlantirish maqsadida "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi va 2020-yil 30-yanvarda maktabgacha ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni qo'llab-quvvatlash orqali maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarmog'ini yanada kengaytirish hamda bolalarning maktabgacha ta'limi bilan kengroq qamrab olinishini ta'minlash maqsadida "Maktabgacha ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident Qarori qabul qilindi. Ushbu hujjatlarga ko'ra maktabgacha ta'lim sohasidagi me'yoriy-huquqiy baza takomillashtirildi, maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratildi, maktabgacha ta'lim tizimiga innovatsiyalarni, ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalar joriy etildi. Shuningdek, respublika bo'ylab davlat bilan xususiy sheriklik asosida maktabgacha ta'lim muassasalarini tashkil etish rag'batlantirilib, tijorat banklari va xalqaro moliya institutlarining imtiyozli kreditlarini jalb qilish orqali tadbirkorlarga uzoq muddatli va imtiyozli kreditlar ajratish belgilab qo'yildi. Umumiy o'rta ta'lim tizimida ilg'or xalqaro tajriba va jamiyatning zamonaviy talablariga muvofiq sifatli ta'lim olish imkoniyatlarini yaratish, xalq ta'limi muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va byudjetdan mablag' bilan ta'minlashning samaradorligini oshirish, yoshlar ta'lim-tarbiyasi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratishga

qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda.

Yangi takomillashtirilgan davlat ta'lim standartlari bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etilmoqda. Ular ta'lim-tarbiya jarayoniga prinsipial yangi yondashuvning joriy etilishiga va u orqali o'quvchilarda olgan bilimlarini amaliyotda to'g'ri qo'llay olishga, mustaqil ijodiy fikrlash kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga undaydi. Iqtidorli bolalarni aniqlash, ta'lim jarayonida ilg'or texnologiyalarni qo'llagan holda ularni o'qitish va tarbiyalash bo'yicha yaxlit tizim yaratish, iste'dodli yoshlarni yanada qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, ma'nan yetuk va intellektual jihatdan barkamol avlodni shakllantirish maqsadida 2019-yil 20-fevralda "Prezident maktablarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qaror Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan imzolandi. Prezident maktablari faoliyatini tashkil etish maqsadida 2019-yil 25-iyunda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori qabul qilindi¹. Yoshlarning iste'dodi va qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, ularning ilm-fanni egallashga bo'lgan intilishlarini qo'llab-quvvatlash, iqtidorini ro'yobga chiqarish, uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini oshirish borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Yoshlarning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirish, iqtidorli o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish hamda ularni barkamol, jismonan va ruhan sog'lom shaxs sifatida Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash, bolalarda mehnat-sevarlik, vatanparvarlik, fidoyilik, keng dunyoqarashga ega komil inson bo'lishga intilish tuyg'usini shakllantirish maqsadida ijod maktablari va ixtisoslashtirilgan maktablar tashkil etildi. 2020-yil 11-martda Vazirlar Mahkamasi "Ijod maktablari va ixtisoslashtirilgan maktablar faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori² qabul qilindi. Yangi turdagi umumta'lim muassasalarini barpo etish va muqaddam qurilgan binolarni bosqichma-bosqich zamon talablariga moslash-tirish, o'quv-tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, ta'lim xizmatlari bozorida raqobatni rivojlantirish orqali umumiy o'rta ta'limni yangi bosqichga olib chiqish masalasiga alohida e'tibor qaratildi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 25-iyundagi 526-son qarori.

² O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 11-martdagi "Ijod maktablari va ixtisoslashtirilgan maktablar faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.

Mamlakatimizda istiqloqlarning dastlabki yillaridan boshlab ta'lim-tarbiya tizimini rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, farzandlarimizning jahon andozalariga mos sharoitlarda zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni egallashlari, jismoniy va ma'naviy jihadan yetuk insonlar bo'lib voyaga yetishlarini ta'minlash, ularning qobiliyat va iste'dodi, intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish, yoshlarimiz qalbida ona yurtga sadoqat va fidoyilik tuyg'ularini kamol toptirish borasida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Prezidentimizning 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"³gi Farmonida ijtimoiy soha, xususan, ta'lim va ilm-fan sohalarini rivojlantirish borasida bir qator vazifalar belgilangan. Hujjatda ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, yangi ta'lim muassasalarini qurish, ta'mirlash va kapital ta'mirlash barobarida ularni zamonaviy o'quv va laboratoriya jihozlari, kompyuter texnikasi hamda o'quv-metodik qo'llanmalar bilan ta'minlash nazarda tutilgan. 2017–2021-yillarda oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish dasturini ishlab chiqish, o'quv dasturlarini yanada takomillashtirish, pullik xizmatlar ko'rsatish va moliyalashtirishning qo'shimcha manbalarini izlashda oliy o'quv yurtlarining vakolatlarini kengaytirish yo'li bilan ularning mustaqilligi bosqichma-bosqich rivojlantirib boriladi. O'rta maxsus ta'lim tizimiga 2017-yilda birinchi marta 10-sinflarga o'quvchilar qabul qilish yo'lga qo'yildi. Bu akademik litsey va kasb-hunar kollejlariga qabul jarayonlari bilan barobar olib borildi. Bunda asosan ota-onalar va o'quvchilarning xohish hamda istaklari inobatga olindi. Yoshlarning ulug' ajdodlarimiz merosini o'rganishi, ularga mos yetuk kadrlar bo'lib voyaga yetishiga alohida e'tibor qaratildi. Sohalar bo'yicha chuqurlashtirilgan bilim berish maqsadida buyuk siymolar nomi bilan ataluvchi ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari faoliyati ishga tushirildi. Xususan, ulug' ajdodimiz Muhammad al-Xorazmiy nomidagi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yo'nalishiga oid chuqurlashtirib o'qitishga ixtisoslashtirilgan maktab, Mirzo Ulug'bek nomidagi ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim maktab internati, "Astronomiya va aeronavtika" bog'i tashkil etildi. Mazkur maktablar oldiga qo'yilgan talablardan biri – yuqori malakali, sohaning

³ O'zbekiston Respublikasi Prezident Sh.M.Mirziyoyevning 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni.

bilimdoni bo'lgan o'qituvchi-pedagoglar bazasini shakllantirish bilan birgalikda, maktabda chet tilini ham chuqur o'qitishdir.

Kredit modul tizimiga o'tish jarayoni. Amaldagi o'quv jarayoni o'quv haftalari soni 18 hafta bo'lib, kredit-modul tizimiga asoslangan o'quv jarayonini tashkil etishda bir semestr uchun o'qish davri o'rtacha 15 haftani, yillik haftalar soni 40–42 haftani tashkil etadi.

Amaldagi bakalavriat ta'lim yo'nalishlari o'quv rejalaridagi mavjud 4 ta (Gumanitar va tabiiy-ilmiy, umumkasbiy, ixtisoslik, qo'shimcha) fanlar bloki kredit-modul tizimida 2 tagacha (Majburiy fanlar, tanlov fanlar) qisqartirilishi rejalashtirilmoqda.

OTMlar o'quv dasturlarida muvozanat va me'yor paydo bo'ladi, o'quv jarayonining shaffofligi, o'quv dasturlarini iqtisodiyot, mehnat bozori va talabalar ehtiyojlari asosida shakllanishiga, darslarning sifatini yaxshilanishiga hamda talaba mustaqil o'quv dasturiga ega bo'ladi.

Taraqqiyot va yuksak rivojlanishga erishgan davlatlar tajribasiga ko'ra, har bir xalq o'z oldiga ulug' va istiqbol maqsadlarni qo'yishi hamda uni amalga oshirish salohiyatlari bilan jahon hamjamiyatida munosib o'rin egallaydi. Bugun O'zbekiston ham o'z tarixining ana shunday mas'uliyatli chorrahasida turibdi, desak, mubolag'a bo'lmaydi. Binobarin, Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan ishlab chiqilgan Taraqqiyot strategiyasi istiqbolimiz taqdirini hal etuvchi muhim va yangi davr bosqichini ifodalovchi milliy g'oyaga aylanmoqda. Xo'sh, strategiya nima? U xalqning maqsadlarini qanday ta'minlaydi? Tanlagan maqsadlarning istiqbollari nimalarda namoyon bo'ladi?

Strategiya – bu ta'limotni izlash, ifodalash va rivojlantirish tizimi bo'lib, u izchillik bilan hamda to'liq amalga oshirilganda uzoq muddatli muvaffaqiyatni ta'minlaydi.

XXI asrga kelib strategiya tushunchasi ancha kengaydi. Strategiya deb, dunyo miqyosida va davlat ichki hayotidagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hamda boshqa sohalarida vujudga kelgan inqiroziy vaziyatlarni prognozlashtirish va bartaraf etishga qaratilgan boshqaruvni tashkil etish masalalariga doir tushunchalarni qamrab oladi. Shundan kelib chiqib, davlat strategiyasi bir-biri bilan o'zaro bog'liq, lekin alohida xususiyat kasb etuvchi ko'plab tushunchalarda ifodalanadi.

Strategiyaning mohiyati taktik vazifalarni belgilashdan iborat. Siyosat, strategiya va taktika – strategik rahbarlik va boshqaruv jihatlari bilan bog'liq uchta mustaqil kategoriyadir. Ularning farqi shundan

iboratki, strategiya tasdiqlangan va amalga oshirish uchun qabul qilingan bo'lsa, uning joriy qilinishi strategiyalashtirilayotgan obyektning mayorga aylanadi. Taktika esa strategik vazifalarni amalga oshirish bo'yicha kundalik, oylik va yillik (joriy) rejalarini hamda ularning yechimi bo'yicha tadbirlarni taqozo etadi. Siyosat – bu strategiya va taktikani yagona samarali amal qiluvchi tizimga agregatsiya va integratsiya qilinishidir.

Shuningdek, strategiyaning asl mohiyatida xalqimizning orzumlari yo'g'rilgan g'oyalardan tashkil topgan milliy mafkuraning ifodasi yotadi. Mafkuradan nusxa olib bo'lmaganidek, davlatning strategik maqsadlarini ham boshqa davlat va xalqlarning tarixiy tajribasidan o'zlashtirib yoxud nusxa olib bo'lmaydi. Zero, har bir xalqning o'ziga xos siyosiy-ijtimoiy, demografik, iqtisodiy, madaniy tarixi, tabiiy resurslari mavjud bo'ladi. Aynan shu omillar ma'lum ijtimoiy sharoit va imkoniyatlarni vujudga keltiradi.

XXI asrda inson va insoniyat taqdiri bilan bog'liq bo'lgan global muammolardan kelib chiqib rivojlantirishni davrning o'zi taqozo etmoqda. Bu – bevosita jamiyatning barcha sohasi va yo'nalishlarini qamrab olgan yalpi yangilanishlarni talab qilayotgan hayotiy ehtiyojdir.

Xalqimizning o'ziga xos jihati shundaki, u adolatga, murosaga, ochiq ko'ngillik va samimiy munosabatga moyilligidir. U faol va ongli boshqarish orqali yangidan-yangi imkoniyatlarni namoyon qila oladigan, o'zining yuksak ma'naviy-axloqiy, ma'rifiy-ruhiy va intellektual salohiyatini ko'rsata oladigan bunyodkor xalqdir. Ayni ana shu kayfiyat, xalq fe'l-atvori, milliy ruhiyat ochiq jamiyat qurilayotganini, xalq bilan davlat o'rtasidagi munosabatning sog'lom va o'zaro ishonchli, aniq maqsad hamda umummilliy manfaat asosida qurilayotganini katta mamnuniyat bilan qabul qilmoqda. Ana shunday ijobiy hayotbaxsh ma'naviy-ruhiy vaziyat tobora chuqurlashib borayotgani sayin jamiyatda ulkan taraqqiyotga, sifat jihatdan yangilanishlarga va O'zbekistonning buyuk kelajagini yaratishga qaratilgan amaliy harakatlarimiz ham kuchayib bormoqda".

Har bir davrning o'z taraqqiyot omillari, ehtiyojlari, talablari va hayotiy tamoyillari bo'ladi. Tabiiyki, bularning barchasini shakllantirish va rivojlantirishga, ularga alohida ma'no-mazmun bag'ishlashga, bu davrda davlat, jamiyat hayoti, ijtimoiy-siyosiy institutlar faoliyatining aniq yo'nalishlarini belgilab beradigan ulkan tarixiy voqealar bo'ladi.

Davlat dasturini ham o'z ichiga oladigan mazkur keng ko'lamli dasturiy hujjat har tomonlama puxta ishlab chiqildi. 2022–2026-yillarga

mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi⁴ va uni "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi qabul qilindi. "Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari" tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan Davlat dasturida ustuvor yo'nalishlaridan biri ta'lim sohasidir. Mazkur Taraqqiyot strategiyasida ta'lim sohasida quyidagi maqsadlarni o'z ichiga oladi:

40-maqсад: Maktabgacha ta'lim tizimida byudjet mablag'lari-ning maqsadli va samarali sarflanishini ta'minlash

Maktabgacha ta'lim tizimida moliyaviy jarayonlarning shaffof tarzda amalga oshirilishi uchun zarur sharoitlarni yaratish.

41-maqсад: Maktablarni rivojlantirish milliy dasturini joriy etish orqali xalq ta'limi tizimida qo'shimcha 1,2 million o'quvchi o'rni yaratish

Yangi maktablar qurish, xususiy maktablarni ko'paytirish, ta'lim sifatini oshirishni nazarda tutuvchi milliy dasturni ishlab chiqish va amalga oshirish.

O'quv o'rinlari sonini 2026-yil yakuniga qadar 6,4 milliongacha yetkazish.

Nodavlat ta'lim xizmatlari ko'rsatuvchi tashkilotlarga sharoit va imkoniyatlarni kengaytirish orqali ularning ulushini 2026 yilda 8 foizga, shu jumladan 2022 yilda 3 foizga oshirish.

2022–2026-yillarda 217 ta "Barkamol avlod" bolalar maktabini rivojlantirish bo'yicha dasturni amalga oshirish.

Yoshlarni san'at dunyosiga oshno etish, kompyuter va IT texnologiyalari sohasida bilim hamda ko'nikmalarga ega bo'lishlari uchun zarur jihozlar bilan ta'minlangan 100 mingdan ortiq bepul to'garaklar faoliyatini yo'lga qo'yish.

Chekka hududlarda maktab hamda maktabgacha ta'lim muassasalarigacha transport qatnovini yo'lga qo'yish.

42-maqсад: 2026 yilga qadar o'quv dasturlari va darsliklarni ilg'or xorijiy tajriba asosida to'la qayta ko'rib chiqib, amalda joriy etish

Milliy o'quv dasturiga asosan 2026-yilga qadar 699 nomdagi, shu jumladan 2022-yilda 296 nomdagi yangi darsliklar, mashq daftarlari, o'qituvchi metodika kitoblari hamda mobil ilovalarni yaratish.

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi.

Milliy o'quv dasturi bo'yicha yangi metodikalarga o'qituvchilarni o'qitish maqsadida Elektron malaka oshirish platformasi uchun 2026-yilga qadar jami 769 ta videodars yaratish.

Umumta'lim maktablarida darslik va o'quv-metodik majmualarni tajriba-sinovdan hamda chet ellik mutaxassislar ishtirokida ekspertizadan o'tkazish tizimini joriy etish.

43-maqсад: Malakali o'qituvchilarning oylik maoshlarini bosqichma-bosqich 1000 AQSh dollari ekvivalentiga yetkazish

Iqtidorli o'qituvchilarning ish haqlarini malaka toifasiga qarab tabaqalashtirilgan holda oshirib borish.

O'qituvchilarga malaka toifalarini berish tartibini tubdan qayta ko'rib chiqish hamda malakani baholash metodikasi asosida adolatli va shaffof tizimni joriy etish.

44-maqсад: Maktablarda ta'lim sifatini oshirish, pedagog-kadrlarning bilimi va malakasini xalqaro darajaga olib chiqish

Maktabda faoliyat olib borishi uchun har bir fan bo'yicha mahalliy yoki xalqaro sertifikat siya talablarini belgilash.

Toifaga ega bo'lmagan maktab o'qituvchilarining bilim va ko'nikmalarini diagnostikadan o'tkazish.

Umumta'lim maktablarini, ayniqsa, chekka hududlardagi ta'lim maskanlarini oliy ma'lumotli pedagog kadrlar bilan to'ldirish ishlarini davom ettirish.

Maktablarda direktor va uning o'rinbosarlarini tayinlash tizimini maktab o'qituvchilari va ota-onalarning ishtiroki ta'minlanishini nazarda tutgan holda yanada takomillashtirish.

Xalq ta'limi tizimi tuman bo'linmalari faoliyatini to'liq raqamlashtirish hisobiga optimallashtirish.

45-maqсад: Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatida boshlang'ich sinf o'quvchilarini bosqichma-bosqich bepul ovqat bilan ta'minlash

Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatida tajriba-sinov tariqasida boshlang'ich sinf (1–4-sinf) o'quvchilarini bepul ovqat bilan ta'minlash tizimini joriy etish.

Tajriba-sinov natijalariga ko'ra boshlang'ich sinf (1–4-sinf) o'quvchilarini bepul ovqat bilan ta'minlash tizimini kengaytirish masalasini ko'rib chiqish.

46-maqсад: Oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 50 foizga yetkazish va ta'lim sifatini oshirish

Kadrlar buyurtmachilari takliflari asosida qabul parametrlarini 2022 yilda oshirish.

2022-yilda yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 38 foizga yetkazish.

To'lov-kontrakt asosida o'qishga qabul qilish parametrlarini oliy ta'lim muassasalari tomonidan mustaqil belgilash tartibini joriy etish.

2026-yilda qabul ko'rsatkichini kamida 250 mingga yetkazish.

Davlat oliy ta'lim muassasalariga akademik va moliyaviy mustaqillik berish, shu jumladan, ular tomonidan mehnatga haq to'lash, xodimlar soni, to'lov-kontrakt miqdori va ta'lim shaklini mustaqil belgilash amaliyotini yo'lga qo'yish.

Davlat oliy ta'lim muassasalarining tegishli huquq va vakolatlarini aniq belgilash.

47-maqсад: 2026-yilga qadar 10 ta salohiyatli oliy ta'lim muassasasini QS va TNE xalqaro reytinglariga kirishga maqsadli tayyorlash

Oliy ta'lim muassasalarining QS va TNE xalqaro reytinglariga kirishi uchun maqsadli dasturni ishlab chiqish.

10 ta salohiyatli oliy ta'lim muassasasini tanlash.

Salohiyati va o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqib, xalqaro reytinglarga kiritish bo'yicha 5 yilga mo'ljallangan maqsadli dasturlarni ishlab chiqish va tasdiqlash.

48-maqсад: Qariyb 100 ming o'rinli talabalar turarjoylarini barpo etish

Talabalar turarjoylarini davlat-xususiy sheriklik asosida barpo etishda loyihalarni moliyalashtirishning maqbul usullarini yo'lga qo'yish.

2022-yilda 18 800 o'rinli 47 ta talabalar turarjoylarini barpo etish.

2026-yilga qadar 72 400 o'rinli 181 ta talabalar turarjoylarini barpo etish natijasida talabalarni yotoqxona bilan ta'minlash darajasini 60 foizdan oshirish.

49-maqсад: 2026-yilgacha nodavlat oliy ta'lim tashkilotlari sonini kamida 50 taga yetkazish

2022-yilda Navoiy, Samarqand, Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlari va Toshkent shahrida kamida 1 tadan nodavlat oliy ta'lim tashkilotini tashkil etish orqali ularning jami sonini 34 taga yetkazish.

Qoraqalpog‘iston Respublikasida 5 ta nufuzli mahalliy va xorijiy oliygohlarning filiallarini hamda Toshkent viloyatida 5 ming nafar talabaga mo‘ljallangan Nurafshon davlat universitetini tashkil etish.

Andijon viloyatida 4 ta xususiy oliygoh tashkil etish. Natijada hudud-dagi yoshlarni oily ta‘lim bilan qamrovini 23 foizdan 50 foizga yetkazish.

Namanganda kelgusi 5 yilda 7 ta oliygoh tashkil etib, jami oliy o‘quv yurtlari sonini 10 taga yetkazish.

Samarqand shahrida 20 ming nafar talabaga mo‘ljallangan “Yoshlar shaharchasi”ni barpo etib, unda kamida 4 ta xorijiy universitetning filial va bo‘limlarini joylashtirish. Xorijiy davlatlarning yetakchi texnika universiteti bilan birgalikda Samarqand texnologiya universitetini tashkil etish.

Urganch davlat universiteti qoshida Muhammad Xorazmiy nomidagi xalqaro matematika markazi va jamg‘armasini, O‘zbekiston davlat xoreografiya akademiyasining Urganch filiali va uning qoshida Urganch boshlang‘ich raqs san‘ati maktab-internatini tashkil etish.

2026-yilda qabul ko‘rsatkichini kamida 250 mingga yetkazish.

Davlat oliy ta‘lim muassasalariga akademik va moliyaviy mustaqillik berish, shu jumladan, ular tomonidan mehnatga haq to‘lash, xodimlar soni, to‘lov-kontrakt miqdori va ta‘lim shaklini mustaqil belgilash amaliyotini yo‘lga qo‘yish.

Davlat oliy ta‘lim muassasalarining tegishli huquq va vakolatlarini aniq belgilash.

66-maqсад: Nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash-ning samarali tizimini shakllantirish, ularning hayot sifati va darajasini oshirish

Nogironlik belgisi bo‘yicha kamsitishga yo‘l qo‘ymaslik, nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ro‘yobga chiqarishda teng sharoitlarni va ularni buzganlik uchun javobgarlikning muqarrarligini ta‘minlash.

Nogironligi bo‘lgan shaxslar huquqlarini ta‘minlash sohasidagi umume’tirof etilgan xalqaro norma va standartlarni milliy qonunchilikka implementatsiya qilish.

Tibbiy-mehnat ekspertizasi va nogironlikni belgilashning shaffof, zamonaviy uslub va mezonlarini joriy etish, nogironligi bo‘lgan shaxslarga tibbiy-ijtimoiy yordam ko‘rsatish darajasi va sifatini oshirish.

Nogironligi bo'lgan shaxslarning oilasi, jamiyat va davlat bilan o'zaro aloqasini kuchaytirish, ularning qulay muhitda bo'lishi, shahar yo'lovchi transporti, ijtimoiy hamda boshqa infratuzilma obyektlaridan erkin foydalanishi uchun zarur sharoitlar yaratish.

Nogironligi bo'lgan shaxslarning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga jalb qilinishi va faol ishtirokini ta'minlovchi inklyuziv ta'lim hamda ishga joylashtirish tizimini takomillashtirish.

Nogironlikni belgilashning ijtimoiy modeliga bosqichma-bosqich o'tish vazifasi belgilab berilgan.

2. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni

Har bir suveren davlatning bosh huquqiy asosi bu uning Konstitutsiyasidir⁵. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 2023-yil 30-aprel referendum orqali tasdiqlangan yangi tahriri muqaddima, 6 bo'lim, 27 bob, 155 moddadan iborat. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining qoidolari hamisha ustuvor, birlamchi kuchga ega, boshqa qonunlarning barchasi u yoki bu tarzda konstitutsiyaviy me'yorlar asosida yaratiladi, uni rivojlantiradi va ro'yobga chiqaradi. Uning asosida me'yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqiladi. Mamlakatimiz Konstitutsiyasi kuchli axloqiy zaminga egadir. Unda avvalo insonparvarlik, adolat g'oyalari mustahkamlab qo'yilgan. Konstitutsiyaning markazida inson, fuqaro, uning huquqlari va qonuniy manfaatlari turadi. O'zbekiston Respublikasi demokratik huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish uchun harakat qilar ekan, har tomonlama rivojlangan, erkin shaxsni shakllantirishni o'zining asosiy vazifalaridan biri deb belgiladi. Ta'lim sohasida maqsadga yo'naltirilgan davlat siyosatini olib borish va bu vazifani yechishda asosiy vositalardan biridir. Ta'lim olish huquqi shaxsning asosiy huquqlaridan biridir. O'zbekiston Respublikasi Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida (1948-yil 10-dekabr) asoslab berilgan huquqni amalga oshirishning faoliyat ko'rsatayotgan mexanizmini yaratdi. Ta'lim olish huquqiga tegishli xalqaro hujjat (1960-yil 14-dekabrda Ta'lim sohasidagi kamsitishlarga qarshi kurash to'g'risidagi Konvensiya) shuni e'tirof etadiki, “ta'lim” iborasi o'qitishning barcha turlarini va bosqichlarini qamrab oladi hamda ta'lim

⁵ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 30.04.2023 <https://lex.uz/docs/-6445145>.

olish imkoniga ega bo'lish, ta'limning darajasi va sifati, shuningdek, ta'lim berish sharoitlarini o'z ichiga oladi. Xalqaro huquq normalari boshlang'ich ta'limning majburiy va bepul qilishni, o'rta ta'limni uning barcha turlarida umum erishadigan qilishni va undan hammaning foydalanishini ta'minlashni, oliy ta'limni to'la tenglik asosida va har bir kishining qobiliyatidan kelib chiqib, qonunda belgilangan o'qishning majburiyligini ta'minlashni tavsiya etadi. O'zbekiston Respublikasi o'zi olgan majburiyatlarga amal qilib uzluksiz ta'limning barqaror tizimini yaratdi, shaxsning ta'lim olish huquqini amalga oshirish mexanizmini mustahkamlab qo'ydi. Ta'limning yagona tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi: maktabgacha ta'lim va tarbiya; umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim; professional ta'lim; oliy ta'lim; oliy ta'limdan keyingi ta'lim; kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish; maktabdan tashqari ta'lim.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasida "Har kim ta'lim olish huquqiga ega. Davlat uzluksiz ta'lim tizimi, uning har xil turlari va shakllari, davlat va nodavlat ta'lim tashkilotlari rivojlanishini ta'minlaydi. Davlat bepul umumiy o'rta ta'lim va boshlang'ich professional ta'lim olishni kafolatlaydi. Umumiy o'rta ta'lim majburiydir. Maktabgacha ta'lim va tarbiya, umumiy o'rta ta'lim davlat nazoratidadir deb belgilab bergan. Mamlakatimizda mustaqillikning birinchi yillaridan boshlab ta'lim sohasida eski yondashuvlardan butunlay voz kechilib, yangicha tamoyillarga, milliy qadriyat va an'analarimizga, ilg'or jahon tajribasiga asoslanib, hayotimizni tubdan yangilash, uzoq va davomli maqsadlarimizni amalga oshirish uchun ta'lim hamda tarbiya sohasiga ustuvor ahamiyat qaratilib, bor kuch va imkoniyatlar shu yo'lda safarbar etilib kelindi. 2020-yil 23-sentyabrda "Ta'lim to'g'risida"⁶gi Qonunning yangi tahririda ta'lim tizimi va uni isloh qilish borasida bir necha o'zgarishlarni kuzatishimiz mumkin. Ushbu qonunning maqsadi ta'lim sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. Ta'lim olish huquqi: – Jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, har kimga ta'lim olish uchun teng huquqlar kafolatlanadi.

Ta'lim olish huquqi:

– ta'lim tashkilotlarini rivojlantirish;

⁶ O'zbekiston Respublikasining „Ta'lim to'g'risida“gi Qonuni 23.09.2020.

– ta’lim tashkilotlarida innovatsion faoliyatni qo’llab-quvvatlash va o’quv dasturlarini innovatsion texnologiyalarni qo’llagan holda amalga oshirish;

– ishlab chiqarishdan ajralgan (kunduzgi) va ajralmagan holda (sirtqi, kechki, masofaviy) ta’lim olishni tashkil etish;

– kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;

– umumiy o’rta, o’rta maxsus ta’limni va boshlang’ich professional ta’limni bepul olish;

– oilada yoki mustaqil o’qish orqali ta’lim olgan fuqarolarga, shuningdek, umumiy o’rta ta’lim olmagan shaxslarga akkreditatsiyadan o’tgan davlat ta’lim muassasalarida eksternat tartibida attestatsiyadan o’tish huquqini berish orqali ta’minlanadi.

Chet ellik fuqarolar O’zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga va qonun hujjatlariga muvofiq O’zbekiston Respublikasida ta’lim olishga haqlidir.

O’zbekiston Respublikasida doimiy yashayotgan fuqaroligi bo’lmagan shaxslar ta’lim olish uchun O’zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng huquqlarga ega.

“Ta’lim to’g’risida”gi Qonunga asosan ta’lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

– ta’lim ustuvorligining tan olinishi;

– ta’lim olish shaklini tanlash erkinligi;

– ta’lim sohasida kamsitishlarga yo’l qo’yilmasligi;

– ta’lim olishga doir teng imkoniyatlarning ta’minlanishi;

– ta’lim va tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning singdirilganligi;

– ta’lim va tarbiyaning insonparvarlik, demokratik xususiyati;

– ta’limning uzluksizligi va izchilligi;

– o’n bir yillik ta’limning hamda olti yoshdan yetti yoshgacha bo’lgan bolalarni bir yil davomida umumiy o’rta ta’limga tayyorlashning majburiyligi;

– davlat ta’lim standartlari va davlat ta’lim talablari doirasida ta’lim olishning hamma uchun ochiqligi;

– o’quv dasturlarini tanlashga doir yondashuvning yagonaligi va tabaqalashtirilganligi;

- insonning butun hayoti davomida ta’lim olishi;
- jamiyatda pedagoglarni ijtimoiy himoya qilishning kafolatlan-
ganligi;
- ta’lim tizimining dunyoviy xususiyatga egaligi;
- bilimlilik, qobiliyatlilik va iste’dodning rag‘batlantirilishi;
- ta’lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvining uyg‘unligi;
- ta’lim faoliyati sohasidagi ochiqlik va shaffoflik.

Ushbu qonunning V bobi “Ta’lim tashkilotlari pedagog xodimlari-
ning huquqiy maqomi” deb nomlanib, 44-moddasi⁷da Pedagogik faoliyat
bilan shug‘ullanish huquqiga alohida urg‘u berilganligi muhim
ahamiyatga egadir.

Tegishli ma’lumoti, kasbiy tayyorgarligi bo‘lgan va ma’naviy-
axloqiy fazilatlariga ega shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanish
huquqiga ega. Magistraturani tamomlagan shaxslar va diplomli
mutaxassislar o‘z mutaxassisligi bo‘yicha pedagogik faoliyat bilan
shug‘ullanish huquqiga ega.

Agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo‘lsa,
pedagogik oliy ma’lumotga ega bo‘lmagan shaxslarga qayta tayyorlash
kurslaridan o‘tganidan keyin ta’lim tashkilotlarida (bundan oliy ta’lim
tashkilotlari mustasno) pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanish huquqi
beriladi.

Ishlab chiqarish ta’limi ustalari qayta tayyorlash kurslaridan o‘tmas-
dan professional ta’lim tashkilotlarida pedagogik faoliyat bilan shug‘ul-
lanishga haqli.

Zarurat bo‘lganda professional ta’lim tashkilotlari ishlab chiqarish
ta’limi ustalarini, shuningdek, tegishli bilim hamda amaliy ko‘nikmalarga
ega bo‘lgan, oliy ma’lumoti bo‘lmagan boshqa mutaxassislarni amaliy va
qo‘shimcha mashg‘ulotlarni olib borish uchun jalb etishi mumkin.

45-moddasida Pedagog xodimlarning maqomi va ular faoliyatining
kafolatlari qayd etilgan jumladan:

- pedagog xodimlarning maqomi jamiyat va davlat tomonidan tan
olinadi;
- pedagog xodimlar ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanadi;
- o‘z kasbiy faoliyatini amalga oshirishi, ularning ijtimoiy maqomi
va obro‘cini oshirish uchun tashkiliy-huquqiy shart-sharoitlar yaratiladi,

⁷ O‘zbekiston Respublikasining „Ta’lim to‘g‘risida“gi Qonuni 23.09.2020.

shuningdek, o'z huquq va qonuniy manfaatlarini amalga oshirish uchun kafolatlar beriladi;

- ta'lim tashkilotlari pedagog xodimlarining huquqlari, sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'si davlat himoyasi ostida bo'ladi.

Ta'lim tashkilotlari pedagog xodimlarining kasbiy faoliyatiga aralashishga, ta'lim oluvchilarning bilimlarini to'g'ri va xolis baholashga ta'sir ko'rsatishga, shuningdek, ushbu pedagog xodimlarning xizmat majburiyatlarini bajarishiga to'sqinlik qilishga yo'l qo'yilmaydi.

Pedagog xodimlar quyidagi huquqlarga ega:

- o'z sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'sini himoya qilish;
- o'quv dasturlari doirasida mualliflik dasturlarini ishlab chiqish va joriy etish, o'qitish uslubiyotini ishlab chiqish, shuningdek tegishli o'quv fanlari, kurslari, modullaridan foydalanish, ijodiy faollik ko'rsatish;
- zamonaviy pedagogik shakllarni, o'qitish va tarbiya vositalarini, usullarini erkin tanlash hamda ulardan foydalanish;
- kasbiy faoliyatini amalga oshirish uchun ularga zarur shart-sharoitlar yaratilishini talab qilish;
- o'quv, ilmiy va uslubiy yo'nalishlardagi axborot-resurs markazlarining xizmatlaridan bepul foydalanish;
- davlat ta'lim standartlarini, davlat ta'lim talablarini, malaka talablarini, o'quv rejalari va o'quv dasturlarini ishlab chiqishda ishtirok etish;
- ilmiy, ilmiy-tadqiqot va ijodiy faoliyatni amalga oshirish, eksperimental faoliyatda ishtirok etish, innovatsiyalarni ishlab chiqish va joriy etish;
- ta'lim tashkilotini boshqarishda, shuningdek ta'lim tashkilotining faoliyati bilan bog'liq masalalarni muhokama qilishda ishtirok etish;
- kasaba uyushmalari va nodavlat notijorat tashkilotlari a'zosi bo'lish, xodimlarining vakillari bo'lish, fuqarolik jamiyati boshqa institutlari faoliyatida qatnashish;
- o'z kasbiy huquqlarini va umumiy manfaatlarni ifoda etish hamda himoya qilish uchun pedagog xodimlarning jamoat birlashmalariga birlashish;
- o'z kasbiy faoliyatiga aralashuvdan himoyalani;
- davlat sog'liqni saqlash muassasalarida bepul tibbiy ko'rikdan o'tish (davlat ta'lim muassasalari va tashkilotlari uchun);
- ta'lim oluvchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda ishtirok etish.

Pedagog xodimlar qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Pedagog xodimlarni ularning lavozim majburiyatlari bilan bog'liq bo'lmagan har qanday boshqa ishga jalb qilish taqiqlanadi.

46-moddasida Pedagog xodimlarning majburiyatlari ko'rsatib o'tilgan.

- ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'sini hurmat qilishi;

- o'quv mashg'ulotlarini sifatli o'tkazishi;

- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan, o'qitish va tarbiya-ning ilg'or hamda innovatsion shakllari va usullaridan foydalanishi;

- ta'lim oluvchilarning psixologik va o'ziga xos xususiyatlarini, jismoniy hamda ruhiy salomatligini, fiziologik rivojlanishini hisobga olishi, jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan shaxslarni o'qitish uchun shart-sharoitlar yaratilishiga e'tibor qaratishi;

- voyaga yetmagan ta'lim oluvchilar bilan ta'lim-tarbiya ishlarini ularning ota-onasi yoki boshqa qonuniy vakillari bilan hamkorlikda olib borishi;

- ta'lim tashkilotining ustaviga va (yoki) boshqa ta'sis hujjatlariga, ichki mehnat tartibi qoidalariga rioya etishi;

- o'z malakasini muntazam ravishda oshirib borishi, egallab turgan lavozimiga muvofiqlik jihatidan davriy attestatsiyadan o'tishi;

- tibbiy ko'rikdan o'z vaqtida o'tishi shart.

3. Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari

Respublikamizda ta'lim sohasidagi munosabatlarni tartibga solish maqsadida qabul qilingan mazkur qonunda quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi:

davlat akkreditatsiyasi – davlat ta'lim muassasalari va tashkilotlari, shuningdek nodavlat ta'lim tashkilotlari faoliyatining davlat ta'lim standartlari va ta'lim talablariga hamda o'quv dasturlariga muvofiq-ligining davlat tomonidan e'tirof etilishi hamda ularning bitiruvchilariga ma'lumot to'g'risidagi xujjatlarni topshirish huquqining taqdim etili-shidan iborat jarayon;

davlat ta'lim muassasasi – davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari tomonidan davlat mulki bo'lgan mol-mulk negizida tashkil

etilgan, davlat ta'lim standartlariga va davlat ta'lim talablariga muvofiq ta'lim beradigan muassasa;

davlat ta'lim standartlari – davlat tomonidan ta'limning mazmuni va sifatiga nisbatan belgilanadigan talablar majmuyi;

davlat ta'lim talablari – ta'limning tuzilmasiga, mazmuniga va uni amalga oshirish shart-sharoitlariga, shuningdek ta'lim oluvchilarning jismoniy, shaxsiy, intellektual, ilmiy hamda kasbiy sifatlariga qo'yiladigan majburiy talablar;

malaka – shaxsning kasbiy faoliyatning muayyan turini bajarishga tayyorgarligini ifodalaydigan, ma'lumot to'g'risidagi tegishli hujjat bilan tasdiqlanadigan bilim, qobiliyat, mahorat va ko'nikmalar darajasi;

mutaxassislik – malaka berish bilan yakunlanadigan muayyan kasbiy tayyorgarlik turining nomi;

nodavlat ta'lim tashkiloti – davlat ta'lim standartlari, davlat ta'lim talablari va o'quv dasturlariga muvofiq ta'lim xizmatlari ko'rsatish faoliyatini amalga oshirish huquqini beradigan litsenziya asosida ta'lim xizmatlari ko'rsatuvchi yuridik shaxs;

tarbiya – aniq maqsadli hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama kamol toptirishga, ularning ongini, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan tizimli jarayon;

ta'lim – ta'lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko'nikmalar berishga, shuningdek, ularning umumta'lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko'nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon;

ta'lim kampusi – yagona hududda birlashtirilgan o'quv binolarini, ilmiy-tadqiqot institutlarini (markazlarini), ishlab chiqarish majmualari va texnoparklarni, ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining vaqtincha yashash joylarini, laboratoriyalarni, axborot-resurs markazlarini (kutubxonalarni), sport inshootlarini, umumiy ovqatlanish obyektlarini o'z ichiga olgan binolar hamda inshootlar majmuyidan iborat bo'lgan, o'quv jarayoni, ma'naviy-axloqiy tarbiyaning yuqori samaradorligini ta'minlaydigan ta'lim-tarbiya muhiti;

ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilari – ta'lim oluvchilar, voyaga yetmagan ta'lim oluvchilarning ota-onalari yoki boshqa qonuniy vakillari, pedagog xodimlar va ularning vakillari;

ta'lim tashkilotlari attestatsiyasi – ta'lim tashkilotlarining faoliyatini baholash, davlat ta'lim standartlari, davlat ta'lim talablari hamda o'quv dasturlariga muvofiq kadrlar tayyorlash mazmuni, darajasi va sifatini aniqlash bo'yicha davlat nazoratining asosiy shakli.

4. Ta'lim tizimi va turlari

Ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi mamlakatda ta'lim taraqqiyotining rivoji ilmiy asoslarga ega bo'lib, u fan-texnika, madaniyatning yuksala borishi bilan chambarchas holda rivojlanib borishini nazarda tutadi. Insoniyat mavjud ekan, har doim taraqqiyot sari intiladi va yangidan-yangi fan yutuqlarini qo'lga kiritib boradi. Ta'lim tizimi esa ana shu fan yangiliklarini kelajak avlodga yetkazib berishni ta'minlaydi. Shu bois, ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda bo'lishi talab etiladi. Shuningdek, ta'lim oluvchilarning ushbu yutuqlardan oqilona foydalangan holda ulardan to'g'ri xulosalar chiqarib, kelajakda o'zlarining munosib o'rinlarini topishga zamin yaratadi. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"ni qonunining 5-moddasida belgilab qo'yilganidek, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, har kimga ta'lim olish uchun teng huquqlar kafolatlanadi.

Ta'lim olish huquqi:

- ta'lim tashkilotlarini rivojlantirish;
- ta'lim tashkilotlarida innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash va o'quv dasturlarini innovatsion texnologiyalarni qo'llagan holda amalga oshirish;
- ishlab chiqarishdan ajralgan (kunduzgi) va ajralmagan holda (sirtqi, kechki, masofaviy) ta'lim olishni tashkil etish;
- kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
- umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'limni va boshlang'ich professional ta'limni bepul olish;
- oilada yoki mustaqil o'qish orqali ta'lim olgan fuqarolarga, shuningdek, umumiy o'rta ta'lim olmagan shaxslarga akkreditatsiyadan o'tgan davlat ta'lim muassasalarida eksternat tartibida attestatsiyadan o'tish huquqini berish orqali ta'minlanadi. Chet ellik fuqarolar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga va qonun

hujjatlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasida ta'lim olishga haqlidir. O'zbekiston Respublikasida doimiy yashayotgan fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ta'lim olish uchun O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng huquqlarga ega. Davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablari ushbu qonunning 34-moddasida quyidagilar keltirilgan: Davlat ta'lim standartlari umumiy o'rta, o'rta maxsus, professional hamda oliy ta'lim mazmuni va sifatiga oid talablarni belgilaydi. Davlat ta'lim talablari:

- maktabdan tashqari ta'lim, oliy ta'limdan keyingi ta'lim, shuningdek kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish mazmunini;

- ta'lim tuzilmasini va ta'limni amalga oshirish shartlarini;
- ta'lim oluvchilarning jismoniy, shaxsiy, intellektual, ilmiy va kasbga oid sifatlari to'g'risidagi normalarni belgilaydi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standarti qo'llaniladi. Davlat ta'lim standartlarini va (yoki) davlat ta'lim talablarini bajarish barcha ta'lim tashkilotlari uchun majburiydir, bundan ushbu moddaning beshinchi qismida nazarda tutilgan hollar mustasno. Nodavlat ta'lim tashkilotlari mustaqil ishlab chiqilgan va litsenziyada ko'rsatilgan o'quv dasturlari asosida ta'lim faoliyatini amalga oshirishlari mumkin. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi davlat ta'lim standartlari, malaka talablari, oliy ta'lim, o'rta maxsus ta'lim hamda professional ta'limning o'quv rejalari va o'quv dasturlari ishlab chiqilishini ta'minlaydi. Ushbu maqsadlar uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tayanch davlat oliy ta'lim va professional ta'lim muassasalarini belgilaydi. Tayanch davlat oliy ta'lim va professional ta'lim muassasalari kadrlarning talabgorlari ishtirokida davlat ta'lim standartlarini, malaka talablarini, o'quv rejalari va o'quv dasturlarini tayyorlashni amalga oshiradi. Davlat ta'lim standartlari kasbiy standartlar asosida ishlab chiqiladi. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari ishlab chiqilishini ta'minlaydi. Oliy, professional, o'rta maxsus va umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari, malaka talablari, o'quv rejalari va o'quv dasturlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim fan va innovatsiyalar vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi tomonidan tasdiqlanadi. Tegishli vakolatlar berilgan boshqa vazirliklar,

davlat qo'mitalari va idoralar davlat ta'lim standartlarini O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi bilan kelishilgan holda ishlab chiqadi hamda tasdiqlaydi. Davlat ta'lim talablari ta'lim sohasidagi tegishli vakolatli davlat boshqaruvi organlari tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi. Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan shaxslarni o'qitish maxsus o'quv dasturlari asosida amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi davlat oliy ta'lim muassasalariga mustaqil ishlab chiqilgan va tasdiqlangan o'quv dasturlari, malaka talablari hamda o'quv rejalari asosida ta'lim xizmatlari ko'rsatish bo'yicha vakolatlarni berishi mumkin.

Uzluksiz ta'lim tizimi, uning tarkibiy qismlari va darajasi. Uzluksiz ta'lim – o'zaro mantiqiy izchillik asosida bog'langan hamda soddadan murakkabga qarab rivojlanib boruvchi va bir-birini taqozo etuvchi bosqichlardan iborat yaxlit ta'lim tizimi. Uzluksiz ta'lim milliy modelning asosiy tarkibiy qismlaridan biri O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi, shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy ehtiyojlarini qondiruvchi ustuvor sohadir. Uzluksiz ta'lim ijodkor, ijtimoiy faol, ma'naviy boy shaxs shakllanishi va yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi. Uzluksiz ta'lim jarayonida samarali natijalarga erishish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Yangi tahrirdagi Ta'lim to'g'risidagi qonunning 7-moddasida ta'lim tizimi, turlari va shakllari keltirilgan bo'lib, ular quyidagilar hisoblanadi:

Ta'lim turlari. Ta'lim turlari quyidagilardan iborat:

- maktabgacha ta'lim va tarbiya;
- umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim;
- professional ta'lim;
- oliy ta'lim;
- oliy ta'limdan keyingi ta'lim;
- kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
- maktabdan tashqari ta'lim.

Maktabgacha ta'lim va tarbiya. Maktabgacha ta'lim va tarbiya bolalarni o'qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek, bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan ta'lim turidir. Maktabgacha ta'lim va tarbiya olti yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni boshlang'ich ta'limga bir yillik majburiy tayyorlashni ham

nazarda tutadi. Maktabgacha ta'lim va tarbiyani tashkil etish tartibi ushbu Qonun, shuningdek, "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan belgilanadi.

Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim. Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim umumta'lim o'quv dasturlarini, zarur bilim, malaka hamda ko'nikmalarni o'zlashtirishga qaratilgan.

Umumiy o'rta ta'lim (I–XI sinflar) bosqichlari quyidagilardan iborat:

- boshlang'ich ta'lim (I–IV sinflar);
- tayanch o'rta ta'lim (V–IX sinflar);
- o'rta ta'lim (X–XI sinflar).

Umumiy o'rta ta'lim tashkilotining birinchi sinfiga bolalar ular yetti yoshga to'ladigan yilda qabul qilinadi. Boshlang'ich ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko'nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan. Tayanch o'rta ta'lim o'quv dasturiga muvofiq ta'lim oluvchilarga bilim, malaka va ko'nikmalarning zaruriy hajmini beradi, ularda mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Tayanch o'rta ta'lim doirasida (VII-sinf dan so'ng) ta'lim oluvchilarda kasblar bo'yicha birlamchi bilim va ko'nikmalarni shakllantirish uchun ularni professional tashxislash va kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha choralar amalga oshiriladi. O'rta ta'lim o'quv dasturiga muvofiq ta'lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko'nikmalar o'zlashtirilishini, shuningdek ta'limning keyingi turi tanlanishini hamda yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblar egallanishini ta'minlaydi. Professional tashxislash va kasb-hunarga yo'naltirish, shuningdek ta'lim oluvchilarni yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblarga tayyorlash tartibi qonun hujjatlarida belgilanadi. Umumiy o'rta ta'lim umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida uzluksiz tarzda, majburiy bo'lgan o'n bir yil davomida amalga oshiriladi.

Professional ta'lim. Professional ta'lim egallanadigan kasb va mutaxassislik bo'yicha quyidagi darajalarni o'z ichiga oladi:

- boshlang'ich professional ta'lim;
- o'rta professional ta'lim;
- o'rta maxsus professional ta'lim.

Boshlang'ich professional ta'lim kasb-hunar maktablarida IX sinf bitiruvchilari negizida bepul asosda kunduzgi ta'lim shakli bo'yicha

umumta'lim fanlarining va mutaxassislik fanlarining ikki yillik integratsiyalashgan dasturlari asosida amalga oshiriladi. O'rta professional ta'lim kollejlarda davlat buyurtmasi yoki to'lov-shartnoma asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi ikki yilgacha bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta'lim shakllari bo'yicha umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'lim hamda boshlang'ich professional ta'lim negizida amalga oshiriladi. O'rta maxsus professional ta'lim texnikumlarda umumiy o'rta, o'rta maxsus, boshlang'ich professional va o'rta professional ta'lim negizida davlat buyurtmasi yoki to'lov-shartnoma asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi kamida ikki yil bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta'lim shakllari bo'yicha amalga oshiriladi. Ushbu Qonun kuchga kirguniga qadar o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi (to'qqiz yillik umumiy o'rta va uch yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi) olgan fuqarolar ham o'rta professional va o'rta maxsus professional ta'lim olish huquqiga ega. Kasb-hunar maktablari, kollejlari va texnikumlar ta'lim oluvchilarning o'zi tanlagan kasbga hamda mutaxassislikka ega bo'lishini ta'minlaydi. Fuqarolar shartnoma asosida ikkinchi va undan keyingi professional ta'limni olish huquqiga ega.

Oliy ta'lim. Oliy ta'lim bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklari bo'yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlanishini ta'minlaydi. Oliy ma'lumotli kadrlarni tayyorlash oliy ta'lim tashkilotlarida (universitetlar, akademiyalar, institutlar, oliy maktablar) amalga oshiriladi. Umumiy o'rta (o'n bir yillik ta'lim), o'rta maxsus (to'qqiz yillik tayanch o'rta va ikki yillik o'rta maxsus ta'lim), boshlang'ich professional ta'lim (to'qqiz yillik tayanch o'rta va ikki yillik boshlang'ich professional ta'lim) olgan shaxslar, shuningdek, ushbu Qonun kuchga kirguniga qadar o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi (to'qqiz yillik umumiy o'rta va uch yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi) olgan shaxslar oliy ma'lumot olish huquqiga ega.

Oliy ta'lim ikki bosqichga – **bakalavriat va magistratura** bosqichiga ega.

Bakalavriat oliy ta'lim yo'nalishlaridan biri bo'yicha chuqurlashtirilgan bilim, malaka va ko'nikmalar beradigan, o'qish davomiyligi kamida uch yil bo'lgan tayanch oliy ta'limdir.

Magistratura tegishli bakalavriat negizidagi aniq mutaxassislik bo'yicha o'qish davomiyligi kamida bir yil bo'lgan oliy ta'limdir.

Magistratura mutaxassisliklarining va ularga muvofiq bo'lgan bakalavriat ta'lim yo'nalishlarining ro'yxati ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organi tomonidan belgilanadi. Fuqarolar shartnoma asosida ikkinchi va undan keyingi oliy ma'lumotni olish huquqiga ega.

Oliy ta'limdan keyingi ta'lim. Oliy ta'limdan keyingi ta'limni oliy ta'lim va ilmiy tashkilotlarda olish mumkin. Oliy ta'limdan keyingi ta'lim doktorlik dissertatsiyasini tayyorlash va himoya qilish maqsadida mutaxassislikni chuqur o'rganishni va ilmiy izlanishlar olib borishni nazarda tutadigan tayanch doktorantura, doktorantura va mustaqil izlanuvchanlik asosida ilmiy darajaga ega ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashni ta'minlaydi.

Tayanch doktorantura falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD)) ilmiy darajasiga da'vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralgan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar ixtisosligi bo'yicha oliy ta'limdan keyingi ta'lim shakli hisoblanadi.

Doktorantura fan doktori (Doctor of Science (DSc)) ilmiy darajasiga da'vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralgan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar ixtisosligi bo'yicha oliy ta'limdan keyingi ta'lim shakli hisoblanadi. Mustaqil izlanuvchilik falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD)) yoki fan doktori (Doctor of Science (DSc)) ilmiy darajalariga da'vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralmagan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar ixtisosligi bo'yicha oliy ta'limdan keyingi ta'lim shakli hisoblanadi. Ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash, ilmiy darajalar va ilmiy unvonlar berish tartibi, shuningdek harbiy, tibbiyot va boshqa ta'lim tashkilotlarida oliy ta'limdan keyingi ta'lim olish xususiyatlari qonun hujjatlarida belgilanadi. Oliy ta'limdan keyingi ta'limning davom etish muddati qonun hujjatlarida belgilanadi.

Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish. Kadrlarni qayta tayyorlash tayanch mutaxassisliklar va kasblarga muvofiq bo'lgan yo'nalishlar bo'yicha faoliyatni amalga oshirish uchun qo'shimcha kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarning zarur hajmi egallanishini ta'minlaydi. Kadrlar malakasini oshirish kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarning chuqurlashtirilishi hamda yangilab borilishini ta'minlaydi, kadrlarning toifasi, darajasi, razryadi va lavozimi oshishiga

xizmat qiladi. Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish shakllari hamda muddatlari tegishli davlat ta'lim talablari bilan belgilanadi.

Maktabdan tashqari ta'lim. Bolalarning ehtiyojlarini qanoatlantirish, bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, shuningdek tijorat tashkilotlari madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport yo'nalishidagi maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlarini tashkil etishi mumkin. Maktabdan tashqari ta'lim bolalarga uzluksiz ta'lim berishning tarkibiy qismi sifatida ularning iste'dodi va qobiliyatini rivojlantirishga, ma'naviy ehtiyojlarini qanoatlantirishga qaratilgan. Maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlari jumlasiga bolalar, o'smirlar ijodiyoti saroylari, uylari, klublari va markazlari, "Barkamol avlod" bolalar maktablari, bolalar-o'smirlar sport maktablari, bolalar musiqa va san'at maktablari, studiyalar, axborot-kutubxona hamda sog'lomlashtirish muassasalari kiradi. Maktabdan tashqari ta'lim berish tartibi ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organi tomonidan belgilanadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Taraqqiyot strategiyasining asosiy maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
2. Ta'lim sohasidagi islohotlarga izoh bering.
3. Uzluksiz ta'lim tizimining isloh qilinishi qanday omillar bilan bog'liq?
4. Kasb-hunar ta'limini tashkil etishga yangicha yondashuvni qanday baholaysiz?
5. Oliy ta'lim tizimining isloh qilinishi asosida qanday natijalarga erishiladi?
6. Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishga qo'yiladigan talablarga baho bering.
7. Professional ta'lim tizimining asosiy maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
8. Boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim dasturlariga izoh bering?

2-MAVZU: PEDAGOGIKA SHAXS TARBIYASI VA RIVOJLANISHI TO‘G‘RISIDAGI FAN. ILMIY-PEDAGOGIK TADQIQOTLAR METODOLOGIYASI VA METODLARI

Reja:

- 1. Pedagogika fani va uning asosiy kategoriyalari.**
- 2. Pedagogika fanining paydo bo‘lishi va rivojlanishi.**
- 3. Pedagogik fanlar tizimi.**
- 4. Pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqasi.**
- 5. Ilmiy-pedagogik tadqiqotlarni tashkil etish va o‘tkazish**

Tayanch so‘zlar: pedagogika, maqsad, vazifa, obyekt, predmet, kategoriya, falsafa, estetika, etika, psixologiya, gigiyena, sotsiologiya, tarix, pedagogikaning sohalari, pedagogika fani metodologiyasi, ilmiy-tadqiqot metodlari.

1. Pedagogika fani maqsadi va uning asosiy kategoriyalari

PEDAGOGIKA (yun. paidagogike – pais, paidos - bola + ago – yetaklab boraman, tarbiya qilaman)⁸.

- 1) ta’lim-tarbiyaning nazariy asoslarini tadqiq etuvchi fan;
- 2) yoshlarga ta’lim-tarbiya hamda ma’lumot berish, ularni rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlarining o‘rganuvchi o‘quv fani;
- 3) pedagogika oliy o‘quv yurtlarida o‘qitiladigan turkum fanlarining umumiy nomi. Ushbu fan ijtimoiy tarbiyaning umumiy qonuniyatlari, muayyan jamiyatda yagona ijtimoiy maqsadga muvofiq yosh avlodni tarbiyalash hamda unga ta’lim berishning mohiyati va muammolarini o‘rganadigan fan.

Pedagogika ijtimoiy fanlar tizimiga kiruvchi fan sanalib, yosh avlod hamda kattalarni milliy istiqlol g‘oyalari asosida tarbiyalash, unga ta’lim berish muammolarini o‘rganadi.

Pedagogika fanining maqsadi shaxsni har tomonlama rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim-tarbiya tizimining nazariy empirik asoslarini yaratish hamda shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim-tarbiya tizimini nazariy metodologik jihatdan qurollantirishdan iborat.

⁸ Pedagogika. Ensiklopediya. III jild. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent, 2017, 400b.

Pedagogika - ta'lim va tarbiya jarayonini yaxlitlikda o'rganadigan fan sohasi.

Pedagogika shaxsga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya tizimini nazariy jihatdan qurollantirishda, birinchi navbatda, antropologiya hamda psixologiyaga tayangan holda ish ko'radi.

Shuning uchun ham:

- pedagogika fani shaxsning jamiyatga evolyutsion tarzda taraqqiy etishiga yordam beradigan pedagogik omillar, qonuniyat va prinsiplarni;

- shaxsning shakllanishi, inson nutqini rivojlantirish hamda mehnat faoliyatini muayyan maqsadga yo'naltirishga asos bo'ladigan pedagogik ta'sirlar, ta'lim-tarbiya jarayonida odam organizmidagi biologik tafovutlarni hisobga olish yo'llarini;

- shaxsning jamiyat hayoti, o'zbek xalqining milliy turmush tarziga moslashishini ta'minlovchi pedagogik vositalar va qonuniyatlarni;

- o'zbek xalqining madaniy va ma'naviy merosi, qadriyatlarining shaxs shakllanishiga ta'sirini;

- o'zbek xalqi mifologiyasi va folklorining ta'lim-tarbiya natijalariga ta'sirini;

- shaxs tarbiyasida o'zbek mifologiyasi va o'zbek xalqi og'zaki ijodiyoti namunalaridan foydalanish yo'llari, vosita va metodlarini;

- tasavvuf ta'limotida ilgari surilgan ta'lim-tarbiya asoslarini;

- o'zbek xalqining ma'rifiy hayotida ta'lim-tarbiyaning shakllanishi, uning taraqqiyot bosqichlari va o'ziga xos yo'nalishlarini;

- shaxs milliy dunyoqarashini shakllantirishning yo'l, usul, vosita va metodlarini;

- shaxsning jamiyat hayotiga moslashishini hamda jamiyat hayotidagi o'zgarishlarning shaxs taraqqiyotiga ta'sirini belgilovchi pedagogik omillar va qonuniyatlarni;

- inson xarakteri, uning tabiati, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarining majmuyi darajasida rivojlantiruvchi pedagogik vosita va qonuniyatlarni;

- shaxsning fantastik qobiliyati, sirli imkoniyatlari, ekologik ta'lim-tarbiya yo'li bilan tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish hissini tarbiyalashning yo'l va vositalarini;

- munosabatlar pedagogikasining o'ziga xos jixatlarini;

- odamning yosh xususiyatlari, yashash hududi, egallagan kasbiy ko'nikmasi, uning jismida sodir bo'ladigan ayrim fiziologik

o'zgarishlarni hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning shakl va vositalarini;

- kompetensiyaviy yondashuvning didaktik asoslarini;
- mediata'lim va elektron manbalar bilan ishlashning o'ziga xos xususiyatlarini;

- o'quvchi shaxsining aqliy-intellektual, ma'naviy axloqiy, iqtisodiy, huquqiy, ekologik tafakkurini, kasb-hunarga bo'lgan qiziqishini shakllantirish va muntazam rivojlantirib borishning nazariy asoslari, yo'l, usul, vosita va metodlarini tadqiq etishdan iborat.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida pedagogika fani o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarni amalda hal qilish uchun quyidagi prinsiplarga tayanadi:

- 1) amalga oshirilgan tadqiqotlarning shaxs, davlat va jamiyatni rivojlantirishga yo'naltirilganligi prinsipi;

- 2) pedagogika sohasidagi tadqiqotlar natijalarining shaxsni jamiyat hayotiga tayyorligini ta'minlashga yo'naltirilganligi (ijtimoiy integratsiya va sotsiokorreksiya) prinsipi;

- 3) pedagogika sohasidagi tadqiqotlarning ta'lim-tarbiya tizimini demokratiya va insoniylik tamoyillari asosida tashkil etishni ta'minlashga yo'naltirilganligi prinsipi;

- 4) pedagogika sohasidagi tadqiqotlarning ta'lim-tarbiya jarayonini milliy-ma'naviy va umuminsoniy-axloqiy hamda diniy-falsafiy qarashlar negizida tashkil etishga yo'naltirilganligi prinsipi;

- 5) pedagogika sohasidagi tadqiqotlarda falsafiy, mantiqiy, tabiiy hamda ijtimoiy bilimlarning interpretatsiyasini ta'minlash prinsipi;

- 6) ilmiy-tadqiqotlarni amalga oshirish jarayonida antropologiya, falsafa hamda ijtimoiy psixologiyada muayyan tarzda amal qilayotgan qonuniyatlarga tayangan holda shaxsni rivojlantirish qonuniyatlarini aniqlash prinsipi;

- 7) pedagogika sohasidagi tadqiqotlarda ilmiylik prinsipi;

- 8) pedagogika sohasidagi izlanishlarda uzviylik prinsipi;

- 9) pedagogika sohasidagi tadqiqotlarda ta'lim-tarbiya jarayonini ijtimoiy munosabatlarning majmuyi sifatida qarash prinsipi;

- 10) pedagogika sohasidagi tadqiqotlarni shaxsga ta'lim berish, uni tarbiyalash va rivojlantirish jarayoniga kompleks tarzda yondashib, yaxlit tadqiq qilishga yo'naltirish prinsipi;

- 11) pedagogik nazariyalarning ta'lim-tarbiya amaliyoti bilan optimal biriktirish prinsipi;

12) pedagogika sohasidagi tadqiqotlarda faoliyatli yondashuvni tatbiq etish prinsipi.

Pedagogika fani mustaqil O'zbekiston Respublikasida amal qiladigan uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimining nazariy asoslari, qonuniyat va prinsiplari, o'ziga xos yo'nalishlari, ta'lim-tarbiya jarayonining shakllanishi, tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o'rganuvchi fandır.

Pedagogika fani O'zbekiston Respublikasida ilmning ustuvor sohasi sifatida e'tirof etiladi. Shuning uchun ham, pedagogika fanining metodologiyasi sifatida dialektik bilish nazariyasi, Jahon va Sharq pedagogik tafakkuri durdonalarini mujassamlashtirgan manbalar, tasavvuf ta'limoti namoyondalarining badiiy va ilmiy asarlari, sharqona ta'lim-tarbiya vositalari va metodlarini o'z ichiga olgan manbalar, "Milliy g'oya asoslari", O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi hukumatining uzluksiz ta'limni rivojlantirish sohasidagi me'yoriy-huquqiy asoslari va tabiiy-ilmiy bilimlar majmuyi e'tirof etiladi.

Pedagogika fanining metodologik asoslarini jahon pedagogik tajribasida tan olingan va samarali natijalar berayotgan nazariy qarashlar, ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda ta'lim amaliyotga tatbiq etish nazarda tutiladi. Ular shaxsning o'quv-biluv faoliyatini uzluksiz rivojlantirish yo'llari, ta'lim mazmunini tanlash prinsiplari, ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshirish tamoyillari, politexnik va kasb ta'limi nazariyasi, ta'limni ijtimoiy foydali mehnat bilan uyg'unlashtirish konsepsiyasi, ta'lim-tarbiya jarayonining fiziologik qonuniyatlariga asoslanib tashkil etilishida namoyon bo'ladi.

Didaktika (ta'lim nazariyasi, yunoncha didaktikos "o'rgatuvchi", didasko "o'rganuvchi") ta'limning nazariy jihatlarini, ta'lim jarayonining mohiyati, qonun va qonuniyatlari, tamoyillari, o'qituvchi va o'qituvchi faoliyati, ta'limning maqsadi, mazmuni, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta'lim jarayonini takomillashtirish yo'llari kabi masalalarni tadqiq etadi.

Tarbiya nazariyasi – pedagogikaning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, tarbiya jarayonining mazmuni, tarbiya turlari, shakl, metod, vosita va usullari, uni tashkil etish masalalarini o'rganadi.

Ijtimoiy tarbiya fuqarolik, aqliy, axloqiy, jismoniy, mehnat, estetik, huquqiy, iqtisodiy, ekologik tarbiya kabi yo'nalishlarda tashkil etiladi.

Pedagogika fanining obyekti – yaxlit pedagogik jarayon.

Pedagogika fanining predmeti – ta’lim-tarbiya jarayoni, mazmuni, qonuniyatlari, tamoyillari, shakl, metod va vositalari.

Pedagogika fanining vazifalari. Pedagogika fani shaxsni shakllantirishdek ijtimoiy buyurtmani bajarish asosida jamiyat taraqqiyotini ta’minlashga alohida hissa qo’shadi.

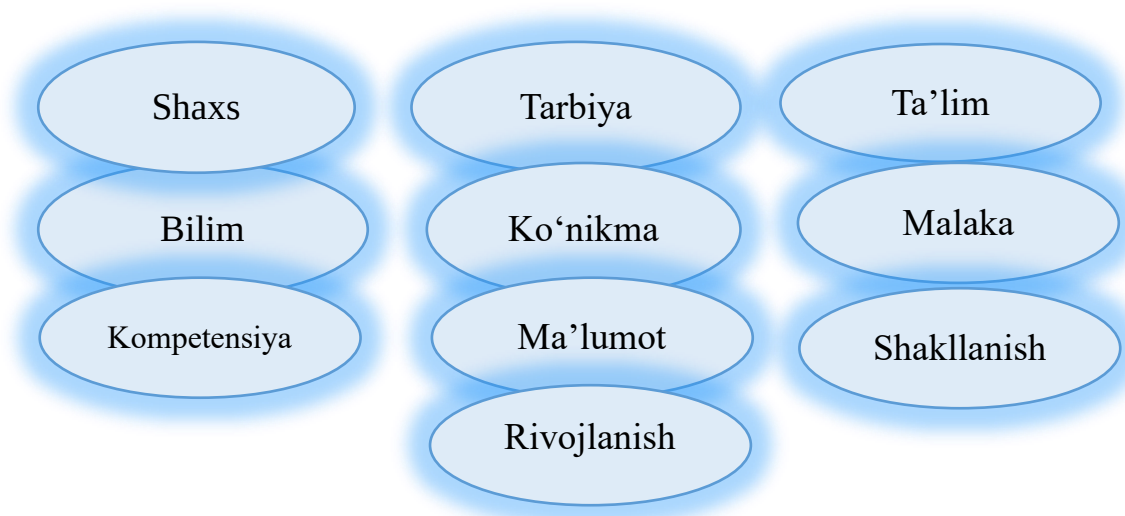
Pedagogika fani maqsadi va vazifalarining belgilanishida ijtimoiy munosabatlar mazmuni, davlat va jamiyat rivojlanish strategiyasi, uning hayotida yetakchi o‘rin tutuvchi g‘oyalar mohiyati muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekiston Respublikasida demokratik, insonparvar hamda huquqiy jamiyatni barpo etish sharoitida mazkur fan yuksak ma’naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlarni tarbiyalash tizimini ishlab chiqish, ilg‘ot xorijiy tajribalar asosida ta’lim va tarbiya nazariyasini rivojlantirish vazifasini hal qiladi.

Bizga yaxshi ma’lumki, har bir fan o‘zining tayanch tushunchalari, qonuniyatlari, tamoyillari, qoidalari tizimiga ega. Aynan mana shu holat uning fan sifatida e’tirof etilishini kafolatlaydi.

Fanning mohiyatini ochib beruvchi eng muhim, asosiy tushuncha kategoriya deb ataladi. Ya’ni uning asosiy tayanch tushunchalari, nazariy va amaliy faoliyatini ifodalovchi umumiy ilmiy atamalar tushuniladi. Pedagogika fani aynan shu kategoriyalar orqali o‘zining mohiyatini ochadi, ta’lim-tarbiya jarayonini tushuntiradi va izohlaydi.

Pedagogika fanining asosiy kategoriyalari shaxs kamolotini ta’minlash, ta’lim va tarbiya samaradorligiga erishishga qaratilgan jarayonlarning umumiy mohiyatini yoritadi. Eng muhim kategoriyalar sirasiga quyidagilar kiradi:

1-rasm. Pedagogikaning asosiy kategoriyalari.

Shaxs deb, psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo'lgan jamiyat a'zosi.

Tarbiya – muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama o'qitish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni.

Ta'lim – o'qovchilarni nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish, kompetentlikni tarkib toptirish, ularning bilish qobiliyatlarini o'qitish va dunyoqarashlarini shakllantirishga yo'naltirilgan jarayon.

Bilim – shaxsning ongida tushunchalar, umumlashmalar, ma'lum obrazlar ko'rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma'lumotlar majmuyi.

Ko'nikma – shaxsning muayyan faoliyatni tashkil eta olish layoqati.

Malaka – muayyan harakat yoki faoliyatni bajarishning avtomatlashtirilgan shakli.

Kompetensiya – egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni kundalik va kasbiy faoliyatda qo'llay olish qobiliyati.

Ma'lumot – ta'lim-tarbiya natijasida o'zlashtirilgan hamda tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalar hamda tarkib topgan dunyoqarash majmuyi.

Shakllantirish – shaxsda barqaror xususiyat va sifatlarni belgilangan talab hamda me'yorlar asosida tarkib toptirish jarayoni.

Rivojlanish – shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namoyon bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayon.

2. Pedagogika fanining paydo bo'lishi va rivojlanishi

Pedagoglik kasbining shakllanishi kishilik taraqqiyoti tarixi bilan uzviy bog'liq. Terib-termachlab kun kechirgan ibtidoiy davr kishilari bolalarni o'zlari bilan ergashtirib yurib, ularga ov qilish, turli daraxt mevalarini terish, o'simliklarning ildizini kovlab olish, suv manbalarini izlab topish kabi harakatlarni amalga oshirishni o'rgatganlar. Bunday harakatlar qabila (urug')ning tajribali kishilari yoki keksalar tomonidan amalga oshirilgan. Oddiy kundalik ehtiyojlarni qondirish yo'lida olib

borilayotgan xatti-harakatlar asosida yoshlarga mavjud tajribalar asosida ma'lumotlarni berib, ularda amaliy ko'nikmalarni shakllantirganlar. Turli tovushlarni chiqarish yordamida atrofdagilarni yaqinlashayotgan xavfdan ogoh qilishni bolalar kattalarning namunalari asosida o'zlashtirganlar. Nutq va yozuv paydo bo'lgunga qadar bu kabi harakatlar imo-ishoralar asosida amalga oshirilgan. Kishilik tarixida tub inqilobni sodir etgan nutq va yozuvning paydo bo'lishi, shuningdek, urug' jamoasi tomonidan bajariladigan mehnat faoliyatining turli sohalarga ajralishi yoshlarga nisbatan munosabatning ilg'or (progressiv) xarakter kasb etishiga imkon berdi.

Antik davrda maktablar Sparta, Afina va Rim tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida faoliyat olib borganlar.

Qadimgi Yunonistonda bunday joylar akademiva deb nomlangan. "Akademiya" so'zi afsonaviy qahramon Akadema nomidan kelib chiqqan. Miloddan avvalgi IV asrda Afina yaqinidagi Akadema nomi bilan nomlanuvchi joyda Platon o'z shogirdlariga ma'ruzalar o'qigan bo'lib, keyinchalik ta'lim tashkil yetiluvchi maskan ham shunday nom bilan atala boshlagan. Qadimgi Rim va Yunonistonda bolalarga bilim berish faylasuflar zimmasiga yuklatilgan.

Jamiyatning tabaqalanishi natijasida, quldorlik tuzumida bolalarni ta'lim maskanlariga olib borish va olib kelish vazifasini qullar bajarishgan va ular "pedagog" deb nomlanganlar. Ushbu tushunchaning ma'nosi "bola yetaklovchi" demakdir.

Tarixiy taraqqiyotning keyingi bosqichlarida bolalarga tizimli bilimlarni berish bilan doimiy shug'ullanuvchi kishilar aynan shu nom bilan atala boshlagan.

Feodalizm davrida aksariyat maktablar masjid (musulmon mamlakatlarida) yoki ibodatxonalar (Hindiston) qoshida tashkil etilgan. Bunday maktablarda yoshlarga diniy bilimlar bilan birga dunyoviy bilimlar ham o'rgatilgan.

O'rta asrlar davrida, Sharqda akademiya ko'rinishidagi ta'lim muassasalari ham faoliyat yuritgan bo'lib, ular "Donishmandlar uyi" (IX asr, Bag'dod), "Ma'mun akademiyasi" (XI asr boshlari, Xorazm), observatoriyalar qoshidagi jamiyatlar (XV asr, Samarqand) tarzida nomlangan. Akademiyalarga turli fan yo'nalishlari bo'yicha kuchli bilimga ega bo'lgan qomusiy olimlar jalb etilgan bo'lib, ular tomonidan

matematika, geodeziya, mineralogiya, meditsina, astronomiya kabi yo'nalishlarda keng ko'lamli tadqiqotlar olib borilgan.

XIX asr oxiri hamda XX asr boshlarida yuzaga kelgan jadidizm harakatining asoschilari, taniqli ma'rifatparvarlar Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Avloniy, Abduqodir Shakuriy, Ismatulla Rahmatullayev, Abdurauf Fitrat, Isohxon Ibrat va boshqalar aholi orasida nafaqat murabbiy, balki ma'naviy yetuk inson sifatida ham nom qozondilar. Insoniyatning yashash uchun kurashish va turli tabiiy ofatlardan himoyalaniish yo'lida olib borgan harakatlari tarbiya g'oyalarining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilgan. Ibtidoiy jamoa tuzumida odamlarning guruh-guruh bo'lib hayot kechirishi sababli bolalarga tirikchilik o'tkazish yo'lidagi faoliyat (o'simlik mevalari, ildizlarini terish, hayvonlarni ovlash)ni tashkil etish borasidagi tajribalarni o'rgatish guruh a'zolari tomonidan birdek amalga oshirilgan. Bilimlar, aksariyat hollarda, mehnat va o'yin jarayonlarida o'zlashtirilgan. Mehnat faoliyatini tashkil etish jinsiy xususiyatga ega bo'lganligi bois o'g'il va qiz bolalarni tarbiyalashda o'ziga xos jihatlar ko'zga tashlangan.

3. Pedagogika fanlari tizimi

Shaxs kamolotini ta'minlash, uning intellektual, ma'naviy-axloqiy hamda jismoniy jihatdan rivojlanishiga erishishda turli yosh davrlari, har bir davrning o'ziga xos jihatlari, shuningdek, bolaning fiziologik, psixologik holatini inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Shu bois, yaxlit pedagogik jarayon muayyan turkumni tashkil etuvchi pedagogik fanlar tomonidan o'rganiladi. Ular quyidagilardir:

Umumiy pedagogika – pedagogikaning konseptual masalalari va amaliy jihatlarni tadqiq etadi.

Pedagogika nazariyasi – pedagogikaning umumnazariy masalalari, qonuniyatlari va tamoyillari hamda tasniflashga oid masalalarni o'rganadi.

Pedagogika tarixi – pedagogik fikrlarning taraqqiy etishi, maktab va ta'lim turlarining davriy xususiyatlari, o'ziga xos jihatlari va ahamiyatini tadqiq etadi.

Pedagogik mahorat – o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga samarali tayyorlash taktikasi, pedagogik qobiliyatlarni shakllantirish, pedagogik

madaniyat va texnikani tarkib toptirish hamda nutq texnikasini egallash yo'llarini o'rganadi.

Maktabgacha ta'lim pedagogikasi – maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tarbiyalash, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o'rganadi.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi – boshlang'ich sinf o'quvchilarini tarbiyalash, ularga ta'lim berish, ularning o'ziga xos psixologik hamda fiziologik xususiyatlarini tadqiq etish, shuningdek, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o'rganadi.

Korreksion (maxsus) pedagogika – jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalash va o'qitish bilan bog'liq muammolarni o'rganadi.

Metodika – xususiy fanlarni o'qitish mazmuni, qonuniyatlari, tashkiliy shart-sharoitlarini tadqiq etadi.

Pedagogik texnologiya – ta'lim va tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, texnologik yondashuv asosida ta'lim va tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish muammolarini o'rganadi.

Ta'lim menejmenti – ta'lim muassasalarining faoliyatini tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish hamda istiqbollarini belgilash masalalarini o'rganadi.

Ijtimoiy pedagogika – shaxs ijtimoiylashuvi, ijtimoiy me'yordan og'ishishning pedagogik diagnostikasi, korreksiyasi va rehabilitatsiyasi hamda ijtimoiy-pedagogik faoliyatni tashkil etish masalalarini tadqiq etadi.

Oila pedagogikasi – oilaviy ta'lim-tarbiya, oilada bolalarni yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlar asosida tarbiyalash, ota-onalarning pedagogik madaniyatini oshirish masalalarini o'rganadi.

Xalq pedagogikasi – xalq og'zaki ijodi, urf-odatlar, marosimlar, milliy va bolalar o'yinlari, o'yinchoqlari kabilarda saqlanib qolgan pedagogik ma'lumotlar va milliy tarbiyaga doir tajribalar majmuyidir.

Qiyosiy pedagogika – qiyosiy aspektda turli davlat, hudud, umuman dunyo miqyosida, turli tarixiy davrlarda pedagogika nazariyasi va amaliyotining mavjud holati, rivojlanish tendensiyalari va qonuniyatlarini o'rganadigan pedagogik fan sohasi.

Pedagogik innovatika – pedagogik innovatsiyalarning yuzaga kelishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o‘rganadigan, shuningdek pedagogik an‘analar bilan istiqboldagi ta‘lim loyihalarining o‘zaro aloqadorligini ta‘minlaydigan fan.

Pedagogik aksiologiya – ta‘lim oluvchi va ta‘limni qadriyat deb e‘tirof etgan holda, ta‘limiy qadriyatlarni o‘rganish hamda ta‘lim-tarbiyaga aksiologik yondashuvni qaror toptirishga xizmat qiluvchi pedagogik bilimlar sohasidir.

Neyropedagogika – bu bosh miya (o‘ng va chap miya yarim sharlari) faoliyati va tuzilishidagi funksional tafovutlar to‘g‘risidagi bilimlar hamda mazkur bilimlarni ta‘lim-tarbiya jarayonida qo‘llay olish haqidagi amaliy fan sohasi.

Muzey pedagogikasi – pedagogika, psixologiya va muzeyshunoslikning o‘zaro uyg‘unligi natijasida shakllangan fan sohasi bo‘lib, muzey muhitida ta‘lim-tarbiya berish yo‘llarini tadqiq etadi. Muzeydagi mazkur ma‘rifiy yo‘nalish bilan shug‘yllanadigan xodim muzey pedagogi deb ataladi.

Pedagogik antropologiya – falsafiy, ijtimoiy, psixologik antropologiya qonuniyatlariga asoslangan holda ta‘lim oluvchi uchun qulay va individual shart-sharoitlarni yaratish hamda ta‘limning antropologik modeli va taexnologiyasini o‘rganuvchi fan sohasi.

Pedagogik akmeologiya – barcha yosh davrlari psixologiyasi bilan bog‘liqlikda jadal rivojlanayotgan shaxsning yetuk rivojlanish cho‘qqisi – “akme shaxs” darajasiga yetkazish qonuniyatlari, texnika va texnologiyasini tadqiq etadi.

4. Pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqasi

Ijtimoiy tarbiya mohiyatini ilmiy jihatdan asoslash ma‘lum pedagogik hodisaning muayyan vaziyatlarda namoyon bo‘lish qonuniyatlarini bilishni taqozo etadi. Bizga ma‘lumki, pedagogik hodisa murakkab tuzilmaga ega bo‘lib, uning umumiy mohiyatini to‘laqonli anglash uchun bir qator fanlarning imkoniyatlariga tayaniladi. Ana shu nuqtayi nazardan pedagogika bilan quyidagi fanlar o‘rtasida yaqin aloqadorlik mavjud:

Falsafa – shaxs rivojlanishi jarayonining dialektik xususiyatlari, muayyan pedagogik gʻoya, qarash hamda taʼlimotlarning falsafiy jihatlarini kabi masalalarni tahlil etishga imkon beradi.

Etika – shaxs maʼnaviyatini shakllantirish, unda eng oliy insoniy sifatlar, axloqiy ong va maʼnaviy-axloqiy madaniyatni tarbiyalashda muhim oʻrin tutuvchi nazariy gʻoyalarni pedagogik jarayonga tatbiq etishda alohida oʻrin tutadi.

Estetika – shaxs tomonidan goʻzallikning idrok etilishi, uni yaratishga intilishi, shuningdek, estetik didni tarbiyalashda muhim yoʻnalishlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Iqtisod – taʼlim muassasalarining faoliyatini yoʻlga qoʻyish, oʻquv binolarini qurish, taʼlim-tarbiya jarayonlarini tashkil etish va ularning moddiy-texnika va zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash kabi masalalarning iqtisodiy jihatlarini anglashga xizmat qiladi.

Sotsiologiya – ijtimoiy munosabatlar mazmuni, ularni tashkil etish shartlari xususida maʼlumotlarga ega boʻlish asosida taʼlim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining oʻzaro munosabatlarini samarali tashkil etish uchun imkoniyat yaratadi.

Fiziologiya – oʻquv-tarbiya jarayonida bolalarning fiziologik, anatomik xususiyatlarini inobatga olinishi uchun boshlangʻich asoslarni oʻrganishga yordam beradi.

Gigiyena – oʻquvchilarning salomatligini muhofazalash, ularni jinsiy jihatdan toʻgʻri shakllantirishga nazariy va amaliy gʻoyalarni taqdim etadi.

Psixologiya – shaxsda maʼnaviy-axloqiy, ruhiy-intellektual, hissiy-irodaviy sifatlarni tarkib toptirish uchun zamin yaratadi.

Tarix – pedagogika fani taraqqiyoti, taʼlim-tarbiya jarayonlarining dinamik, dialektik xususiyatlarini inobatga olish, shuningdek, tarixiy tajribani yosh avlodga oʻrgatish uchun manba boʻlib xizmat qiladi.

Madaniyatshunoslik – oʻquvchilarda insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va maʼnaviy madaniyat asoslari haqidagi tasavvurni shakllantirish, ularda madaniy xulq-atvor xislatlarini tarkib toptirish uchun xizmat qiladi.

Tibbiy fanlar - shaxsning fiziologik-anatomik jihatidan toʻgʻri rivojlanishini taʼminlash, uning organizmida namoyon boʻlayotgan ayrim nuqsonlarni bartaraf etishga amaliy yondashuv, shuningdek, nuqsonli

bolalarni o‘qitish hamda tarbiyalash muammolarini o‘rganishda ko‘maklashadi.

5. Ilmiy-pedagogik tadqiqotlarni tashkil etish va o‘tkazish

Pedagogika fani rivojining hozirgi bosqichida alohida dolzarb metodologik masalalarni hal etish bilan chegaralanmasdan xususiy bilimlar tizimi sifatida pedagogika fani metodologiyasini aniq belgilab olish zarur. Bu birinchidan, pedagogik nazariyalarning ishonchliligini ta‘minlasa, boshqa tomondan metodologik bilimlarsiz pedagogik tadqiqotlarni samarli tashkil etish va o‘tkazish mumkin emasligini uqtiradi.

Ijodiy jarayonda bugungi kunda pedagogika fani metodologiyasiga, uning predmetiga nisbatan turlicha yondashuvlar vujudga kelmoqdaki, ularning mohiyatini qisqacha tushuntirishga harakat qilamiz.

Metodologiya alohida fan sifatida ikkita funksiyani bajaradi: deskriptiv (ifodalovchi) va perskriptiv (me‘yorlovchi). Birinchisi obyektni nazariy jihatdan ifodalashni ko‘zlasa, keyingisi – tadqiqotchi uchun aniq mo‘ljal olishga shart-sharoit yaratadi. Bu ikki vazifaning mavjudligi pedagogika metodologiyasini ham ikki guruhga ajratishni taqozo etadi – nazariy va me‘yoriy.

Pedagogikaning nazariy metodologiyasiga quyidagilarni kiritish mumkin: “metodologiya” tushunchasi ta‘rifi; fan metodologiyasining umumiy tavsifi, uning darajalari; metodologik bilimlar va faoliyat tizim sifatida; pedagogika sohasidagi tadqiqiy faoliyatni metodologik ta‘minlash manbalari; pedagogik tadqiqot obyekti va predmetining metodologik tahlili.

Me‘yoriy asos quyidagi savollar doirasini qamrab oladi: pedagogikani obyektiv borliqni ma‘naviy jihatdan o‘zgartirishning boshqa shaklidan farqli tomonlarini ilmiy asoslash;

pedagogika sohasidagi ishlarni fanning fundamental asoslariga muvofiqligini aniqlash;

maqsadning aniqligi; maxsus tadqiqot obyektni ajratish; maxsus bilish metodlari va vositalarini qo‘llash; atamalarning bir xil qo‘llanilishi;

pedagogik tadqiqotlarni tizimlashtirish;

tadqiqot asosnomasi: muammo, mavzu, uning dolzarbligi, tadqiqot obyekti, predmeti, maqsad va vazifalari, farazi, himoya qilinadigan holatlar, ilmiy yangiligi, ilmiy-amaliy ahamiyati; pedagogik tadqiqotning

tarkibi va mantiqiy ketma-ketligi; pedagogik fanlar tizimi, ularning o‘zaro aloqasi.

Tadqiqot muammosi bo‘yicha qabul qilingan direktiv va me‘yoriy hujjatlar ham bevosita metodologiyani me‘yoriy asosini tashkil etadi.

Falsafiy nuqtayi nazardan metodologiya nazariy va amaliy faoliyatni tashkil etish prinsiplari va usullari tizimi, shuningdek, bu tizim haqidagi ta‘limot (nazariya) sifatida qabul qilinadi. Aniqrog‘i, metodologiya predmeti – faoliyatni tashkil etish haqidagi nazariya demakdir.

Pedagogika metodologiyasi o‘zida pedagogikaning nazariy asoslari va tuzilmasi haqidagi bilimlar tizimini, pedagogik hodisa va jarayonlarni tadqiq qilishga doir yondashuvlarini, pedagogik voqelikni haqqoniy ifoda etadigan axborotlarni olish usullarini, shuningdek, mazkur bilimlar tizimini qo‘lga kiritishga doir faoliyat tizimini o‘zida mujassamlashtiradi.

Ko‘rinib turibdiki, bu ta‘rifda ilmiy bilishning ikki jihatini – bilimlar tizimi va ilmiy-tadqiqiy faoliyat qamrab olingan. Yoki ikki faoliyat turi – metodologik tadqiqot va metodologik ta‘minot hisobga olinaydi. Agar birinchisining vazifasi pedagogika fanlari rivojining qonuniyatlari va yo‘nalishlari, pedagogik tadqiqotlarning sifat va samaradorligini oshirish prinsiplari, ularning tushunchalari tarkibini aniqlashtirsa, ikkinchisi – metodologik bilimlardan tadqiqot dasturlarini asoslashda va sifatini baholashda foydalanishni anglatadi.

Shu bilan birgalikda pedagogik muammolarning umumnazariy muammolar bilan almashtirishga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi. Chunki, birinchisi “qanday qilib metodologiyani pedagogikaga qo‘llash mumkin” degan savolni aniqlashtirsa, ikkinchisi – umumnazariy savollar esa pedagogikaning predmeti, uning boshqa fanlar bilan aloqasi, ta‘lim va tarbiya mohiyati kabi umumiy savollar yechimiga qaratiladi.

Pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirish masalasi respublikamiz va jahon miqyosida tadqiqotchilarning diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. Mazkur muammo ta‘lim mazmunini modernizatsiyalash, ta‘lim jarayonini tashkil qilish texnologiyalari va usullarini optimallashtirish bilan chambarchas bog‘langan. Ularning to‘laqonli hal etilishiga esa pedagogik tadqiqotlarni amalga oshirishda yanada moslashuvchan va taraqqiyparvar yondashuvlarni keng joriy etish orqaligina erishish mumkin. O‘z navbatida, pedagogika fani boshqa fanlar kabi yangi-yangi faktlar, yuqori natijalarga erishish imkonini beruvchi texnologiyalar asosida rivojlanib boradi. Buning uchun esa ilmiy asoslangan tadqiqot

metodlariga tayanish talab etiladi. Ilmiy-tadqiqot metodlari esa o‘z navbatida, metodologiya tushunchasi bilan ataluvchi nazariy prinsiplar majmuasiga bog‘liq bo‘ladi.

Pedagogik metodologiya sohasida amalga oshirilgan ilmiy ishlar tahlili “metodologiya”, shuningdek, “pedagogik metodologiya” tushunchasiga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjudligini ko‘rsatadi. Pedagogika fanida metodologiya tushunchasining gnoseologik talqini ko‘proq ustuvorlik kasb etadi. Mazkur yondashuvga ko‘ra “metodologiya» tushunchasi, mazmunan “gnoseologiya” (bilish to‘g‘risidagi fan), “nazariy bilish” kabi tushunchalarga yaqin turadi. Ushbu yo‘nalish tarafdorlari masalaga bir tomonlama yondashib, metodologiyani faqat “bilish metodlari to‘g‘risidagi ta’limot” yoki hodisalarni bilish jarayoni sifatida talqin qiladilar. Shu o‘rinda, ushbu tushunchaning “borliqni o‘zgartirish metodlari to‘g‘risidagi ta’limot” ekanligini e‘tibordan chetda qoldiradilar va metodologiyani gnoseologik qolip bilan cheklab qo‘yadilar.

Pedagogika fani metodologiyasi – jamiyatning rivojlanishi sharoitida uzluksiz taraqqiy etib boruvchi pedagogik muhit holatini haqqoniy aks ettiruvchi, pedagogika nazariyasi hamda amaliyoti, ta’lim olish hamda unga yondashuv mezonlari haqidagi bilimlar tizimi.

Pedagogika fani rivoji muayyan pedagogik muammolarni tadqiq etish maqsadida olib borilgan tadqiqot ishlarining g‘oyasi, mazmuni hamda natijalari hisobiga ta’minlanadi. Ijtimoiy va ishlab chiqarish jarayonining keskin rivojlanishi shaxsni har tomonlama kamol toptirish imkonini beruvchi omil hamda pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash, jamiyat va shaxs ma’naviyatiga ziyon yetkazuvchi holatlarni bartaraf etishni taqozo qiladi. Tarbiya jarayonlarining mohiyatini anglash ularni keng yoki tor doirada o‘rganish, mavjud ko‘rsatkichlar vositasida ularning sodir bo‘lish sabablarini o‘rganish, zarur chora-tadbirlarni belgilash ilmiy izlanishlarni tashkil etish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Pedagogik izlanishlarning samarali kechishi bir qator obyektiv va subyektiv omillarga bog‘liq. Mazkur jarayonda maqsadga muvofiq keluvchi, ayni vaqtda samarali bo‘lgan metodlarni tanlay olish ham muhimdir.

Pedagogik ilmiy-tadqiqot metodlari shaxsni tarbiyalash, unga muayyan yo‘nalishlarda chuqur, puxta ilmiy bilimlarni berish tamoyillari, obykti va subyektiv omillarini aniqlovchi pedagogik jarayonning ichki

mohiyati, aloqa va qonuniyatlarini maxsus tekshirish va bilish usullaridir. Ayni vaqtda, O'zbekiston Respublikasida pedagogik yo'nalishda olib borilayotgan ilmiy izlanishlar dialektik yondashuvga asoslanadi. Pedagogik hodisa, voqelik va ularning qonuniyatlarilarni aniqlashga bunday yondashuv pedagogik hodisa va jarayonlarning umumiy aloqasi, ularning izchil, uzluksiz rivojlanishi, bolaning fiziologik rivoji uning psixologik, intellektual jihatdan takomilashtirib borishini ta'minlashi, qarama-qarshiliklarning shaxs kamolotini ta'minlashdagi o'rni va roli, shuningdek, dialektika kategoriyalarining ahamiyatini e'tirof etadi.

Pedagogik ilmiy-tadqiqotlarni amalga oshirish murakkab, muayyan muddatni taqozo etuvchi, izchillik, uzluksizlik, tizimlilik hamda aniq maqsad kabi xususiyatlarga ega bo'lgan jarayon bo'lib, uning samarali bo'lishi uchun bir qator shartlarga rioya etish zarur. Ular quyidagilardir: muammoning dolzarbligi va mavzuning aniq belgilanganligi; ilmiy farazlarning to'g'ri shakllantirilganligi; vazifalarning tadqiqot maqsadi asosida to'g'ri belgilanganligi; tadqiqot metodlar tizimiga nisbatan obyektiv yondashuv; tajriba- sinov ishlari jarayoniga jalb etiluvchi respondentlarning yosh, psixologik va shaxsiy xususiyatlari, shuningdek, shaxs rivojlanishi qonuniyatlarining to'g'ri hisobga olinganligi; tadqiqot natijalarini oldindan kafolatlanganligi.

Zamonaviy sharoitda, pedagogik yo'nalishda, tadqiqotlarni olib borishda quyidagi metodlardan foydalanilmoqda:

- pedagogik kuzatish metodi.
- suhbat metodi.
- anketa metodi.
- intervyu metodi.
- ta'lim muassasasi hujjatlarini tahlil qilish metodi.
- test metodi.
- pedagogik tahlil metodi.
- bolalar ijodini o'rganish metodi.
- pedagogik tajriba metodi.
- matematik-statistik metod.

Pedagogik kuzatish metodi. Uni qo'llash jarayonida, ta'lim muassasalarining o'quv-tarbiya ishlari jarayonini o'rganish asosida tadqiq etilayotgan muammo holat aniqlanadi, tajriba avvali va yakunida qo'lga kiritilgan ko'rsatkichlar o'rtasidagi farq to'g'risidagi ma'lumotga ega bo'linadi. Pedagogik kuzatish murakkab va o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Kuzatish aniq maqsad asosida, uzluksiz, izchil va tizimli amalga oshirilsa, kutilgan natijani qo‘lga kiritish mumkin. Olib borilayotgan pedagogik kuzatish ta’lim-tarbiya sifatini oshirish, o‘quvchi shaxsini shakllantirishga xizmat qilsa, mazkur metodning ahamiyati yanada oshadi.

Pedagogik kuzatuvni tashkil etishda xatoga yo‘l qo‘ymaslik muhimdir. Buning uchun tadqiqotchidan quyidagilar talab etiladi:

- kuzatuv jarayonida aniq maqsadga egalik;
- kuzatishni tizimli ravishda yo‘lga qo‘yish;
- kuzatishning har bir bosqichida muayyan vazifalarni hal etish;
- har bir holatning mohiyatini sinchiklab o‘rganish;
- xulosa chiqarishga shoshilmaslik.

Suhbat metodi. Bu metod pedagogik kuzatish jarayonida ega bo‘lingan ma’lumotlarni boyitish, mavjud holatga to‘g‘ri baho berish, muammoning yechimini topishga imkon beruvchi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish, tajriba-sinov ishlari subyektlari imkoniyatlarini muammo yechimiga jalb etishga yordam beradi. Suhbat maqsadga muvofiq holda indiviudal, guruhli hamda ommaviy shaklda o‘tkaziladi. Suhbat jarayonida respondentlarning imkoniyatlari to‘la-to‘kis namoyon bilishga erishish muhimdir. Uning samarali bo‘lishi uchun quyidagilarga amal qilish maqsadga muvofiq:

- maqsaddan kelib chiqqan holda suhbat uchun belgilanuvchi savollarning mazmuni aniqlash hamda savollar o‘rtasidagi mantiqiylik va izchillikni ta’minlash;
- suhbat joyi va vaqtini aniq belgilash;
- suhbat ishtirokchilarining soni xususida ma’lum to‘xtamga kelish;
- suhbatdosh to‘g‘risida avvaldan muayyan ma’lumotlarga ega bo‘lish;
- suhbatdosh bilan samimiy munosabatda bo‘lish;
- suhbatdoshning o‘z fikrlarini erkin va batafsil ayta olishi uchun sharoit yaratish;
- savollarning aniq, qisqa va ravshan berilishiga erishish;
- olingan ma’lumotlarni o‘z vaqtida tahlil qilish.

Anketa metodi (fransuzcha – tekshirish). Ushbu metod yordamida pedagogik kuzatish va suhbat jarayonida to‘plangan dalillar boyitiladi. Anketa metodi ham tizimlangan savollar asosida respondentlar bilan

muloqotni tashkil etishga asoslanadi. Anketa savollariga javoblar, ko‘p hollarda, yozma ravishda olinadi.

O‘rganilayotgan jarayon mohiyatidan kelib chiqqan holda anketa savollari quyidagicha bo‘ladi:

- ochiq turdagi savollar (respondentlarning erkin, batafsil javob berishlari uchun imkon beruvchi savollar);

- yopiq turdagi savollar (respondentlar “ha”, “yo‘q”, “qisman” yoki “ijobiy”, “qoniqarli”, “salbiy” va hokazo tarzdagi javob variantlarini tanlash orqali savollarga javob beradilar).

Anketa metodini qo‘llashda ham bir qator shartlarga amal qilish zarur. Ular quyidagilardir:

- anketa savollari tadqiq etilayotgan muammoning mohiyatini yoritishga xizmat qilishi lozim;

- anketa savollari yirik hajmli va noaniq bo‘lmasligi kerak;

- anketa savollari o‘quvchilarning dunyoqarashi, yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olish asosida tuzilishi zarur;

- anketa savollari respondentlar tomonidan to‘la javoblar berilishini ta’minlovchi vaqtni kafolatlay olishi zarur;

- anketa o‘quvchilarning pedagogik va psixologik tavsifnomalarini tuzish manbayiga aylantirib yuborilmasligi zarur;

- anketa javoblari muayyan mezonlar asosida puxta tahlil etilishi shart.

Intervyu metodi respondent tomonidan tadqiq etilayotgan muammoning u yoki bu jihatini yorituvchi hodisaga nisbatan munosabat bildirilishini ta’minlaydi. Intervyu respondent e’tiboriga turkum savollarni havola etish asosida o‘tkaziladi. Intervyu jarayonida olingan savollarga nisbatan tadqiqotchi tomonidan munosabat bildirilishi uning samarasini oshiradi.

Ta’lim muassasasi hujjatlarni tahlil qilish metodi. Pedagogik hodisa va dalillarni tekshirish maqsadida ta’lim muassasalari faoliyati mazmunini yorituvchi ma’lumotlarni tekshirish maqsadga muvofiqdir. Mazkur metod O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni talablarining ta’lim muassasalari amaliyotidagi bajarilish holatini o‘rganish, bu boradagi faollik darajasi, erishilgan yutuq hamda yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni aniqlash, ilg‘or tajribalarni ommalashtirish va ta’lim muassasasi pedagogik tajribasini oshirish maqsadida qo‘llaniladi.

Ta'lim muassasasi faoliyati mohiyatini yorituvchi hujjatlar quyidagilardan iborat: O'quv mashg'ulotlarining jadvali, o'quv dasturi, guruh (yoki sinf) jurnallari, o'quvchilarning shaxsiy varaqalari, buyruqlar, Pedagogik Kengash yig'ilishi bayonnomalari yozilgan daftar, Pedagogik Kengash qarorlari, ta'lim muassasasi smetasi hamda pasporti, ma'naviy-ma'rifiy ishlar rejasi, o'quv-tarbiya ishlarini tashkil etish borasidagi hisobotlar, ta'lim muassasasi jihozlari (o'quv partalari, stol, stullar, yumshoq mebellar va hokazolar) qayd etilgan daftar va hokazolar.

Mazkur metod muayyan yo'nalishlarda o'quv-tarbiya ishlari samaradorligi darajasi, o'quvchilarda hosil bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar hajmi, ilg'or pedagogik tajribalar mazmunini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Test metodi. Ushbu metod respondentlar tomonidan muayyan fan sohasi yoki faoliyat (shu jumladan, kasbiy faoliyat) bo'yicha o'zlash-tirilgan nazariy bilim va amaliy ko'nikma, malakalar darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Test o'z mohiyatiga ko'ra quyidagi savollardan iborat:

- ochiq turdagi savollar (respondentlarning erkin, batafsil javob berishlari uchun imkon beruvchi savollar);
- yopiq turdagi savollar (respondentlar “ha”, “yo‘q”, “qisman” yoki “ijobiy”, “qoniqarli”, “salbiy” va hokazo tarzdagi javob variantlarini tanlash orqali savollarga javob beradilar);
- to'g'ri javob variantlari qayd etilgan savollar (respondentlar o'z yondashuvlariga ko'ra to'g'ri deb topgan javob variantini belgilaydilar).

Test metodini qo'llashda aniqlanishi zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni turkum asosida berilishiga e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Ushbu metodning afzalligi respondentlar javoblarini aniq mezonlar bo'yicha tahlil etish imkoniyati mavjudligi hamda vaqtning tejallishi bilan tavsiflanadi. Biroq, metod ayrim kamchilikdan ham holi emas. Chunonchi, aksariyat holatlarda javoblar yozma ravishda olinadi, shuningdek, respondent taklif etilayotgan javob variantlardan birini tanlashi zarur. Shu bois, respondent o'z fikrini batafsil ifoda etish imkoniyatiga ega emas.

Pedagogik tahlil metodi. Tadqiqotni olib borish jarayonida ushbu metodni qo'llashdan ko'zlangan maqsad tanlangan muammoning falsafiy, psixologik hamda pedagogik yo'nalishlarda o'rganilganlik darajasini aniqlashdan iborat bo'lib, tadqiqotchi ilgari surayotgan g'oyaning nazariy jihatdan haqqoniyligini asoslashga xizmat qiladi.

Bolalar ijodini o'rganish metodi. Mazkur metod o'quvchilarning muayyan yo'nalishlardagi layoqati, qobiliyati, shuningdek, ma'lum fan sohalari bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash maqsadida qo'llaniladi. Uni qo'llashda o'quvchilarning ijodiy ishlari – kundaliklari, insholari, yozma ishlari, referatlari, hisobotlari muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Metodning afzalligi shundaki, u ma'lum o'quvchiga xos bo'lgan individual imkoniyatni ko'ra olish, baholash va uni rivojlantirish uchun zamin yaratadi.

Bolalar ijodini o'rganishning quyidagi shakllari mavjud:

- bilimlar bellashuvi;
- fan olimpiadalari;
- turli mavzulardagi tanlovlar;
- maktab ko'rgazmalari;
- festivallar;
- musobaqalar.

Pedagogik tajriba (eksperiment - lotincha “sinab ko'rish”, “tajriba qilib ko'rish”) **metodi.** Pedagogik tajriba metodidan muammo yechimini topish imkoniyatlarini o'rganish, mavjud pedagogik sharoitlarning maqsadga erishishning kafolatlay olishi, ilgari surilayotgan tavsiyalarning amaliyotda o'z in'ikosiga ega bo'la olishi hamda samaradorligini aniqlash maqsadida foydalaniladi. Muayyan muammo yechimini topishga yo'naltirilgan pedagogik tajriba ma'lum doirada, soni aniq belgilangan respondentlar ishtirokida amalga oshiriladi. Mazkur metoddan foydalanish tadqiqotchi tomonidan ilgari surilayotgan maxsus metodikaning samaradorligini aniqlay hamda unga baho bera olishi zarur.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Pedagogika fani nimani o'rganadi?
2. Pedagogika fanining obyekti va predmetini izohlang.
3. Pedagogika fanining asosiy vazifalariga izoh bering.
4. Pedagogikaning asosiy kategoriyalariga nimalar kiradi?
5. Pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqadorligini asoslang.
6. Pedagogik fanlar tizimini shartli ravishda asosiy, yordamchi va mustaqil fan sohasi yo'nalishlariga turkumlang.
7. Pedagogika fani metodologiyasi tushunchasiga izoh bering.
8. Pedagogikaning ilmiy-tadqiqot metodlari haqida gapirib bering.

3-MAVZU: SHAXSNING RIVOJLANISHI, TARBIYASI VA IJTIMOIYLASHUVI

Reja:

1. “Individ va shaxs tushunchasi”.
2. Shaxs rivojlanishining ijtimoiylashuv bilan aloqadorligi.
3. Shaxs rivojlanishida irsiyat, muhit va tarbiyaning tutgan o‘rni.
4. Shaxs rivojlanishining yosh va psixologik xususiyatlari.

Tayanch tushunchalar: pedagogik antropologiya, individ, shaxs, individuallik, o‘sh, rivojlanish, ijtimoiylashuv, irsiyat, muhit, tarbiya, yosh davrlar.

1. “Individ va shaxs tushunchasi”

Shaxs tushunchasiga ta’rif berishimizdan avval biz, insonning shaxs bo‘lib yetishishidan avvalgi jarayonni kuzatib undagi hali to‘liq yoki bo‘lmasa mutlaqo hali shakllanmagan tomonlarini, ya’ni sifat va xususiyatlarini nazarda tutishimiz mumkin. Ya’ni hali shakllanmagan shaxs *individ* nomi bilan yuritiladi.

Individ – lotincha “individium” degan so‘zdan kelib chiqqan bo‘lib, “bo‘linmaydigan” degan ma’noni anglatuvchi bu atama mustaqil yashaydigan tirik vujud, har bir shaxsni bildiradi⁹. Individ atrofimizdagi barcha odamlardir. Ya’ni kasbi, aqliy faoliyati, sog‘lomligi yoxud imkoniyati cheklanganligidan qat’i nazar individ hisoblanadi. Har bir mavjudot o‘shib-ulg‘aygani sari u o‘zgarib boradi. Odam ham mukammallashib, individlik bosqichidan mustaqil shaxs va individuallikka erisha boshlaydi. Bu jarayon ijtimoiy-tarixiy xususiyatga ega bo‘lib, ibtidoiy davrga xos bo‘lgan individlik evolyutsiya natijasida shaxsga aylanadi.

“Individ” tushunchasida kishining nasl-nasabi ham mujassamlashgandir. Yangi tug‘ilgan chaqaloqni ham, katta yoshdagi odamni ham, mutafakkirni ham, aqli zaif ovsarni ham, yovvoyilik bosqichidagi qabilaning vakili ham, madaniyatli mamlakatda yashayotgan yuksak bilimli kishini ham individ deb hisoblash mumkin. Psixologiyada individ tomonidan amaliy faoliyat va munosabat jarayonida hosil qilinadigan hamda ijtimoiy munosabatlarning individga ta’sir o‘tkazish darajasi va

⁹ E.G‘.G‘oziyev „Psixologiya“ . – Toshkent, 2008.

sifatini belgilaydigan muntazam tarzda ijtimoiy fazilat shaxs tushunchasi bilan ifoda etiladi.

Shaxs tushunchasi insonga taalluqli bo'lib, psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo'lgan jamiyatning a'zosini ifodalashga xizmat qiladi¹⁰.

Odam shaxs bo'lishi uchun psixik jihatdan rivojlanishi, o'zini yaxlit inson sifatida his etishi, o'z xususiyatlari va sifatlari bilan boshqalardan farq qilmog'i kerak.

“Shaxs” va “indiv” tushunchalarining bir-biriga o'xshashligini barcha yetakchi psixologlar B.G.Ananov, A.N.Leontev, B.F.Lomov, S.L.Rubinshteyn va boshqalar inkor etishadi.

“Indiv” va “shaxs” tushunchalarining o'xshashligi emas, balki birligi haqidagi fikr quyidagicha tarzda o'rta qo'yilishi mumkin bo'lgan savolga javob berilishini taqozo qiladi: shaxs bo'lib hisoblanmagan individning mavjud bo'lishi yoki aksincha individning aniq sohibi sifatida undan tashqarida va usiz mavjud bo'lish fakti ko'rsatilishi mumkinmi? Taxminiy tarzda fikr yuritilgan taqdirda unisi ham va bunisi ham bo'lishi mumkin. Agar kishilik jamiyatidan tashqarida voyaga yetgan individni xayolan tasavvur qilinadigan bo'lsa, bu holda u birinchi bor odamlarga duch kelib, biologik jonzotga xos individual xususiyatlardan bo'lak hech qanday kelib chiqishi jihatidan ijtimoiy-tarixiy xarakter kasb etadigan shaxsiy fazilatlarga ega ekanligini namoyon qila olmaydi, balki tevarakatdagi odamlar uni birgalikdagi faoliyat va munosabat jarayoniga “torta olishgan” taqdirda ularning paydo bo'lishi uchun zarur tabiiy shart-sharoitlargagina ega bo'ladi. Hayvonlar orasida tarbiyalangan bolalar tajribasini o'rganish bu vazifani amalga oshirishning g'oyat darajada murakkabligidan dalolat beradi, qarshimizda hali shaxs sifatida kamolatga erishmagan individ bo'ladi. Real individni gavdalantirmaydigan shaxsning paydo bo'lish imkoniyatlari mavjudligi muayyan istisnalar bilan tan olinishi ham mumkin.

Har bir kishining shaxsi uning individualligini vujudga keltiradigan xislatlar va fazilatlarning faqat unga xos birikuvidan tarkib topgan.

Individuallik – kishining o'ziga xosligini, uning boshqa odamlardan farqini aks ettiruvchi psixologik fazilatlar birikmasidir. Individuallik temperament va xarakter xususiyatlarda, odatlarda, ustun darajadagi

¹⁰ G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – T., O'qituvchi. 2010 y. 510 b.

qiziqishlarda, bilish jarayonlariga oid fazilatlar (idrok, xotira, tafakkur, tasavvur) da qobiliyatlarda, faoliyatning shaxsga xos uslubda va hokazolarda namoyon bo'ladi. Zikr etilgan psixologik xususiyatlarning bir xildagi birikmasini o'zida mujassamlashtirgan odam yo'q – inson shaxsi o'z individualligi jihatidan betakrordir.

Bo'lajak kadrlarni tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, uning har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida namoyon bo'lishiga erishishni nazarda tutadi. Mazkur ijtimoiy talabning amalga oshirilishi har bir fuqaroning bilim olish, ijodiy qobiliyatini namoyon etish, intellektual jihatdan rivojlanishi hamda muayyan kasb yo'nalishi bo'yicha mehnat qilish huquqini kafolatlaydi.

2. Shaxs rivojlanishining ijtimoiylashuv bilan aloqadorligi

Odamning ijtimoiy mavjudot sifatida shaxsga aylanishi uchun ijtimoiy muhit sharoitlari va tarbiya kerak bo'ladi. Ana shular ta'sirida odam inson sifatida rivojlanib boradi va shaxsga aylanadi.

Rivojlanish shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namoyon bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayondir. Rivojlanish mohiyatan oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga, eski sifatlardan yangi holatlarga o'tish, yangilanish, yangining paydo bo'lishi, eskining yo'qolib borishi, miqdor o'zgarishi-ning sifat o'zgarishiga o'tishini ifodalaydi. Rivojlanishining manbayi qarama-qarshiliklarni o'rtasidagi kurashdan iboratdir.

Bola shaxsining rivojlanishi inson ijtimoiy mavjudotdir degan falsafiy ta'limotga asoslanadi. Ayni vaqtda inson tirik, biologik mavjudot hamdir. Demak, uning rivojlanishida tabiat rivojlanishining qonuniyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, shaxs bir butun mavjudot sifatida baholanar ekan, uning rivojlanishiga biologik va ijtimoiy qonuniyatlari birgalikda ta'sir etadi, ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Chunki shaxsning faoliyati, hayot tarziga yoshi, bilimi, turmush tajribasi bilan birga boshqa fojiali holatlar, kasalliklar ham ta'sir etadi.

Inson butun umri davomida o'zgarib boradi. U ham ijtimoiy, ham psixik jihatdan kamolga yetadi, bunda bolaga berilayotgan tarbiya maqsadga muvofiq bo'lsa, u jamiyat a'zosi sifatida kamol topib, murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimida o'ziga munosib o'rin egallaydi. Chunki rivojlanish tarbiya ta'siri ostida boradi.

Shaxsning fazilatlarini to'g'ri ko'rish va bexato baholash uchun uni turli munosabatlar jarayonida kuzatish lozim.

Demak, shaxsni rivojlantirish vazifasini to'g'ri hal etish uchun uning xulqiga ta'sir etuvchi omillar hamda shaxs xususiyatlarini yaxshi bilish zarur.

Tarbiya bolaga samarali ta'sir etishi uchun o'sish va rivojlanish qonuniyatlarini bilish va hisobga olish maqsadga muvofiq. Shunday qilib, rivojlanish va tarbiya o'rtasida ikki tomonlama aloqa mavjud.

Shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar. Fanda, odamning shaxs sifatida rivojlanishiga biologik va ijtimoiy omillarning ta'siri o'rtasidagi munosabatni belgilashga oid munozara ko'pdan buyon davom etmoqda.

Insonning shaxs sifatida, rivojlanishida ijtimoiy hodisalarning ta'siri kuchli bo'ladimi? Yoki tabiiy omillar yetakchi o'rin tutadimi? Balki tarbiyaning ta'siri yuqoridir? Ular o'rtasidagi o'zaro munosabat qanday?

Fanda biologik yo'nalish deb nomlangan nuqtayi nazar yetakchi o'rinlardan birini egallab, uning vakillari Aristotel, Platonlar tabiiy-biologik omillarni yuqori qo'yadi. Ular tug'ma imkoniyatlar, taqdir, tole har kimning hayotdagi o'mini belgilab bergan, deydilar¹¹.

XVI asr falsafasida vujudga kelgan preformizm oqimi namoyandalari esa shaxs rivojlanishidagi naslning rolga katta baho berib, ijtimoiy muhit va tarbiyaning rolini inkor etadi.

Pragmatizm oqimi va uning vakillari D.Dyui, A.Kombe ham shaxs rivojlanishini biologik nuqtayi nazarda asoslaydilar. Ular rivojlanishni faqat miqdoriy o'zgarishdan iborat, deb qaraydilar. Naslning rolini absolyutlashtirib, uni inson taqdirida hal qiluvchi ahamiyatga ega deb biladilar.

Demak, bir guruh xorijiy olimlar rivojlanishni biologik (nasliy) omilga bog'laydilar.

Biologik oqimga qarshi falsafiy oqim vakillari rivojlanishni ijtimoiy omil bilan belgilaydilar. Bu oqim vakillari bola shaxsining jismoniy, psixik rivojlanishi u yashaydigan muhitga bog'liq deb ko'rsatadilar.

Muhit deganda, odam yashaydigan sharoitdagi barcha tashqi ta'sir tushuniladi. Shu nuqtayi nazardan tarbiya tufayli bolani o'zi yashaydigan ijtimoiy sharoitga moslashtirish mumkin, degan xulosa kelib chiqadi.

Ular ijtimoiy muhitning rolini hal qiluvchi omil deb hisoblaydilar. Demak, odam bolasining shaxs sifatida rivojlanib, taraqqiy etib borishi, uning shaxs bo'lib kamolga yetishida nasl (biologik omil), ijtimoiy muhit

¹¹ Ivanov P.I., Zufarova M.E. Umumiy psixologiya: darslik. – T., O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008, 480 b

(bola yashaydigan sharoit), shuningdek, maqsadga muvofiq amalga oshadigan tarbiya ham birdek ahamiyatga ega. Bu omillarning ta'sirini aniqlashda ilg'or pedagogik olimlar, psixolog va faylasuflar ta'limotiga suyaniladi.

Falsafada shaxsni jamiyat bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy hayotdagi murakkab voqelik deb qaraladi. Ular individning ma'naviy boyligi uning munosabatlariga bog'liq, deb hisoblaydilar.

Falsafiy-antropologik yondashuv o'zining tadqiqotchilik va tarbiyaviy funksiyasiga ko'ra o'quvchining ma'naviy dunyosiga yo'naltirilgandir. Ana shu sababli mazkur yondashuv pedagogikadagi mavjud boshqa ilmiy yoki gnoseologik yondashuvlardan farqli ravishda muloqot va o'zaro bir-birini tushunish asosida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishni talab etadi.

Mazkur yondashuvning o'ziga xosligi ta'lim-tarbiya jarayonining barcha subyektlariga nafaqat dunyoqarash ko'rinishida, balki mavjudlik usuli tarzida qarashni talab etadi. Mazkur mavjudlik usulini birinchi navbatda, borliqni anglab yetish sifatida tushunish lozim. Ikkinchidan, mazkur mavjudlik usulini uzluksiz ravishda o'z-o'zi, boshqalar va boshqa madaniyatlar bilan muloqot tarzi sifatida aniqlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Shaxsning ijtimoiylashuvi – ta'lim-tarbiya ta'sirida inson psixologik funksiyalarining takomillashuvi, ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar, xulq-atvor me'yor va qoidalarining o'zlashtirilishi, dunyoqarashining boyish jarayoni va natijasi.

Ijtimoiylashuv jarayoni o'zining sifat xususiyatlariga, tarkibiga, qonuniyatlariga, omillariga, shart-sharoitlariga, boshqarilishiga va ijtimoiylashgan insonda namoyon bo'lishiga (uning xususiyatlari, sifatleri, o'ziga xosliklari) ko'ra murakkabdir. Ana shu sababli, u o'zida turli fanlar tomonidan ko'rib chiqiladigan ijtimoiylashuvning xilma-xil – madaniy, axloqiy, huquqiy, mehnat, psixologik ko'rinishlarini aks ettiradi. Pedagogika haqida gap ketganda esa, bu sohadagi ijtimoiylashuv jarayoni pedagogikaning predmeti, sohasi va ehtiyojlarining o'ziga xosligini hisobga olib, pedagogik ijtimoiylashuv turi sifatida alohida e'tibor bilan qarab o'tiladi. Bu insonning dunyoga kelgan vaqtdan boshlab ijtimoiy belgilangan va muhim pedagogik yangidan shakllanuvchi tajribalarni - tarbiyalanganlik, ta'lim olganlik, ma'lumotlilik va rivojlanganlik hamda ularning kelgusidagi butun umri mobaynida muttasil o'zgarib borishi (mukammallashuvi) jarayoni va yuzaga kelish natijasidir. Bu holda shaxsga nisbatan sust ravishda yondashuv kuzatilmaydi, balki u ijtimoiy

munosabatlarning va pedagogik tizimning subyekti sifatida, tajriba egallashda faollik va mustaqillikni namoyon qiluvchi hamda o‘z-o‘zini shakllantiruvchi, shu bilan birga, o‘z hayot yo‘li uchun javobgarlikni his etuvchi subyekt sifatida qaraladi.

Pedagogikaning vazifasi – insonga fikrlovchi shaxs, ijtimoiy faol fuqaro bo‘lib yetishishiga, jamiyatda o‘z o‘rnini va xulq-atvorini, o‘z istak-maqсадlarini yo‘nalishini anglaydigan, pedagoglar va jamiyatdagi pedagogik tizim bilan birgalikda umuminsoniy qadriyatlarni saqlash va mustahkamlashga yo‘nalgan shaxs bo‘lishiga yordam berishdir.

Ijtimoiylashuvning quyidagi umumiy mexanizmlari mavjud:

- ana’naviy – oila va yaqin muhit orqali o‘quvchilarni ijtimoiy faollikka jalb etish, faoliyat va muloqotda maqbul shart-sharoitlarni yaratish;
- institutsional – ijtimoiy institutlar va ta’lim muassasalari tomonidan o‘quvchilarning rivojlanishi uchun zaruriy shart-sharoit va imkoniyatlarni yaratish;
- shaxslararo – o‘quvchilarni ijtimoiy aloqalar tizimiga jalb etish, ularda muloqotmandlik malakalarini rivojlantirish;
- refleksiv – o‘z-o‘zini anglash, o‘z-o‘zini baholash, o‘z-o‘zini loyihalashni pedagogik qo‘llab-quvvatlash orqali individual ongni taraqqiy ettirish.

O‘quvchilarni ijtimoiylashtirishning muhim sharti ularda ijtimoiy kompetentlikni qaror toptirishdir. Ijtimoiy kompetentlik insondan ijtimoiy vaziyatlarga yo‘nalganlik va boshqarish qobiliyatini talab etuvchi boshqa kishilar bilan kommunikatsiyani yo‘lga qo‘yishda o‘z ifodasini topadi. Ijtimoiy kompetentlikning asosiy funksiyalariga moslashuv, ijtimoiy oriyentatsiya, shaxs integratsiyasi va umumijtimoiy tajribani kabilar kiradi.

Ijtimoiy tajriba o‘quvchilarni ijtimoiylashtirishning integral natijaviy tavsifini o‘zida aks ettirib, faoliyatga yo‘naltirilgan va aksiologik yondashuvlarga asoslanishni talab etadi.

Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv nuqtayi nazaridan ijtimoiy tajriba o‘quvchining boshqa kishilar, atrof-muhit bilan o‘zaro harakati natijasida yuzaga keluvchi ma’naviy-axloqiy qadriyatlar va ustanovkalar yig‘indisini o‘zida aks ettiradi. Ana shu sababli shaxsda o‘z-o‘zini tashkil-lashtirish va o‘z-o‘zini korreksiyalash madaniyatini shakllantirishga yo‘naltirilgan “o‘z-o‘zini boshqarish tajribasi”ni ijtimoiy tajribaning komponenti sifatida qarash maqsadga muvofiqdir. O‘z-o‘zini boshqarish tajribasini shakllantirishning asosiy ijtimoiy sohalari sifatida individni

subyekt-subyekt munosabatlariga jalb etish; subyektda tashabbuskorlikni shakllantirish; hayotiy faoliyat jarayonida o'z-o'zini tashkillashning universal namunalarini qabul qilish kabilarni kiritish mumkin.

Aksiologik yondashuv nuqtayi nazaridan shaxsda ijtimoiy tajribani shakllantirish ikkita o'zaro aloqador yo'nalishda amalga oshadi¹². Birinchidan, inson hayotining mazmuni, shaxslararo munosabatda ma'naviy-axloqiy me'yor va qoidalar sifatida individda qadriyatga yo'naltirilgan oriyentatsiyani shakllantirish, ikkinchi tomondan, shaxsiy nuqtayi nazardan yuqori mavqega ega o'z-o'zini boshqarishda aks etuvchi o'zaro birgalikdagi faoliyat jarayonidagi xatti-harakatlar, ijtimoiy va hayotiy ahamiyat kasb etuvchi xulq-atvor me'yorlarini o'zlashtirish bilan bog'liqlikni o'zida aks ettiradi.

O'quvchilarni o'z-o'zini boshqarishga yo'naltirish pedagogik hodisa sifatida shaxs salohiyatini rivojlantirish bilan bog'liq intellektual, emotsional-hissiy va faoliyatga yo'naltirilgan sohalar uyg'unligini talab etadi hamda o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini yuqori darajada rivojlantirish asosida ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

O'quvchilarning ijtimoiy tajribani o'zlashtirishi quyidagi bosqichlarda amalga oshirilishi lozim:

ijtimoiy moslashuv: ijtimoiy vaziyatlarda o'zining rolini aniqlay olish, vaziyatga moslashuvchanlik va safarbarlik;

loyihaviy: ijtimoiy faoliyat jarayonida o'z-o'zini anglash, individual xulq-atvor strategiyalarini tanlay olish;

interiorizatsiya: ijtimoiy faoliyatning asosiy me'yorlarini qabul qilish va faoliyatda namoyon etish.

3. Shaxs rivojlanishida irsiyat, muhit va tarbiyaning tutgan o'rni

Shaxsga ijtimoiy muhitning ta'siri ham muhim. Bu tarbiya orqali amalga oshiriladi.

Birinchidan, tarbiya ta'sirida muhit bera olmagan bilim, ma'lumot egallanadi, mehnat va texnik faoliyat bilan bog'liq ko'nikma va malakalar hosil bo'ladi.

Ikkinchidan, tarbiya tufayli tug'ma kamchiliklar ham o'zgartirilib, shaxs kamolga etadi.

¹² Pedagogika nazariyasi va tarixi. R.Mavlonova va boshqalar. –Toshkent, Fan va texnologiya. 2010.

Uchinchidan, tarbiya yordamida muhitning salbiy ta'sirini ham yo'qotish mumkin.

To'rtinchidan, tarbiya kelajakka qaratilgan maqsadni belgilaydi.

Demak, tarbiya bilan rivojlanish bir-biriga ta'sir etadi, bu tarbiya doimiy va uzluksizdir. Shunday qilib, bola shaxsining rivojlanishida tarbiya ham yetakchi o'ringa ega bo'lib, tarbiya tufayli nasl-nasabi, oila muhiti, ijtimoiy muhit ta'sirida har tomonlama rivojlanishga qodir, degan xulosani chiqarish mumkin.

Shaxs shakllanishiga oid turli yondashuvlar. Zamonaviy pedagogikada shaxs shakllanishiga doir to'rt yondashuv qaror topgan:

1. Biologik yondashuv – inson tabiiy mavjudot bo'lib, uning butun xatti-harakatlari tug'ma instinkt va ehtiyojlar natijasidir. Inson jamiyat talablariga bo'ysunishga majbur, shu bilan birga tabiiy ehtiyojlarini ham namoyon qilib boradi.

2. Ijtimoiy yondashuv – inson biologik mavjudot sifatida tug'iladi, faqat hayotiy faoliyati davomida boshqalar bilan doimiy muloqot va ijtimoiy guruhlarining ta'siri ostida ijtimoiylashadi.

3. Psixologik yondashuv – insondagi psixik jarayonlar (sezgi, idrok, fikrlash kabilar) tabiiy tavsifga ega, insonning yo'nalganligi - qiziqishlari, qobiliyatlari ijtimoiy hodisa sanaladi.

4. Yaxlit yondashuv - shaxs yaxlit tavsifga ega bo'lib, uning rivojiga nafaqat uning faoliyatidagi o'ziga xosliklar, balki turmush tarzi ham ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, ijtimoiy hayot natijalari - motiv, maqsad, qiziqish kabilar ham uning rivojlanishida muhim o'rin tutadi.

Zamonaviy pedagogikada shaxs shakllanishiga doir to'rt - biologik, ijtimoiy, psixologik va yaxlit yondashuv qaror topgan.

4. Shaxs rivojlanishining yosh va psixologik xususiyatlari

Muayyan bir yosh davriga xos bo'lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar yosh xususiyatlari deb ataladi. Ana shu yosh xususiyatlarni hisobga olgan holda ta'lim va tarbiya ishi tashkil etiladi. Shunda bola rivojlanishiga tarbiya ta'siri kuchli bo'ladi.

Muayyan bir yosh davriga xos bo'lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar yosh xususiyatlari deb ataladi.

Bolalarning tarbiyasiga to'g'ri yondashish, uni muvaffaqiyatli o'qitish uchun bola rivojlanishidagi turli yoshdagi davrlariga xos xususiyatlarni bilish va uni hisobga olish muhimdir. Chunki bola organizmining

o'sishi ham, rivojlanishi ham, psixik taraqqiy etishi ham turli yosh davrlarida turlicha bo'ladi. Abu Ali ibn Sino¹³, Yan Amos Komenskiy¹⁴, Abdulla Avloniy¹⁵lar ham bolani tarbiyalash zarurligini uqtirib o'tganlar.

Bolaning o'ziga xos xususiyatini hisobga olish juda murakkab. Chunki bir xil yoshdagi bolalar ham psixik jihatdan turlicha bo'lishi mumkin.

Masalan, ko'rish va eshitish qobiliyati, faolligi, tez anglash, sust fikr yuritishi, hovliqma yoki vazminligi, sergap yoki kamgapligi, serg'ayrat yoki g'ayratsizligi, yalqov yoki tirishqoqligi, palapartish va chala ishlaydigan, erinchoqligi yoki ishga tez kirishib ketishi kabilar asab faoliyati tizimining ta'siri bo'lib, o'qituvchi va tarbiyachi ularni bilishi zarur.

Bolaning individual – o'ziga xos xususiyatini bilish uchun temperamentning umumiy tiplari va bolaning o'ziga xos xususiyatini o'rganish, metodikasini bilish muhim. Temperament (lot. “temperamentum” “qismlarning bir-biriga munosabati” ma'nosini anglatib, shaxsning individual psixologik xususiyatlari majmuyidir.

Shuningdek, turli yosh davrlarining o'ziga xos rivojlanish qonuniyatlari ham mavjud. Bolaning jismoniy va psixik kamoloti quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Go'daklik davri – chaqaloqlik (1 oy) davri tugagandan to bir yoshgacha bo'lgan davr.

2. Bog'chagacha bo'lgan yosh davri – 1 yoshdan 3 yoshgacha.

3. Maktabgacha bo'lgan yosh davri – 3 yoshdan 7 yoshgacha.

4. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar (bolalar) – 7 yoshdan 11–12 yoshgacha.

5. O'rta va katta maktab yoshidagi o'quvchilar (o'smirlar, ilk o'spirinlar) – 12–17 yosh.

Maktabgacha yoshdagi bolaning jismoniy va psixik kamoloti shartli ravishda quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Go'daklik (1 yoshgacha);

2. Ilk yosh (1–2 yosh);

3. Ilk yosh guruhi (2–3 yosh);

4. Kichik yosh (3–4 yosh);

5. O'rta yosh (4–5 yosh);

¹³ Pedagogika. X.Ibragimov, Sh.Abdullayeva. –Toshkent, 2007.

¹⁴ Лернер И.Я. Философия дидактики и дидактика как философия РАО, Институт теории педагогики и образования, Лаборатория теоретических проблем дидактики. – М.: Изд-во РОО, 1995. – 49 С.

¹⁵ Авлоний, Абдулла. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент, Ўқитувчи, 1992.

6. Katta yosh (5–6 yosh);

7. Maktabga tayyorlov davri (7 yosh, majburiy ta'lim).

Kichik maktab yoshida o'yin faoliyatining o'rnini endi o'qish faoliyati egallaydi. Bu juda qiyin o'tish davri bo'lib, bolaning bo'yi, og'irligi jihatdan uning tashqi ko'rinishi kam farq qiladi. Suyaklari qotmagani tufayli tez shikastlanadi. Muskullari tez o'sishi tufayli serharakat bo'ladi. Bosh miyasi tez rivojlanadi.

Jismoniy o'sishiga xos bu xususiyatlar tarbiyachidan ehtiyotkorlikni talab etadi. Bu yoshda bola bilim olish va o'rganishga qiziquvchan bo'ladi.

O'rta va katta maktab yoshi (o'smirlik, ilk o'spirinlik 12–17 yosh). O'smirlikning murakkabligi anotomik-fiziologik va psixologik xususiyatdagi kuchli o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Bolaning o'sishi tezlashadi. Bu davrni o'tish davri ham deyiladi. Bu davrda jinsiy yetilish davri boshlanadi. Bu bolaning fe'l-atvoriga ta'sir etadi. O'smir hayotida mehnat, o'yin, sport va jamoat ishlari katta ahamiyatga ega. Ba'zilarining o'zlashtirishi pasayadi, intizomi bo'shashadi.

Bu davr o'spirinlarning ilk balog'atga yetgan davridir. Mazkur davrda jinsiy yetilish tugaydi. Ularda mustaqillik sezila boshlaydi. O'spirin yoshlar hayotga kelajak nuqtayi nazaridan qaray boshlaydilar. Madaniy darajasini orttirishga intilish kuchaya boradi, his-tuyg'ularida ham o'zgarish yuz beradi. O'z-o'zlarini tarbiyalashga kirishadilar. Ideal tanlash va unga ergashish kuchayadi. Bu davrda, ular o'rtasida munozaralar o'tkazish yaxshi natija beradi. O'spirinlar o'z guruhiga intiladi. Shuning uchun ham o'spirinning barcha intilishlari ma'lum maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Ularda o'quv fanlarini tanlashga nisbatan ehtiyoj kuchaya boradi.

O'spirinlik – bu aqliy faoliyatning ham rivojlanish davri sanaladi. Ular o'z fikrlarini mustaqil ifodalashga harakat qilib, shaxslik xislatlarini namoyish eta boshlaydilar. Shunda o'qituvchilar va katta yoshlilar ularning hali g'o'r fikrlari va dunyoqarashlarini to'g'ri yo'naltirishlari muhim. Zero, bu davrda o'z-o'zini anglash, ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy xislatlari tez shakllanadi.

Bunga uning faoliyati, jamoada va jamoat joylarida o'zini tutishi, odamlar bilan tez muloqotga kirishishi ham turtki bo'ladi. O'zini kattalardek his etish, o'ziga xosligini namoyon etish, boshqalarning diqqatini o'ziga qaratishga harakat qiladi. Axloqiy muammolarni o'z qarashlari nuqtayi nazaridan hal eta boshlaydi. Hayot mohiyati, baxt, burch,

shaxs erkinligini o'z qiziqishlari bilan o'lchaydilar. Shu bois, ularga katta yoshlilarning beg'araz, to'g'ri yo'nalish berishlari o'ta muhim.

Mazkur davrda yoshlar xulqi ham tarkib topa boshlaydi. Bunda shaxsning jamoadagi mavqei, jamoa shaxslari bilan muomala- muloqoti muhimdir.

Albatta, bu borada, ta'lim muassasasida faoliyat ko'rsatayotgan yoshlar ijtimoiy harakati ta'siri katta ahamiyatga ega. Chunki o'spirin-yoshlar mustaqil hayot ostonasida bo'lib, ularning bu hayotga to'g'ri qadam qo'yishi uning jamiyatning faol fuqarosi bo'lishining muhim shartidir.

Shaxs rivojlanishining gender xususiyatlari. "Gender" atamasi 1968-yilda amerikalik psixolog olim Stoller tomonidan ilmiy iste'molga kiritilgan bo'lib, "jins" ma'nosini bildiradi. Jinsiy munosabatlar ilgari ham psixologiyada faol o'rganilgan bo'lsa-da, yangi atamaning paydo bo'lishi ijtimoiy fanlarda yangi oqimlarni yuzaga keltirdi. "Gender tarixi", "Gender psixologiyasi", "Falsafaning gender tomonlari", "Gender antropologiyasi", "Gender sotsiologiyasi", keyinchalik esa "Gender pedagogikasi" kabi fan tarmoqlari shakllandi. "Gender" tushunchasi, avvalo, erkak va ayol, o'g'il va qiz bolalar munosabatlarining ijtimoiy-psixologik hamda pedagogik tomonlarini qamrab oladi.

Adabiyotlarda gender tushunchasining bir necha xil talqini mavjud. Jumladan, faylasuflar uni quyidagicha tavsiflaydilar: "Gender" inglizcha so'z bo'lib, jinsga mansublikning ijtimoiy jihatlarini ma'nosini anglatadi¹⁶. Bu tushuncha erkaklar va ayollar o'rtasida nafaqat biologik farqni, balki jamiyatning jinsiy taqsimotida ijtimoiy va madaniy tavsiflarning butun majmuyini hisobga oladi. Erkaklar va ayollarga tegishli ijtimoiy bog'liqlik, xulq-atvor va kutilgan natijalarni ifodalaydi. Psixologlar ham gender tushunchasiga o'ziga xos tarzda yondashganlar: psixikaning gender asoslari jins va u bilan bog'liq ijtimoiy stereotiplar, shaxsning psixologik ko'rinishidir. Olimlar orasida bu xususiyatlarning qaysi biri tug'ma, qaysi biri esa ta'lim va tarbiya jarayonida rivojlanganligi to'g'risida keskin munozaralar bormoqda. O'g'il va qiz bolalarning har bir xalq madaniyatida har xil tarbiyalanishi tufayli, ular maktabga kelgan davrdan boshlab jinslarning psixologik farqlari ma'lum bo'ladi. Bu farqlar orasida psixologlar (A.E.Taras, 2002) qizlar o'g'il bolalardan matematik va vizual qobiliyatlari bilan ustunroq deb ta'kidlashadi. O'g'il bolalarda qizlarga qaraganda o'ziga ishonch hissi kuchliroqdir. Qiz bolalar bir xillikka asoslangan qiziqarsiz faoliyatni yengilroq qabul qilishadi. O'zgaruvchan muhitga

¹⁶ Подласый И.П. Продуктивная педагогика. – М.: Народное образование, 2003.

tez moslashishadi. O'g'il bolalar har bir holatni umumiy tarzda baholashsa, qizlar yaxshilab tekshirib, o'rganib, keyin unga baho berishadi.

Pedagogik ma'noda gender - o'g'il va qiz bolalarning murakkab ta'limiy sotsiomadaniy birligi bo'lib, ularning xatti-harakati, mentaliteti va emotsional xususiyatlari, o'quv faoliyatidagi o'zaro teng va farqli jihatlarini o'z ichiga oladi.

Bugungi kunda o'g'il va qiz bolalarning rivojlanishidagi fiziologik, axloqiy, emotsional, xulq-atvorga oid farqlar to'liq o'rganilgan. Ana shu asosdan kelib chiqib, o'quvchilarning rivojlanishida hisobga olish lozim bo'lgan quyidagi gender xususiyatlarni sanab o'tish mumkin:

- qiz bolalar o'g'il bolalarga qaraganda ikki marta ko'proq savol berishadi;

- qizlar to'g'ridan to'g'ri o'zining istaklari haqida gapirmaydi, lekin tezda kelishib ketadi; o'g'il bolalar esa, hal qiluvchi fikrni ayta olishadi va o'z nuqtayi nazarida qolishni afzal ko'rishadi;

- mustaqil hal etish bilan bog'liq vazifalarni bajarishda o'g'il bolalar sifati, qiz bolalar esa hajmini hisobga olishadi;

- o'g'il bolalar ko'proq falsafiy fikr yuritadi, fikrning mantig'iga e'tibor berishadi; qizlarga ko'proq psixologiya, adabiyot yoqadi;

- o'g'il bolalar dialog, munozarani afzal ko'rishadi; qiz bolalar monologlikka moyil, eshitishni va o'zida aks ettirishni yoqtiradi;

- o'g'il bolalar ko'proq virtual(mo'jiza)likka, xayolotga qiziqishadi; qiz bolalar o'g'il bolalarga qaraganda ratsional va pragmatik. Ular o'z tanlovlarini foydalilik nuqtayi nazaridan, ya'ni tanlanayotgan narsa qanchalik maqsadga erishishga imkon berishiga qarab amalga oshirishadi;

- o'g'il bolalar o'z tuyg'ularini ochiq bayon etishadi; qiz bolalar o'z xohish va istaklarini yashirishadi, aytish uchun uzoq vaqt kutishadi.

Shaxs ijtimoiylashuvi. Ijtimoiylashuv insonning madaniyat, kommunikatsiya ta'siri ostida shakllanish jarayoni, bir-birlari bilan muloqotda bo'lishlarini ifodalasa, ijtimoiylashtirish tushunchasi esa, jamiyatning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo'lgan namunali xulq, psixologik mexanizm, sotsial norma va qadriyatlarni o'zlashtirish jarayonidir. Ijtimoiy-falsafiy, psixologik va pedagogik tadqiqotlar jarayonida shaxs ijtimoiylashuviga xos bo'lgan quyidagi holatlar aniqlangan:

- shaxsning ijtimoiylashuvida ayrim davrlarning va bir davrdan ikkinchi davrga o'tish jarayonida ro'y beruvchi ijtimoiy omillar (mega

omillar, makro omillar, mezo omillar, mikro omillar), voqeliklar hamda ularning ta'siri yetakchi o'rin tutadi;

- bolaning kamol topishi, shaxs bo'lib shakllanishida ijtimoiy, xususan, ota-onalar va bola o'rtasidagi munosabatlar, ularning o'zaro hissiy birligi muhim ahamiyatga ega;

- shaxs muayyan sxemalar hamda kognitiv tuzilmalar yordamida boshqariladi; shu sababli, uning ana shu sxema va kognitiv tuzilmalarga moslashuvi ijtimoiylashuv mohiyatini anglatadi;

- shaxs ijtimoiy ta'sirlar yordamida ilmiy bilimlar hamda kishilik madaniyati unsurlarini o'zlashtiradi, ularning negizida esa u aqliy jihatdan kamol topadi va axloqiy sifatlarga ega bo'ladi, mazkur holat shaxs ijtimoiylashuvining ustuvor jihati hisoblanadi;

- shaxsning ijtimoiylashuvi turli ijtimoiy tuzumlar, jamiyat rivojining muayyan davrlarida bir xil kechmaydi; har bir davri shaxsning ijtimoiylashuvida o'ziga xos ko'rinishda namoyon bo'ladi;

- ijtimoiylashuv bolalikkagina xos xususiyat bo'lmay, shaxs hayotining barcha davrlarini qamrab oladi.

Ma'lumki, ijtimoiylashuv shaxsning jamiyatdagi qadriyatlarni qabul qilishi va zaruriy darajada ijtimoiy, fuqaroviy va shaxsiy yetuklikka erishishi asosida jamiyatga kirib borishidir. Shaxsning ijtimoiylashuvi esa, inson o'zini jamiyatda shaxs sifatida anglab borishi jarayonidir. Bu tarbiya, ta'lim, o'z-o'zini tarbiyalash jarayonida yuzaga kelib, inson qachonki, o'z maqsadlarini mustaqil aniqlay olsa va ularga erishish yo'llarini belgilay olganida, o'z qadr-qimmatini anglab yetganida, jamiyatdagi o'z o'rniga ishonch hosil qilgan taqdirda amalga oshadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. "Individ" tushunchasi nimani ifoda etadi?
2. Odamning shaxs sifatida shakllanishining asosini nima tashkil etadi?
3. Shaxsning rivojlanishi tushunchasiga izoh bering.
4. Shaxs rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
5. Shaxs rivojlanishiga doir zamonaviy yondashuvlarni izohlang.
6. Shaxs rivojlanishining yosh davrlariga tavsib bering.
7. Shaxs rivojlanishining gender xususiyatlari deganda nima tushuniladi?
8. Shaxs ijtimoiylashuvining mazmun-mohiyatini yoritib bering.

4-MAVZU: YAXLIT PEDAGOGIK JARAYON

Reja:

1. Yaxlit pedagogik jarayon tushunchasi va uning tuzilishi.
2. Pedagogik jarayon qonuniyatlari va tamoyillari.
3. Pedagogik jarayonda tarbiyaning mohiyati va maqsadi.

Tayanch tushunchalar: jarayon, pedagogik jarayon, pedagogik tizim, yaxlit yondashuv, komponent, yaxlit pedagogik jarayon, qonuniyat, tamoyil.

1. Yaxlit pedagogik jarayon tushunchasi va uning tuzilishi

Pedagoglik kasbining paydo bo'lishiga e'tibor qaratilsa, shu narsa ko'rinadiki, dastlab uning doirasida differentsiallashtirish va integratsiyalashtirish jarayoni chegaralangan bo'lsa, keyinchalik ta'lim va tarbiya bir-biriga qarama-qarshi qo'yila boshladi: o'qituvchi o'qitadi, tarbiyachi esa tarbiyalaydi. Lekin XIX asrga kelib, taraqqiyparvar pedagoglarning ishlarida argumentlarni asoslashda obyektiv nuqtayi nazardan ta'lim va tarbiyaga bir butun, yaxlit hodisa sifatida qarala boshladi. I.F.Gerbartning fikricha, tarbiyasiz ta'limda vosita bor, lekin maqsad yo'q, ta'limsiz esa maqsad bor, vosita yetishmaydi.

Nemis pedagogi A.Disterveg, ta'limni tarbiyaning bir qismi sifatida qaraydi: "Ta'lim prinsiplari bor ekan, hamisha tarbiya prinsiplari ham bo'ladi yoki aksincha".

Pedagogik jarayonning yagonaligi g'oyasi K.D.Ushinskiy¹⁷ g'oyalari chuqur ifodalangan. U pedagogik jarayonni maktab faoliyatining ma'muriy, o'quv va tarbiya elementlarini bir butun tizim sifatida tushundi. K.D.Ushinskiyning taraqqiyparvar g'oyalari uning izdoshlari: N.F.Bunakov, P.F.Lesgaft, K.BElniskiy, V.PBaxterov va boshqalarning ishlarida o'z aksini topgan.

Pedagogik jarayon muammosi bilan P.F. Kapterev¹⁸ alohida shug'ullandi. U pedagogik jarayonlarning ko'ptomonlama ham ichki, ham tashqi jihatlarini tahlil qiladi va quyidagi xulosalarga keldi: "Ta'lim, o'qitish, o'rgatish, tarbiya, pand-nasihat, o'git va boshqa bir qator so'zlar

¹⁷ Ушинский К. Д. *Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии.* – Санкт-Петербург: Типография И. И. Глазунова, 1868–1869.

¹⁸ Сластёнин В.А. *Педагогика.* – Москва: Академия, 2002.

turli xususiyat, jihatlar, vosita va vaziyatlarni ifodalaydi, lekin ularning hammasi yaxlit pedagogik jarayondir”.

Pedagogika ensiklopediyasida keltirilishicha: **pedagogik jarayon** – aniq maqsadga yo‘naltirilgan, mazmunan boy, tarkibi jihatidan qat’iy shakllangan o‘quv vaziyatida o‘qituvchi va o‘quvchilar orasidagi o‘zaro hamkorlikdir¹⁹.

Pedagogik jarayon – shaxslararo munosabatlarda, bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatish jarayonida (tarbiyaviy munosabatlar) insonlarning shaxsiy sifatlarining shakllanishi va rivojlanishi, xatti-harakati hamda dunyoqarashini o‘zgarishi, tajribasining boyishi, bilim, ko‘nikma va malakalarining shakllanishi va rivojlanishiga xizmat qiladigan omillar majmuyidan iborat ta’limiy muhit sifatida ta’kidlanadi.

Pedagogik jarayon kattalarning pedagogik faoliyati va tarbiyachilarning boshqaruvchilik roli tufayli hayotiy faoliyat natijasida bolaning o‘zini-o‘zi o‘zgartirishining maqsadga yo‘naltirilgan mazmundor, tashkiliy harakatidir. U haqiqatan ilmiy asoslangan, rivojlantiruvchi va takomillashib boruvchi tizim sifatida mavjud bo‘ladi hamda tarbiya qonuniyatlari, pedagogning ijodkorligi va ta’lim oluvchilarning yosh bilan bog‘liq o‘zgarishlari dinamikasiga asoslanadi.

Pedagogik jarayon boshqa barcha ijtimoiy jarayonlar (iqtisodiy, siyosiy, axloqiy, madaniy va boshqalar) bilan chambarchas bog‘langan. Uning mohiyati, mazmuni va yo‘nalganligi ijtimoiy jarayonlarning holati, ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining real o‘zaro harakatiga bog‘liq bo‘ladi.

Yaxlitlik asosiga ta’lim, tarbiya va rivojlanish birligini ta’minlash pedagogik jarayonning mohiyatini tashkil etadi.

Pedagogik jarayon – ko‘plab jarayonlarning ichki aloqadorligi yig‘indisidir. Unda o‘qitish, ta’lim, tarbiya, shaxsning shakllanishi va rivojlanishi jarayonlari birlashadi.

Pedagogik jarayonning umumiyliги va birligi uni tashkil etuvchi barcha jarayonlarni yagona maqsadga bo‘ysundiradi. Pedagogik jarayonning murakkab ichki munosabatlari:

- uni tashkil etuvchi jarayonlarning birligi va mustaqilligi;
- undagi jarayonlarning yaxlitligi va teng huquqliligi;
- umumiy mavjudlik va o‘ziga xoslikni saqlashda namoyon bo‘ladi.

¹⁹ Pedagogika. Ensiklopediya. III jild. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent, 2017, 400b.

Pedagogik jarayonga uning tarkibiy qismlarining o‘zaro aloqadorlikdagi birligini o‘zida ifoda etuvchi yagona tizim sifatida qarash mumkin. Tuzilish (struktura) – bu tarkibiy qism(element)larning tizimdagi joylashuvidir. Tizimlarning tuzilishi tarkibiy qismlarni qabul qilish mezonlari hamda ular orasidagi aloqadorlikda tashkil etiladi. Pedagogik jarayonning o‘zi maqsad, vazifa, mazmun, metodlar, pedagog va tarbiyalanuvchilarning o‘zaro harakati shakllari, shu bilan birga, erishilgan natijalar bilan ifodalanadi.

Pedagogik jarayonda ishtirok etadigan tizim tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi: pedagoglar; tarbiyalanuvchilar; tarbiyaviy shart-sharoitlar.

Jarayonning aniq maqsadli tarkibiy qismi pedagogik faoliyatning barcha ko‘p obrazli maqsad va vazifalarini: bosh maqsad - har tomonlama va barkamol shaxsni tarbiyalashdan alohida sifatlarni shakllantirishning aniq vazifasigacha o‘z ichiga qamrab oladi.

Mazmunli tarkibiy qism umumiy maqsad bilan birga, xuddi shunday aniq vazifani qo‘yadigan ma‘noni aks ettiradi.

Faoliyatli tarkibiy qism – jarayonni tashkil etish va boshqarishda belgilangan natijalarga erishishga doir pedagoglar va tarbiyalanuvchilarning o‘zaro harakati va ularning hamkorligi. Mazkur tarkibiy qism pedagogik adabiyotlarda tashkiliy yoki tashkiliy-boshqaruvga doir qism, deb ham nomlanadi.

Jarayonning natijaviy tarkibiy qismi uni amalga oshishi samaradorligini aks ettiradi, qo‘yilgan maqsad bilan bog‘liqlikda muvaffaqiyatli o‘zgarishlarga olib kelish bilan ifodalanadi.

Professor I.P.Rachenko ta‘lim tizimidagi tarkibiy qism(komponent)larni quyidagicha strukturalashtiradi:

- tizim faoliyatini aniqlashtiruvchi maqsad va vazifalar;
- ta‘lim va tarbiya mazmuni maqsad hamda vazifalarining amalga oshishini ta‘minlovchi pedagogik kadrlar;
- tizimning ilmiy asosda ishlashini tashkil etuvchi ilmiy kadrlar;
- ta‘limlovchilar(ta‘limlovchilar);
- moddiy-texnik ta‘minot;
- tizim va uning samaradorligi ko‘rsatkichlarining moliyaviy ta‘minoti;
- shart-sharoit (psixofiziologik, sanitar-gigiyenik, estetik va ijtimoiy);

- tashkil etish va boshqarish.
- Amerikalik pedagog F.G.Kumbs quyidagilarni ta'lim tizimining asosiy tarkibiy qismlari deb hisoblaydi:
 - tizimning faoliyatini aniqlashtirib beruvchi maqsad va asosiy vazifalar;
 - ta'lim oluvchilar hamda tizimning asosiy vazifasi hisoblanuvchi o'qitish;
 - tizim faoliyatini muvofiqlashtirish, rahbarlik va baholashni amalga oshiruvchi boshqarish;
 - turli vazifalar bilan bog'liqlikda o'quv muddati hamda ta'lim oluvchilar guruhining tuzilishi va taqsimlanishi;
 - mazmun - eng asosiysi, ta'lim oluvchilar ma'lumotga ega bo'lishlari shart;
 - o'qituvchilar;
 - o'quv qo'llanmalar: kitoblar, doskalar, xaritalar, filmlar, laboratoriyalar va boshqalar;
 - o'quv jarayoni uchun zarur bo'lgan bino;
 - texnologiya – ta'limda foydalaniladigan barcha metod va usullar;
 - bilimlarni baholash va nazorat qilish: qabul qilish, baholash, imtihonlar, tayyorgarlik sifati qoidalari;
 - bilimlarni oshirish va tizimni takomillashtirishi uchun tadqiqot ishlari;
 - ta'lim samaradorligi ko'rsatkichlari xarajatlari.

2. Pedagogik jarayon qonuniyatlari va tamoyillari

Bu obyektiv mavjud bo'lgan, takrorlanadigan, barqaror hodisalar orasidagi ma'lum aloqadorliklar yig'indisidir.

Pedagogik taraqqiyot sifatidagi bu qadar murakkab, katta va dinamik tizimda ko'plab turli tavsifiy aloqalar namoyon bo'ladi.

Zamonaviy pedagogikada pedagogik jarayon qonuniyatlarning yagona tasnifi mavjud emas. Shu sababli, quyida mavjud tasniflardan ba'zilarini ko'rib o'tamiz.

I.P.Podlasiy tasnifi bo'yicha: Tarbiya va ijtimoiy tizimlarning aloqadorligi: aniq tarixiy sharoitlardagi tarbiya xarakteri jamiyatning ehtiyojlari, iqtisodiy, milliy-madaniy o'ziga xosliklari bilan aniqlanadi²⁰.

Ta'lim va tarbiya orasidagi: bu jarayonlarning o'zaro bog'liqligini, ularning ko'ptomonlama o'zaro ta'sirini, birligini belgilab beruvchi aloqadorlik.

Tarbiya va faoliyatning aloqadorligi: tarbiyalash – faoliyatning turli turlariga tarbiyalanuvchilarni jalb etish demakdir.

Tarbiya va shaxs faolligining aloqadorligi: agar uning obyekti (shaxs) bir paytning o'zida subyekti sifatida aks etsa, tarbiya muvaffaqiyatli amalga oshadi, ya'ni shaxs o'zining faol xulq-atvorini, shaxsiy erkinligini, mustaqilligini, faoliyatdagi ehtiyojini namoyon etadi.

Tarbiya va muloqotning aloqadorligi: tarbiya jarayoni har doim odamlar – o'qituvchilar va ta'lim oluvchilarning o'zaro harakatida kechadi.

Bola tarbiyasi muvaffaqiyati to'g'ridan to'g'ri shaxslararo aloqalarining intensivligi va boyligiga bog'liq bo'ladi.

Pedagogik jarayonning dinamik qonuniyati – ta'lim oluvchining keyingi barcha muvaffaqiyatlarining qimmati uning dastlabki bosqichlardagi muvaffaqiyatiga bog'liq bo'ladi.

Pedagogik jarayonda shaxsning rivojlanishi qonuniyati – shaxs rivoji darajasi va sur'ati: irsiyat; tarbiya va ta'lim muhiti; pedagogik ta'sir etish usul va vositalarining qo'llanishiga bog'liq bo'ladi.

O'quv-tarbiya jarayonini boshqarish qonuniyati – pedagogik ta'sirning samaradorligi: ta'lim oluvchilar va pedagoglar orasidagi qayta aloqalarning intensivligi; ta'lim oluvchilarga ko'rsatiladigan korrektsiyali ta'sirlarning asoslanganiga hamda qimmatiga bog'liq bo'ladi.

Pedagogik jarayonda hissiyot, mantiqiylik va amaliyotning birligi qonuniyati – o'quv-tarbiya jarayonining samaradorligi: hissiy idrokning sifati va intensivligi; idrok etilganning mantiqiy anglanishi; anglanganining amaliy qo'llanilishiga bog'liq bo'ladi.

M.Kodjaspirovning mazkur tasnifi Y.K.Babanskiyning tasnfiga juda yaqin²¹. Yaxlit pedagogik jarayonning qonuniyatlari, aynan akademik Y.K.Babanskiy tomonidan sodda va tushunarli ochib berilgan:

²⁰ Подласый И.П. Продуктивная педагогика. – М.: Народное образование, 2003.

²¹ Бондаревская, Е.В. Педагогика: личность в педагогических теориях и системах воспитания / Е.В. Бондаревская, С.В. Кульневич. - Ростов-н / Д.: Учитель, 1999, 560 с.

Ta'lim va tarbiya jamiyatning ehtiyojlari va ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlariga bog'liq holda quyidagi pedagogik qonuniyatlar asosida amalga oshadi:

- tarbiya, o'qitish, ma'lumot va rivojlanishning o'zaro bog'liqligi qonuniyati;
- tarbiya va o'zini-o'zi tarbiyalashning birligi qonuniyati;
- ta'lim va tarbiya jarayonida muloqotning hal qiluvchilik qonuniyati;
- pedagogik jarayonda ta'lim oluvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish;
- pedagogik jarayonda jamoa va shaxsning o'zaro aloqadorlik qonuniyati;
- pedagogik jarayon vazifalari, shakllari, metodlarining o'zaro aloqadorlik qonuniyati.

Pedagogik jarayon qonuniyatlari singari tamoyillari masalasida ham turli qarashlar mavjud. Hatto ba'zi pedagoglar ularni qonuniyat sifatida e'tirof etishga moyildir. Biroq yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, qonuniyatlar obyektiv, eng muhim, barqaror, o'zgarishdagi, shu bilan birga, aniq sharoitlardagi harakatni ifoda etadi. Pedagogik jarayon qonuniyatlaridan uni samarali tashkil qilishga nisbatan muayyan muhim talablar kelib chiqadiki, buni tamoyillar (prinsiplar) deb ataymiz.

Pedagogik jarayon qonuniyatlari asosida uni samarali tashkil qilishga nisbatan muayyan qo'yiladigan muhim talablar tamoyillar deb ataladi. Pedagogik jarayon tamoyillarining ham hozirgacha turli tasniflari adabiyotlarda o'z aksini topgan. Agar ularni sinchiklab o'rganib chiqilsa, tasniflarning bir-biriga yaqinligini ko'rish mumkin. Shu sababli, biz quyida ko'pchilik tomonidan tushunarli deb topilgan ikkita (Y.K.Babanskiy, B.T.Lixachev) tasnifini keltirib o'tishni ma'qul deb topdik.

- Pedagogik jarayon tamoyillarining Y.K.Babanskiy²² bo'yicha tasnifi:
- pedagogik jarayonning maqsadga yo'naltirilganligi;
 - ta'lim va tarbiya mazmunining ilmiyligi;
 - ta'lim oluvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, tushunarlilik;
 - tizimlilik va ketma-ketlik;

²² Бабанский, Ю. К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований: дидактический аспект. Москва: Педагогика, 1982, 192 с.

- onglilik, faollik, tashabbuskorlik, ta'lim oluvchilarning ijodkorligi;
- ta'lim va tarbiyaning ijtimoiy foydali, ishlab chiqarish mehnati bilan aloqasi;

- ta'lim va tarbiyaning jamoaviy xarakteri;
- ko'rgazmalilik;
- ongli talabchanlik bilan birgalikda ta'lim oluvchi shaxsini hurmat qilish;

- ta'lim va tarbiyaning qulay metod, shakl va vositalarini tanlab olish;
- sababiylik, onglilik hamda ta'lim, tarbiya va rivojlanishining amaliy natijalari;

- tarbiyaga kompleks yondashuv.

B.T.Lixachev²³ tasnifi:

- o'quv-tarbiya jarayonining ijtimoiy-qadriyatli maqsadga yo'nalganligi;

- ta'lim oluvchilar faoliyatining turli turlarining o'zaro harakatini tashkil etishga kompleks yondashuvni amalga oshirilishi;

- butun o'quv-tarbiyaviy ishlarning hayot bilan bog'liqligi;

- ta'lim va tarbiya jarayonida har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirish, jamoada ta'lim va tarbiya;

- ta'lim oluvchilarga talabchanlik va hurmatning birligi;

- ta'lim oluvchilar hayotiga rahbarlik qilishda ularning tashabbuskorliklarini hisobga olish;

- barcha ta'lim oluvchilar hayotini go'zallashtirish;

- ta'lim va tarbiyaning boshqaruvchilik roli;

- ta'lim oluvchilarning bilish, mehnat va boshqa faoliyatlarini rag'batlantirishni hisobga olish, ularda ishga bevosita qiziqish uyg'otish orqali axloqiy-irodaviy kuchini faollashtirish;

- ta'lim oluvchilarda barcha turdagi fikrlashni rivojlanishini hisobga olish, ketma-ketlik va tizimlilik;

- ko'rgazmalilik;

- tushunarlilik;

- sababiylik.

Umuman olganda, yagona pedagogik jarayon va uning tarkibiy qismlarining umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish ta'lim va tarbiya jarayonining samaradorligiga xizmat qiladi.

²³ Лихачёв Б.Т. Теория коммунистического воспитания (Опыт методол. исследования) Москва: Педагогика, 1974, 496 с.

3. Pedagogik jarayonda tarbiyaning mohiyati va maqsadi

Tarbiya – pedagogik jarayonning asosiy mezonlaridan biri bo‘lib, tarbiyaning pedagogik jarayondagi o‘rni juda muhim hisoblanadi. Tarbiya shaxsning har tomonlama rivojlanishi, jamiyat talablariga mos shakllanishini ta‘minlaydi. Shuningdek, tarbiya insonning axloqiy, intellektual, estetik va jismoniy jihatdan kompleks rivojlanishiga yo‘naltirilgan uzluksiz jarayondir.

Tarbiya xususida taniqli o‘zbek pedagogi Abdulla Avloniy shunday deydi: «Al-hosil, tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yo najot - yo falokat, yo saodat – yo falokat masalasidir»²⁴. Ushbu fikrlardan anglaniladiki, shaxs tarbiyasi xususiy ish emas, balki ijtimoiy, milliy ishdir. Zero, har bir xalqning taraqqiy etishi, davlatlarning qudratli bo‘lishi avlodlar tarbiyasiga ko‘p jihatdan bog‘liq.

Pedagogik jarayonda tarbiya – shaxsni maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun uyushtirilib, tarbiyalanuvchining shaxsiga muntazam va tizimli ta‘sir etish imkonini beradi. Tarbiya pedagogik jarayonda o‘qituvchi va o‘quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o‘rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo‘naltirilgan hamkorlikni ta‘minlashga xizmat qiladi. Bunday vaziyatda tarbiyalanuvchining ongi shakllana boradi, his-tuyg‘ulari rivojlanadi, ijtimoiy hayot uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy aloqalarni tashkil etishga xizmat qiladigan xulqiy odatlar hosil bo‘ladi.

Tarbiya jarayonida bolalarning hayoti va faoliyatini pedagogik jihatdan to‘g‘ri uyushtirish g‘oyat muhimdir. Faoliyat jarayonida bola tashqaridan kelayotgan tarbiyaviy ta‘silarga nisbatan ma‘lum munosabatda bo‘ladi. Bu munosabat shaxsning ichki ehtiyoj va xohishlarini ifodalaydi. Psixolog va pedagoglarning tadqiqotlari shaxsga tashqi omillarning (xoh salbiy, xoh ijobiy) ta‘siri bolaning ularga munosabatiga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Bola faoliyatini uyushtirishgina emas, balki tarbiyalanuvchining bu faoliyatga nisbatan turli kechinmalarni qanday anglashi, baholashi, his qilishi, ulardan o‘zi uchun nimalarni olayotganligini bilishi zarur. Zero, tarbiya ijtimoiy munosabatlarning murakkablashib borishi asosida kechadi.

Tarbiya jarayonida o‘quvchining ongigina emas, balki his-tuyg‘ularini ham o‘stirib borish, unda jamiyatning shaxsga qo‘yadigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan xulqiy malaka va odatlarini hosil

²⁴ Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент, Ўқитувчи, 1992.

qilish lozim. Bunga erishish uchun o'quvchining ongi, hissiyoti va irodasiga ta'sir etib boriladi. Agar bularning birortasi e'tibordan chetda qolsa, maqsadga erishish qiyinlashadi. Tarbiya jarayoniga o'qituvchi rahbarlik qiladi. U o'quvchilar faoliyatini belgilaydi, ularning ijtimoiy jarayonda ishtirok etishlari uchun shart-sharoit yaratadi.

Tarbiyadan ko'zlangan asosiy maqsad – ma'naviy, axloqiy hamda estetik rivojlangan, aqliy operatsiyalarni bajara oladigan har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirishdan iborat. Shunga ko'ra tarbiyaviy faoliyatning mazmuni, tashkiliy shakllari va usullari shu maqsadga erishishni ko'zda tutadi.

Tarbiyaning ma'lum maqsadga qaratilganlik qoidasi yoshlar jamoasining rivojlanish istiqbollarini ko'ra bilishga yordam beradi. Har bir tarbiyaviy tadbir oldindan puxta o'ylangan, muayyan maqsadni amalga oshirishga bo'ysundirilgan bo'lsa, uning g'oyaviy-siyosiy darajasini oshiradi, tanlangan usul va vositalar maqsadga muvofiq keladi, ularning tarbiyaviy ta'siri yuqori bo'ladi.

Yoshlarni insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalashda muqaddas kitob Qur'oni Karim, Hadisi sharifdan foydalanish juda muhim. Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'atit turk», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilik», Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq», Kaykovusning «Qobusnoma», Ahmad Yassaviyning «Hikmatlari», Alisher Navoiyning shoh asarlari, hikmatlari muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega²⁵.

Tarbiyani demokratiyalash – bu tarbiyani ma'muriy ehtiyoj va qiziqishlardan yuqori qo'yish, tarbiyachi va tarbiyalanuvchi o'rtasidagi o'zaro ishonch, hamkorlik asosida pedagogik munosabatlar mohiyatini o'zgartirish demakdir. Bu tarbiya ishiga jamoatchilikni jalb qilish, uning rivojlanishiga jamoat omilini kiritish demakdir. Tarbiyaviy faoliyatni demokratiyalash va insonparvarlashtirish uning mohiyati hamda mazmunini qayta tafakkur etishni ko'zda tutadi, shaxsning rivojlanish va o'zligini anglash huquqini ta'minlaydi.

Talabalarni Vatanimiz qadriyatlari, boy madaniyati bilan tanishtirish, madaniy va diniy bilimlarni egallashga bo'lgan talablarini shakllantirish, malakalarini oshirib, tobora boyitish, estetik tushunchalarni shakllantirish juda muhimdir.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari yangi bosqichga ko'tarilgan hozirgi davrda shaxsning jamiyatda tutgan o'rni yaqqol namoyon bo'la boshladi.

²⁵ Pedagogika nazariyasi va tarixi. R.Mavlonova va boshqalar. –Toshkent, Fan va texnologiya. 2010.

Endi davlat va jamiyat o'z hayotida yetakchi mavqeni egallaydigan shaxsning ma'rifiy hamda madaniy qiyofasini shakllantirish, uni har tomonlama mujassam rivojlantirish haqida g'amxo'rlik qila boshladi. Bu g'amxo'rlik natijasida ta'lim O'zbekiston Respublikasining Davlat siyosatida ham ustuvor bo'ldi. Xuddi mana shu siyosat natijasida mustaqil mamlakatning ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilish jarayoni boshlandi. Bu jarayon, birinchi navbatda, pedagogika fanining tadqiqot obyekтини kengaytirdi. Bu sohada mavjud bo'lgan ichki qarama-qarshiliklarni bartaraf etish zaruriyatini qo'ydi.

Hech kimga sir emaski, mustabid siyosat hukmronlik qilgan yillarda pedagogika fanida, asosan, pedagogika nazariyasining tor doiradagi xususiy masalalari yakka-yakka tartibda tadqiq qilinar edi. Pedagogik qarashlarning ta'lim-tarbiya jarayoniga ko'rsatadigan ta'sirini ta'minlash taqozo qilinayotgan hozirgi davrda pedagogika fanida mavjud bo'lgan bo'shliqning o'zni yaqqol namoyon bo'la boshladi. Bu bo'shliq quyidagilardan iborat:

1. Amalga oshirilgan pedagogik tadqiqotlarda o'zbek xalqining o'tmishda yaratgan boy ma'rifiy, madaniy, tarbiyaviy merosi, ta'lim-tarbiya sohasidagi tajribasi, tarbiya nazariyasiga oid qarashlari o'rganilmadi va nazariy jihatdan asoslanilmadi. Aslida esa, pedagogik fikr, ta'lim-tarbiya sohasidagi nazariy qarashlarning ildizlari Sharqda shakllangandir.

2. Sharqdagi ta'lim-tarbiya muassasalari, xususiy maktablar hamda madrasalarda amalga oshirilgan ta'lim-tarbiya jarayonining mazmuni, shakli, vositalari, prinsip va metodlari pedagogika fanida hanuzgacha maxsus tadqiqot obyekti bo'lgan emas.

3. Buyuk mutaffakirlarning ma'rifiy qarashlari, ta'lim-tarbiya nazariyasiga oid fikrlari yaxlit tarzda o'rganilib, ommalashtirilmagan, balki ayrim shaxslarning pedagogik qarashlari tarzidagina o'rganilmoqda.

Bu hol pedagogika fanida analogiya, bir tipdagi, o'xshash tadqiqotlarning amalga oshirilishiga asos bo'lmoqda. Shak-shubhasiz bunday tadqiqotlarning samaradorlik darajasi ham bir qadar past bo'lishi kuzatilgan. Shuning uchun ham o'zbek xalqining boy ilmiy-pedagogik merosini o'rganganda yaxlit davrlar ko'rib chiqilishi, har bir davrda yaratilgan ma'rifiy meros, ilg'or qarashlar ta'limning metodologiyasi va metodlari, yo'nalishlari chuqur tadqiq qilinib, ularning samaradorlik darajasi aniqlanishi lozim.

Tarbiya nazariyasining mohiyati. Tarbiya nazariyasi pedagogika fanining muhim tarkibiy qismi bo'lib, tarbiyaviy jarayonning mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari hamda uni tashkil etish muammolarini o'rganadi. Hayotga yangicha siyosiy va iqtisodiy nuqtayi nazardan yondashish o'sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasi bilan bog'liq jarayonni ham qaytadan ko'rib chiqishni taqozo etmoqda.

Tarbiya nazariyasi Sharq mutafakkirlari va xalq pedagogikasining tarbiya borasidagi boy tajribalariga tayanadi. Tarbiya nazariyasi o'z qoidalarini asoslash uchun falsafa, sotsiologiya, etika, estetika, fiziologiya, psixologiya kabilarning ma'lumotlaridan foydalanadi. Tarbiya nazariyasi pedagogikaning boshqa bo'limlari: pedagogikaning umumiy asoslari, ta'lim nazariyasi hamda xalq ta'limi tizimini boshqarish bilan uzviy bog'liq.

Tarbiya jarayonining mazmuni. Tarbiya – muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama o'stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni. Boshqacharoq talqin etilganda, tarbiya yosh avlodni muayyan maqsad yo'lida har tomonlama voyaga yetkazish, unda ijtimoiy ong va xulq-atvorni tarkib toptirishga yo'naltirilgan faoliyat jarayonidir.

Turli zamon va makonda ijtimoiy tarbiya mohiyati turlicha bo'lib, uning mazmuni ijtimoiy maqsadlardan kelib chiqib asoslangan. Tarbiya g'oyasi turlicha ifodalangan bo'lsada, ammo yo'naltiruvchanlik xususiyati hamda obyektiga ko'ra yakdillikni ifoda etadi.

Tarbiya jarayoni o'qituvchi va o'quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan hamkorlik jarayonidir. Tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchining ongi shakllana boradi, his-tuyg'ulari rivojlanadi, ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan ijtimoiy aloqalarni tashkil etishga xizmat qiladigan xulqiy odatlar hosil bo'ladi.

Tarbiya jarayonida bolalarning hayoti va faoliyatini pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirish g'oyat muhimdir. Faoliyat jarayonida bola tashqaridan kelayotgan tarbiyaviy ta'sirlarga nisbatan ma'lum munosabatda bo'ladi. Bu munosabat shaxsning ichki ehtiyoj va xohishlarini ifodalaydi. Psixolog va pedagoglarning tadqiqotlari shaxsga tashqi omillarning (xoh salbiy, xoh ijobiy) ta'siri bolaning ularga munosabatiga bog'liqligini ko'rsatadi. Bola faoliyatini uyushtirishgina emas, balki tarbiyalanuvchining bu faoliyatga nisbatan turli kechinmalarni qanday anglashi,

baholashi, his qilishi, ulardan o‘zi uchun nimalarni olayotganligini bilishi zarur. Zero, tarbiya ijtimoiy munosabatlarning murakkablashib borishi asosida kechadi.

Ijtimoiy jarayonda faol ishtirok etish orqali o‘quvchilarning mustaqilligi, ijodiy tashabbuskorligi ortib boradi. Faoliyat o‘quvchilar jamoasi manfaati va istagi asosida uyushtirilsa, bu jarayonda bolaning tengdoshlari va o‘zini o‘zi anglash jarayoni yuzaga keladi. Bola o‘z xulqi, xatti-harakati uchun jamoa oldida javobgarlikni sezishga erishgach, ijrochi emas, balki umumiy ishning faol qatnashchisi bo‘lib qoladi.

Tarbiyani samarali yo‘lga qo‘yish uchun uning harakatlantiruvchi kuchi, tarbiya jarayonining manbayini yaxshi bilish va hisobga olish muhimdir. Bu tarbiya jarayonidagi ichki va tashqi qarama-qarshiliklardan iborat.

Tarbiyada o‘quvchilarning tarbiyalanganlik darajasini ham hisobga olish kerak bo‘ladi. Bu jihat unutilsa, muayyan qarama-qarshiliklar vujudga keladi.

Faoliyat jarayonida hosil bo‘lgan malaka va odatlar axloq me‘yorlariga rioya qilishni yengillashtiradi.

Demak, tarbiyachi bola shaxsining tez rivojlanadigan davri – o‘quvchilik yillarida uning ongiga turli faoliyat (o‘qish, mehnat, ijtimoiy ishlar, o‘yin, sport, badiiy havaskorlik) yordami bilan maxsus ta’sir etish muhimdir. Aks holda xulq me‘yorlari, axloq talablarini yaxshi tushunmay qolishi natijasida shaxs ijtimoiy munosabatlarda beqaror, tasodifiy ta’sirga beriluvchan bo‘lib qolishi mumkin.

Tarbiya yaxlit jarayonda amalga oshirilib, uning tarkibiy qismlari ayni bir vaqtda, faoliyatning biror turi asosida namoyon bo‘ladi.

Tarbiya hayotning eng muhim tirgagi (tayanchi) bo‘lib hisoblanishi lozim. Har bir yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yaxshi o‘qishni va so‘ngra esa yozishni o‘rganish bilan eng yuksak pog‘onaga ko‘tarilsin²⁶! (Avesto).

Bugungi kunda XXI asrda shunchaki bilim egasi bo‘lgan insonni emas, balki ijodkor, o‘z iste’dodi bilan ajralib turuvchi insonni tarbiyalash zamon taqozosidir.

Tarbiya jarayonida kishining qobiliyatlari rivojlanadi, g‘oyaviy-axloqiy, irodaviy, estetik xislatlari shakllanadi, tabiatga, jamiyatga ilmiy qarashlar tizimi tarkib topadi, jismoniy kuch-qudratlari mustahkamlanadi.

²⁶ Pedagogika nazariyasi va tarixi. R.Mavlonova va boshqalar. –Toshkent, Fan va texnologiya. 2010.

Hamma davrning ilg'or kishilari tarbiyaga yuqori baho berganlar. Xalq donishmandlari va mutafakkirlaridan Zardusht, Muhammad Muso Xorazmiy, Imom Buxoriy, Iso Termiziy, Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Mahmud Qoshg'ariy, Shayx Najmiddin Kubro, Jaloliddin Manguberdi, Burxoniddin Zarnujiy, Burxoniddin Naqshband, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Zavqiy, Furqat, Avaz O'tar, Hamza, Abdulla Avloniylar inson kamolotini ilm-fan va tarbayada deb bilganlar²⁷.

“Qobil odamni tarbiya qilmaslik – zulmkor va noqobil odamga tarbiyani behuda sarf qilish xayfdir. Tarbiyangni ayab unisini nobud qilma, tarbiyangni bunisiga zoya ketkizma”, - deb ta'kidlaydi Alisher Navoiy²⁸.

“Qayerda rag'batlantirish bo'lsa, umid shu tomonga yo'l oladi, qayerga don sepilsa, shu yerga qush qo'nadi” , - degan Imom Buxoriy (Al-jomiy as-saxix 114-bet).

Abu Nasr Forobiy deydi: Muallim shogirdiga nisbatan o'ta hokimlikka ham yo'l qo'ymasligi lozim, chunki o'ta hokimlik shogirdga muallimga nisbatan nafrat uyg'otadi. Agar shogird muallimning bo'shlig'ini sezsa, unda muallimga va uning o'qiyotgan ilmiga nisbatan sovish va mensimaslik paydo bo'ladi²⁹, - deb ta'kidlaydi.

J.J.Russo “Agar siz bolalardagi sho'xlikni o'ldirsangiz, hech qachon dono odamlarni voyaga yetkaza olmaysiz”³⁰, - degan fikrni bildirgan.

A.S.Makarenko “...Men ta'sir qilishning jismoniy metodiga qarshiman... Umuman jismoniy jazoni metod sifatida tan olmayman. Men jismoniy jazo foyda keltirgan biror bir oilani ko'rmadim”, - degan.

Tarbiya metodlarida insonni har tomonlama kamol toptirish maqsadida bola ongi, his-tuyg'ulari, irodasi va xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatishga aytiladi. A.S.Makarenko tarbiya metodlarini insonga ta'sir ko'rsatishni quroli³¹ deb ta'riflagan.

Qimmatbaho marvarid donachasini oxirigacha parmalashda hadiksirab, ustalar uning bahosini tushunib yetmagan shogirdlariga berishadi. Shogirdlari butun borlig'i bilan ishga kirishib ketadi. Bunda ular qo'llari qaltiramay, qo'rqmasdan parmalashni davom ettirgan. Agar

²⁷ Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. B.X.Xodjayev. – Toshkent, “Sano-standart” nashriyoti, 2017.

²⁸ Pedagogika nazariyasi va tarixi. R.Mavlonova va boshqalar. –Toshkent, Fan va texnologiya. 2010.

²⁹ Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Т.: А.Қодирий ном. Халқ мероси нашриёти., –Т., 1993, 224 б.

³⁰ Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. – Санкт-Петербург: Типография И. И. Глазунова, 1868–1869.

³¹ Сластёнин В.А. Педагогика. – Москва: Академия, 2002.

bu ishda xavfsirash bo'lsa, parmalash davomida biron bir tasodif bilan dur maydalanib ketsa, usta shogirdini shapaloq bilan tushurgan. Tarsaki zarbi ularni yaxshiroq, sifatliroq ishlashga ko'niktirgan. Dur tirmalanib bo'lgandan so'ng xavfli vaziyat o'tib ketgan.

A.R.Beruniy tarbiyachi bolalarga faqat nasihatgo'ylik qilmay, balki o'z xatti-harakati bilan namuna bo'lib ta'sir ko'rsatishi zarur", deb hisoblagan.

Bola o'qishni, tarbiya olishni istaydi, katta bo'lib jamiyat hayotida faol ishtirok etishni xohlaydi. Pedagog uni qay usulda, qanday munosabatlar sharoitida, qanday pedagogik jarayonda tarbiyalashi lozimligini bilishi kerak. Shu bilan birga, bola o'zini o'zgartirishda faol ishtirokchi ekanligini ham unutmaslik lozim.

Tarbiya jarayoni shaxsning ijtimoiy qimmatli fazilatlarini shakllantirishga, uning atrofdagi dunyoga, jamiyatga, odamlarga, o'ziga nisbatan munosabatlari doirasinn vujudga keltirishga va kengaytirishga qaratilgan.

Shaxsning turmushdagi turli jihatlariga munosabatlari tizimi keng, xilma-xil va chuqur bo'lsa, uning ma'naviy dunyosi shunchalik boy bo'ladi. Tarbiya shaxsni ijtimoiylashtirish, uning aniq hayotiy mavqeyini shakllantirish jarayonidir. Tarbiya shaxsning ongliligi, faolligi, fidoyiligi, vatanparvarligi, insonparvarligi va boshqa fazilatlarini shakllantiradigan jarayondir. Tarbiya o'z tabiatiga ko'ra ko'p faktorli xususiyatga ega. Buning ma'nosi shuki, bola shaxsining qaror topishi maktab, oila, jamoatchilik, ijtimoiy muhit va yaqin atrofdagi vaziyatga bevosita yoki bilvosita ta'siri ostida ro'y beradi. *Hamma narsa: odamlar, ashyolar, hodisalar, voqealar, avvalo ota-onalar va pedagoglar tarbiyalaylilar (A.S.Makarenko).*

Ta'lim orqali nazariy kamolotga erishiladi. Tarbiya esa **Forobiy** fikricha "bu kishilar muloqotda etnik qadr-qimmatni va amaliy faoliyatni yaratishga olib boradigan yo'ldir³²", deb ta'riflaydi hamda "Insoniy maqsad – oliy baxt saodatga erishuvni o'ziga g'oya va oliy maqsad qilib olish kerak".

A.S.Makarenko "Tarbiya bu nisbatan keksaroq avlodning o'z tajribasi, o'z ehtirosi, o'z e'tiqodini yosh avlodga topshirish demakdir³³", deb ta'riflagan.

³² Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Т.: А.Қодирий ном. Халқ мероси нашриёти., –Т., 1993, 224 б.

³³ Сластёнин В.А. *Педагогика*. – Москва: Академия, 2002.

Yuqoridagi ta'riflarning barchasi shaxs tarbiyasining u yoki bu qirralarini ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgandir.

Pirovard natijada har tomonlama kamol topgan, yetuk, barkamol shaxsni shakllantirishga qaratilgandir. **Tarbiya jarayonining eng asosiy maqsadi** har tomonlama va uyg'un kamol topgan yangicha fikrlaydigan shaxsni shakllantirishdir. Bu qiyin jarayon ikki tomonlama bo'lib, uyushtirishni va rahbarlikni, boshqarishni ham, tarbiyalanuvchi shaxsning faollik ko'rsatishini ham talab qiladi. Ammo bu jarayonda pedagog yetakchi o'rin tutadi va tarbiyaning umumiy maqsadini amalga oshipadi.

Tarbiya uzoq davom etadigan va aslida uzluksiz jarayon bo'lib, bu jarayon bola maktabga kelishidan ilgariroq boshlanadi va butun umr bo'yi davom etadi. Tarbiya ko'pgina sabablarga, o'quvchilarning individual-tipologik tafovutlarga, ularning hayotiy va ma'naviy tajribasiga, shaxsiy faolligiga boqliq.

Tarbiya nazariyasi pedagogika fanining bir qismi bo'lib, u tarbiyaviy jarayonning mazmuni, metodi va tashkil etilishi masalalarini o'rganadi. Jamiyatimizning yangilanishi, hayotimizning taraqqiyoti o'sib kelayotgan barkamol avlod tarbiyasi bilan bog'liq jarayonni ham qaytadan ko'rib chiqishni taqozo etmoqda.

Tarbiya aqlli, odobli, mehnatsevar, bilimli, sog'lom, e'tiqodli, dili pok, ruhi komil, har tomonlama ma'naviy rivojlangan, vatanparvar, baynalmilal, insonparvar barkamol shaxsni shakllantirishni ko'zda tutadi. Tarbiya mahalliy, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar, milliy an'analar va mintaqalararo xususiyatlarni hisobga olgan holda olib boriladi.

Tarbiya jarayonida kishining turli qobiliyatlari rivojlanadi, xarakteri, g'oyaviy, axloqiy, irodaviy, estetik xislatlari shakllanadi, tabiatga, jamiyatga ilmiy qarashlar tizimi tarkib topadi, jismoniy kuch-quvvatlari mustahkamlanadi.

Bola kattalarning tajribalarini sust holda emas, balki faol ravishda o'zlashtiradi: bu o'zlashtirishda uning ongli harakati, tirishqoqligi ahamiyatga ega bo'ladi. Tarbiyalanuvchilar muayyan darajada faol faoliyat ko'rsatmasalar tajriba va bilimni o'zlashtira olmaydilar. Bolaning yoshi ulg'ayib borgan sari bu faollik tobora ko'proq mustaqillik xususiyatlariga ega bo'lib boradi: tarbiyalanuvchilar o'zlarida dunyoqarashni tarkib toptirishga, o'z-o'zini takomillashtirish, tabiat, jamiyat va turmushda uchraydigan hodisalarni tushunishga hamda idrok etilgan narsalarga tanqidiy munosabatda bo'lishga ko'nika boradilar.

Tarbiya jarayonida kattalar, tarbiyachilar va tarbiyalanuvchilar jamoasi o‘zaro munosabatda bo‘ladi. Bu munosabat o‘zaro tushunish, ishonch, hamkorlik asosida qurilishi lozim.

Maktab butun tarbiya ishini hayot bilan hamohangi, o‘quvchilarga o‘tmish, tarix, san’at haqidagi ma’lumotlarni chuqur o‘rgatishi, xalq pedagogikasi asosida ish yuritishi, buyuk allomalarning farzand tarbiyasi borasidagi pedagogik qarashlari, inson ruhini chuqur o‘rganib, sharqona urfodatlar, an’analar asosida yoshlarga mehnat malakasini singdirishi lozim.

Tarbiyaning xususiyatlari

Shuni nazarda tutish kerakki, ta’lim va tarbiya yagona jarayondir. Ammo ularni aynan bir jarayon deb o‘ylash mumkin emas.

Chunki har bir insonning o‘ziga xos xususiyatlari va belgilari bor. A.S.Makrenkoning fikricha tarbiya mantiqi ta’lim mantiqini takrorlamaydi³⁴.

Bolalarni tarbiyalash ishlari (ijtimoiy muhit, oila, bolalar doimo duch keladigan xilma - xil odamlar, bolalar va o‘smirlar tashkilotlaridagi ishlar, radio, televideniye, adabiyot va san’at) kabi ta’sirlar bilan qo‘shilib ketadi. Shuning uchun ham tarbiyani ko‘p qirrali jarayon deyish mumkin. Ta’limda esa o‘qituvchiga hech kim qarshilik ko‘rsatmaydi. Tarbiya jarayonining ***birinchi xususiyati*** – uning ko‘p qirrali jarayon ekanligidir. Tarbiya jarayonining ***ikkinchi xususiyati*** – uning uzoq muddat davom etishidir. Buning uchun oylar va yillar mobaynida qunt bilan ishlash talab etiladi.

Tarbiya masalasi murakkab, qiyin masala ekanini, u maktab doirasi bilan cheklanib qolmaganini, balki bolalarni tarbiyalash uchun hamma mas’uldir. Unda bolalar uzluksiz tarbiyalanib boradilar.

Tarbiyaning ta’limdan farqlantiruvchi ***yana bir xususiyati*** shundaki, u yaxlit holda va konsentrik asosda amalga oshiriladi. Tarbiyaning turli tomonlari bir-biri bilan uzviy bog‘langandir. Ta’limda biror predmetga doir bilimlar, bo‘limlar, mavzular, dasturlarga bo‘linib, ma’lum bir vaqtda beriladi.

Tarbiya jarayonida esa doimo takrorlanishga duch kelamiz. Maktabdagi boshlang‘ich, o‘rta va yuqori sinflarda: jamoatchilik, do‘stlik, o‘rtoqlik, mehnatga va ijtimoiy muhitga ongli munosabat va boshqa sifatlarni tarbiyalash qo‘zda tutiladi. Lekin ularning mazmuni bolalarning yoshi va hayotiy tajribasiga muvofiq kengayib va chuqurlashib boradi.

³⁴ Сластѣнин В.А. Педагогика. – Москва: Академия, 2002.

Tarbiyaning yana bir xususiyati shundaki, bu jarayon **ikki tomonlama xususiyat**ga ega bo‘lib, unda bolaning o‘zi ham faol ishtirok etadi. O‘quvchi tarbiyaning faqat obyektigina emas, balki atrofdagi voqealarga ta’sir etuvchi subyekt hamdir. Shuning uchun tarbiyachi bolaning imkoniyatlarini, istak va xohishlarini, intilishlarini, unga bo‘layotgan boshqa ta’sirlarni tashqi axborotlar manbayini hisobga olishi lozim. Agar bular unutib quyilsa, tarbiyalash qiyinlashadi. Mana shulardan tarbiya jarayonining yana bir asosiy xususiyati – **tarbiyada qarama-qarshiliklar** g‘oyat ko‘pligi kelib chiqadi. Bu qarama-qarshiliklar bolalarda o‘z tushunchalariga muvofiq dastlabki paydo bo‘lgan sifatlar bilan tarbiyachi tomonidan tarkib toptiriladigan sifatlar o‘rtasida, ya’ni qo‘yiladigan talablar bilan uni bajarish imkoniyatlari o‘rtasidagi kurashda namoyon bo‘ladi. Undan tashqari, bunday qarama-qarshiliklar ko‘pincha bolaning ongi bilan xulqi bir-biri bilan muvofiq bo‘lmasligida, o‘qituvchining bolalarning yosh va individual xususiyatlari, fe‘l-atvori, qiziqish va intilishlarini yaxshi bilmasdan munosabatda bo‘lishida sodir bo‘ladi.

Agap tarbiyalanuvchi sust bo‘lsa, faoliyatsiz bo‘lsa, har qanday tarbiyaning ta’siri kuchsiz bo‘ladi, o‘qituvchilarning urushishlari yetarli darajada samara bermaydi.

Tarbiyaning yana bir xususiyati – ya’ni uning natijasi kelajakka qaratilganligini ko‘rsatadi. Shuning uchun bolalarning tarbiyalanganlik darajasini darhol tezda aniqlash qiyin. Tarbiyachi o‘z faoliyatida kelajak maqsadlarni ko‘zda tutib ish ko‘rishi kerak. Tarbiya jarayonida shu kun talabining kelajak maqsadlar bilan uyg‘unlashtirilishi ishimizning muvaffaqiyatini ta’minlaydi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Yaxlit pedagogik jarayon tushunchasiga izoh bering.
2. Yaxlit pedagogik jarayonning komponentlariga nimalar kiradi?
3. Yaxlit pedagogik jarayonning qonuniyatlari deb nimaga aytiladi?
4. Yaxlit pedagogik jarayonning qonuniyatlariga tavsif bering.
5. Yaxlit pedagogik jarayonning tamoyillari tushunchasiga ta’rif bering.
6. Yaxlit pedagogik jarayonning tamoyillariga izoh bering.

5-MAVZU: DIDAKTIKA - PEDAGOGIK TA'LIM NAZARIYASI. O'QITISH JARAYONI YAXLIT TIZIM SIFATIDA

Reja:

- 1. Ta'lim nazariyasi (didaktika) pedagogikaning tarkibiy qismi sifatida.**
- 2. Didaktikaning maqsad va vazifalari.**
- 3. Ta'lim jarayonining mohiyati. O'qitish va o'rganish jarayonlari tavsifi, o'quv jarayonida ularning o'zaro bog'liqligi.**
- 4. O'quvchilarning bilish faoliyati va uning tuzilishi.**
- 5. Ta'lim tamoyillari va qonuniyatlari.**

***Tayanch so'zlar:** didaktika, o'qitish, o'qitish jarayoni, didaktikaning asosiy kategoriyalari, ta'lim paradigmalari, ta'lim qoninuyatlari, ta'lim tamoyillari.*

1. Ta'lim nazariyasi (didaktika) pedagogikaning tarkibiy qismi sifatida

Didaktika pedagogika nazariyasining nisbatan mustaqil qismi bo'lib, unda o'qitish jarayonining umumiy qonuniyatlari ochib beriladi. Didaktikaning so'zma-so'z tarjimai «ta'lim nazariyasi» ma'nosini anglatadi. Didaktika «yunoncha» so'zdan olingan bo'lib, «didacticos» – o'rgatish, o'qitish ma'nosini bildiradi.

Didaktika – ta'lim jarayoni, mazmuni, qonuniyat va tamoyillari, shakl, metod va vositalarini ilmiy asoslab beruvchi ta'lim nazariyasi, pedagogikaning alohida sohasidir. Bu atamani nemis pedagogi V.Ratke³⁵ (1571–1635) fanga kiritgan, deb hisoblanadi. Didaktika nomi ostida fanni nazariy va metodologik asoslarini tadqiq qiladigan ilmiy fanni tushundi. Didaktikaning fundamental ilmiy asoslari ilk bor Y.A.Komenskiy tomonidan ishlab chiqilgan. 1657-yilda u chex tilida «Buyuk didaktika» asarini yozdi. Didaktikani Komenskiy «hammani hamma narsaga o'rgatish san'ati» deb tushuntirdi.

«Didaktika» atamasi ilk bor nemis pedagogi Wolfgang Ratkening «Didaktika yoki ta'lim san'ati» (1613-yil) deb nomlangan ma'ruzasida qo'llanilgan.

³⁵ Подласый И.П. Продуктивная педагогика. – М.: Народное образование, 2003.

Didaktika ilmiy bilimlar tizimi sifatida birinchi marta chex pedagogi Yan Amos Komenskiyning «Buyuk didaktika»³⁶ (1657-yil) asarida ochib berilgan.

Didaktikada ta'limni tashkil etishning umumiy masalalari, o'qitish jarayonining mohiyati, ta'limning mazmuni, o'qitish qonuniyatlari, o'qitish tamoyillari, metodlari, uning tashkiliy shakllari yoritiladi.

Pedagog olimlar yillar davomida ta'lim tizimida Nega o'qitamiz? Nimani o'qitamiz? Qanday o'qitamiz? Qayerda o'qitamiz? kabi savollarga javob izladilar. Didaktika “nimaga o'qitish?”, “nimani o'qitish?”, “qayerda o'qitish?”, “qanday o'qitish?” kabi savollarga javob beradi.

Ushbu holatga asosan 1990-yillarning o'rtalarida ta'lim sohasiga oid teoriyalar va ularning asoschilari, o'sha davr amaliy darslari va o'qitish tarixi, talqin qilish kabilar bevosita ta'sir ko'rsatadi. Men o'z hamkasblaringa qarata o'zida “qanday o'qitish” kabi savollarga javob topish imkoniyatiga ega bo'lgan qo'llanmalar avval ham, hozir ham ta'lim jarayonida asosiy ustun bo'lib kelgan va talabalar, izlanuvchilarga amaliy maslahat ko'rsata olgan deb ayta olaman.³⁷

2. Didaktikaning maqsad va vazifalari

Didaktikaning maqsadi ta'limning nazariy asoslarini, shuningdek o'quv jarayonini tashkil etish usullari, vositalari va shakllarini o'rganishdan hamda ularni ishlab chiqish va asoslashdan iborat.

Didaktikaning asosiy maqsadlariga quyidagilar kiradi:

- o'qitish tamoyillari va qonuniyatlarini ishlab chiqish. O'qitish usullari va vositalarini aniqlash;
- bilim, ko'nikma va ko'nikmalarni o'zlashtirishni ta'minlaydigan sharoitlarni o'rganish;
- ta'lim texnologiyalarini takomillashtirishdan iborat.

Didaktika fan sifatida o'quv jarayonini talabalar uchun ilmiy asoslangan, qiziqarli va samarali tarzda tashkil etishga yordam beradi.

Didaktikaning asosiy vazifasi o'rganishni iloji boricha samarali, qulay va samarali qilishdir.

³⁶ Коменский Я.А. Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И.Г. Песталлоцци. Великая дидактика. Педагогическое наследие. М.: Педагогика, 1989 Г.

³⁷ Aleks Muur. Ta'lim berish va ta'lim olish: Pedagogika, ta'lim dasturi va tarbiya. Rutlej. Ikkinchi nashr. 2012, – B. (Ikkinchi nusxa uchun so'z boshida).

Didaktikaning vazifalari quyidagilardan iborat:

– ta’lim jarayonlari va ularni amalga oshirish shartlarini ta’riflash va tushuntirish;

– ta’lim jarayonini yanada mukammal tashkil etish, ya’ni ta’lim tizimlari va texnologiyalarini ishlab chiqish;

ta’lim jarayon uchun xos bo’lgan umumiy qonuniyatlarni aniqlash, omillarini tahlil qilish va ta’riflashdan iborat.

Didaktikaning obyekti - o’sib kelayotgan avlodga ijtimoiy tajribalarni, milliy va umuminsoniy madaniyatni tarkib toptirishga yo’naltirilgan faoliyatning asosiy turi hisoblangan ta’lim berishdir.

Didaktikaning predmeti sifatida o’rgatish (o’qituvchi faoliyati) va o’rganish (o’quvchilarning bilish faoliyati), ularning o’zaro harakati aks etadi.

O’qitish jarayoni pedagogning o’rgatuvchilik faoliyatini va o’quvchilarning maxsus tashkil etilgan bilish faoliyatini o’z ichiga oladi. Shu o’rinda, bu jarayonlarning tahliliga e’tibor qarataylik. Ta’limda o’qituvchining boshqaruvchilik roli o’z kasbining ijtimoiy asoslaridan kelib chiqib, ajdodlarining boy tajribasini, insoniyatning asrlar davomidagi bilish, mehnat, muloqot, umumiy aloqalar, estetik hamda axloqiy qarashlar jarayonida qo’lga kiritgan yutuqlarni egallashni shart qilib qo’yadi.

Bularning barchasi o’qituvchining ta’limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi vazifalarini amalga oshirishida o’z aksini topmog’i lozim. Ana shu asosdan kelib chiqib aytish mumkinki, ta’lim jarayonida o’qituvchi o’quvchilariga qo’lga kiritilgan bilimlarni o’rgatadi. O’quv faoliyatida ularni ko’nikma va malakalar bilan qurollantiradi. Shu bilan bir paytda, u o’quvchilarda dunyoqarash va axloq normalarini hosil qiladi, qiziqish va qobiliyatlarni shakllantiradi, ularning bilish faolligini oshiradi. O’qituvchining faoliyati o’quvchi shaxsining maqsadga muvofiq shakllanishiga katta imkoniyatlar ochib beradi. Yanada aniq qilib aytsak, butun o’quv jarayonini rejalashtiradi, ushbu jarayonda o’quvchilar bilan birgalikdagi faoliyatni tashkil etadi. O’quvchilarga qiyinchiliklarni yengib o’tishda yordam beradi hamda ularning bilimlarini va butun ta’lim jarayonini tashxis qiladi. O’z navbatida, o’quvchilarning faoliyati o’quv jarayonida o’rganishga, bilim, ko’nikma hamda malakalarni egallashga, o’zini jamiyatga foydali faoliyatga tayyorlashga yo’naltiradi. Ta’lim jarayonida o’quvchilarning faoliyati ko’p qirrali yo’nalgan harakatni ifodalaydi va

bu harakat bilishga doir vazifalarni hal qilishda ularga katta yordam beradi.

3. Ta'lim jarayonining mohiyati. O'qitish va o'rganish jarayonlari tavsifi, o'quv jarayonida ularning o'zaro bog'liqligi

O'qitish jarayonining ta'limiy vazifasi o'quvchilarda bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. O'qitish natijasi sifatida bilimlarining to'liqligi, chuqurligi, tizimlilik, anglanganligi, mustahkamligi va amaliy xususiyat kasb etishi muhimdir. Bu kabi holatlar ta'lim jarayonining metodik jihatdan to'g'ri tashkil etilganligini ifodalaydi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarda ular tomonidan o'zlashtirilgan nazariy bilimlar asosida hosil qilingan amaliy ko'nikma va malakalar hamda kompetensiyaning shakllanishi ham alohida ahamiyatga ega.

O'qitishning tarbiyaviy vazifasi ta'lim jarayonida shaxsning ma'naviy-axloqiy va estetik tasavvurlari, xulq-atvori va dunyoqarashi shakllantirilishida o'z ifodasini topadi. Ta'limning tarbiyaviy xususiyati, eng avvalo, ta'lim mazmunida aks etadi. O'qitish jarayonida tarbiyaning ikkinchi omili o'qituvchi va o'quvchilarning munosabatlari, sinfdagi psixologik muhit, o'qish jarayoni ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari, o'quvchilarning idrok etish faoliyatlariga o'qituvchining rahbarligi hisoblanadi.

O'qitishning rivojlantiruvchi vazifasi o'quvchi nutqining, fikrlashi, shaxsning sensorli va harakatlanish sohalari, emotsional-irodaviy, intellektual sohasini rivojlantirishda o'z aksini topadi. O'qitish jarayonida o'quvchini aqliy rivojlantirish, aqliy faoliyat usullari, analiz qilish, taqqoslash, tasniflash, kuzatish, xulosa chiqarish, obyektlarning muhim belgilarini ajrata bilish, faoliyat maqsadi va usullarini aniqlashni bilishga o'rgatish, uning natijalarini tekshirishni malakasini rivojlantirishga erishiladi.

O'qitish jarayonining bosqichlari. O'qitish o'qituvchi rahbarligida o'quvchining o'quv materiallarini rejali ravishda bilib olish jarayonidir. Bu jarayonni bilish bosqichidan iborat bo'lgan tarkibiy qismlarga (yoki komponentlarga) ajratish mumkin. O'quvchi bilmaslikdan bilish, uddasidan chiqa olmaslikdan uddalay olish, malakalar hosil qilish yo'lidan borib, ushbu bosqichlardan o'tishi kerak.

O'qitish jarayoni 4 ta asosiy bosqichdan iborat:

1. o'zlashtirilishi lozim bo'lgan materialni idrok etish;
2. uni fahmlab olish, tushunchalarning hosil bo'lishi;
3. bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirish, ko'nikma va malakalarning hosil bo'lishi;
4. hosil qilingan ko'nikma va malakalarni amaliyotda qo'llash (kompetensiyalarni tarkib toptirish).

Har bir bosqich uchun o'quvchilarning muayyan xarakterdagi bilish faoliyati xususiyatlidir. Bu faoliyat o'qituvchi tomonidan alohida rahbarlikni talab etadi.

O'rganilayotgan materialni idrok qilish. O'quvchilarning o'rganilayotgan (yoki o'rganilishi lozim bo'lgan) materialni idrok qilishini tashkil etar ekan, o'qituvchi ularning hayotiy tajribasi va tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda material to'g'risida umumiy tasavvur hosil qilib, oldindan uni butunligicha tushuntiradi va ko'rsatadi.

O'rganilayotgan materialni fahmlab olish. O'rganilayotgan obyekt haqidagi umumiy tasavvur asosida uni tushunishni ta'minlovchi, asta-sekin chuqurlashib boruvchi anglash jarayoni davom etadi. O'qitishning bu zvenosining maqsadi ilmiy tushunchalarni tarkib toptirishdir.

Bilimlarni mustahkamlanishi, ko'nikma va malakalarning hosil bo'lishi. O'quv materialini idrok etish va fahmlab olish jarayonida o'zlashtirish keyinchalik uni mustahkamlash va takomillashtirishni talab etadi.

Bilim, ko'nikma va malakalarni amalda qo'llay olish (kompetensiyalarni shakllantirish). Bilim, ko'nikma va malakalarni amalda qo'llash jarayoni ta'limning yakuniy mustaqilligini asta-sekin va izchillik bilan oshirib borish.

O'qitish va o'qish jarayonlari tavsifi, o'quv jarayonida ularning o'zaro bog'liqligi. Inson faoliyatining hamma asosiy turlari (mehnat, fan, san'at, o'yin, sport) uning tevarak-atrof olamni va o'z-o'zini bilish bilan bog'langan. O'qish tevarak-atrofdagi olamni bilishning maxsus tashkil etilgan va o'qituvchi rahbarlik qiladigan alohida turidir. Bu jarayonning mohiyati – bilim, ko'nikma malaka va kompetensiyalarni hosil qilish, o'quv fanlari mazmunini o'zlashtirib olish va bilish kuchlarini rivojlantirishdir.

O'rgatuvchilik faoliyati yoki o'qitish, o'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarishdan iborat bo'ladi va ularni mashg'ulotlar uchun

uyushtirishda, ularning diqqati, tafakkuri, xatti-harakati va hokazolariga rahbarlik qilishda, ular oldiga ularning faoliyatini tobora murakkablashtirilgan vazifalarni izchillik bilan qo'yib borishda, ularni tekshirib borish kabilarda o'z ifodasini topadi.

O'quv faoliyati yoki o'qish bilim, ko'nikma va malakalarni egallab olishning murakkab jarayoni bo'lib, o'quvchilarning intellektual, irodaviy va jismoniy kuch-g'ayratini talab etadi hamda ularning rivojlanishini rag'batlantiradi. O'qituvchining oqilona biror maqsadga qaratilgan rahbarligi va o'quvchilarning esa faol ongli ishtirokisiz, ta'lim jarayonida ijobiy natijalar bo'lishi mumkin emas. Ta'lim jarayonining bu ikki tomoni (o'qitish va o'qish) bir maqsad: ta'limning xilma-xil vositalari va metodlaridan foydalangan holda o'quv materialni egallab olish maqsadi bilan birlashgandir.

Insonning faoliyatida o'qitish har doim juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ta'lim tasodifiy, intiutiv xususiyatga ega bo'lganda ham va asosan tasodifan axborotlarni berish hamda taqlid qilishdan iborat bo'lganda ham shunday bo'lgan; keyinchalik ham, ta'lim maqsadga muvofiq muntaзам va rejalashtirilgan jarayonga aylanganda, maktab paydo bo'lganida ham shunday bo'lgan. Biroq uzoq vaqt davomida ta'limni nazariy tahlil qilish va o'rganish ishlari olib borilmadi, shuning uchun o'z nazariyasiga ega bo'lmadi. Faqatgina XVII asr bu sohada muhim o'zgarishlar olib keldi: aynan o'sha paytda ta'lim alohida nom oldi va tarixda birinchi didaktik faoliyatning ilmiy asoslangan tizimiga asos solindi.

4. O'quvchilarning bilish faoliyati va uning tuzilishi

Ma'lumki, bilish faoliyatining subyekti o'quvchi sanaladi. Shu bois, ijtimoiy-pedagogik asoslarga ega ta'lim markazida uning shaxsi, ongi, ham o'rganilayotgan olamga, ham bilish faoliyatidagi hamkorlariga: o'quvchilar va uning ta'lim olishini tashkil etuvchi va yo'naltiruvchi o'qituvchilar munosabati yotadi. Bu masala barcha davrlarda birdek ahamiyat kasb etib kelgan.

Ta'limda o'quvchilarning faoliyati haqida gap borganda o'quvchining bilish faolligi tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi.

O'quvchining bilish faolligi uning bilish jarayonidagi intellektual mulohazasida, umumiy va alohida topshiriqlarni bajarishida namoyon bo'ladi. Bu xususiyatlar o'quvchilarning faqatgina yuqori darajadagi

bilim olishini kafolatlab qolmay, balki uning hayotiy faoliyati, ya'ni o'quvchi shaxsining shakllanishi, uning amaliyotga, hayotga bo'lgan faol munosabati uchun o'rindir. Shu sababli, bilish faolligini oshirish insonning faol hayotiy qarashlarini shakllantirish deb bemalol aytish mumkin.

O'quvchining bilish faoliyatining yana bir farqli xususiyati uning kechish munosabatidir. O'quvchining bilish faoliyati maqsadi ham, mazmuni ham, usullari ham dasturga kiritilganligi bois, o'quvchi jalb etilayotgan ta'lim jarayoni turlicha kechishi; subyekt (o'quvchi) kuchi faolligi, mustaqilligi, turlicha sarf etilishi bilan borishi mumkin. Ayrim hollarda uning jarayoni taqlidiy reproduktiv, boshqalarda izlanishli, uchinchisida ijodiy bo'lishi mumkin. Aynan faoliyat jarayonining kechish holati uning oxirgi natijasi egallangan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalari holatiga ta'sir etadi.

O'quvchining bilishi xuddi yetuk ilmiy bilish yo'li kabi haqiqat o'qituvchi tomonidan fandagi faktlar, ilmiy kashfiyotlarni o'rganish ularning tarixiy yo'lini o'zlashtirish yordamida kechadi.

Insonning asl ijtimoiy mulki sifatida faoliyatining muhim belgisi faoliyat subyektining atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri va muhim boyliklar yaratuvchi faoliyatining qayta tiklanuvchi holatidir. O'quvchilarning ta'lim muassasasidagi bilish faoliyatining xarakteri shundaki, uning natijasi hamma vaqt ham moddiylashgan mahsulga ega emas va o'quvchining o'zi hamma vaqt ham his etmaydi - javobi uchun yomon baho olgan o'quvchining xafa bo'lib, «men o'qidim, o'rgandim! Adolatdan emas» degan fikrni qat'iy takrorlashi bejiz emas.

Bilishga qiziqish o'qishning eng muhim va eng qimmatli motivi sifatida bolani maktabga, darslarga, o'z bilish faoliyatiga nisbatan ijodiy munosabatiga ko'maklashadi.

O'quvchilarning bilishga qiziqishi motiv sifatida rivojlanishi o'ziga xos uzoq yo'lga ega bo'lishi mumkin.

Hatto o'qishning yetakchi motivlaridan biriga aylanib, qiziqish shaxsning ma'naviy boyishiga ko'maklashuvchi umumiy yo'nalganligining ahamiyatli qismiga aylanishi mumkin. Har qanday motiv singari bilishga qiziqish ajralgan holda rivojlanmaydi, uning tiklanishi boshqa motivlar (axloqiy, ijtimoiy, o'quv va h.k.) bilan birga kechadiki, qiziqish ular bilan boyiydi va ularga ijobiy ta'sir etadi.

Ma'lumki, o'quv jarayoni modeli o'zida uch tarkibiy qismni aks ettiradi: o'qituvchi faoliyati, o'quvchi faoliyati hamda o'qituvchi va ta'lim oluvchilarning jadal o'zaro faoliyati. O'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro harakatini konstruktiv pedagogika nuqtayi nazaridan qator belgilariga ko'ra tasnif etish mumkin: yo'nalganligiga ko'ra (qayta aloqalar bilan yoki qayta aloqalarsiz); axborot jarayonining turiga ko'ra (o'zaro harakatni tashkil etishda axborot jarayonining yo'nalganlik darajasi); boshqarish va axborotlarni uzatish vositalari turiga ko'ra.

O'quvchilar bilimlarni o'zlashtirish jarayonida turli darajadagi faollikni namoyon etishadi. Ana shu sababli, o'quvchilarga bilimlarni sust ravishda qabul qiladi kabi nuqtayi nazardan qarash to'g'ri bo'lmaydi. Shu sababli, bilish faoliyatiga quyidagicha yondashish zarur: o'quv faoliyatining inkor etilmagan tavsifi asosida unga munosabat o'zgaradigan bilishning quyi darajasi; quyidan mo'tadillashgan bosqichga o'tish sifati-dagi vaziyatli faoliyat; o'quv jarayonida ijro etuvchilik faoliyati; o'quvchining subyektiv nuqtayi nazarini maksimal darajada ochishga imkon beruvchi ijodiylik.

Yuqorida aytilganlarni umumlashtirib, bilish faolligi ko'rsatkichi sifatida mo'tadillik, ishtiyoq, o'rganishning anglanganligi, ijodiy namoyon bo'lishi, nostandart o'quv vaziyatlaridagi xulq-atvor, o'quv vazifasini hal etishdagi mustaqillik va boshqalarni aytib o'tish mumkin.

O'quvchilarning o'quv jarayonidagi ishtiroki va faolligining namoyon bo'lishi – bu rivojlanib boruvchi, o'zgaruvchan jarayon. O'qituvchi yordamida o'quvchilarning bilish faolligi quyi darajadan vaziyatli-faollikka, undan faol ijrochilikka o'tib boradi.

Didaktik olimlarning ishlarida shu narsa yaqqol ko'rinadiki, o'quv jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar orasidagi munosabat subyekt-subyekt tavsifiga ega bo'lishi zarur. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, ta'lim – bu keng tarzda sotsiumning bo'lajak a'zosini umumiy mehnat, hamkorlikka o'rgatish uchun zarur bo'lgan birgalikdagi faoliyat.

Hamkorlikdagi faoliyatga tayyorlash nuqtayi nazaridan zamonaviy ta'lim jarayonini ko'rib chiqish asosida o'quvchilarning rollar orqali namoyon bo'lishi quyidagicha ko'rinish kasb etadi:

- o'quv jarayoni bilan dastlab tanishishda tomoshabin, kuzatuvchi;
- guruhli faoliyatning ishtirokchisi;
- namuna bo'yicha uy vazifasini mustaqil bajargandan so'ng faoliyat egasi;

- faoliyatning shaxsiy namunasini yaratishda faoliyat egasi fikr egasi;
- o‘z faoliyati natijasida yuzaga keladigan o‘z-o‘zining faoliyati egasi.

Ta’lim qonuniyatlari va tamoyillari. Pedagogikada qonuniyatlar – bu qonunlarning aniq sharoitldaridagi harakat ifodasi. Ularning asosiy xususiyati qonuniyatlar pedagogikada ehtimoliy-statistik xarakter berishida aks etadi, qonunlarni esa ta’lim jarayonida amalga oshirishni hamma holatlarda ham aniq ko‘rib bo‘lmaydi.

Ta’lim jarayonining tarkibiy qismlari orasidagi obyektiv, mavjud, barqaror, takrorlanuvchi aloqadorlik ta’lim qonuniyati deb ataladi.

Ta’limning umumiy qonuniyatlariga quyidagilar kiradi:

- ta’limning maqsadi jamiyatning rivojlanish sur’ati va darajasi;
- jamiyatning talablari va imkoniyatlari; pedagogika fani va amaliyotining rivojlanganligi va imkoniyatlari bilan bog‘liqlikda aniqlashtiriladi;

- ta’lim mazmunini belgilashda ta’limning ijtimoiy ehtiyojlari va maqsadlari; ijtimoiy va ilmiy-texnik taraqqiyot sur’ati; o‘quvchilarning yoshi imkoniyatlari; ta’lim nazariyasi va amaliyotining rivojlanish darajasiga asoslaniladi;

- ta’limning sifati avvalgi bosqich mahsuldorligi va hozirgi bosqichda erishilgan natijalar;

- o‘rganilayotgan material xususiyati va hajmi; o‘quvchilarga tashkiliy-pedagogik ta’sir ko‘rsatish;

- ta’lim metodlari samaradorligi ta’lim maqsadiga; o‘quvchilarning yoshi, ta’lim olish imkoniyatlariga; ta’lim muassasasining moddiy-texnik ta’minotiga bog‘liq;

- ta’limni boshqarish samaradorligi ta’lim tizimida qayta aloqalarining intensivligi va korrektsiyaga, ta’sir ko‘rsatishning asoslanganligiga bog‘liq;

- ta’limda rag‘batlantirish samaradorligi ichki va tashqi stimullarning o‘zaro uyg‘unligiga bog‘liq.

Shuningdek, pedagogikada ta’limning xususiy qonuniyatlari ham mavjud:

- gnoseologik; ta’lim natijalari o‘quvchilarning o‘zlashtirish ko‘nikmalariga; ta’lim samaradorligi o‘quvchilarning o‘quv faoliyati hajmiga;

- bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish samaradorligi ularning amalda qo‘llanilishiga;

– o‘quvchilarning aqliy rivojlanishi o‘zaro aloqador bilim, ko‘nikma va malakalarning o‘zlashtirilish hajmiga to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liq;

– psixologik: ta‘lim samaradorligi o‘quvchilarning o‘quv faoliyatiga qiziqishiga; fikrlash darajasi, kuchi, jadalligi va o‘ziga xosligiga; xotiraning rivojlanganlik darajasiga; bilish faolligi darajasiga bevosita bog‘liq;

– kibernetik: ta‘lim samaradorligi qayta aloqalarning tezligi va hajmiga; bilimlarning sifati nazoratning to‘g‘ri olib borilishiga; ta‘lim sifati o‘quv jarayonini boshqarish sifatiga; boshqaruvning samaradorligi boshqaruvga doir axborotlarning soni va sifatiga bevosita bog‘liq;

– sotsiologik: individning rivojlanishi u bevosita va bilvosita muloqotda bo‘ladigan indvidlarning rivojlanishiga; ta‘lim samaradorligi “intellektual muhit”ning mavjud holatiga, o‘zaro bir-biriga o‘rgatishning jadalligiga; o‘qituvchi va o‘quvchilar muloqotining sifatiga bevosita bog‘liq;

– tashkiliy: ta‘lim natijasi o‘quvchining o‘quv mehnatiga, o‘zining o‘quv majburiyatlariga munosabatiga; o‘quvchining ishchanlik qobiliyatiga; o‘quvchilarning aqliy faolligini oshirish o‘quv mashg‘uloti jadvalining tuzilishi, unda jismoniy tarbiya va mehnat mashg‘ulotlarining joylashtirilishiga bevosita bog‘liq.

5. Ta‘lim tamoyillari va qonuniyatlari

Ta‘lim tamoyillari. Ta‘lim qonuniyatlaridan uni samarali tashkil qilishga nisbatan muayyan muhim talablar kelib chiqadi.

Ta‘lim tamoyillari o‘quv jarayonining umumiy maqsadlari va qonuniyatlariga binoan uning mazmuni, tashkiliy shakl va metodlarini belgilab beruvchi boshlang‘ich qoidalaridir.

Ta‘lim tamoyillarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

- ta‘limning mazmunga aloqadorlik tamoyili;
- tashkiliy-metodik tamoyili.

Ta‘lim mazmuniga aloqador tamoyillarga quyidagilar kiradi:

- insonparvarlashtirish;
- tabiat bilan uyg‘unlik;
- madaniyat bilan uyg‘unlik;
- ilmiylik; ta‘limning fundamentalligi va amaliy yo‘nalganligi;
- ta‘lim va tarbiyaning uyg‘unligi.

Ta'limni insonparvarlashtirish – uning mazmuni, tamoyillari, shakl va metodlarini yangilash, ularning o'zaro aloqasi va birligini ta'minlash orqali shaxsni har tomonlama shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirishdir.

Shaxsning rivojlanishi va o'quvchilarning ijtimoiy ahamiyatga ega sifat va qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ta'limning insonparvarlik mazmuniga yaqinlashish, ularni hayotda faol ishtirok etishga jalb etish, uning bilish bilan qo'shiluvi va madaniyatni o'zlashtirishi hamma-hammasi so'nggi yillarda sezilarli shakllandi. Mazkur yo'nalishda so'nggi yillarda tarbiyalanuvchilar ongidagi aldam-qaldamlik, ularning xulq-atvorini haddan tashqari qat'iy belgilash, ularga qattiq ta'sir etish, tanqidiy fikrlash tarziga ega bo'lmagan qarashlardan voz kechish yordamida ko'plab innovatsiyalar yo'naltirildi. Bunday aqidaparastlikka qarama-qarshi o'laroq, milliy va chet el pedagogikasida tarbiyalanuvchi shaxsini hurmat qilishga yo'naltirilgan, unda mustaqillikni shakllantiruvchi, tarbiyachi va tarbiyalanuvchilar orasida insonparvar, ishonchga asoslangan munosabatlarni tarkib toptirish qoidalaridan foydalanish, «ta'limni insonparvarlashtirish», ya'ni insonparvarlik tamoyili yuzaga chiqadi. Bunday asosga qurilgan ta'lim esa, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim deb nomlanadi.

Ta'limning tabiat bilan uyg'unligi tamoyili. Y.A.Komenskiy tomonidan fanga kiritilgan bo'lib, tabiatda hayot bahordan boshlangani kabi ta'lim olish jarayoni uchun eng qulay davr bolalik ekanligi g'oyasiga asoslanadi. O'quvchilarga ularning yosh davrlarini inobatga olgan holda bilimlarning berilishi ushbu bilimlarning ular uchun tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Umuman olganda, ta'lim jarayoni bolaning rivojlanishi, ya'ni tabiati bilan uyg'un bo'lishi lozim.

Ta'limning madaniyat bilan uyg'unlik tamoyili. Ta'limni azaldan mazmuni inson ongida nafaqat olam manzarasini, balki insondagi rivojlanish, yuksaklikka harakat va o'sish holatida bo'lgan o'zining shaxs sifatidagi qiyofasini shakllantirishdan iborat. Ta'lim butun umr davom etadi va ta'lim olish chegaralanmaydi. U insonga o'z dunyosi va boshqa madaniyatlarni anglash, mazkur madaniyat vakillari fikrini eshita olish, ularni qadrlash, ularning dunyosini tushunish, o'zining shaxsiy fikriga tayanish, o'zining bu yorug' olamdagi mavjudligini anglash va o'zining hayotdagi, madaniyatdagi o'rnini aniqlash imkonini beradi. Ta'limning bugungi kundagi ma'no mantig'i ham ana shundadir.

Ta'lim o'zini madaniyatlar dunyosida faraz qilish orqali insonda olam manzarasini yaratish, insonning tabiat, boshqa odamlarga, jamiyat, o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlar tizimini shakllantirish sifatida qaraladi. Inson o'zining ongi, irodasi, his-tuyg'usi, bilish imkoniyatlari orqali madaniy qadriyatlarni o'zlashtiradi, buning natijasida individual ijodiylik shakllanadi. Bunday individuallikning namoyon bo'lishining o'ziyoq nafaqat madaniyatning merosiyligi, iste'mol qilinishi, balki rivojlanishini ham anglatadi. Bunday tushunish pedagogikadagi yangi paradigma – shaxsga yo'naltirilgan ta'lim asosini tashkil etuvchi jamiyatdagi yangicha qadriyatlar – shaxsning o'zini-o'zini rivojlantirishi, o'ziga-o'zi ta'lim berish va o'zini-o'zi loyihalashning namoyon bo'lishini aks ettiruvchi madaniyat bilan uyg'unlik tamoyilini shakllanishiga olib keladi.

Ta'limning ilmiylik tamoyili – o'quvchining o'quv materialidagi qonuniyatlarni aks ettirishi, tushunishi va o'zlashtirishi uchun to'g'ri shart-sharoit yaratish maqsadi zarur ahamiyat kasb etadi. Bu tamoyil ta'lim mazmunini zamonaviy fan va texnika rivojlanish darajasi, jahon sivilizatsiyasi to'plagan tajribaga mos kelishini ifodalaydi. Bu tamoyil ta'lim vaqtida va o'qishdan tashqari vaqtda amalga oshiriladigan ta'lim mazmuni o'quvchilarni obyektiv ilmiy dalillar, hodisalar, qonunlar, zamonaviy yutuqlar va rivojlanish istiqbollarini ochib berishga yaqinlashtirib, u yoki bu sohaning asosiy nazariya yoki konsepsiyalari bilan tanishtirishga yo'naltirilgan bo'lishini talab etadi.

Ta'limning fundamentalligi va amaliy yo'nalganligi tamoyilining ahamiyati shundaki, umuiy o'rta ta'lim maktablaridayoq o'quvchilar chuqur nazariy va amaliy tayyorlikdan o'tadilar. Mazkur holat an'anaviy didaktikada ta'limning hayot bilan, nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi tamoyili sifatida ifoda etiladi. O'qishda fundamentallik bilimlarning ilmiyligi, to'liq va chuqur bo'lishini ko'zda tutadi. U yuksak intellektual salohiyat, fikrlash layoqatining tadqiqotchilik ko'rinishda bo'lishi, bilimlarini doimiy ravishda to'ldirib borish istagi va malakalarini talab etuvchi zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotga asoslanganlik bilan tavsifalanadi. Fundamental bilimlar aniq bilimlariga qaraganda sekin eskiradi, shuningdek, inson va xotirasiga emas, ko'proq uning fikrlash layoqatiga bog'liq bo'ladi. Ta'limning fundamentalligi bilimlar mazmunining muntazamligi, nazariy va amaliy jihatdan o'zaro nisbatda bo'lishni talab etadi.

Ta'lim va tarbiyaning uyg'unligi tamoyili yaxlit pedagogik jarayonda ta'lim va tarbiyaning birligi qonuniyatlariga tayanadi. Bu tamoyil

ta'lim jarayonida barkamol rivojlangan shaxsni shakllantirishni ko'zda tutadi. Ta'lim jarayonida tarbiyalashning samarali kechishi shaxsning intellektual rivojlanishi, birinchi navbatda, o'quvchilarning qiziqishlari, idrok etish hamda individual qobiliyatlarining hisobga olinishi bilan bog'liq.

Ta'lim olish va axloq: Skinnerning "qonunni ijobiy tarzda mustahkamlash" nazariyasi. Bir nazariyachining ishi nafaqat talabalarga maktablarning va o'qituvchilarning munosabati usullarini o'zida aks ettirdi, balki jarayonga ichki hissiyot bilan qarashni o'stiradi. Umumiy (masalan, maktabdagi ham ichki, ham tashqi vaziyatni) rivojlantirish yuz berishi va vaziyatni nazorat qilishni o'rganib chiqqan bu nazaryotchi Byurhis Fredrik Skinnerdir (1953). Skinnerning ko'plab nazariyalari makraziy ko'rish atrofida aylanadi, insonlar "to'g'ri javobgarliklar" yoki javobgarliklar, ya'ni potensiyal vaziyatlarda "to'g'ri javobgarliklar"ning (ba'zida "ta'sir etuvchi qobiliyat" deb aytiladi) dalili bo'lib, ko'rinishi orqali yaxshi o'rganadilar. Torndikning "qonunning ijobiy ta'siri" (Torndik 1914) dan ilhomlanib, Skinner o'zining "qonunni ijobiy tarzda mustahkamlash" deb nomlangan dasturini ishlab chiqdi. Dastur agar kattalarning xulq-atvori yoshlarga o'rnak bo'larli bo'lsa, ular maktab o'quvchilariga va ularning mukofotlash, o'rnak qilib ko'rsatish g'oyasini ham o'z ichiga olgan. Bugungi kunda bunday mukofotlar "axloqi uchun baho" jamoatchilik maqullagan va ijtimoiy imtiyozga ega bo'lgan bir qancha shakllar tarkibiga kiradi.

Skinnerning nazariyasi nafaqat sinf xonasidagi yuqori darajada ijobiy ko'tarinkilikning muhimligiga, balki o'quvchilarning tashqi tarafdin qo'yilgan maqsadlariga qadam-baqadam intilishlari uchun yuqori strukturaviy materiallardan foydalanishlariga ham urg'u beradi, chunki Skinner xato qilish haqida quydagicha fikr yuritadi: "Tushkunlikka solish yoki istakni so'ndirish, o'quvchilarning o'quv jarayonlariga xalaqit berishi xato, u bu kabi materiallar ehtimollikdan imkon qadar uzoq, xatolikdan holi bo'lishining tarafdori. O'ta strukturalashgan, "ssenariylashtirilgan" – o'qituvchilar tilida oldindan belgilab qo'yilgan va kamdankam sezilarli tarzda og'ishgan dars shakli aniq belgilab qo'yilgan qolipga bog'liq bo'ladi. Ba'zan buni keng tushinish mumkin, bugungi kunda muhokamali mavzu "an'anaviy" tarzda dars o'tish, ya'ni o'qituvchi boshlashi (bunga, masalan, belgilab olingan savollarni so'rash yoki oddiy qo'llanmani taqdim qilish), o'quvchi javob berishi bo'lib qolmoqda."³⁸

³⁸Muur A. Ta'lim berish va ta'lim olish: pedagogika, ta'lim dasturi va tarbiya. Rutledj. Ikkinchi nashr. 2012, 3-4 betlar.

Ta'limning tashkiliy-metodik tamoyillari ga quyidagilar kiradi:

- ta'limning tizimliliği va izchilligi;
- ta'limda onglilik, faollik va mustaqillik;
- ko'rsatmalilik;
- ta'limning o'quvchilarga mos bo'lishi;
- ta'limda bilim ko'nikma va malakalarni puxta va mustahkam o'zlashtirish tamoyili;
- tushunarlilik.

Ta'limning tizimliliği va izchillik tamoyili bayon qilinayotgan o'quv materialini mustahkamlash va ilgari o'tilgan materiallarni to'ldirishga xizmat qilishini, o'quvchilarning uzluksiz va tizimli suratda mustaqil ish olib borishlarini, o'quvchilarning o'zlashtirgan bilim va hosil bo'lgan ko'nikma, malakalarini hisobga olib borishni ham o'z ichiga oladi.

Izchillik ta'lim mazmuni, uning shakli va usullari, o'quv jarayoni ishtirokchilari bo'lgan subyektlarning o'zaro munosabatlariga taalluqli. U alohida parsial (yunoncha partialis - qisman) va xususiy o'quv vaziyatlari, predmet va hodisalar o'rtasidagi bog'liqlik, aloqadorlik qonuniyatlarini asta-sekin o'zlashtirish asosida ularni yagona yaxlit o'quv jarayoniga birlashtirishga imkon beradi.

Izchillik ta'lim jarayonining ma'lum tizim va ketma-ketlik asosida bo'lishini nazarda tutadi, zero, murakkab masalalarni oddiy masalalarni o'rganmay turib hal etib bo'lmaydi.

Tizimlilik va ketma-ketlik u yoki bu o'quv materialini o'zlashtirish sur'ati, uning elementlari o'rtasidagi o'zaro mosligini tahlil qilishga imkon beradi. Ta'limning tizimliliği va ketma-ketligi ma'lum fanlar bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish, borliqni yaxlit idrok etish o'rtasidagi qarama-qarshilikni hal etishga imkon beradi. Ushbu holatlar, birinchi navbatda, dastur va darsliklarni muayyan tizimda yaratish, fanlararo hamda fanlar ichidagi bog'liqlikni ta'minlash evaziga namoyon bo'ladi.

Ta'limda onglilik, faollik va mustaqillik tamoyili o'qitishni shunday tashkil etishni nazarda tutadiki, bunda o'quvchilar ilmiy bilimlarni hamda ularni amalda qo'llash usullarini ongli va faol egallab olishlari lozim. Bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish quyidagi omil va shartlarga bog'liq: o'quv motivlari, o'quvchilarning faollik darajasi, o'quv-tarbiyaviy jarayonning samarali tashkil etilishi, o'qituvchi tomonidan

qo'llanuvchi ta'lim metodlari hamda vositalarining samaradorligi va boshqalar. O'quvchilarning faolliklari reproduktiv va ijodiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Mazkur tamoyil o'quvchilarning tashabbuskorliklari va mustaqil faoliyatlarini nazarda tutadi.

Ta'limda ko'rsatmalilik tamoyili o'qitish jarayonini sifatini oshiradi, o'quvchilarning bilim olishlarini osonlashtiradi. Y.A.Komenskiy uni didaktikaning "oltin qoidasi" deb atagan. Unga binoan ta'limda inson sezgi organlaridan foydalanish kerak. «Agarda biz o'quvchilarda haqiqiy va aniq bilimlar paydo qilishni istasak, unda biz umuman hamma narsaga shaxsiy kuzatish va sezib ko'rish bilan ta'limga intilishimiz kerak - deb ta'kidlaydi u – agarda qandaydir predmetni baravariga bir necha sezgi organlari bilan qabul qilish mumkin bo'lsa, mayli ular baravariga bir necha sezgilari bilan o'rganilsin».

Tajribalar asosida o'rganilayotgan narsani namoyish etish va jarayon mohiyatini hikoya qilib berish o'zlashtirish darajasini birmuncha oshiradi. Xususan, axborotlarni eshitib qabul qilish samarasi 15%, ko'rib qabul qilish esa - 25%ni tashkil etadi. Ta'lim jarayonida, ularni bir vaqtda ishtirok etishi natijasida ma'lumotlarni qabul qilish samaradorligi 65 % gacha ortadi.

Ko'rgazmalilikdan o'quv jarayoni barcha bosqichlarida foydalanish mumkin: yangi materialni o'zlashtirish, uni mustahkamlash, mashqlarni tashkil qilish hamda o'quvchilarning dastur materiallarini o'zlashtirishlarini tekshirish va baholashda.

Ta'limning o'quvchilarga mos bo'lish tamoyili deganda, o'quv materiallarining mazmuni uning hajmi, xarakteri, u yoki bu sinf o'quvchilarining jismoniy rivojiga, umumiy tayyorgarligiga – saviyasi va imkoniyatlariga loyiq bo'lishi tushuniladi.

Yoshiga muvofiq yondashish o'quvchilarning psixik xususiyatlari, shaxsiy rivojlanganlik darajasi, ma'naviy-axloqiy sifatlari, ijtimoiy yetukligini baholay olishni nazarda tutadi. Agarda qo'yilayotgan talablar yoki ta'limning tashkiliy tuzilishi o'quvchilarning yoshi imkoniyatlaridan ortda qolsa yoki ilgarilab ketsa, o'quv faoliyatining samarasi pasayadi. Individual yondashish o'quvchilarning murakkab ichki dunyosini o'rganish, yuzaga kelgan munosabatlar tizimini tahlil qilish va shaxs shakllanishi sodir bo'ladigan ko'p turdagi sharoitlarni aniqlashni talab etadi.

Ta'limda bilim ko'nikma va malakalarni puxta hamda mustahkam o'zlashtirish tamoyili muhim didaktik talab va qoidalarni, ya'ni o'quvchilar

tomonidan tizimli va ongli o'zlashtirilgan ilmiy bilimlarni mustahkam, esda saqlab qolish hamda o'zlashtirilgan ilmiy bilimlarni o'z turmush faoliyatlarida qo'llay olish malakalari bilan qurollantirishni nazarda tutadi.

Ta'limning chuqurligi va mustahkamligi talabi didaktikada an'anaviy hisoblanadi va u yuzakilikka qarama-qarshi qo'yiladi. Chuqur, mustahkam bilimning asosiy belgisi eng fundamental g'oyalar, qoidalar, tushuncha, kategoriyalarni tushunish, chuqur o'zlashtirish, o'rganilayotgan materiallar mazmunini puxta anglashdan iborat.

Ta'limning tushunarligi tamoyili o'quvchilarning mavjud imkoniyatlarini hisobga olish, jismoniy va psixik sog'lig'iga yomon ta'sir etuvchi intellektual va emotsional qiyinchiliklardan voz kechishni talab etadi. Ta'limning tushunarli bo'lishi o'quvchilarning yoshi, bilish imkoniyatlarini hisobga olib o'qishning mazmunini to'g'ri aniqlash demakdir, ya'ni har bir o'quv fani bo'yicha o'quvchilar egallab olishi zarur bo'lgan bilim, amaliy ko'nikma va malakalari hajmini to'g'ri aniqlashdir. Bu tamoyil o'quv jarayonini o'quvchilarda qiyinchiliklarni yengish istagini hosil qiluvchi va shaxsiy muvaffaqiyatlarining natijalaridan quvonish tuyg'usini yuzaga keltirishga yo'naltirilganligini ifodalaydi. Bu bolalarda ko'zga tashlanuvchi qattiq hayajonlanish, shuningdek, o'quv masalalarini yechishdagi ishonchsizlikni yo'qotishga yordam beradi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Didaktika nimani o'rganadi? Mazkur sohaning obyekti va predmetini izohlang.

2. Didaktikaning asosiy kategoriyalarini sanab bering.

3. Zamonaviy ta'lim paradigmalariga nimalar kiradi?

4. O'qitish jarayonining asosiy vazifalariga izoh bering.

5. O'qitish jarayonining bosqichlariga ta'rib bering.

6. O'quvchilarning bilish faoliyatining tuzilishi va o'ziga xosliklarini izohlang.

7. Ta'lim qonuniyatlari deganda nimani tushunasiz?

8. Ta'limning qanday umumiy qonuniyatlari mavjud?

9. Ta'limning xususiy qonuniyatlariga nimalar kiradi?

10. Ta'lim tamoyillari deb nimaga aytiladi?

11. Ta'limning mazmunga doir tamoyillariga nimalar kiradi?

12. Ta'limning tashkiliy-metodik tamoyillariga izoh bering.

6-MAVZU: TA'LIM MAZMUNI

Reja:

1. Ilmiy texnik jarayon va ta'lim mazmuni
2. Hozirgi vaqtda ta'lim mazmunini belgilashga doir asosiy g'oyalar
3. Ta'lim mazmunini belgilab beruvchi me'yoriy hujjatlar
4. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan davlat ta'lim standarti.
5. STEAM ta'lim (STEAM education)

Tayanch so'zlar: ta'lim mazmuni, kompetensiya, Davlat ta'lim standarti, o'quv reja, o'quv dasturi, malaka talablari, o'quv-metodik majmua.

1. Ilmiy texnik jarayon va ta'lim mazmuni

Ilmiy-texnik jarayon – bu fan va texnologiyaning rivojlanishi natijasida yangi bilimlar, texnologiyalar, ishlab chiqarish usullari va mahsulotlarning yaratilishi hamda amaliyotga joriy etilish jarayonidir. U jamiyatning ilmiy bilimlarini texnika va ishlab chiqarishga tatbiq etish orqali inson hayotini yaxshilashga qaratilgan.

Ilmiy-texnik jarayon quyidagi bosqichlardan iborat:

1. **Fundamental tadqiqotlar** – tabiat va jamiyatning asosiy qonuniyatlarini o'rganish.

2. **Ilmiy-tadqiqotlar** – fundamental bilimlarni amaliyotga yo'naltirish, yangi g'oyalar va texnologiyalarni ishlab chiqish.

3. **Texnologik ishlanmalar** – yangi texnologiyalarni yaratish va sinovdan o'tkazish.

4. **Ishlab chiqarishga tatbiq etish** – yangi ixtirolarni sanoat va boshqa sohalarga joriy etish.

5. **Innovatsiyalar va modernizatsiya** – texnologiyalarni doimiy ravishda takomillashtirish va yangi ishlab chiqarish usullarini joriy qilish.

Ilmiy-texnik jarayon sanoat, energetika, tibbiyot, qishloq xo'jaligi va boshqa ko'plab sohalarda rivojlanishning asosiy omili hisoblanadi.

Ta'lim mazmuni deganda, o'quvchilarning o'qish jarayonida egallashi lozim bo'lgan hamda tizimga solingan bilim, ko'nikma va malakalarning aniq belgilangan doirasi tushuniladi.

Ta'lim o'quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularning bilish qobiliyatlarini o'stirish, ularning amaliy ko'nikma, malakalari va dunyoqarashini shakllantirishga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, ushbu tushuncha negizida shaxsning tanqidiy fikrlashi, yaratishi, sodir bo'layotgan hodisalarni o'zaro aloqadorlik nuqtayi nazaridan baholay olishi ham aks etadi.

Ta'lim tushunchasi, shuningdek, ajdodlar tomonidan to'plangan ijtimoiy ahamiyatli tajribalarning avlodlarga doimiy uzatilishini ta'minlovchi tizimli jarayoni ham sanaladi..

Shaxsni ijtimoiylashtirish uni jamiyat tomonidan tan olingan xulq-atvor me'yorlari, bilim hamda qadriyatlar tizimini o'zlashtirishdan iborat ijtimoiy hayotga jalb etish jarayonidir.

Ta'lim mazmuni tizimlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalar, qarashlar, ishonchlar to'plami, o'quv-tarbiyaviy ishlarni tashkil etish natijasida erishilgan amaliy tayyorgarlikning ma'lum darajasi bilan belgilanadi.

Ta'lim mazmunining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan bilimlar muhim ijtimoiy qadriyat sanaladi. Individdning ijtimoiylashishi, odamning sotsium (ijtimoiy muhit)ga kirishiga yordam beradi. O'tgan asrda ta'lim mazmunini siyosiy lashtirishga, urinishga qaratilgan harakatlarning yuzaga kelganligi uning mazmunini belgilashda ekstensiv yondashish (miqdoriy sonini ko'paytirish) yetakchi o'rin egalladi. Natijada ta'lim mazmuni o'quv fanlari sonining doimiy ortib borish hisobiga kengaytirildi, ta'lim jarayonida tayyor bilimlarni berish asosida, o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishga e'tibor qaratilib, o'quvchi shaxsini rivojlantirish masalasi o'z yechimini topmadi.

So'nggi yillarda, ta'limni insonparvarlashtirishda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosiy o'rinni egallay boshladi. Bunday yondashish V.V.Krayevskiy, I.Ya.Lerner, M.N.Skatkin (Rossiya); M.Ochilov, N.N.Azizxo'jayeva, N.Sayidahmedov, F.R.Yuzlikayev (O'zbekiston)lar³⁹ning ishlarida o'z aksini topdi.

³⁹ O'.Asqarova. Pedagogikadan amaliy mashqlar va masalalar. /O'quv qo'llanma. –Toshkent, Istiqlol, 2005.

Masalan, V.V.Krayevskiy, I.Ya. Lerner⁴⁰ ta'lim mazmuni deganda shaxsni har tomonlama rivojlantirishni ta'minlovchi pedagogik bilim, ko'nikma va malakalar to'plami, ijodiy faoliyat tajribasi hamda emotsional-irodaviy munosabat tajribasini tushunadilar.

Bunday yondashuv shaxsning ta'lim olish, ma'naviy, madaniy va hayotiy talab-ehtiyojlarini qondirish, rivojlanayotgan shaxsga nisbatan samimiy munosabatda bo'lishi ta'lim mazmunini erkin tanlash imkonini beradi.

An'anaviy pedagogika deyarli faqat odamning ijtimoiy mohiyatini tan olganligi bois, ta'limning maqsadi insonning jamiyat a'zosi sifatida rivojlanishi, unda ijtimoiy ahamiyatli sifatlarining shakllanishi hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida, O'zbekiston Respublikasida ta'lim jamiyat va davlatning ma'naviy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy rivojlanishi asosi deb e'lon qilindi. Ta'limning maqsadi mustaqil fikrlaydigan, ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk, har tomonlama rivojlangan shaxsni tarbiyalashdan iborat.

Ta'lim mazmuni deganda o'quvchilarning egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarning aniq belgilangan hajmi va ko'lami tushuniladi.

Ta'lim mazmuni tarkibida quyidagilar aks etadi: olam va inson haqidagi bilimlar; faoliyatni amalga oshirish usullari; ijodiy faoliyat tajribasi; atrof-muhitga emotsional-faoliyat tajribasi.

Ta'lim mazmuni takomillashib borish tavsifiga ega bo'lib, uni aniqlovchi asosiy omillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- jamiyatda fan, texnika va madaniyatning rivojlanganlik darajasi;
- jamiyat tomonidan qo'yiladigan ijtimoiy buyurtma;
- ta'limning maqsad va vazifalari;
- innovatsion rivojlanish darajasi;
- axborotlarning hajmi va ko'lami;
- o'quvchilarning yosh xususiyatlari.

Ta'lim mazmuni uchun bir nechta asosiy qoidalar mavjud, jumladan:

- ta'lim mazmuni ilmiy asosga yo'nalgan bo'ladi;
- ta'lim mazmuni fanda faqatgina faktlar va nazariy qoidalar tarzida ochib beriladi;

⁴⁰ Лернер И.Я. Философия дидактики и дидактика как философия РАО, Институт теории педагогики и образования, Лаборатория теоретических проблем дидактики. – М.: Изд-во РОО, 1995. – 49 С.

- o‘quv materiali fanlarning zamonaviy holatiga mos bo‘ladi, hayotiy qarashlarni shakllantirishga imkon beradi;
- har bir o‘quv fani bo‘yicha ta‘lim mazmuni shu yoki boshqa fanlar tizimiga mantiqan mos bo‘ladi;
- ta‘lim mazmuni alohida o‘quv fanlari orasidagi o‘zaro aloqadorlikka asoslanadi;
- maktab, o‘rta maxsus kasb-hunar ta‘limida texnik va mehnat ta‘limi bilan birga qo‘shib olib boriladi, o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirishga imkon beradi;
- ta‘lim bilimlarni egallashda qiyinchiliklarni yengib o‘tishda irodalilikni shakllantirishga o‘rgatadi;
- ta‘lim mazmuni o‘quvchilarning yosh imkoniyatlariga mos bo‘ladi.

Ta‘lim mazmuniga nisbatan ikki xil yondashuv mavjud:

- 1) bilimga yo‘naltirilgan.
- 2) shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv.

2. Hozirgi vaqtda ta‘lim mazmunini belgilashga doir asosiy g‘oyalar

Hozirgi vaqtda ta‘lim mazmunini belgilashda quyidagi g‘oyalarga asoslaniladi: insonparvarlashuv, differensiyallashuv, integratsiyalash hamda axborot texnologiyalaridan keng foydalanish.

Ta‘lim mazmunini insonparvarlashtirish deganimiz ta‘lim muassasasi bolaga e‘tibor bilan qarashini, ya‘ni bolaning shaxsini hurmat qilish, ularning qiziqishlarini, qobiliyatlarini hisobga olish yotadi. Shuning bilan birga, o‘quvchilarning o‘quv soatini qisqartirish ortiqcha ishlardan saqlaydi. Insonparvarlashuv ijtimoiy va tabiiy va ilmiy fanlarning “insonga xizmat” qilishini talab etadi. Ta‘lim mazmunini insonparvarlashtirishda asosiy rol ni til va adabiyot, ruhiy-insonparvarlik tarbiya, jamiyatshunoslik fanlari asosiy hisoblanadi.

Ta‘lim mazmunini differensiyallashuvi – o‘quv tashkil etishdagi ikkinchi yetakchi g‘oya. Differensiyallashuv – bu hozirgi davrda ta‘lim berishning umumiy tendensiyasi. Bizning respublikamizda ta‘lim berishni differensiyallashtirish maqsadida fanlarni chuqurlashtirib o‘qitiladigan sifnlar, maktablar ochilgan.

Ta‘lim mazmunini integratsiyalashuvi g‘oyasi bir-biriga yaqin fanlarni qo‘yib, integrativ fanlarni yaratishni maqsad qilib qo‘yadi.

Integrativ fanlar o'quvchilarga olamning tugal manzarasini hosil qilishda ulkan ahamiyatga ega. Bundan tashqari, o'tiladigan darslarning sonini qisqartiradi.

Ta'limning mazmuni uning **vazifalaridan** kelib chiqadi. Ta'limning mazmuni ilmiy bilimlar, ko'nikma va malakalar tizimidir. O'quvchi ilmiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallash jarayonida aqliy hamda jismoniy qobiliyatlarini rivojlantiradi, dunyoqarashi, axloqi shakllanadi, hayotga, mehnatga tayyorlanadi. Ta'lim mazmuniga insoniyat to'plagan barcha ijtimoiy tajribalar kiradi. Uning mazmuni, hajmi, ijtimoiy tuzumning iqtisodiy talab va ehtiyojlari, fan-texnika taraqqiyoti darajasi bilan belgilanadi. Ya'ni uning mazmuniga tabiat, jamiyat, inson va tafakkuri haqidagi bilimlar, hozirgi zamon fani, texnikasi, madaniyati, ishlab-chiqarishdagi yangiliklar kiritiladi. Ta'limning mazmuni o'zgaruvchan, u doimo yangilanib turadi.

Hozirgi vaqtda ta'lim mazmunini belgilashga doir asosiy g'oyalar O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» gi Qonunida belgilangan vazifalardan kelib chiqadi. Ta'lim mazmuni jamiyat umumiy o'rta ta'lim oldiga qo'yayotgan talab-buyurtma asosida belgilanishi kerak. Ya'ni shakllanayotgan inson nimani bilishi, o'rganishi, qanday insoniy fazilatlariga ega bo'lishi haqidagi savollarga javob berishi lozim.

Ta'lim jarayoni o'quvchilarda: bilimdonlik, mustaqil fikrlash, ijodkorlik, tirishqoqlik, tashabbuskorlik, ziyraklik, intizomlilik, qiziquvchanlik kabi xislatlarni shakllantiradi. Tabiat, jamiyat, inson va uning tafakkuriga munosabati ham ta'lim mazmunini belgilashga, ta'lim olishga yordam beradi. O'quvchi o'zida shakllangan munosabatlarga asoslanib tevarak-atrofdagi narsalarni, voqealarni baholaydi; oq-qorani ajratadi, ilmiy va g'ayriilmiy hodisalarning farqiga boradi.

Ta'lim mazmuniga kiritilgan o'quv materialiy yuqori ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lishi, ta'lim jarayonining imkoniyatlariga mos bo'lishi (ta'limni tashkiliy shakllari, qonuniyatlar, tamoyillari, usullari, o'quvchilarning umumiy rivojlanishi darajalariga, maktabning o'quv-metodik hamda moddiy holati hisobga olinishi) lozim.

Shuningdek, ta'lim mazmunini belgilashda maktabda o'qitiladigan barcha fanlarning o'ziga xos xususiyatlari va fanlararo aloqa hisobga olinishi shart.

Ta'lim mazmuni ilmiy asoslangan DTS, o'quv rejalari, dasturlari va darsliklarida ifodalanadi. Xususiy metodika nuqtayi nazari bo'yicha

«ta'lim» aynan bir o'quv fani asosida o'qitish va o'qish faoliyatlarini birgalikda amalga oshirishni anglatadi.

Pedagogika fani nuqtayi nazaridan qaralganda esa «ta'lim» o'qituvchi va o'quvchi ta'sirining majmuyi bo'lib, uning natijasida o'quvchining aqliy salohiyati (intellekti), ruhiyatini rivojlantirish ma'nosini bildiradi.

Bilim–tabiatda, jamiyatda, inson ongida amal qilinadigan qonuniyatlarning turli belgilar (masalan, yozuv) vositasida moddiylashtirilgan ko'rinishidir. Bilimlar qarash, g'oya, ta'rif, qoida, aniqlik, aksioma, teorema, omil va boshqa shakllarda beriladi;

Ta'lim jarayoni tarkibiga ko'ra, o'ta murakkab didaktik hodisadir. Agar bu jarayonga o'qituvchi faoliyati nuqtayi nazaridan yondashsak, «o'qitish jarayoni», o'quvchilar faoliyati nuqtayi nazaridan esa «o'quv jarayoni» iboralari ishlatiladi.

O'qitish eng qadimiy faoliyat turlaridan biridir. U mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi natijasida alohida kasb sifatida ajralib chiqqan. Kishilar o'qituvchilik kasbiga maxsus tayyorlanadi.

Ta'lim ma'lum bosqichlar asosida amalga oshiriladi: o'rganiladigan narsa- hodisalarni bevosita yoki bilvosita idrok etish; oldin o'rganilgan bilimlarni xotiraga, ya'ni esga tushirish; bilimlarni amalda qo'llash, fikrlash, ularning umumiy va xususiy alomatlarini ajratish.

Hozirgi an'anaviy maktabda asosiy e'tibor bilimlarni o'zlashtirishga, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratiladi. Bu o'quv- tarbiya jarayonini tashkil etish tajribasining eng zaif tomonidir. Ma'lumot mazmunining barcha elementlariga rioya qilib, ta'lim jarayonini tashkil etish yo'li bilangina har tomonlama rivojlangan yoshlarni yetishtirib chiqarish mumkin. Ta'limning asosiy mazmunini uning vazifalari oydinlashtirib beradi. Asosiy vazifalarga aqliy tarbiya bilan bog'liq bo'lgan vazifalar kiradi. Bu vazifalar ichiga ilmiy va texnikaviy bilimlar hamda ular bilan bog'liq bo'lgan malaka va ko'nikmalar bilan qurollantirish, ajdodlarimiz qoldirgan tarixiy hamda madaniy qadriyatlarda hayotning ma'nosi, jamiyatda insonning tutgan o'rni, ta'lim-tarbiyasi, odob - axloqi haqidagi hikmatli fikrlar borki, bular bugungi xalq ta'limi taraqqiyoti uchun va milliy maktab yaratishi borasida yoshlarimizda insonparvarlik, poklik, imon-e'tiqod, muruvvat, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, millatlararo do'stlik munosabatlari, qahramonlik, mardlik singari tuyg'ularini tarbiyalaydi.

Ta'lim mazmunini loyihalash tamoyillari va mezonlari. Ta'lim mazmunini loyihalash quyidagi umumiy tamoyillarga muvofiq amalga oshiriladi:

Ta'lim mazmunining barcha elementlarining jamiyat, fan, madaniyat va shaxs rivojlanishi talablariga mos bo'lishi tamoyili. Bu tamoyil ta'lim mazmuniga an'anaviy bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar bilan birga jamiyatning rivojlanganligi, ilmiy bilim, madaniy hayot darajasi hamda shaxsning rivojlanish imkoniyatlarini aks ettiruvchi fanlarni kiritishni talab etadi.

Ta'lim mazmunining tashkiliy-jarayon bilan aloqadorlik tamoyili. Bu tamoyil ta'lim mazmunini tanlashda bir tomonlama yondashishni rad etadi. U aniq bir o'quv jarayonini amalga oshirish bilan bog'liq tashkiliy shart-sharoitni hisobga olishni ko'zda tutadi. Bu umumiy o'rta ta'lim mazmunini loyihalashtirish jarayonida taqdim etish va o'zlashtirish tamoyillari, texnologiyasi, darajasi va u bilan bog'liq xatti-harakatlarni hisobga olish kerakligini anglatadi.

Ta'lim mazmunining yaxlit strukturaga aloqadorlik tamoyili. Bu tamoyil ta'lim tizimining turli bosqichlarida nazariy bilimlarning berilishi, o'quv fani, o'quv materiali, pedagogik faoliyat, o'quvchi shaxsi kabi komponentlarining o'zaro mosligini ko'zda tutadi.

Ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish tamoyili. Bu tamoyil birinchi navbatda, o'quvchilarning umuminsoniy va milliy madaniyatni faol ijodiy hamda amaliy o'zlashtirishlari uchun shart-sharoitlar yaratish bilan bog'liqdir. Buning uchun insonparvar g'oyalar umumiy ta'lim mazmuniga singdirilishi kerak. Bu esa o'z navbatida, ijtimoiy-gumanitar va tabiiy-ilmiy fanlarning o'zaro bog'liqligi hamda o'zaro munosabatlari tamoyilining o'zgartirilishini talab etadi, uning asosini shaxsga yo'nalganlik tashkil etishi zarur.

Ta'lim mazmunini fundamentallashtirish tamoyili ta'limni insonparvarlashtirishdagi to'siqlarni yo'qotishga imkon beradi. U ijtimoiy-gumanitar va tabiiy-ilmiy bilimlarni birlashtirish, ketma-ketlikni o'rnatish va fanlararo aloqalarni o'quvchilarning idrok etishi hamda amaliy faoliyat metodologiyasining mohiyatini anglab yetishlariga tayanishni talab etadi.

Ta'lim mazmunining ketma-ketligi tamoyili. Mazkur tamoyil ta'lim mazmunini o'sib boruvchi yo'nalishda rejalashtirishdan iborat bo'lishini

anglatadi, bunda, birinchi navbatda, har bir yangi bilim avvalgisiga tayanadi va undan kelib chiqadi.

Ta'limning mazmuni muntazamligi tamoyili. Ushbu tamoyil o'rganilayotgan bilimlar va shakllantirilayotgan malakalar va kompetensiyalarni yagona tizimdagi o'rni, umumiy o'rta ta'lim, barcha o'quv kurslari va yaxlit mazmunning bir-biriga hamda umuminsoniy, milliy madaniyat tizimi aloqadorlikda ko'rib chiqishni ko'zda tutadi.

Ta'lim mazmunining o'quvchilar yosh xususiyatlariga mosligi tamoyili. Mazkur tamoyil ta'lim mazmunini loyihalashda o'quvchilarning yosh xususiyatlari va tayyorgarlik darajasini hisobga olishni ko'zda tutadi. Ma'lum bir yosh davriga mos bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalar tizimi ta'lim mazmunida aks ettiriladi.

Ta'lim mazmunini loyihalashtirishda quyidagi mezonlarga asoslaniladi:

- ta'lim mazmunini mustaqil fikr yuritish va axborot iste'moli madaniyatini shakllantirish ehtiyojiga muvofiq loyihalashtirish;
- ta'lim mazmunining aniq ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etishi;
- ta'lim mazmunining murakkablik darajasini hisobga olish, o'quvchilar imkoniyatlarining mavjud o'quv dasturlariga mosligi;
- ta'lim hajmining uni o'rganishga ajratiladigan vaqtga mosligi;
- ta'lim muassasalari moddiy-texnik bazasining zamonaviy talablarga javob berishi;
- ta'lim mazmunini loyihalashda ilg'or xorijiy tajribalarni hisobga olish.

Ta'lim mazmunini belgilovchi me'yoriy hujjatlar. Ta'lim mazmunini belgilab beruvchi eng asosiy me'yoriy hujjat Davlat ta'lim standartidir. O'quv reja, o'quv dasturi, malaka talablari uning tarkibiy qismiga kiradi.

«Standart» ingliz tilidan tarjima qilinganda «me'yor», «namuna», «andoza», «model» ma'nolarini anglatadi. Standart yordamida, respublika miqyosidagi turli ta'lim muassasalarida ta'limning barqarorlik darajasini ta'minlashga erishiladi, o'quv ishlari me'yorlari moslashtiriladi, o'quvchilarning bilimlarini baholash mezonlari ishlab chiqiladi.

Davlat ta'lim standartining maqsadi – umumiy o'rta ta'lim tizimini mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalari hamda ilm-fan va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan holda

tashkil etish, ma'naviy barkamol va intellektual rivojlangan shaxsni tarbiyalashdan iborat.

Davlat ta'lim standartining vazifalari quyidagilardan iborat:

- umumiy o'rta ta'lim, professional va oliy mazmuni hamda sifatiga qo'yiladigan talablarni belgilash;

- milliy, umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlar asosida o'quvchilarni tarbiyalashning samarali shakllari va usullarini joriy etish;

- o'quv-tarbiya jarayoniga pedagogik va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, umumiy o'rta ta'lim muassasalarining o'quvchilari va bitiruvchilarining malakasiga qo'yiladigan talablarni belgilash;

- kadrlarni maqsadli va sifatli tayyorlash uchun ta'lim, fan va ishlab chiqarishning samarali integratsiyasini ta'minlash;

- ta'lim va uning pirovard natijalari, o'quvchilarning malaka talablarini egallaganlik darajasini tizimli baholash tartibini, shuningdek, ta'lim-tarbiya faoliyati sifatini nazorat qilishning huquqiy asoslarini takomillashtirish;

- davlat ta'lim standartlari talablarining ta'lim sifati va kadrlar tayyorlashga qo'yiladigan xalqaro talablarga muvofiqligini ta'minlash.

Davlat ta'lim standarti quyidagi asosiy prinsiplarga asoslanadi:

- o'quvchi shaxsi, uning intilishlari, qobiliyati va qiziqishlari ustuvorligi;

- umumiy o'rta ta'lim mazmunining insonparvarligi; davlat ta'lim standartining ta'lim sohasidagi davlat va jamiyat talablariga, shaxs ehtiyojiga mosligi;

- umumiy o'rta ta'limning boshqa ta'lim turlari va bosqichlari bilan uzluksizligi hamda ta'lim mazmunining uzviyligi;

- umumiy o'rta ta'lim mazmunining respublikadagi barcha hududlarda birligi va yaxlitligi;

- umumiy o'rta ta'limning mazmuni, shakli, vositalari va usullarini tanlashda innovatsiya texnologiyalariga asoslanilganligi;

- o'quvchilarda fanlarni o'rganish va ta'lim olishni davom ettirish uchun tayanch va fanlarga oid umumiy kompetensiyalarni rivojlantirishning ta'minlanganligi;

- rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ta'lim sohasida me'yorlarni belgilash tajribasidan milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish.

Davlat ta'lim standarti quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: umumiy o'rta ta'limning tayanch o'quv rejasi; umumiy o'rta ta'limning o'quv dasturi; umumiy o'rta ta'limning malaka talablari; baholash tizimi.

Umumiy o'rta ta'limning tayanch o'quv rejasi umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'qitiladigan o'quv fanlari nomi, o'quv yuklamasining minimal hajmi hamda ularning sinflar bo'yicha taqsimoti belgilangan hujjat hisoblanadi.

Tayanch o'quv reja umumiy o'rta ta'lim muassasalarining dars jadvalini ishlab chiqish uchun asos hisoblanadi.

Tayanch o'quv reja umumta'lim fanlari bo'yicha belgilangan ta'lim mazmunini o'quvchiga yetkazish uchun ajratilgan o'quv soatlari (davlat ixtiyoridagi va maktab ixtiyoridagi soatlar)ning minimal hajmini belgilaydi.

Pedagog kadrlar salohiyati hamda moddiy-texnika bazasi yetarli bo'lgan umumiy o'rta ta'lim muassasalarida Qoraqalpog'iston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, Toshkent shahar xalq ta'limi bosh boshqarmasi va viloyatlar xalq ta'limi boshqarmalarining ruxsati bilan umumiy o'rta ta'lim muassasalarining pedagogik kengashlariga dars jadvalini tuzishda tayanch o'quv rejadagi umumiy soatlar hajmidan oshmagan holda, ma'lum bir fanlarni chuqurlashtirib o'qitish maqsadida 15%gacha o'zgartirish kiritish huquqi beriladi.

Umumiy o'rta ta'limning o'quv dasturi tayanch o'quv rejaga muvofiq o'quv fanlarining sinflar va mavzular bo'yicha hajmi, mazmuni, o'rganish ketma-ketligi va shakllantiriladigan kompetensiyalari belgilangan hujjat hisoblanadi.

O'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

Umumiy o'rta ta'limning malaka talablari umumta'lim fanlari bo'yicha ta'lim mazmunining majburiy minimumi va yakuniy maqsadlariga, o'quv yuklamalari hajmiga hamda ta'lim sifatiga qo'yiladigan talablardan iborat.

Umumiy o'rta ta'limning malaka talablari quyidagilardan tashkil topadi:

– bilim – o'rganilgan ma'lumotlarni eslab qolish va qayta tushuntirib berish;

– ko‘nikma – o‘rganilgan bilimlarni tanish vaziyatlarda qo‘llay olish; malaka - o‘rganilgan bilim va shakllangan ko‘nikmalarni notanish vaziyatlarda qo‘llay olish va yangi bilimlar hosil qilish;

– kompetensiya – mavjud bilim, ko‘nikma va malakalarni kundalik faoliyatda qo‘llay olish qobiliyati.

Baholash tizimi – davlat ta‘lim standarti bo‘yicha umumiy o‘rta ta‘limning malaka talablarini o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilishi darajasini hamda umumiy o‘rta ta‘lim muassasasining faoliyati samaradorligini aniqlaydigan mezonlar majmuyidan iborat.

Ta‘lim mazmuni va o‘quv dasturlari asosida o‘quv materiallari o‘quv-metodik majmuada o‘z ifodasini topadi.

O‘quv-metodik majmua – darslik, mashq daftari, o‘qituvchi uchun metodik qo‘llanma, darsliklarning multimediali ilovasidan iborat majmua.

3. Ta‘lim mazmunini belgilab beruvchi me‘yoriy hujjatlar

Qonunga ko‘ra ta‘lim tizimi davlat ta‘lim standartlari, davlat ta‘lim talablari va ta‘lim dasturlarini yoki ulardan birini amalga oshiruvchi ta‘lim tashkilotlari; yakka tartibda pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanuvchi jismoniy shaxslar (repetitorlik); ta‘lim tizimining faoliyat ko‘rsatishi va rivojlanishini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan tadqiqot ishlarini bajaruvchi ilmiy-pedagogik muassasalar; ta‘lim sohasida davlat boshqaruvi organlari hamda ularga idoraviy mansub tashkilotlarni o‘z ichiga oladi. Ta‘lim tizimini boshqarish pedagogika fanining muhim tarmog‘i bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasida ta‘lim tizimi organlari va ularning vazifalari, ish faoliyatining mazmuni va metodlarini belgilab beradi, shuningdek, ta‘lim muassasalariga rahbarlik qilish tizimini asoslaydi.

O‘zbekiston Respublikasi ta‘lim tizimini boshqarishga umumiy rahbarlikni O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi olib boradi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi ta‘lim tizimini boshqarish bo‘yicha quyidagi vakolatlarga egadir:

1. Ta‘lim sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirish.
2. Ta‘lim sohasida davlat boshqaruvi organlariga rahbarlik qilish.
3. Ta‘limni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishni amalga oshirish.

4. Ta'lim muassasalarini tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatish tartibini belgilash.

5. Ta'lim muassasalarini akkreditatsiyadan, pedagogik, ilmiy kadrlarni attestatsiyadan o'tkazish tartibini belgilash.

6. Boshqa davlatlarning ta'lim muassasalariga O'zbekiston Respublikasi hududida ta'lim faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi ruxsatnomalar berish.

7. Qonun hujjatlari talablariga muvofiq xorijiy davlatlarning ta'lim to'g'risidagi hujjatlarni tan olish va bu hujjatlarning ekvivalent ekanligini qayd etish tartibini belgilash.

8. Davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash.

9. Davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ma'lumot to'g'risidagi hujjatlarni tasdiqlash va ularni berish tartibini belgilash.

10. Davlat grantlari miqdorini va ta'lim muassasalariga qabul qilish tartibini belgilash.

11. Oliy ta'lim muassasalarining rektorni tayinlash.

12. Ta'lim oluvchilarning akkreditatsiya qilingan bir ta'lim muassasalaridan boshqasiga o'tkazish tartibini belgilash, shuningdek, qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlar.

Respublika ta'lim tizimini boshqarishda bir qator davlat organlariga tegishli vazirliklar, chunonchi, Xalq ta'limi vazirligi hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, shuningdek, markazlar xususan, Respublika ta'lim Markazi, viloyat, shahar, tuman xalq ta'limi bo'limlari ham ishtirok etadilar.

Ta'limni boshqarish bo'yicha vakolatli davlat organlarining huquqlari doirasiga quyidagilar kiradi:

1. Ta'lim sohasidagi yagona davlat siyosatini ro'yobga chiqarish.

2. Ta'lim muassasalari faoliyatini muvofiqlashtirish va uslubiy masalalarda ularga rahbarlik qilish.

3. DTS, mutaxassislarning bilim saviyasi va kasb tayyorgarligiga bo'lgan talablarning bajarilishini ta'minlash.

4. O'qitishning ilg'or shakllari va yangi pedagogik texnologiyalarni, ta'limning texnik va axborot vositalarini o'quv jarayoniga joriy etish.

5. O'quv va o'quv uslubiy adabiyotlarni yaratish va nashr etishni tashkil etish.

6. Ta'lim oluvchilarning yakuniy davlat attestatsiyasi to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash.

7. Davlat oliy ta'lim muassasalarining rektorlarini tayinlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritish;

8. Pedagog xodimlarni tayyorlash, ularning malakasini oshirish, qayta tayyorlashni tashkil etish, shuningdek, qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlar.

Respublika ta'lim tizimini boshqarishda mahalliy davlat hokimiyati organlari ham ishtirok etadi. Ularning Respublika ta'lim tizimini boshqarishdagi o'rni va roli quyidagilar bilan belgilanadi:

1. Ta'lim muassasalarini tashkil etadilar, qayta tashkil etadilar va tugatadilar (respublika tasarrufida bo'lgan muassasalar bundan mustasno) ularning ustavlarini ro'yxatga oladilar.

2. O'z hududlaridagi ta'lim muassasalarini vakolat doirasida moliyalash miqdorlarini va imtiyozlarini belgilaydi.

3. Ta'lim sifati va darajasiga, shuningdek, pedagog xodimlarning kasb faoliyatiga bo'lgan talablariga rioya etilishini ta'minlaydilar. Shuningdek, qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshiradilar.

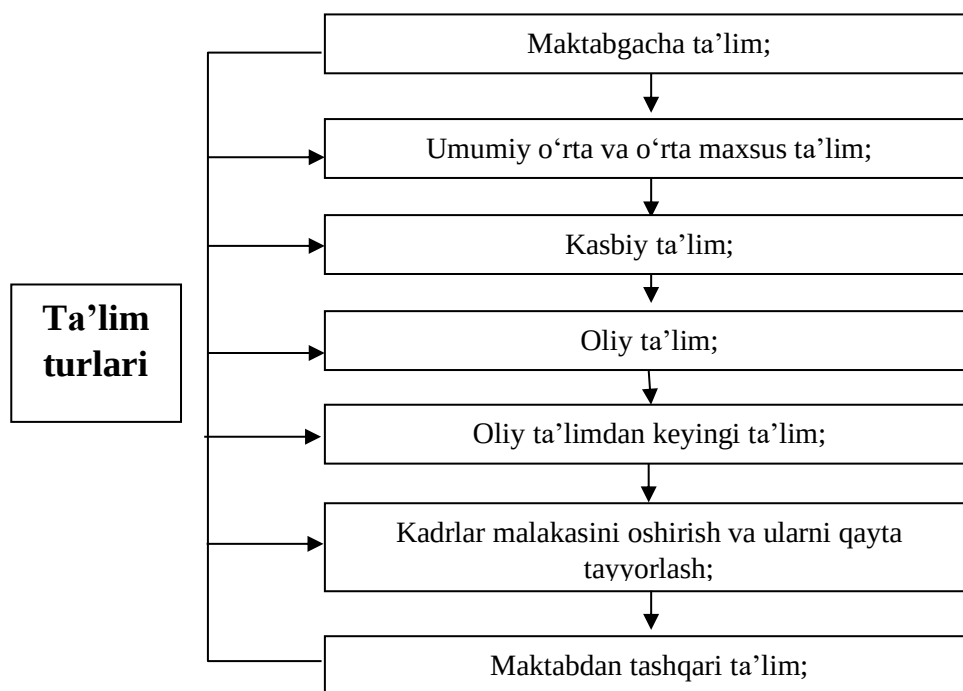
Ta'lim tizimini boshqarish sohasida ta'lim muassasasi faoliyatini boshqarish ishlarini tashkil etishga ham alohida e'tibor beriladi. Ta'lim muassasasi uning rahbari (direktor yoki rektor) tomonidan boshqariladi.

Ta'lim muassasasi direktori o'quvchilarni ma'naviy barkamol, jismonan sog'lom bo'lishlari, fan asoslarini puxta o'zlashtirishlari, umumiy ta'lim muassasalarining faoliyati uchun javobgar shaxs sanaladi. Tashkilotchi oliy ma'lumotli, kamida 3 yillik pedagog ish stajiga ega bo'lgan eng yaxshi ta'lim beruvchi tuman xalq bo'limi tavsiyasiga binoan viloyat xalq ta'limi (Toshkent shahrida shahar xalq ta'limi) bo'limi tomonidan direktor tayinlanadi. Bir maktabdan ikkinchi maktabga ko'chiriladi. Ishdan bo'shatiladi. Viloyat xalq ta'limi bo'limi bu haqda O'zbekiston Respublikasi XTB ga ma'lum beradi.

Ta'lim muassasasi rahbarining buyrug'ini ta'lim muassasasi xodimlari bajarishi shart. Rahbarning ta'lim muassasasidagi vazifalari asosan quyidagilardan iborat: o'quv muassasasining pedagogik jamoasiga rahbarlik qilish; kadrlarni to'g'ri tanlash; joy-joyiga qo'yish; xodimlarning ijtimoiy-g'oyaviy saviyasi malakasini oshirish uchun zarur shart-sharoitni yaratish, o'quvchilar bilimi va tarbiyasi sifatli bo'lishini ta'minlash, sinfdan hamda maktabdan tashqari ishlarning tashkil etilishiga

rahbarlik qilish va tegishli nazorat o‘rnatish. O‘quvchilarning to‘g‘ri kasb tanlashini ta‘minlashni yo‘lga qo‘yish, ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan ishlarni tashkil etish. Maktabda ichki intizom, sanitariya – gigiyena, umumiy rejim, mehnatni muhofaza qilish va texnika xavfsizligi qoidalariga rioya etishni ta‘minlash va hokazolar.

“Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonunning 10-moddasida ta‘lim quyidagi turlarda amalga oshirilish ko‘rsatiladi

2-rasm. Ta‘lim turlari.

1997-yil qabul qilingan qonunda ta‘lim turlari maktabgacha ta‘lim; umumiy o‘rta ta‘lim; o‘rta maxsus kasb-hunar ta‘limi; oliy ta‘lim; oliy o‘quv yurtidan keyingi ta‘lim; kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash; maktabdan tashqari ta‘lim kabi bosqichlarda belgilangan edi.

O‘zbekiston Respublikasida o‘rta maxsus kasb-hunar ta‘limi tizimida birmuncha o‘zgarishlar ro‘y berdi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2019-yil 11-iyul kuni “Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori bilan Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining Kasb-hunar ta‘limi markazi tugatildi. Kasb-hunar ta‘limi umumiy o‘rta ta‘lim negizida amalga oshirilishi nazarda tutildi.

4. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan davlat ta'lim standarti

Bugungi kunda ta'lim sohasida kompetensiya, kompetentlik kompetensiyaviy yondashuv kabi tushunchalar keng qo'llanilib kelmoqda. Xo'sh, kompetensiya nima degani o'zi? Ushbu tushunchalarning mohiyatiga quyidagicha to'xtalamiz:

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»da kompetensiya (lot. competo – erishyapman, munosibman, loyiqman) – muayyan davlat organi (mahalliy o'zini o'zi boshqarish organi) yoki mansabdor shaxsning qonun, ustav yoki boshqa hujjat bilan belgilangan vakolatlari, huquq va burchlari doirasi; u yo bu sohadagi bilimlar, tajriba. “Kompetensiya” atamasi keng ma'noda umumiy masalalarni hal etishda amaliy tajribalar asosida bilim va malakalarni qo'llash, muvaffaqiyatli harakat qilish qobiliyatini bildiradi. Lotincha “competere” – muvofiq bo'lmoq so'zidan kelib chiqqan.

Pedagogika ensiklopediyasida **Kompetentlik**⁴¹ tushunchasi – 1. Ma'lum holat xususida to'g'ri mulohaza yuritishga imkon beradigan bilimga ega bo'lish, dalil-isbotli fikr, kishining muayyan sohada saviyasini ifoda etadigan atama. 2. Pedagogning barcha imkoniyatlardan foydalana olishi, o'ziga va o'z ishiga nisbatan talabchanligi, maktab, oila va mahalla hamkorligini yo'lga qo'ya olishi, o'z ishini ustasi bo'lgan, sohasining sirlarini har tomonlama chuqur bilgan, o'zini-o'zi rivojlantiruvchi hamda o'z qobiliyati va imkoniyatlarini to'la ishga sola biladigan pedagogik layoqatini bildiruvchi atama sifatida keltirilgan.

Kompetentlik shaxs xususiyatlari va holatining murakkab majmuyi bo'lib, ma'lum sohadagi bilim, ko'nikma va tajribani mujassamlashtiradi. Kompetentlik insonga muayyan masalalarda fikr bildirish, ma'lum qarorlarni ishlab chiqishda ishtirok etish yoki o'zi qaror qabul qilish imkonini beradi. Bugungi kunda kasbiy kompetentlik, ilmiy, boshqaruv, pedagogik, didaktik, metodik, ijtimoiy-psixologik kompetentlikka oid tushunchalar keng qo'llaniladi. Boshqaruvga oid kompetentlik tushunchasi ana shu sohaga taalluqli bilim va ko'nikmalar, rahbarlik faoliyatida amaliy tajribaning mavjudligi bilan belgilanadi.

Kompetensiyaviy yondashuv – bu ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimida egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni amaliy faoliyatga

⁴¹ Pedagogika. Ensiklopediya. II jild. “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent, 2017, 400b.

qo'llashga qaratilgan metodologik yondashuvdir. Ushbu yondashuvda nazariy bilimlarni egallash bilan bir qatorda ularni hayotiy hamda kasbiy faoliyatda qo'llash qobiliyatlari ham nazarda tutiladi⁴².

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim o'quvchilarda mustaqillik, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lish, tashabbuskorlik, mediaresurslar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan o'z faoliyatida oqilona foydalana olish, ongli ravishda kasb-hunar tanlash, sog'lom raqobat hamda umummadaniy ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim o'quvchilarni o'zlashtirilgan axborotlarni o'quv va hayotiy faoliyat turlarining standart hamda nostandart vaziyatlarida qo'llay olishga tayyorlashi bilan xarakterlanadi. Shu nuqtayi nazardan ta'lim sifati ko'rsatkichlaridan biri kompetentlik hisoblanadi. U faqatgina bilim va ko'nikmalar yig'indisi bo'libgina qolmay, o'quvchilarning egallagan bilimlarini mobillashtirish va aniq vaziyatlarda tajribada qo'llay olishi bilan tavsiflanadi. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'qitishning asosiy mohiyati kasbga yo'naltiruvchi fanlardan tashkil qilingan ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar tomonidan egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni o'z shaxsiy hayoti davomida, shuningdek, kelgusi kasbiy hamda ijtimoiy faoliyatlarida qo'llay olish kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirish sanaladi. O'quvchilar kelgusi hayoti davomida shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirishishi, jamiyatda o'z o'rnini egallashi, mazkur jarayonda duch keladigan muammolarning yechimini hal etishi, eng muhimi o'z sohasi, kasbi bo'yicha raqobatbardosh bo'lishi uchun zaruriy tayanch kompetensiyalarga ega bo'lishi lozim. O'quvchilarda shakllantiriladigan kompetensiyalar uch darajaga ajratiladi: tayanch kompetensiyalar; umumiy (predmetli) kompetensiyalar; xususiy kompetensiyalar.

O'quvchi shaxsining umumiy rivojlanishiga zamin yaratadigan kompetensiyalar tayanch kompetensiya, faqat o'quv fani orqali shakllantiriladigan kompetensiyalar esa xususiy kompetensiyalar deyiladi. Zamonaviy yondashuvlar o'qitish jarayonida pedagogik va axborot texnologiyalarini o'zaro integratsiyalash orqali o'quvchilarda tayanch va fanga oid xususiy kompetensiyalarni shakllantirishni nazarda tutadi.

⁴² Pedagogika. Ensiklopediya. II jild. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent, 2017, 400 b.

Dunyoning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalarida kompetensiyaviy yondashuvni kasbiy ta'lim, umumta'lim fanlari standartlari mazmuniga kiritish tamoyillari, ularning pedagogik tizim bo'g'inlaridagi o'zgarishlarga ta'siri, psixologik va metodologik asoslari va xususiyatlari, mustaqil ravishda ta'lim natijalariga erishish konsepsiyasi, kompetensiyaviy yondashuv talqini, shaxsni rivojlantirishga yo'naltirilgan, ijtimoiy va ma'lum bir sohadagi faoliyatga doir kompetensiyalarga oid ilmiy-tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. O'qituvchilarning kompetentligini oshirishning o'quv-metodik ta'minoti sifatini oshirishga qaratilgan ilmiy yondashuvlar, amaliy mashg'ulotlarning virtual shakllarini joriy etish, kasbga yo'naltirilgan fanlarni o'qitishdagi kompetensiyaviy yondashuvlar, fanlararo bog'liqlikni aks ettiruvchi amaliy mashg'ulotlar asosida o'qitish ta'limning sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Zamonaviy sharoitda fan va texnika rivoji ta'lim va uning natijalariga qo'yiladigan talablarni tubdan o'zgartirishni talab etmoqda va ana shu asosdan kelib chiqqan holda ta'lim mazmunini modernizatsiyalashni davrning o'zi pedagoglarning oldiga muhim vazifa qilib qo'ymoqda. Hozirgi vaqtgacha ta'lim mazmunini loyihalash tizimli-faoliyatli yondashuvga asoslangan bo'lsa, umumiy o'rta ta'lim maktablarining maqsadini o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish tarzidan o'z-o'zini rivojlantirishga qaratilgan kompetensiyalarni kompetentli-faoliyatli yondashuvga asoslanishdan kelib chiqqan holda belgilash talab etilmoqda. Chunki umumiy o'rta ta'lim maktablarida tashkil etilayotgan o'quv-tarbiya jarayonining mohiyati o'quvchilarning ehtiyojlari va qobiliyatlarini rivojlantirish emas, balki o'quv fanlari bo'yicha asosan bilimlarni axborot-verbal tarzda yetkazish, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat bo'lib qolmoqda. Bunday reproduktiv tarzda o'zlashtirilgan ma'lumotlar o'quvchining amaliy faoliyat tajribasini rivojlantirishga yetarlicha imkon bermaydi. Oqibatda o'quvchilarda juda ko'p axborotlarning behuda jamg'arilayotganligi, ta'limning samarasi past bo'lishi va uning real voqelikka mos kelmasligi kabi tafovutlar ko'zga tashlanmoqda. Aniqrog'i, o'quvchi real hayotdan uzoqlashib qolgandek, uning oldiga faqat ilgaridan to'plangan axborotlarnigina o'zlashtirish maqsadi qo'yilgandek tuyuladi. Ta'limning maqsadini bunday tarzda belgilash o'quvchining faolligini cheklab

qo'yadi, oqibatda uning ham shaxsiy, ham ijtimoiy jihatdan anglangan ma'nosi yo'qoladi.

Pedagogik hamjamiyatda kompetensiya va kompetentlik, ulardan qaysi biri tanyach (universal) hisoblanishi, ularni shakllantirish va baholash usullarini aniqlash jarayoni jadallik bilan bormoqda, mazkur tushunchalarni aniqlashtirish bo'yicha qizg'in munozaralar davom etmoqda.

Kompetent yondashuv o'quvchidan alohida-alohida bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishni emas, balki ularni yaxlitlikda egallashni talab etadi. Mazkur talab bilan bog'liqlikda o'z navbatida o'qitish metodlarini tanlash tizimi ham o'zgarishga uchraydi. O'qitish metodlarini tanlash va amaliyotda qo'llash o'z navbatida ta'lim jarayonida qo'yiladigan talablarga muvofiq keladigan kompetensiya va funksiyalarni takomillashtirishni talab etadi.

Umumiy o'rta ta'limda kompetent yondashuvni tatbiq etish haqida gap ketganda, kasbiy ta'limdan farqli ravishda «umumta'limiy kompetensiya» tushunchasini ta'lim amaliyotiga tatbiq etish maqsadga muvofiqdir. Chunki umum ta'lim maktabi o'quvchisi hali ma'lum bir kompetensiyani o'zida to'liq aks ettira olmasa ham, uning ayrim komponentlarini amalga oshirishga qodirdir.

Umum ta'limiy kompetensiya shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatli produktiv faoliyatni amalga oshirish zarur bo'lgan real voqelikning aniq belgilangan obyektlariga munosabatini taqozo etuvchi o'quvchining semantik (ma'no-mazmun) yo'nalganligi, bilim, ko'nikma va malakalari hamda faoliyat tajribalari majmuyida aks etuvchi ta'limiy tayyorgarlikka qo'yiladigan talabdir.

O'quvchi uchun kompetensiya – bu uning kelajak obrazi, o'zlashtirish uchun aniq mo'ljal (oriyentir). Biroq maktab ta'limi davrida o'quvchida «yuksak» kompetensiyalarning ayrim elementlari shakllanadi, nafaqat u kelgusi faoliyatga tayyorgarlik, balki hozirgi bosqichda muvaffaqiyatli ijtimoiylashuv uchun mazkur kompetensiyalarni umumta'limiy nuqtayi nazardan o'zlashtiradi.

Umum ta'limiy kompetensiyalar maktabda o'qitiladigan fanlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan faoliyatning tarkibiy qismi sifatida qaralishi hamda uning maqsadini to'liq ro'yobga chiqarishni ta'minlay olishini e'tirof etish maqsadga muvofiqdir. Yana shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, maktab ta'limi davrida o'quvchi eng asosiy – fuqarolik

kompetensiyasini o'zlashtiradi va ta'limning keyingi bosqichlarida ham mazkur kompetensiyaning yetakchilik roli saqlanib qolishi zarur.

5. STEAM ta'lim (STEAM education)

STEAM ta'lim. STEAM ta'lim texnologiyasi maktab o'quvchilarini yangicha o'qitish metodikasi bo'lib, an'anaviy o'qitish metodikasidan farqli metodika hisoblanadi. U o'quvchilarni bir vaqtning o'zida to'rtta – fan (Science), texnologiya (Technology), muhandislik, (Engineering), tasviriy san'at (Art), matematika (Math) bo'yicha o'qitishga mo'ljallangan. STEAM fan bo'yicha emas, balki mavzular bo'yicha integratsiyalashgan o'qitish tizimidir⁴³.

STEAM ta'limi amaliy mashg'ulotlar yordamida ilmiy-texnik bilimlarni real hayotda qo'llash tushuniladi.

Prezident maktablarida “STEAM” ta'lim dasturi asosida o'qish tashkil qilinishi, 9–11-sinflarda o'quvchilar o'zlarining qiziqishiga qarab ayrim fanlarni tanlash orqali individual bilim olish imkoniyatiga ham ega bo'lishi bilan umumta'lim maktablaridan tubdan farq qiladi. Chunki Prezident maktablarining asosiy vazifalaridan biri – tabiiy va aniq fanlarni chuqur o'qitish, o'quvchilarning innovatsion bilimlarni o'zlashtirishi, ularning intellektual, ilmiy-ijodiy salohiyatlarini ochib berish va rivojlantirishdan iborat.

STEAM yondashuviga oid darslik va o'quv qo'llanmalari Cambridge University Press shu jumladan, Oxford University Press va Collins kabi nufuzli nashriyotlar tomonidan chop etilgan. Cambridge taklif qilayotgan o'quv dasturining asosiy afzalligi jahon mehnat bozoridagi tamoyillardan kelib chiqib, o'quvchilarda tegishli zamonaviy bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga urg'u berishdir.

O'quvchilarga mazkur fanlarni o'qitishda malakali mahalliy o'qituvchilar bilan bir qatorda, xorijlik o'qituvchilar ham hamkorlikda saboq beradilar. Yuqori malakali xorijiy mutaxassislarni ishga yo'llashda mazkur yo'nalishda ko'p yillik tajribaga ega “Teachaway” (Kanada) va “TIC Recruitment” (Buyuk Britaniya) rekruting kompaniyalari bilan hamkorlikda ishlar amalga oshirilmoqda.

⁴³ Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. B.X.Xodjayev. – Toshkent, “Sano-standart” nashriyoti, 2017.

9–11-sinf o‘quvchilarining qiziqishlari va xususiyatlariga qarab, Prezident maktabida ta’lim o‘quv jarayonini individualizatsiya qilingan holda olib boriladi.

Prezident maktablari bitiruvchilari belgilangan tartibda davlat tomonidan tasdiqlangan shahodatnoma, attestat bilan bir qatorda, xalqaro nufuzli oliy o‘quv yurtlariga kirish uchun tayyorgarlik ko‘rishadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ta’lim mazmuni deb nimaga aytiladi?
2. Ta’lim mazmunini belgilashga doir qanday yondashuvlar mavjud?
3. Kompetensiyaviy yondashuv deganda nima tushuniladi?
4. Ta’lim mazmunini loyihalash tamoyillariga izoh bering.
5. Ta’lim mazmunini loyihalashda qanday mezonlarga asoslanish lozim?
6. Davlat ta’lim standarti nima va u qanday komponentlardan iborat?
7. Tayanch o‘quv rejasiga izoh bering.
8. O‘quv dasturida qanday masalalar o‘z aksini topadi?
9. O‘quv-metodik majmua nima va u o‘z ichiga nimalarni qamrab oladi?
10. STEAM ta’lim texnologiyasining o‘ziga xos xususiyatlarini baholang.

7-MAVZU: TA'LIM METODLARI VA VOSITALARI

Reja:

- 1. Ta'lim metodlari va usullari tushunchalari.**
- 2. Zamonaviy didaktikada ta'lim metodlari tasnifiga turlicha yondashuvlar.**
- 3. Ta'lim metodlarining mohiyati. Interfaol ta'lim metodlari. Evristik metodlar.**
- 4. Ta'lim metodlarini tanlab olish shartlari. Ta'lim vositalari va ularning funksiyalari. Interaktiv dasturiy vositalar.**
- 5. Sharq mutafakkirlari ta'lim metodlari haqida. Ta'lim metodlari samaradorligini oshirish yo'llari.**

***Tayanch so'zlar:** Metod, ta'lim metodi, ta'lim usuli, qoida, interfaol metod, metodika, texnologiya, didaktik vosita, ta'limning texnik vositalari.*

1. Ta'lim metodlari va usullari tushunchalari.

Metod, usul va texnologiya. Ta'lim metodi tushunchasi anchagina murakkabdir. Shu bois, pedagogikada uning tobora aniq talqini xususida munozara haligacha davom etmoqda. Biroq bu tushunchaga beriladigan didaktlarning turli ta'riflariga qaramay, ularning nuqtayi nazarlarini yaqinlashtiradigan qandaydir umumiylikni ham ta'kidlash mumkin. Ko'pchilik mualliflar ta'lim metodini o'quvchilarning o'quv bilish faoliyatini tashkil etish usuli, deb hisoblashga moyildir.

Shu qoidani boshlang'ich nuqta bilib, mazkur tushunchani yanada batafsil ko'rib chiqish va uning ilmiy ta'rifiga kelishga harakat qilamiz.

Metod so'zi yunoncha tadqiqot, maqsadga erishish yo'li, usuli deganidir. Metod eng umumiy ma'noda – maqsadga erishish usuli, ma'lum tarzda tartibga solingan faoliyat. Ko'rinadiki, bu o'rinda ham o'qituvchining o'rgatuvchi ishi va u tashkil etgan o'quvchilarning faol o'quv-bilish faoliyati uyg'unlashadi.

Ta'lim metodlari deyilganda, o'rganilayotgan materialni egallashga qaratilgan turli didaktik vazifalarni hal etish bo'yicha o'qituvchining o'rgatuvchi ishi va o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish usullari yig'indisi tushuniladi.

Didaktikada ta'lim usullari atamasi ham keng qo'llanadi. Ta'lim usuli – ta'lim metodining tarkibiy qismi yoki alohida tomoni. Metodlar bilan usullar munosabati o'zaro bir-biriga bog'langan. Usul va metod butun va qism sifatida bir-biriga bog'lanadi. Usullar yordamida faqat pedagogik yoki o'quv vazifasining bir qismi hal qilinadi. Xuddi shu metodik usullar turli metodlarda foydalanilgan bo'lishi mumkin. Va aksincha, xuddi shu metod turli o'qituvchilar tomonidan turli usullarda ochib berilishi mumkin.

Qoida – tanlab olingan metod bilan bog'liqlikda faoliyat usullarini amalga oshirish uchun qulay tarzda harakat qilish zarurligini belgilab beruvchi me'yoriy ko'rsatmalardir. Ta'lim metodlari o'quv-tarbiya jarayonining tarkibiy qismi bo'lib, ularsiz ta'lim maqsadi, vazifalarini amalga oshirish, o'quv materiallari mazmunini o'zlashtirish mumkin emas. Ta'lim metodlari ham o'quv material mazmuniga, binobarin, bolalarning ma'lumoti, taraqqiyoti, tarbiyasiga, shuningdek, o'qitish, o'qish faoliyatlarining bir-biriga kirishuvi va shu asosda o'zaro ta'sirning yuzaga chiqishiga yo'nalgan. Ta'lim metodi vositasida o'qituvchi va o'quvchining faoliyati o'zaro muvofiqlashadi. Ta'lim metodi o'qituvchi va o'quvchilarning ma'lumot mazmuniga yo'nalgan faoliyatini tartibga solish yo'lidir. Ta'lim metodlari tarkiban o'qitish metodlari va o'qish metodlaridan iborat.

Ta'lim usuli – o'qitish metodining tarkibiy qismi yoki alohida tomoni. Usul va metod butun hamda qism sifatida bir-biriga bog'lanadi. Usullar yordamida faqat o'quv vazifasining bir qismi hal qilinadi.

Masalan, o'qituvchilar tomonidan ko'p qo'llaniladigan mashq manbasiga ko'ra amaliy metod hisoblansa, uni qo'llash esa bir nechta usullar (mashqning qoidasini o'qib berish (1-usul), bittasini namuna sifatida bajarib ko'rsatish (2-usul), o'qituvchining namunasi asosida o'quvchilar tomonidan mashqning bajarilishi (3-usul), o'quvchilar tomonidan bajarilgan mashqlarni tekshirish va xatolarini tuzatish (4-usul) va boshqalar) yordamida amalga oshiriladi.

O'qituvchilarning ayrimlari esa, “metod” tushunchasining o'rniga “uslub” tushunchasini ham qo'llaydilar. Ammo “uslub” tushunchasi “metod” atamasining mohiyatini o'zida to'liq aks ettira olmaydi. Chunki uslub ko'proq xususiy (so'z borayotgan holatda aynan o'qituvchiga xoslikni ifoda etadi) tavsifga ega bo'lib, aniq maqsadga erishish yo'li sifatida xizmat qila olmaydi.

Pedagogik texnologiya – bu muayyan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo‘naltirilgan hamda ushbu maqsadning natijalanishini kafolatlovchi pedagogik faoliyat jarayoni mazmunidir. Har qanday pedagogik texnologiya, jumladan umummadaniy dunyoqarashni shakllantirishga yo‘naltirilgan texnologiya ham o‘zaro hamkorlik, muloqot, ularning bir-birlariga ta’sirlari eng zamonaviy talablarga javob bergan holda, o‘qituvchi ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etish va boshqarish tamoyillari, yo‘llari, umummadaniy dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiluvchi metod va uslublar, talabalar shaxsi faoliyatni to‘g‘ri tashkil etish, ular bilan hamkorlik qilish, muloqotga kirishish, pedagogik faoliyatini tashkil etish jarayonida yuzaga keluvchi muammo va qarashlarni birgalikda hal etish, auditoriyada ijodiy hamkorlik, ishchanlik muhitini hosil qilishga doir shakl va metodlar bilan qurollangan bo‘lishi lozim.⁴⁴

Ta’lim amaliyotida “pedagogik texnologiya” tushunchasi uch darajada qo‘llaniladi:

Umumpedagogik (makro) daraja. Mazkur darajaga muvofiq keladigan texnologiyalar yaxlit pedagogik jarayonga tegishli bo‘lib, ularga muammoli, tabaqalashtirilgan, integratsion, shaxsga yo‘naltirilgan, rivojlantiruvchi, modulli, masofali o‘qitish texnologiyalarini misol sifatida keltirish mumkin. Mazkur texnologiyalar innovatsiya tavsifiga ega bo‘lib, novator o‘qituvchilar, olimlar va izlanuvchilar tomonidan ishlab chiqiladi hamda samaradorligi kafolatlanganidan va amaliyotga keng tatbiq etish imkoniyatiga ega bo‘linganidan so‘ng uni amaliyotchi o‘qituvchilar o‘z faoliyatida qo‘llaydilar.

Xususiy-metodik (mezo) daraja. Ushbu daraja o‘zida ma’lum bir o‘quv fanini o‘qitish jarayonini loyihalash va rejalashtirishni o‘zida aks ettiradi.

Lokal daraja (mikro). Mazkur darajaga tegishli texnologiyalar o‘quv-tarbiya jarayonining ma’lum tarkibiy qismi, alohida shaxs sifatlarini shakllantirish, maxsus o‘quv ko‘nikma va malakalarini tarkib toptirishga xizmat qiladi. Masalan, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini shakllantirish texnologiyasi, o‘quvchilarning aqliy qobiliyatini rivojlantirish texnologiyasi va boshqalar.

Metodika – qat’iy ketma-ketlikka (algoritmik xarakterga), ilgari o‘rnatilgan reja (qoida), tizimga aniq rioya qilish bo‘lib, biror bir ishni

⁴⁴Aleks Muur. Ta’lim berish va ta’lim olish: pedagogika, ta’lim dasturi va tarbiya. Rutledj. Ikkinchi nashr, 2012, 93-110-betlar.

maqsadga muvofiq o'tkazish metodlari, yo'llari majmuasi. "Metodika" tushunchasi turli fanlarni o'qitish bilan ham bog'liqlikda qo'llanilib, ma'lum sohani o'qitish jarayoni, mazmuni, qonuniyatlari, tamoyillari, shakl, metod va vositalari yig'indisini o'zida ifoda etadi.

"Metodika" va "texnologiya" tushunchalarining bahs doirasi bilan ham bog'liqlikda ayrim farqli jihatlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Jumladan, metodik tizim "Qanday o'qitish?", "Nima uchun o'qitish?", "Nimaga o'rgatish?" kabi savollarga javob izlaydi, texnologiya esa, "Qanday tarzda samarali o'qitishga erishish mumkin?" degan savolni markazga qo'yadi. Metodika o'quv jarayonining qanday tarzda tashkil etish lozimligini nazarda tutsa, texnologiya qayyo'sinda o'quv jarayonini eng qulay, maqbul tarzda amalga oshirishga diqqat-e'tiborni qaratadi.

2. Zamonaviy didaktikada ta'lim metodlari tasnifiga turlicha yondashuvlar

Didaktikada munozaralarga sabab bo'layotgan yana bir muhim obyekt ta'lim metodlarining tasnifidir. Zamonaviy didaktikada ta'lim metodlari tasnifiga turlicha yondashuvlar mavjud. I.P.Podlasiyning fikriga ko'ra «Ta'lim metodlari tasnifi ularning ma'lum belgilari bo'yicha tartibini ifodalovchi tizimdir. Hozirgi vaqtda o'nlab ta'lim metodlari ma'lum, lekin bugungi kunda yetakchi sanaluvchi didaktik g'oya yagona va o'zgarmas metodlar majmuyini yaratishga intilish samarasiz ekanligini tushunishga yordam beradi. O'qitish – favqulodda harakatchan, dialektik jarayon. Metodlar tizimi ham bu harakatlanishni aks ettiradigan darajada jo'shqin bo'lishi, metodlarni qo'llash amaliyotidagi doimiy o'zgarishlarni hisobga olishi kerak» ekanligini ta'kidlaydi.

Ta'lim metodlari nomenklaturasi (nomlanishi) va tasnifi ularni ishlab chiqishda tanlangan yondashuvga bog'liq holda juda xilma-xil ekanligi bilan xususiyatli. Ulardan eng muhimlariga to'xtalamiz.

Ta'lim metodlari tasnifi: An'anaviy (manbasiga ko'ra) ta'lim metodlari (E.I.Golant, N.M.Verzilin va bosh.)

O'quvchilarning bilish faoliyati tavsifiga ko'ra ta'lim metodlari tasnifi (I.Y.Lerner⁴⁵ va M.N.Skatkin). Didaktik maqsadlariga ko'ra ta'lim metodlari tasnifi (M.A.Danilov va B.P.Esipov):

⁴⁵ Лернер И.Я. Философия дидактики и дидактика как философия РАО, Институт теории педагогики и образования, Лаборатория теоретических проблем дидактики. – М.: Изд-во РОО, 1995, 49 с.

- yangi bilimlarni egallash metodlari;
- ko‘nikma va malakalarni shakllantirish metodlari;
- bilimlarni amaliyotda qo‘llash metodlari;
- ta‘limning binar metodlari (M.I.Maxmutov).

Yaxlit yondashuv bo‘yicha ta‘lim metodlari tasnifi (Y.K.Babanskiy):

- bilim, ko‘nikma va malakalarni mustahkamlash va nazorat qilish metodlari;
- o‘quv-bilish faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish metodlari;
- o‘quv-bilish faoliyatini motivatsiyalash va rag‘batlantirish metodlari.
- o‘quv-bilish faoliyatini nazorat va o‘z-o‘zini nazorat qilish metodlari.

O‘qitish metodlari (Sruikshank, Bainer & Metcalf)

1. Ta‘limiy o‘yinlar yoki raqobatchilik – raqobat orqali yoki o‘yin orqali qaysi guruh yoki alohida olingan shaxsning boshqalardan ustunroq ekanligini anglashga yordam beradi. Kompyuterli o‘yinlar ham juda mashhurdir.

2. Brainstorming – ijodiy fikrlarni to‘plash uchun o‘tkaziladi, bunda ishtirokchilar tanqid va kesatqlarsiz muayyan muammo yuzasidan o‘z fikrlarini ochiq-oydin bayon etadilar va ushbu muammoning yechimini izlaydilar. Masalan, o‘quvchilarga dunyodagi ocharchilik muammosi haqida fikr bildirish vazifa qilib topshirilsa o‘quvchilar o‘z fikr-mulohazalarini birin-ketin aytadilar, hamma fikrlar qayd etib olinganidan so‘ng ushbu muammo bilan kurashish usullarining eng maqbul variantlari ko‘rib chiqiladi.

3. Case studi-Case ta‘limi turida 1 ta talaba yoki odatda, bir guruh talabalar biror sodir bo‘lgan voqea yoki ma‘lum vaziyatni tafsilotini namoyish etadilar. Keyin ular biror bir aniq va to‘g‘ri fikrga kelishdan oldin, shu vaziyatni muhokama va o‘rganish jarayonida yig‘ilgan bilim va tushunchalarni amalda qo‘llashlari talab qilinadi. Texnologiya bilan ta‘minlangan case ta‘limi odatda tibbiyot ta‘limida qo‘l keladi, foydalaniladi. Bunda case ta‘limi tibbiyot tarixini va bemorning simptomlari, ko‘pincha ko‘rgazmaviy qurollar, turli holatlar bilan bog‘liq simptomlar haqidagi ma‘lumot va mutaxassisning ishi haqidagi turli xil fikrlarini o‘z ichiga oladi. Talabalar esa ma‘lum bir fikrga kelishdan oldin hamma berilgan ma‘lumot va fikrlarni ko‘rib chiqib muhokama qiladilar.

Bir qator omillar yaxshilab tushunilib qaralsa va ma'lum bir vaziyatda to'g'ri qaror qabul qilinsa, case ta'limining juda ko'plab sohalarda foydasi katta. Chunki case ta'limi talabalarda ko'p va kerakli resurslardan foydalanishni talab qiladi, bu guruhli yoki masofadan o'qitish muhitiga o'rganish imkoniyatini yaratuvchi eng yaxshi yo'nalish hisoblanadi, keyin esa talabalarga mavzu bilan shug'ullanishlari uchun dastlabki imkoniyatlar beriladi. O'qituvchi doim ham hamma kerakli ma'lumotni o'zlari yaratishlari shart emas, chunki har qanday sohadagi eng sara ma'lumotlar internet saytlarida allaqachon joylashtirilgan. Bu degani o'qituvchi shu berilgan vazifa bo'yicha tushuncha va savollarni berishi keyin esa sayt manzillarini berib va shu orqali atrofda hamda berilgan vaziyatlarda nima sodir bo'lganligi, asosiy tushunchalar, boshqa o'xshash misollar va kerakli izohlar orqali ma'lumot olishlari mumkin. Bundan tashqari, talabalar uchun bebaho bo'lgan har qanday holatdagi turli muloqotlar talab qilinishi mumkin.

Qiziqishlar markazi – muayyan bir mavzuga tegishli turli kolleksiya va ekspozitsiyalar orqali o'quvchilarni qiziqishlarini orttirishga xizmat qiladi. Masalan, o'quvchilarga o'zlarining etnik kelib chiqishlarini izohlovchi turli materiallar, oila shajarasining rasmlarini maktabga olib kelish va uni sinfdoshlariga so'zlab berish vazifasi topshiriladi. Bu metod orqali o'quvchilarning dunyo millatlarini kelib chiqishini o'rganishga qiziqishlari ortadi va o'zga madaniyat namoyondalarini hurmat qilishga o'rgatiladi.

Ommaviy madaniyat tazyiqi (culture jumming) – ommaviy axborot vositalari umuman ommaga qarshi tura olishga va turli stereotiplarni yengishga o'rgatadi.

Debat – muayyan mavzu yoki muammoli vaziyatga turli nuqtayi nazarlar bilan yondashish va o'z fikrini omma oldida himoya qilishga o'rgatadi.

Debrifing – muayyan tajriba yoki sinovdan so'ng o'z hissiy kechinmalari va intellektual zaxiralari bilan almashinishdan iborat bo'ladi.

Demonstratsiya – muayyan jarayon yoki qurilmani sihlash va faoliyat yuritishini ko'rsatish, ya'ni namoyish qilishdir.

Kashfiyot yoki tadqiqotchilik – muayyan vaziyat yoki holatga nisbatan yangilik yoki o'z nuqtayi nazarni ilgari surishni taqozo etadi.

Diskussiya –muayyan mavzu, vaziyat yoki holatni muhokama qilish.⁴⁶

Interfaol metodlar va grafik organayzerlar. Ta'lim metodlarining mohiyati va mazmuni.

Hikoya – o'qituvchi tomonidan mavzuga oid dalil, hodisa va voqealarning yaxlit yoki qismlarga bo'lib, tasviriy vositalar yordamida obrazli tasvirlash yo'li bilan ixcham, qisqa va izchil bayon qilinishi. Metodning samarasi ko'p jihatdan o'qituvchining nuqt mahorati, so'zlarni o'z o'rnida, ifodali bayon qilishi, shuningdek, o'quvchilarning yoshi, rivojlanish darajasini inobatga olgan holda yondashuviga bog'liq. Shu bois, hikoya mazmuni o'quvchilarning mavjud bilimlariga tayanishi, ularni kengaytirishga xizmat qilishi zarur. Hikoyaning ma'lumotlar bilan boyitilishi maqsadga muvofiqdir.

Hikoya qilinayotgan materialni samaralash maxsus reja asosida amalga oshiriladi. O'qituvchi har bir darsda uning maqsadini aniq belgilab oladi, undagi asosiy tushunchalarga alohida urg'u berishga e'tiborni qaratadi.

Suhbat – savol va javob shaklidagi dialogik ta'lim metodi bo'lib, u fanga qadimdan ma'lum, hatto undan o'z faoliyatida Suqrot ham mohirona foydalangan. Suhbat ta'lim jarayonida ko'p funksiyalar (aqliyi fikrlash, hozirjavoblik, muloqot madaniyati va boshqa sifatlarni shakllantiradi) bajaradi, ammo asosiysi o'quvchida faollikni yuzaga keltiradi. Suhbat o'qituvchi fikriga mos harakat qilish, natijada yangi bilimlarni bosqichma-bosqich egallashga imkon beradi.

Suhbat – faoliyatni endigina boshlagan o'qituvchi uchun murakkab ta'lim metodi hisoblanadi, binobarin, savollarni tayyorlash, ularning ketma-ketligini ta'minlash ko'p vaqt talab etadi, uni tashkil etishda esa barcha o'quvchilarning diqqatini jalb etish talab qilinadi. O'qituvchi oddiy savollar berishi, o'quvchilarga ular yuzasidan batafsil o'ylash uchun vaqt ajratishi, o'quvchilarning javoblarini esa diqqat bilan tinglashi, zarur o'rinlarda ularni sharhlashi lozim. Shu bois, suhbatda bilish deduktiv yoki induktiv yo'l bilan amalga oshadi. Deduktiv suhbat o'quvchilarga oldindan ma'lum bo'lgan qoidalar, tushunchalar, hodisalar, jarayonlar asosida tashkil etilib, o'quvchilar tahlil yordamida xususiy xulosalarga keladilar. Suhbatning induktiv shaklida alohida dalillar, tushunchalarning tahlil asosida umumiy xulosaga kelinadi.

⁴⁶ What teachers need to know about teaching methods. Peter WestWood, Camberwell, Vic. : ACER Press, 2008, p 16-36.

Suhbat ko‘proq o‘quvchilarni yangi bilimlar bilan tanishtirish, bilimlarni tizimlashtirish va mustahkamlash, nazoratni tashkil etish hamda o‘zlashtirilgan bilimlarni tashxislashda ijobiy natijalarni beradi. Suhbat turli ko‘rinishlarda, ya’ni kirish, yakuniy, individual va guruhli suhbat tarzida tashkil etiladi.

Tushuntirish – o‘quv materialni mazmunini isbot, tahlil, umumlashma, taqqoslash asosida bayon qilishdir. Bu metod hikoyaga nisbatan birmuncha keng qo‘llaniladi. Undan odatda, nazariy materiallar hamda murakkab masalalarni o‘rganishda foydalaniladi. Tushuntirish jarayonida o‘quv materialining bir qadar qiyin unsurlari ko‘zga tashlanadi va shu asosda materialning mohiyati ochib beriladi. Tushuntirish samarasi ko‘p hollarda o‘qituvchining ko‘rgazmali vositalardan oqilona foydalanishiga bog‘liq bo‘ladi.

Ma’ruza – yirik hajmdagi o‘quv materialini og‘zaki bayon qilish metodi sanalib, uning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat: qat’iy mantiqiy ketma-ketlik, uzatilayotgan axborotlarning ko‘pligi, bilimlar bayonining tizimlilik. Maktab ma’ruzasi mazmunini murakkab tizimlar, hodisalar, obyektlar, jarayonlar, ularning sababli-oqibatli bog‘lanishlari, qonun va qoidalar tashkil etadi. Shu bois, ma’ruza maktab sharoitida yuqori sinflardagina qo‘llaniladi. Chunki u butun dars jarayonini qamrab olishi mumkin. Ma’ruza metodi tushuntirish va suhbatning asta-sekin kengayib borishidan vujudga keladi va bir vaqida o‘quvchilarni qisqacha yozib olish (konspektlash)ga o‘rgata boradi.

Ta’lim sifati va samaradorligini ta’minlashda ko‘rgazmali metodlar ham alohida ahamiyatga ega.

Tasvir (illyustratsiya) metodi namoyish metodiga chambarchas bog‘liq bo‘lsada, didaktikada alohida o‘rganiladi. Ilyustratsiya narsa, hodisalar va jarayonlarni ularning ramziy ko‘rinishlari – chizma, port, rasm, fotosurat, yassi modellar va boshqalar yordamida ko‘rsatishni taqozo etadi.

Namoyish (demonstratsiya) metodi o‘rganilayotgan obyekt harakat dinamikasini ochib berishda qo‘l keladi va ayni chog‘da predmetning tashqi ko‘rinishi hamda ichki tuzilishi haqida to‘laqonli ma’lumot berishda keng qo‘llaniladi. Tabiiy obyektlarni namoyish qilishda, odatda, uning tashqi ko‘rinishi (shakli, hajmi, miqdori, rangi, qismlari, ularning o‘zaro munosabatlari) ga e’tibor qaratiladi, so‘ngra ichki tuzilishi yoki alohida xususiyatlarini o‘rganishga o‘tiladi. Ko‘rsatish ko‘p holatlarda

o'rganilayotgan obyektlarning subyekt yoki chizmasi yordamida kuzatiladi.

Amaliy metod – o'zlashtirilgan bilimlarni amaliy masalalar yechimini topishga yo'naltirilgan jarayonda qo'llashni taqozo etadi. Bunda nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmasi hosil qilinadi. Amaliy ishlar sinfda yoki tabiiy sharoitlar – maktab yer maydoni, issiqxona, geografik maydonlarda amalga oshiriladi. Ularni amalga oshirishda sodir etiladigan harakatlar o'qituvchi tomonidan nazorat qilinadi va zarur hollarda yo'riqnoma yoki maxsus ko'rsatmani o'quvchilar e'tiboriga havola etadi.

Mashq – aqliy yoki amaliy (jismoniy) harakatlarni bajarish ko'nikmalarini egallash yo'lidagi ko'p marta takrorlanishlar bo'lib, mashqsiz ko'nikma hamda malakalarni shakllantirish mumkin emas. Mashqlar og'zaki, yozma, gradikaviy (texnik jarayonlar mohiyatini ifodalash), ijtimoiy-foydali, jismoniy va boshqa turlarga bo'linadi.

Laboratoriya ishlari o'quvchilarning jihoz, maxsus uskuna, qurol hamda turli texnikaviy qoliplardan foydalangan holda tajribalarni o'tkazish metodlari bo'lib, ular ko'proq tabiiy fanlar asoslarini o'rganishda qo'llaniladi. Bu metod o'quvchilarning asbob-uskunalar bilan ish ko'rish, o'lchash ishlarini amalga oshirish va ularning natijalariga ishlov berish kabi ko'nikmalarini tezkor shakllantirishga imkon beradi. Laboratoriya ishlarini bajarish maxsus qurilma va jihozlar, shuningdek, materiallar hamda vaqtni sarflash, ularni ishga tayyor holatga keltirishni talab etadi. Biroq bu harakatlar o'quvchilarning yuqori darajadagi faolligi asosida mustaqil ravishda tajriba va o'lchash ishlarini tashkil etish bilan takomillashtirilib boriladi.

Didaktik o'yin o'rganilayotgan obyekt, hodisa va jarayonlarni modellashtirish asosida o'quvchining bilishga bo'lgan qiziqishi va faollik darajasini rag'batlantiruvchi o'quv faoliyati turi. Ayni vaqtda o'yin ham ijtimoiy faoliyat ko'rinishi sanaladi.

An'anaviy (manbasiga ko'ra) ta'lim metodlari (E.I.Golant, N.M.Verzilin). O'quvchilarning bilish faoliyati tavsifiga ko'ra ta'lim metodlari tasnifi (I.YA.Lerner va M.N.Skatkin). Asosiy didaktik maqsadlariga ko'ra ta'lim metodlari tasnifi (M.A.Danilov va B.P.Esipov). Ta'limning binar metodlari (M.I.Maxmutov). Yaxlit yondashuv bo'yicha ta'lim metodlari tasnifi (Yu.K.Babanskiy). Ta'limning interfaol metodlari.

An'anaviy (manbasiga ko'ra) ta'lim metodlari tasnifi

Og'zaki: hikoya, suhbat, tushuntirish, ma'ruza, munozara;

Ko'rgazmali: illyustratsiya, demonstratsiya;

Amaliy: mashq, amaliy, laboratoriya, didaktik o'yin;

Kitob bilan ishlash: o'qish, o'rganish, reja tuzish, konspekt qilish;

Videometod: ko'rish, o'rganish, nazorat qilish.

1-jadval

O'quvchilarning bilish faoliyati tavsifiga ko'ra ta'lim metodlari tasnifi

Ta'lim metodi	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati
Axboriy-retseptiv	O'quv axborotini uzatish, o'rganilayotgan obyekt bilan o'quvchi harakatini tashkil etish	Bilimlarni idrok etish, anglash va yodda saqlash.
Reproduktiv	Bilimlar hamda aqliy va faoliyat usullarini hosil qilishga doir topshiriqlarni tuzish va taqdim etish	Namuna asosida bilimlarni hamda aqliy va faoliyat usullarini egallash.
Muammoli bayon etish	Muammoni qo'yish va uni hal etish usullarini ochib berish	Topshiriqni idrok etish va uni qismlarga ajratish. Topshiriq qismlarini mustaqil hal etish va o'z-o'zini nazorat qilish
Evristik (qisman izlanish)	Muammoni qo'yish va uni hal etishga doir qadamlar ketma ketligini rejalatirish. O'quvchilar faoliyatini boshqarish	Qo'yilgan vazifa bilan bog'liqlikda muammoni hal etish yo'llarini mustaqil izlash va o'qituvchining qisman ko'magi yordamida muammoni hal etish
Tadqiqotchilikka doir	Mustaqil hal etishga doir muammoli vazifalarni shakllantirish. Muammoni hal etish jarayonini nazorat qilish	Muammoni mustaqil hal etish.

Asosiy didaktik maqsadlariga ko'ra ta'lim metodlari tasnifi quyidagilardan iborat:

- yangi bilimlarni egallash metodlari;
- ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodlari;
- bilimlarni amaliyotda qo'llash metodlari;

- bilim, ko‘nikma va malakalarni mustahkamlash va nazorat qilish metodlari.

2-jadval

Ta’limning binar metodlari quyidagilardan iborat:

O‘rgatish metodlari	O‘rganish metodlari
Axboriy-ma’lumotli	Ijro etish (bajarish)
Tushuntirishli	Reproduktiv
Ko‘rgazmali-amaliy	Ijodiy-amaliy
Tushuntirishli-undovchi	Qisman izlanishli
Undovchi	Izlanishli

Yaxlit yondashuvga ko‘ra ta’lim metodlari tasnifi

O‘quv-bilish faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish metodlari.
 O‘quv-bilish faoliyatini motivasiyalash va rag‘batlantirish metodlari.
 O‘quv-bilish faoliyatini nazorat va o‘z-o‘zini nazorat qilish metodlari.

3-jadval

O‘quv-bilish faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish metodlari

O‘quv axboro-tini uzatish va idrok etish manbasiga ko‘ra	O‘quv axboro-tini uzatish va idrok etish mantig‘iga ko‘ra	O‘quvchilarning mustaqil fikrlash darajasiga ko‘ra	O‘quv ishini boshqarish tavsifi bo‘yicha
Og‘zaki, Ko‘rgazmali, Amaliy	Induktiv, Deduktiv	Reproduktiv. Produktiv: muammoli, muammoli-izlanishli, evristik	O‘qituvchi rahbarligida bajariladigan o‘quv ishi. O‘quvchilarning mustaqil ishlari.

4-jadval

O‘quv-bilish faoliyatini va o‘z-o‘zini nazorat qilish metodlari

Nazorat va o‘z-o‘zini nazorat qilishning og‘zaki metodlari	Nazorat va o‘z-o‘zini nazorat qilishning yozma metodlari	Nazorat va o‘z-o‘zini nazorat qilishning amaliy metodlari
Individual so‘rov, omma-viy so‘rov, dasturlashtirilgan so‘rov, og‘zaki o‘z-o‘zini nazorat ishi	Yozma nazorat ishi, dasturlashtirilgan yozma ishi, yozma o‘z-o‘zini nazorat ishi	Laboratoriya ishi, laboratoriyali o‘z-o‘zini nazorat ishi

Ta'lim metod, vositalarini belgilashda yosh xususiyatlari, o'quv materiallarning mazmuni, murakkabligi, qiyinligi hisobga olinsa, ta'limning tashkiliy shakllarini tanlashda uning yaqin didaktik maqsadlari, vazifalariga tayaniladi. Ta'lim metodlari, vositalari aynan olingan sharoitda qanday o'qitiladi, degan savolga javob berish imkoniyatini bersa, ta'limning tashkiliy shakllari qanday qilib, qayerda, qachon o'qitiladi degan savollarga javob tanlashni ta'minlaydi. Binobarin, ta'limning tashkiliy shakllari mazmun va hajm jihatdan keng kategoriya bo'lib, ular ta'lim metodlari vositalaridan quyidagicha farq qiladi.

Ta'lim metodlari, vositalaridan ta'limning tashkiliy shakllarida foydalaniladi, ta'lim prinsiplari bevosita o'quv-tarbiya jarayonida amalga oshiriladi. Shu jihatdan qaraganda, ta'limning tashkiliy shakllari ta'lim metodlaridan foydalanish, ta'lim prinsiplarini amalga oshirish obyektimuhiti sanaladi.

3. Ta'lim metodlarining mohiyati. Interfaol ta'lim metodlari. Evristik metodlar.

Ayni vaqtda pedagogik manbalarda «ta'lim metodi» tushunchasiga berilgan ta'riflarning xilma-xil ekanligiga guvoh bo'lish mumkin. Mazkur o'rinda ularning ayrimlarini keltiramiz: Shuningdek, ta'lim metodlarining o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro hamkorlikdagi tartibli faoliyatlari usullari ekanligi to'g'risidagi fikrlar ham mavjud.

«Ta'lim metodlari dastlab pedagog ongida muayyan yo'nalishdagi faoliyatning umumlashma loyihasi tarzida namoyon bo'ladi. Mazkur loyiha amaliyotga o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining o'zaro tutashuvi, o'qitish va o'qishga qaratilgan aniq harakatlar, amallar yoki usullar majmuasi sifatida joriy etiladi. Metod boshqa shakllarda namoyon bo'lmaydi, buning boisi ta'lim metodi o'zida umumiy holda faoliyatning didaktik modelini ifoda etadi».

Qayd etilayotgan tushuncha mohiyatini to'laqonli yorituvchi ta'rifni aniqlashga bo'lgan urinish bugun ham davom etyapti, yangi-yangi ta'riflar ilgari surilmoqda. Biroq, «ta'lim metodi» tushunchasi mohiyatini yoritishga nisbatan turlicha qarashlarning mavjudligiga qaramay, ularni o'zaro yaqinlashtiruvchi umumiylik mavjud. Aksariyat mualliflar «ta'lim metodlari o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish usullari»

degan qarashga yon bosadilar. Demak, ta'lim metodlari ta'lim jarayonida qo'llanilib, uning samarasini ta'minlovchi usullar majmuyidir.

Ta'lim metodlari ta'lim maqsadini yoritishga xizmat qiladi, u yordamida ta'lim mazmunini o'zlashtirish yo'llari ifoda etiladi, o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro harakati, xususiyati aks ettiriladi.

Metod, bir tomondan, ta'lim maqsadiga erishish vositasi sifatida namoyon bo'lsa, boshqa tomondan, boshqariluvchan o'qish faoliyatini amalga oshirish sharti hisoblanadi.

Ta'lim metodlari doimo u yoki bu o'qish vositalari yordamida joriy etiladi, shu bois, ularning o'zaro shartlanganligini ta'kidlash joiz.

Ta'lim metodi tuzilmasi chizmada quyidagicha namoyon bo'ladi (M.N.Skatkin qarashlariga ko'ra):

Tabiiyki, umumiy holda erishilgan natija har doim ham o'qituvchining dars boshida belgilagan maqsadiga mos kelavermaydi. Ta'lim maqsadi o'qituvchi va o'quvchilar faoliyati asosida, shuningdek, ta'lim vositalari yordamida natijalanadi, ushbu jarayonda aniq maqsadga yo'naltirilgan mexanizm ishga tushadi. Ta'lim tizimlari maqsadga erishish jarayonida bosh halqa aynan qanday va qaysi mexanizm asosida hamda mavjud tarkibiy unsurlarni qanday ishga solish mumkinligini ifodalashga xizmat qiladi⁴⁷.

Ta'lim metodlari quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

Bu funksiyalar ta'lim metodini qo'llash jarayonida bir-biridan ajratilgan holda yoki ketma-ket joriy etilmaydi, aksincha bir-biriga o'zaro singib ketadi. Misol uchun, tashxisli funksiya o'qituvchining bir qator metodlardan yaxlit foydalanishi evaziga bajariladi.

«Ta'lim metodi» atamasi bilan birga ko'p hollarda «metodik usul» (sinonimlari – pedagogik usul, didaktik usul) tushunchasi ham qo'llaniladi. U ta'lim metodining tarkibiy qismi, uning muhim unsuri, metodni joriy qilishdagi alohida qadam sifatida ta'riflanadi. Har bir ta'lim metodi muayyan ta'lim usullarini chog'ishtirish orqali joriy etiladi. Metodik usullarni xilma-xilligi ularni tasniflashga imkon bermaydi, biroq o'qituvchi faoliyatida tez-tez qo'llaniladigan usullarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Har bir metod ma'lum ta'limiy vazifani muvaffaqiyatli hal etish, qolganlari esa birmuncha samarasiz bo'lishi mumkin. Universal ta'lim metodlari mavjud emas, shu bois darsda turli ta'lim metodlaridan yoki ularning majmuasidan foydalanish mumkin.

⁴⁷ X.Ibragimov, Sh.Abdullayeva. Pedagogika. –Toshkent, 2007.

- Ta'lim metodlarini tanlash quyidagi mezonlari asosida aniqlanadi:
- didaktik maqsad asosida;
 - ta'lim mazmuni asosida;
 - o'quvchilarning o'quv ko'nikmalarini egallash va rivojlanish darajasi asosida;
 - o'qituvchining tajribasi va kasbiy tayyorgarlik darajasi asosida.

O'qituvchi tomonidan qo'llanilayotgan ta'lim metodlari majmuasi boshlang'ich sinflardan yuqori sinflarga o'tish asosida o'zgarib hamda murakkab xususiyat kasb eta boradi. Ushbu jarayonda ayrim metodlarni qo'llash chastotasi oshsa, ayrim metodlarni qo'llashga bo'lgan ehtiyoj kamayadi. Ta'lim metodlaridan foydalanish ko'lami, holati o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi va mahorati darajasiga bog'liq holda o'zgaradi.

Zamonaviy sharoitda ta'lim samaradorligini oshirishning eng maqbul yo'li – bu mashg'ulotlarning interfaol metodlar yordamida tashkil etish deb hisoblanmoqda. Xo'sh, interfaol metodlarning o'zi nima? Ular qanday didaktik imkoniyatlarga ega? Ta'lim jarayonida interfaol metodlarning o'rinli, maqsadga muvofiq qo'llanilishi qanday samaralarni kafolatlaydi? Quyidagi ana shu kabi savollarga qisqacha javob topiladi. "Interfaol" tushunchasi ingliz tilida "interact"(rus tilida "interaktiv") tarzida ifodalanib, lug'aviy nuqtayi nazardan "inter" – o'zaro, "act" – harakat qilmoq kabi ma'nolarni anglatadi. Interfaol ta'lim – talabalarning bilim, ko'nikma, malaka va muayyan axloqiy sifatlarni o'zlashtirish yo'lidagi o'zaro harakatini tashkil etishga asoslanuvchi ta'lim. Interfaollik talabalarning bilim, ko'nikma, malaka va muayyan axloqiy sifatlarni o'zlashtirish yo'lida birgalikda, o'zaro hamkorlikka asoslangan harakatni tashkil etish layoqatiga egaliklari. Mantiqiy nuqtayi nazardan interfaollik, eng avvalo, ijtimoiy subyektlarning suhbat (dialog), o'zaro hamkorlikka asoslangan harakat, faoliyatni olib borishlarini ifodalaydi. Mantiqiy nuqtayi nazardan interfaollik, eng avvalo, ijtimoiy subyektlarning suhbat (dialog), o'zaro hamkorlikka asoslangan harakat, faoliyatning olib borishlarini ifodalaydi.

O'qitishning evristik metodi. Evristika – yunoncha so'zdan olingan bo'lib "heurist"- "izlayman", "topaman" ma'nolarni anglatadi. Evristik ta'lim metodi uzoq zamonlardan beri qo'llanib kelinadi. Evristik munozaralar o'quvchilarga o'z fikrlarini ifodalash, mantiqiy savollar yaratish va muhokama qilishlari uchun imkoniyat yaratish maqsadida ishlatiladi, ya'ni fikr yuritish va muhokama qilish ko'nikmalarini

oshirishdir. Ta'limda yangiliklarga eltuvchi metod va qoidalarni izlash (D.Poya).

“Evristik ta'lim atamasi qadimgi yunon faylasufi Suqrot nomi bilan bog'liq. Suqrot (miloddan avvalgi 469–399-yillar). Suqrot faylasuf bilan birga, ajoyib notiq ham edi. U odamlar o'rtasiga so'zga chiqar, har doim so'zga chiqqanda axloqiy masalalar yuzasidan suhbatlar o'tkazar, tinglovchilarni savol-javob yo'li bilan fikrlashga, haqiqatni o'zlari topishlariga, undar edi. Suhbatni bu metodi “Suqrot metodi” deb yuritilgan. U pedagogika olamiga ana shunday savol-javob metodini, ya'ni “evristik” suhbat metodini yangi (savol berish va savolni to'ldirish) metodini olib kirdi.

Evristik metodning mohiyati quyidagidek izchilikka tuzilgan reja orqali amalga oshiriladi:

- a) masalaning qo'yilishini tushunish;
- b) masalani yechish rejasini tuzish;
- d) tuzilgan rejasini amalga oshirish;
- e) orqaga nazar tashlash (hosil qilingan yechimni tekshirish).

Evristik metod o'qituvchi tomonidan tahsil oluvchilar uchun o'tiladigan mavzu materialining mazmunini muammo qilib qo'yish va maqsadga tomon yo'naltiruvchi savollar tizimidan foydalanib, ularni muammoni hal qilishga yo'llash metodikasi hisoblanadi.

4. Ta'lim metodlarini tanlab olish shartlari. Ta'lim vositalari va ularning funksiyalari. Interaktiv dasturiy vositalar.

Ta'lim metodlarini tanlab olish shartlari. Pedagogika fanida, o'qituvchilarning amaliy tajribasini o'rganish va umumlashtirish asosida ta'lim metodlarini tanlashga o'quv-tarbiya jarayoni kechayotgan shart-sharoitlar va aniq holatlarga bog'liq muayyan yondashuvlar vujudga keldi. Ta'lim metodlarini tanlashda quyidagi holatlar inobatga olinishi lozim:

- ta'limning umumiy maqsadlari;
- fanning va o'rganilayotgan mavzuning mazmuni hamda o'ziga xosliklari;
- biror fanni o'qitish metodikasining o'ziga xosliklari;
- materialni o'rganishga ajratilgan vaqt;
- o'quv mashg'ulotining maqsadi, vazifalari va mazmuni;
- o'quvchilarning yoshi va bilish imkoniyatlari;

- o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasi;
- ta’lim muassasasining moddiy ta’minlanganligi;
- o‘qituvchining nazariy, amaliy va metodik tayyorgarligi, pedagogik mahoratni egallaganlik darajasi.

Ta’lim vositalari va ularning funksiyalari. Ta’lim metodlari ta’lim vositalari bilan birgalikda qo‘llaniladi. Ta’lim vositalari – bu yangi bilimlarni o‘zlashtirish uchun o‘qituvchi va o‘quvchilar tomonidan foydalaniladigan obyekt. Ta’lim vositalari katta ahamiyatga ega. Ta’limning barcha vositalari ta’lim maqsadlarini muvaffaqiyatli amalga oshiradi.

Didaktik vositalar deganda, o‘quv va ko‘rgazmali qo‘llanmalar, namoyishli qurilmalar, texnik vositalar tushuniladi.

Ta’lim vositalari o‘zida o‘quv-tarbiyaviy maqsadga erishish uchun zarur bo‘lgan moddiy yoki ma’naviy qadriyatlarni aks ettiradi. Odatda, ular ta’lim metodlariga mos holatda foydalaniladi. Biroq agar metodlar «qanday o‘qitish» savoliga javob bersa, vositalar esa, «uning yordamida nimani o‘qitish» savoliga javob beradi.

An’anaviy ravishda qo‘llaniladigan ta’lim vositalariga darslik, rasmlar, jadvallar, nutq, o‘quv-ustaxonasi jihozlari, laboratoriyalar, axborot vositalari, o‘quv jarayonini tashkil etish va boshqarish vositalari kiradi.

Didaktik vositalar metodlar singari ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalarni bajaradi. Bundan tashqari, o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyatini hosil qilish, boshqarish va nazorat qilish vazifalarini bajaradi.

Didaktik vositalar audiovizuallik tafsilotida motivatsion, axborot, ta’lim jarayonini boshqarish, optimallashtirish funksiyalarini bajaradi.

Fanni o‘qitish bilan bog‘liq holda ta’lim vositasi tanlanadi. O‘qituvchi o‘zining ixtiyori bo‘yicha ko‘rgazmali material, o‘quv qo‘llanmadan foydalanishi mumkin. Ta’lim vositasini qo‘llashning yana bir jihati albatta ta’lim jarayonining tarkibiy qismi sifatida aks ettirishidir.

Ta’lim vositasini tanlab olish ta’lim metodini tanlab olish bilan bog‘liq. Agar ta’limning faol metodi (kitob bilan ishlash, mashqlar) foydalanilsa, u holda o‘quv qo‘llanmalari, darsliklar va ta’limning texnik vositalaridan foydalaniladi. Aynan ta’limning aktiv-texnik vositalari amaliy metodlarda foydalaniladi.

Ta’limning faollikni nisbatan kam talab etadigan metodlari (o‘quvchilar eshitadi, ya’ni hikoya, ma’ruza, tushuntirish, ekskursiya)

ta'limning ko'rgazmali vositalaridan foydalaniladi. Ta'limning ko'rgazmali vositalari pedagogning o'zi tomonidan tuzilgan bo'lishi mumkin.

Vositalarning istalgan turidan foydalanishda o'lchov va mutanosiblikka e'tibor berish kerak. Masalan, ko'rgazmali vositalarning soni yetarli bo'lmasligi bilimlarning sifatiga ta'sir ko'rsatadi, bilishga qiziqishni pasaytiradi, obrazli idrok etishni rivojlantirmaydi. Ulardan haddan tashqari foydalanish o'quvchilarning o'rganilayotgan fanga yengil-yelpi qarashiga olib keladi. Murakkab mavzularni o'rganishda 4–5 demonstratsiya optimal hisoblanadi.

Ta'lim vositalari tasnifi aniq va yagona bo'lishi mumkin emas. Ta'lim vositasining ahamiyatli tomoni ularning birgalikda qo'llanilishidir va hech qachon bir-birini inkor etmaydi.

O'qituvchining vazifasi – dars jarayonini faollashtirish uchun ta'limning samarali vositasini tanlab olishdir.

Ta'lim vositalarini tasniflashda turli asoslarga ko'ra yondashish mumkin:

- faoliyat subyektiga ko'ra;
- faoliyat obyektiga ko'ra;
- o'quv axborotlariga nisbatan munosabatiga ko'ra;
- o'quv jarayonidagi vazifasiga ko'ra.

Faoliyat subyekti bo'yicha ta'lim vositalarini o'rgatish va o'rganishga bo'linadi.

O'rgatish vositalari. Masalan, namoyishli-tajriba qurollari. Bunday qurollar o'qituvchi tomonidan mavzuni tushuntirish va mustahkamlash uchun qo'llaniladi.

O'rganish vositalari. Masalan, laboratoriya-praktikum qurollari. Bunday vositalar o'quvchilar tomonidan yangi bilimlarni egallash uchun qo'llaniladi.

Didaktik vositalar o'qituvchi va o'quvchi uchun xosligiga qarab, ikkiga bo'linadi. Birinchisiga ko'ra, narsalar o'qituvchi tomonidan ta'limning maqsadlarini samarali realizatsiyalash uchun qo'llanilsa, ikkinchisi – bu o'quvchilarning individual vositalari, darsliklar, daftarlar. Bundan tashqari, didaktik vositalar o'qituvchi va o'quvchilar faoliyat turiga ko'ra sport qurollari, botanika va geografiya maydonchasi, kompyuterlarga ham bo'linadi.

Faoliyat obyektlari bo'yicha ham ta'lim vositalari ikkiga bo'linadi:

Materiialli ta'lim vositalari. Bu o'quv qo'llanmalari, darsliklar, jadvallar, maketlar, modellar, o'quv-texnik vositalar, mebel, o'quv-laboratoriya qurilmalari, ko'rgazmali vositalar bo'lishi mumkin.

Ideal ta'lim vositalari – bular pedagog va o'quvchilar yangi bilimlarni egallashda qo'llaydigan vositalar: chizmalar, sxemalar, diagrammalar, tasviriy, san'at, nutq, xat va boshqalar. Ideal vositalar bu «fikrlar haqidagi fikrlar»: o'qituvchi ularni o'rgatish uchun belgilangan shaklda ko'rsatishi zarur. Masalan, materializatsiya – abstrakt simvollar tarzida ko'rsatiladigan vosita (grafiklar, jadvallar, chizmalar), verbalizatsiya – nutq bayoni tarzida ko'rsatiladigan vosita (tahlil, muhokama qilish, dalil keltirish).

Material va ideal vosita bir-birini to'ldiradi. Material vosita qiziqish va diqqatni uyg'otish, amaliy harakatlarni amalga oishirish bilan bog'liq bo'lsa, ideal vositalar – mantiqiy muhokama. Materialni tushuntirish, nutq madaniyati, yod olish bilan bog'liq.

O'quv axborotiga munosabatiga ko'ra ta'lim vositalari yangi materialni o'rganish vositalari, takrorlash, mustahkamlash, umumlashtirish vositalari, bilimlarni nazoart qilish vositalari, o'quv jarayonini tashkil etish va boshqarish vositalari hamda axborot vositalariga bo'linadi.

O'quv jarayonidagi vazifasiga ko'ra ta'lim vositalari kommunikatsiya (muloqot) va o'quv ishlari vositalariga tasnif etiladi. O'quv ishi vazifa, muammo, masalalarni hal etish, turli mashqlarni bajarish jarayonidir. Ta'lim-kommunikatsiya (muloqot) o'qituvchi va o'quvchilarning o'quv faoliyati sanaladigan kommunikativ-faoliyatli jarayon. Kommunikatsiya – bu kodlash (o'qituvchi nutqidagi atamalarda), uzatish (yozilish) va o'quvchilarning axborotni qabul qilishi (tushunish va dastlabki eslab qolish).

Didaktik vositalar his qilish, sezish uchun foydalanishiga ko'ra ham tasnif qilinadi. Bunday bog'liqlikka ko'ra didaktik vositalar vizual (ko'rish)-haqiqiy(original) narsalar yoki turli obrazli ekvivalentlari, diagrammalar, kartalar; audial (eshitish) – radio, magnitofon, musiqa asboblari; audiovizual (ko'rish-eshitish) – ovozli filmlar, televideniye, kompyuterlar, didaktik mashinalar, elektron darsliklar.

Ta'limning texnik vositalari. TTV – bu o'zida o'quv- axborotlarini ekranli-ovozli aks ettiruvchi asbob va moslamalardir. Ularga quyidagilar kiradi: o'quv kinofilmlari; diafilmlar; kompyuterlar; magnitofon tasmlari; radioeshittirish; teleko'rsatuvlar.

Ta'limning texnik vositalarini quyidagi turlarga ajratish mumkin: axborot; aralash (kombinatsion); trenajyor; bilimlarni nazorat qilish vositalari; audiovizual vositalar.

Ta'limning texnik vositalari quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- ta'limning sifati va samaradorligini oshiradi;

- o‘quv jarayonining jadallashuvini ta’minlaydi;
- o‘quvchilarni idrok qilishga yo‘naltiradi;
- o‘quvchilarda bilimlarni egallashga nisbatan katta qiziqish hosil qiladi;
- dunyoqarashni, ishonchni, o‘quvchilarning axloqiy qiyofasini shakllantirishga yordam beradi;
- o‘quv ishiga nisbatan o‘quvchilarda emotsional munosabatni oshirishni ta’minlaydi;
- bilimlarni nazorat, o‘zini-o‘zi nazorat qilishni ta’minlaydi.

Interaktiv dasturiy vositalar. Pedagogik va axborot texnologiyalarining ta’lim jarayoniga joriy etilishi ta’lim vositalarining yangi avlodi va ta’limning so‘nggi turlari ko‘rinishida o‘z mohiyatiga ega bo‘lishi bilan ahamiyatlidir. Bugungi kunda ta’lim jarayonida foydalanilayotgan an’anaviy o‘qitish usullariga qo‘shimcha o‘quv vositalari deb hisoblangan barcha multimedia o‘quv uslubiy elektron mahsulotlar shular jumlasidandir.

O‘quv-uslubiy elektron mahsulotlarning imkoniyatlari va kiritilgan ma’lumotlar asosida turlarga ajratish mumkin:

1. O‘quv darslikning elektron versiyasi. Namunaviy dasturga muvofiq fanning to‘liq kursini qamrab olgan ma’lumotlarning elektron variant holdagi mahsulot (ma’ruzalar, matnlar va boshqalar).

2. Elektron darslik. O‘quv darslik elektron versiyasining takomillashtirilgan holatidir. Elektron darslik matni, gipermatn, giperizoh, grafik, diagramma, rasm, chizma va ularning animatsiyalaridan iborat (elektron darslik va elektron darslik versiyasi professor o‘qituvchilarning o‘quv mashg‘ulotlarni o‘tkazishda va talabani darsdan tashqari mustaqil ta’lim olish uchun imkoniyat beradi).

3. O‘quv uslubiy elektron qo‘llanma. O‘quv fanini qisman qamragan bo‘lib, matn, rasm, gipermatn, chizma va animatsiyalardan iborat.

4. O‘quv uslubiy elektron ko‘rgazma. Ma’lum bir fan uchun kompyuterlashtirilgan, yaxshi dizaynga ega bo‘lgan miniplakatlar to‘plami. 2D grafik o‘lchamida tayyorlanadi (dars jarayonida multimedia proyektor orqali namoyish etiladi).

5. O‘quv uslubiy kompyuter dasturi. Ma’lum fanning mavzusi keng yoritiladi. Ushbu dastur algoritmlashtirilgan bloklardan iborat. Har bir blok o‘zining mazmuniga, matni, grafikasi, animatsiya, o‘quv va nazorat qismidan iborat bo‘lgan dastur.

6. Multimediali o'quv-uslubiy kompyuter dasturi va ensiklopediyalar. Ushbu o'quv kompyuter dasturi matn, gipermatnlar, giperizohlar, grafik, diagrammalar, rasmlar, chizmalar, harakat, ovoz, videotasmalar, fotorasmlarni o'z ichiga qamrab olgan mahsulot bo'lib. 3D grafik o'lchamida tayyorlanadi.

7. Kompyuterlashtirilgan videofilmlar. Ushbu mahsulotda sensorika ishlatiladi. Kompyuterlashtirilgan videofilmlar skanerdan, raqamli videokamera va fotoapparatlardan matnlar, rasmlar, harakatlar kiritiladi. Undan tashqari, videomagnitofondan raqamli o'zgartirgich orqali videofilmlar joylashtiriladi va tahrirlar kiritish imkonini beradi.

8. Kompyuterlashtirilgan laboratoriya ishlari. Berilgan mavzu bo'yicha laboratoriya tajribalarini namoyish qilish, harakatlanishi, asboblarning ko'rsatkichlari, vaqt o'lchashlarini va boshqa jarayonlarni bog'lovchi kompyuter dasturi. 3D grafik o'lchamida tayyorlanadi (Laboratoriya asbob-uskunolari yetishmaydigan joylarda ishlatish imkoniyatini beradi).

9. Ma'lumotlar banki. Katta hajmdagi axborotni o'z ichiga qamrab olgan va ularni turli ko'rinishda (jadval, diagramma, gistogramma, matn, rasm va hokazo) bera oladigan, o'quv jarayonida bilim oluvchilar tomonidan o'z ustida mustaqil ishlashi va o'z bilimlarini nazorat qilishi uchun qo'llaniladigan, doimiy ravishda to'ldirib boriladigan, keng doirada foydalanishga mo'ljallangan, tegishli vakolatli davlat tashkilotida qayd etilgan sohalar bo'yicha ma'lumotlar bazasi. O'quv uslubiy elektron mahsulotlar muassasalarning kutubxonalarida, kompyuter sinflarida saqlash va foydalanish mumkin.

5. Sharq mutafakkirlari ta'lim metodlari haqida. Ta'lim metodlari samaradorligini oshirish yo'llari.

Sharq mutafakkirlarining didaktik qarashlarida ham ta'lim metodlari masalasiga jiddiy e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, Muso Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sinoning turli ta'lim metodlari haqidagi fikrlari, qarashlari, yo'nalishlari bunday deyishimizga asos beradi. Muso Xorazmiy o'zigacha bo'lgan ta'lim metodlarini sintezlashtirishga harakat qilgan. Barcha mutafakkirlar kabi Muhammad Muso Xorazmiy ham ko'rgazmali tajriba metodlari, savol-javob, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish metodlari, bilimlarni sinash metodlaridan keng foydalanган.

Forobiy ta'limda barcha fanlarning nazariy asoslari o'rganilsa, tarbiyada ma'naviy-axloqiy qoidalar, odob me'yorlari o'rganiladi, kasb-hunarga oid malakalar hosil qilinadi, deb uqtiradi. Bu muhim vazifa tarbiyachilar tomonidan turli metodlar yordamida amalga oshiriladi. Forobiy ta'lim-tarbiya ishlarini amalga oshirishni nazarda tutadi. Forobiy ta'lim-tarbiyada rag'batlantirish, odatlantirish, majbur etish metodlarini ilgari surgan. Beruniyning ilmiy bilimlarni egallash yo'llari, usullari haqidagi fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir. O'quvchiga bilim berishda:

- o'quvchini zeriktirmaslik;
- bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o'rgatavermaslik;
- uzviylik va izchillik;
- tahlil qilish va taqqoslash;
- takrorlash;
- mavzuni ko'rgazmali bayon etish;

Muhammad ibn Muso al – Xorazmiy o'zigacha bo'lgan ta'lim metodlarini sintezlashtirishga harakat qilgan. Barcha mutafakkirlar kabi u ham ko'rgazma – tajriba metodlari, savol-javob metodlari, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish metodlari, bilimlarni sinash metodlaridan keng foydalanilgan.

Abu Nasr Forobiy ta'limda barcha fanlarning nazariy asoslari o'rganilsa, tarbiyada ma'naviy-axloqiy qoidalar, odob me'yorlari o'rganiladi, kasb-hunarga oid malakalar hosil qilinadi, deb o'qtiradi. Bular tarbiyachilar va murabbiylar tomonidan turli metodlar yordamida amalga oshiriladi.

Ab Nasr Forobiy ta'lim-tarbiya ishlarini nazariy yo'l bilan amalga oshirishga ko'proq e'tibor beradi. Shuning bilan birga, u ta'lim-tarbiyada rag'batlantirish, odatlantirish va vaqti kelganda majbur etish metodlaridan foydalanish g'oyalarini ham ilgari surgan⁴⁸.

U matematika, mantiq, tibbiyot, ilmi nujum, musiqa, huquq, tilshunoslik, poetika kabi sohalar bilan shug'ullangan, turli tillarni o'rgangan. Manbalarda yozilishicha u 70 dan ortiq tilni bilgan.

Forobiyning bizgacha quyidagi asarlari yetib kelgan: “Fozil odamlar shahri”, “Baxt – saodatga erishuv to'g'risida”, “Ijo al - ulum”, “Ilmlarning kelib chiqishi”, “Aql ma'nolari to'g'risida”, “Falsafa manbalari”, “Sub-

⁴⁸ Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Т.: А.Қодирий ном. Халқ мероси нашриёти., – Т., 1993, 224 Б.

stansiya haqida”, “Logikaga kirish”, “Masalalar manbayi”, “Falsafani o‘rganishdan oldin nimani bilish kerak” va boshqalar. Buyuk mutafakkirning inson kamolotiga oid asarlarida jamiyat talablariga to‘la-to‘kis javob bera oladigan va uni tinchlik hamda farovonlikda saqlab turishga xizmat qiladigan barkamol shaxsni tarbiyalash xususida fikr yuritiladi.

Abu Rayhon Beruniyning ilmiy bilimlarni egallash yo‘llari, usullari haqidagi fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir. Uning fikricha, ta’lim oluvchilarga ta’lim berishda quyidagilarga e’tibor berish kerak:

- ta’lim oluvchilarni zeriktirmaslik;
- bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o‘rgatavermaslik kerak – bu dars jadvaliga qo‘yilgan talablardan biri;
- uzviylik va izchillik;
- tahlil qilish va taqqoslash;
- takrorlash;
- materialni ko‘rgazmali bayon etish va shu kabilar.

Beruniy⁴⁹ning quyidagi mashhur asarlari mavjud: “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston”, “Geodeziya”, “Mineralogiya”, “Tibbiyotda dorishunoslik”, “Yulduzshunoslikda boshlang‘ich ma’lumotlarni anglash”, “Qonuni Ma’sudiy” va boshqalar. Olim tomonidan 152 ta kitob yozilgani haqidagi ma’lumotlar bor. Shundan bizgacha 31 tasi yetib kelgan.

Beruniy ta’lim berish davomida dars jadvalidagi fanlarni navbatma-navbat joylashtirishni quyidagicha ifodalaydi: ta’lim oluvchilar bir fandandan ikkinchisiga o‘tishda ular bir bog‘dan ikkinchi bir yangi bog‘ga o‘tganday bo‘lsin. Unda ta’lim samarali olib boriladi.

Abu Ali Ibn Sino ta’lim oluvchilarni jamoa qilib o‘qitishni ta’kidlaydi. U ta’lim oluvchilarni o‘qitishda ularni birdaniga kitob bilan band qilib qo‘ymaslik kerak deb o‘qtiradi. Shuningdek, olimning fikricha, olib boriladigan o‘quv mashg‘ulotlarning mazmun-mohiyati ta’lim oluvchilarning yosh xususiyatlariga ham mos kelishligi va unda turli xil ta’lim metodlari va shakllaridan foydalanish zarur. Bu orqali ta’lim oluvchilarining zerikishlari oldi olinadi.

Ibn Sino ta’limoti bo‘yicha bilishda qaysi metodlardan foydalanilmasin – u og‘zaki ifodalash, bilimlarni tushuntirish, turli ko‘rinishdagi suhbatni tashkil etish, tajribalarni uyushtirish bo‘ladimi baribir, ta’lim oluvchida haqiqiy bilim hosil qilish, mustaqil, mantiqiy fikrlash

⁴⁹ R.Mavlonova va boshqalar, Pedagogika nazariyasi va tarixi. –Toshkent, Fan va texnologiya. 2010.

qobiliyatini rivojlantirish, olgan bilimlarini amaliyotga tadbiq eta olish qobiliyatini tarkib toptirish asosiy maqsad bo'lgan.

Olimning quyidagi asarlari bizga ma'lum: "Tib qonunlari", "Ash shifo", "Al - Qonun", "Hayy ibn Yaqzon", "Risalat at - tayr", "Risalat fil - ishq", "Nomozning mohiyati haqida risola", "Ziyorat qilishning ma'nosi haqida", "An - Najot", "Donishnoma", "Kitob ash - ishorat", "Risalat al - qadr".

Olim axloqdagi o'zgarishlarni ularning organizmidagi o'zgarishlar bilan bog'lab tushuntiradi. Masalan, agar yomon xulq odatga kirib qolsa, u mijoz buzilishini keltirib chiqaradi, g'azab kuchli qizdiradi, qayg'u kuchli ozdiradi, xulqning mo'tadilligi natijasida ham nafs, ham badan sog'lom bo'ladi, deb o'qtiradi.

Ta'lim metodlari samaradorligini oshirish yo'llari. Bugungi globallashuv va axborotlashuv jarayonlari ta'lim tizimidan yuqori samaradorlikni talab etmoqda. Ta'lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri – qo'llanilayotgan metodlarning ilmiy asoslanganligi, zamonaviy talab va sharoitlarga mosligi hamda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishidadir. Shu nuqtayi nazardan bugungi kunda ta'lim metodlarining samaradorligini oshirish nafaqat ta'lim sifati, balki jamiyatning intellektual salohiyatini yuksaltirib borish uchun ham zarurdir.

Birinchidan, ta'lim metodlarini tanlash va uyg'unlashtirish masalasiga e'tibor qaratish zarur. Har qanday fan va mavzuda faqat bitta metoddan foydalanish natija bermaydi. An'anaviy tushuntirish, suhbat, ko'rgazmali usullar bilan bir qatorda, interaktiv metodlar – "Aqliy hujum", "Klaster", "Blits-so'rov", "Rol o'ynash" kabi yondashuvlarni qo'llash o'quvchilarni faol ishtirokchi sifatida jalb etadi. Bu esa o'quvchilarning bilishga qiziqishini kuchaytirib, bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirishlariga yordam beradi.

Ikkinchidan, innovatsion texnologiyalarni qo'llash samaradorlikning muhim omillaridan hisoblanadi. Axborot-kommunikatsiya vositalari, elektron darsliklar, onlayn platformalar, masofaviy ta'lim tizimlari o'quvchilarni mustaqil bilim olishga undaydi. Masalan, virtual laboratoriyalar yoki simulyatsion dasturlar yordamida murakkab jarayonlarni amalda kuzatish imkoniyati ta'lim jarayonini yanada samarali qiladi.

Uchinchidan, ta'lim samaradorligi bevosita o'quvchilarda motivatsiya shakllantirish bilan chambarchas bog'liqdir. Motivatsiya mavjud bo'lmasa, eng ilg'or metod ham natija bermaydi. Shu bois, o'qituvchilar

rag‘batlantirish, musobaqa usullari, tanqidiy fikrlash mashqlari kabi metodlardan foydalanib, o‘quvchilarning ichki ehtiyojlarini uyg‘otishi lozim.

To‘rtinchidan, differensial va individuallashtirilgan yondashuv ta‘lim metodlari samaradorligini sezilarli oshiradi. Har bir o‘quvchining bilim darajasi, qiziqishi va qobiliyatiga mos metod tanlash orqali ta‘lim jarayoni yanada samarali bo‘ladi. Shu bilan birga, o‘quvchining mustaqil o‘rganish uslublarini shakllantirish ham metodlarning samaradorligini ta‘minlaydi.

Beshinchidan, refleksiya va monitoring muhim ahamiyat kasb etadi. O‘quvchilar bilimni muntazam tekshirish, jarayonni baholash, qayta aloqa olib borish, o‘quvchilarning fikrlarini inobatga olish orqali metodlarni doimiy takomillashtirish mumkin. Bu nafaqat o‘quvchi faoliyatini, balki o‘qituvchi ish uslubini ham yangilashga yordam beradi.

Ta‘lim metodlari samaradorligini oshirish murakkab jarayon bo‘lib, unda kompleks yondashuv muhim ahamiyatga egadir. Metodlarning samaradorligi ularning mosligi, zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashuvi, o‘quvchilarda qiziqish uyg‘otishi va ularning individual xususiyatlarini hisobga olish bilan belgilanadi. Shunday yondashuv orqali ta‘lim jarayonida yuqori natijalarga erishish, mustaqil fikrlaydigan, ijodkor va raqobatbardosh shaxslarni tarbiyalash imkoniyati yuzaga keladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ta‘lim metodlari deb nimaga aytiladi?
2. «Ta‘lim usuli», «pedagogik texnologiya», «metodika» tushunchalariga izoh bering.
3. Ta‘lim metodlari tasnifini izohlang.
4. Ta‘lim metodlarining mazmun-mohiyatini bayon eting?
5. Ta‘lim vositalari deganda nima tushuniladi?
6. Ta‘lim vositalari tasnifini izohlang?
7. Ta‘limning texnik vositalariga nimalar kiradi?
8. Sharq mutafakkirlari ta‘lim metodlari haqida qanday yondashuvlarni bildirgan?
9. Zamonaviy didaktikada ta‘lim metodlariga qanday yondashuvlar bor?
10. Ta‘lim metodlarini belgilashda nimalarga e‘tibor berish kerak?

8-MAVZU: PROFESSIONAL TA'LIM MAZMUNI

Reja:

- 1. Professional ta'lim mazmuni.**
- 2. Boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim bosqichlari.**
- 3. Ta'limning xalqaro standart tasniflagich darajalari.**

Tayanch so'zlar: kasb-hunar maktabi, kollej, texnikum, xalqaro standart, «Hayot davomida ta'lim olish», iqtisodiyot, mehnat bozori, standart, dual ta'lim, tasniflagich, ish beruvchi.

1. Professional ta'lim mazmuni

Prezidentimiz tomonidan 2019-yilning 6-sentyabrida «Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni, ushbu muhim hujjat ijrosini ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida uzluksiz boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim tizimini tartibga soluvchi me'yoruy-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida»gi 466-son Qarori qabul qilinib, professional ta'limni tashkil etish va amalga oshirish tartiblari belgilab berildi. Unga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida professional ta'lim — iqtisodiyotning rivojlanish istiqbollari va ustuvor vazifalarini, zamonaviy texnika va texnologik tendensiyalarni hisobga olib, mehnat bozoridagi kadrlarga bo'lgan real ehtiyoj, ish beruvchilarning takliflari hamda «Hayot davomida ta'lim olish» prinsipi asosida shaxslarning ta'lim olishiga mo'ljallangan. Shuningdek, qarorda professional ta'limning maqsadi bo'lib, mehnat bozoridagi ehtiyojlar, jumladan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun raqobatbardosh kadrlarni professional ta'lim bosqichlarini joriy qilish orqali tayyorlash hamda turli yoshdagi shaxslarning «Hayot davomida ta'lim olish» prinsipi asosida ta'lim olishga bo'lgan talablarini qondirish professional ta'limning maqsadi hisoblanadi.

Professional ta'limning vazifalari. Nizomga ko'ra quyidagilar professional ta'limning vazifalari hisoblanadi:

– ish beruvchilarning talab va takliflariga asosan, kadrlarga bo'lgan real ehtiyojni inobatga olgan holda iqtisodiyot soha va tarmoqlari uchun

zarur bo'lgan malakali mutaxassislarni tayyorlash hamda jamiyatning kasblar va mutaxassisliklarga bo'lgan talablarini qondirish;

- mehnat faoliyatida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini tatbiq qilish bo'yicha amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlash;

- mahalliy va xorijiy ta'lim muassasalari bilan hamkorlikni rivojlantirish, zamonaviy innovatsion o'quv loyihalarini birgalikda amalga oshirish uchun malakali xorijiy mutaxassislarni jalb etish;

- xalqaro tasniflagich darajalari bilan uyg'unlashgan tabaqalashirilgan ta'lim dasturlarini hamda o'qitishning kredit-modul tizimini bosqichma-bosqich joriy etish;

- ta'lim olish bilan birgalikda, o'quvchilarga tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yish bo'yicha zarur bilimlarni berish va ularni kelgusida o'z biznesini tashkil etishi yuzasidan metodik qo'llab-quvvatlash tadbirlarini amalga oshirish;

- mamlakat iqtisodiyotini yanada isloh qilish, uni barqaror o'stirish hamda modernizatsiyalash jarayonlarida samarali ishtirok etishga qodir bo'lgan kadrlarni tayyorlash maqsadida, o'quv jarayoniga innovatsiya shakllar, texnologiyalar va ishlanmalarni faol qo'llab, professional ta'lim va ishlab chiqarishning o'zaro hamkorligini ta'minlash;

- shaxslarning professional ta'lim muassasalarini ixtiyoriy tanlashi va kasb yoki mutaxassislik bo'yicha bilim olish, shuningdek, «Hayot davomida ta'lim olish» prinsipi asosida kasbiy tayyorgarlik va qayta tayyorlashdan o'tish imkoniga ega bo'lish sharoitlarini yaratish;

- professional ta'lim olish orqali shaxsning intellektual, madaniy va ma'naviy rivojlanishga bo'lgan individual ehtiyojlarini qondirish, o'quvchilarda vatanparvarlikni, faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish hamda ularda mas'uliyat va ijodiy faoliyatni rivojlantirish.

Nizomning 42-bandi o'quvchilarni professional ta'lim muassasalarida o'qitish professional ta'lim tizimining ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasi bilan o'zaro hamkorligi asosida amalga oshirish yo'llari ko'rsatilgan. Jumladan:

- professional ta'lim muassasalari o'quvchilarining korxonalarda tizimli asosda ishlab chiqarish amaliyotini o'tashi uchun shart-sharoitlar yaratish, ish beruvchilarni o'quv jarayoniga, kasblar va mutaxassisliklar bo'yicha ta'lim standartlari, malaka talablari, o'quv reja va dasturlarini ishlab chiqishga jalb etish;

- professional ta’lim sohasida o’tkazilgan ilmiy izlanishlar natijalarini professional ta’lim muassasalarida tajriba-sinovdan o’tkazish ishlarini tashkil etish;

- ish beruvchilar bilan birga ishlab chiqarish uchastkalari, qo’shma va unitar korxonalar tashkil etish asosida malakali kadrlarni tayyorlashning dual tizimini rivojlantirish;

- tashkil etilgan ishlab chiqarish uchastkalari, qo’shma va unitar korxonalarda o’quvchilarni tovar mahsulotlar ishlab chiqargan holda mehnat faoliyatiga va ishlab chiqarish jarayoniga faol jalb etish;

- professional ta’lim muassasalari bitiruvchilariga bitiruv malakaviy ishlari mavzularini taklif etish jarayoniga korxona, tashkilot va boshqa ish beruvchilarni jalb qilish hamda ushbu bitiruv malakaviy ishlarida erishilgan natija va yechimlarni yoki ijrochi-bitiruvchilarning o’zlarini bunday loyihalarni joylarda amalga oshirishda ishtirokini ta’minlash;

- ishlab chiqarish ta’limi ustalari malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash jarayonlari bevosita ishlab chiqarishda amalga oshirilishiga erishish, ishlab chiqarishdagi malakali mutaxassislar ishlab chiqarish vakillarini ta’lim jarayoniga jalb etish.

Professional ta’lim tizimida dual ta’limni tashkil etish. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-martdagi “Professional ta’lim tizimida dual ta’limni tashkil etish chora-tadbirlari haqida”⁵⁰gi 163-sonli Qarori qabul qilindi. Ushbu qarorga muvofiq dual ta’limni tashkil etish quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

- dual ta’lim tashkil etiladigan tashkilotlarni Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari, vazirliklar va idoralarning iqtisodiyot tarmoqlarida o‘rta bo‘g‘in kadrlarga bo‘lgan ehtiyojlaridan kelib chiqib shakllantirish;

- tashkilot va professional ta’lim muassasasi hamda tashkilot va o‘quvchi o‘rtasida shartnoma tuzish;

- hududlarda kasbga yo‘naltirish ishlarini tashkil etish;

- tegishli ta’lim dasturlarini ishlab chiqish hamda yangilab borish;

- mehnat bozorida o‘rta bo‘g‘in kadrlarga bo‘lgan talab va takliflarni doimiy o‘rganib borish;

- dual ta’lim dasturlari asosida tayyorlanayotgan kadrlarni baholash.

⁵⁰ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-martdagi “Professional ta’lim tizimida dual ta’limni tashkil etish chora-tadbirlari haqida”gi 163-sonli Qarori.

Shuningdek, qarorning 2-bob, 8-bandida dual ta'limni joriy etish bo'yicha ko'rsatmalar keltirilgan. Unga ko'ra, dual ta'limni joriy etish bo'yicha tashkilot va professional ta'lim muassasasi o'rtasida, o'quvchi va tashkilot o'rtasida rasmiylashtiriladigan shartnomalarning namunasi vazirlik tomonidan O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi bilan kelishgan holda tasdiqlanadi. Tashkilotga bir yoki bir nechta professional ta'lim muassasasi bilan va professional ta'lim muassasasiga ham bir yoki bir nechta tashkilot bilan shartnomalar rasmiylashtirishiga ruxsat beriladi. Tashkilotda o'quvchilarning dual ta'lim dasturi bo'yicha nazarda tutilgan bilim, ko'nikma va malakani egallashlari uchun yetarli shart-sharoitlar mavjudligi professional ta'lim muassasasi tomonidan shartnoma rasmiylashtirishdan kamida bir hafta oldin o'rganilib, tegishli xulosalar tayyorlanadi. Professional ta'lim muassasasi tashkilotga ta'lim olmoqchi bo'lgan o'quvchilarni tavsiya etishi mumkin. Tashkilot bilan o'quvchi o'rtasida tuzilgan shartnoma nusxasi o'quvchi yoki tashkilot tomonidan taqdim etilgan taqdirda, professional ta'lim muassasasi o'quvchini o'quvchilar safiga qabul qiladi. Qarorning 3-bobida tashkilot, professional ta'lim muassasasi va o'quvchilarning vazifalari, huquqlari hamda majburiyatlari keltirib o'tilgan bo'lib, unda tashkilot, uning huquq va majburiyatlari, professional ta'lim muassasasi, uning huquq va majburiyatlari yoritilgan. Qarorga ko'ra, tashkilot quyidagi huquq va majburiyatlarga ega:

- mashg'ulotlarning nazariy qismi o'qitilishi yuzasidan professional ta'lim muassasasiga murojaat qilish;
- dual ta'lim sifatini oshirish yuzasidan professional ta'lim muassasasiga takliflar berish;
- me'yoriy-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish va ularning loyihalarini ishlab chiqish yuzasidan takliflar berish;
- bir nechta professional ta'lim muassasalari bilan hamkorlik qilish.

Tashkilot qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin. Tashkilot quyidagi majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi:

- mashg'ulotlarning nazariy, o'quv va amaliy qismini professional ta'lim muassasasida olib borish uchun sharoit yaratish;
- o'quvchilarni mehnat qonunchiligi asosida ishga qabul qilish;
- o'quvchilarni tashkilotda ishlab chiqarish bilan bog'liq amaliy qismi davrida aniq ish joyi va zarur jihozlar bilan ta'minlash;

– o‘quvchilarni tashkilot ustavi, ichki tartib-qoidalari, tibbiy (sanitariya), yong‘in xavfsizligi qoidalari hamda boshqa talablar bilan tanishtirish;

– o‘quvchilarga o‘z ustaviga muvofiq amaliy jarayonlarda qatnashishga ruxsat berish;

– o‘quvchilar kundaligi yuritilishini ta‘minlash;

– professional ta‘lim muassasasi bilan birgalikda dual ta‘lim amalga oshirganligi bo‘yicha hisobotlarni tayyorlash.

Tashkilot qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarni ham bajarishi mumkin. Professional ta‘lim muassasasi:

– tashkilot bilan birgalikda o‘quvchilarni o‘qishga qabul qilish boshlanishidan kamida bir oy oldin dual ta‘lim bo‘yicha tegishli shartnomalarni rasmiylashtiradi;

– tashkilot bilan birgalikda kasb va mutaxassisliklar bo‘yicha tegishli vazirliklar va idoralar bilan kelishgan holda tasdiqlangan ta‘lim dasturlari asosida dual ta‘lim bo‘yicha o‘quv-metodik hujjatlarni ishlab chiqadi va tasdiqlaydi;

– tashkilot bilan dual ta‘lim muddati hamda o‘quvchilarning ro‘yxatini tasdiqlaydi;

– o‘quvchi va tashkilot o‘rtasida dual ta‘lim bo‘yicha tuzilgan shartnomalarni ro‘yxatga oladi;

– qonun hujjatlariga muvofiq shartnomasi mavjud o‘quvchilarni dual ta‘lim bo‘yicha guruhlariga qabul qilishni tashkil etadi;

– dual ta‘limni tashkil etish, o‘quvchilarni tashkilotga yuborish, o‘quvchilarning har bir guruhiga ishlab chiqarish ta‘limi ustasi yoki o‘qituvchini buyruq asosida biriktiradi;

– dual ta‘lim dasturini amalga oshirishni ta‘minlaydi; - tashkilot bilan o‘quvchilarni baholashni va yakuniy davlat attestatsiyasini belgilangan tartibda tashkil etadi;

– tashkilot bilan kelishgan holda dual ta‘lim yuzasidan hisobotlarni tayyorlaydi hamda tegishli vazirliklar va idoralar hamda Kasbiy ta‘limini rivojlantirish va muvofiqlashtirish hududiy boshqarmalariga taqdim etadi;

– dual ta‘lim bo‘yicha tegishli vazirliklar va idoralarning buyruqlari va ko‘rsatmalarini o‘z vaqtida bajaradi.

Professional ta‘lim muassasasi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vazifalarni ham bajarishi mumkin.

Professional ta‘lim muassasasi:

– dual ta’limning amaliy qismi o‘tilishi bo‘yicha tashkilotga murojaat qilish;

– dual ta’lim sifatini oshirish yuzasidan tashkilotga takliflar berish;

– dual ta’lim jarayonini tashkil etish uchun tuzilgan shartnomalarga tomonlar bilan kelishgan holda o‘zgartirishlar kiritish;

– O‘zbekiston Respublikasi hududida o‘z nomidan yuridik shaxslar bilan vakolati doirasida dual ta’limni tashkil etish bo‘yicha shartnomalar va boshqa hujjatlar tuzish;

– dual ta’lim bo‘yicha to‘lov-kontrakt asosida o‘qitishdan tushadigan hamda qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalardan tushgan mablag‘larni professional ta’lim muassasasining moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga va ta’lim-tarbiya jarayonini zamonaviy o‘quv-texnik vositalar, mebellar bilan ta’minlashga, o‘qituvchilar va ishlab chiqarish ta’limi ustalari, xodimlarni ijtimoiy himoyalashga va ularning faoliyati samaradorligini oshirishni rag‘batlantirishga sarflash huquqiga ega. Professional ta’lim muassasasi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo‘lishi mumkin.

Professional ta’lim muassasasi majburiyatlari

Professional ta’lim muassasasi o‘ziga quyidagi majburiyatlarni oladi:

– o‘qituvchilar va ishlab chiqarish ta’limi ustalari faoliyatini nazorat qilish;

– iqtisodiyot tarmoqlari va xizmat ko‘rsatish sohasida kadrlarga bo‘lgan real ehtiyoj asosida dual ta’limni tashkil etish bo‘yicha tashviqot va targ‘ibot ishlarini olib borish;

– o‘quvchi kundaligini nazorat qilish. Professional ta’lim muassasasi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarni ham bajarishi mumkin.

O‘quvchilar:

– tashkilotning ustaviga muvofiq ish jarayonlarida belgilangan tartibda qatnashadi;

– o‘quv mashg‘ulotlariga nazariy, o‘quv va amaliy qismi bo‘yicha qatnashadi;

– dual ta’lim jarayoni so‘ngida yakuniy davlat attestatsiyasini topshiradi.

O‘quvchilar qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vazifalarni ham bajarishi mumkin.

O'quvchilar quyidagi huquqlarga ega:

- tegishli kasb yoki mutaxassislik bo'yicha bilim olish;
- o'quv, texnika jihozlari va vositalaridan, fan kabinetlari axborot-kutubxonasi fondidan, axborot-kutubxona o'quv zali va boshqa o'quv, yordamchi xonalardan, sport majmualari, professional ta'lim muassasiga qarashli tibbiy va texnik jihozlardan bepul foydalanish;
- tashkilotda amaliyot bazalaridan, tashkilotning moddiy-texnik bazasidan foydalanish;
- tashkilotdagi mehnat va jamoat ishlarida qatnashish;
- dual ta'lim vaqtida tashkilotdan shartnomaga muvofiq ish haqi olish. O'quvchilar qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

O'quvchilar o'z zimmasiga quyidagi majburiyatlarni oladi:

- tashkilot va professional ta'lim muassasasida belgilangan tartib va qoidalarga rioya qilish;
- dual ta'lim jarayonida professional ta'lim muassasasi va tashkilot tomonidan berilgan vazifalarni o'z vaqtida bajarish;
- o'quvchi kundaligini o'z vaqtida yuritib borish va hisobotlarni topshirish. O'quvchilar qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarni ham bajarishi mumkin.

“Ta'lim to'g'risida”gi Qonunning 10-moddasi Professional ta'lim deb nomlanadi. Mazkur moddada quyidagilar berilgan. Professional ta'lim egallanadigan kasb va mutaxassislik bo'yicha quyidagi darajalarni o'z ichiga oladi:

- boshlang'ich professional ta'lim;
- o'rta professional ta'lim;
- o'rta maxsus professional ta'lim.

2. Boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim bosqichlari

Boshlang'ich professional ta'lim kasb-hunar maktablarida IX sinf bitiruvchilari negizida bepul asosda kunduzgi ta'lim shakli bo'yicha umumta'lim fanlarining va mutaxassislik fanlarining ikki yillik integratsiyalashgan dasturlari asosida amalga oshiriladi.

O'rta professional ta'lim kollejlarda davlat buyurtmasi yoki to'lov-shartnoma asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan

kelib chiqqan holda, davomiyligi ikki yilgacha bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta'lim shakllari bo'yicha umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'lim hamda boshlang'ich professional ta'lim negizida amalga oshiriladi.

O'rta maxsus professional ta'lim texnikumlarda umumiy o'rta, o'rta maxsus, boshlang'ich professional va o'rta professional ta'lim negizida davlat buyurtmasi yoki to'lov-shartnoma asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi kamida ikki yil bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta'lim shakllari bo'yicha amalga oshiriladi.

Ushbu Qonun kuchga kirguniga qadar o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi (to'qqiz yillik umumiy o'rta va uch yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi) olgan fuqarolar ham o'rta professional va o'rta maxsus professional ta'lim olish huquqiga ega.

Kasb-hunar maktablari, kollejlari va texnikumlar ta'lim oluvchilarining o'zi tanlagan kasbga va mutaxassislikka ega bo'lishini ta'minlaydi.

Fuqarolar shartnoma asosida ikkinchi va undan keyingi professional ta'limni olish huquqiga ega.

3. Ta'limning xalqaro standart tasniflagich darajalari

Bugungi kunda ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotining bosh omili sifatida qaralmoqda. Xalqaro miqyosda ta'lim jarayonini uyg'unlash-tirish, uni ilmiy asosda tahlil qilish va qiyoslash, turli mamlakatlardagi ta'lim darajalarini yagona mezonlar orqali baholash muhim zaruriyatga aylandi. Shu maqsadda YUNESKO tashabbusi bilan ishlab chiqilgan Ta'limning xalqaro standart tasniflagichi (International Standard Classification of Education – ISCED) xalqaro ta'lim tizimida muhim huquqiy-me'yoriy asos vazifasini bajaradi. Mazkur tasniflagichning ishlab chiqilishi ta'lim tizimining globallasuvi, o'quv dasturlarining bir-biriga yaqinlashuvi va mehnat bozorining xalqaro darajada integratsiyalashuvi bilan bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, zamonaviy davrda xalqaro reytinglar, akademik mobillik va malakalarni tan olish jarayonida ISCED alohida metodologik vosita sifatida qo'llanilmoqda.

Ta'lim darajalarini yagona standart asosida belgilashga bo'lgan ehtiyoj XX asrning ikkinchi yarmida yaqqol sezila boshladi. Chunki turli mamlakatlarda ta'lim tizimi o'ziga xos bo'lib, ularni qiyoslash qiyin edi. 1976-yilda YUNESKO tomonidan ISCEDning ilk variantlari ishlab

chiqildi. Keyinchalik bu hujjat muntazam ravishda takomillashtirib borildi:

- 1976-yil – ISCEDning dastlabki varianti;
- 1997-yil – yangilangan tasniflagich;
- 2011-yil – hozirgi davrda amalda qo'llanilayotgan takomillashtirilgan variant. Demak, ISCED ta'lim tizimini xalqaro darajada uyg'unlashtirish va statistik ko'rsatkichlarni umumlashtirishda asosiy me'yoriy hujjat sifatida qaraladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Professional ta'limning huquqiy asoslari haqida ma'lumot bering.
2. Professional ta'limning maqsad va vazifalarini yoriting.
3. Kasb-hunar maktabi deganda nimani tushunasiz?
4. Kollejlarda o'qish muddatlari necha yil?
5. Texnikumlarda o'quvchilar necha yil ta'lim olishadi?
6. Ta'limning xalqaro standartlari tasniflagichi deganda nima tushuniladi?

9-MAVZU: TA'LIMNI TASHKIL ETISH SHAKLLARI VA TURLARI

Reja:

- 1. Ta'limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta'lim turlari.**
- 2. Darsning turlari va tuzilishi.**
- 3. Ta'limni tashkil etishning yordamchi shakllari.**
- 4. O'qituvchining darsga tayyorlanishi.**
- 5. Iqtidorli o'quvchilarni o'qitish (Education of gifted children).**

Tayanch so'zlar: shakl, dars, darsning turlari, ta'limni tashkil etishning yordamchi shakllari, tashxis, qobiliyat, ijodiy qobiliyat, iqtidor, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish usullari va vositalari.

1. Ta'limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta'lim turlari

Ta'limni tashkil etish shakli – bu o'qituvchi va o'quvchining belgilangan tartibda, muayyan maqsadga muvofiq ma'lum rejimda tashkil etiladigan o'quv-bilish faoliyatining tashqi ifodasidir.

Jahon pedagogika fani va amaliyotida ta'limni tashkil etishning turli shakllari mavjud. Jamiyat rivojining har bir yangi bosqichi ta'limni tashkil etishga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Ayni vaqtda ta'limning quyidagi shakllari ajratib ko'rsatiladi: individual, individual-guruhli, sinf-dars, leksiya-seminar va sinfdan tashqari, auditoriyadan tashqari, maktabdan tashqari. Ular o'quvchilarni qamrab olishi, o'quvchilar faoliyatini tashkil etishi, jamoaviy va individual shakllarining nisbatlari, mustaqilligi darajasi va o'qish jarayoniga rahbarlik qilish xususiyatlari kabi belgilariga ko'ra quyidagi uch asosiy turga ajratiladi: individual; sinf-dars; ma'ruza-seminar.

Qadim zamonlarda mavjud bo'lgan o'qitishning eng qadimgi shakli ta'limning individual shakli hisoblanadi. O'qishni tashkil etishning individual shakli antik davr va o'rta asrlarda yagona usul bo'lgan, undan ba'zi mamlakatlarda XVIII asrgacha keng foydalanilib kelingan.

O'qishni tashkil etishning individual shakli

Afzalliklari	Kamchiliklari
1) o'quv faoliyati mazmuni, metodi va sur'atini to'la individualashtirish imkoniyatining mavjudligi; 2) aniq bir masalani hal etishda ta'lim oluvchining har bir harakati va operatsiyalarini kuzatib borishga imkon berishi.	1) vaqtning tejamli emasligi; 2) o'qituvchi ta'sirining cheklanganligi o'qituvchining vazifasi o'quvchiga topshiriq berish va uni bajarilishini tekshirishdan iborat; 3) boshqa o'quvchilar bilan hamkorlikda ishlash imkoniyati cheklanganligi; 4) jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi; 5) jamoada ishlash tajribasining shakllanmasligi.

XVI asrdan boshlab individual o'qitish shaklining ahamiyati pasayib, uning o'rnini ta'limning individual-guruhli shakli egallashiga imkon berdi.

Sinf-dars tizimi garchi 350 yil avval asoslangan bo'lsada, bugungi kunda ham keng ko'lamda qo'llanilib kelinmoqda.

Ulardan biri bolalarning guruhli (jamoali) ta'limi sanaladi. U G'arbiy Rossiya (hozirgi Belorussiya va Ukrainaning g'arbiy qismlari) birodarlik maktablarida ilk bor qo'llanilgan va u sinf- dars shaklining asosi bo'lib qolgan. Bu tizimlar XVII asrda Yan Amos Komenskiy tomonidan "Buyuk didaktika" asarida nazariy jihatdan asoslab berildi va ommaviylashtirildi. Olim pedagogikaga o'quv yili, o'quv kuni, dars, mashg'ulotlar orasidagi tanaffus, o'quv ta'tillari kabi tushunchalarni kiritdi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida, aqliy rivojlanishida farqi bo'lgan o'quvchilarni o'qitishda individuallashtirishga ahamiyat qaratish masalasi ayniqsa dolzarb xususiyat kasb etdi. Shunga mos ravishda tanlab o'qitish shakli yuzaga keldi (AQShda Batov, Yevropada Mangeym tizimi).

Yevropa va AQShda, XX asr boshida o'quvchilarning individual, faol, mustaqil o'quv ishlarini ta'minlashga qaratilgan ko'plab ta'lim tizimlarining samaradorligi sinab ko'rilgan. 1905-yili Dalton shahrida (Massachusetts shtati) o'qituvchi Yelena Park Xerst tomonidan birinchi bor qo'llanilgan ta'limning individuallashtirilgan tizimi ular orasida eng radikal hisoblangan. Bu tizim dalton-reja nomi bilan pedagogika va maktab tarixiga kirdi. U ba'zan laboratoriya yoki ustaxonalar tizimi deb ham ataydilar.

Birinchi universitetlar paydo bo'lishi bilan ta'limning ma'ruza-seminar tizimi yuzaga kela boshlaydi. U yaratilgan paytdan beri hali deyarli hech bir katta o'zgarishlarga ega emas. Ma'ruza, seminar, amaliy va laboratoriya ishlari, konsultatsiya va tanlagan kasbi bo'yicha amaliyot hozirgacha leksiya-seminar tizim sifatida o'qishning asosiy shakllaridan biri bo'lib kelmoqda. Leksiya-seminar tizimi o'zining sof ko'rinishida oliy va oliy maktabdan keyingi ta'lim amaliyotida qo'llaniladi⁵¹.

Dars – ta'lim tashkil etishning asosiy shakli. Dars bevosita o'qituvchi rahbarligida aniq belgilangan vaqt davomida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shakli sanaladi. Darsda har bir o'quvchi xususiyatlarini hisobga olish, barcha o'quvchilarning mashg'ulot jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarini egallab olishlari, ularning idrok etish qobiliyatlari va ma'naviy-axloqiy sifatlarini tarbiyalash hamda rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratiladi.

Yangilanayotgan pedagogik tafakkur o'quvchilariga ko'ra zamonaviy dars o'quv muassasasining mulkiy mansubligidan qat'i, nazar, quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim: ta'limning tarbiyaviy maqsadlarga bo'ysundirilganligi, o'quvchini komil shaxs sifatida shakllantirishga yo'naltirilganligi, ilmiyligi va izchilligi, tarbiyalanuvchining faolligi va mustaqilligini ta'minlashga qaratilganligi, insonparvarlik yo'nalishiga egaligi, tizimlilik, bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirishga qaratilganligi, amaliy ahamiyatga egaligi va h.k.⁵²

Dars ta'limning boshqa shakllaridan farq qiluvchi o'ziga xos belgilarga ega, chunonchi: o'quvchilarning doimiy guruhi, o'quvchilar faoliyatiga ularning har biri xususiyatlarini hisobga olish bilan rahbarlik qilish, o'rganilayotgan fan asoslarini bevosita darsda egallab olish (bu belgilari darsning faqat mazmunini emas, balki o'z xususiyatini ham aks ettiradi).

2. Darsning turlari va tuzilishi

Darsning quyidagi turlari mavjud:

- aralash (kombinatsion dars);
- yangi bilimlarni bayon qilish darsi;
- o'rganilganlarini takrorlash va mustahkamlash darsi;

⁵¹ Toxtaxodjayeva M.X. va boshqalar, Pedagogika. – Toshkent, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.

⁵²<https://en.wikipedia.org/wiki/Lesson>.

– o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini nazorat qilish darsi;

– Laboratoriya darslari;

– Amaliy darslar.

Aralash darsning tuzilishi:

a) tashkiliy qism;

b) o‘tilgan mavzuni takrorlash (uy vazifasini tekshirish);

d) yangi mavzuni bayon qilish;

e) o‘rganilgan materialni mustahkamlash;

f) o‘quvchilarni baholash;

g) uy vazifasini berish.

Yangi bilimlarni bayon qilish darsining tuzilishi:

a) tashkiliy qism;

b) yangi mavzuni bayon qilish;

d) o‘rganilgan materialni mustahkamlash;

e) uy vazifasini berish.

O‘rganilganlarni takrorlash va mustahkamlash darsining tuzilishi:

a) tashkiliy qism;

b) o‘rganilgan mavzularga doir savol-javob o‘tkazish;

d) o‘rganilgan mavzularga doir amaliy topshiriqlarni bajarish;

e) o‘quvchilarni baholash.

O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini nazorat qilish darsining tuzilishi:

a) tashkiliy qism;

b) o‘rganilganlarni umumiy tarzda takrorlash (yodga tushirish);

d) nazorat ishini o‘tkazish;

e) uy vazifasi (o‘rganilganlarni qayta takrorlash maqsadida).

Laboratoriya darslarining tuzilishi:

a) tashkiliy qism;

b) nazariy materiallarni mustahkamlash;

d) laboratoriya ishini o‘tkazish;

e) o‘quvchilarni baholash;

f) uy vazifasi.

Amaliy darslarning tuzilishi:

a) tashkiliy qism;

b) nazariy materiallarni mustahkamlash;

d) amaliy ish topshiriqlarini bajarish;

e) o'quvchilarni baholash;

f) uy vazifasi.

Darsga qo'yiladigan talablar. Har bir dars quyidagi uchta asosiy maqsadga erishishga yo'naltiriladi: o'qitish, tarbiyalash, rivojlantirish. Ana shularni hisobga olib darsga umumiy talablar didaktik, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi talablarda aniq ifodalanadi.

Darsga qo'yiladigan talablarga har bir darsning ta'lim vazifalarini aniq belgilash, darsni axborotlar bilan boyitish, ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarni hisobga olish bilan mazmunini optimallashtirish, idrok etish eng yangi texnologiyalarini kiritish, turli xildagi shakli, metodlari va ko'rinishlaridan mos ravishda foydalanish, dars tuzilishini shakllantirishga ijodiy yondashish, jamoaviy faoliyat usullari bilan birga o'quvchilar mustaqil faoliyatlarini turli shakllaridan birga foydalanish, tezkor qayta aloqani ta'minlash, amaliy nazorat va boshqaruvni amalga oshirish, ilmiy mo'ljal va darsni mahorat bilan o'tkazishni ta'minlash kabilar kiradi.

Darsga nisbatan qo'yiladigan tarbiyaviy talablar o'quv materialining tarbiyaviy imkoniyatlarini aniqlash, darsdagi faoliyat, aniq erishilishi mumkin bo'lgan tarbiyaviy maqsadlarni shakllantirish va qo'yish, faqat o'quv ishlari maqsadlari va mazmunidan tabiiy ravishda kelib chiqadigan tarbiyaviy masalalarni belgilash, o'quvchilarni umuminsoniy qadriyatlarda tarbiyalash, hayotiy muhim sifatlar (tirishqoqlik, tartiblilik, mas'uliyatlilik, intizomlilik, mustaqillik, ish bajarishga qobiliyatlilik, e'tiborlilik, halollik va boshqalar)ni shakllantirish, o'quvchilarga diqqat-e'tiborli munosabatda bo'lib, pedagogik odob talablariga amal qilish, o'quvchilar bilan hamkorlik va ularning muvaffaqiyat qozonishlaridan manfaatdor bo'lishdan iborat.

Barcha darslarda doim amalga oshirilib boriladigan rivojlantiruvchi talablarga o'quvchilarda o'quv-o'rganish faoliyati ijobiy sifatlari, qiziqish, ijodiy tashabbuskorlik va faollik shakllantirish hamda rivojlantirish, o'quvchilarning idrok etish imkoniyatlari darajasini o'rganish, hisobga olish, "rivojlanishning yaqin zonasini loyihalashtirish", "o'zib ketish" darajasidagi o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish, rivojlanishidagi yangi o'zgarishlarni rag'batlantirish, o'quvchilarning intellektual, emotsional, ijtimoiy rivojlanishlaridagi «sakrash»larni oldindan ko'ra bilish, boshlanayotgan o'zgarishlarni hisobga olish asosida o'quv mashg'ulotlarini tezkor qayta qurish kabilar kiradi.

O'qituvchining darsga tayyorgarligi. O'qituvchining darsga tayyorgarligida quyidagi to'rtta bosqich ko'zga tashlanadi: tashxislash, bashoratlash, loyihalashtirish va rejalashtirish. Algoritmni amalga oshirish aniq sharoitlarni tashxislash bilan boshlanadi. Tashxis didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilashdir. Unda o'quvchilarning imkoniyatlari, ularning faoliyatlari va xulqlari, motivlari, talab hamda layoqatlari, qiziqish va qobiliyatlari, bilimdonlik darajasi, o'quv materialining xususiyati, uning amaliy ahamiyati, dars tuzilishi, yangi axborotni o'zlashtirish, mustahkamlash va tizimlashtirish, bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish hamda tuzatish kabi holatlar namoyon bo'ladi. Bashoratlash bo'lajak darsni tashkil etilishining turli varianlarini baholash va ulardan qabul qilingan mezonlarga muvofiq eng ma'qulini tanlab olish. Loyihalashtirish va rejalashtirish o'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish bo'lib, u darsga tayyorlanishning yakuniy bosqichi hisoblanadi. Loyiha (boshqarish dasturi) qisqa va aniq, erkin tuzilgan, pedagog o'zi uchun boshqarish jarayoni muhim vaziyatlari (kimdan va qachon so'rash, qayerda mavzuni kiritish, mashg'ulot keyingi bosqichiga qanday o'tish, oldindan ko'zda tutilmagan qiyinchiliklar yuzaga kelganida jarayonni qaysi sxema bo'yicha qayta o'zgartirish)ni belgilab olishga imkon beruvchi hujjatdir.

4. Ta'limni tashkil etishning yordamchi shakllari

Ta'limning yordamchi shakllari: to'garak, konferensiya, maslahat (konsultatsiya), fakultativ mashg'ulot, o'quv ekskursiyalari, o'quvchilarning mustaqil uy ishlari va boshqalar sanaladi.

Maktabdan tashqari mashg'ulotlarning asosiy va barqaror turlariga o'qish jarayonining tarkibiy qismi sifatida qaraladigan, o'quvchilarning mustaqil uy ishlari kiradi. Uning asosiy maqsadi – darsda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarini kengaytirish, chuqurlashtirish, ularni esdan chiqarishning oldini olish, o'quvchilarning individual layoqati, iste'dod va qobiliyatini rivojlantirishdan iborat.

Fan to'garaklari yo'nalishi, mazmuni, ish metodi, o'qish vaqti va boshqa jihatlari bilan ajralib turadi. Ular o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirish, o'qishga ijobiy munosabatni shakllantirishga yordam beradi..

Ta'limning yordamchi shakllariga ekskursiyalar ham kiradi. Ular ommaviy, guruhli va kichik guruhli bo'lishi mumkin. O'quv ekskursiyalari alohida fanlar hamda bir qancha fanlar bo'yicha ham rejalashtiriladi. Ekskursiyani muvaffaqiyatli o'tkazish uchun o'qituvchi unga puxta tayyorlanishi: obyekt va yo'nalish bilan oldindan tanishib chiqishi, to'la rejani ishlab chiqishi, o'quvchilarni bo'lajak topshiriqlarni bajarishga jalb eta olishi kerak.

O'quv rejasi turli fakultativ va tanlov bo'yicha kurslarni tashkil etishni ko'zda tutadi. Ular o'quvchilar, ularning ota-onalari istak va qiziqishlarini hisobga olish bilan bog'liqlikda ishlab chiqiladi. Fakultativ va tanlov fanlari ro'yxatini aniqlashda faqat o'quvchilar istaklari emas, balki ijtimoiy talablar va maktab imkoniyatidan kelib chiqiladi. Fakultativ va tanlovi bo'yicha mashg'ulotlar majburiy hamda umumiy o'rta ta'lim fanlari bilan uzviy bog'liqlikda o'tkazilishi kerak.

Maslahat (konsultatsiya – o'quv suhbatiga) talablar ko'pincha o'quvchilarning ma'lum o'quv material yoki topshirig'i ustida mustaqil ishlashi sababli yuzaga keladi. Bunda ko'proq o'quvchi savol beradi. To'g'ri tashkil etilgan konsultatsiya o'quvchilarga o'quv materialini egallashda qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi. Konsultatsiya davomida o'qituvchi o'quvchilar faoliyatini u yoki bu masalani to'g'ri tushunishga mustaqil keladigan, ular uchun qiyin topshiriqni tushunib oladigan qilib, o'rganilayotgan materialni mohiyatini ochishga o'rganadigan qilib yo'naltiradi. Konsultatsiya o'qituvchiga o'quvchilar bilimlaridagi kamchiliklarni aniqlash, alohida e'tibor berishni talab etuvchi vaziyatlarga ularning diqqatini jalb etishga imkon beradi. To'g'ri tashkil etilgan konsultatsiya o'quvchilarda o'zini nazorat qilish, bilimlarga tanqidiy ko'z bilan qarashni tarbiyalaydi. O'qimishlilik darajasini to'g'ri aniqlashga yordam beradi.

Muammoli darslar. Yangi o'quv materialini o'rganish va mustahkamlash darsning yana bir turi muammoli darslardir. O'quvchilarning mustaqil aqliy faoliyati bunday darslarning psixologik zamini sanaladi. Bu darslarga ham an'anaviy darslarga o'xshab qator pedagogik talablar qo'yiladi. Ilmiylik, sistemalilik, izchillik, onglilik va didaktik talablar sanaladi. Shu bilan birga, muammoli darslarning o'ziga xos xususiyatlari ham mavjud. Muammoli dars ta'limning boshqa turlari, tizimlarini, metodlarini tamomila inkor etmaydi. Uning asosiy xususiyati ta'lim jarayonining ma'lum bo'limida yangi bilimlarni o'rganish jarayonida

yangicha bilim, yangicha faoliyat ko'rsatish metodlarni ijodiy egallash bilan ifodalanadi. Muammoli darslar quyidagicha tashkil etiladi:

- darsning boshlanishi, bu bosqichda bolalarning o'quv materialiga qiziqishlarini oshirishga oid ishlar qilinadi, mavzuga doir muammo yoki muammolar qo'yiladi;

- qo'yilgan muammo ustida o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikda ishlashi, bu bosqichda o'quvchilar muammo, uni bajarish bo'yicha o'z fikrlarini o'rtaga tashlashib fikrlashadi;

- muammoni yechish metodini tanlash. Bu bosqichda bolalar aytgan metodlar(farazlardan) biri tanlanadi;

- tanlangan metod asosida ko'plab muammo bajariladi;

- muammo yuzasidan xulosa chiqariladi, chiqarilgan xulosa yangi o'quv sharoitiga tatbiq etiladi. Muammoli darslarda keys-stadi texnologiyasidan foydalanish ijobiy samara beradi.

“Keys-stadi” texnologiyasi (ingl. “case” – chemodan, metod, “study” – muammoli vaziyat; vaziyatli tahlil yoki muammoli vaziyatlarni tahlil qilish):

- 1) o'quvchilarda aniq, real muammoli vaziyatni tahlil qilish orqali eng maqbul variantlarini topish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladigan texnologiya;

- 2) real vaziyatlarni bayon etishda qo'llaniladigan o'qitish texnikasi.

Texnologiyaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- tahlil ko'nikmalari va tanqidiy tafakkurni rivojlantirish;

- nazariya va amaliyot birligini ta'minlash;

- muammo yuzasidan turli qarashlar va yondashuvlarni namoyish qilish;

- qarorlar qabul qilish va uning oqibatlariga doir mulohazalarni taqdim etish;

- noaniqliklar mavjud bo'lgan sharoitda muqobil variantlarni baholash ko'nikmalarini shakllantirish.

Keys-stadi o'quvchilarni har qanday mazmunga ega vaziyatni o'rganish va tahlil qilishga o'rgatadi. Uning negizida muayyan muammoli vaziyatni hal qilish jarayonining umumiy mohiyatini aks ettiruvchi elementlar yotadi. Bular quyidagilardir: ta'lim shakllari, ta'lim metodlari, ta'lim vositalari, ta'lim jarayonini boshqarish usul va vositalari, muammoni hal qilish yuzasidan olib borilayotgan ilmiy izlanishning usul va vositalari, axborotlarni to'plash, ularni o'rganish usul va vositalari,

ilmiy tahlilning usul va vositalari, o'qituvchi va o'quvchi (o'quvchi) o'rtasidagi ta'limiy aloqaning usul va vositalari, o'quv natijalari. "Keys-stadi" yordamida o'quvchilar quyidagi ko'nikma, malakalarga ega bo'ladi: Tahliliy ko'nikmalar (ma'lumotlarni axborotlardan ajrata olish, ularni turkumlashtirish, ma'lumotlarni zarur va nozarurga ajratish, tahlil qilish, taqdim etish; buning uchun shaxs aniq, mantiqiy fikrlay olishi kerak). Amaliy ko'nikmalar (muammoning murakkabligidan kelib chiqib, real vaziyatni tahlil qila olish, eng muhim nazariya, metod va tamoyillarni qo'llay bilish). Ijodiy ko'nikmalar (bunda mantiqiylik asosida vaziyat (muammo)ni yechish muhim emas, balki ijodiy yondashuv asosida muammoning bir necha yechimlarini topish va ularni tahlil qilish talab etiladi). Muloqot ko'nikmalari (unga ko'ra o'quvchi bahs-munozara olib borish, o'z nuqtayi nazarini himoya qilish, qaroriga boshqalarni ishonitirish, juda qisqa va ishonarli hisobotni tayyorlash ko'nikmalarini o'zlashtira bilishi zarur). Ijtimoiy ko'nikmalar (qarorni muhokama qilish jarayonida o'quvchilar boshqalarning xatti-harakatini tahlil qilish, boshqalarni tinglay bilish, bahsda o'zgalarning fikrlarini qo'llab-quvvatlash, ilgari surilgan fikrga qarama-qarshi fikrni bildirga olish va o'zini boshqara olishi lozim). O'z-o'zini tahlil (bahs-munozara jarayonida o'zini tuta bilishi, boshqalarga namuna bo'lishi muhim) Keyslarni yechishga doir metodik ko'rsatma, yo'riqnomalar taxminan shunday bo'lishi mumkin. Keys (muammo) bilan tanishang. Muammoning dolzarbligini baholang. Muammoning dolzarbligini dalillar yordamida izohlang. Keys (muammo)ni samarali yechish yo'llarini aniqlang. Keys (muammo)ning samarali yechimini belgilovchi metod va texnologiyalarni tanlang. Keys (muammo)ning samarali yechimini kafolatlovchi faraz (ilmiy faraz)larni shakllantiring.

O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta va maktabdan tashqari ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko'tarish, o'quv-tarbiya jarayoniga ta'limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish maqsadida, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi "Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"⁵³gi PF-5538-son Farmoni qabul qilindi.

⁵³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi "Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5538-son Farmoni.

- uzluksiz ta'lim tizimi mazmunini sifat jihatidan yangilash, shuningdek professional kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish;

- o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish;

- xalq ta'limi sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish;

- xalq ta'limi muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va byudjetdan mablag' bilan ta'minlashning samaradorligini oshirish;

- yoshlarni tarbiyalash va ularning bandligini ta'minlashda maktabdan tashqari ta'limning zamonaviy usullari va yo'nalishlarini joriy etish;

- davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish hisobiga davlat ta'lim tizimida raqobat muhitini kengaytirish;

- yoshlar ta'lim-tarbiyasi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan beshta tashabbusni amaliyotga tatbiq etish;

- xalq ta'limi tizimida faoliyat ko'rsatishning jozibadorligini oshirish maqsadida umumiy o'rta ta'lim muassasalari xodimlarining mehnatiga haq to'lash, moddiy rag'batlantirish va ijtimoiy himoya qilish darajasini bosqichma-bosqich oshirib borish;

b) O'zbekiston Respublikasining xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini 2019-yilda amalga oshirish bo'yicha "Yo'l xarita"si (keyingi o'rinlarda — "Yo'l xarita"si) tasdiqlandi.

Bugungi kunda umumta'lim maktablaridagi umumiy o'quvchilar soni 5,8 millionni tashkil qiladi. Shuningdek, 86 ta nodavlat ta'lim muassasasida 13,8 ming nafarga yaqin o'quvchi tahsil oladi.

Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 18-fevraldagi 59-son qarori (O'zbekiston Respublikasi QT, 1995 y., 2-son, 5-modda) bilan tasdiqlangan Maktabdan tashqari muassasa to'g'risida nizomga asosan bolalarning ijodiy qobiliyati va iqtidorini rivojlantirish imkoni yaratilgan maktabdan tashqari ta'lim muassasalari ("Barkamol avlod" markazlari) faoliyati yo'lga qo'yilgan.

"Barkamol avlod" markazlarida 5 540 ta to'garak tashkil etilgan va ularga 143 ming nafarga yaqin bolalar qamrab olingan.

Markazning asosiy vazifalari:

bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlariga muvofiq ularning ijodiy va badiiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning foydali dam olishini tashkil etish;

mehnatsevarlikni, kasb tayyorgarligining dastlabki o'quv va ko'nikmalarini singdirish, fan va texnikani rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlariga muvofiq texnik vositalar va kompyuter texnologiyalari ishini o'rganishni tashkil etgan holda bolalar texnik ijodkorligini rivojlantirish;

bolalar tomonidan jonajon o'lka tarixi, arxeologik va madaniy meros chuqur o'rganilishi, mamlakatimizning tabiiy boyliklari bilan tanishtirish hamda ekologiya va atrof-muhit muhofazasi sohasidagi asosiy bilimlarni egallab olish;

maktabdan tashqari ta'lim tizimiga ilg'or pedagogik usullar va metodlardan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'qitishning yangi shakllarini keng joriy etish.

“Barkamol avlod” bolalar maktablari huzurida 100–200 o‘rinli “Bolalar sayyohlik bazalari”ni tashkil etish to‘g‘risidagi takliflari ma’qullandi.

Belgilanishicha: “Bolalar kutubxonalari” umumta'lim muassasalari kutubxonalariga amaliy va uslubiy yordam ko'rsatish, o'quvchilarning milliy va jahon bolalar badiiy adabiyotlari durдона asarlariga bo'lgan ehtiyojini aniqlash, ularni kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirishga qaratilgan targ'ibot-tashviqot ishlarini amalga oshirish, madaniy-ma'rifiy tadbirlarni (“Yosh kitobxon”, “Kitobxon maktab”, “Eng yaxshi kutubxonachi” va boshqalar) tashkil etishga ko'maklashish; “Bolalar sayyohlik bazalari” “Barkamol avlod” bolalar maktablarining “yosh sayyoh”, “yosh ekskursovod”, “yosh o'lkashunos” to'garak a'zolari uchun o'lkamiz tarixi, qadimiy va muqaddas qadamjolar, milliy urf-odatlarimiz bilan yaqindan tanishtirish, atrof-muhitni muhofaza qilish va asrash, bolalar o'rtasida ekologiya hamda sayohat qilish madaniyatini yuksaltirish maqsadida tashkil etiladi.

Quyidagilar O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining maktabdan tashqari ta'limni rivojlantirish bo'yicha asosiy vazifalari etib belgilanadi:

yosh avlodni ma'naviy barkamol etib tarbiyalash, ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazishini ta'minlash, bunda ularning san'at, sport, axborot texnologiyalari, kitob o'qishga qiziqishini oshirish hamda qizlarni ijtimoiy faol hayotga tayyorlashni tashkillashtirish;

zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng qo'llash orqali bolalarni individual rivojlantirishga qaratilgan dasturlar va uslubiy materiallarni doimiy takomillashtirib borish;

robototexnika, mexatronika, muhandislik va kompyuter dasturiy ta'minoti yo'nalishlaridagi to'garaklarni doimiy rivojlantirib borish;

bolalar va ta'lim turizmlarini rivojlantirishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirish;

o'quvchi-yoshlarning ijodiy ishlarini ommalashtirish, shu jumladan, dunyo bozoriga milliy an'analarimiz asosida "Barkamol avlod" bolalar maktablarining to'garak a'zolari tomonidan yaratilgan mahsulotlarni olib chiqish maqsadida "Art shop" elektron do'konlarini tashkil etish va sotuvini yo'lga qo'yish;

maktabdan tashqari ta'lim muassasalariga o'quvchilar qamrovini oshirish, o'quvchilar qiziqishlariga ko'ra to'garaklarni tashkil etish va doimiy faoliyat olib borishini ta'minlash;

bolalarda kasbni egallash bo'yicha dastlabki bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, tarmoq to'garaklari faoliyatini metodik ta'minlash, kitobxonlik madaniyatini oshirish uchun maktabdan tashqari ta'lim muassasalari faoliyatini zamonaviy ta'lim dasturlari orqali takomillashtirish;

yetakchi tashkilotlar va oliy ta'lim muassasalari bilan birgalikda "Barkamol avlod" bolalar maktablarida robototexnika va texnik ijodiyot yo'nalishida foydalanadigan xomashyolar ro'yxatini shakllantirish va yangilab borish;

bolalar texnik ijodkorligini rivojlantirish uchun xorijiy davlatlarning ilg'or tajribalari asosida "Barkamol avlod" bolalar maktablarida davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida "Bolalar texnoparki" loyihalarini tashkil etish; "Barkamol avlod" bolalar maktablari va "Bolalar kutubxonalari"ning xalqaro hamda respublika tanlovlari g'oliblarini munosib rag'batlantirish mexanizmlarini yo'lga qo'yish;

tizimda ilmiy va amaliy tajriba almashish ishlarini olib borish maqsadida xorijiy mamlakatlarda xodimlarning malaka oshirishi hamda maqsadli xizmat safarlarini tashkil etish;

bolalar o'rtasida kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish, ko'chma kutubxonalar faoliyatini yo'lga qo'yish, bolalar va maktab kutubxonalarini badiiy adabiyotlar bilan ta'minlash tizimini takomillashtirish;

maktabdan tashqari ta'lim muassasalarining bo'sh turgan bino va yer maydonlaridan samarali foydalanishni ta'minlash uchun davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida maqsadli loyihalarni amalga oshirish.

“Barkamol avlod” bolalar maktablarida 2020/2021 o'quv yilidan boshlab “STEAM – ta'lim” (Science – tabiiy fanlar, Technology – texnologiyalar, Engineering – muhandislik, Art – san'at, Mathematics– matematika) dasturi joriy etildi;

eksperiment tariqasida har bir tumanda bitta umumiy o'rta ta'lim maktablarida muassasa moddiy-texnik bazasidan kelib chiqib hamda o'quvchilar qiziqishiga ko'ra “Barkamol avlod” bolalar maktablarining tarmoq to'garaklari tashkil etildi;

“Barkamol avlod” bolalar maktablari va “Bolalar kutubxonalari”ni qurish, rekonstruksiya qilish, mukammal ta'mirlash, shuningdek, mazkur obyektlarni jihozlash ishlari O'zbekiston Respublikasining Investitsiya dasturi doirasida nazarda tutiladigan O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag'lari hamda qonun hujjatlari bilan taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan amalga oshirildi;

2020-yil 1-yanvardan boshlab “Barkamol avlod” bolalar maktablarini maxsus asbob-uskunalar va jihozlar bilan ta'minlash ishlari O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti parametrlarida “Ta'lim” sohasi uchun ajratilgan mablag'lar doirasida va “Barkamol avlod” bolalar maktablarining byudjetdan tashqari mablag'lari hisobidan amalga oshirildi;

200 o'quvchiga mo'ljallangan “Barkamol avlod” bolalar maktablari, 100–200 o'rinli “Bolalar sayyohlik bazalari”, 100 o'quvchiga mo'ljallangan “Bolalar kutubxonalari”ni yangidan qurish ishlari belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi va Qurilish vazirligi bilan kelishilgan yakka tartibda tasdiqlangan loyihalarga qat'iy rioya qilingan holda amalga oshiriladi;

O'zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligi tomonidan belgilangan tartibda qurilish-montaj ishlarini bajarishda shaharsozlik norma va qoidalariga rioya etilishi ustidan nazorat o'rnatiladi.

Xalq ta'limi tizimida jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun 86 ta ixtisoslashtirilgan maktab faoliyat olib bormoqda. O'zbekistonda mehribonlik uylaridagi bolalarni oilaga qaytarish vazifasi Milliy gvardiyaga topshirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktyabrdagi PQ-4860-son qarori ijrosini ta'minlash maqsadida Toshkent shahrining

har bir tumanidan 1 tadan maktab tanlab olinib, bu maktablarda inklyuziv ta'lim tashkil etildi. Respublika bo'yicha hozirgi kunda 200 ta maktab inklyuziv ta'limga moslashtirildi. Prezident 9-avgust kuni "Yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni tarbiyalashning tubdan yangilangan tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorni imzoladi.

Unga ko'ra, mehribonlik uylari (16 ta, 1 541 nafar bola), bolalar shaharchalari (4 ta, 236 nafar bola), oilaviy bolalar uylari (5 ta, 46 nafar bola) va Sog'liqni saqlash vazirligi tizimining bolalar uylari (13 ta, 506 nafar bola) Milliy gvardiyaga biriktiriladi.

Maktablarda shaxsning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishga juda kam e'tibor berilmoqda. Umumta'lim dasturida kichik maktab o'quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish ko'zda tutilgan, ammo hozirgi paytda san'at bilan bog'liq o'rta maktab fanlari deyarli yo'q. Agar xohlasa, bolalar ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishlari, turli guruhlariga va bo'limlarga tashrif buyurishlari mumkin. Ammo qo'shimcha qilib, agar ota-onalar bolani rivojlantirishda faol ishtirok etmasalar, qo'shimcha darslarga borish istagi kamdan-kam hollarda paydo bo'ladi.

O'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini oshkor qilish. Agar bolaligidan bolaning ijodiy rivojlanishiga yetarlicha e'tibor berilmagan bo'lsa, unda yoshi katta bo'lgan davrda o'z qobiliyatlarini ochib berish qiyinroq bo'ladi. Buning sababi shundaki, yosh bolalar o'zlarini ifoda etishda salbiy tajribaga ega emaslar va o'zlarining qobiliyatlarini namoyish etishdan qo'rqmaydilar. Yoshlik davrida bolalar faqat dunyoni o'rganishga kirishmoqdalar va ularning harakatlari tajriba ortidan paydo bo'lgan naqsh va stereotiplar bilan cheklanmaydi. Yaratguvchiga qiziqish nima bo'ladi va talaba bo'sh vaqtda to'liq erkin harakat erkinligi uchun unga beriladigan qobiliyatini ochib berishi va u o'z vaqtini nimaga bag'ishlaganini kuzating. Ota-onalarning ko'pchiligida duch keladigan muammo bolalarning bo'sh vaqtlarida hech narsa qilishni istamasligi. Aksariyat bolalar televizorni tomosha qilish yoki kompyuter o'yinlarini o'ynashni afzal ko'rishadi. Albatta, ijodkorlik haqida gap ketganda, bu yondashuv mos bo'lishi kerak. Misol uchun, bolani kompyuter o'yinlari yoki multfilm bilan jihozlashni so'rang. Shu bilan bir vaqtda televizorni tomosha qilish vaqtini kamaytiring. Cheklovni targ'ib qilish, bolaning ota-onalariga qarshi norozilik bildirishiga sabab bo'ladigan sababni o'ylab ko'ring. Misol uchun, televizorni ikki soatdan ko'proq vaqt

davomida ko‘rish mumkinligini tushuntirib bering. Cheklovni qoplaydigan bolani qiziqarli saboq bilan ta‘minlang.

5. O‘qituvchining darsga tayyorlanishi

Darsning samaradorligi uning puxta tayyorlanganligi va samarali tashkil etilganligi bilan bog‘liq. Yaxshi rejalashtirilmagan, yetarlicha o‘ylab chiqilmagan, shoshilinch tuzilgan va o‘quvchilar imkoniyatlariga moslashtirilmagan dars sifatli bo‘la olmaydi. Darsga tayyorgarlik aniq sharoitlarda eng yuqori yakuniy natijaga erishishni ta‘minlovchi o‘quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etilishini ta‘minlash, kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqishdir.

O‘qituvchining darsga tayyorgarligida quyidagi uchta bosqich ko‘zga tashlanadi:

- tashxislash;
- bashoratlash;
- loyihalashtirish (rejalashtirish).

Shuningdek, o‘qituvchi amaliy materiallarni yaxshi bilishi, o‘z fanini erkin olib borishga erishishi lozim. Darsga tayyorgarlik asosini bo‘lajak mashg‘ultning algoritmlari, samaradorligi bog‘liq bo‘lgan omillar va holatlarni hisobga olishni ta‘minlovchi qadamlarni ketma-ket tartib bilan bajarish tashkil etadi.

Algoritmni amalga oshirish aniq sharoitlarni diagnostika qilish bilan boshlanadi.

Tashxis didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilashdir. Unda o‘quvchilarning imkoniyatlari, ularning faoliyatlari va xulqlari, motivlari, talab va layoqatlari, qiziqish hamda qobiliyatlari, bilimdonlik darajasi, o‘quv materialining xususiyati, uning amaliy ahamiyati, dars tuzilishi, yangi axborotni o‘zlashtirish, mustahkamlash va tizimlashtirish, bilim, ko‘nikma va malakalarini nazorat qilish hamda tuzatish kabi holatlar namoyon bo‘ladi.

Bashoratlash bo‘lajak darsni tashkil etilishining turli varianlarini baholash va ulardan qabul qilingan mezonlarga muvofiq eng ma‘qulini tanlab olish.

Loyihalashtirish (rejalashtirish) o‘quvchilarning o‘quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish bo‘lib, u darsga tayyorlanishning yakuniy bosqichi hisoblanadi. Loyiha (boshqarish dasturi) qisqa va aniq, erkin

tuzilgan, pedagog o'zi uchun boshqarish jarayoni muhim vaziyatlari (kimdan va qachon so'rash, qayerda mavzuni kiritish, mashg'ulot keyingi bosqichiga qanday o'tish, oldindan ko'zda tutilmagan qiyinchiliklar yuzaga kelganida jarayonni qaysi sxema bo'yicha qayta o'zgartirish)ni belgilab olishga imkon beruvchi hujjatdir. Boshqarish dasturi darsning an'anaviy rejasidan boshqarish ta'sir ko'rsatishlarini aniq va tushunarli belgilab olish bilan farq qiladi.

6. Iqtidorli o'quvchilarni o'qitish (Education of gifted children)

Iqtidorli bolalar har qanday jamiyatning intellektual salohiyati va kelajagining tayanchi hisoblanadi. Iqtidorli o'quvchilar – bu o'z tengdoshlariga nisbatan yuqori aqliy, ijodiy, intellektual yoki ijtimoiy salohiyatga ega bo'lgan bolalardir.

Iqtidor tushunchasi pedagogika ensiklopediyasida keltirilishicha: **IQTIDOR** (arabcha – kuch-quvvat, qudrat; qodirlik, qobiliyat; holat) – shaxsning ijodiy xususiyati va aqliy faoliyatini anglatadigan tushuncha sifatida keltirilgan⁵⁴. Iqtidor shaxs faoliyatida turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Masalan: ilmiy, badiiy, texnik ijodkorlikda, sport va kasb mahoratida yaqqol namoyon bo'ladi. Shuningdek, iqtidor inson amaliy faoliyatidagi barcha sohalarda o'ziga xos tarzda aks etadi. Iqtidor har bir soha mutaxassislarida o'ziga xos tarzda rivojlangan yoki rivojlanmagan bo'lishi ham mumkin. Shuning uchun inson faoliyati davomida bilim va tajribasini muttasil oshirib borishi lozim. Insonda iqtidor axloqiy me'yorlar bilan uyg'unlashgani sari mukammallashib boraveradi. Bunday iqtidor sohibi jamiyat uchun naf keltiradigan shaxs sifatida shakllanib boradi. Iqtidor ko'proq aql bilan bog'liq hodisa hisoblanadi. Qobiliyat esa ayrim kishilar faoliyatida aks etadi. Iqtidor va qobiliyat bir-biridan farq qiluvchi jihatlarga ega bo'lsa-da, lekin ular bir-birisiz mavjud bo'la olmaydi. Shu ma'noda, iqtidor va qobiliyatning uyg'un bo'lishi ma'naviy barkamollikning asosiy shartlaridan biridir. Iqtidor va qobiliyatni shakllantirishda biofiziologik omillar (jismoniy sog'lomlik, miya faoliyatidagi bir maromdagi o'zgarishlar, hatto ekologik muhit va b.), tabiiy jarayonlar, ijtimoiy pedagogik muhit (ziyolilar, hayotiy tajribaga ega bo'lgan insonlar, mutaxassislar, oila va b. shu kabi

⁵⁴ Pedagogika. Ensiklopediya. II jild. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent, 2017, 400b.

ijtimoiy munosabatlar), intuitiv faoliyat va ma'naviy-ruhiy poklik o'ziga xos o'rin tutadi. Iqtidor birinchi navbatda, gneseologik vazifani bajaradi. Ya'ni inson iqtidori orqali o'zi yashayotgan dunyoni bilish, voqelikni yaxlit holda idrok qilish, uni ijobiy o'zgartirishga intiladi.

Bugungi kunda yurtimizda yozuvchilar, shoirlar, ilm-fan, madaniyat va san'at ahli, barcha ijodkorlarni, iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash masalasiga katta ahamiyat berilgan. Iqtidorli bolalar uchun alohida maktablar, sinflar tashkil etilib, ular zarur pedagogik vositalar bilan to'liq jihozlangan.

Iqtidorlilik – insonga yanada yuksalish, faoliyatning bir yoki bir necha sohalari bo'yicha boshqalarga qaraganda yuksak natijalarga erishish imkonini beruvchi tizimli, rivojlanuvchan ruhiy xususiyatni ifodalovchi tushuncha.

Iqtidorli o'quvchi (talaba) – katta qobiliyatga ega, o'z tengdoshlaridan bir yoki bir necha sohalarda o'zib ketgan, intellektual darajasi, iqtisodiy fikrlash, liderlik qobiliyati yuqori bo'lgan ta'lim oluvchilarni ifodalovchi atama.

Iqtidorli bolalarni o'qitish tushunchasi pedagogika ensiklopediyasida iqtidorli bolalarga ta'lim-tarbiya berishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyatni ifodalovchi atama sifatida keltirilgan.

Iqtidorli o'quvchilar o'ziga xoslikka ega bo'lib, o'zlarining iqtidori va iste'dodi bilan ajralib turadilar. Shuning uchun ham ularga har doim ta'limning standart talablari to'g'ri kelavermaydi. Iqtidorli bolalarga xos bo'lgan xususiyatlar sirasiga qiziquvchanlik, bilishga ehtiyoj, bitmas-tuganmas kuch-quvvat va mustaqillikni kiritish mumkin. Bunday o'quvchilar intellektual hamda ijodiy rivojlanishda o'z tengdoshlaridan o'zib ketadilar. Shuning uchun ham pedagogika fani oldida iqtidorli o'quvchilarga "Nimani qanday o'rgatish kerak?", "Iqtidorli bolalarni qulay tarzda rivojlantirish yo'llari va usullari nimalardan iborat?" degan savollar dolzarb bo'lib turadi.

Bu sohada AQShda juda boy ilmiy-amaliy tajriba to'plangan. Iqtidorli o'quvchilarni aniqlash maqsadida tashxislash va testlashtirish sohasida qator yutuqlar mavjud. Iqtidorli bolalarni o'qitish metodikalari ishlab chiqilgan. Ular uchun chuqurlashtirilgan o'quv dasturlari va maxsus tayyorgarlikka ega bo'lgan o'qituvchilarni tayyorlash tizimi yo'lga qo'yilgan.

Iqtidorni yuzaga chiqarish hamda rivojlantirishning turli usul, metod va texnologiyalaridan foydalanish: iqtidorli bolalarning yashirin qobiliyatini yuzaga chiqarish va rivojlantirish; iqtidorli bolalarning rivojlanishida ularga xalaqit beradigan hissiy, shaxsiy hamda boshqa ruhiy to‘siqlarni bartaraf etish; har xil turdagi iqtidorlarning rivojlanishi; iqtidorli bolalar bilan ishlaydigan pedagog va psixologlarni kasbiy tayyorlashga yordam beradi.

Shu bilan bir qatorda, iqtidorlilik muammosining komplekslilik xarakterini ham alohida inobatga olish lozim. Komplekslilik bir tomondan iqtidorli bolalarni yuzaga chiqarish, o‘qitish va rivojlantirish bo‘lsa, ikkinchi tomondan iqtidorli bolalar bilan ishlaydigan pedagog, psixolog hamda ta’limni boshqarish bilan shug‘ullanuvchi xodimlarni kasbiy tayyorlashdan iboratdir.

Iqtidorning turli-tuman ko‘rinishlari, o‘ziga xosligini inobatga olgan holda, iqtidorli bolalar bilan psixofizik ishlash metodlarini tanlash jarayonida quyidagilarni aniqlashtirish lozim.

1. Chuqurlashtirilgan ta’lim jarayon iqtidorlilikning qaysi turini rivojlantirishga yo‘naltirilgan (intellektual, ijodiy, akademik, liderlik qobiliyatlari kabi)?

2. Iqtidorlilik qanday tarzda namoyon bo‘ladi (aniq, yashirin, yoshga bog‘liq)?

3. Chuqurlashtirilgan ta’lim jarayonida o‘quvchilar iqtidorini ro‘yobga chiqarishda qanday usul va metodlar ustuvor o‘rin egallaydi? Qiziqishlari asosida ta’lim berish, dunyoqarashini rivojlantirish, namoyon bo‘lgan qobiliyatlarni yanada rivojlantirish, namoyon bo‘lmagan qobiliyatni ro‘yobga chiqarish, o‘quv-tarbiya jarayonida o‘quvchini pedagogik qo‘llab-quvvatlash va iqtidorining namoyon bo‘lishiga ko‘maklashish kabilar.

4. Ta’lim muassasasining turi hamda ishlash shart-sharoitlarini tanlab olish. Umumiy o‘rta ta’lim, iqtidorli bolalarni o‘qitishga mo‘ljallangan maxsus maktablar, qo‘shimcha ta’lim.

Shundan kelib chiqqan holda, iqtidorli bolalarga chuqurlashtirilgan ta’lim berishga yo‘naltirilgan uchta muhim yondashuvga tayaniladi:

- a) didaktik;
- b) didaktik-ruhiy;
- d) ruhiy-didaktik kabi.

Xorijiy olimlardan Jasper Kok o'zining "How to Organize Education for Highly Gifted Children" (Iqtidorli bolalar uchun ta'limni qanday tashkil etish kerak) sarlavhali maqolasida yuqori iqtidorli bolalarga ta'lim berishning to'rtta asosiy strategiyasini taqdim etadi:

1. Akseleratsiya (Tezlashtirish): Bu usulda o'quvchilar o'z tengdoshlaridan oldinga o'tib, yuqori sinflarga yoki murakkabroq materiallarga yo'naltiriladi. Bu ularning qobiliyatlariga mos keladigan darajada ta'lim olishlariga imkon beradi.

2. Klasterni guruhlash (Cluster Grouping): Bu strategiyada bir sinfda bir nechta iqtidorli o'quvchilar guruhlanadi. Bu ularga bir-birlari bilan muloqot qilish va o'zaro hamkorlikda o'rganish imkoniyatini beradi.

3. Obog'atish (Enrichment): Asosiy o'quv dasturidan tashqari qo'shimcha materiallar va faoliyatlar orqali o'quvchilarning bilimlari chuqurlashtiriladi va kengaytiriladi. Bu ularning qiziqishlarini qo'llab-quvvatlashga yordam beradi.

4. Differensial ta'lim (Differentiation): Darslar o'quvchilarning individual ehtiyojlari va qobiliyatlariga mos ravishda moslashtiriladi, bu esa har bir o'quvchining o'z salohiyatini to'liq ochishiga yordam beradi.

Kokning ta'kidlashicha, ushbu strategiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'qituvchilar maxsus tayyorgarlikdan o'tishlari va iqtidorli o'quvchilarning ehtiyojlarini chuqur tushunishlari zarur. Shuningdek, ijtimoiy-emotsional masalalarga e'tibor qaratish, haftalik vazifalarni to'g'ri tashkil etish va o'quvchilarni sinchkovlik bilan baholash muhimligini qayd etadi.

Ular quyidagi sohalarda alohida muvaffaqiyat ko'rsatishi mumkin:

- fan (matematika, fizika, biologiya va h.k.);
- san'at (musiqqa, rasm, drama);
- sport;
- yetakchilik va kommunikativ ko'nikmalar;
- yozuv va til qobiliyatlari.

Iqtidorli o'quvchilarni o'qitishda dastlab ularning imkoniyatlari aniqlab olinadi. O'quvchilarning iqtidorlilik darajasini aniqlash jarayoni murakkab pedagogik jarayon bo'lib, ushbu jarayon quyidagicha bosqichma-bosqich amalga oshiriladi:

- psixologik testlar (IQ testlar, yaratuvchanlik testlari);
- o'qituvchilarning kuzatuvlari;

- akademik yutuqlarni tahlil qilish;
- portfoliolar va ijodiy ishlanmalar;
- ijtimoiy faoliyat va liderlik ko‘nikmalari.

O‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini oshkor qilish. Agar bolaligidan bolaning ijodiy rivojlanishiga yetarlicha e’tibor berilmagan bo‘lsa, unda yoshi katta bo‘lgan davrda o‘z qobiliyatlarini ochib berish qiyinroq bo‘ladi. Buning sababi shundaki, yosh bolalar o‘zlarini ifoda etishda salbiy tajribaga ega emaslar va o‘zlarining qobiliyatlarini namoyish etishdan qo‘rqmaydilar. Yoshlik davrida bolalar faqat dunyoni o‘rganishga kirishmoqdalar va ularning harakatlari tajriba ortidan paydo bo‘lgan naqsh va stereotiplar bilan cheklanmaydi. Yaratguvchiga qiziqish nima bo‘ladi va talaba bo‘sh vaqtda to‘liq erkin harakat erkinligi uchun unga beriladigan qobiliyatini ochib berishi va u o‘z vaqtini nimaga bag‘ishlaganini kuzating. Ota-onalarning ko‘pchiligida duch keladigan muammo bolalarning bo‘sh vaqtlarida hech narsa qilishni istamasligi. Aksariyat bolalar televizorni tomosha qilish yoki kompyuter o‘yinlarini o‘ynashni afzal ko‘rishadi. Biroq, bu muammo ham mumkin. Albatta, ijodkorlik haqida gap ketganda, bu yondashuv mos bo‘lishi kerak. Misol uchun, bolani kompyuter o‘yinlari yoki multfilm bilan jihozlashni so‘rang. Shu bilan bir vaqtda televizorni tomosha qilish vaqtini kamaytiring. Cheklovni targ‘ib qilish, bolaning ota-onalariga qarshi norozilik bildirishiga sabab bo‘ladigan sababni o‘ylab ko‘ring. Misol uchun, televizorni ikki soatdan ko‘proq vaqt davomida ko‘rish mumkinligini tushuntirib bering. Cheklovni qoplaydigan bolani qiziqarli saboq bilan ta’minlang.

Ijodkorlik bilan shug‘ullanish uchun majburlash munosabatlardagi kelishmovchilikdan tashqari hech qanday natija bermaydi. Shuning uchun, ota-onalar bolaga qiziqishi kerak. Kichikroq yoshdagi bolalar o‘z ota-onalarini nashr etishni yaxshi ko‘radilar, bu esa to‘g‘ri maqsadlar uchun ishlatilishi mumkin. O‘tish davrida bolalar tengdosh jamiyatga intilishadi, ota-onalaridan ajralib ketishadi.

Maktabda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish. Kichik sinf o‘quvchilarining ijodiy qobiliyatini rivojlantirish bolalarning keyingi o‘zini o‘zi anglashida muhim ahamiyatga ega. Maktablarda subyektlar taqdim etiladi, ularning maqsadi bolani turli xil ijodkorlik turlariga kiritishdir. Ota-onalar qaysi obyektini bolalarning qiziqishini keltirib chiqarishi kerak. Yoshlar maktab o‘quvchilarining badiiy ijodiy qobiliyatlarini

rivojlantirish chizmachilik sinfida bo'lib o'tadi, bolalar musiqiy qobiliyatlari musiqa va qo'shiq kurslarida namoyon bo'ladi, bolalar darsliklari esa dekorativ va amaliy san'at turlari bilan tanishadilar. Biroq, maktab dasturi san'at sohalarini chuqur o'rganishni nazarda tutmaydi, shuning uchun agar u qandaydir faoliyatga qiziqish bildirsa, uyda, davradagi yoki kurslarda qo'shimcha darslar talab etiladi. Ota-onalar va o'qituvchilar qiziqish uyg'otadigan va rivojlanishga ko'maklashadigan bo'lsa, maktab o'quvchilarining ijodiy qobiliyatlari tez va oson rivojlanadi.

Kichik sinf o'quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini qanday rivojlantirish kerak? Bolalarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish maktabgacha yoshda bo'lishni boshlashi kerak. Odatda, maktabda bunga e'tibor berilmaydi, agar bola dastlab mashg'ul bo'lmaganda edi, kelajakda o'quvchiga qiziqish va qiziqish topish qiyin. Maktabda o'qiyotgan bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun bu yoshdagi ehtiyojlarni tushunish muhimdir. Birinchidan, bu ota-onani maqtash orzusi yoki sevimli o'qituvchidir. Ushbu istak ijodiy faoliyat uchun motivatsiya sifatida ishlatilishi mumkin. Lekin faoliyatni o'zi tanlab olish bolaning manfaatlariga va shaxsiy xususiyatlariga bog'liq.

Teatr faoliyati yosh o'quvchilarning adabiy ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, tengdoshlari bilan muloqotda ko'proq ishonchni his etadi. Tasviriy san'at maktabida badiiy qobiliyatlarni rivojlantirishimiz mumkin. Qanday qilib chizishni o'rganishni boshlashingiz mumkin? Har qanday yoshda bo'lishiga qaramay, mashg'ulot nafaqat hayoliy tasvirlarni chizishdan iborat, balki muayyan ko'nikmalarni egallashdan ham iboratdir. Badiiy qobiliyatlarni rivojlantirish insonning o'ziga xosligini topishga yordam beradi, bu jamiyatdagi muloqotni va dunyoqarashni his etishni ijobiy ta'sir qiladi.

Turli yoshdagi xususiyatlar ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishga boshqa yondashuvni taklif qiladi. Yosh bolalarda ijodga bo'lgan qiziqish o'yinchoqlar, o'smirlardagi o'yinlarda, to'g'ri motivatsiya yordamida amalga oshiriladi. Eng asosiysi, har qanday yoshdagi ijodkorlik qobiliyatingizni rivojlantirishingiz, bu esa odamni ravshan va kuchli qiladi, ichki dunyo esa boyroq bo'ladi.

Kundalik hayotda ijodiy qobiliyatlarning asosiy rivojlanishi o'yin orqali amalga oshiriladi. O'yinda bolalar, ehtimol, bolalarning eng qiziqarli faoliyat doirasini aniqlashga qodir bo'lgan o'yinlarni

yoqtirishlari mumkin. Shuning uchun o'yin – bu ijodiy qobiliyatlarni aniqlashning asosiy usullaridan biridir. Psixologlar sizning tasavvurlaringiz qanday darajada rivojlanayotganini va bolaning fikrlash tarzini belgilashga imkon beruvchi o'yin shaklida maxsus testlarni ishlab chiqdi. Ba'zi bolalar tasavvur kuchi bilan harakat qilishadi, boshqalari esa xotiraning tasvirini suratga olishga moyil. Ba'zan bolalar bunday o'yinlarda qatnashishni rad etishadi, bu esa bolaga alohida yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Bolalarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish ham katta ahamiyatga ega. Ota-onalar bolaga nafaqat rivojlanish imkoniyatini berishlari, balki faol ishtirok etishlari kerak. Hech qanday holatda bolaga bosim o'tkaza olasiz, unga o'yinni o'ynashga yoki amaliy san'atda ishtirok etishga imkon bera olasiz. Xususan, bu xato musiqiy qobiliyatlarni rivojlantirish bilan ruxsat etiladi. Bolaning musiqaga bo'lgan qiziqishi yetarli emasligi sababli, ota-onalar uni musiqa maktabiga berishga shoshilishadi. Bolalarda har qanday ijodiy qobiliyatni shakllantirish uchun nafaqat chaqaloqning moyilligini aniqlash, balki to'g'ri yo'nalishda rivojlanish istagini kuchaytiradigan jiddiy ishlarni amalga oshirish kerak.

Bolalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish. Badiiy qobiliyatlarni rivojlantirish 1 yilgacha boshlanishi mumkin. Bu asrda bolalar obyektlar va ularning xususiyatlarini o'rganadilar. Kichkintoy ko'rinishida qog'oz uchun qog'oz, porloq qalam va markerlar uchun turli xil narsalarga duch kelish tavsiya etiladi. 2–3 yoshgacha kirish davri boshlanadi, bolalar o'zboshimchalik bilan chiziqlar va shakllar yasaydi hamda ranglar bilan juda qiziqishadi. Avval ota-onalar bolaning xavfsizligini nazorat qilishlari kerak. Bolalar 3 yoshga to'lganida, ota-onalar ishtirok etadilar. Birinchidan, chiziqlarni deklaratsiya qilish tavsiya etiladi, masalan, doira bir olmaga o'xshash, yo'lga chiziq. Bu bolalar rasmlari bilan chizilgan rasmlarga tushadi, qog'ozdagi o'zboshimchali tvitterdan mazmunli rasm chiqarish istagiga o'tish bor. Ushbu davrda chaqaloqni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash, uning ishida erkinlik berish muhimdir. Bolani san'at maktabiga berish uchun chizishga yetarli qiziqish paydo bo'lganda tavsiya etiladi.

Ijodkorlik faoliyatini rivojlantirishda ta'limning bilishga oid qiziqishlarini rivojlantirishga qaratilgan motivatsion-qiziqarli tomonlariga ham ko'proq e'tibor berilishi lozim. O'quvchilar bilan olib boriladigan ishlarning xarakterli xususiyati ular psixikasining zaif tomonlariga

sustlik bilan moslashish emas, balki o'quvchilar maksimal darajada faollashishi uchun ularni aqliy rivojlanishiga faol ta'sir ko'rsatish tamoyili bo'lmog'i kerak. Tarbiyachi va o'qituvchilar ayrim bolalar qobiliyati o'rtacha ekanligi yoki qobiliyatsizligi va hatto mukammal emasligi haqida paydo bo'lgan tasavvurni sezdirmasliklari lozim. Bunday o'quvchilar o'zlari tobora tezlashib va murakkablashib borayotgan ta'lim jarayoniga asta-sekinlik bilan moslashib boradilar. Ta'limda darsni to'g'ri va samarali tashkil etilishi albatta, o'quvchilar bilim olishiga ta'sir etadi. Ijodiy faoliyatni rivojlantirishda muhim masalalardan yana biri o'qituvchining darsning texnologik jihatdan to'g'ri loyihalashga borib taqaladi. Interfaol metodlarni qaysi bosqichda qanday qo'llash darsni loyihalash vaqtidan boshlanadi.

O'quvchilarning ijodiy faoliyatlarini rivojlantirishda evristik va muammoli ta'limdan tashqari bilishga yo'naltirilgan, ilmiy asoslangan ta'lim metodlaridan hamda o'yindan foydalanish ham maqsadga muvofiq. Boshlang'ich ta'limda ishbop, rolli, syujetli o'yinlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijodkorlik faoliyatini rivojlantirishda ijodiy qobiliyatni shakllantirishga, ilmiy-ijodiy izlanishlarga yo'llaydigan, bilishga oid ilmiy faoliyatni tashkil etish shakl va metodlaridan foydalanish o'z samarasini berdi. Bu borada ijodiy faoliyatni rivojlantirish darslariga dialog-darslar munozara, bahs, suhbatlar, fantaziya, izlanish darslari, muammolar qo'yish va ularni yechish darslari; ishtirokchilik darslari, modellashtirish, badiiy texnik ijodkorlik, ijod qilish, kichik kashfiyotlar yaratish, insholar yozish, solnomalar tuzish, ishbop o'yinlardan, innovatsion metodlardan foydalanish kabilar eng samarali bo'ldi, ta'lim jarayonida dars shakllarining o'yin usullari sifatida o'qitishning ma'lum bir paytida o'tkaziladi.

Ma'lumki, o'quvchilar kattalarning xatti-harakatini taqlid qilishga qiziqadi. Bunda ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan ishbop o'yinlardan foydalanish katta ahamiyat kasb etadi. Bolalarga mo'ljallangan ishbop o'yinlar takrorlash, mustahkamlash, o'tilganlarning qay darajada o'rganilganligini (diktantlar, musobaqalar, krossvordlar, sirtqi sayohatlar rolli o'yinlar, dramatik sahnalar tarzida) aniqlash maqsadida o'tkaziladi.

Ishbop o'yinlarni hayotiy vazifalarni imitatsiya va modellashtirish asosida tashkil etish samarali natijalarga olib keladi. Bunday o'yinlar faqat bilishga oid bo'lmay, dunyoqarashni kengaytirish hamda hissiy ta'sir etishi bilan ham xarakterlidir.

Masalan, «Nima uchun?», «T-chizma», «FSMU», «Tarmoq (Klaster)», «Ikki qismlik kundalik» kabi innovatsion metodlardan foydalanganda o'quvchilarda ijodiy faoliyatni rivojlantirishga bevosita yordam beradi.

To'g'ri tashkil etilgan dars o'z samarasini beradi, albatta. Ammo har bir bosqichda qo'llaniladigan metodlarni chuqurroq o'rganmay turib, dars samaradorligini oshirib bo'lmaydi.

Ta'lim standartlari va me'yorlari hamda an'anaviy ravishda ta'lim natijalarini baholash uchun foydalaniladi. O'quvchining natijalari standartga qanchalik yaqin bo'lsa, uning o'quv faoliyati shunchalik yuqori baholanadi. O'quvchi tomonidan haqiqiy egallangan va yaratilgan bilimlar hajmi to'la darajada nazorat qilinmaydi, chunki o'quvchilarning standart doirasidan tashqaridagi shaxsiy bilim yoki boshqa natijalari an'anaviy maktab nazaridan chetda qolib keladi.

Ijodkorlikda o'quv natijalarini baholashga yondashuv o'zgacha. Tashqi berilgan natijalarga erishilganlik darajasi emas, balki ko'pincha undan chetga chiqishlar tekshiriladi. Ijodkorlikni baholashda o'quvchilar ta'limiy natijalarining asosiy parametri- standartlarning minimum talablariga mos kelishi emas, balki o'quvchining shaxsan ta'limiy o'sish darajasidir.

An'anaviy ta'limda o'quvchi ta'lim mazmunini saralashda amalda ishtirok etmaydi. Ijodkorlik faoliyatida esa ta'limda o'quvchi ta'limiy samarasi ta'limning yangi mazmunini saralashda ishtirok etadi; bilimning hajmi, malakasi, faoliyat turlari hamda o'quvchining foydalaniladigan usullari cheklanmagan bo'ladi.

O'quvchilarga beriladigan ta'lim standarti ko'pincha o'quvchi shaxsiga, uning haqiqiy ta'limiy faoliyatiga bog'liq bo'lmagan materiallarni ham vujudga keltiradiki, bu tayyor insholar, referatlar va boshqa yozma manbalarning paydo bo'lishiga olib keldi. Ta'lim mahsulining bunday turini ta'limning maktab tizimi taqozo qiladi. Kompyuter texnologiyasi bu jarayoni yanada qulay va variativ qilib qo'yimoqda. Tayyor kontrol ishlar, referatlar hamda shu kabi internet tarmog'iga joylashtirilgan materiallarning muttasil ko'payib borayotgan to'plamlari o'quvchilarga tayyorgarlik ko'rmay hamda zarur ishlarni bajarmay turib, imtihonlar topshirishlarini osonlashtirmoqda.

Ta'lim standartlarini tuzishda ijodiy yondashuv kurs yoki mavzuning o'rganish natijasi sifatida tayyor fan mazmunini bermaydi, biroq

o'quvchidan yangi mazmunni, ya'ni uning shaxsan ta'limiy o'sishini talab qiladi.

Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar ijodiy faoliyatini rivojlantirishda topishmoqlar xalq og'zaki ijodining kichik va qadimiy janrining ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati beqiyosdir.

Topishmoqni o'rganish, unga javob topish orqali bolalar predmetlarning kelib chiqishi, uning inson hayotidagi o'rni va roli haqida tasavvurga ega bo'ladilar, ularning qiziqishi ortadi, ongi va tafakkuri o'sadi, fikrlash qobiliyati rivojlanadi, tabiat va hayvonot olamini sevish, ardoqlash kabi hissiyotlari tarbiyalanadi. Topishmoqlardan dars jarayonida foydalanish orqali o'quvchilarning nutqi boyiydi, takomillashadi. Ular ifodali, mazmunli o'qishga o'rganadilar.

Topishmoqlarning matn mazmuni bilan bog'liq ravishda o'rganilishi o'quvchilarning bir tomondan matn mazmunini to'liqroq tushunishi va yaxshi esda saqlashiga turtki bo'lsa, ikkinchidan, ularning darsdagi faolligini oshiradi, dam olish muhitini yaratadi, ma'naviy-axloqiy jihatdan kamol toptiradi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Bugungi kunda ta'limni tashkil etishning qanday shakllari keng tarqalgan?
2. Ta'limni tashkil etishning individual tizimiga izoh bering.
3. Sinf-dars tizimining afzalligi va kamchiliklari nimalarda namoyon bo'ladi?
4. Ma'ruza-seminar tizimining o'ziga xosligini izohlang.
5. Dars deb nimaga aytiladi?
6. Darsning qanday turlari mavjud?
7. Darsga qo'yiladigan talablarni tushuntirib bering.
8. O'qituvchining darsga tayyorgarlik ko'rishi qanday bosqichlarni o'z ichiga oladi?
9. Ta'limni tashkil etishning yordamchi shakllariga nimalar kiradi?
10. Maktabdan tashqari ta'limni tizimli isloh qilish.

10-MAVZU: O‘QUVCHILARNING IJODIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA QO‘SHIMCHA TA‘LIMNING O‘RNI

Reja:

- 1. O‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda qo‘shimcha ta‘limning asosiy maqsadi va vazifalari.**
- 2. O‘quvchilarda iqtidorni erta aniqlash va tashxislash usullari.**
- 3. Iqtidorli bolalar turlari.**

Tayanch so‘zlar: Ijodiy qobiliyat, qo‘shimcha ta‘lim, iqtidor, ijodkorlik, bolalar darsliklari, san‘at turlari, iqtidorli bolalar, chaqqonlik, tezkorlik, liderlik.

1. O‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda qo‘shimcha ta‘limning asosiy maqsadi va vazifalari

Ijod o‘ziga xosdir va har bir odamda mavjud. Bola ijodining rivojlanishiga genetik asos va ijtimoiy-pedagogik xususiyatlarning mavjudligi yordam beradi. Bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun doimiy ravishda aniq ma‘lumotlarni berish va rivojlantirishga hissa qo‘shadigan ijodiy, o‘quv faoliyati holatini yaratish kerak. Ijodiy qobiliyat nafaqat faoliyatda namoyon bo‘ladi, balki unda shakllanadi. O‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish bu ijodiy ishlar, loyihalar, o‘yin, muammoli vaziyatlar, o‘quv va kognitiv jarayonni tashkil etishda ijodkorlik elementlarini qo‘llash natijasidir. Har qanday odam yangi, o‘ziga xos, g‘ayrioddiy narsaga e‘tiborini tez qaratadi. Hatto kichkina bola ham o‘yinchog‘ini yaxshi o‘rganib olgan bo‘lsa ham, undan o‘z maqsadiga muvofiq foydalanmaydi. Bola uni avvaliga o‘ziga xos bo‘lmagan funksiyalari bilan boshqa obyekt sifatida ishlatishga harakat qiladi. Shunday qilib, yaratish qobiliyati bolaga erta bolalikdan paydo bo‘ladi. O‘quv ijodiy faoliyatda ijodiy shaxsni rivojlantirishda quyidagilar ahamiyatga ega: aqliy faoliyat, o‘rganish tezligi, zukkolik, aniq amaliy ishlarni bajarish uchun zarur bo‘lgan atamalarni o‘rganishga intilish; muammoni tanlash va hal qilishda mustaqillik, mehnatsevarlik, asosiy narsani turli xil va har xil narsalarda farqlay olish qobiliyati va boshqalar. Ijodiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan fazilatlarni keng va samarali rivojlantirishning natijasi mustaqil ravishda yaratilgan (ijodiy)

buyum bo'lishi kerak: model, maket, o'yinchoq va shunga o'xshash narsalar. Shu bilan birga, ma'lum bir buyumni yaratish uchun, umumiy ma'lumotdan tashqari, umumiy kasbiy bilimlar ham zarur, shu jumladan, faoliyat usullari: asboblarni ishlatish qoidalari, buyumni tayyorlash texnologiyasi, badiiy kompozitsiyalar yaratish qoidalari va eng muhimi, ularni yuqori darajada o'zlashtirish. Maktab o'quvchilari (hatto yosh bolalar) ham o'zlarining shaxsiy qiziqishlari, qobiliyatlari, moyilligi borligi sababli ijodkorlikning namoyon bo'lishini rag'batlantiradigan turli xil ishlarni o'quv jarayoniga kiritish kerak. Bunday xilma-xil ishlar, o'quvchilarni har tomonlama sinab ko'rish har bir kishining qobiliyatini aniqlash va rivojlanish uchun sharoit yaratish, o'quv jarayonini bolalar uchun qiziqarli qilish imkonini beradi.

Inson faoliyatining biron bir sohasidagi ijodkorlik aks ettirishning iloji yo'q – bu tabiiy va ijtimoiy voqelikni o'zgartirishdir. Yangisini yaratish bu sirli operatsiya emas, balki mavjud xususiyatlarni ma'lum xususiyatlar va qonunlar asosida o'zgartirish. XIX va XX asr oxirlarida tadqiqotning maxsus sohasi sifatida ijodkorlik fani shakllana boshladi, bu ijodkorlik psixologiyasi deb nomlandi⁵⁵. Unda markaziy va boshlang'ich o'rinni jarayon sifatida ijod tushunchasi egallaydi. Ijodiy jarayon mehnat, ongsiz mehnat va ilhom bosqichlariga bo'linadi. Mehnat ong sohasini tarkib bilan to'ldirish uchun zarur bo'lib, keyinchalik ongsiz sohada qayta ishlanishi kerak. Shuningdek, ongsiz mehnat va ilhomni rag'batlantirish kerak. Yangi ijodni yaratish uchun ma'lum bilimlarga ega bo'lish kerak, chunki har qanday yangi narsa eski asosida paydo bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, ijodiy faoliyatning asosi ong sohasini tarkib bilan to'ldirish uchun zarur bo'lgan mehnat faoliyati bo'lib, keyinchalik ongsiz sohada qayta ishlanishi kerak. Agar inson ishlamagan bo'lsa, unda ma'naviy va moddiy jihatdan yangi ijod paydo bo'lmaydi. Mehnat inson faoliyatining asosi, tarixiy asosidir. Mehnat qobiliyatlarni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Qobiliyatlar, asosan, yetakchi faoliyat sharoitida rivojlanadi: maktabgacha yoshda – o'yinda, boshlang'ich va o'rta maktab yoshida – o'qishda. Ularning keyingi rivojlanishi o'smirlik davrida, o'qish bilan bir qatorda, bolalar ko'proq yoki kamroq muntazam ravishda ishlay boshlaganda paydo bo'ladi.

Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish yo'lini har bir o'qituvchi har bir sinf uchun individual ravishda tanlaydi, u ijodiy qobiliyatlarni

⁵⁵ X.Ibragimov, Sh.Abdullayeva. Pedagogika. –Toshkent, 2007.

rivojlantirish yo‘llarini farq qilishi mumkin. Bu yerda o‘qituvchining ijodi namoyon bo‘ladi.

Bolalarni o‘z ishlari haqida gapirishga doimo o‘rgatish kerak. Nutqni rivojlantirishga qo‘shimcha ravishda, bu ularning xatti-harakatlaridan xabardorlikni oshirishga olib keladi. Ba‘zan bu mahsulotni yaratish jarayoniga ta’sir qiladi. Bola o‘z hunari haqida gapirish uchun nima kerakligini bilgach, qadamlar orqali diqqat bilan o‘ylashni boshlaydi, materiallarni tanlaydi. Agar bu badiiy asar bo‘lsa, unda reja, his-tuyg‘ular, mumkin bo‘lgan narsalar haqida gapirishni so‘rang. Shuni ham ta’kidlashni istardimki, bolalarning jamoaviy ijodiga katta ahamiyat berish, juft va kichik guruhlarda ishlash muhim hisoblanadi. Bolalarni asta-sekin jamoaviy ijodiy ishlarga ko‘niktirish kerak, shu bilan birga, faol bolalarni kamroq faol bolalar bilan birlashtirish yaxshidir. Bolalarni o‘zlarining qobiliyatlariga qarab ishlarni guruhlarga taqsimlashga o‘rgatish kerak. Shu bilan birga, hatto darsga faol qatnashmaydigan bolalar ham o‘zlarining g‘oyalarini taklif qila boshlaydilar, o‘zlarining yashirin imkoniyatlaridan foydalanib, iloji boricha yaxshiroq harakat qiladilar, ular hali ham taxmin qila olmagan guruhning umumiy darajasiga yetishadilar. Bunday guruh ishlarining natijalari mutlaqo oldindan aytib bo‘lmaydigan va juda qiziqarli bo‘lishi mumkin. Yuqorida aytilganlarning barchasi o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga hissa qo‘shadi, ma’lum darajada bola shaxsiyatining universal xususiyatlaridan foydalanishga imkon beradi. Bola birinchi bo‘lib maktab ostonasidan o‘tib, bilim olamiga kiradi, u yerda ko‘pgina noma’lum narsalarni kashf qilishi, har xil faoliyat turlarida o‘ziga xos, nostandart yechimlarni izlashi kerak bo‘ladi. Uni amalga oshirish har bir bolaning bilimi, qiziqishlari, qobiliyatlarini rivojlantirish zarurligini taqozo etadi.

2. O‘quvchilarda iqtidorni erta aniqlash va tashxislash usullari

Iqtidorli o‘quvchilarni izlash, aniqlash va tarbiyalashning asosiy maqsadi respublikaning ilmiy va ijodiy salohiyatini rivojlantiruvchi intellektual salohiyati bor yoshlarni tayyorlash, yordam berish, iste’dod sohiblariga bilimning tegishli sohalari va fanning aniq yo‘nalishlari bo‘yicha o‘z qobiliyatlarini namoyon etish va rivojlantirish hamda ulardagi noyob iste’dodni ro‘yobga chiqarish uchun imkoniyatlar yaratishdan iboratdir. Bir so‘z bilan aytganda, ta’lim muassasalarida

o'quvchilar shaxsining rivojlanishi, ularning qiziqishlari, iqtidorlarini ro'yobga chiqishi, mustaqil bilim olishlariga va ijodiy mehnat qilishlariga shart-sharoit yaratish lozim. Shuning uchun ham davlat iste'dodli yoshlarni alohida qo'llab-quvvatlaydi. Ta'lim muassasalarining iqtidorli o'quvchilari maxsus psixologik va pedagogik test o'tkazish orqali aniqlanadi. Bunday o'quvchilarni maqsadli hayotga yo'llashda ta'lim muassasalarining vazifalari quyidagilardan iboratdir:

- iqtidorli o'quvchilarning intellektual salohiyati, chuqur bilim olishi va qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish;
- individual (yakka tartibda) ishlashga safarbar qilish;
- ilm-fan taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlari bo'yicha ilmiy jamiyat ishlariga iqtidorli o'quvchilarni keng jalb etish;
- iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashda maktabda iqtidorli o'quvchilar haqidagi ma'lumotlar banki va ularni doimiy tashxislash monitoringini shakllantirish;
- ular bilan ishlashning ilg'or pedagogik texnologiyalarini aniqlash;
- oliy ta'lim muassasalari, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi tizimida faoliyat yuritayotgan yetuk mutaxassislar bilan hamkorlik qilish.

Iqtidorli o'quvchini maqsadli tayyorlash dasturlarida ular egallashi zarur bo'lgan quyidagi omillar nazarda tutiladi: fanlarni yuqori darajada o'zlashtirish; kompyuter bilimdonligi hamda dasturlashtirishni chuqur bilish; chet tillaridan savodxonlik; ilmiy-ijodiy ishlarni bajarish jarayonida mustaqil fikrlash, yangi fikr-mulohazalarni bildirish olish ko'nikma va malakalarini egallash; soha bo'yicha yangiliklarni tezkorlik bilan egallash; davlatning ichki va tashqi siyosatini to'g'ri tushunadigan hamda uni qo'llab-quvvatlaydigan, vatanparvar, barkamol inson sifatida o'zini namoyon etish. Iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashda ustoz-shogird an'anasiga qat'iy rioya etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonga ilmiy rahbar sifatida o'quvchilarni maqsadli tayyorlash dasturi bo'yicha yetarli bilimga ega bo'lgan o'qituvchilar jalb etiladi. Bunday qobiliyatli o'quvchilarga ilmiy rahbar etib ijodiy va uslubiy ishlash tajribasiga ega bo'lgan o'quv uslubiy va ilmiy faoliyati bo'yicha reytingi yuqori bo'lgan o'qituvchilar tanlanadi⁵⁶.

2019-yilda mamlakatimizda iqtidorli bolalar bilan ishlash va ularning qobiliyatini yanada rivojlantirish bo'yicha takomillashtirish ishlari boshlandi.

⁵⁶ Toxtaxodjayeva M.X. va boshqalar, Pedagogika. – Toshkent, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.

Barcha maktablardagi ta'lim sifatini oshirish bo'yicha lokomotiv vazifasini o'tovchi Prezident maktablari tashkil etildi. Prezident maktablari barcha hududlarda faoliyat boshladi.

Yosh avlodni Vatanga muhabbat va yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash uchun Prezident maktablarida o'zbek tilida o'qitiladigan ona tili va adabiyoti, tarix va boshqa fanlarni chuqur o'rganishga alohida e'tibor beriladi.

9–11-sinf o'quvchilarining qiziqish va xususiyatlariga qarab, Prezident maktabida ta'lim o'quv jarayonini individualizatsiya qilingan holda olib boriladi.

Prezident maktabi bitiruvchilari belgilangan tartibda davlat tomonidan tasdiqlangan shahodatnoma, attestat bilan bir qatorda, xalqaro darajadagi tegishli dastur diplomi (International Baccalaureate, Advanced Placement yoki International Advanced Levels)ga ega bo'ladi. Bu esa o'z navbatida xorijiy oliy o'quv yurtlariga kirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, 2019-yil davomida bir necha ijod maktablari tashkil etildi. Ayni vaqtda mamlaktimizdagi 12 ta ijod maktablarida iqtidorli bolalar tahsil olmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-maydagi "Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4306-son Qarori qabul qilindi.

Mazkur qarorga ko'ra endilikda xalqaro olimpiada g'oliblari va ularning o'qituvchilari bir martalik pul mukofoti bilan taqdirlanadi:

1-o'rin (oltin medal) uchun – 500 (111,5 mln. so'm), o'qituvchisiga – 450 baravar (100,35 mln. so'm);

2-o'rin (kumush medal) uchun – 300 (66,9 mln. so'm), o'qituvchisiga – 250 baravar (55,75 mln. so'm);

3-o'rin (bronza medal) uchun – 200 (44,6 mln. so'm), o'qituvchisiga – 150 baravarida (33,45 mln. so'm).

2019-yilda O'zbekiston terma jamoasi Xalqaro olimpiadalarda jami 8 ta medalni qo'lga kiritdi. Jumladan, 11–22-iyul kunlari Buyuk Britaniyaning Bat shahrida bo'lib o'tgan 60-Xalqaro matematika olimpiadasida (IMO) O'zbekiston jamoasi 1 ta bronza medal (2018-yilda medal olinmagan) va 3 ta diplom, 14–21-iyul kunlari Vengriyaning Seged shahrida bo'lib o'tgan 30-Xalqaro biologiya olimpiadasida (IBO) O'zbekiston jamoasi 3 ta bronza medal (2018-yilda medal olinmagan), 21–30-iyul kunlari Fransiyaning Parij shahrida bo'lib o'tgan 51-Xalqaro kimyo olimpiadasida (IChO) O'zbekiston jamoasi 2 ta kumush va 2 ta bronza medal (2018-yilda 2 ta bronza medali)

sohibi bo'ldi. 2019-yilda xalqaro olimpiada sovrindorlari va ularning o'qituvchilarini rag'batlantirish uchun 714 mln. so'm mablag' ajratildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev ilgari surgan 5 tashabbus doirasida yurtimiz umumta'lim maktablarida turli to'garaklar, seksiyalar va klublar faoliyati yo'lga qo'yildi. Xususan, madaniyat va san'at yo'nalishidagi to'garaklarga 779 ming, jismoniy tarbiya va sport bo'yicha seksiyalar 1,1 million, axborot texnologiyalari yo'nalishiga to'garaklar 444 ming, kitobxonlik klublariga 264 ming nafar o'quvchi, shuningdek 377 ming nafar qizlar ijtimoiy faol hayotga jalb etildi. Jami 2,9 million nafar o'quvchi to'garaklar, seksiyalar va klublarga jalb etilib, umumiy ko'rsatkich 47,5 foizni tashkil etdi.

2020-yilda Xalq ta'limi tizimida quyidagi ustuvor vazifalar amalga oshirildi:

10–11-sinf o'quvchilarini oliy ta'lim muassasalariga o'qishga kirishga yaxshiroq tayyorlash uchun ularning qiziqish va xususiyatlarini hisobga olgan holda bosqichma-bosqich variativ o'quv rejalari joriy etildi (15 ta fan o'rniga 8 ta fan chuqurlashtirib o'qitiladi).

Xususiy sektorni, shu jumladan davlat-xususiy sheriklik tamoyili asosida ta'lim muassasalarini tashkil etish ustuvor vazifamiz bo'lib qoldi.

Osiyo taraqqiyot banki bilan Sergeli tumanida maktablarni qurish, ta'mirlash, jihozlash hamda ekspluatatsiya qilish bo'yicha loyiha davlat-xususiy sheriklik ko'rinishida amalga oshirildi.

“Zamonaviy maktab” loyihasi bo'yicha qurilish, jihozlash va maktab faoliyatini tashkil etish bo'yicha talablar ishlab chiqildi. Ushbu talablarga mos namunaviy maktablar loyihalari yaratildi.

Darsliklar mazmunan qayta ko'rib chiqiladi. Darslarda muqobil darsliklardan foydalanish yo'lga qo'yish rejalashtirilgan.

2020-yilning mart oyida boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligi (EGRA) va matematik savodxonligini (EGMA) baholash to'laqonli amalga oshirilishi orqali boshlang'ich ta'lim sifati ilk bor xalqaro darajada baholanadi hamda uni sifatini oshirish bo'yicha aniq choralar belgilab olindi.

Xalq ta'limi tizimida “Elektron kundalik”, gis.uzedu.uz, ish.uzedu.uz, online-maktab.uz, kitob.uz, stat.uzedu.uz, emis.uzedu.uz, Khan Academy O'zbek axborot tizimlari joriy etilish qamrovi kengayadi. Natijada qog'oz ko'rinishidagi sinf jurnallari va kundalik daftarlari bosqichma-bosqich bekor qilindi.

Elektron kitoblar hamda o'zbek tilida onlayn darsliklar bazalari shakllanadi. Internet orqali barcha maktablar va ochiq ish o'rinlari haqida interaktiv ma'lumotlar olish imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, o'quvchilar uchun har chorakda onlayn olimpiadalar tashkil qilish uchun olympiad.uzedu.uz ishga tushirildi.

AQShlik hamkorlar bilan ingliz tili o'qituvchilarining til bilish darajasi baholanadi va ularning malakasini oshirish bo'yicha choralar ko'riladi (English Speaking Naiton loyihasi). Rossiyalik hamkorlar bilan rus tili o'qituvchilarining til bilish darajasi baholanadi va ularning malakasini oshirish bo'yicha choralar ko'rildi.

O'zbek tilini o'qitishni soddalashtirish va o'quvchilarda o'zbek tili ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha o'quv dasturi qayta ko'rib chiqiladi. AQShlik hamkorlar bilan birgalikda Axborot texnologiyalarini o'qitish bo'yicha dasturlar va o'quv qo'llanmalari takomillashtirish bo'yicha loyiha boshlanadi (IT Nation loyihasi). Biologiya, kimyo, matematika, fizika, informatika va axborot texnologiyalari bo'yicha qo'shimcha fan olimpiadalari o'tkaziladi hamda xalqaro nufuzli fan olimpiadalariga tizimli tayyorgarlik yo'lga qo'yildi.

O'quvchilarda milliy g'oya va vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirishga qaratilgan "Tarbiya" fani bosqichma-bosqich joriy etildi.

Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish vositasi sifatida deyarli barcha atrofdagi narsalar va vaziyatlardan foydalanishingiz mumkin. Ijodkorlik yaratishni anglatadi. Shuning uchun bolaning darslaridagi asosiy maqsad – uni qanday qilib tasvirlashni o'rgatish va oxirida nimani kashf etganini tushunishdir. Ba'zida, biz bilmagan holda, o'yin va muloqot orqali bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiramiz. Ammo, barkamol rivojlanish uchun mustahkamlik va uslubiyat zarur. Agar qiziqish sizni zaiflashtira boshlaganini his qilsangiz, o'yinni qoldiring. Ammo uzoq muddatli tanaffuslar ham amalga oshirilmaydi. Bolalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish dasturini yaratishning eng yaxshi usuli. Dasturda rivojlanishning barcha usullari – vizual, og'zaki va amaliy bo'lishi kerak. Vizual usullar har qanday suratlarni ko'rish, chizilgan yoki haqiqiy ko'rishni o'z ichiga oladi. Masalan, bulutlarni o'rganayotganda, ular nimaga o'xshashligini aniqlang. Og'zaki usullarga aloqa, hikoyalar, suhbatlarning turli shakllari kiradi. Misol uchun, ertaklarning birgalikdagi tarkibi, o'z navbatida, bir uchastka bo'yicha hukmni o'ylaydi. Amaliy usullar o'yinlarni, turli modellarni yaratish va ulardan foydalanishni va

rivojlanish mashqlarini bajarishni o‘z ichiga oladi. Barcha usullarni birlashtirib, siz o‘zingizning intellektual qobiliyatlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan bolaning keng qamrovli rivojlanishiga erishishingiz mumkin.

Muammoli ta’lim orqali o‘quvchilar ijodiy faoliyatini shakllantirish. O‘qitishda muammoli ta’limdan foydalanish ham, ijodiy faoliyatni shakllantirishda samarali hisoblanadi. O‘quvchilarning biror-bir haqiqatni mustaqil izlashi va kashf etishi bilan bog‘liq bo‘lgan ta’lim metodlaridan evristik yoki tadqiqotchilik metodlari bilan birga, o‘quvchilarni ijodiy fikr “laboratoriyasi”ga olib kiradigan jarayon ham asosiy ahamiyatga egadir. Muammoli ta’lim shu jihatdan bir qancha afzalliklarga ega:

1. U o‘quvchilarni mantiqiy, ilmiy, didaktik, ijodiy fikrlashga o‘rgatadi.
2. U o‘quv materialini ishonarli qiladi, bu bilan bilimlarning e’tiqodga aylanishiga ko‘maklashadi.
3. U odatda, ancha ta’sirchan bo‘lib, chuqur intellektual his-tuyg‘ular, shu jumladan ko‘tarinki ruh, hissini o‘z imkoniyatlari va kuchiga ishonch tuyg‘usini vujudga keltiradi, shuning uchun u o‘quvchilarni qiziqtiradi, o‘quvchilarda ilmiy bilishga jiddiy qiziqishni tarkib toptiradi.

4. Haqiqat qonuniyatining mustaqil “kashf etilishi” olingan bilimlarni unutmasligi aniqlab chiqilgan, mustaqil hosil qilingan bilimlar unutilgan taqdirda ham ularni tezda qayta tiklash mumkin.

Muammoli ta’limning asosiy maqsadi- bilim oluvchilarning mustaqilligi va faolligini oshirish, tafakkurini rivojlantirish, o‘zlashtirish natijasida bilimlarni amaliyotga tatbiq etilishini kuchaytirishdan iborat.

Demak, muayyan mavzuni muammo shaklida olib chiqish yo‘li bilan egallanadigan bilim, ko‘nikma va malakalar yig‘indisi muammoli ta’lim deyiladi.

Muammoli ta’lim quyidagilarda ko‘rinadi:

1. Muammo.
2. Muammoli savol.
3. Muammoli vazifa.
4. Muammoli topshiriq.
5. Muammoli vaziyat.

Muammoning o‘zi yunoncha “problem” so‘zidan olingan bo‘lib, vazifa, topshiriq degan ma’nolarni anglatadi.

Muammoli vaziyat – subyektning psixologik holatini ifodalab, muammo bilan duch kelganda, aqliy qiyinchilikni paydo bo‘lishi zudlik

bilan hal qilishiga xalaqit beradigan yangi bilim va harakat usullarini izlash, ularni topib hosil bo'lgan qiyinchiliklarni bartaraf etishni ta'minlaydi. Bu esa muammoga psixologik jihatdan yondashishni talab etadi.

Masalan, o'quvchilarining yosh xususiyati bilim saviyasidan kelib chiqqan holda muammoli vaziyatlar yaratishning quyidagi usullaridan foydalanish mumkin:

1. Ona tili darsligida berilgan mavzularni qiyoslab o'rgatish orqali muammoli vaziyat yaratish, chunonchi o'rganilayotgan har bir mavzu o'quvchilardan tovushlar, so'zlar va gaplarni qiyoslashni shu asosda umumlashmalar hosil qilishni talab etadi. Bu ham o'z-o'zidan ravshanki, muammoli vaziyatni yuzaga keltiradi. O'quvchilarda "Nima uchun?" degan savolga javob izlashga ehtiyoj tug'iladi. Masalan "unli va undosh tovushlar" mavzusi o'rganilayotganda o'quvchi avval unli va undosh tovushlarni to'g'ri nomlashni, keyin qiyoslashni, unli va undoshlar ishtirokida so'zlar, so'zlardan esa gaplar hosil qilishni, ularning bir-biridan farqlarini aniqlashni talab etadi.

Muammoli savollar berish orqali muammoli vaziyat yaratish. O'qituvchi dars mashg'ulotini muammoli savolni o'rta tashlash bilan boshlaydi.

3. Iqtidorli bolalar turlari

Iqtidor – shaxsning muayyan faoliyatda yuksak natijalarga erishishini ta'minlaydigan intellektual, ijodiy hamda shaxsiy psixologik xususiyatlar majmuyi hisoblanadi. Pedagogik va psixologik tadqiqotlarda iqtidor tushunchasi turlicha talqin qilinadi. Masalan, **J. Renzulli** o'z modelida iqtidorni uch omil – yuqori intellekt, ijodkorlik va motivatsiya birligi sifatida izohlaydi. **L.S. Vigotskiy** esa iqtidorni bola faoliyatidagi "yaqin rivojlanish zonasi" orqali ochib beradi. Shu bois iqtidorli bolalarni faqat intellektual daraja bilan emas, balki ijodiy, ijtimoiy, amaliy ko'nikmalari bilan ham tavsiflash lozim. Iqtidorli bolalarni aniqlash, ularning qobiliyatlarini to'g'ri yo'naltirish va rivojlantirish ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biridir. Psixologlar va pedagog olimlarning ilmiy-tadqiqotlari iqtidorli bolalar turli yo'nalishlarda namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Ular:

– intellektual iqtidorli bolalar;

- ijodiy iqtidorli bolalar;
- liderlik (tashkiliy) qobiliyatga ega bolalar;
- sport yoki jismoniy iqtidorli bolalar;
- akademik iqtidorli bolalar.

Intellectual iqtidorli bolalar yuqori IQ ko‘rsatkichlari, tezkor fikrlash va mantiqiy tahlil qilish qobiliyati bilan ajralib turadilar. Shuning bilan bir qatorda murakkab masalalarni hal etishda noodatiy yechimlar topishga muvaffaq bo‘lib, dasturiy materiallarni tez va oson o‘zlashtiradi va sinfdoshlaridan oldinda boradi.

Ijodiy iqtidorga ega bo‘lgan bolalarda esa yangilik yaratish, noodatiy g‘oyalarni ilgari surish va original fikr yuritishga moyillik kuchli bo‘ladi. Ular musiqa, tasviriy san‘at, adabiyot, teatr kabi sohalarida erta iste’dod ko‘rsatadilar, fantaziya va tasavvur kuchi ularning asosiy belgisi hisoblanadi.

Liderlik qobiliyatiga ega bolalar guruh yoki jamoani boshqarish, tengdoshlarini birlashtirish, nizolarni hal qilishda faol qatnashadilar. Ijtimoiy munosabatlarda faol, o‘z fikrini qat’iyat bilan bildiradi, tashabbuskorlik va mas’uliyat hissi kuchli bo‘ladi.

Sport va jismoniy iqtidorli bolalar tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, muvofiqlashtirish qobiliyatlari yuqori rivojlangan, sport musobaqalarida yetakchi o‘rinlarni egallash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Akademik iqtidorli bolalar fanlarning muayyan sohalariga chuqur qiziqish bildiradilar (matematika, fizika, tarix, tilshunoslik). Kitob o‘qishga, ilmiy izlanishga, mustaqil o‘rganish, ilmiy kashfiyotlarga qiziqish kuchli bo‘ladi.

Nazorat savollari:

1. Ijodiy qobiliyat deganda nimani tushunasiz?
2. O‘quvchilarda ijodiy qobiliyatni aniqlashning qanday yo‘llari bor?
3. Iqtidorli bolalar bilan ishlashning qanday tizimi bor.
4. Bolalar ijodiy qobiliyatini aniqlashda nimalarga e’tibor qaratish zarur?
5. Bolalar ijodiy qobiliyatini rivojlantirishning qanday xususiyati bor?
6. Iqtidorli bolalarning qanday turlari bor?

11-MAVZU: O‘QUVCHILARNING BILIM, KO‘NIKMA VA MALAKALARINI TASHXIS ETISH

Reja:

- 1. Ta’lim olganlikni tashxis etishning mohiyati.**
- 2. O‘quv jarayonida nazorat va hisobga olish funksiyalari**
- 3. Ta’lim olganlikni natijalarini tekshirish va baholash tamoyillari.**
- 4. O‘quv faoliyati natijalarini hisobga olish turlari, shakllari va metodlari**
- 5. Bilim, ko‘nikma, malakalarni baholash mezonlari.**
- 6. Metodik, didaktik, pedagogik talablarning mazmun-mohiyati.**

Tayanch so‘zlar: tashxis, tashxis etish, nazorat, hisobga olish, tekshirish, baholash, baho, ta’lim sifati, monitoring.

1. Ta’lim olganlikni tashxis etishning mohiyati

Tashxis – bu didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilash demakdir. Tashxissiz didaktik jarayonni samarali boshqarish, mavjud sharoit uchun optimal natijalarga erishish mumkin emas.

Didaktik tashxislashning maqsadi o‘quv jarayonida kechadigan barcha jihatlarni uning mahsuli bilan bog‘liq holda, o‘z vaqtida aniqlash, baholash va tahlil qilishdan iborat.

Tashxislash nazorat, tekshirish, baholash, statistik ma’lumotlar to‘plash, ularni tahlil qilish, dinamika, tendensiyalarni aniqlash, voqealarning keyingi rivojini taxminlashni o‘z ichiga oladi.

O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini nazorat qilish, baholash tashxislashning zaruriy tarkibiy qismlari sanaladi.

Ta’lim jarayonida nazorat va hisobga olish, ularning vazifalari. Ta’lim jarayonining muhim tarkibiy qismlaridan biri – nazorat va hisobga olishdir⁵⁷. Bu tushunchalar o‘ziga xos mohiyat va xususiyatlarga ega. O‘qituvchi nazorat va hisobga olishni to‘g‘ri tashkil etsa, ta’lim jarayonining samaradorligi ortadi. Buning uchun o‘qituvchi o‘quvchining o‘quv materiallarini o‘zlashtirish darajasini aniqlab borishi lozim.

⁵⁷ O‘.Asqarova. Pedagogikadan amaliy mashqlar va masalalar. /O‘quv qo‘llanma.–Toshkent, Istiqlol, 2005.

Nazorat (ta'lim jarayonida) ta'lim oluvchining bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash, o'lchash va baholash jarayonini anglatadi. Aniqlash va o'lchash esa tekshirish deb ataladi.

Tekshirish – nazoratning tarkibiy qismi bo'lib, uning asosiy didaktik vazifasi o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida aks aloqani ta'minlash, pedagog tomonidan o'quv materialini o'zlashtirish haqida obyektiv axborot olinishi hamda bilimlardagi kamchilik va nuqsonlarni o'z vaqtida aniqlashdir. Tekshirishning maqsadi nafaqat o'quvchining bilim darajasi, sifati, balki uning o'quv mehnati hajmini ham aniqlashdan iborat.

O'quvchilarning bilim va malakalarini tekshirish quyida ko'rsatilgan mantiqiy ketma-ketlikda olib borilishi kerak:

Tekshirish tizimidagi birinchi bo'g'in ta'lim oluvchilarning bilim darajasini oldindan aniqlash hisoblanadi. Odatda, u o'quv yili boshida o'quvchilar tomonidan avvalgi o'quv yilida o'zlashtirilgan bilimlari darajasini aniqlash maqsadida o'tkaziladi. Bu kabi tekshirish, shuningdek, o'quv yilining o'rtasida yangi bo'lim (kurs)ni o'rganishga kirishilganda ham o'tkazilishi mumkin va o'rinli bo'ladi.

Bilimlarni tekshirishning ikkinchi bo'g'ini har bir mavzuni o'zlashtirish jarayonidagi joriy tekshirishdir. Joriy tekshirish ta'lim oluvchilar tomonidan o'quv dasturida belgilangan ayrim alohida elementlarni o'zlashtirish darajasini tashxislash imkonini beradi. Mazkur tekshirishning asosiy vazifasi o'rgatishdir. Bunday tekshirishning shakl va metodlari turlicha bo'lib, ular o'quv material mazmuni, murakkabligi, o'quvchilarning yoshi va tayyorgarligi, ta'lim bosqichi va maqsadlari, muayyan pedagogik sharoitlarga bog'liq bo'ladi.

Takroriy tekshirish bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirishning uchinchi bo'g'ini sanalib, joriy tekshirish kabi mavzuli bo'lishi mumkin. Yangi mavzuni o'rganish bilan birga o'quvchilar avval o'rganilganlarni takrorlaydilar. Takroriy tekshirish bilimlarni mustahkamlashga ko'maklashadi, biroq o'quv ishlari bosqichini tavsiflash, bilimlarni o'zlashtirish mustahkamligi darajasini tashxislash imkonini bermaydi. Ushbu tekshirish tashxisning boshqa turlari va metodlari bilan birga qo'llanilsagina kutilgan samarani beradi.

Tizimning to'rtinchi bo'g'ini o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini yaxlit bo'lim yoki kursning alohida mavzusi bo'yicha davriy tekshirish hisoblanadi. Mazkur tekshirishning maqsadi – kursning turli qismlarida o'rganilgan o'quv materialining strukturaviy elementlari

o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'zlashtirish sifatini tashxislash. Davriy tekshirishning asosiy vazifasi – tizimlashtirish va umumlashtirish.

Tekshirishni tashkil etishda beshinchi bo'g'in ta'lim oluvchilarning, ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida egallangan bilim, ko'nikma va malakalarini yakuniy tekshirish va hisobga olishdir. O'zlashtirishning yakuniy hisobi har bir chorak va o'quv yili oxirida o'tkaziladi. U olingan baholarni qo'shib, o'rtacha arifmetik ballni mexanik tarzda chiqarishdangina iborat bo'lmasligi lozim. Bu, avvalo, mazkur bosqichda belgilangan maqsadga muvofiq tarzda amaldagi ta'lim olganlik darajasi (sifati)ni tashxislashdir.

Tekshirishdan tashqari nazorat o'z ichiga baholashni (jarayon sifatida) va bahoni (natija sifatida) ham oladi.

Baholash deb bilim, ko'nikma va malakalarni o'quv dasturida ko'rsatilgan etalon (ko'rstakich, qolip, o'lchagich)lar bilan solishtirishni aytamiz. Baho deb baholashning ball shaklida ko'rsatilgan son jihatdan o'lchamiga aytiladi.

O'zlashtirish tabellari, sinf, guruh jurnallari, reyting daftarchalari va shu kabilarda baholar shartli belgilar, kod signallari, xotiralash belgilari va hokazolar baho ko'rinishida qayd etiladi. O'quvchining o'zlashtirish darajasini baholash uchun nazorat yakunlari (natijalari) asos bo'ladi. Bunda o'quvchilar ishining ham sifat, ham miqdor ko'rsatkichlari hisobga olinadi.

2. O'quv jarayonida nazorat va hisobga olish funksiyalari

O'qituvchi o'qitish bilan bir vaqtda o'quvchilarning o'rganilayotgan mavzuni qanday qilib idrok etayotganligini nazorat qilishi, taqdim etilgan muayyan bilimlarni yodda saqlashga harakat qilishini va uni amalda qo'llash malakalarini egallashini hisobga olib borishi kerak.

Ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismlaridan biri — nazorat va hisobga olishdir. Bu tushunchalar o'ziga xos mohiyat va xususiyatlarga ega. O'qituvchi nazorat va hisobga olishni to'g'ri tashkil etsa, ta'lim jarayonining samaradorligi ortadi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchining o'quv materiallarini o'zlashtirish darajasini aniqlab borishi lozim.

Nazorat (ta'lim jarayonida) ta'lim oluvchining bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash, o'lchash va baholash jarayonini anglatadi.

O'zlashtirishni nazorat qilish va hisobga olish nazorati, o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish vazifalarini bajaradi.

Nazorat qilish vazifasi o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash va baholashdan iborat. Bu o'quv materiallarini o'rganishning keyingi bosqichiga o'tish imkoniyatlarini aniqlashtiradi hamda o'qituvchining o'quv metodlarini va usullarini to'g'ri tanlaganini nazorat qiladi. Nazorat qilish vazifasi o'quv materiallarini o'rganishning maqbul yo'llarini topish bilan bog'liqdir.

O'qitish vazifasi o'quvchilarning bilimini tekshirishda aniq ko'rinadi. Yangi mavzuni mustahkamlash jarayonida yoki uy vazifalarini tekshirishda o'quvchilarning o'tilgan mavzuni takrorlashga, ular uchun tushunarsiz bo'lgan ma'lumotlarni bilib olishlariga imkon tug'iladi.

Nazoratning tarbiyalash vazifasi shundan iboratki, o'quvchilar tekshirishga tayyor bo'lish uchun darslarni o'z vaqtida tayyorlaydilar, bo'sh vaqtlaridan unumli foydalanishga harakat qiladilar, intizomga o'rganadilar.

Agar nazoratning o'qitish va tarbiyalash vazifalari to'g'ri amalga oshirilsa, shaxsning tafakkurini rivojlantirishga, his-tuyg'ulari va axloqiy sifatlarini tarbiyalashga imkon tug'iladi. Bu esa o'z-o'zidan nazoratning rivojlantiruvchi vazifasi sanaladi.

Hisobga olish – bu o'qitishning muayyan bir davrida o'quvchilar va o'qituvchi faoliyatini umumlashtirib xulosalash.

Hisobga olish natijasida o'qituvchi ham, o'quvchi ham o'zlarining keyingi bajaradigan ishlarining shaklini va mazmunini belgilaydi. O'zlashtirishni hisobga olish o'quvchilarning bilish faoliyatini rag'batlantirib, ma'lum bir harakatlarni bajarish uchun uning irodasini tarbiyalaydi. Shuningdek, o'zlashtirishni hisobga olish o'qituvchining faoliyatini ham tashkil etadi. O'qitish metodlari va shakllarining tabora takomillashuvi natijasida baho o'qituvchining pedagogik mahorati ko'rsatkichiga aylanmoqda va o'qituvchining o'z malakasini oshirib borishida muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda.

3. Ta'lim olganlikni natijalarini tekshirish va baholash tamoyillari

Pedagogikada o'quvchilarning ta'lim olganlik natijalarini tekshirish va baholash tamoyillarining tizimi ishlab chiqilgan. Ulardan eng muhimlari xolislik (obyektivlik), tizimlilik (sistemalilik), ko'rgazmalilik

(oshkoralik) sanaladi. Xolislik (obyektivlik) tashxis testlari (topshiriqlari, savollari), tashxis jarayoni mazmunining ilmiy asoslanganligi, pedagogning barcha ta'lim oluvchilarga do'stona munosabati hamda bilim, malakalarni baholashning aniq ko'rinishda belgilangan mezonlaridan iborat. Amalda tashxisning holisligi qo'yilgan baholar nazorat metodlari va vositalaridan, tashxis o'tkazgan o'qituvchidan qat'i nazar hamma vaqt mos kelishini anglatadi.

Tizimlilik (sistemalilik) tamoyilining talabi shundan iboratki, tashxislash nazoratini ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida - bilimlarni boshlang'ich idrok etishdan to amalda qo'llashgacha bo'lgan bosqichlarida olib borish kerak. Tizimlilik barcha ta'lim oluvchilar o'quv muassasida bo'lgan birinchi kundan boshlab oxirigacha muntazam tashxisga jalb etilishini anglatadi. Ta'lim oluvchining bilimi va egallashi lozim bo'lgan barcha jihatlarni ishonchli tekshirish uchun ta'lim nazoratini tez-tez o'tkazish kerak. Tizimlilik tamoyili tashxis o'tkazishga bir butun yondashuvni talab etadiki, bunda nazorat, tekshirish, baholashning turli shakllari, metodlari, vositalari uzviy o'zaro bog'liqlikda va birlikda qo'llaniladi, bir maqsadga xizmat qiladi. Bu kabi yondashuv tashxisning ayrim metodlari va vositalarini mutlaqlashtirishga yo'l qo'ymaydi.

Ko'rgazmalilik (oshkoralik) tamoyili avvalo barcha ta'lim oluvchilarni aynan bir xil mezonlar bo'yicha ochiq sinovdan o'tkazishni anglatadi. Tashxis jarayonida belgilanadigan har bir o'quvchi reytingi ko'rgazmali, qiyosiy xarakterga ega. Oshkoralik tamoyili, shuningdek, baholarni e'lon qilish va motivatsiyalashni talab etadi. Baho mo'ljal (oriyentir) bo'lib, ta'lim oluvchilar unga muvofiq o'zlariga qo'yiladigan talablar va pedagogning xolisligi haqida fikr yuritadi. Tamoyilni amalga oshirishning zarur sharti tashxislash natijalarini e'lon qilish, ularni manfaatdor shaxslar ishtirokida muhokama va tahlil qilish, nuqsonlarni tugatishning istiqbolli rejalarini tuzish hisoblanadi.

4. O'quv faoliyati natijalarini hisobga olish turlari, shakl va metodlari

Respublikamiz oliy o'quv yurtlarida Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2010-yil 25-avgustdagi 333-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan "Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish

va baholashning reyting tizimi to'g'risidagi muvaqqat Nizom"iga oid nazorat turlari quyidagicha qilib belgilangan:

- joriy nazorat;
- oraliq nazorat;
- yakuniy nazorat.

Joriy nazorat o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning har bir o'quv ishini muntazam nazorat qilishni hamda ularning o'rganilgan mavzularni o'zlashtirish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalari darajasini tekshirishni o'z ichiga oladi. Bilim darajasini tekshirish fanning har bir mavzusi bo'yicha kundalik ballar qo'yib borishni nazarda tutadi. Joriy nazorat o'qituvchini har bir o'quvchining o'quv faoliyati bo'yicha tezkor ma'lumotlar bilan ta'minlaydi, o'qitish jarayonini boshqarishda yaxshi natija beradi, o'zlashtirmagan o'quvchilarni o'z vaqtida aniqlaydi, o'zlashtirmaslikni bartaraf etish bo'yicha choralar belgilaydi.

Oraliq nazorat – bu o'quvchilar tomonidan mazkur fanning muayyan bob yoki bo'limlarining o'zlashtirilganini tekshirish. Oraliq nazoratni o'qituvchi dars jadvali asosida darsda o'quv materialining o'ziga xos xususiyatini hisobga olgan holda o'tkazadi.

Oraliq nazorat o'tkazishdan oldin o'quvchilar ogohlantiriladi. Har bir oraliq tekshirish alohida-alohida shkala asosida baholanadi.

Yakuniy nazorat – choraklik, yarim yillik, yillik va davlat attestatsiyasi sinovlari singari turlarga bo'linadi. Yakuniy nazorat og'zaki, yozma, test hamda amaliy topshiriqlarni bajarish metodlari asosida o'tkaziladi.

Nazoratning shakli o'quv ishini tashkil etish shakliga bog'liq bo'ladi. O'qituvchi uni mavzudan kelib chiqib tanlaydi. Nazoratning asosiy besh shakli mavjud:

– **nazoratning ommaviy (frontal) shaklida** o'qituvchi o'quvchilarga materialning ma'lum bir hajmi bo'yicha savol beradi, o'quvchilar unga qisqa javob qaytaradi. Mazkur so'rash ko'pchilik o'quvchini nazorat qilishni ta'minlaydi va butun guruhni faollashtiradi. Ammo bu nazoratni o'quvchilarning bilim darajasini har tomonlama aniqlash uchun qo'llab bo'lmaydi;

– **nazoratning guruhli shaklida** o'quvchilarning ma'lum bir qismi nazorat qilinadi. O'qituvchi tomonidan o'quvchilar guruhiga vazifa beriladi va uni shu guruh bajaradi. Lekin masalani hal qilishda boshqa o'quvchilar ham qatnashishi mumkin. Guruh ishlayotgan paytda qolgan

o'quvchilar bo'sh qolmaydi, ular o'rtoqlarining bajargan ishlarini baholash uchun o'z ustilarida ishlab o'tiradi;

– **nazoratning individual shaklidan** har bir o'quvchining bilim, ko'nikma va malakasi bilan mukammal tanishish uchun foydalaniladi. Nazoratning bu shaklida, odatda, o'quvchilar javob berish uchun sinf taxtasi oldiga chaqiriladi.

– **nazoratning kombinatsiyalangan (biriktirilgan) shakli** individual nazoratni ommaviy va guruhli shakllar bilan birlashtirishni taqozo etadi. Bu nazoratni hajmi katta mavzularni barcha o'quvchilardan so'rash kerak bo'lgan vaqtda foydalanadi. Har bir o'quvchiga alohida topshiriq beriladi va bir vaqtda bir necha o'quvchini tekshirish mumkin bo'ladi.

O'z-o'zini nazorat qilish shakli ta'lim jarayonida ichki aks aloqaning bo'lishini ta'minlaydi. Nazoratning bu shakli psixologik mezonlarga asoslanadi. Uning samaradorligi o'qituvchining kasbiy mahoratiga bog'liq bo'ladi.

O'quvchilarning o'quv faoliyatini nazorat qilish **metodlari quyidagilar:** og'zaki tekshirish, yozma tekshirish, amaliy topshiriqlarni bajarishga asoslangan tekshirish, uy vazifalarini tekshirish.

Og'zaki tekshirish. Bu metod bilimlarni nazorat qilish va baholashning ancha keng tarqalgan an'anaviy usullaridan biridir.

Og'zaki tekshirishning mohiyati shunda ko'rinadiki, o'qituvchi o'quvchilarga o'rganilgan mavzuning mazmunidan kelib chiqib, savollar beradi va ularni javob berishga undaydi. Ana shu tarzda ularning o'zlash-tirish darajasini aniqlaydi. Og'zaki tekshirish o'quvchilarning bilimlarini tekshirishni savol-javob usuli asosida amalga oshiriladi. Ushbu usul ayrim hollarda suhbat usuli deb ham ataladi. Og'zaki tekshirishda o'qituvchi o'rganilayotgan mavzuni alohida qismlarga ajratadi va ularni har biridan o'quvchilarga savollar beradi. Biroq o'quvchilarning nutqini o'stirish hamda ularning chuqur va mustahkam bilimga ega bo'lishlari uchun ulardan shu yoki oldingi mavzuni butunlay esga tushirishni talab qilish mumkin.

Yozma tekshirish – o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish va baholashning eng samarali usullaridan biri bo'lib, ularning ijodiy qobiliyatlarini baholash imkonini beradi. Mazkur usulning mohiyati shundaki, o'qituvchi alohida mavzu yoki o'quv dasturining ma'lum bo'limini o'tib bo'lganidan so'ng oz vaqtning ichida barcha o'quvchilarni tekshirishi mumkin. Yozma tekshirish nazorat ishi,

insho, bayon, diktant va b. yordamida olib boriladi. Ammo o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida bevosita aloqaning yo'qligi sababli, uning fikrlashini kuzatish imkoni bo'lmaydi.

Amaliy topshiriqlarni bajarishga asoslangan tekshirish. Bajarilayotgan amaliy harakatlar (sport, mehnat harakatlari)ning to'g'riligini kuzatish yoki olingan natijalarga tayanishdan iborat bo'lishi mumkin. Amaliy tekshirish tabiiy-matematik sikldagi fanlardan o'quvchilarning o'zlashtirishini hisobga olishda keng foydalaniladi. Bu usul yordamida o'quvchilarning olgan bilimlarini amaliyotda qo'llay olish malakasi aniqlanadi.

Uy vazifalarini tekshirish. O'quvchilarning o'zlashtirishini nazorat qilish uchun ularning uyga berilgan vazifalarni bajarishini tekshirish katta ahamiyatga ega. Uy vazifalarini tekshirish o'qituvchiga o'quvchilarning o'quv ishiga bo'lgan munosabatini, o'rganilgan materialni qanchalik egallaganligini, uy vazifalarini bajarishdagi mustaqillik darajasini aniqlashga imkon beradi.

5. Bilim, ko'nikma, malakalarni baholash mezonlari

O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholash mezonlari hamma vaqt bahstalab mavzu bo'lib kelgan. Chunki u turli adabiyotlarda turlicha yoritilgan. Biroq mavjud qarashlarni umumlashtirib aytish mumkinki, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholash mezonlari har bir fanning maqsad va vazifalariga, shuningdek, sinf (guruh)dagi o'quvchilarning o'zlashtirish darajasiga tayangan holda belgilanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, shunday xulosa chiqarish mumkin:

«5» **baho** qo'yiladi, agar: a) o'quvchi dasturdagi materialni to'liq o'zlashtirib olgan bo'lsa; b) o'rganilgan mavzu bo'yicha asosiy fikrlarni ochib bera olsa; d) egallangan bilimlarni amalda erkin qo'llay olsa; e) o'rganilgan mavzuni bayon qilishda, yozma ishlarda xatolarga yo'l qo'ymasdan, ma'lumotlarni tushuntirib bera olsa.

«4» **baho** qo'yiladi, agar: a) o'quvchi o'rganilgan mavzuning mohiyatini bilsa; b) o'qituvchining savollariga qiynalmasdan javob bera olsa; d) egallangan bilimlarni amaliyotda qo'llay olsa; e) og'zaki javob berishda jiddiy xatolarga yo'l qo'ymasdan, o'qituvchining qo'shimcha

savollari bilan xatolarini to'g'rilay olsa hamda yozma ishda uncha jiddiy bo'lmagan xatoga yo'l qo'ysa qo'yiladi.

«3» **baho** qo'yiladi, agar: a) o'quvchi o'rganilgan mavzuni o'zlashtirgan, lekin mustaqil tushuntirib berishda o'qituvchining aniqlashtiruvchi savollariga ehtiyoj sezsa; b) savollarning mantiqiy tuzulishini o'zgartirib berganda, javob berishga qiynalsa; d) yozma ishda xatolari bor bo'lsa.

«2» **baho** qo'yiladi, agar: a) o'quvchi o'rganilgan mavzu haqida tushunchaga ega, biroq mavzuni o'zlashtirmagan, b) yozma ishda qo'pol xatolarga yo'l qo'ysa qo'yiladi.

6. Metodik, didaktik, pedagogik talablarning mazmun-mohiyati

Ta'lim jarayoni samaradorligini ta'minlashda metodik, didaktik va pedagogik talablar alohida ahamiyat kasb etadi. Bu talablar o'quv mashg'ulotlarining mazmuni, shakli, usullari va natijalariga ilmiy asosda yondashishni belgilab beradi. Ularni to'g'ri anglash va amaliyotga tatbiq etish nafaqat o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish, balki ularning shaxs sifatida rivojlanishini ham kafolatlaydi⁵⁸.

Metodik talablarning mazmun-mohiyati shundaki, darsning usullar, shakllar va vositalarga oid ko'rsatmalarni anglatadi.

Metodika – o'quv jarayonida o'qituvchi va o'quvchining hamkorlikdagi faoliyatini tashkil etish yo'llarini o'rganuvchi fan sifatida qoraladi.

Metodik talablarning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

- ta'lim maqsadiga mos metod va usullarni tanlash;
- o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olish;
- ta'lim jarayonida turli interfaol metodlardan foydalanish;
- nazariya va amaliyotning uzviy bog'liqligini ta'minlash;
- darslik va qo'llanmalardan oqilona foydalanish.

Didaktik talablar o'quv jarayonida qo'yiladigan umumiy ilmiy-metodik shartlar bo'lib, ular ta'limning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Didaktika esa ta'lim nazariyasi bo'lib, uning qonuniyatlari va prinsiplari, shuningdek, bilim berishning mazmuni, shakli va usullarini belgilaydi. Didaktik talablarning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- ilmiylik – ta'lim mazmuni ilmiy asoslangan bo'lishi;
- tizimlilik va izchillik – bilimlar mantiqiy ketma-ketlikda berilishi;

⁵⁸ Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. B.X.Xodjayev. – Toshkent, "Sano-standart" nashriyoti, 2017.

- onglilik va faollik – o‘quvchi bilimni anglab o‘zlashtirishi va faol ishtirok etishi;
- ko‘rgazmalilik – nazariy bilimni amaliy misollar va vositalar bilan mustahkamlash;
- mustahkamlik – bilim va ko‘nikmalar uzoq muddat saqlanishini ta‘minlash;
- hayotiylik – o‘quv materialini o‘quvchining hayotiy tajribasi bilan bog‘lanishi.

Pedagogik talablar esa ta‘lim-tarbiyaning umumiy tamoyillarini amalga oshirishga qaratilgan shartlar majmuyi hisoblanadi. Ularning mazmun-mohiyati quyidagilarda ifodalanadi:

- ta‘limning davlat ta‘lim standartlariga mosligi;
- shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni ta‘minlash;
- o‘quvchining bilim, tarbiya va rivojlanish ehtiyojlarini uyg‘unlashtirish;
- darsning tarbiyaviy, rivojlantiruvchi va ta‘limiy vazifalarini birgalikda amalga oshirish;
- o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida samarali pedagogik muloqotni tashkil etish;
- ta‘lim jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarga amal qilish.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Didaktik tashxis deganda nima tushuniladi?
2. Tashxislashning tarkibiy qismlariga nimalar kiradi?
3. Nazorat va hisobga olish deb nimaga aytiladi?
4. Nazoratning qanday vazifalari mavjud?
5. Tekshirish deb nimaga aytiladi? Tekshirishning qanday bo‘g‘inlari mavjud?
6. Baholash deb nimaga aytiladi? Baho deb nimaga aytiladi?
7. Tashxislashning tamoyillarini izohlang.
8. Nazoratning turlari, shakl va metodlarini bayon eting,
9. O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini baholash mezonlarini tushuntirib bering.
10. Ta‘lim sifati monitoring qanday bosqichlarda amalga oshiriladi?

12-MAVZU: TARBIYA JARAYONINING MOHIYATI VA MAZMUNI. TARBIYA QONUNIYATLARI VA TAMOYILLARI

Reja:

- 1. Tarbiya jarayonining mohiyati va ahamiyati.**
- 2. Tarbiya jarayonining tizimi va tuzilishi hamda uning qonuniyatlari.**
- 3. Tarbiya jarayoni mazmuni.**
- 4. Tarbiya tamoyillari.**
- 5. Tarbiya turlari.**

Tayanch soʻzlar: tarbiya, tarbiya jarayoni, tarbiyaning maqsadi, tarbiya mazmuni, tarbiyaning umumiy vazifalari, tarbiya turlari, tarbiya qonuniyatlari, tarbiya tamoyillari.

1. Tarbiya jarayonining mohiyati va ahamiyati

Tarbiya – shaxsni maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun uyushtirilgan pedagogik jarayon boʻlib, tarbiyalanuvchining shaxsiga muntazam va tizimli taʼsir etish imkonini beradi. Tarbiya – shaxsda muayyan jismoniy, ruhiy, axloqiy, maʼnaviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy pedagogik jarayon; insonning jamiyatda yashashi uchun zarur boʻlgan hissiyotlarga ega boʻlishini taʼminlash yoʻlida koʻriladigan chora-tadbirlar yigʻindisi. Tarbiya yordamida inson shaxsining maʼnaviy jihatlarini qaror toptirish koʻzda tutiladi. Dunyoqarash, eʼtiqod, ezgulik, goʻzallik, yaxshilik, odatlilik va koʻnikmalarning shaxs sifatiga aylantirilishi tarbiya yordamida amalga oshiriladi. Tarbiya pedagogikadagi asosiy tushunchalardan biri sanaladi. Jamiyat va pedagogikaning tarixiy rivoji davomida mazkur kategoriyaning tushuntirishga turlicha yondashuvlar yuzaga keldi. Eng avvalo, yuqorida taʼkidlab oʻtganimizdek, keng va tor maʼnodagi tarbiya farqlanadi. Keng maʼnoda tarbiya shaxsga jamiyatning taʼsir etishi, ijtimoiy hodisa sifatida qaraladi. Mazkur holatda tarbiya ijtimoiylashtirish bilan uygʻunlashadi. Tor maʼnodagi tarbiya deganda, pedagogik jarayon sharoitida taʼlim maqsadini amalga oshirish uchun pedagog va tarbiyalanuvchilarning maxsus tashkil etilgan faoliyati tushuniladi. Ushbu holatda pedagoglarning tarbiyaviy faoliyati tarbiyaviy ish deb ataladi. Tarbiya jarayoni oʻzaro bogʻliq boʻlgan ikki

faoliyatni – o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatini o‘z ichiga oladi. Tarbiya jarayonida o‘quvchining ongi shakllanib boradi. His-tuyg‘ulari rivojlanadi, ijtimoiy hayot uchun zarur bo‘lgan va ijtimoiy aloqalarni tashkil etishga xizmat qiladigan xulqiy odatlar hosil bo‘ladi. Tarbiya jarayonida bolalarning hayoti va faoliyatini pedagogik jihatdan to‘g‘ri uyushtirish g‘oyat muhimdir. Faoliyat jarayonida bola tashqaridan kelayotgan tarbiyaviy ta’sirlarga nisbatan ma’lum munosabatda bo‘ladi. Bu munosabat shaxsning ichki ehtiyoj va xohishlarini ifodalaydi. Psixolog va pedagoglarning tadqiqotlari shaxsga tashqi omillarning (xoh salbiy, xoh ijobiy) ta’siri bolaning ularga munosabati, bog‘liqligini ko‘rsatadi. Bola faoliyatini uyushtirish emas, balki tarbiyalanuvchining bu faoliyatga nisbatan qanday anglashni baholashi, his qilishni anglashi e’tiborga molikdir. Ulardan o‘zi uchun nimalarni maqsad qilib olayotganligini bilishi zarur. Bularning barchasi turli kishilar bilan aloqa qilish, jamoadagi munosabatlar jarayonida murakkablashib boradi. Tarbiya jarayoni o‘quvchining ongini emas, balki his-tuyg‘ularini ham o‘stirib borishi, unda jamiyatning shaxsga qo‘yadigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan huquqiy malaka va odatlarni hosil qilishi lozim. Bunga erishish uchun o‘quvchining ongiga, hissiyotiga va irodasiga ta’sir etib boriladi. Agar bularning birortasi e’tibordan chetda qolsa, maqsadga erishish qiyinlashadi. Tarbiya jarayoniga o‘qituvchi rahbarlik qiladi. O‘quvchilar faoliyatini belgilaydi, ularni ijtimoiy jarayonda ishtirok etishlari uchun shart-sharoit yaratadi. Tarbiyani samarali yo‘lga qo‘yish uchun uning harakatlantiruvchi kuchini – tarbiya jarayonining manbasini yaxshi bilish va hisobga olish muhimdir. Bir so‘z bilan aytganda, tarbiya jarayoni – har bir insonning hayotda yashashi (umumiy faoliyat, ta’lim, tarbiya) jarayonida orttirgan saboqlari va intellektual salohiyatlarining ijobiy ko‘nikmasini o‘zida shakllantirish va o‘zgalarga berish jarayonidir. Tarbiya jarayonida ichki va tashqi qarama-qarshiliklar mavjud bo‘lib, u bevosita tarbiyalanganlik darajasiga bog‘liq bo‘ladi. Tarbiyada o‘quvchilarning tarbiyalanganlik darajasini ham hisobga olish kerak bo‘ladi. Bu jihat unutilsa, qarama-qarshiliklar kuchayadi. Tarbiyalanganlik – milliy urf-odatlar, qadriyatlarga e’tiqod bilan rioya qiladigan, noqonuniy ishlardan o‘zini tiya oladigan, o‘z xatti-harakatlari bilan o‘zgalar nafratini qo‘zg‘amaydigan xulq-atvordir. Faoliyat jarayonida hosil bo‘lgan malaka va odatlar axloq me’yorlariga rioya qilishni yengillashtiradi. Demak, tarbiyachi bola shaxsining tez rivojlanadigan davri – o‘quvchilik yillarida

uning ongiga turli-tuman faoliyat (o'qish, mehnat, o'yin sport, badiiy havaskorlik) yordami bilan maxsus ta'sir etishi mumkin. Tarbiya yaxlit jarayonda amalga oshiriladi, uning tarkibiy qismlari ham ayni bir vaqtda faoliyatning biror turi asosida amalga oshiriladi.

Inson shaxsi ko'p sonli omillar ta'siri natijasida shakllanadi va rivojlanadi: obyektiv va subyektiv, tabiiy va ijtimoiy, ichki va tashqi, odamlarning ongi va shuuriga bog'liq bo'lgan va bo'lmagan. Shu sababli, insonning o'zi ham tashqi ta'sirni shunchaki aks ettiruvchi sust mavjudot emas. U o'zining shaxsiy shakllanishi va rivojlanishi subyektidir. Tarbiya mazmuni deganda, qo'yilgan maqsad va vazifalar bilan bog'liqlikda ta'lim oluvchilarning egallashi lozim bo'lgan bilim, malaka, e'tiqod, shaxs sifati va xarakteri, xulq-atvor tizimi tushuniladi. Tarbiyaning maqsadi ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti, rivojlanishi, yo'nalishi, ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan tarbiyaning asosiy maqsadi barkamol shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iboratdir. Chunki, kadrlar tayyorlash milliy modeli-mizning bosh muddaosi barkamol shaxs va intellektual salohiyatli mutaxassis tayyorlashdan iborat bo'lib, O'zbekistonning xalqaro andozalardagi zamonaviy taraqqiyotini ta'minlay oladigan, mustaqil fikr yuritadigan, tafakkurli, malakali, bilimli mutaxassis, ayni paytda insonning ichki sifatlari barq urib kamolotga yetgan kadrlarni tayyorlashni ko'zlaydi. Mazkur maqsadni amalga oshiruvchi asosiy omillardan biri tarbiya jarayonidir. Tarbiyaning maqsadi natijasi barkamol avlodni shakllantirishdir. Bu jarayon ikki tomonlama bo'lib, uyushtirish va rahbarlikni, shuningdek, o'quvchi shaxsning o'zi tomonidan faollik ko'rsatishni taqozo etadi. Bu jarayonda pedagog yetakchi vazifani bajaradi. Chunki, ijtimoiy tarbiyaning umumiy maqsadlari, mohiyatini tushunadi, maqsad yo'lida amalga oshirilayotgan vazifalar tizimidan yaxshi xabardor, tarbiya shakllari, metodlar va vositalarni asosli, ilmiy tarzda tanlab oladi va tarbiyaga tadbiq etadi.

Tarbiyaning maqsadi – har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirish. Tarbiyaning umumiy vazifalari:

- jamiyat a'zolarining maqsadga yo'naltirilgan rivojlanishi hamda ularning qator ehtiyojlarini qondirish uchun shart-sharoit yaratish;
- jamiyat rivoji uchun zarur bo'lgan ijtimoiy madaniyatga mos yetarlicha hajmdagi "inson kapitali"ni tayyorlash;
- madaniyatlarni uzatib turish orqali ijtimoiy hayotning barqarorligini ta'minlash;

– ma'lum jins yoshi va ijtimoiy-kasbiy guruhlarining qiziqishlarini hisobga olgan holda ijtimoiy munosabatlar doirasida jamiyat a'zolarining harakatini tartibga solish.

Tarbiya nazariyasi pedagogika fanining muhim tarkibiy qismi bo'lib, tarbiyaviy jarayonning mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari hamda uni tashkil etish muammolarini o'rganadi. Hayotga yangicha siyosiy va iqtisodiy nuqtayi nazardan yondashish o'sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasi bilan bog'liq jarayonni ham qaytadan ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Tarbiya nazariyasi Sharq mutafakkirlari va xalq pedagogikasining tarbiya borasidagi boy tajribalariga tayanadi. Tarbiya nazariyasi o'z qoidalarini asoslash uchun falsafa, sotsiologiya, etika, estetika, fiziologiya, psixologiya kabi fanlarning ma'lumotlaridan foydalanadi. Tarbiya nazariyasi pedagogikaning boshqa bo'limlari: pedagogikaning umumiy asoslari, ta'lim nazariyasi hamda xalq ta'limi tizimini boshqarish bilan uzviy bog'liq.

Keng ma'noda tarbiya shaxsga jamiyatning ta'sir etishi, ijtimoiy hodisa sifatida qaraladi. Mazkur holatda tarbiya ijtimoiylashtirish bilan uyg'unlashadi.

Tor ma'nodagi tarbiya deganda, pedagogik jarayon sharoitida ta'lim maqsadini amalga oshirish uchun pedagog va tarbiyalanuvchilarning maxsus tashkil etilgan faoliyati tushuniladi. Ushbu holatda pedagoglarning tarbiyaviy faoliyati tarbiyaviy ish deb ataladi.

Tarbiya mazmuni deganda, qo'yilgan maqsad va vazifalar bilan bog'liqlikda ta'lim oluvchilarning egallashi lozim bo'lgan bilim, malaka, e'tiqod, shaxs sifati va xarakteri, xulq-atvor tizimi tushuniladi.

Tarbiyaning maqsadi – har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirish.

Tarbiyaning umumiy vazifalari:

- jamiyat a'zolarining maqsadga yo'naltirilgan rivojlanishi hamda ularning qator ehtiyojlarini qondirish uchun shart-sharoit yaratish;
- jamiyat rivoji uchun zarur bo'lgan ijtimoiy madaniyatga mos yetarlicha hajmdagi "inson kapitali"ni tayyorlash;
- madaniyatlarni uzatib turish orqali ijtimoiy hayotning barqarorligini ta'minlash;
- ma'lum jins yoshi va ijtimoiy-kasbiy guruhlarining qiziqishlarini hisobga olgan holda ijtimoiy munosabatlar doirasida jamiyat a'zolarining harakatini tartibga solish.

2. Tarbiya jarayonining tizimi va tuzilishi hamda uning qonuniyatlari.

Tarbiya jarayoni o'qituvchi va ta'lim oluvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan hamkorlik jarayonidir.

Tarbiya jarayoni **o'ziga xos xususiyatlarga** ega:

- maqsadga yo'naltirilganligi;
- ko'p qirrali jarayon;
- uzoq muddat davom etishi;
- uzluksizligi;
- yaxlitligi;
- variativligi;
- natijalarning oldindan aniqlanmasligi;
- ikki tomonlamalilik.

Tarbiya qonuniyatlari – bu bir tomondan, ijtimoiy hodisa sifatida tarbiyaning xususiyatlari, ikkinchi tomondan, shaxsning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan barqaror aloqalar.

Tarbiya jarayonining quyidagi **qonuniyatlari** mavjud:

- ijtimoiy muhitning obyektiv va subyektiv omillariga bog'liqligi;
- tarbiyaning shaxsning rivojlanishi bilan birligi va o'zaro bog'liqligi;
- faoliyat va munosabatni e'tirof etish shaxsning ijtimoiy qimmatli fazilatlarini shakllantirishning negizi va asosiy manbayi;
- tarbiyalanuvchilarning o'zaro tarbiyaviy ta'siri, o'zaro munosabatlari hamda faol faoliyati o'rtasidagi bog'lanish;
- tarbiya va o'zini-o'zi tarbiyalashning intensivligi;
- tarbiyalanuvchining “ichki olami”ga ta'sir etishning intensivligi;
- tarbiyalanuvchilarda verbal va sensomotor jarayonlarning rivojlanish darajasi va pedagogik ta'sirni hisobga olish.

3. Tarbiya jarayoni mazmuni

Tarbiya mazmuni shaxsning shakllanishiga qo'yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyatidan iborat bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, kishilik munosabatlari mohiyati va darajasi, shuningdek, jamiyat mafkurasi g'oyalari asosda belgilanadi. Tarbiya mazmunida oldinga qo'yilgan

maqsad va vazifalarga muvofiq o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar, shaxs xulq-atvori hamda sifatлари mohiyati aks etadi.

4. Tarbiya tamoyillari

Zamonaviy tarbiya mazmunida quyidagi **tamoyillar** yotadi:

Tarbiya maqsadining aniqligi. O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-siyosiy mustaqilligining dastlabki yillaridayoq respublikada, amalga oshirilishi ko'zda tutilayotgan tarbiya maqsadi aniq belgilab olindi. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'qrisida"gi Qonuni hamda "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" g'oyalariga ko'ra ijtimoiy tarbiyaning asosiy maqsadi – erkin, ijodkor, mustaqil fikr egasi bo'lgan komil inson va malakali mutaxassisni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish yo'lidagi asosiy vazifa – bu shaxsda umumiy madaniyat unsurlari, ya'ni shaxsning aqliy, axloqiy, jismoniy, estetik, iqtisodiy, ekologik, huquqiy, siyosiy hamda mehnat madaniyatini tarbiyalashdan iborat.

O'quvchilar va kattalarning birgalikdagi faoliyati. O'qituvchilarining o'quvchilar bilan ma'naviy madaniyatini shakllantirishning eng yaxshi namunasini izlash, shu asosida tarbiyachi ishining hayotiy me'yor va qadriyatlarini aniqlash o'quvchining tarbiya jarayonidagi faolligini ta'minlashga olib keladi. Dunyoqarashi hali to'la-to'kis shakllanmagan o'quvchilar uchun kattalarning hayotiy tajribalari, ularning shaxsiy namunalari tarbiyaviy ta'sir kuchiga ega.

O'zini-o'zi anglash. Tarbiya insonda e'tiqod, demokratik qarashlar va hayotiy pozitsiyaning shakllanishiga olib keladi. Tarbiya mazmunining eng muhim unsurlaridan biri – bu insonning hayotiy o'zini-o'zi anglashi, uning o'z shaxsiy hayoti va faoliyatining subyekti sifatida e'tirof etilishi bilan tavsiflanadi. Inson kamolotida fuqarolik, kasbiy va axloqiy o'zini-o'zi anglash jihatlari muhim ahamiyatga egadir.

Tarbiyaning shaxsga yo'naltirilganligi. Mazkur g'oya ta'lim muassasasi amaliyotining markaziy nuqtasida tarbiyaviy ishlar dasturi, tadbirlar, ularning shakl, metod va vositalari emas. Balki, o'quvchi turganligini anglatishga xizmat qiladi. Tarbiya jarayonida uning shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, o'ziga xos xarakteri, o'z qadr-qimmatini anglash tuyg'ulari rivojlantirilib borilishi zarur.

Ixtiyoriylik. Tarbiyalanuvchilarning iroda erkinligisiz tarbiya g'oyalari mohiyatini qaror toptirish mumkin emas. Tarbiya jarayoni, agar u oqilona tashkil etilsa, bir vaqtning o'zida ham o'quvchi, ham o'qituvchi ma'naviyatining boyitilishiga xizmat qiladi. Agar tarbiyachi o'quvchining qiziqishi, faoliyati, o'rtoqlik va fuqarolik burchini anglash, mustaqillikka intilish tuyg'ularini ko'ra va anglay olsagina uning irodali ekanligi ayon bo'ladi. Tarbiyalanuvchining irodali bo'lishi ta'minlangan sharoitda uning shaxsiga ta'sir ko'rsatishga yo'naltirilgan faoliyat jarayonida samaraga erishiladi.

Jamoa yo'nalishi. Tarbiyaviy ishlar mazmunida jamoaga nisbatan ijobiy munosabatni qaror toptirish yotadi. Jamoa yordamida shaxsni har tomonlama kamoloti, uning dunyoni anglash, uni to'laqonli talqin etish, insonparvarlik va o'zaro hamkorlik tuyg'ularini yuzaga kelishi va rivojlanib borishi kabi holat amalga oshiriladi.

Tarbiya turlarining umumiy tavsifi. Tarbiya turlari turli sohalarga ko'ra tasnif etiladi. Ko'proq umumlashgan tasnif o'zida aqliy, mehnat, jismoniy tarbiyani qamrab oladi. Ta'lim muassasalaridagi tarbiyaviy ishlarning turli yo'nalishlari bilan bog'liqlikda fuqarolik, siyosiy, baynalmilal, axloqiy, estetik, mehnat, jismoniy, huquqiy, ekologik, iqtisodiy tarbiyaga bo'linadi. Institutsional belgilariga bo'yicha oila, ta'lim muassasasi, ta'lim muassasasidan tashqari, diniy, bolalar, yoshlar tashkilotlaridagi tarbiya, maxsus ta'lim muassasalaridagi tarbiyaga bo'linadi. Zamonaviy pedagogik jarayonda tarbiyalanuvchiga: inson aqliy, estetik, axloqiy, jismoniy, siyosiy-g'oyaviy, iqtisodiy, ekologik hamda diniy tarbiya olishi lozimligini uqtirishining o'zigina kam samara beradi. O'quvchi uchun yuqorida qayd etilgan tarbiya yo'nalishlarining nima uchun kerakligi, ularning insonga nima bera olishi kabi masalalar qiziqarlidir. Rivojlangan xorijiy mamlakatlar tarbiya tizimida muammoning mana shu jihati birinchi o'ringa qo'yilmoqda. Yuqorida qayd etilgan g'oyalar to'g'ri tashkil etilgan pedagogik jarayonda – yetuk fuqaro, malakali mutaxassis hamda barkamol oila sohibini tarbiyalab voyaga yetkazish uchun xizmat qilishi lozim.

Herbert Spencer - ingliz olimi "Tarbiya – bolaning shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishini ta'minlashning amaliy jarayonlarini o'z ichiga olishi kerak" - deb yozadi, va "bolaning yashash sharoitlari uning shaxs sifatida ulg'ayishiga bog'liqligi, ta'sirini misollar orqali keltiradi. O'zining "Butun shaxsni rivojlantirish" kitobida tarbiyaning aqliy,

axloqiy va jismoniy turlarini ko'rsatib o'tib, ulardan eng asosiysi axloqiy tarbiyadir deb ta'kidlaydi.⁵⁹(The elements of teaching. Jems M. Banner. Gardners Books.)

Tarbiya va tarbiyalanuvchilar orasidagi munosabatlar uslubiga ko'ra avtoritar, demokratik, liberal, erkin tarbiya; turli falsafiy konsepsiyalar bilan bog'liqlikda pragmatik, aksiologik, jamoaviy, individual tarbiya farqlanadi.

5. Tarbiya turlari

Aqliy tarbiya – shaxsning har tomonlama taraqqiyoti, uni turmush va mehnatga tayyorlashning muhim tarkibiy qismi. Aqliy tarbiya bilimlarni to'plash, biror narsani tahlil va sintez qilish, narsa va hodisalarni taqqoslash hamda tasniflash, umumlashtirish, mavhumlash-tirish, ularni bir tizimga solishni nazarda tutadi. Aqliy tarbiya vazifasi intellektual ko'nikmalar, ya'ni har qanday fanni o'rganishda qo'llaniladigan umumiy o'quv ko'nikmalari –o'qish, tinglash, o'z fi-krini og'zaki bayon etish, yozish, manba bilan ishlash, mustaqil ishlash malakalarini shuningdek, biror fanni egallash bo'yicha zarur bo'lgan maxsus ko'nikmalar (chizma, xaritalarni o'qiy bilish, ularning natijalarini chiqara olish)ni egallashdan iborat. Ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, ya'ni bolalarga olam ilmiy manzarasi, tabiat va jamiyat taraqqiyotining asosiy qonunlarini tushuntirish ham aqliy tarbiyaning muhim vazifasidan biridir. Bunda bolalar hayotining dastlabki yilidayoq atrofni o'rab turgan barcha narsalar bilan tanishtirib borish muhim ahamiyatga ega. Aqliy tarbiya ta'lim, o'yin, mehnat jarayonida, hayotiy vaziyatlarni hal etish, kattalar va tengdoshlar bilan bo'lgan muloqotda, ommaviy axborot vositalari orqali olinadigan axborotlarni qabul qilish va o'zlashtirishda ro'y beradi.

Jismoniy tarbiya, badan tarbiya – sog'liqni mustahkamlashga, odam organizmini uyg'un ravishda rivojlantirishga qaratilgan umumiy tarbiyaning uzviy qismi. Jamiyatdagi jismoniy madaniyat ahvolini bildiruvchi ko'rsatkichlardan biri. Jismoniy tarbiyaning asosiy vositalari: jismoniy mashg'ulotlar, organizmni chiniqtirish, mehnat va turmush gigiyenasi. Jismoniy tarbiya aqliy, axloqiy, mehnat va estetik tarbiya bilan qo'shib olib boriladi.

⁵⁹The elements of teaching. Jems M. Banner. Gardners Books.

Ibtidoiy davrdan boshlab jismoniy tarbiyaga alohida e'tibor qaratilgan. Dastlab u jismoniy mashqlar, turli o'yinlar, mehnat jarayonlari, ovchilik, harbiy harakatlarga o'xshatilgan musobaqalar va sinovlar shaklida mavjud bo'lgan, turli marosimlarni aks ettirgan. Keyinchalik yoshlarni qilichbozlik, chavandozlik, kamondan otish, yakkama-yakka kurash mahoratiga o'rgatish jamiyatning asosiy vazifalaridan biriga aylana borgan. Uyg'onish davrida jismoniy tarbiyaga e'tibor yanada kuchaydi. Gumanistlar J. t.ni o'quv dasturiga kiritishga uringanlar. Jismoniy tarbiyaga o'rta asrlarda Yevropada oilaviy tarbiya va maktabdagi pedagogik jarayonning muhim qismi sifatida qarala boshlandi

J. Russo "Emil yoki tarbiya to'g'risida" deb atalgan pedagogik risolasida jismoniy tarbiyaning bolalarning aqliy kamoloti va mehnat tarbiyasidagi ahamiyatini ta'kidlagan. XVIII asrda asosan Russo g'oyalari ta'sirida Germaniyada paydo bo'lgan "insonparvarlik va yaxshi xulq maktablari" – filantropinlar jismoniy tarbiyaning shakl va uslublarining takomillashuviga olib keladi. Gimnastika mashqlari maktab dasturlaridan mustahkam o'rin oladi. XIX asr oxiri va XX asr boshida Fransiya, Buyuk Britaniya va b. mamlakatlarda jismoniy tarbiyaning milliy tizimlari tarkib topdi.

Estetika (qadimgi yunoncha: *αἰσθησις*; nemischa: *Ästhetik* - "his", "tuyg'u") olamning hissiy qabul qilinishini tadqiq etuvchi fandir⁶⁰. Estetika san'at, madaniyat va tabiatning subyektiv qabul qilinishini o'rganadi. Estetika falsafaning aksiologiya sohasiga kiradi. "Estetika" terminini nemis faylasufi A.Baumgarten (1714–62) ilmiy muomalaga kiritgan. Estetikaning sinonimi sifatida go'zallik falsafasi, san'at falsafasi, badiiy ijod falsafasi iboralari qo'llanib kelingan. Keyingi paytlarda nafosatshunoslik yoki nafosat falsafasi atamalari ham estetikani anglatadigan bo'ldi. Estetika o'z ichiga san'at estetikasi, tabiat estetikasi, texnika estetikasi, dizayn, sport estetikasi, turmush estetikasi, atrof-muhitni go'zallashtirish va boshqalar sohalarni qamrab oladi.

Estetika nafosat, did, go'zallik, xunuklik, ulug'vorlik, tubanlik, fojiaaviylik, kulgililik, mo'jizaviylik, hayolilik singari kategoriyalar bilan ish ko'radi. Ular orasida nafosat tushunchasi alohida o'rin egallaydi. U bir tomondan, estetik anglashning barcha jihatlarini (estetik hissiyot, estetik zavq, estetik did, estetik muhokama va boshqalar), ikkinchi tomondan,

⁶⁰ Djurayev R.X. va boshq. Pedagogik atamalar lug'ati. –Toshkent, Fan, 2008.

estetik xususiyatlarni – amaldagi go‘zallik, ulug‘vorlik, fojiaaviylik, kulgililik va h.k. jihatlarni o‘z ichiga oladi. Ana shu keyingi jihati bilan nafosat ba‘zan estetikaning predmeti sifatida ham qabul qilinadi.

Estetik tarbiyaga tahdidning ikkinchi jihati insonning tashqi va ichki ko‘rinishidagi bog‘liqlikni o‘rganishga bo‘lgan zaruriyat bilan belgilanadi. Bu ilm bugungi kunda biologiya va tibbiyotda fizionomiya nomi bilan mashhur. Vaholangki, o‘tmishda bu sohaga jiddiy e‘tibor berilib, qator risolalar yaratilgan. Jumladan, olmon mumtoz faylasufi I.Kant bu ilmga “ichki olamni o‘rganuvchi ilm” deb ta’rif bergan bo‘lsa, sharq allomalari bu borada “Risolai fil farosa” (X asr), “Farosatnoma” (XVI asr) kabi asarlarni yozib qoldirganlar. Odatda, farosat tushunchasi estetik baho bilan belgilanadi. U ranjish, nomunosib holat, ko‘ngilga xush yoqmagan ishlar qilganda munosabat bildiramiz. Shuning uchun bo‘lsa kerak, kamdan-kam hollarda “farosatli kishi, farosati bor, farosatli”degan so‘zlarni ishlatamiz. Biroq, did, fahm, farosat kabi tushunchalar aynan estetika ilmiga tegishli bo‘lib, fahm-haqiqatga, farosat-ezgulikka, did-go‘zallikka munosabat orqali namoyon bo‘ladi. Har uchala hodisaning asosida ham qobiliyat yotadi. Shu ma’noda fahm-aqliy, farosat-axloqiy, did-estetik qobiliyatni yuzaga chiqaradi. Ayniqsa, estetik did va farosat murakkab tarbiya jarayonini taqozo etadi. Chunki u ham aqliy, ham axloqiy, ham hissiy tarbiya uyg‘unlashgan umumiylikdan iborat.

Shuning uchun ham fiziologik jihatdan yomonlikka moyil shaxs estetik tarbiya ta’sirida xulqini o‘zgartirib, go‘zal axloqli kishiga aylanishi mumkin. Shuning uchun o‘ziga mavjud yomon xislatlarni yaxshi tomonga o‘zgartirgan va ma’naviy kamolotga erishgan kishi haqida faqat yuziga qarab hukm chiqarish adolatdan emas. Shu o‘rinda estetik tarbiyaga tahdidning uchinchi jihati haqida fikr bildirish va bu borada alohida ta’kidlash shart bo‘lgan bir necha mulohazalar bor. Ular orasida insonning estetik tarbiyasiga ta’sir etishning psixologik jihatlarni alohida ahamiyat kasb etadi. Buni ong osti hodisasi orqali izohlash mumkin.

Sezgilar. Aytish mumkinki, mana shu 5ta sezgi ilg‘amagan narsani ong osti ilg‘ash qobiliyatiga ega. Uzluksiz jarayonni tuyg‘ular xotiraga uzluksiz yozadi. Ammo biz ularning hammasini ajrata olmaymiz. Zero, kamalakda millionlab, balki cheksiz miqdordagi rang bo‘lishiga qaramay bizlar ulardan faqatgina 7tasinigina ajrata olamiz xolos.

Kuzatish. Bu borada reklama va uning estetik tabiatni misol qilib ko'rsatish mumkin. Shuning uchun ham mahsulot reklamalari odamlar gavjum bo'ladigan joylar (bozorlar, ko'chalar va hokazo)ga o'rnatiladiki, bunda bevosita kuzatish muhim omilga aylanishi bejiz emas. Ayni paytda mahsulotga bo'lgan qiziqish reklamada ko'rsatilgan shaxsga ixlos tufayli ortadi.

Tashviqot. Ongosti tashviqotga tabiiy holda eshitilmaydigan ovozlari orqali ta'sir qilishni kiritish mumkin. Supermarket, kafe-bar, bozor hamda ko'ngilochar maskanlarda qo'yiladigan musiqalarda ham xaridorlarni chorlash maqsadi ko'zlanadi.

Yashirin kadr orqali ta'sir qilish. Insonning ong osti hislariga yashirin ta'sir qilish xususan 25-kadr kopchilik davlatlar tomonidan ta'qib ostiga olingan. Mutaxassislarning fikricha bu turdagi tashviqot har doim ham yaxshi yo'lda ishlatilavermasdan, aksar shum niyatli insonlarga qo'l kelishi mumkin. Misol uchun kino yoki seriallarda, "Agar bir insonga davomli ravishda "Qo'shningni o'ldir!" shaklidagi yashirin kadr bilan ta'sir qilinsa, u hech ikkilanmasdan qotillikka qo'l urishi mumkin ekanligini tibbiyot psixologiyasi isbotlab beradi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan 4ta jihatga e'tiborsizlik bugungi kunda tashvishli va tahdidli hodisa sifatida e'tirof etilayotgan "ommaviy madaniyat"ni avj olishiga olib keladi. Bu borada Birinchi Prezidentimizning "Yuksak ma'naviyat–yengilmas kuch"asarlarlaridan "Tabiiyki "ommaviy madaniyat"degan niqob ostida axloqiy buzuvchilik va zo'ravonlik, individualizm, egosentrizm g'oyalarini tarqatish, kerak bo'lsa shuning hisobidan boylik orttirish, boshqa xalqlarning necha ming yillik an'ana va qadriyatlarini, turmush tarzining ma'naviy negizlariga bepisandlik, ularni qo'porishga qaratilgan xatarli tahdidlar odamni tashvishga solmay qo'ymaydi"-degan purma'no hikmat bor. Endi ikki og'ir so'z "ommaviy madaniyat" haqida. Uning kelib chiqishi, ta'siri, tahdidi borasida mazkur anjuman ishtirokchilarining barchasi xabardor, desam yanglishmagan bo'laman. Lekin, bir narsaga g'oyatda tahdidli, u ham bo'lsa, ommaviy madaniyat insonni "qiyofasiz" oqimning bir qismiga aylantirib qo'yishidir.

Bu illat aksariyat hollarda haqiqat, go'zallik, ezgulik singari muqaddas tushunchalarni umumiste'molchilik ehtiyoji bilan bog'lab, iste'mol va tovar sifatida xaridorgir bo'lishiga qaratilgan maqsadni targ'ib qiladi. Bu esa pirovardida "bozor adabiyoti", "bozot san'ati" degan

ma'naviyatga tahdid soluvchi hodisalarning "gullab-yashnashi" uchun imkon yaratadi. XXI asr ommaviy madaniyati zamonaviy qiyofada go'yo rivojlangan madaniy dunyoga integratsiyalashish niqoblari ostida namoyon bo'lmoqda. Bu niqoblar ostidagi salbiy holatlar va ularni shakllantirish mumkin bo'lgan illatlar bilan umuminsoniy qadriyatlar orasidagi keskin tafovutni anglay bilish zamon talabidir.

Ommaviy madaniyat eng avvalo, milliy axloqqa zarba berib, jamiyatning g'oyaviy tizimini izdan chiqarishi bilan xatarli ekanligini ham to'g'ri tushnish kerak⁶¹. Bu xavf-xatarga qarshi qat'iy tura oladigan shaxsni shakllanirishda tarbiyaning barcha ko'rinishlarini uyg'un holda olib borishlari shart. Etetik tarbiya aynan shu maqsad yo'lida yosh avlodni milliylikka zid bo'lmagan estetik ideal timsolida, yuksak didli qilib tarbiyalash bilan dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

"Ommaviy madaniyat"ning asl maqsadi har kuyga solish mumkin bo'lgan olamonni shakllantirish bo'lgani bois, u ma'naviy oziq beradigan, badiiy yuksak, o'quvchini mushohadaga undab, tasavvur olamini kengayishiga xizmat qiladigan asarlarni yaqiniga yo'latmaydi. Shuning uchun "ommaviy madaniyat" namunalarini badiiy – estetik qimmatga ega emas. Ommaviy madaniyat xoh G'arb xoh Sharq bo'lsin uning ma'naviy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. U yildan-yilga inson shaxsiga, uning estetik tafakkuriga juda katta kuch bilan daxl qiluvchi hodisaga aylanib bormoqda. Bu ayniqsa, estetik tarbiyaning eng muhim vositasi bo'lgan san'at orqali jamoatchilikka ta'sir etmoqda.

Bu borada XX asrning 70-yillarida amerikalik bir qator sotsiologlar, faylasuflar, san'atshunoslar "ommaviy madaniyat"ning ijtimoiy taraqqiyotga, ayniqsa umumadaniy jarayonlarga ta'siri haqida bir qator tadqiqotlarni olib borgan edilar. Xususan, sotsiolog Ch.Reych o'zining "Gullayotgan Amerika" kitobida "isyonkor yoshlar o'zlarining shaxsiy "madaniyat"larini yaratmoqdalarki, bu madaniyatning asosini kiyim, musiqa va narkotiklar tashkil etmoqda. Yosh "isyonkor" madaniyatning ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'liq falsafiy axloqiy, estetik ahamiyatidan hamda muomala va muloqot madaniyatidan yuz o'giran holda o'zlariga mos qadriyatlarni yaratmoqdalar va ularni himoya qilmoqdalar. Bu kabi "yangi odam" uchun mazkur qadriyatning asosi –bu o'zini mavjud

⁶¹ Мустафаев Ш.Н. Глобализация парадигма образования: эстетическое воспитание (бадий тўғараклар фаолияти мисолида) Пед. фан. бўй. фал. док. (PhD) дисс. Автореф. –Т.: 2018, 54 Б.

tizimdan tashqarida his qilishga bo‘lgan layoqatidir”,-degan fikrni bayon etgan edi.

Sharq mutafakkirlari o‘z asarlarida bilish hamda inson aqliy tafakkuri masalalariga alohida o‘rin bergan. Xususan, *Abu Nasr Forobiy* inson tomonidan borliqni anglanishi, tabiat sirlarini anglashida ilm-fanning rolini hal qiluvchi omil sifatida baholaydi. Allomaning fikricha, inson tanasi, miyasi, sezgi organlari u tug‘ilganda mavjud bo‘lgan bo‘lsa, aqliy bilimi, ma’naviyati, ruhiyati, intellektual va axloqiy sifatлари, xarakteri, dini, urf-odatları, ma’lumoti tashqi olam, ijtimoiy muhit ta’sirida, odamlar bilan tashkil etayotgan munosabatlari jarayonida shakllanadi.

*Abu Nasr Forobiy*⁶²ning e’tiroficha, inson aqli, fikri uning ruhiy jihatdan yuksalishining mahsulidir. Inson bilimlarni o‘zlashtirar ekan, borliqda tirik mavjudotning yaratilish tarixigacha bo‘lgan ma’lumotlarni o‘zlashtira oladi, ularni yaratadi, ilmiy jihatdan asoslaydi.

Allomaning mazkur fikrlarini davom ettirgan holda Abu Rayhon Beruniy quyidagilarni ilgari suradi: «Inson narsa va hodisalarning faqat tashqi sifati hamda xususiyatlari haqida bilim olmay, balki tafakkuri, aqli tufayli narsa va hodisalarni taqqoslaydi, bir-biri–bilan solishtirib ko‘radi, o‘z bilimlarining chinligini aniqlaydi»². Mutafakkir, shuningdek, odamlar tomonidan bilimlarni o‘zlashtirilib borishi yangi bilimlarning yaratilishiga olib kelishini aytadi: «Ilmlar ko‘pdir. Ular zamoni iqqolli bo‘lib, turli fikr va xotiralar ularga qo‘shilib borsa, ko‘payadi. Odamlarning ilmlarga rag‘bat qilishi, ilmlarni va ilm ahllarini hurmatlashi o‘sha iqqolning belgisidir. (Ayniqsa) hukmron kishilarning ilm ahlini hurmat qilishi turli ilmlarning ko‘payishiga sabab bo‘ladi».

Axloqiy tarbiya – bu shaxsni har tomonlama rivojlantirish umumiy tizimining asosiy yo‘nalishi; maqsadli boshlash jarayoni bolalar insoniyat va ma’lum bir jamiyatning axloqiy qadriyatlariga; axloqiy fazilatlarni, fe’l-atvor xususiyatlarini, ko‘nikma va xulq-atvor odatlarini shakllantirish.

Bolalarni axloqiy tarbiyalash insonning barcha harakatlarining asosi. Uning shaxsiyatining tashqi qiyofasini shakllantiradi, uning qadriyatlar tizimini, bolaning shaxsini shakllantirish jarayonining xususiyatlarini belgilaydi. Maktabgacha yoshda, ayniqsa bola axloqiy me’yorlar va talablarni o‘zlashtirishga moyil... Bolaning shaxsiyatini shakllantirish eng muhim vazifalardan biridir ta’lim... Asosiy maqsadlar tarbiya - axloqni

⁶² Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Т.: А.Қодирий ном. Халқ мероси нашриёти., – Т., 1993, 224 Б.

shakllantirish madaniy merosga munosabat va hissiyotlar; o'z millatiga hurmat, o'z-o'zini hurmat va boshqa millat vakillariga, tengdoshlariga, ota-onalariga va boshqa odamlarga nisbatan bag'rikeng munosabatni shakllantirish. Maktabgacha yoshdagi bola o'z harakatlarini tahlil qilish, boshqalarning harakatlarini baholash qobiliyatini rivojlantiradi bolalar... Bu bolaga aks ettiruvchi fikrlash uchun zarur shartlarni beradi. Ko'zgu tafakkurining rivojlanishi ta'lim bola boshqa bolaning qalbini his qilish qobiliyatiga ega. Bolani o'zini boshqa odamlarning poyabzaliga qo'yishga o'rgatish, boshqa odamlarning yutuqlaridan xursand bo'lish, uning muvaffaqiyatsizliklarini boshdan kechirishni o'rganish kerak.

Maktabgacha yoshdagi bolada kattalar tomonidan uning xatti-harakatlariga bo'lgan talab sezilarli darajada oshadi. Jamiyatda axloq qoidalari, hamma uchun majburiy bo'lgan ijtimoiy axloq normalariga rioya qilish markaziy talabdir. Atrofdagi dunyoni bilish imkoniyatlarining o'sib borayotgan imkoniyatlari bolaning manfaatlarini o'ziga yaqin odamlarning doirasidan tashqarida olib boradi, jiddiy faoliyatda kattalar o'rtasida mavjud bo'lgan munosabatlar shakllarini boshlang'ich rivojlantirishga imkon beradi. (o'rganish, mehnat)... Bola tengdoshlari bilan qo'shma ishlarda qatnashadi, o'z harakatlarini ular bilan muvofiqlashtirishni, o'rtoqlarning qiziqishlari va fikrlarini hisobga olishni o'rganadi. Maktabgacha yoshdagi bolalik davrida nafaqat yuqori talablar qo'ygan holda, bolaning faoliyatida o'zgarishlar va murakkabliklar mavjud idrok, fikrlash, xotira va boshqa aqliy jarayonlar, shuningdek, ularning xatti-harakatlarini tartibga solish qobiliyatiga ta'sir qiladi. Erta bolalikdan shakllangan shaxsiyatni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar bolaga boshqalardan ta'sir qilishning yangi usullarini yaratishga zamin yaratadi. Rivojlanayotgan bola yangi psixologik xususiyatlar va xatti-harakatlar shakllarini o'rganadi, buning natijasida u insoniyat jamiyatining kichik a'zosiga aylanadi.

Maktabgacha yoshda, nisbatan barqaror ichki dunyo vujudga keladi, bu esa bolani birinchi marta odam deb atashga asos bo'ladi, hali to'liq shakllanmagan, keyingi rivojlanish va takomillashtirishga qodir bo'lgan shaxs. Bola shaxsiyatining rivojlanishi ikki tomonni o'z ichiga oladi. Ulardan biri shundaki, bola asta-sekin o'z atrofidagi dunyoni anglay boshlaydi va unda o'z o'rnini anglaydi, bu xatti-harakatlarning yangi turlarini keltirib chiqaradi, uning ta'siri ostida bola muayyan harakatlar qiladi. Boshqa tomon – bu hissiyot va irodaning rivojlanishi. Ular ushbu

motivlarning samaradorligini, xulq-atvorning barqarorligini, tashqi sharoitdagi o'zgarishlardan mustaqilligini ta'minlaydi.

Natijada axloqiy tarbiya bola kattalarning roziligini olishni istaganligi uchun emas, balki odamlar o'rtasidagi munosabatlardagi muhim qoida sifatida, o'zini tutish qoidalarini juda muhim deb hisoblashi uchun harakat qila boshlaydi. Zamonamizning jiddiy muammolaridan biri ma'naviyatning yetishmasligi, yaxshilik qilish zaiflik hisoblanadi. Shuning uchun maktabgacha yoshdan boshlab rivojlanish kerak bolalar madaniy merosni tushunish.

Tarbiyalash madaniyatning umuminsoniy qadriyatlariga asoslanishi kerak va muayyan mintaqalar urf-odatlariga xos bo'lgan umuminsoniy qadriyatlarga zid bo'lmagan milliy madaniyat qadriyatlari va me'yorlariga muvofiq qurilishi kerak. Xalq madaniyati bilan tanishtirishda xalq bayramlari milliy xarakterning vositasi, kattalar uchun dam olishning yorqin shakli sifatida muhim o'rin tutadi. Bolalar va o'qituvchilar qo'shma harakatlar bilan birlashtirilgan. Tizimli, maqsadli shakllantirish yuqori axloqiy shaxsiyat uyushgan bolalar jamoasida ro'y beradi. Bizning maktabgacha muassasamizda maxsus o'quv ishlari, shaxsni har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan. Yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash, tarbiyachilar bolalarni kamtarin, halol, prinsipial bo'lishga o'rgating, vatanni sevishga, mehnat qila olishga, odamlarga nisbatan sezgirlik va g'amxo'r munosabatni uyg'unlashtirishga o'rgating.

Barcha axloqiy fazilatlar xarakterlidir axloqli ma'lumotli shaxs, uning shakllanishisiz har tomonlama rivojlangan shaxsni tasavvur qilib bo'lmaydi. Bola bu dunyoga kirib, hamma narsani o'zlashtiradi inson: muloqot usullari, xulq-atvor, munosabatlar, bu uchun o'z kuzatuvlari, xulosalari va xulosalari, kattalarga taqlid qilish. Sinov va xatolardan kelib chiqib, u oxir-oqibat insoniyat jamiyatidagi hayot va xatti-harakatlarning oddiy normalarini o'zlashtira oladi. Maqsadlar axloqiy tarbiya maktabgacha yoshdagi bolalarni quyidagicha shakllantirish mumkin – ma'lum bir to'plamni shakllantirish axloqiy fazilatlar, va aniq: Insonparvarlik; – qiyin ish; – vatanparvarlik; – fuqarolik; – kollektivizm. Ideal maqsad axloqiy tarbiya – tarbiya baxtli odam.

Bolalar bog'chasi va oila bolaning rivojlanishi uchun umumiy makon yaratishga intilishi kerak. Yaqinda maktabgacha ta'lim muassasasi va oila o'rtasidagi o'zaro munosabatlar muammosi eng dolzarb masalalardan biriga aylandi. O'zgargan zamonaviy oila (moliyaviy va ijtimoiy

tabaqalanish, eng yangi ijtimoiy texnologiyalarning ko‘pligi, ta’limning keng imkoniyatlari va boshqalar) bizni haddan tashqari tashkillashtirish va zerikarli shakllardan uzoqlashishga, ota-onalarni ta’lim xizmatlaridan foydalanuvchi pozitsiyasini qabul qilishga undashga emas, balki yordam berishga yordam beradi. ularga bolaning haqiqiy do‘sti va obro‘li murabbiy bo‘lishlari uchun. Dadalar va onalar bolalar bog‘chasi faqat yordamchi ekanligini unutmasliklari kerak bolani tarbiyalash shuning uchun ular barcha javobgarlikni o‘qituvchilar zimmasiga yuklamasliklari va bundan qochishlari kerak tarbiyaviy - o‘quv jarayoni. Ota-onalar har doim yordamga kela oladigan eng yaqin odamlardir va biz, o‘qituvchilar, ularning yordamiga muhtojmiz. Bizning muassasamizda har yili ota-onalar bilan qo‘shma tadbirlar rejasi ishlab chiqiladi va keyin tuzatiladi. Tadbirlar maktabgacha ta’lim muassasasining vazifalari, ota-onalarning qiziqishlari hamda ehtiyojlari va o‘qituvchilarning imkoniyatlariga mos keladigan tarzda ishlab chiqilgan. Bizning maktabgacha ta’lim muassasamiz ko‘p yillar davomida ota-onalar bilan doimiy ravishda maqsadli ish olib boradi shiori: "Yagona ta’lim makonini yaratish "Bolalar bog‘chasi-oila"... Ota-onalar bilan ishlashda biz ustuvor deb belgilab qo‘ygan narsalar hal qilinadigan vazifalar:

- ota-onalarning pedagogik madaniyatini oshirish;
- eng yaxshi oilaviy tajribani o‘rganish va umumlashtirish ta’lim;
- ota-onalarni mehnatning eng samarali shakllarini izlash va amalga oshirish orqali bolalar bog‘chalari hayotida ishtirok etishga undash.

Bolani xalq madaniyati bilan tanishtirishda xalq bayramlari milliy xarakterni ifoda qilish vositasi, kattalar uchun dam olishning yorqin shakli sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalar va o‘qituvchilar qo‘shma harakatlar bilan birlashtirilgan. Kuzda – "Kuz festivali"; "Quvnoq karusel"... Qishda – "Yangi yil", "Yangi yil serpantin", "Vatan himoyachilari", "Ha ha Shrovetide"... Bahor "Bizning sevgilimiz", "Uchrashuv bahori - Magpies", "Ko‘chib yuruvchi qushlar", "Hech kim va hech narsa unutilmaydi"... Bolalar va kattalar har bir xalq festivalining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadilar. Keksa tarbiyachilar tabiatdagi mavsumiy o‘zgarishlar bilan munosabatlarni o‘rnatadilar. Boshlanishning asosiy shakllari bolalar madaniy meros: – kognitiv suhbatlar; – ijodiy, samarali va o‘ynoqi faoliyat bolalar; –kutubxonaga ekskursiya, maqsadli shahar ko‘chalari bo‘ylab sayr qilish.

O'qituvchilar va ota-onalarning birgalikdagi harakatlari natijasida bola turli xil ifoda shakllarini o'zlashtira boshlaydi, o'z tajribasi, tengdoshlar o'rtasidagi insoniy munosabatlar, hissiy sezgirlik va o'z his-tuyg'ulariga suyanadi. Ushbu jarayon turli xil nuqtayi nazardan ko'rib chiqiladi. Ko'rish: turli vaziyatlarda xatti-harakatlar normalari (transportda, jamiyatda, dasturxonda); odamlarga nisbatan axloqiy me'yorlar; ma'naviy tarkibiy qism; vatanparvarlik hissi; shaxsiy fazilatlar. Axloqiy fazilatlarni tarbiyalash, axloqiy xulq maktabgacha yoshdan boshlash yaxshidir. Natijada o'qituvchilar va ota-onalarning hamkorligida tezroq erishish mumkin. Bolalar tushuntirishdan ko'ra ko'proq narsa qilishlari kerak axloq qoidalari, tamoyil va me'yorlar, lekin ularni amalda ham namuna bilan namoyish etadi.

Avvaliga ta'kidlab o'tamizki, o'rta maktabgacha yoshdagi bolalarning axloqiy tarbiyasi bu keng ma'noda tushuncha bo'lib, u bolaga axloqiy qadriyatlarni o'rgatadigan ta'limning barcha usullarini o'z ichiga oladi. Ammo bola, bundan oldin ham, tarbiyalash darajasini asta-sekin oshirib, ma'lum bir ijtimoiy muhitga qo'shiladi, boshqa odamlar bilan munosabatda bo'lishni va o'z-o'zini tarbiyalashni o'rganishni boshlaydi. Shu sababli, kichik maktabgacha yoshdagi bolalarning axloqiy tarbiyasi ham muhimdir, bu haqda biz ham gaplashamiz, chunki aynan shu davrda shaxsiyatda jiddiy o'zgarishlar ro'y beradi.

Qadim zamonlardan beri faylasuflar, olimlar, ota-onalar, yozuvchilar va o'qituvchilar kelajak avlodni axloqiy tarbiyalash masalasiga qiziqishgan. Doimiy ravishda tobora yangi tavsiyalar ishlab chiqilmoqda, ularning maqsadi odob-axloq darajasini ko'tarishdir.

Bu jarayonga davlat tomonidan katta ta'sir ko'rsatiladi, bu aslida insoniy fazilatlarning ma'lum to'plamini shakllantiradi. Masalan, ishchilar eng hurmatga sazovor bo'lgan kommunizm davriga e'tibor bering. Har qanday vaqtda yordamga kelishga va rahbariyat buyrug'ini aniq bajarishga tayyor bo'lgan odamlar maqtovg'a sazovor bo'lishdi. Qaysidir ma'noda shaxsga zulm o'tkazildi, jamoaviylar esa juda qadrlandilar. Kapitalistik munosabatlar paydo bo'lganda, nostandart yechimlarni izlash qobiliyati, ijodkorlik, tashabbuskorlik va tadbirkorlik kabi insoniy fazilatlar kalit bo'lib qoldi. Tabiiyki, bularning barchasi bolalar tarbiyasida o'z aksini topdi.

Bahovuddin Naqshbandiy tariqatida avliyolik kuch-quvvatini ezgulikka, ilm-ma'rifatni rivojlantirishga yo'naltirish yetakchi o'rin

tutadi. Binobarin, ilm-ma'rifat zulm va bid'atdan forig' bo'lish yo'lidir. Alloma tomonidan ilgari surilgan "Xilvat dar anjuman", "Safar dar vatan" g'oyalari mavjud bilimlarni suhbat hamda amaliyot yordamida o'zlashtirish maqsadga muvofiqligiga ishoradir. Zero, bahs-munozaralarda, doimiy izlanishlarda hosil bo'lgan ilm puxta va mustahkam bo'ladi.

Alisher Navoiy bilimlarni izchil, uzluksiz o'zlashtirish zarurligini uqtiradi. Shuningdek, ilm o'rganish mashaqqatli yumush bo'lib, uni o'rganishda ayrim qiyinchiliklarni yengib o'tishga to'g'ri kelishi, bu yo'lda chidamli, qanoatli, bardoshli bo'lish orqaligina mukammal bilimga ega bo'lish mumkinligini ta'kidlaydi.

Alisher Navoiy o'z asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ular qiyofasida namoyon bo'luvchi ma'naviy-axloqiy sifatlarni ulug'lagan bo'lsa, ta'limiy-axloqiy muammolarni yorituvchi asarlarida esa komil insonni shakllantirish jarayonining mazmuni, ushbu jarayonning o'ziga xos jihatlari, yo'llari, shakl va usullari borasidagi mulohazalarni bayon etadi.

Alisher Navoiy ilm-fanning inson kamolotidagi o'rni, bilimlarni o'rganish asosida hosil bo'lgan aql va idrokning inson hayotidagi ahamiyati hamda aqliy tarbiya va uning mohiyatini yoritishga alohida e'tibor qaratadi. Alloma insonga xos bo'lgan ma'naviy-axloqiy xislatlari xususida so'z yuritadi hamda mazkur sifatlarning har biriga to'laqonli ta'rif berib o'tadi. Qanoat, sabr, tavoze (adab), o'zgalarga nisbatan mehr-muhabbatli bo'lish, ishqda vafodorlik, saxovat, himmat, karam, muruvvat, yumshoq ko'ngillik (hilm) kabi xislatlarni ijobiy fazilatlar sirasiga kiritadi va ularning har biriga ta'rif berganidan so'ng tanbeh va hikoyatlar vositasida shaxsiy qarashlarini dalillar bilan to'ldiradi. Asarda, shuningdek, axloqiy fazilatlarining antonimi hisoblangan salbiy illatlar va ulardan qutulish yo'llari ham bayon etilgan.

Mutafakkir axloqlilikning eng muhim mezoni odob deb hisoblaydi. Odobli, axloqli bo'lish insonga atrofdagi kishilar o'rtasida muayyan mavqe hamda hurmatga sazovor bo'lishga yordam beradi. Odobga ega bo'lishning inson hayotidagi rolini ko'rsatib berar ekan, Alisher Navoiy shunday fikrlarni ifoda etadi: "Adab kichik yoshdagilarni ulug'lar duosiga sazovor etadi va u duo barakati bilan umrbod bahramand bo'ladi. Adab, kichkinalar mehrini ulug'lar ko'ngliga soladi va u muhabbat ko'ngilda abadiy qoladi.

Yoshlarni ko‘zga ulug‘ ko‘rsatadi. Ularning yurish-turishini xalq ulug‘vor biladi. O‘ziga qarshi xalq tomonidan bo‘ladigan hurmatsizlik eshigini bog‘laydi va kishini hazil-mazaxdan va kamsitilishidan saqlaydi. Kishi tabiatini insonlik yo‘liga soladi va odam mijoziga odamgarchilik manzilida orom beradi.

Iqtisodiy tarbiya (tejamkorlik). Iqtisodiy tarbiya ham shaxsning barkamol shakllanishining zarur shartidir. Yoshlarni iqtisodiy tarbiyalash pedagogikaning asosiy muammolaridan biri bo‘lib kelgan va shunday bo‘lib qolaveradi. Bozor iqtisodiga o‘tayotgan bir sharoitda va keyingi rivojlanishda ham yoshlarda iqtisodiy tafakkurni shakllantirish muhimdir. Bu sohada hukumatimiz g‘amho‘rlik ko‘rsatmoqda va pedagoglarimiz tadqiqotlar olib bormoqda.

Iqtisodiy tarbiya o‘quvchilarda tejamkorlik, ishbilarmonlik, iqtisodiy hisob-kitob qilish qobiliyatini shakllantiradi. Iqtisodiy tarbiya mazmuni Sharq mutafakkirlari tomonidan muntazam boyitilib, ilmiy asoslab kelingan. Bu borada Muso Xorazmiy matematika fani inson hayotida asosiy o‘rin tutishini alohida ta’kidlaydi. Uning fikricha, kishi hisob ilmini bilishi va o‘z ishiga puxta bo‘lishi kerak. Shunda u o‘z mehnatining (o‘zgalarning ham) natijalarini o‘lchovlar orqali aniqlay olishi mumkin.

A.N.Forobiy “Baxt-saodatga erishuv haqida” asarida shunday yozadi: “Inson o‘z mablag‘ini to‘g‘ri sarflashni bilishi kerak. Pul sarflashda qizg‘anchilik qilish xasislikka olib keladi. Pullarni rejasiz ishlatish esa insonni beboshlikka yetaklaydi”.

A.Avloniy “Iqtisod deb, pul va mol kabi ne‘matlarning qadrini bilmakka aytilur” yana “Hozirgi zamonda maqsadga yetmoq, xalqqa maqbul bo‘lmoq uchun ilm va mol lozimdur” kabi qimmatli g‘oyalarni olg‘a surgan. Masalan, uning quyidagi fikrlarini ko‘raylik: “Amerikaliklar bir dona bug‘doy ekib, yigirma qadoq bug‘doy olurlar, yevropaliklar o‘zimizdan olgan 5 tiyinlik paxtamizni o‘zimizga 25 tiyinga soturlar. Ammo biz osiyoliklar, xususan, turkistonliklar, dumba sotib, chandir chaynaymiz: qaymoq berub, non o‘rniga kesak tishlaymiz, so‘zning qisqasi, hozirgi zamonga muvofiq kishi bo‘lmak uchun ilm va ma‘rifat ila barobar iqtisod, insof tugamas sa‘i, bitmas g‘ayrat lozimdir”.

Ahmad Yugnakiy “Hibbatul haqoyiq” asarida: “Mol-mulksiz kishi uchun bilim – bitmas-tuganmas mulkdir, kambag‘al uchun bilim hisob – xatosiz hisobdir”. Bu fikrdan shuni anglash zarurki, inson o‘zining ilmi

bilan ijtimoiy hayotga tejamkorlik ko'nikmalarini shakllantiradi va o'z hayotini oqilona tashkil qiladi.

Ekologik tarbiya. Ekologiya, atrof-muhit, jonli-jonsiz tabiat, ekologik ong, ekologik madaniyat. Ekologik tarbiya ekologiya fanini maqsadini amalda yuzaga keltirish, atrof-muhitni biz xohlagan darajada tabiiyroq, ekologik toza bo'lishidagi ishlarni o'rgatadi ko'rsatmalar beradi. «Ekologiya» yunoncha so'z bo'lib tirik mavjudodlarning yashash sharoiti va tevarak-atrofdagi muhit bilan o'zaro munosabatlari hamda shu asosda yuzaga kelgan qonuniyatlarini o'rganadagin fandir. Ekologiya fani qadimdan yuzaga kelgan fan emas. Ekologiya fani insonni qiziqishi, bilishdagi fikr mulohaza yuritishlardan kelib chiqqan fan emas, ekologiya fani zaruriyatidan inson o'z manfaatini ko'zlab uni tabiiy ko'rinishlarini buzib, undan to'xtovsiz foydalanib uni ko'rimsiz bo'lgan ahvolga solib qo'ygach va endi yana o'z manfaati uchun kelajak avlod oldidagi o'z burchini his etgan holda tabiiy ko'rinishini o'z holatida xulosa chiqargan holda tiklash zaruriyatdan kelib chiqqan fan deyish mumkin.

Ekologiya fani tabiiysi, yevropada kelib chiqqan. Chunki insoniyatning o'zi ijtimoiy rivojlanishida, atrof-muhitni tabiiyligini ta'siri dastlab yevropada edi.

Chunki insonni ijtimoiy ong rivojlanishi, inson manfati qilingan ishlab chiqarishdagi yutuqlari, jamiyat rivoji dastlab yevropada edi. Ekologiya atamasini 1866-yilda nemis zoolog olimi Gekkel tomonidan fanga kiritilgan. Yaqin vaqtlargacha bu atama faqat mutaxassislargagina ma'lum edi. Endilikda atrof-muhitga tabiat boyligiga e'tiborsiz bo'lish butun sayyoraga jiddiy zarar yetkazishi mumkinligi aniq bo'lib qoldi. Inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlar muammolarini yechish zarurati tug'ildi. Shu borada ekologik vaziyatni sog'lomlashtirish asosiy ishlardan biri bo'lib qoldi. O'quvchilarda ekologik madaniyatni tarkib toptirish, bularda tabiat, atrof-muhit bilan qanday munosabatda bo'lishni o'rgatish pedagogika nazariyasi va maktablar amaliyotining eng dolzarb mavzusiga aylandi. Chunki insonning onggi oshgan sari progressiv jamiyat ko'rinish bergan sari, insonning yer yuzasidagi roli oshgan sari tabiatdan faqat foydalanibgina qolmay, undan keyin foydalana borish uchun endi u haqda o'ylash, fikrlash, unga munosabatni to'g'ri yo'lga qo'yish kerak bo'lib qoldi.

O'zbekiston Konstitutsiyasining 18-moddasida yer va yer osti boyliklarini, suv manbalarini, o'simlik va hayvonot dunyosini qo'riqlash,

bu boyliklardan ilmiy asosda, oqilona foydalanish, havo va suvni toza saqlash, tabiiy boyliklarni uzluksiz ko'paytirib borishni ta'minlash insonning atrof-muhitni yaxshilash uchun chora- tadbirlar ko'rishi zarurligi ta'kidlangan.

O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabrdagi qabul qilingan «Tabiat muhofaza qilish to'g'risida» gi Qonuni, «Sog'lom avlod uchun» ordenining tatbiq etilishi, shu nomda Davlat dasturi, «Ekologik ta'lim-tarbiya konsepsiyasi»ning ishlab chiqilishi, Ekosan jamg'armasining tuzilishi hamda 2023-yildan Tabiat resurslari vazirligini tashkil etilishi mamlakatda ekologik muammolarni bartaraf etishga kirishilganidan dalolat beradi. Ayniqsa, umum ta'lim maktablarida ham ekologik yo'nilishdagi sinflarning tashkil etilishi, bu asosda litsey maktablarining shakllanishi yosh avlod maktab partasidanoq tabiatga muhabbat ruhida tarbiya berishga astoydil kirishilganini ko'rsatadi. Maktabni bitirib mustaqil hayotga qadam qo'ygan har bir yosh, qanday ixtisos egasi bo'lishidan qat'iy nazar, ekologiya va tabiatni muhofaza qilishga oid nazariy hamda amaliy bilimlarga ega bo'lishi kerak.

Tabiatni muhofaza qilish hozirgi zamonning asosiy masalalaridan biri bo'lib qolganini o'quvchi ongiga birinchi navbatda singdiriladi. Haqiqatan tabiiy boyliklardan haddan tashqari darajada ko'p foydalanish, yangi yerlarni rejasiz o'zlashtirish oqibatida ekologik muvozanat keskin o'zgardi, atrof-muhit ifloslandi. Ayniqsa paxta yakka hokimligi, qishloq xo'jaligining noto'g'ri rejalashtirish, kimyoviy o'g'itlarni me'yoridan ortiq ishlatilishi tabiat muammolarini ko'payishiga sabab bo'ldi. Bu holat hayvonot olamiga ham o'simliklar dunyosiga ham o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatmoqda.

Keyingi 30 yil ichida tabiiy boyliklardan shunchalik ko'p foydalanilganki, bu butun insoniyat tarixi davomida foydalanilgan tabiiy boyliklarga tengdir.

Demak, jamiyatni iqtisodiy rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, uning tabiatga ta'sir etish darajasi ham shunchalik ko'p bo'ladi.

Aholi sonining tez oqib borishi natijasida ekologik muammolar ham ko'payib bormoqda. Faqatgina aholini yer suv energetika oziq-ovqat bilan ta'minlash butun dunyo bo'yicha global muammoga aylanib bormoqda. Tabiatga zarar keltiradigan ko'pgina zavodlarning oqar suvga yaqin joylashganligi sababli suv havzalari ifloslanmoqda. Markaziy Osiyo hududida yashayotgan fuqarolarning salomatligi yomonlashib, kasalliklar

ko'payib bormoqda. Orol bo'yi hududlari Qoraqalpoqg'iston Respublikasi, Xorazm viloyatida turli xil kasalliklar ko'p tarqalmoqda. Shu tariqa yer kurrasida insonning farovon yashashi endi ekologik muammolarni yechishga bog'liq bo'lib qoldi. Ekologik muammolarning ilmiy iqtisodiy, texnik, gigiyenik, yuridik, estetik, pedagogik yo'nalish muhim ahamiyat kasb etadi.

Chunki ekologik muammo inson faoliyati natijasida kelib chiqadi. Eng muhimi ayni pedagogik-ekologik muammo yo'lga qo'yilsa, boshqa ekologik muammolar yechilishiga zamin yaratiladi. Pedagogik yo'nalishda ekologik ta'lim va tarbiya berish ko'zda tutiladi. Ekologik ta'lim deganda, tabiat bilan inson orasidagi munosabatni ifodalovchi bilimlarni o'quvchilarga yetkazish tushuniladi.

Ekologik tarbiya atrof-muhit nisbatan munosabat tarbiyasidir. Ekologik ta'lim-tarbiya umumiy ta'lim-tarbiyaning yangi shakli va tarkibiy qismi bo'lib, maktabda barcha fanlar qatori o'qitiladi. Uning bosh maqsadi yosh avlodda atrof-muhitga ongli munosabatni shakllantirishdan iborat.

Ajdodlarimiz bola tarbiyasi masalasiga alohida e'tibor berishga va bu borada ibratli an'analarni vujudga keltirishgan.

Oila davrasida farzandlarga: «Suvga tupurma! Uni iflos qilma, chunki barcha jonivorlar uni ichishadi,» «Gullab turgan meva shoxini sindirma, u meva beradi, uni o'zing iste'mol qilasan» deganlar.

O'lkamizning tabiiy o'simliklar dunyosi, ularning foydasi bu boyliklarni muhofaza qilishni yoshlarga uqtirish, ta'lim tizimining asosiy vazifasidir.

Huquqiy tarbiya – bu shaxsga nisbatan huquqiy ongni, huquqiy ko'rsatmalarni, qonunga itoatkor xulq-atvor ko'nikmalari va odatlarini shakllantiruvchi uyushgan, bir tizimli, aniq maqsadni ko'zlagan holdagi tasvir ko'rsatilishidir.

Shuni ta'kidlash kerakki, yaqin o'tmishda ham huquqiy tarbiyaga u haqiqatda sazovor bo'lishi kerak bo'lganidek darajada e'tibor berilmas edi. Pedagogikaga doir darsliklarda shaxsning aqliy kamoloti, mehnati, jismoniy, ma'naviy, estetik tarbiyasi haqida so'z borar ediyu, lekin huquqiy tarbiya xususida eslatilmasdi. Tarbiyaviy ishning mustaqil yo'nalishi tarzida huquqiy tarbiya yo'nalishining ajratib qo'yilmasligi o'sib kelayotgan avlodning ayrim qismi huquqiy ongi ahvoliga salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmadi.

O'zbekistonda huquqiy davlat barpo etish maqsadida huquqiy tarbiya, huquqiy ongni takomillashtirish masalalariga katta e'tibor berib kelinmoqda. Bu mas'uliyatli vazifada mehnat jamoalarida, bilim maskanlarida va har bir shaxs bilan olib borish borasida ko'p qirrali ishlar qilinmoqda. Huquqiy tarbiyali bo'lish uchun har bir shaxs umumhuquq bilimga, uni ongli ravishda qabul qilishga va huquqiy madaniyatni alohida bajarishga yetarli darajada huquqiy saboq olish kerak. Lekin hozirgi paytgacha huquqiy tarbiya tushunchasi, uning tushuntirish metodlari olimlarimiz tomonidan to'liqligicha yoritilmagan.

Huquqiy tarbiyaning keng va tor ma'noda ko'rish mumkin. Keng ma'noda butun jamoaning, ko'pchilikning ongiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan tarbiya, tor ma'noda esa alohida shaxsga, uning ongiga ta'sir etish yo'llari tushuniladi.

Huquqiy tarbiya natijasida keng omma yoki shaxs o'z xatti-harakatlarining qonuniy ekanligini tushunsa, huquq tartibotni buzmaslikka harakat qilsa o'zini ongli ravishda, huquq normalariga rioya etgan holda boshqara olsa, maqsadga erishilgan bo'lib hisoblanadi.

Demak, huquqiy tarbiya bu – tashkiliy ravishda muntazam olib boriladigan, aniq maqsadni ko'zlagan va shaxsga «guruh shaxslariga» ta'sir qila oladigan, ularda huquqiy ong, huquqiy bilim, qonunlarga rioya qilish xislatlarini vujudga keltiradigan harakatdir.

Ma'lumki, qonunga rioya qilish uchun, eng avvalo uni bilish kerak. Huquqiy tarbiya orqali har bir shaxsning ongiga nima qilmoq mumkin, nima qilmoq mumkin emasligini, jamiyat, davlat undan nimani talab qiladi, qonunlarga rioya etish yo'llari nimadan iborat ekanligini yetkazmoq lozim.

Tartib buzuvchilar orasida o'z xatti-harakatining noqonuniyligini anglamaslik, noqonuniy ekan deb ham uylamaslik va bunday harakatni jazoga loyiq emas deb tushunish ko'p uchraydi. Shunday tushuncha hosil bo'lmasligi uchun huquqiy tarbiya jarayonida har bir jamoada o'rnatilgan tartibni buzish, qonun normalariga rioya etmaslik natijasida intizomiy, mamuriy, moddiy yoki jinoiy jazo kelib chiqishini tushuntirish, uqtirish zarur.

Huquqiy tarbiyani kuchaytirishga oltmishinchi yillardan boshlab alohida ahamiyat berilla boshlandi. Shu davrga aytish kerakki, hozirda ham huquqiy tarbiya bilan chambarchas bog'liq holda olib borilayapti.

Shaxs va jamiyat o'rtasida vujudga keladigan munosabatlarning rivojlanish prinsiplariga mos bo'lishi shaxs faoliyatini yo'naltirib turuvchi hayotiy pozitsiyaga bog'liq. Hayotiy pozitsiya esa tarbiya jarayonida shakllanadi. Shu sababdan ibtidoiy jamoa tuzumi davridayoq shaxs tarbiyasini jamiyat o'z naozoratiga olgan va bu vazifani bajarishga eng dono kishilarga topshirgan. Shaxsni yashashga o'rgatish jamiyat faoliyatining muhim sohalaridan biri bo'lib kelgan. Tarbiyaning ijtimoiy vazifasi shaxsni biror bir foydali ishga, faoliyatga o'rgatish demakdir. Masalan, yoshlarni biror hunarga, muomalaga, san'atga, yurish-turishga va boshqalarga o'rgatish.

Huquqiy tarbiya boshqa turdagi tarbiya bilan o'zaro yaqin. Masalan, shaxsda mehnatga bo'lgan munosabatni shakllantirishda ko'r-ko'rona itoatkorlikka emas, balki jamiyat va davlat manfaatlariga, davlatning tartib va qonunlarini hurmat qilishga o'rgatish lozim.

Axloq normalari bilan huquqiy normalar bir-biriga juda yaqin turadi. Shaxs axloqsiz bo'lsa, u qonunlar talabiga rioya qilmaydi. Binobarin, bunday shaxsni huquqiy tarbiyalash samarasiz bo'ladi, hatto jazo choralari ham to'g'ri yo'lga solish qiyin.

Huquqiy tarbiya tizimi uch tarkibiy qismdan tashkil topadi: davlat belgilangan qonun-qoidalarini o'qitish; ularni jamiyat a'zolari o'rtasida tashviqot qilish; o'quvchi yoshlarni qonun-qoidalar ijrosida bevosita ishtirok etishga o'rgatish.

Huquq normalarini o'qitish deyilganda davlat organlari tomonidan tasdiqlangan dastur asosida shaxsga bilim berish tushuniladi. Yuridik bilim berish umumiy va maxsus yo'nalishlarda bo'lish mumkin. Masalan, yuridik institutlar, fakultetlarida, «yurist operativ xodim» malakasi beriladi. Xalq maorifi tizimining barcha bug'inlarida aniq dastur asosida umumiy huquqiy bilim beriladi.

Huquqiy normalarni tashviqot qilishda jamiyat a'zolari bilishi lozim bo'lgan qonun-qoidalarni, qarorlar, farmonlar, farmoyishlar, buyruq va yo'llanmalarni turli vositalar yordamida aholi orasida tashviqot qilishdir. Huquqiy normalarni aholiga tushuntirish muhim qonunchilik prinsipi bo'lib hisoblanadi. Qonunchilik talabiga ko'ra, har bir yangi qonun-qoida matbuotda e'lon qilingandan keyin ma'lum vaqt o'tgach amal qila boshlaydi. Yangi tartib qachondan boshlab joriy qilinishi huquqiy normaning o'zida ko'rsatiladi.

Huquqiy tarbiyaning maqsadi ma'lum vositalar, shakl va metodlar yordamida shaxsning ongiga ta'sir ko'rsatib, unda davlat belgilangan qonun-qoidalariga itoatkorlikni, davlat siyosatini ijro etish hamda o'z xatti-harakatini davlat talabiga muvofiq holda tanlay olish qobiliyatini shakllantirishdan iboratdir.

Huquqiy tarbiyaning asosiy maqsadi shaxsda huquqiy ongni shakllantirish, ya'ni huquqiy normalarga hurmatni, ularga ixtiyoriy, ongli ravishda rioya qilishni tarbiyalashdir. Huquqiy tarbiya shaxsning bolalik chog'idan yetuklik davrigacha o'tkaziladigan tarbiyaviy jarayonni o'z ichiga oladi. Bu jarayon davrida shaxs oilada, maktabgacha tarbiya muassasalarida, maktabda, maktabdan tashqari muassasalarda, oliy ta'limda, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limida, kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash idoralarida huquqiy tarbiya oladi. Demak, huquqiy tarbiya bosqichma-bosqich beriladi. Bosqichli huquqiy tarbiya berishdan maqsad yoshlarning huquqiy bilimlar va ko'nikmalarini tarkib toptirishni uzluksiz ta'minlashdir.

Masalan, birinchi sinflarda ona tili tushunchasi, tilga hurmat bilan qarash, o'quvchilarga qonun-qoidalarni o'rgatish, mulkni asrash, unga munosabatni bildirish, davlat, qonun, davlat ramzlari tushunchalarini o'rgatish lozim.

Ikkinchi sinflarda «o'qish» darsida har xil tarbiya berish mumkin. Shu darsning «maktab» bo'limida munosabatlarni tushuntirish. «Ertaklar va masallar» bo'limida jinoyat tushunchasini, tulkini turna bolalarini yeb qo'yishda, misol qilib bu jinoyat ekanligini va turna tulkini qilmishiga yarasha jazolaganini tushuntiriladi. Shunday tarbiya va huquqiy bilimlar har bir fanda sinfma-sinf olib boriladi.

Yuqori sinflarda uning huquqiy ongini shakllantiruvchi huquqiy tushunchalar beriladi, u dasturlar asosida huquqiy munosabatlarga o'rgatiladi. Yuqori sinflarda hamma boshqa ta'lim tizimlarida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining davlat apparati haqida umumiy tasavvur berish huquqiy tarbiyaning aniq maqsad qilib qo'yiladi.

Huquqiy tarbiya oldiga qo'yilgan umumiy vazifa shaxsga qonunlarni va unga amal qilish yo'llarini o'rgatish. Huquqiy tarbiyaning yuridik vazifasi shaxsda muayyan holatlarda zarur huquqiy normalarni qo'llay olish qobiliyatini tarbiyalashdir.

Huquqiy tarbiyaning muhim vazifalaridan biri shaxsda huquq normalarini o'rganishga ehtiyoj o'yg'otish, ya'ni o'zini mustaqil ravishda huquqiy tarbiyalashga odatlantirishdir. Huquqiy normalarga hurmat ruhida tarbiyalangan shaxs qonun-qoidalariga muntazam ravishda o'rganib boradi va boshqalarni ham shunday qilishga da'vat etadi.

Amaliyotda huquqiy tarbiyaning har xil turlari mavjud. Lekin bugungi kungacha aniq bir ilmiy tushunchaga asosangan, ko'p qirrali huquqiy tarbiya shakllarini ko'rsatib beruvchi adabiyot deyarli yo'q. Bu tarbiya, yuqorida aytib o'tganimizdek, oilada, bog'chada, maktabda, bilim yurtlarida, institutlarda olib boriladi. Huquqiy tarbiya – tarbiyalanuvchilarning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatuvchi, ularni tartib doirasida tutish uchun asos bo'la oladigan bilim berishdir. Lekin tarbiyachi faqat bilim beribgina qolmasdan, tarbiyalanuvchilarga har xil shaklda ta'sir ham o'tkazishi kerak.

Huquqiy tarbiyaning shakllari asosida davlat organlari, jamoat tashkilotlari, professor- o'qituvchilarining olib borgan ishlarining tashqi ko'rinishidagi ta'sir yo'li, ta'sir etish usullari yotibdi.

Huquqiy tarbiya shakllari quyidagilarcha bo'lishi mumkin: a) huquqiy bilim; b) huquqiy tashviqot; d) jamoatchilik tomonidan olib boriladigan ishlar; e) huquqni himoya qiladigan davlat organlarining ishlari bilan tanishish (tergov, sud jarayonlarida qatnashish); f) xalq deputatlarini nomzodlikka tavsiya qilish majlislarida, mahalliy hokimiyatlar qoshidagi voyaga yetmaganlar komissiyalari ishlarida ishtirok etish. Huquqiy tarbiyani jamoa o'rtasida yoki individual shaklda amalga oshirish mumkin.

Yoshlarni huquqiy bilimga va huquqiy tarbiyaga jalb etishda huquqni himoya qiluvchi davlat organlari xodimlari bilan uchrashuv o'tkazilishi, savol-javob kechalari tashkil etilishi yoki huquqshunos uyushmalari tuzilishi ijobiy natija beradi. Individual yakka tarzda huquqiy bilim berishda, huquqiy tarbiyalashda shaxsga maxsus adabiyotlarda tavsiya etilishi, unda qiziqish uyg'otish, tarbiyalanuvchining ruhiy holatini o'rganib, u qabul qila oladigan, tushuna biladigan tarzda suhbat olib borish maqsadga muvofiqdir.

Mehnat tarbiyasi – tarbiyaning muhim turi, shaxsni shakllantirishning zarur shartlaridan biri bo'lgan pedagogik jarayon. Mehnat tarbiyasi kishidan ijtimoiy foydali mehnatga ichki ehtiyoj, batartiblik, tashkilotchilik, tashabbuskorlik, ishchanlik, ishning ko'zini bilish singari

sifatlarni qaror toptirishga xizmat qiladi. Mehnat inson ehtiyojlarini qondirishning birinchi va asosiy vositasi bo'lganligi uchun ham mehnat tarbiyasi tarbiyaning boshqa hamma turlaridan oldin paydo bo'lgan.

Mehnat tarbiyasi g'oyat keng falsafiy-pedagogik kategoriya bo'lib, "mehnat ta'limi", "kasbga yo'naltirish", "politexnik ta'lim", "kasb ta'limi" singari tu-shunchalarni o'z ichiga oladi. Mehnat tarbiyasi berish hamma zamonlarda ham jamiyat taraqqiyotining asosi, yoshlarni hayotga tayyorlashning eng muhim vositasi bo'lib kelgan. Shuning uchun ham barcha ilohiy kitoblar va hamma mutafakkirlar tomonidan yaratilgan bitiklarda mehnat tarbiyasiga katta e'tibor berilgan. Lekin ularga materialist (moddiyunchi)lardan farqli tarzda Mehnat tarbiyasi deyilganda faqat jismoniy mehnatga doir ko'nikma va malakalarni shakllantirish ko'zda tutilmagan. Mehnat tarbiyasi, avvalo, oilada bola o'zini anglay boshlashi bilanoq amalga oshirila boradi. Jumladan, chaqaloqlar go'daklik bosqichiga o'tishlari bilanoq, ularga dastlabki mehnat tarbiyasi berila boshlanadi. Shunday qilinmasa, bola faqat iste'molchiga aylanib qoladi va natijada u noshud hamda yalqovgina emas, ma'naviyati kemptik shaxs ham bo'lib shakllanishi mumkin. Bolalarga Mehnat tarbiyasi berishda bog'cha, maktab singari ijtimoiy pedagogik muassasalar katta o'rin tutadi. Chunki bu muassasalarda Mehnat tarbiyasi ilmiy asosda tegishli mutaxassislar tomonidan uyushtiriladi. Mehnat tarbiyasini tashkil etishdagi asosiy jihat shundaki, u bolalarning yosh xususiyatlari, ruhiy, aqliy va jismoniy imkoniyatlariga muvofiq bo'lishi lozim. Bolaning imkoniyatlaridan yengil mehnat tarbiyasi ularni zeriktirgani kabi ularning imkoniyatlaridan og'ir topshiriqlar bolalarni bezdirishi mumkin. Mehnat tarbiyasi uchun maktab davri eng qulay fursatdir. Birinchi navbatda, o'qish jarayonining o'zi og'ir aqliy jismoniy mehnatdir. Maktabga o'z vaqtida kelib-ketish, o'qish-yozishni o'rganish, berilgan bilimlarni egallash uchun o'quvchilarga mehnat tarbiyasi berilgan bo'lishi kerak. Chunki o'quv topshiriqlarini bajarish, dars o'zlashtirish, o'tilganlarni takrorlash, yozma ishlar bajarish, kerakli matnlarni yodlash, ko'chirmalar olish, lug'atlar bilan ishlay olishi uchun o'quvchi muayyan institutizomga rioya etishi, tashkilotchilik qobiliyati va ishchanlik xususiyatiga ega bo'lishi, ishning ko'zini bilishi kerak. Mehnat tarbiyasida, avval aytilganidek, mehnat ta'limi va kasbga yo'naltirish jarayonlarining ham o'rni katta. Chunki bu jarayonlarda o'quvchilar bevosita tegishli mehnat ko'nikmalarini egallash

va ularni mustaqil ravishda qo'llash bosqichini o'taydilar. Shuningdek, ular bu asnoda qaysi bir mehnat yo'nalishi o'ziga muvofiqroq ekanligini bilib oladilar. Shuning uchun ham mehnat ta'limi imkon qadar xilma-xil bo'lishi hamda o'quvchilarning aqliy, jismoniy imkoniyatlari va jinsiy xususiyatlariga muvofiq kelishi zarur.

O'zbek xalqi asrlar davomida mehnat insonning moddiy va ma'naviy ehtiyoji ekanligini tushunib yosh avlodni mustaqil hayotga tayyorlashga alohida e'tibor beradi. U o'z hayotida turmush kechirish uchun ishlab chiqarish vositalarni yaratish zarurligini turmushda o'z talablarini qondirish uchun mehnat qilish xususiyat bo'ladi. Davr o'tishi, ijtimoiy-siyosiy hayotda o'zgarishlar yuz berishi aqliy mehnat tarbiyasi jismaniy mehnat tarbiyasidan ajraldi. Natijada mehnat va mehnat tarbiyasiga munosabat o'zgardi, bolalarni turli ijtimoiy mehnatga tayyorlash birinchi o'ringa qo'yildi. Inson va jamiyatning yashashi barqarorlashishi uchun mehnat qilish, mehnatni sevish kamolotining me'yori bo'ldi, mehnat ishtirok etish salomatlik vositasi hisoblanadi. Bu g'oyalar xalq yaratgan «Mehnat – farog'at chirog'i», «Ish – insonning gavhari», «Daraxt yaprog'i bilan ko'rkam, inson mehnati bilan», «Odamni mehnat bezaydi», «Mehnat hurmatning toji», «Yer Xazina mehnat kaliti», «Yigit husni mehnatda» kabi maqollarda o'z ifodasini topgan.

Mehnat insonni uch balodan: yurak siqilishi, axloqiy buzilish, muhtojlikdan saqlaydi. Mehnat qilmaganlarga, mehnatni sevmaganlarga, boshqalar mehnatini tatimoqchi bo'lganlarga salbiy munosabatlarni «Bekorchidan xudo bezor», «Tekunxo'rga shafqat yo'q», «Baxt yalqovga begona» kabi maqollarda, bir qancha hikmatlarda o'z aksini topgan. (Masalan: «Yalqov ishyoqmaslar ikki farzand yetishtiradilar: zorlik, badbaxtlik», «Mehnatni sevgan har kishi har turli noqobil ishlardan tortinmaydi» va h.k). Turli kasblarga mehr-muhabbat tarbiyalashda kasb-hunar tanlashga yo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarni kasb tanlashga yo'llash bu yosh avlodni xalq xo'jaligi va madaniyatining eng muhim tarmoqlari bilan xalq xo'jaligi va madaniyatining ayrim kasblarga ehtiyojlari bilan tanishtirishdan iboratdir. O'quvchilarni kasb tanlashga yo'llash tizimi o'z ichiga kasbga oid axborot, maslahatlar kasblarni tanlash va kasbga ko'nikish kiradi.

Kasbga oid axborot berganda ilg'orlar bilan uchrashuvlar, ishlab chiqarishga ekskursiyalar tashkil qilish, maktablarda kasb tanlash kabinetlari ishlarini uyushtirish, shu kabi egallash uchun lozim bo'lgan

xislatlarni shakllantirish. Kasb bo'yicha maslahatlar-turli predmetlarni o'rganish jarayonida turli kasbga xususiyatlari, ularning xalq xo'jaligi o'z shaxsiy moyllari, qobiliyatlari va imkoniyatlari bo'yicha ish olib boriladi.

Kasb bo'yicha tanlash. Pedagog, psixolog, sotsiolog, ishlab chiqarish xodimlari bilan birgalikda aniq kasbga yo'naltiriladi. Ajdodlarimiz azal-azaldan hunarmand, ijodkor, mirishkor bo'lishgan (naqqoshlik, zargarlik, ganchkorlik, misgarlik, sopoldo'zlik). Xalq hunarmandchiligi: beshik-sozlik, sadiksozlik, jaydari, qo'qon, yassi va baland zinali aravalar yasash, pichoqchilik, o'yma kursi va stollar, chorpoyalar, guldonlar-shamchiroq, obdasta-yu jomlar yasash, kigiz bosish, gilam to'qish, polo to'qish, yigirma tikish savatchilik va buyrachilik, zardo'zlik, kashtachilik, zargarlik, kulolchilik, kandakorlik, tosh va kuchi o'ymakorlik, yog'och o'ymakorligi, naqqoshlik, ipakchilik, mato to'qish, temirchilik, duradgorlik kabilar o'zbeklar hayotining o'zgarmas qismi hisoblanadi.

Tarbiya metodlari tasnifi. Zamonaviy pedagogikada ba'zilar amaliy vazifalarni hal etishga, ba'zilar faqat nazariy vazifalarni o'zida aks ettiradigan o'nlab tarbiya tasniflari mavjud. Metodlar o'ziga xos xarakteriga ko'ra ishontirish, mashq, rag'batlantirish va tanbeh berishga bo'linadi. Mazkur holatda metodning umumiy xarakterli belgisi o'ziga xoslikni, qo'llanishga yaroqlilikni aks ettiradi. Bu tasnifga metodlarning ko'proq umumlashganligi bilan ajralib turuvchi tarbiyaning umumiy metodlari mustahkam tutashib ketadi. U o'zida ishontirish, faoliyatni tashkil etish, o'quvchilarning xulq-atvorini rag'batlantirish metodlarini qamrab oladi. I.S.Mariyenkning tasnifida tarbiya metodlari guruhlarini quyidagicha nomlanadi: tushuntirishli – reproduktiv, muammoli vaziyatli, o'rgatish va mashq metodlari, rag'batlantirish, to'sqinlik qiluvchi, boshqarish, o'zini-o'zi tarbiyalash.

Skinner nazariyasi o'qitish va ta'lim olish jarayonida o'qituvchilarning o'zlarini xulq-atvorlari muhim bo'lmagani uchun tanqid qilinadi, bu mavzuda gap ketganida unga e'tibor berishga chegara qo'yilgan, bu o'rinda jazo tayinlash va mukofotlashdan ko'ra ko'proq, deydi, o'qituvchilar o'zlari (Men termini 5-bo'limda to'laroq yoritilgan) namuna bo'lishlari zarur. Bu "axloq o'ynini o'ynash"ni istamayotgan o'quvchilar – mehribonlik ko'rsatilmagan yoki ular ta'limda omadga erishmagan, yo ular o'qituvchi tomonidan maqtab, yuzaga kelgan

muammoni hal qilishi shart bo'lgan o'qituvchilarga kichik yordam taklif qiladi.⁶³

Tarbiyalanuvchilarga ta'sir etishi natijalariga ko'ra metodlarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

- axloqiy me'yorlar, motivlarni hosil qilishga, tasavvur, tushuncha, g'oyalarni shakllantirishga ta'sir etuvchi;
- xulq-atvorning u yoki bu turini aniqlaydigan odatlarni hosil qilishga ta'sir etuvchi.

Hozirgi vaqtda o'zida tarbiya metodlaridagi yagona maqsad, mazmun va tartiblilikni aks ettiruvchi ko'proq obyektiv va qulay metodlar qo'llaniladi. Ana shunday tavsif bilan bog'liqlikda tarbiya metodlari uch guruhga bo'linadi:

- shaxs ongini shakllantiruvchi metodlar;
- faoliyatni tashkil etish va xulq-atvor tajribalarini shakllantirish metodlari;
- xulq-atvorni va faoliyatni rag'batlantirish metodlari.

Shaxs ongini shakllantirish metodlari o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy sifatlar, e'tiqod hamda dunyoqarashni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'usi va irodasiga ta'sir ko'rsatish usullari sanaladi.

Shaxs ongini shakllantirish (ishontirish) metodlariga quyidagilar kiradi: hikoya, tushuntirish, izohlash, ma'ruza, etik suhbat, nasihat, o'git, ko'rsatma, munozara, namuna.

Bu guruhga mansub metodlarning mohiyati shundaki, ular orqali o'quvchilar ongiga jamiyatda ustuvor o'rin tutuvchi ijtimoiy g'oya va maqsadlar singdiriladi. O'quvchilarda g'oyaviy onglik va ijtimoiy faollik, ya'ni davlatning ichki va xalqaro siyosati mazmunini tushunish va idrok qilish ko'nikmalarini tarbiyalash lozim.

Tushuntirish ijtimoiy ongni shakllantirishda eng ko'p ishlatiladigan metoddur. Tushuntirishning vazifasi o'quvchilarni yuksak madaniyatli, milliy g'urur tuyg'usiga ega bo'lib voyaga yetishlarini tarbiyalashga yordam berishdan iborat.

Suhbat. O'quvchi shaxsini g'oyaviy va ma'naviy-axloqiy jihatdan shakllantirishda o'qituvchining jonli so'zi eng ta'sirchan metod hisoblanadi. Suhbat uchun mavzu tanlashda uning mazkur sinf o'quvchilari uchun dolzarbligi, o'quvchilarning suhbat mazmuniga

⁶³Aleks Muur. Ta'lim berish va ta'lim olish: pedagogika, ta'lim dasturi va tarbiya. Rutledj. Ikkinchi nashr, 2012, 5 bet.

bo'lgan munosabatlari va suhbatdan kutilayotgan natijani hisobga olish zarur.

Hikoya. O'quvchilar odatda hayot va turli adabiyotlardan olingan aniq misollar bilan boyitilgan hikoyalarni katta qiziqish bilan tinglaydilar. Ularga axloq me'yorlari, xalq o'tmishi, tabiiy boyliklar, qahramonlar hayoti va jasorati, shuningdek, tarix, adabiyot va san'at haqida hikoya qilib berish mumkin. Badiiy adabiyot namunalari, shuningdek, ommaviy axborot vositalari – radio, televideniye, gazeta va jurnallar sahifalarida hamda Internet matbuotida e'lon qilingan ma'lumotlar ham o'quvchilar uchun qimmatli material bo'lib xizmat qiladi. Suhbat ham, hikoya ham o'quvchilarning yoshiga mos mavzularda, ular tushunadigan so'zlar vositasida adabiy tilda o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir. Suhbat yoki hikoya mavzusining o'quvchilar tomonidan belgilanishi, ularning samarali kechishini ta'minlaydi, buning natijasida o'quvchilar ilgari surilayotgan mavzuga befarq qaramaydilar.

Namuna. O'quvchilar o'z atrofidagi kishilarda hamma yaxshi axloqiy sifatlarni ko'rishlari va ibrat olishlari nihoyatda muhim.

O'qituvchining shaxsan o'zi namuna bo'lishi, ayniqsa, yoshlarga katta ta'sir ko'rsatadi. Ular o'qituvchining darsda va hayotda o'zini qanday tutishini, atrofdagi kishilar bilan qanday muomala qilishini, o'z vazifalarini qanday bajarishini kuzatib yuradilar.

O'quvchilar o'zlariga yaqin kishilarning xulq-atvoriga taqlid qiladilar, Xulq-atvorlar bolalarda yaxshi sifatlarning, ba'zan esa yomon sifatlarning ham tarkib topishiga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun o'qituvchi va ota-onalar har qanday holatda ham o'zlarini tuta bilishlari kerak. Ular qayerda bo'lishmasin, atroflarida bolalar borligini his etishlari lozim. Kattalarning so'zi bilan yurish-turishi va xatti-harakatlarida tafovut bo'lmasligi kerak.

O'z-o'zini tarbiyalash metodlari. O'quvchida o'z-o'zini tarbiyalashga, ya'ni o'z ustida ongli, batartib ishlashga ehtiyoj paydo bo'lgandagina tarbiya jarayonini samarali deb hisoblash mumkin. Tarbiya jarayonida o'z-o'zini tarbiyalash metodlaridan foydalanish samarali hisoblanadi.

O'z-o'zini tahlil (nazorat) qilish o'z shaxsi, mavjud fazilatlari, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish, mavjud sifatlarni boyitish yoki salbiy odatlarni bartaraf etishga qaratilgan faoliyat usuli.

O‘z-o‘zini tahlil (nazorat) qilish uchun o‘quvchi o‘zining yurish-turishi, intizomi, ijobiy fazilatlarining ortib borishi va aksincha, salbiy odatlarining kamayib borishi haqida muntazam ravishda kundaligiga yozib boradi.

O‘z-o‘zini baholash mavjud fazilatlari, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish asosida o‘z shaxsiga baho berishga yo‘naltirilgan faoliyat usuli.

O‘quvchining qobiliyatini o‘z kuchi bilan yuzaga chiqishiga yordamlashish zarur. O‘z-o‘zini baholash qiyin, lekin o‘quvchini bunga yetarli tayyorlash mumkin. Shu bois, o‘quvchi irodali bo‘lishi, o‘z burchini tushunishi, tahsil va tarbiya olish uchun sababli asos bo‘lishi, ya’ni tarbiyalanishni xohlashi, o‘zini o‘rtoqlari, atrofdagilarning ko‘zi bilan ko‘rish va o‘z-o‘zini takomillashtirishga intilishi lozim.

Maktab amaliyotida izohlash ishonitirishga tayanadi. Ishonitirish vositasida o‘quvchi ruhiyatiga sezilarsiz holda ta’sir etiladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari hamda o‘smirlar ishonuvchan bo‘lishadi. Pedagog ishonitirishdan tarbiyalanuvchi ma’lum ko‘rsatmani qabul qilishi zarur bo‘lgan vaziyatlarda foydalanadi. Mazkur metoddan boshqa metodlarning ta’ sirini kuchaytirish uchun ham foydalaniladi.

Munozara tarbiyalanuvchilarga hissiy-og‘zaki ta’sir ko‘rsatish asosida ularda ma’naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan bahs-munozara usuli bo‘lib, siyosiy, iqtisodiy, madaniy, estetik va huquqiy mavzularda o‘tkaziladi. Munozara turli nuqtayi nazarlar to‘qnashgan vaziyatda o‘quvchilarda ma’lum hodisaga nisbatan ishonch hosil qilishga yordam beradi.

Faoliyatni tashkil etish va xulq-atvor me’yorlarini shakllantirish (mashq) metodlari: mashq, pedagogik talab, ijtimoiy fikr, topshiriq, tarbiyalovchi vaziyat.

Mashq va o‘rgatish metodlari muayyan mashq yordamida bolalar faoliyatini oqilona, maqsadga muvofiq va har tomonlama puxta tashkil qilish, ularni axloq me’yorlari va xulq-atvor qoidalarini bajarishga odatlantirishdir. Odatlar bolalikdan tarkib topadi va shaxs rivojlanishining keyingi bosqichlarida mustahkamlanib boradi.

O‘qituvchi hamda ota-onalar bolalarda ijobiy odatlarning tarbiyalanib borayotganligini kuzatib borishlari kerak. O‘quvchilar odatlarni o‘z yaqinlaridan meros qilib olmaydi, balki ular atrofdagilar bilan faol muloqotga kirishishlari tufayli taqlid qilish, uzluksiz tarbiyani

yo'lga qo'yish asosida tarkib toptiriladi. Natijada odat xarakterga aylanadi.

Mashq muayyan xatti-harakatlarni ko'p marotaba takrorlashni o'z ichiga oladi. Mashq va odatlantirish o'quvchi uchun ongli, ijobiy jarayondir. Mashq natijasini ko'nikma, odat, yangi bilimlar hosil qilinadi, o'quvchining aqliy qobiliyati rivojlanadi, ma'naviy-axloqiy sifatlari boyiydi, hayotiy tajribasi ortadi.

O'rgatish tarbiyalanuvchilar ijtimoiy xulq-atvor ko'nikmalari, odatlarini shakllantirish maqsadida rejali va izchil tashkil qilinadigan turli harakatlar, amaliy ishlardir.

Topshiriq o'quvchilarda mehnat, ijtimoiy xulq va hayotiy tajriba ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida qo'llaniladigan usul. O'quvchilarning topshiriqlarni jamoa bo'lib bajarishlari ularda ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega. O'quvchilar o'z kuchlarini umum ishiga sarflashga, jamoa uchun mas'uliyatni his etishga o'rganadilar, mehnat qilish o'quvchilarning harakatlarini shakllantiradi, mustahkamlaydi.

Pedagogik talab turli xatti-harakatlarni bajarish hamda faoliyatda ishtirok etish jarayonida o'quvchi tomonidan amal qilinishi zarur bo'lgan ijtimoiy xulq-atvor me'yorlari. Pedagogik talab tarbiyaning eng muhim usullaridan biridir. Pedagogik talab ma'lum harakatlarni rag'batlantiruvchi yoki to'xtatuvchi hamda o'quvchini oqilona harakatlarni bajarishga undovchi xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Faoliyatni rag'batlash va motivatsiyalash metodlari: rag'batlantirish, tanbeh berish, uyaltirish.

Rag'batlantirish tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga ijobiy baho berish asosida unga ishonch bildirish, ko'ngilini ko'tarish va uni qo'llab-quvvatlash usulidir. O'qituvchi har bir o'quvchi shaxsida ro'y berayotgan ijobiy o'zgarishlarni anglash olishi zarur.

Tanbeh berish – eng muhim jazo chorasi. O'qituvchi o'quvchiga yuzma-yuz turib tanbeh beradi, buni kundaligiga yozib qo'yish mumkin.

Uyaltirish – o'quvchining ma'lum xatti-harakatlariga jamoa yoki uning tarbiya uchun mas'ul bo'lgan subyektlar (ota-onalar, vasiylar, jamoatchilik vakillari va boshqalar) oldida baho berish. Odamning eng nozik sezgilaridan biri uyat, or-nomus va sharm- hayodir. Odamda insonda izzat-nafs, odamiylik qancha kuchli bo'lsa, avvalo, o'zini hurmat qilsa, unda or-nomus, uyat shunchalik kuchli bo'ladi. Bolalarni

tarbiyalashda shu his-tuyg'ularni ehtiyotkorlik bilan o'stirish lozim, lekin hadeb uyaltiraverish va qizirtiraverish yaramaydi. Bundan oqilona va o'z o'rnida foydalanish kerak, shundagina ijobiy natijaga umid qilish mumkin.

Tarbiya metodlarini tanlab olish shartlari. Metodning ijobiy va salbiysi bo'lmaydi, tarbiya jarayonida ma'lum yo'lni yuqori darajadagi samarali va samarasiz deya baholash mumkin emas. Metodning samaradorligini u qo'llanilayotgan sharoit nuqtayi nazaridan baholash mumkin.

Tarbiya metodlarini maqsadga muvofiq tanlash bir qator omillarga bog'liq:

Tarbiyaning maqsad va vazifalari. Tarbiyaning maqsad va vazifalari. Maqsad nafaqat metodlarni oqlaydi, balki ularni aniqlab beradi. Maqsad qanday bo'lsa, unga erishish metodlari unga muvofiq bo'lishi zarur.

Tarbiya mazmuni. Unutmaslik kerakki, aynan bitta vazifa turli xil fikrlar bilan to'ldirilgan bo'lishi mumkin. Shuning uchun metodlarni umuman mazmun bilan emas, balki aniq fikr bilan bog'lash g'oyat muhimdir.

Tarbiyalanuvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish

U yoki shunga o'xshash vazifalar tarbiyalanuvchilarning yoshi bilan bog'liqlikda amalga oshiriladi. Aytaylik, mas'uliyat tuyg'usini boshlang'ich ta'lim, o'rta ta'lim va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida ta'lim olayotgan o'quvchilarda ham shakllantirish mumkin. Biroq har bir bosqichda mazkur sifatni shakllantirish borasida turli metodlar qo'llaniladi.

Jamoaning shakllanganlik darajasi. O'zini o'zi boshqarishning jamoa shaklining rivojlanishi bilan bog'liqlikda pedagogik ta'sir ko'rsatish metodlari ham o'zgarmasdan qolmoqda. Bizga ma'lumki boshqaruvning moslashuvchanligi tarbiyachining tarbiyalanuvchilar bilan muvaffaqiyatli hamkorligining zaruriy sharti.

Tarbiyalanuvchilarning individual o'ziga xosliklari

Umumiy metodlar, umumiy dasturlarning o'zi tarbiyaviy o'zaro ta'sir etishning asosi bo'la olmaydi. Ularga individual va shaxsiy tuzatishlar kiritish zarur. Insonparvar pedagog har bir shaxs o'ziga xosligini rivojlanishiga, o'ziga xosligini saqlashga, o'zining «Men»ini

ro'yobga chiqarishga imkon beradigan metodlarni qo'llashga harakat qiladi.

Tarbiyaviy shart-sharoitlar. Unga moddiy, psixofiziologik, sanitar-gigiyenikdan tashqari sinfdagi yuzaga keladigan munosabatlar: jamoadagi iqlim, pedagogik rahbarlik usuli va boshqalar tegishlidir. Ma'lumki, mavhum shart-sharoitlar bo'lmaydi, ular hamisha aniq. Ularning birlashuvi aniq holatlarda ko'rinadi. Tarbiya amalga oshadigan sharoit pedagogik vaziyatlar deb ataladi.

Tarbiya vositalari. Tarbiya metodlari tarbiya jarayonining tarkibiy qismi sifatida yuzaga chiqadigan tarbiya vositalaridan tashkil topadi. Metodlar ular bilan mustahkam bog'langan va birgalikda qo'llaniladigan boshqa tarbiya vositalari ham mavjud. Masalan, metodlarni samarali qo'llash uchun zaruriy yordam beruvchi ko'rgazmali qurollar, tasviriy san'at asarlari va musiqa san'ati, ommaviy axborot vositalari.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Keng va tor ma'nodagi tarbiya tushunchalariga izoh bering.
2. Tarbiya mazmuni deganda nima tushuniladi?
3. Tarbiyaning maqsadi va umumiy vazifalarini bayon eting.
4. Tarbiya jarayoni qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?
5. Tarbiya qonuniyatlarini shrhlab bering.
6. Tarbiya tamoyillarini izohlang.
7. Tarbiya turlarining umumiy tavsifini bayon eting.

13-MAVZU: SHAXS SHAKLLANISHIDA JAMOANING O'RNI

Reja:

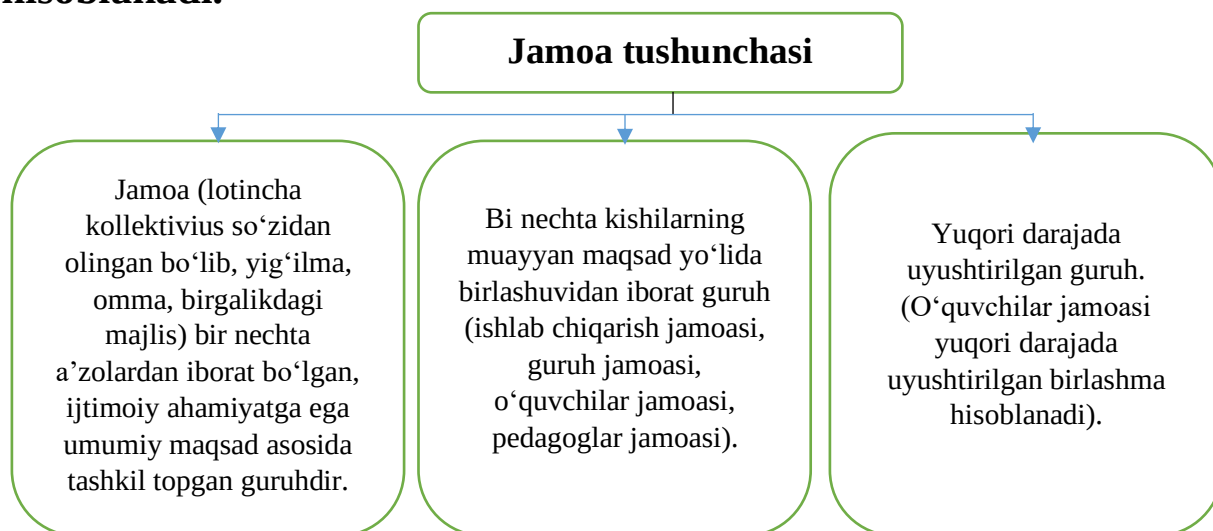
1. **Jamoa tushunchasi.**
2. **O'quvchilar jamoasini shakllantirishning mohiyati va tashkiliy asoslari.**
3. **O'quvchilar jamoasining rivojlanish darajasi va bosqichlari.**
4. **O'quvchilar jamoasi rivojining asosiy shart-sharoitlari.**

Tayanch so'zlar: *Jamoa, o'quvchilar jamoasi, jamoaning shakllanish bosqichlari, jamoaning shakllanish darajalari, konformizm, lider, norasmiy lider.*

1. Jamoa tushunchasi

Jamoa (lotincha «kollektivus» so'zining tarjimasi bo'lib, yig'ilma, oмма, birgalikdagi majlis, birlashma, guruh) bir necha a'zo (kishi)lardan iborat bo'lib, ijtimoiy ahamiyatga ega umumiy maqsad asosida tashkil topgan guruh demakdir. Zamonaviy talqinda «jamoa» tushunchasi ikki xil ma'noda ishlatiladi. Birinchidan, jamoa deganda bir necha kishilarning muayyan maqsad yo'lida birlashuvidan iborat tashkiliy guruhi tushuniladi (masalan, ishlab chiqarish jamoasi, zavod jamoasi, o'quv yurti jamoasi, xo'jalik jamosi va hokazo). Ikkinchidan, jamoa deganda yuqori darajada uyushtirilgan guruh tushuniladi.

O'quvchilar jamoasi yuqori darajada uyushtirilgan birlashma hisoblanadi.

3-rasm. «Jamoa» tushunchasi tavsifi.

Jamoad va jamoa yordamida tarbiyalash - tarbiya tizimida muhim ahamiyatga ega bo'lgan tamoyillardan biridir. Shaxsni shakllantirishda jamoaning yetakchi ekanligi to'g'risidagi fikrlar pedagogika fanining ilk rivojlanish davrlaridayoq bildirilgan. Jamoadaning a'zolari o'rtasidagi munosabatning alohida shakli yuzaga keladi, bu esa shaxsning jamoa bilan birgalikda rivojlanshini ta'minlaydi. Lekin har qanday guruhni ham jamoa deb hisoblab bo'lmaydi. Jamoa bir qator belgilarga egadirki, mazkur belgilar jamoani kishilarning yetarli darajada uyushgan har qanday guruhdan ajratib turadi.

Ijtimoiy ahamiyatga ega yagona maqsadning mavjudligi.

Jamoaning maqsadi albatta ijtimoiy maqsadlar bilan mos kelishi, jamiyat va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, Davlat konstitutsiyasi va qonunlariga, jamiyat mafkurasiga qarama-qarshi bo'lmasligi zarur.

Umumiy birgalikdagi faoliyat. Kishilar aniq maqsadga birgalikda tez erishish uchun jamoaga birlashadilar. Buning uchun jamoaning har bir a'zosi birgalikdagi faoliyatda faol ishtirok etishi zarur, faoliyat umumiy tashkil eitisilishi kerak. Jamoa a'zolari birgalikdagi faoliyat natijalari uchun yuqori shaxsiy javobgarlikni his qilishlari bilan ajralib turishadi.

Majburiy mas'uliyatli munosabatning yo'lga qo'yilishi. Jamoa a'zolar orasida faqatgina yagona maqsad va faoliyat emas, ularning g'am-qayg'ularining aloqador birligi aks etuvchi maxsus munosabatlar yuzaga keladi.

Saylangan umumiy rahbariy organga egalik. Jamoad demokratik munosabatlar o'rnatiladi. Jamoani boshqarish organlari jamoaning obro'li a'zolarini to'g'ridan-to'g'ri, ochiq saylab olish asosida shakllantiriladi.

Mazkur aytilgan belgilaridan tashqari jamoa boshqa muhim o'ziga xosliklari bilan ham farqlanadi. Bu jamoa ichki muhitida aks etuvchi o'ziga xoslik, psixologik iqlim, jamoa a'zolari orasidagi munosabatlarda ko'rinadi.

Maktab jamoasi tarkibida eng barqaror bo'g'in – bu muayyan sinflar negizida shakllangan jamoalar sanaladi. Sinf jamoasi tarkibida o'quvchilar tomonidan amalga oshiriluvchi asosiy faoliyat o'qish faoliyati sanaladi. Aynan sinf jamoasida shaxslararo aloqa va munosabatlar tarkib topadi. Shuningdek, sinflar jamoalari negizida maktab jamoasi shakllanadi.

Yuqoridagi jamoaning o'ziga xos belgilaridan kelib chiqib, shunday xulosa chiqarish mumkin. O'quvchilar jamoasi – bu ijtimoiy ahamiyatga ega yagona maqsadni ko'zda tutuvchi, birgalikdagi faoliyatni tashkil etuvchi, umumiy saylab qo'yilgan organiga ega bo'lgan, mustahkamlik,

umumiy javobgarlik bilan ajralib turuvchi, barcha a'zolarining huquq va majburiyatlarda tengligi sharoitida majburiy aloqadorlikka ega bo'lgan o'quvchilar guruhidir.

2. O'quvchilar jamoasini shakllantirishning mohiyati va tashkiliy asoslari

Jamoani shakllantirish muayyan qonuniyatlarga bo'ysunadigan uzoq muddatli murakkab jarayondir.

O'quvchilar jamoasi – bu umumiy maqsadga ega bo'lgan, o'zaro hurmat, yordam va mas'uliyat asosida birlashgan o'quvchilar guruhidir. Bunday jamoa faqatgina sinf doirasida emas, balki maktab darajasida ham shakllanishi mumkin. Maktab esa nafaqat bilim beriladigan joy, balki bolalarning ijtimoiylashuvi, o'zaro muloqoti va shaxsiy kamoloti shakllanadigan muhim muhitdir. Shu sababli, o'quvchilar o'rtasida sog'lom va birdam jamoani shakllantirish har qanday ta'lim muassasasining asosiy vazifalaridan biridir. Jamoaviy muhitda o'quvchilar o'zlarini erkin his qiladilar, bir-birlarini qo'llab-quvvatlaydilar va ijtimoiy mas'uliyatni his qilgan holda voyaga yetadilar.

O'quvchilar jamoasini shakllantirishdan asosiy maqsad o'quvchilarda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish bilan bir qatorda ularda o'zaro hurmat va do'stlik munosabatlarini mustahkamlash, jamoada o'quvchilarni mas'uliyat hissini tarkib toptirishga, birgalikda hamkorlik faoliyatida ishlashga o'rgatish, o'quvchilarning bir-birlari bilan ijobiy muloqot madaniyatini rivojlantirishdan iborat.

3. O'quvchilar jamoasining rivojlanish darajasi va bosqichlari

O'quvchilar jamoasi rivoji to'rt bosqichda amalga oshiriladi.

Jamoa rivojining birinchi bosqichi. Mazkur bosqichda talab faqat o'qituvchilar tomonidan qo'yiladi. Bu jamoa rivojlanishining boshlang'ich nuqtasidir. Ushbu davrdagi jamoa hali tarbiyalovchi jamoa bo'lmay, balki «tashkil etuvchi birlik» (sinf yoki guruh) hisoblanadi. Ushbu bosqichda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan talablarning qo'yilishiga e'tiborsiz qaraydilar. Jamoa a'zolarining uzluksiz ijodiy faoliyatini tashkil qilish va ularni muayyan (yagona) maqsad atrofida birlashtirishga erishish orqaligina jamoa qaror topadi. O'quvchilarning jamoa faoliyatida ishtirok

etishi tufayli asta-sekin boyib boradigan tajriba, faoliyat natijasini birgalikda muhokama qilish, qilinajak ishlarni rejalashtirish jamoa a'zolarida mas'uliyat, javobgarlik, faoliyat biriligi, shuningdek, ishchanlik munosabatining paydo bo'lishi, shuningdek, o'quvchilarda jamoa faoliyatiga nisbatan qiziqishni paydo bo'lishiga olib keladi. Bolalarning jamoa faoliyatini tashkil etish borasidagi tajribaga ega emasliklari bois, so'z yuritilayotgan bosqichda o'qituvchining asosiy maqsadi jamoa a'zolarini oddiy tarzda uyushtirishdan iborat bo'ladi.

Jamoa hayotining birinchi bosqichida jamoa faollarining paydo bo'lishi ushbu davr uchun xususiyatli hodisadir. Jamoa faoli (aktivi) muayyan guruhning shunday a'zolaridirki, ular jamoa manfaatiga muvofiq tarzda harakat qiladilar, o'qituvchi faoliyati va talabiga nisbatan xayrixohlik bilan munosabatda bo'ladilar. Faollar o'qituvchining yaqin yordamchilari sifatida ish olib boradilar.

Jamoa rivojlanishining ikkinchi bosqichi. Ushbu bosqich jamoa faolining o'qituvchi talabini qo'llab-quvvatlash hamda o'z navbatida uning o'zi bu talablarni jamoa a'zolari zimmasiga qo'yishi bilan tavsiflanadi. Endilikda o'qituvchi jamoada paydo bo'lgan va u bilan bog'liq muammo, masalalarni yolg'iz o'zi hal qilmaydi. Jamoa faoli bilan maxsus tarbiyaviy ish olib borish orqali bu ishga uni jalb etadi. Ushbu bosqichda jamoa hayotini tashkil qilish usuli murakkablashib boradi, ya'ni jamoa o'z-o'zini boshqarishga o'tadi.

O'quvchilar amaliy faoliyatining doimiy ravishda murakkablashib borishi mazkur davrning muhim xususiyati sanaladi. Ikkinchi bosqichda jamoaning muhim ishlarini o'quvchilar tomonidan mustaqil rejalashtirilishi, tadbirlarni o'tkazishga tayyorgarlik, uni o'tkazish hamda faoliyat natijalarini muhokama qilish jamoa faoliyatining ijodiy xususyat kasb etishini ko'rsatuvchi omillar sanaladi.

Jamoaning rivojlanishi bu bosqichda to'xtab qolishi mumkin emas, chunki faoliyat ko'rsatayotgan kuch jamoaning bir qismigina xolos. Bordi-yu, jamoaning rivojlanishi ushbu bosqichda to'xtatib qolinsa, jamoa faolining boshqa a'zolari bilan qarama-qarshi qo'yish xavfli tug'ilishi mumkin. Bu bosqichda jamoaning barcha a'zolarining alohida faollik ko'rsatishga erishishlari zarur sanaladi.

Jamoa rivojlanishining uchinchi bosqichi. Jamoa faoliyatida bu bosqich anchagina sermahsul hisoblanadi. Bu davrda butun jamoa «ayrim o'zini chetga olib qoluvchi, injiq shaxs»larga talab qo'ya boshlaydi.

Jamoa ishiga ushbu bosqichda faqat faolgina emas, balki uning butun a'zolari qiziqadi. Jamoa hayotidagi uchinchi bosqich, ijtimoiy fikr mavjudligi bilan ifodalanadi. O'qituvchi mazkur yo'nalishda maqsadga muvofiq va izchil ish olib borgan sharoitdagina ijtimoiy fikrni shakllantirishga erishishi mumkin. Shu maqsadda u yoki bu tadbir rejasi, jamoaning birgalikdagi faoliyati va uning a'zolari xatti-harakati jamoa bo'lib muhokama qilinadi, turli mavzularda suhbatlar va ma'ruzalar uyushtiriladi, o'quvchilar o'rtasida samarali axborot vositalari yordamida ijtimoiy-g'oyaviy, axloqiy, estetik, ekologik, huquqiy, iqtisodiy va hokazo bilimlarning targ'iboti tashkil etiladi. O'qituvchi jamoa a'zolarining birgalikdagi faoliyatini tashkil etar ekan, jamoa a'zolarining ijodiy tajribasiga hissa qo'shish imkonini beradigan o'zaro munosabatlarini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadigan shakl va metodlardan foydalanadi.

Jamoa rivojlanishining to'rtinchi bosqichi. Bu bosqich uning barcha a'zolari jamoa oldida turgan vazifalar asosida o'z-o'zlariga talablar qo'ya olishlari bilan tavsiflanadi. Shuni aytish joizki, har bir bosqich jamoa a'zolarining o'ziga nisbatan muayyan talab qo'yishi bilan tavsiflanadi, ammo qo'yilgan har bir talab o'ziga xos yo'nalishi (masalan o'yindan umuminsoniyat baxti yo'lida kurashishiga intilish o'rtasidagi farq) bilan ajralib turadi.

To'rtinchi bosqich jamoa a'zolarining o'ziga nisbatan yuksak axloqiy talablar qo'ya olishlari bilan ahamiyatlidir. Jamoaning hayoti va faoliyati mazmuni jamoa a'zolarining har biri uchun shaxsiy ehtiyojga aylanadi. Jamoadagi tarbiya jarayoni o'z-o'zini tarbiyalash jarayoniga aylanadi. Biroq bu holat jamoaning muayyan shaxsni yanada rivojlantirishdagi roli va o'rnini pasaytirmaydi. To'rtinchi bosqichda amalga oshiriladigan vazifalar ancha murakkab va mas'uliyatlidir. Mazkur bosqichda jamoa oldiga istiqbolli, yuksak va murakkab talablarni qo'yish uchun mutlaqo qulay sharoit yaratiladi.

4. O'quvchilar jamoasini shakllantirish shart-sharoitlari

O'quvchilar jamoasini shakllantirishning jarayonida quyidagi shart-sharoitlarni hisobga olish lozim: pedagogik talab, jamoa faolini tarbiyalash, jamoaviy an'analarni qaror toptirish.

O'quvchilar jamoasini shakllantirishning jarayonida quyidagi **shart-sharoitlarni** hisobga olish lozim: pedagogik talab, jamoa faolini tarbiyalash, jamoaviy an'analarni qaror toptirish.

Jamoani shakllantirishda jamoa a'zolari va ularning faoliyatlariga qo'yiladigan yagona talablar muhim ahamiyat kasb etadi. Yagona talab o'quvchilarning dars jarayonidagi, tanaffus, sinfdan tashqari ishlar vaqtidagi, shuningdek, jamoat joylari hamda oiladagi xulq-atvor qoidalarini o'z ichiga oladi.

O'qituvchilar tomonidan qo'yilgan talablar quyidagi sharoitlarda ijobiy natija beradi:

- qo'yilayotgan talablar o'quvchi shaxsini hurmat qilish tuyg'usi bilan uyg'unlashgan bo'lishi kerak;
- talablar muayyan maktab yoki sinfdagi mavjud sharoitni hisobga olgan holda qo'yilishi lozim;
- jamoaga nisbatan qo'yilayotgan talablar aniq bo'lishi lozim;
- o'quvchilarning tashqi qiyofasi, kiyinishi, yurish-turishi hamda muomalasiga nisbatan qo'yilayotgan talablar, ularda ma'naviy mada-niyatni shakllantirishga xizmat qilishi shart.

Talablarning qo'yilishi jarayonida ularga o'quvchilarning amal qilishi ustidan nazorat o'rnatish lozim. Nazorat qilib borish turli shakllar yordamida amalga oshiriladi, chunonchi, xulq-atvor jurnalini yuritish, sinfdagi navbatchilik uchun stendda baholarni qayd etib borish va bosh-qalar. Qo'yilayotgan talablarning bajarilishi yuzasidan olib borilayotgan nazorat muntazam ravishda, izchil olib borilishi va haqqoniy bo'lishi zarur. Olib borilgan nazorat natijalaridan o'quvchilarni ogoh etib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Jamoani uyushtirish va jipslashtirish unda sinf faolini tarbiyalash bilan chambarchas bog'liq. Har bir o'qituvchining jamoani shakllantirish borasidagi harakati jamoaning tayanch yadrosini tanlashdan boshlanadi.

Jamoa faolini shakllantirish jamoaning u yoki bu faoliyatiga nisbatan ehtiyoji mazmunidan kelib chiqadi. Ishonchli, ishchan jamoa faolini yaratish uchun o'qituvchi o'quvchilar faoliyatini ularning jamoa ishla-ridagi ishtiroki, xulq-atvorini kuzatib borishi har bir o'quvchining ijt-i-moiy faoliyatni tashkil etish layoqatini aniqlash zarur.

Jamoa faolini shakllantirishda o'quvchilarning jamoadagi obro'sini ham inobatga olish lozim. Jamoa faoli tarkibini bolalarning o'zlari, albatta, o'qituvchi ishtirokida va rahbarligida tanlasa maqsadga muvofiq bo'ladi. O'qituvchi jamoa faoli bilan maslahatlashish asosida tarbiyaviy faoliyatni tashkil etadi.

Jamoa faolining har bir a'zosi zimmasiga muayyan vazifani yuklash, ularning ma'lum davrda ana shu vazifalar yuzasidan hisobot berib borishlariga erishish maqsadga muvofiq. O'qituvchi aynan faolga oshirilgan talab qo'yadi. O'quvchilar jamoasida faol rahbarligida o'z-o'zini boshqarish jamoa a'zolaridan ayrimlarining boshqasi ustidan ustun kelishiga olib kelmasligi kerak.

Shu bois, o'qituvchi faolni maqsadga muvofiq faoliyat yuritishini nazorat qilib borishi lozim.

O'quvchilar jamoasini shakllantirishda an'analar muhim o'rin tutadi. Jamoa an'analari jamoa a'zolari tomonidan birdek qo'llab-quvvatlanuvchi barqarorlashgan odatlar bo'lib, ularning mazmunida munosabatlar xususiyati hamda jamoaning ijtimoiy fikri yorqin ifodalanadi.

Jamoa an'analari shartli ravishda ikkiga bo'linadi: kundalik faoliyat an'analari; bayram an'analari. Kundalik faoliyat an'analari o'quvchilarning o'quv faoliyati (o'zaro yordam turlari) va mehnat faoliyati (ko'chatlar o'tkazish, hasharlar uyushtirish va boshqalar)ni o'z ichiga oladi.

Bayram an'alariga ijtimoiy ahamiyatga ega turli voqea hamda hodisalar bilan bog'liq sanalar (xususan, «Alifbe bayrami», «Mustaqillik bayrami», «Navro'z bayrami», «Xotira va qadrlash kuni» va boshqalar)ni nishonlash maqsadida tashkil etilgan faoliyat kiradi.

O'quvchilar jamoasi rivojining asosiy shart-sharoitlari Bolalar jamoasining rivojlanish jarayonini quyidagi uch bosqichga bo'linadi:

- a) jamoani dastlabki jipslashtirish;
- b) jamoani shakllantirish asosida uning har bir a'zosini individual rivojlantirish;
- d) jamoaning umumiy faoliyatini yo'lga qo'yish.

Jamoa hayotida muhim o'rin tutuvchi har bir bosqichni ajratib ko'rsatish yuqorida bayon etilgan fikrlarga zid emas, balki shaxsning rivojlanishida jamoaning yetakchi ahamiyatini ta'kidlaydi.

A.S.Makarenko jamoa a'zolari o'rtasida yuzaga keluvchi munosabatlarining ichki xususiyatlariga katta ahamiyat bergan edi. Pedagog jamoada shakllangan eng muhim quyidagi belgilarni ajratib ko'rsatgan edi:

- 1) major - doimiy tetiklik, o'quvchilarning faoliyat (harakat)ga tayyorliklari;

- 2) o'z jamoasining qadriyatlari mohiyatini tushunish, uning uchun g'ururlanish asosida o'z qadr-qimmatini anglash;
- 3) jamoa a'zolari o'rtasidagi do'stona birlik;
- 4) jamoaning har bir a'zosida qaror topgan do'stona birlik;
- 5) tarbiyali, ishchan harakatga yo'llovchi faollik;
- 6) hissiyotni boshqara olish hamda muloqot odobiga amal qilish ko'nikmasi.

Jamoani shakllantirishda jamoa a'zolari va ularning faoliyatlariga qo'yiladigan yagona talablar muhim ahamiyat kasb etadi. Yagona talab o'quvchilarning dars jarayonidagi, tanaffus, sinfdan tashqari ishlar vaqtidagi, shuningdek, jamoat joylari hamda oiladagi xulq-atvor qoidalarini o'z ichiga oladi. Puxta o'ylab qo'yilgan talablar tizimining muntazam amalga oshirilishi maktabda muayyan tartibning o'rnatilishini ta'minlaydi.

O'qituvchilar tomonidan qo'yilgan talablar quyidagi sharoitlarda ijobiy natija beradi:

1. Qo'yilayotgan talablar o'quvchi shaxsini hurmat qilish tuyg'usi bilan uyg'unlashgan bo'lishi kerak.

2. Talablar muayyan maktab yoki sinfdagi mavjud sharoitni hisobga olgan holda qo'yilishi lozim.

3. Jamoaga nisbatan qo'yilayotgan talablar aniq bo'lishi lozim.

4. O'quvchilarning tashqi qiyofasi, kiyinishi, yurish-turishi hamda muomalasiga nisbatan qo'yilayotgan talablar, ularda ma'naviy madaniyatni shakllantirishga xizmat qilishi shart. O'quvchi qo'yilayotgan talablar hajmi va tizimini bilibgina qolmasdan, talab qo'yish metodikasini ham o'zlashtira olgan bo'lishi kerak. O'quvchilar jamoasiga nisbatan talablarni qo'yish metodikasi bolalarni talablar mazmuni bilan tanishtirish, talablarning ahamiyatini tushuntirish, tajriba orttirish hamda o'quvchilar faoliyat, shuningdek, qo'yilayotgan talablarning bajarilish holatini muntazam suratda nazorat qilib turishdan iborat.

O'quvchilarni talablar bilan tanishtirish ko'pincha umumiy majlislarda amalga oshiriladi, bunda ta'lim muassasasining direktori yoki o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari istiqbol rejalari va ularni amalga oshirish jarayonidagi talablar mazmuni bilan o'quvchilarni tanishtiradi. Batafsil tanishtirish ayrim hollarda amalda ko'rsatish, keyinroq sinflar bo'yicha sinf majlislari yoki maxsus suhbatlarni uyushtirish asosida amalga oshiriladi. Xulq-atvorni tarkib toptirishga yo'naltirilgan talablar bilan tanishtirish mazkur talablar ustida mashq

qildirish bilan qo'shib olib borilishi kerak⁶⁴. Xulq-atvorni tarbiyalash ongni tarbiyalashga qaraganda ancha murakkab ish. O'quvchilar talablar mohiyatini yaxshi anglashlari mumkin, biroq aksariyat hollarda ularga rioya qilmaydilar. Shu bois, muntazam ravishda mashq qildirish madaniy xulq-atvorni odatga aylantiradi. Talablarning qo'yilishi jarayonida ularga o'quvchilarning amal qilishi ustidan nazorat o'rnatish lozim. Nazorat qilib borish turli shakllar yordamida amalga oshiriladi, chunonchi, xulq-atvor jurnalini yuritish, sinfdagi navbatchilik uchun stendda baholarni qayd etib borish va boshqalar. Qo'yilayotgan talablarning bajarilishi yuzasidan olib borilayotgan nazorat muntazam ravishda, izchil olib borilishi va haqqoniy bo'lishi zarur. Olib borilgan nazorat natijalaridan o'quvchilarni ogoh etib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Jamoani uyushtirish va jipslashtirish unda faol (aktiv)ni tarbiyalash bilan chambarchas bog'liq. Har bir o'qituvchining jamoani shakllantirish borasidagi harakati jamoaning tayanch yadrosini tanlashdan boshlanadi.

Jamoa faoliyatini shakllantirish jamoaning u yoki bu faoliyatiga nisbatan ehtiyoji mazmunidan kelib chiqadi. Ishonchli, ishchan jamoa faolini yaratish uchun o'qituvchi o'quvchilar faoliyatini ularning jamoa ishlaridagi ishtiroki, xulq-atvorini kuzatib borishi har bir o'quvchining ijtimoiy faoliyatni tashkil etish layoqatini aniqlash zarur. Jamoa faolini shakllantirishda o'quvchilarning jamoadagi obro'sini ham inobatga olish lozim. Jamoa faoli tarkibini bolalarning o'zlari, albatta, o'qituvchi ishtirokida va rahbarligida tanlasa maqsadga muvofiq bo'ladi. O'qituvchi jamoa faoli bilan maslahatlashish asosida tarbiyaviy faoliyatni tashkil etadi. Jamoa faolining har bir a'zosi zimmasiga muayyan vazifani yuklash, ularning ma'lum davrda ana shu vazifalar yuzasidan hisobot berib borishlariga erishish maqsadga muvofiq. O'qituvchi aynan faolga oshirilgan talab qo'yadi. O'quvchilar jamoasida faol rahbarligida o'z-o'zini boshqarish jamoa a'zolaridan ayrimlarining boshqasi ustidan ustun kelishiga olib kelmasligi kerak.

Shu bois, o'qituvchi faolni maqsadga muvofiq faoliyat yuritishini nazorat qilib borishi lozim. O'quvchilarning o'z-o'zini boshqarishi bu o'qituvchilar tomonidan tashkil qilinadigan jamoa ishini uyushtirish va boshqarishda o'quvchilarning faol ishtirok etishidir. O'z-ozini boshqarishning shakllari orasida jamoa a'zolarining yig'ilishi, konferensiyasi hamda turli komissiyalar (masalan, o'quv komissiyasi yoki tozalik

⁶⁴ G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – T. O'qituvchi. 2010 y. 510 b.

komissiyasi) faoiyati muhim o‘rin tutadi. O‘quvchilar jamoasini shakllantirishda an‘analari muhim o‘rin tutadi. Jamoa an‘analari jamoa a‘zolari tomonidan birdek qo‘llab-quvvatlanuvchi barqarorlashgan odatlar bo‘lib, ularning mazmunida munosabatlar xususiyati hamda jamoaning ijtimoiy fikri yorqin ifodalanadi. Jamoa an‘analari shartli ravishda ikkiga bo‘linadi: a) kundalik faoliyat an‘analari; b) bayram an‘analari. Kundalik faoliyat an‘analari o‘quvchilarning o‘quv faoliyati (o‘zaro yordam turlari) va mehnat faoliyati (ko‘chatlar o‘tkazish, hasharlar uyushtirish va boshqalar)ni o‘z ichiga oladi. Bayram an‘analariga ijtimoiy ahamiyatga ega turli voqea hamda hodisalar bilan bog‘liq sanalar (xususan, «Alifbe bayrami», «Mustaqillik bayrami», «Navro‘z bayrami», «Xotira va qadrlash kuni» va boshqalar)ni nishonlash maqsadida tashkil etilgan faoliyat kiradi.

An‘anaviy bayramlar o‘quv muassasalarida turlicha o‘tkaziladi. O‘quvchilar an‘analari mohiyatini anglasalar, ularga nisbatan ongli munosabatda bo‘lsalargina uning ta‘sir kuchi yuqori bo‘ladi. An‘analarning yuzaga kelishida o‘quvchilarning unga nisbatan munosabati katta ahamiyatga ega. Maktab rahbariyati va o‘qituvchilar o‘quvchilar jamoasiga muayyan sanalarga bag‘ishlab haddan ziyod ortiqcha tadbirni uyushtirish talabini qo‘ymasligi zarur. Tadbirlarni tashkil etish va o‘tkazishda o‘qituvchilar jamoasi yoki o‘qituvchi tomonidan ushbu jarayonda o‘quvchilar jamoasi bilan birgalikda ish olib borish, ularni an‘analarni davom ettirishga o‘rgatish masalasiga alohida e‘tibor qaratishlari pedagogik jihatdan ijobiy natijalarni beradi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. «Jamoa» va «o‘quvchilar jamoasi» tushunchalariga izoh bering?
2. O‘quvchilar jamoasining o‘ziga xosliklarini sanab bering?
3. O‘quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlarini izohlang?
4. O‘quvchilar jamoasini shakllantirish darajalariga doir ma‘lumotlarni topib o‘qing?
5. O‘quvchilar jamoasini shakllantirish shart-sharoitlriga tavsif yozing?
6. Tarbiya metodi, usul va vositasi tushunchalariga ta‘rif bering?

14-MAVZU: TARBIYANING UMUMIY METODLARI

Reja:

1. Tarbiya metodlari haqida tushuncha.
2. Tarbiya metodlari tasnifi.
3. Ijtimoiy ongini shakllantirish metodlari.
4. Faoliyatni tashkil etish va ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarini shakllantirish.
5. Pedagogik rag'batlantirish xulq-atvorni tuzatish metodlari.
6. Tarbiya metodlarini tanlab olish shartlari.

Tayanch so'zlar: Tarbiya, metod, axloq, odob, xulq-atvor, xalq pedagogikasi, stimullashtirish, hikoya, suhbat, dunyoqarash, ma'ruza, nasihat, munozara.

1. Tarbiya metodlari haqida tushuncha

Maqsad, mazmun, shakl, metod va vositalar kabi tushunchalar tarbiya jarayonining mohiyatini ochib beradi. Biroq, tarbiya mohiyatini yoritishda o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan yana bir tushuncha ham mavjud, bu tarbiya metodlari tushunchasidir.

Tarbiya metodi (yunoncha «metodos» – yo'l) tarbiya maqsadiga erishishning yo'li; tarbiyalanuvchilarning ongi, irodasi, tuyg'ulari va xulqiga ta'sir etish usullari⁶⁵. Maktab amaliyotiga tatbiq etilganda, metodlar – bu tarbiyalanuvchilarning ongi, irodasi, tuyg'ulari va xulqiga ta'sir etish usullaridir.

Tarbiyaning mutlaqo yangi metodlarini yaratishga bironta tarbiyachining kuchi yetmaydi. Metodlarni takomillashtirish muammosi doimo mavjud, har bir tarbiyachi o'zining imkoniyatiga ko'ra uni hal qiladi, tarbiya jarayonining aniq shart-sharoitlariga mos ravishda o'zining xususiy qarashlarini ifoda etish asosida umumiy metodikani boyitadi.

Metodning ijobiy va salbiysi bo'lmaydi, tarbiya jarayonida ma'lum yo'lni yuqori darajadagi samarali va samarasiz deya baholash mumkin emas. Metodning samaradorligini u qo'llanilayotgan sharoit nuqtayi nazaridan baholash mumkin.

⁶⁵ R.Mavlonova va boshqalar, Pedagogika nazariyasi va tarixi. –Toshkent, Fan va texnologiya. 2010.

Tarbiya metodlarini maqsadga muvofiq tanlash bir qator omillarga bog'liq.

Xalq pedagogikasida tarbiya metodlari. Xalq pedagogikasi o'zbekona axloq, odob va tarbiyaning barcha qirralarini o'zida mujassamlashtirgan. Xalq pedagogikasida turlicha tarbiya metodlari hamda vositalaridan foydalaniladi. Bu metod va vositalar nihoyatda rang-barang bo'lib, ko'p jihatlari bilan ilmiy pedagogikadan ustunlik qiladi. Binobarin, ushbu metodlar ilmiy pedagogikaning shakllanishiga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Xalq pedagogikasida qo'llanilgan xilma-xil tarbiya metodlarini quyidagi tarzda umumlashtirish mumkin.

1. Tushuntirish (hikoya qilish, o'rgatish).
2. Mashqlantirish (odatlantirish, mashq qildirish).
3. Namuna (maslahat berish, uzr so'rash, yaxshiliklar haqida so'rash, o'rnak bo'lish).
4. Nasihat qilish, o'git (undash, ko'ndirish, iltimos qilish, yolvorish, tilak-istak bildirish, ma'qullash, rahmat aytish, duo qilish, oq yo'l tilash va hokazolar).
5. Qoralash va jazo (ta'kidlash, ta'na, gina, tanbeh berish, majbur qilish, koyish, ayblash, uyaltirish, qo'rqitish, nafratlanish, ont-qasam ichirish, urish, kaltaklash va hokazolar).

Agar e'tibor berilsa, yuqoridagi beshta metod umumiy yaxlitlikni ifodalaydi. Oldin bolaga umumiy jarayonning mohiyati tushuntiriladi. Bolalar narsa, hodisa va jarayonlarning mohiyatiga tushunmaganlarida tarbiyachi namuna vositasidan foydalanadi, ya'ni yoshlarning mustaqil kuzatuvchanligiga e'tibor beriladi. Bu holatda ham tushunmaganlar kattalarning nasihati, o'g'iti asosida narsa, hodisa yoki jarayonlarning mohiyatini anglaydilar. Bordini, bu holatda ham kutilgan natijaga erishilmasa yoki bolalar e'tibor qaratilgan holatning mohiyatini tushunishni istamasalar, eng so'nggi chora sifatida qoralash va jazo metodida foydalanishga to'g'ri keladi. Biroq, bu eng so'nggi chora. Zamonaviy pedagogika g'oyalariga ko'ra qoralash va jazo metodlarini so'nggi, aniqrog'i kam samara beradigan chora ekanligini isbotlangan.

Xalq pedagogikasi namunalari, tarbiya metodlari va tarbiyaviy ta'sirlar muayyan vositalar yordamida qo'llanilgan. Mehmon kutish, mehmonga borish, turli mehnat jarayonlari, hasharlar, turli gurunglar (choyxona, to'y marosimlari), sayillar, oilaviy an'analar (tug'ilgan kun, fuqarolik pasporti, umumiy o'rta, o'rta maxsus hamda oliy ma'lumotga

egalik to'g'risidagi attestat va diplom, shuningdek, davlat mukofotlarini olish kabi holatlarni nishonlash) va musobaqalar o'ziga xos tarbiya vositasi sanaladi.

2. Tarbiya metodlari tasnifi

Metodlarni bilish ularni biror asos, belgi bo'yicha guruhlariga ajratishga olib keladi. Pedagogikada biron bir asos bo'yicha metodlarni qat'iy klassifikatsiyasi ishlab chiqilmagan. Mutaxassislar metodlarni ko'p qo'llanishiga qarab ishonitirish, mashq, namuna, taqdirlash, jazolash metodlarini o'rganganlar. Albatta, pedagogik amaliyotda ushbu metodlarni ko'p uchratamiz. Pedagog o'quvchilar bilan birgalikda axloqiy normalarni muhokama qilib, tushuntirib, ularni faoliyatga jalb etib, ularga namuna bo'lib tarbiyalaydi. Va nihoyat u o'quvchilarni xatti-harakatlarini muhokama qilib, ularni stimullashtiradi hamda xulq-atvorini tuzatib, rivojlantiradi. Ilmiy tavsiflash obyektlarni bir-biridan farqlash uchun qat'iy asos va belgiga ko'ra ajratishni talab etadi. Shuning uchun metodlar klassifikatsiyasi ularni bilishni, ikkinchidan ularni ongli, samarali qo'llashni ifodalaydi. Tahlillar shuni ko'satadiki, klassifikatsiyalar asosini shaxsning u yoki bu sohasiga (ongiga, xulqiga, hissiyotiga) ta'sir etish yo'naltirilishi bilan xarakterlanadi. Boshqacha aytganda shaxsni bilimini, qarashlarini, idrokini shakllantirishga yo'naltirilgan metodlar bor. Ular ongni shakllantiruvchi metodlar deyiladi. Bundan tashqari, shaxsni xulq-atvoriga va faoliyatiga yo'naltirilgan metodlar mavjud. Bularni xulqni shakllantiruvchi va faoliyatni tashkil etuvchi metodlar deyiladi. Yana xulqni stimullashtirishga va tuzatishga yo'naltirilgan metodlar mavjud bo'lib, ular xulqni stimullashtiruvchi metodlar deyiladi.

Yu.K.Babanskiy tomonidan tavsiya etilgan ta'lim va tarbiya metodlari klassifikatsiyasining asosini faoliyat konsepsiyasi tashkil etadi. Unga ko'ra har qanday faoliyat komponentlarini anglash, tashkil etish, stimullashtirish va nazorat tashkil etadi. Faoliyat tarbiya jarayoni tuzilishida muhim o'rin egallab, butun pedagogik jarayonni umumiy metodlarini to'rt guruhga ajratishning asosi hisoblanadi. Shunday qilib, an'ana-viy pedagogika fanida tarbiya metodlarini to'rt guruhga ajratilganligini ko'plab mutaxassislar tomonidan guvohi bo'lamiz: a) ongni shakllantirish metodlari: hikoya, suhbat, ma'ruza, munozara, muhokama; b) faoliyatni tashkil etish va xulq-atvorni shakllantirish metodlari: mashq, o'rgatish,

topshiriq, talab va tarbiyaviy vaziyatlarni yaratish; d) xulqni stimullash-tiruvchi metodlar: musobaqa, o'yin, taqdirlash va jazolash; e) nazorat, o'z-o'zini nazorat va baholash metodlari: kuzatish, so'rov, faoliyat natijalarini tahlil qilish. Metodlarni guruhlar bo'yicha ajratish mumkin, lekin shaxs qismlar bo'yicha emas, balki bir butun holda shakllanadi, nimagaki ong, munosabatlar, xulq-atvor har qanday holatda mo'ljalli va tasodifiy harakatlar ta'sirida butunlikda shakllanadi. Psixologiyada ong va faoliyat birligi prinsipi mavjud, ya'ni ong faoliyatda shakllanadi. Birinchi guruh metodlarining asosiy vazifasi tarbiyalanuvchilarda munosabatlarni, yo'nalganlikni, ishonch va qarashlarni shakllantirish hisoblanadi. Bular asosida xulq-atvor normalari, ijtimoiy qadriyatlar to'g'risidagi bilimlar yotadi. Birinchi navbatda insonni ishonchi uning xatti-harakatlarida ifodalanadi. Ikkinchi guruh metodlari tarbiyani faoliyatda amalga oshishi prinsipiga amal qilishni talab etadi. Shaxsda u yoki bu sifatlarni sharoit yaratmasdan shakllantirib bo'lmaydi. Pedagoglarni vazifasi ana shunday sharoitlarni hosil qilish hisoblanadi. Uchinchi guruh metodlari yordamida pedagoglar va tarbiyalanuvchilarni o'zlari o'z xatti-harakatlarini nazorat qilib, tarbiyalanuvchilarni faoliyat motivlariga ta'sir etadilar. Nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish metodlari tarbiya natijalarini baholashga va tahlil etishga yo'naltirilgan bo'lib, tarbiyalanuvchilarni shakllanashiga ta'sir etadi. Agar tarbiya natijalari tarbiyalanuvchilar bilan birga tahlil etilsa, samaradorlikka erishiladi hamda ularni o'z-o'zini tarbiyalashi stimullashadi.

3. Ijtimoiy ongni shakllantirish metodlari

O'quvchilarda ma'naviy-axloqiy sifatlar, e'tiqod hamda dunyoqarashni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'usi va irodasiga ta'sir ko'rsatish usullari sanaladi.

Bu guruh usullarining mohiyati shundaki, ular orqali o'quvchilar ongiga jamiyatda ustuvor o'rin tutuvchi ijtimoiy g'oya va maqsadlar singdiriladi. Yoshlar dunyoqarashini shakllantirish, ularning hayot mazmunini tushunib olishlariga ko'maklashish uchun ijtimoiy ongni shakllantiruvchi usullar qo'llaniladi.

O'quvchilarda g'oyaviy onglilik va ijtimoiy faollik, ya'ni davlatning ichik va xalqaro siyosati mazmunini tushunish va idrok qilish ko'nikmalarini tarbiyalash lozim. Tushuntirish ijtimoiy ongni shakllantirishda

eng ko‘p ishlatiladigan usuldir. Tushuntirishning vazifasi o‘quvchilarni yuksak madaniyatli, milliy g‘urur tuyg‘usiga ega bo‘lib voyaga yetishlarini tarbiyalashga yordam berishdan iborat.

Tushuntirishda o‘quvchilarga mamlakat fuqarosining davlatga nisbatan muayyan huquq va burchlar asosida bog‘langanligi borasida ma’lumotlar beriladi. Bunda davlat bayrog‘i, gerbi, madhiyasi hamda Konstitutsiyasiga sadoqat ruhida tarbiya berishning ahamiyati katta. Shu sababli, davlat bayrog‘i, gerbi, madhiyasi hamda Konstitutsiyasining mohiyati tushuntirildi.

Suhbat. O‘quvchi shaxsini g‘oyaviy va ma’naviy-axloqiy jihatdan shakllantirishda o‘qituvchining jonli so‘zi eng ta’sirchan usul hisoblanadi. Suhbat uchun mavzu tanlashda uning mazkur sinf o‘quvchilari uchun dolzarbligi, o‘quvchilarda ma’naviy-axloqiy ishonch uyg‘otishning suhbat mazmuniga bo‘lgan munosabatlari va suhbatdan kutilayotgan natijani hisobga olish zarur. Suhbat quyidagi mavzularda uyushtirilishi mumkin:

a) etik mavzular (ijtimoiy ma’naviy-axloqiy me’yorlar, jamiyatda ustuvor o‘rin tutuvchi ijtimoiy munosabatlar, jamoa orasida o‘zini tutish qoidalari va boshqalar);

b) estetik mavzular (tabiat go‘zalligi, shaxslararo munosabatlar, inson go‘zalligi);

d) siyosiy mavzular (davlatning ichki va tashqi siyosati, dunyo voqealari, xalqaro munosabatlar va boshqalar);

e) ta’lim va bilishga oid mavzular (koinot, hayvonot va o‘simliklar dunyosi, elektronika va boshqalar).

Suhbatlarning, shuningdek, ijtimoiy-foydali mehnatni tashkil etish, huquqiy, ekologik, iqtisodiy va gigiyenik mavzularda ham tashkil etilishi o‘zining ijobiy natijalarini beradi.

Suhbat davomida o‘quvchilarga ularning o‘z fikrlarini erkin ifoda etishlari hamda mustaqil fikrlashlariga imkon beruvchi savollar bilan murojaat qilish juda muhimdir. Bu borada bahs-munoazaralarning ahamiyati katta.

Hikoya. O‘quvchilar odatda hayot va turli adabiyotlardan olingan aniq misollar bilan boyitilgan hikoyalarni katta qiziqish bilan tinglaydilar. Ularga axloq me’yorlari, xalq o‘tmishi, tabiiy boylar, qahramonlar hayoti va jasorati, shuningdek, tarix, adabiyot va san’at haqida hikoya qilib berish mumkin. Badiiy adabiyot namunalari, shuningdek, ommaviy axborot vositalari – radio, televideniye, gazeta va jurnallar sahifalarida

e'lon qilingan ma'lumotlar ham o'quvchilar uchun qimmatli material bo'ladi. Suhbat ham, hikoya ham o'quvchilarning yoshiga mos mavzularda ular tushunadigan so'zlar vositasida adabiy tilda o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir. Suhbat yoki hikoya mavzusining o'quvchilar tomonidan belgilanishi, ularning samarali kechishini ta'minlaydi, buning natijasida o'quvchilar ilgari surilayotgan mavzuga befarq qaramaydilar.

Namuna. O'quvchilar o'z atrofidagi kishilarda hamma yaxshi axloqiy sifatlarni ko'rishlari va ibrat olishlari nihoyatda muhim.

O'qituvchining shaxsan o'zi namuna bo'lishi, ayniqsa, yoshlarga katta ta'sir ko'rsatadi. Ular o'qituvchining darsda va hayotda o'zini qanday tutishini, atrofdagi farzandlarini hamisha katta hayotiy tajribaga ega, dunyoqarashi va bilim doirasi keng kishilardan ibrat olishga da'vat qilib kelganlar. Masalan, «Qush uyasida ko'rganini qiladi». Juda oddiy xulosa. Shu oddiy xulosa ostida qancha fikrlar jamlanib yotganligini hamisha ham fahmiga boravermaymiz. Bu bilan xalq «uyingda tartibli bo'l, aks holda bolang ko'chada tartibsiz bo'ladi», «bola oldida birovlarining g'iybatini qilma, bolang g'iybatchi bo'ladi», demoqchi.

4. Faoliyatni tashkil etish va ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarini shakllantirish

Mashq va o'rgatish (faoliyatda mashqlantirish) metodlari muayyan mashq yordamida bolalar faoliyatini oqilona, maqsadga muvofiq va har tomonlama puxta tashkil qilish, ularni axloq me'yorlari va xulq-atvor qoidalarini bajarishga odatlantirishdir. Odatlar bolalikdan tarkib topadi va shaxs rivojlanishining keyingi bosqichlarida mustahkamlanib boradi. O'qituvchi hamda ota-onalar bolalarda ijobiy odatlarning tarbiyalanib borayotganligini kuzatib borishlari kerak. O'quvchilar odatlarni o'z yaqinlaridan meros qilib olmaydi, balki ular atrofdagilar bilan faol muloqotga kirishishlari tufayli taqlid qilish, uzluksiz tarbiyani yo'lga qo'yish asosida tarkib toptiriladi. Natijada odat xarakterga aylanadi. Mashq muayyan xatti-harakatlarni ko'p marotaba takrorlashni o'z ichiga oladi. Mashq va odatlantirish o'quvchi uchun ongli, ijobiy jarayondir. Mashq natijasini ko'nikma, odat, yangi bilimlar hosil qilinadi, o'quvchining aqliy qobiliyati rivojlanadi, ma'naviy-axloqiy sifatlari boyiydi, hayotiy tajribasi ortadi. O'rgatish tarbiyalanuvchilar ijtimoiy xulq-atvor ko'nikmalari,

odatlarini shakllantirish maqsadida rejali va izchil tashkil qilinadigan turli harakatlar, amaliy ishlardir.

O'rgatish bir necha izchil harakatlar yig'indisidir. O'qituvchi bu harakatlarni ko'rsatib berishi, tushuntirishi, kuzatishi lozim. Tarbiya amaliyotida mashq qilishning turli xili mavjud:

- 1) faoliyatda mashq qilish;
- 2) kun tartibi mashqlari;
- 3) maxsus mashqlar.

Faoliyatda mashq qilish mehnat, ijtimoiy hamda jamoa faoliyatini tashkil etish va o'zaro munosabatni yo'lga qo'yish odatlarini tarbiyalashga qaratilgandir.

Kun tartibi mashqlari belgilangan kun tartibiga amal qilish, shu bilan bog'liq istak va harakatlarni boshqarish, ish va bo'sh vaqtdan to'g'ri foydalanish odatiga o'rgatadi.

Maxsus mashqlar madaniy xulq ko'nikma va malakalarini hosil qiladi, mustahkamlaydi.

Topshiriq o'quvchilarda mehnat, ijtimoiy xulq va hayotiy tajriba ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida qo'llaniladigan usul. O'quvchilarning topshiriqlarni jamoa bo'lib bajarishlari ularda ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega. O'quvchilar o'z kuchlarini unum ishiga sarflashga, jamoa uchun mas'uliyatni his etishga o'rganadilar, mehnat qilish o'quvchilarning harakatlarini shakllantiradi, mustahkamlaydi. Pedagogik talab turli xatti-harakatlarni bajarish hamda faoliyatda ishtirok etish jarayonida o'quvchi tomonidan amal qilinishi zarur bo'lgan ijtimoiy xulq-atvor me'yorlari. Pedagogik talab tarbiyaning eng muhim usullaridan biridir. Pedagogik talab ma'lum harakatlarni rag'batlantiruvchi yoki to'xtatuvchi hamda o'quvchini oqilona harakatlarni bajarishga undovchi xarakterga ega bo'lishi mumkin.

5. Pedagogik rag'batlantirish xulq-atvorni tuzatish metodlari

Rag'batlantirish tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga ijobiy baho berish asosida unga ishonch bildirish, ko'ngilini ko'tarish va uni qo'llab-quvvatlash usulidir. O'qituvchi har bir o'quvchi shaxsida ro'y berayotgan ijobiy o'zgarishlarni anglab olishi zarur. Shundagina o'quvchi o'zining kamolga yetayotganligini his qiladi, unda o'z kuchiga nisbatan ishonch paydo bo'ladi. Uni hurmat qilishadi, unga ishonishadi, uning

fikrlari bilan qiziqishadi, unga quloq solishadi, demak, u jamoada o'z o'rniga ega. O'qituvchi ana shunday holatning yuzaga kelishi uchun rag'batlantiruvchi usullardan foydalanadi. O'quvchining yanada ijobiy sifatlarga ega bo'lishga intilishiga yordam beradi. Maktablar tajribasida rag'batlantirishning quyidagi turlari qo'llaniladi:

Rag'batlantirish:

- O'quvchining zimmasiga mas'uliyatli vazifa yuklash;
- estalik sovg'alarini berish (badiiy kitob va o'quv qurollari);
- maxsus stipendiyalar;
- qo'llab-quvvatlash;
- safda birinchi o'ringa qo'yish;
- maqtash (ota-onalar hamda o'quvchilar jamoasi oldida);
- maqtov yorlig'i bilan mukofotlash;
- fotosuratni hurmat taxtasiga ilish;
- jamoa nomidan minnatdorchilik bildirish;
- musobaqalarda bayroqdor bo'lish;
- maktab devoriy gazetasi yoki radiosi orqali nomini qayd etish.

Har qanday rag'batlantirish mavjud pedagogik talablarga muvofiq bo'lishi, ketma-ket bo'lmasligi zarur, shuningdek, o'quvchini yoki uning xatti-harakatlarini haddan oshirib maqtash, boshqa o'quvchilarga taqqoslash, ularni kamsitmaslik, talabchanlikni bo'shashtirmaslik kabi shartlarga muvofiq qo'llaniladi.

Jazolash tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga salbiy baho berishdir.

Jazo ham o'quvchining individual xatti-harakatlari va umumjamoaning faoliyati uchun qo'llaniladigan eng so'nggi tarbiya usuli. Jazo choralari qo'llashda jismoniy jazo, urish, kaltaklash kabi usullardan foydalanish mumkin emas, o'quvchini qo'rqitish, g'azablantirish ham ijobiy natija bermaydi. Aksincha, o'quvchi qo'rqqanda yolg'on gapirishni o'rganadi, ikki yuzlamachi bo'lib qoladi.

Maktablarda qo'llash mumkin bo'lgan jazo choralariga quyidagilar kiradi:

Jazolash:

- tanbeh berish;
- ogohlantirish;
- hayfsan berish;
- uyaltirish;

Tanbeh berish – eng muhim jazo chorasi. O‘qituvchi o‘qituvchiga yuzma-yuz turib tanbeh beradi, buni kundaligiga yozib qo‘yish mumkin.

Ogohlantirish – sodir etilishi mumkin bo‘lgan muayyan xatti-harakatlarning oldini olish maqsadida qo‘llaniladi.

Hayfsan berish – o‘quvchining ma‘lum xatti-harakatlarini qat’iy choralar asosida baholash. Agar tanbeh va ogohlantirish kutilgan natijani bermasa, o‘quvchi belgilangan intizomni buzaversa, uning aybi qay darajada bo‘lishi va intizomni qanday sharoitda buzganligini inobatga olib unga hayfsan e‘lon qilish mumkin.

Uyaltirish – o‘quvchining ma‘lum xatti-harakatlariga jamoa yoki uning tarbiyasi uchun mas‘ul bo‘lgan subyektlar (ota-onalar, vasiylar, jamoatchilik vakillari va boshqalar) oldida baho berish. Odamning eng nozik sezgilaridan biri uyat, or-nomus va sharm-hayodir. Odamda insonda izzat-nafs, odamiylik qancha kuchli bo‘lsa, avvalo, o‘zini hurmat qilsa, unda or-nomus, uyat shunchalik kuchli bo‘ladi. Bolalarni tarbiyalashda shu his-tuyg‘ularni ehtiyotkorlik bilan o‘stirish lozim, lekin hadeb uyaltiraverish va qizirtiraverish yaramaydi. Bundan oqilona va o‘z o‘rnida foydalanish kerak, shundagina ijobiy natijaga umid qilish mumkin.

Jazo puxta o‘ylab qo‘llanilishi lozim, aksincha, jahl ustida jazolash mumkin emas. Jazolar yakka xarakterda, ya’ni birgina usulni qo‘llash asosida bo‘lsin, o‘quvchining aybiga mos, muvofiq bo‘lishi, tez-tez qo‘llanilmasligi, jazolanuvchida jazoning to‘g‘ri belgilanganligiga nisbatan shubha tug‘ilmasin va ular o‘z ayblarini sezsин. Jamoada muhokama qilish va jamoa tomonidan qo‘llab-quvvatlangan jazo berilsa, uning ta’sir kuchi yanada oshadi. Barcha holatlarda ham jazo tarbiyalanuvchining jismoniy va ruhiy azob-uqibatlariga solmasligi, uni tahqirlamasligi, sha’nini yerga urmasligi kerak.

Pedagogika fani va amaliyoti har doim rivojlanib borar ekan, unga muvofiq ravishda tarbiya jarayoni ham takomillashib boraveradi.

Tarbiya jarayonining umumiy holatidan kelib chiqqan holda tarbiya metodlarini quyidagi uch guruhga bo‘lish mumkin:

Tarbiya metodlari:

- shaxs ongini shakllantiruvchi metodlar;
- faoliyatni tashkil etish va ijtimoiy xulqni shakllantirish metodlari;
- xulq va faoliyatni rag‘batlantirish metodlar.

Bu guruhlar o‘z navbatida bir qator tarbiya elementlarini tashkil etadi. Chunonchi, shaxs ongini shakllantirish metodlariga: hikoya,

tushuntirish, izohlash, ma'ruza, etik suhbat, ishontirish, nasihat, yo'riq-noma, munozara, ma'ruza, namuna; faoliyatni tashkil etish va ijtimoiy xulqni shakllantirish metodlariga mashqlantirish, odatlantirish, pedagogik talablar, jamoat fikri, topshiriq, tarbiyalovchi vaziyat; xulq va faoliyatni rag'batlantirish metodlariga: musobaqa, rag'batlantirish va jazolash kiradi.

6. Tarbiya metodlarini tanlab olish shartlari

Ma'lumki, tarbiya metodlarini tanlashdagi muhim shartlardan biri tarbiyalanganlik natijalarini hisobga olishdir. Bu o'quvchilar xulqida, ularning o'qish va mehnatga munosabatlaridagi o'zgarishlarni ifodalaydigan pedagogik o'lchamdir. Tarbiyaviy faoliyat samaradorligini aniqlash masalasi murakkab masaladir. Hech qachon tarbiya natijalarini o'tkazilgan tadbirlar, ishtirok etgan o'quvchilar soni bilan belgilab bo'lmaydi. Tarbiyaviy tarbiya metodlari samaradorligi natija, ya'ni o'quvchilarning tarbiyalanganlik darajasi bilan baholanadi. Tarbiyachi-o'qituvchi o'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlarini chuqur his etgan holda, vaziyatni hisobga olib tarbiya metodlari tanlashi, uni qo'llashda tarbiya metodlari xususiyatlarini va o'quvchilarning yosh jihatlarini hisobga olishi lozim. Yuksak samaradorlikni ta'minlanishiga e'tibor berish bilan birga, har bir o'quvchining xohishini hisobga olishi, keskin rad etmasdan, qiziqarliroq, soddaroq yo'llarini topish o'rinlidir. Tarbiyachi ijodkor bo'lishi, o'quvchilarni ham ijodiy faoliyat yuritishga jalb etishi, har bir tarbiyalanuvchida o'zini va o'zgalarni hurmat qilishga ishonch hosil qilishi lozim. Tarbiya metodlari samarali bo'lishi uchun uning harakatlantiruvchi kuchini, har bir o'quvchining tarbiya jarayonidagi faoliyatini yaxshi bilish kerak.

Buning uchun o'qituvchi quyidagi holatlarni unutmasligi lozim:

- tarbiyalanuvchi ruhiyatini puxta bilish;
- ota-onalar bilan muntazam aloqada bo'lib, ular ishtirokida o'quvchi bilan tarbiyaviy mazmunda suhbatlar o'tkazish;
- o'quvchining ichki dunyosini, xarakterini bilish;
- o'quvchining qiziqishlarini, uni o'rab turgan tashqi muhitni doimiy nazorat qilish;
- o'quvchini qat'iy kundalik rejimga o'rgatish va uni kuzatib borish;
- iste'dodini, qobiliyatini va o'zi tanlagan kasbga moyilligini e'tiborga olish;

- o‘quvchining bola ekanligini, adashishga, ba’zan xatoliklarga yo‘l qo‘yishini unutmaslik, ushbu salbiy holatlarni kechiktirmasdan tuzatib borish.

Shaxsni shakllantirish, boshqarish, nazorat xarakteriga ega bo‘lib, bu borada belgilangan tarbiya metodlari tasodifiy harakatlar orqali emas, balki oldindan modellashirilgan va puxta o‘ylangan rejalar asosida qo‘llanilishi talab etiladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Tarbiya metodlari deganda nimani tushunasiz?
2. Tarbiyaning qanday metodlari bor?
3. Ijtimoiy ongni shakllantirishning qanday metodlari bor?
4. Tarbiya metodlarini tanlab olishning qanday shartlari.
5. Rag‘batlantirishga qanday sifatlar kiradi?
6. Pedagogik rag‘batlantirish nima?
7. Hikoya metodini tushuntiring?
8. Tanbeh berish turlarini izohlang.
9. Pedagogik rag‘batlantirish xulq-atvorni tuzatish metodlarini ayting.
10. Faoliyatni tashkil etish va ijtimoiy xulq - atvor me’yorlarini shakllantirish metodlarini aniqlang?

15-MAVZU: TA'LIM MUASSASASI MENEJMENTI

Reja:

1. Talim muassasalari menejmenti haqida tushuncha.
2. Ta'lim muassasasini boshqarish.
3. Ta'lim muassasasi ustavi – rahbarlik va boshqaruv tizimini aniqlovchi hujjat.
4. Ta'lim muassasasida metodik ishlarni tashkil etish.
5. Ta'lim sifati monitoringi.

Tayanch soʻzlar: Ta'lim, menejment, axborot, ijtimoiy tizim, uzluksiz ta'lim tizimi, umumiy o'rta ta'lim, boshqaruv, pedagog xodim, xalqaro jamg'arma, ta'lim muassasalari.

1. Talim muassasalari menejmenti haqida tushuncha

MENEJMENT tushunchasi pedagogika ensiklopediyasida (ing. managment – boshqarish, tashkil etish) – maxsus boshqarish faoliyati sifatida yoritilgan.

Menejment, odatda, rahbarlik lavozimiga rasman tayinlangan shaxslarning ish faoliyati tushuniladi. Boshqarishga, shuningdek, murabbiylik ishi ham taalluqli hisoblanadi. Menejment (yoki boshqarish) mavjud minimal imkoniyatlardan maksimal natijalarga erishish maqsadida muayyan xodim yoki guruhga ta'sir etish, ular bilan hamkorlik qilish jarayonidir. Ta'lim muassasasi menejmenti haqida soʻz yuritilganda, O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ning 4.6-bandida soʻz yuritilayotgan jarayonning mohiyati haqida batafsil to'xtalib o'tilganligini alohida ta'kidlash zarur. Ushbu hujjatda qayd etilishicha, ta'lim muassasasi menejmentida quyidagi holatlar nazarda tutiladi:

– uzluksiz ta'lim tizimi va kadrlar tayyorlashning davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tarkibiy jihatdan o'zgartirish va ularni izchil rivojlantirish davlat yo'li bilan boshqarib borilishi;

– barcha darajadagi ta'lim boshqaruv organlarining vakolat doiralari «Ta'lim to'g'risida»gi qonunga muvofiq belgilanadi;

– ta'limning me'yoriy-huquqiy bazasi rivojlantiriladi;

– moliya-xo'jalik faoliyatini olib borish hamda ta'lim jarayonini tashkil etishda o'quv yurtlarining huquqlari kengayadi va mustaqilligi ta'minlanadi;

– ta’lim muassasalari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda attestatsiyadan o‘tkaziladi hamda akkreditatsiyalanadi. Akkreditatsiya yakunlariga ko‘ra ta’lim sohasida faoliyat ko‘rsatish huquqi beriladi; – muassis tashkilotlarning, mahalliy hokimiyat organlarining, savdo-sanoat doiralarining, jamoat tashkilotlarining, fondlarning va homiy vakillarni o‘z ichiga oluvchi vasiylik va kuzatish kengashlari tizimi orqali ta’lim muassasalarining samarali, jamoat boshqaruvi tizimi joriy etiladi.

Bundan tashqari, olimlar ta’lim menejmetining bir qator o‘ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini ham ta’kidlab o‘tishadi. Ular orasida quyidagi xususiyatlar asosiy hisoblanadi:

– ta’lim menejmenti «maqsadga muvofqlik» so‘zi bilan aniqlanadigan ma’naviy o‘lchovga ega;

– ta’lim menejmenti – bu fan va san’at (chunki bunda insonlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar katta ahamiyatga ega);

– menejment mazmunida o‘z aksini topadigan shaxs, davlat va jamiyat manfaatlarining o‘zaro dialektik birligi;

– ta’limni boshqarishda jamoatchilikning faol qatnashuvi.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, endilikda ta’lim tizimini davlat tomonidan boshqarishdan davlat-jamoatchilik boshqaruviga o‘tiladi. Davlat-jamoatchilik boshqaruvining maqsadi – ta’lim muassasalarining dolzarb masalalarini davlat va jamoatchilik hamkorligida hal qilish, o‘qituvchilar, o‘quvchilar hamda ota-onalarga ta’lim dasturlarini, turlarini, ta’lim muassasalarini tanlashda huquq va erkinlik berishni kengaytirishdan iborat.

2. Ta’lim muassasini boshqarish

Ta’lim muassasasining pedagogik faoliyatini boshqarish ta’lim muassasasining faoliyat xususiyatiga ko‘ra pedagogik jarayonini rejalashtirish, tashkil etish, rag‘batlantirish, natijalarni nazorat va tahlil qilish maqsadida amalga oshiriluvchi boshqaruv faoliyatidir.

Boshqaruv – bu tizimni shakllantirish va rivojlantirish maqsadida uni sifatini ta’minlash, tartibga solish uchun ta’sir etishdir. Ilmiy boshqaruv nazariyasining paydo bo‘lishiga va rivojlanishiga butun dunyoga mashhur ilmiy menejment amaliyotchi va nazariyachilari F. Teylor, G. Ford, G. Emerson, A.Fayol kabilar katta hissa qo‘shganlar. Masalan, o‘z davrida

Anri Fayol boshqarish bu – holatni ko‘rish, kelajakni o‘rganish harakat dasturini tuzish deb ta’kidlab o‘tgan. Boshqaruv nazariyasi vakillarining qarashlari tahlili natijasida boshqaruvga quyidagi ta’rifni berishimiz mumkin. Boshqaruv deganda – boshqaruvchi va boshqariluvchi tizim o‘rtasidagi rejalashtirilgan, maqsadga yo‘naltirilgan o‘zaro ta’sirni tushunamiz. XX asrning oxirgi o‘n yilligida ijtimoiy va iqtisodiy hayotda insonni shaxsiy va kasbiy sifatlarini, umumiy va maxsus ilmiy bilimlarini roli oshdi. Bu holat ta’lim sohasida inson faoliyati turli yo‘nalishlarda rivojlanishini talab etdi. Ta’lim paradigmasi o‘zgarib, yangi ta’lim mazmuni, ta’lim va tarbiyani texnologiyalari ishlab chiqilmoqda. Axborot makonining kengayishi boshqaruvning yangi vositalarini, metodlarini, shakllarini rivojlanishini taqozo etdi. Ijtimoiy tizimlarni jumladan ta’lim tizimini boshqarishda inson omilining va ijtimoiy fanlarning roli oshib borayotganligini kuzatishimiz mumkin. Mamlakatimizda ta’lim tizimida bozor munosabatlarini qo‘llanilishi maktabni boshqarish nazariyasining rivojlanishini asosiy omili hisoblanadi. Mutaxassislar «boshqaruv» va «menejment» tushunchalari orasida farq yo‘q deb hisoblasalarda, menejment tushunchasidan foydalanishni afzal ko‘radilar. 2017 – 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi o‘rta muddatli istiqbolda davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini belgilab bergan eng muhim dasturiy hujjat hisoblanadi. Mazkur hujjat asosida ta’lim sohasiga doir qator islohotlar amalga oshirildi. Ta’lim tizimini xalq bilan muloqot va ilg‘or xorijiy tajribalar asosida isloh qilishga asosiy e’tibor qaratildi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentyabrdagi «O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida» PQ-3305-son qarori asosida respublikamizda ilk bor Maktabgacha ta’lim vazirligi tashkil etildi. Maktabgacha ta’lim vazirligi o‘z faoliyatini O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2017-yil 30-sentyabrdagi PF-5198-son Farmoni va «O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida» 2017-yil 30-sentyabrdagi PQ-3305-son Qaroriga muvofiq amalga oshiradi. Uzluksiz ta’lim tizimining muhim bo‘g‘ini bo‘lgan maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, samarali davlat boshqaruvi tizimini yaratish, maktabgacha ta’lim muassasalari davlat va nodavlat tarmog‘ini kengaytirish, moddiy-texnika

bazasini mustahkamlash, ularni malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, maktabgacha ta'lim muassasalariga bolalarni qamrab olishni keskin oshirish, ta'lim-tarbiya jarayonlariga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini tatbiq etish orqali bolalarni har tomonlama intellektual, ma'naviy-estetik, jismoniy rivojlantirish hamda ularni maktabga tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentyabrdagi «Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5198-son Farmoni qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 25-yanvardagi «Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish choratadbirlari to'g'risida»gi PF-5313-son Farmoniga muvofiq, majburiy umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim umumta'lim maktablarida, kasb-hunar ta'limi ixtiyoriylik asosida kasb-hunar kollejlarida amalga oshiriladi. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10–11-sinflari o'quvchilari ta'lim olishlari bilan birgalikda ularga kasb-hunar o'rgatish, o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlaridan kelib chiqqan holda kelajakda ularning ta'limni davom ettirishlari yoki zarur jihozlar bilan ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 24-oktyabrdagi «Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10–11-sinflari o'quvchilariga kasbiy ta'lim berishga ixtisoslashgan o'quv-ishlab chiqarish majmualarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 868-son qarori qabul qilindi. Maktabgacha ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi O'zbekiston Respublikasida ta'limni boshqarishning davlat yuqori organlari hisoblanadi. Vazirliklar o'zini vakolatlik doirasida:

- ta'lim sohasida yagona davlat siyosatini ro'yobga chiqaradi; ta'lim muassasalari faoliyatini muvofiqlashtiradi va uslub masalalarida ularga rahbarlik qiladi;

- davlat ta'lim standartlari, mutaxassislarining bilim saviyasi va kasbiy tayyorgarligiga bo'lgan talablarning bajarilishini ta'minlaydi;

- o'qitishning ilg'or shakllari va yangi pedagogik texnologiyalarni, ta'limning texnik va axborot vositalarini o'quv jarayoniga joriy etadi, o'quv va o'quv-uslubiy adabiyotlarni yaratadi va nashr etishni tashkil qiladi;

- ta'lim oluvchilarning yakuniy davlat attestatsiyasi va davlat ta'lim muassasalarida eksternat to'g'risidagi nizomlarini tasdiqlaydi;

- davlat oliy ta'lim muassasasining rektorini tayinlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritadi;

– pedagog xodimlarni tayyorlash, ularning malakasini oshirish va qayta tayyorlashni tashkil etadi.

3. Ta'lim muassasasi Ustavi rahbarlik va boshqaruv tizimini aniqlovchi hujjat

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 15.03.2017-yildagi 140-son qarori qabul qilingan. Ushbu qarorda quyidagi masalalar yoritilgan:

1. Umumiy qoidalar.
2. Umumiy o'rta ta'limning maqsadi va vazifalari.
3. Umumiy o'rta ta'limni tashkil etish.
4. O'quv-tarbiya jarayonini tashkil etish va uning mazmuni.
5. Umumta'lim muassasasiga o'qishga qabul qilish.
6. O'quvchilar sog'lig'ini muhofaza qilish.
7. Pedagog kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish.
8. Umumiy o'rta ta'limni boshqarish.
9. Moliyalashtirish va moddiy-texnika ta'minoti.
10. Yakuniy qoidalar

Nizomga asosan, umumiy o'rta ta'limning maqsadi o'quvchilarni davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'qitish va tarbiyalash hamda shaxsning ta'lim olish huquqini ro'yobga chiqarish hisoblanadi. Umumiy o'rta ta'lim mazmunini yoritish nizomning asosiy g'oyalaridan biri bo'lib, majburiy va qo'shimcha komponentlar umumiy o'rta ta'lim mazmunining asosini tashkil etadi. Majburiy komponent davlat ta'lim standarti bilan belgilanadi va o'quvchilarni tayyorlashning o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi muassasalarida bilimlar asoslarini yanada puxta o'rganish va kasb egallash uchun yetarli bo'lgan zarur darajasini belgilaydi. Qo'shimcha komponent o'quvchining ehtiyojlari va qobiliyati, maktabning moddiy-texnika va kadrlar bilan ta'minlanganlik darajasidan kelib chiqib belgilanadi.

Ustavda o'z-o'zini boshqarish, jamoada o'zaro munosabatning o'rni kabi masalalar mohiyati ham yoritib beriladi. Chunonchi, ta'lim muassasasining direktori o'qituvchilar bilan baland ovozda, ularning nafsoniyatiga tegadigan so'zlar bilan muomala qilish huquqiga ega emas. O'zbekiston Respublikasida amalda bo'lgan «Umumiy o'rta ta'lim muassasasi (maktabi)ning muvaffaq namunaviy ustavi» Xalq ta'limi vazirligining 221-sonli (1998-yil 17-dekabr), qarori bilan tasdiqlangan. Mazkur Ustavlar

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Ta'lim muassasasi Ustavini ishlab chiqish tartibi to'g'risida»gi qaroriga muvofiq ishlab chiqilgan. Ta'limni boshqarishning vakolati mas'ul davlat organi tomonidan tasdiqlanadi va mahalliy davlat hokimiyati organlarining idoralarida ro'yxatdan o'tkaziladi. Ta'lim muassasasining ustavida ta'lim muassasasining joylashgan o'rni, uning turi, ta'lim tili, guruh rahbarlari, o'qituvchilarning huquq va burchlari, ta'lim oluvchilar va ularning ota-onalarining huquq hamda burchlari, shuningdek, ta'lim muassasasining iqtisodiy tuzilishi va xo'jalik faoliyati, boshqarish tartibi aniq belgilanishi ko'rsatib berilgan. Ta'lim muassasasining ustavi quyidagi bo'limlardan tashkil topadi:

1. Qisqacha ta'lim muassasasi haqidagi ma'lumotlar.
2. Ta'lim muassasasining maqsad va vazifalari.
3. Ta'lim muassasasini boshqarish;
 - a) ta'lim muassasasini boshqarishning oshkoralik, demokratik va o'z-o'zini boshqarish asosida amalga oshirilishi;
 - b) pedagogik-jamoa kengashi;
 - d) direktor, uning huquq va burchlari;
 - e) direktorning o'quv-tarbiya ishlari bo'yicha o'rinbosarining huquq va burchlari;
 - f) yoshlar bilan ishlash va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosarining huquq va burchlari.
4. O'quv-tarbiya va ilmiy-uslubiy ishlarni tashkil etish:
 - a) ta'lim mazmunining davlat ta'lim standartlari bo'yicha ishlab chiqilgan o'quv reja va dasturlari asosida belgilanishi;
 - b) o'quv jarayonini tashkil etish;
 - d) iqtidorli yoshlar bilan ishlash;
 - e) ishlab chiqarish amaliyotini o'tkazish tartibi;
 - f) qo'shimcha pulli mashg'ulotlarni joriy etish;
 - g) kunlik ish tartibi (seminar, mashg'ulotlarning davom etishi, tanaffuslar, uy vazifalarini berish tartibi va hokazolar).
5. O'qituvchi. Huquq va burchlari.
6. O'quvchi. Huquq va burchlari.
7. O'quv-ishlab chiqarish ta'limi ustalari, ma'muriy va yordamchi xodimlarning huquq va burchlari.
8. Ota-onalar yoki ularning o'rini bosuvchi shaxslarning huquqlari, majburiyat va mas'uliyatlari.

9. Ta'lim muassasasining moddiy va moliyaviy xo'jalik ta'minoti.

4. Ta'lim muassasasida metodik ishlarni tashkil etish

Ta'lim jarayonining sifati har jihatdan o'qituvchilarning g'oyaviy-nazariy jihatdan tayyorgarligi, pedagogik va metodik mahorati darajasiga bog'liqdir. Ana shu maqsadda ta'lim muassasasida metodik kengash va fan metodik birlashmalari ish olib boradi. Metodik kengash ta'lim muassasasida ta'lim jarayonining sifatini ta'minlash, o'qituvchilarning g'oyaviy-nazariy jihatdan tayyorgarligi hamda pedagogik va metodik mahoratlarini takomillashtirilib borishga nazariy-metodik jihatdan rahbarlik qiluvchi organdir. Metodik kengashning faoliyati ta'lim muassasasida ta'lim jarayonini metodik ta'minlash va muvofiqlashtirish hamda pedagogik kadrlarning metodik jihatdan bilimlarini oshirib borishga qaratiladi.

Metodik kengashning faoliyat doirasi keng bo'lib, u tomonidan quyidagi vazifalar amalga oshiriladi⁶⁶:

- ta'lim jarayonining metodik ta'minot holatini o'rganadi, ta'lim muassasasi metodik ishlarini tashkil etadi va muvofiqlashtirib boradi;
- ta'lim muassasasida olib borilayotgan metodik ishlarning istiqbolini aniqlaydi;
- yo'nalish va fanlar bo'yicha metodika birlashmalariga umumiy rahbarlik qiladi hamda ular faoliyatini muvofiqlashtiradi;
- ta'limga doir me'yoriy va metodik hujjatlarni o'rganadi, ularni o'quv jarayoniga tatbiq etish usullari yuzasidan tavsiyalar beradi;
- ta'lim muassasasi o'quv-metodik ishlariga ekspert sifatida baho berishni amalga oshiradi;
- o'qituvchilarning g'oyaviy-nazariy bilim darajasini oshiradi, ularni fan yutuqlari, pedagogik innovatsiyalar, ilmiy-ommabop adabiyotlar bilan muntazam tanishtirib boradi;
- o'qituvchilarga ish rejalarining tuzilishi va bo'limlari mazmuni bo'yicha tavsiyalar beradi;
- ta'lim muassasasi ta'lim jarayonida qo'llash uchun ilg'or pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqadi va ularning amaliyotga joriy etilishini nazorat qilib boradi;
- o'qituvchilarning pedagogik va metodik mahoratini oshirishga doir ishlarni amalga oshiradi;

⁶⁶ «Umumiy o'rta ta'lim maktabi Metodika Kengashi to'g'risida»gi Nizomdan.

– davlat ta’lim standartlari talablari, o‘quv rejasi va dasturlarining bajarilish holatini tahlil qiladi va tegishli tadbirlarni belgilaydi;

– o‘quv jarayoniga o‘qitish metodikasining zamonaviy va samarali usullarini olib kirish, pedagogik kadrlarni metodik jihatdan bilimlarini oshirish maqsadida o‘quv seminarlarini tashkil qilish;

– ta’lim jarayonida milliy mafkura va yoshlarda siyosiy ongni shakllantirishga doir ko‘rsatmalar berib borish;

– o‘quvchilar bilimini nazorat qilish va ularning mustaqil ishlarini tashkil qilishga doir ko‘rsatmalar berish;

– yo‘nalish va fanlar bo‘yicha metodika birlashmalari hisobotini eshitish, muhokama qilish, ularning faoliyatini takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar berish; - o‘qituvchilarning samarali mehnatlarini inobatga olgan holda ma’naviy va moddiy rag‘batlantirishga tavsiya qilish;

– pedagogik xodimlarning attestatsiyadan o‘tkazish bo‘yicha materiallarni tayyorlash;

– ta’lim muassasasi miqyosida fan oyliklari (haftaliklari), fanlar bo‘yicha darsdan tashqari (fakultativ, to‘garak) ishlari, fan olimpiadalarning 1-bosqichlari, ko‘rik-tanlovlarning o‘tkazilishi va ularning samarasini nazorat qilib borish. Metodika kengashi yig‘ilishlari qarorlashtirilib, kengashning quyidagi hujjatlari ta’lim muassasasi ish yuritish hujjatlari bilan birga saqlanadi.

– ish rejasi;

– kengash yig‘ilishi bayonnomasi;

– kengash tomonidan tahlil qilingan materiallar;

– ekspert qilingan materiallar va ishlab chiqilgan metodik ishlar;

– yillik hisobot.

Ta’lim muassasasida fanlar yoki bir-biriga yaqin bo‘lgan fanlar turkumlari bo‘yicha metodika birlashmalari faoliyat ko‘rsatadi⁶⁷. Metodika birlashmalarining maqsadi o‘qituvchilarning metodik va kasbiy mahoratlarini takomillashtirish, o‘quvchilarga ta’lim-tarbiya berishga qo‘yilgan hozirgi zamon talablarining bajarilishini ta’minlash borasida o‘zaro yordamni tashkil etish, ijodiy tashabbuslarni uyg‘unlashtirish va ta’lim-tarbiya berishning zamonaviy usullarini ishlab chiqishdan iborat.

Metodika birlashmalari o‘zida metodika kengashining vazifalarini aks ettiradi. Shu bilan birga, metodika birlashmalari quyidagi vazifalarni ham amalga oshiradi:

⁶⁷ «Umumiy o‘rta ta’lim maktabi fan Metodik birlashmalari to‘g‘risida»gi Nizomdan

- fanlar bo'yicha taqvimiy mavzuiy rejalarni tasdiqlashga tavsiya etish;
- oraliq va yakuniy nazoratlar uchun o'qituvchilar tomonidan tayyorlangan sinov materiallarini tasdiqlash;
- ilg'or o'qituvchilarning ish tajribalarini o'rganishni tashkil qilish va ommalashtirish;
- tegishli yo'nalish yoki fan bo'yicha ta'lim muassasasida metodik ta'minotga bo'lgan ehtiyojni aniqlash;
- darslarni o'zaro kuzatishlarni tashkil qilish, natijalarni tahlil etish va mutaxassislariga amaliy yordam berish;
- ta'lim metodlarini o'rganish maqsadida ochiq darslarni tashkil etish, ilg'or pedagogik tajribalarga doir takliflarni o'rganish, umumlashtirish va ommalashtirish;
- yosh mutaxassislariga metodik yordam berish; - ko'rgazma va ko'rsatmali vositalardan foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalarni berish;
- fan xonalarining me'yoriy hujjatlar talablari asosida jihozlanishini tashkil etish.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida metodika birlashmalari boshlang'ich ta'lim yo'nalishi bo'yicha bitta, V–XI sinflarda esa o'quv rejasi-dagi alohida fanlar bo'yicha tashkil etiladi. Agar u yoki bu fan bo'yicha o'qituvchilar soni uch nafardan kam bo'lsa, u holda fan o'qituvchilari shu turkumdagi fan o'qituvchilari bilan birgalikda bitta metodika birlashmasiga birlashadilar. Metodika birlashmasiga ta'lim muassasasi pedagogika kengashi qaroriga asosan ijodkor va tajribali o'qituvchilardan ta'lim muassasasi direktorining buyrug'i bilan rahbar tayinlanadi.

5. Ta'lim sifati monitoringi

Ushbu tushuncha ta'lim jarayonining va uning natijalarining sifatini tizimli ravishda nazorat qilish, baholash va tahlil qilish jarayonidir. U orqali o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari, o'qituvchilarning faoliyati, ta'lim muassasasining holati hamda o'quv dasturlarining samaradorligi o'rganiladi.

Xorojiy tajribalarda ta'lim sifatini monitoring qilish va baholash turli tizimlar asosida amalga oshiriladi. Xalqaro darajada TIMSS, PISA, QS World University Rankings kabi reyting va baholash tizimlari oliy ta'lim muassasalarining ta'lim sifatini belgilashda keng qo'llaniladi. Masalan, QS reytingi universitetlarning ilmiy-tadqiqot faoliyati, talabalar va

o'qituvchilar soni, ish beruvchilar fikri kabi omillarni hisobga oladi. AQSh va Yevropa mamlakatlarida ta'lim sifati ISO 21001 kabi xalqaro standartlar asosida nazorat qilinadi. Bundan tashqari, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data) asosida ta'lim natijalarini tahlil qilish va prognozlash imkoniyatlari kengayib bormoqda. O'zbekistonda ta'lim sifatini baholash dolzarb masalalardan biridir.

Oliy ta'lim muassasalarida Milliy reyting tizimi yo'lga qo'yilgan bo'lib, unda universitetlarning ilmiy faoliyati, bitiruvchilarning ish bilan ta'minlanish darajasi va professor-o'qituvchilar salohiyati hisobga olinadi. Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan turli indikatorlar asosida baholash olib boriladi. Shuningdek, raqamli ta'lim platformalari orqali talabalar bilimni avtomatlashtirilgan tizimlar yordamida baholash amaliyoti rivojlanmoqda. Shu sababli, ta'lim sifatini monitoring qilish va baholash usullarini yanada takomillashtirish orqali O'zbekistonda ta'lim tizimining xalqaro miqyosda raqobatbardoshligini oshirish mumkin. Bu borada innovatsion texnologiyalar, ilg'or baholash metodikalarini joriy etish va xalqaro tajribalarni tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim sifatini monitoring qilish va baholash usullari bo'yicha ilmiy adabiyotlar ta'lim menejmenti, innovatsion texnologiyalar va sifat baholash tizimlarining rivojlanishiga asoslangan. Ushbu mavzuda xalqaro va milliy tadqiqotlar ta'lim sifati monitoringi usullarini takomillashtirish, innovatsion menejment yondashuvlari hamda zamonaviy baholash tizimlarining samaradorligini o'rganishga qaratilgan. Shumpeter (2002) innovatsion jarayonlarni baholash va ta'lim sohasida yangiliklarni joriy etish tamoyillarini tahlil qilgan. Ushbu tadqiqot ta'lim sifatini yaxshilashda innovatsion menejmentning asosiy nazariy jihatlarini ochib beradi. Kovalyev (1999) innovatsion menejment tizimlarining tashkilotlardagi samaradorligini oshirish yo'llarini o'rganib, oliy ta'lim muassasalarida sifatni boshqarish tizimlarini takomillashtirish strategiyalarini ilgari surgan. O'zbekistonda va xalqaro darajada mavjud ta'lim sifatini monitoring qilish va baholash tizimlari tahlil qilinadi.

SWOT tahlili natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ta'lim sifatini monitoring qilish va baholash bo'yicha milliy va xalqaro tajribalarni uyg'unlashtirish zarur. Kuchli tomon sifatida oliy ta'lim muassasalarining baholash tizimlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish, xalqaro reytinglarga moslashtirish jarayonlari rivojlanmoqda.

4-rasm SWOT tahlili usuli.

Biroq, zaif jihatlar hali ham mavjud bo'lib, xususan, indikatorlarning noaniqligi va baholash mexanizmlarining mukammal emasligi tizimning to'liq samaradorligini ta'minlamayapti. Shuningdek, professor o'qituvchilar hamda ta'lim muassasalari rahbariyatining innovatsion baholash tizimlari bo'yicha yetarlicha tajribaga ega emasligi ta'lim sifatini oshirishga to'siq bo'lib qolmoqda. Shu sababli, ta'lim monitoringini xalqaro standartlarga moslashtirish va ilg'or yondashuvlarni joriy etish strategik maqsad sifatida belgilanishi lozim.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Menejment nima?
2. Ta'lim muassasasini boshqarish degani nima?
3. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishini ayting?
4. Ta'lim muassasasi ustavi nima?
5. Boshqaruv tizimini aniqlovchi hujjat nimalardan iborat?
6. Ta'lim muassasasi ustavining qanday bo'limlari bor?
7. Ta'lim muassasasining metodik ishlari qanday tashkil qilinadi?
8. Ta'lim muassasasidagi metodik birlashmalarning qanday vazifalari bor?
9. Ta'lim sifati monitoringi deganda nimani tushunasiz?
10. Xorijiy tajribalarda ta'lim sifatini monitoring qilish qanday amalga oshiriladi?

16-MAVZU: TA'LIM TIZIMINING ILMIY-USLUBIY TA'MINOTI

Reja:

- 1. Yangi avlod darsliklarini yaratishga qo'yiladigan talablar.**
- 2. Darslikdagi o'quv materiallarini tizimlashtirish tamoyillari.**

***Tayanch so'zlar:** Yangi avlod darsliklari, o'quv materiallari, ta'lim tizimi, o'quv dasturlari, kompetensiya, ko'nikma, ijodiy fikrlash, kommunikatsiya texnologiyalari.*

1. Yangi avlod darsliklarini yaratishga qo'yiladigan talablar

Ta'limni isloh qilishda boshqa vazifalar qatori ta'lim muassasalarining o'quv-metodik va axborot-adabiyot bazasini yangilash hamda mustahkamlash, xususan, darsliklarning yangi avlodini yaratish lozim edi. Hozirgi davrda ta'lim jarayoni tubdan yangilanayotgan bir paytda zamonaviy pedagogika o'quvchilarni passiv bilim oluvchi emas, balki faol ishtirokchi, izlanishga moyil shaxs sifatida shakllantirishni ko'zda tutadi. Shu bois, bugungi kunda an'anaviy darsliklar o'rniga yangi avlod darsliklarini yaratish dolzarb masalaga aylandi.

Yangi avlod darsliklari davlat ta'lim standartlariga mos bo'lishi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o'zida mujassam etishi, o'quvchilarni mustaqil fikrlash va ijodkorlikka yo'naltirishi bilan a'lohida ahamiyatga egadir. Yangi avlod darsliklari zamonaviy metodologiya, pedagogika va didaktikaning ilg'or yutuqlariga asoslanishi, xalqaro tajriba hamda milliy qadriyatlar uyg'unligida yaratilishi talab etiladi. Avvalo, darslik mazmunida uzluksiz ta'lim tizimining davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlarida belgilangan kompetensiyalar to'liq qamrab olinishi zarur. Bunda o'quvchilarda nafaqat nazariy bilim, balki amaliy ko'nikma, ijtimoiy faoliyatga tayyorgarlik, ijodiy fikrlash va muammoli vaziyatlarni mustaqil hal etish qobiliyatini shakllantirishga e'tibor qaratiladi. Yangi avlod darsliklari bolalarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos bo'lishi, ularni o'qishga qiziqtiradigan, mustaqil fikrlashga undaydigan, tanqidiy tahlil ko'nikmalarini rivojlantiradigan bo'lishi shart. Shuningdek, darslik matnlari sodda, ravon, ilmiy asoslangan, ammo ortiqcha murakkablikdan xoli bo'lishi, turli darajadagi

o'quvchilar uchun tushunarli bo'lishi lozim. Unda turli mashqlar, interfaol topshiriqlar, mustaqil izlanishga yo'naltirilgan savollar, ijodiy ishlarga oid topshiriqlar keng o'rin olishi maqsadga muvofiqdir. Yangi avlod darsliklarining yana bir muhim talabi – ular zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan integratsiyalashgan bo'lishi. Bunda o'quvchilar darslik asosida o'qib-o'rganish bilan birga, elektron resurslardan foydalanish imkoniga ega bo'lishlari, multimedia materiallari, audio-video manbalar, virtual laboratoriyalar va interaktiv dasturlar bilan boyitilgan bo'lishi talab qilinadi. Bu holat darsliklarni an'anaviy bilim berish vositasidan tashqari, o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish jarayonida ham samarali yordamchi manba sifatida xizmat qilishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, yangi avlod darsliklari milliy qadriyatlar va umuminsoniy g'oyalarning uyg'unligida ishlab chiqilishi, o'quvchilarni Vatanparvarlik, insonparvarlik, ekologik madaniyat, huquqiy ong, axloqiy tarbiya va estetik did ruhida tarbiyalashga xizmat qilishi kerak. Darsliklarni yaratishda ilmiylik va amaliylik birligi tamoyiliga qat'iy amal qilinadi. Ya'ni ilmiy asoslangan, zamonaviy fan yutuqlariga tayanilgan bilimlar taqdim etilishi, shu bilan birga, o'quvchilarning kundalik hayotiy tajribasi bilan bog'liq holda izchil o'rganilishi zarur. O'quv materiali bosqichma-bosqich murakkablashtirib borilishi, o'quvchi tafakkurini rivojlantirishda izchillik, tizimlilik va uzluksizlik tamoyillariga rioya qilinishi ham alohida ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunida umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari qabul qilinishi munosabati bilan, ularga mos tarzda darsliklarning yangi avlodi yaratildi. Darsliklar millat fikri, millat tafakkuri va millat mafkurasieng eng ilg'or namunalarini aks ettirishi kerak edi. Ya'ni darsliklar yangidan barpo qilingan milliy ta'lim tizimimizga mos bo'lishi, xalqimizning boy pedagogik merosi, milliy an'ana va qadriyatlari, xalq pedagogikasining boy tajribasiga tayanishi lozim.

Darsliklar bilim olishning asosiy yo'naltiruvchisi bo'lishi bilan birgalikda butun o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishning muhim vositasi hisoblanadi. Shunga ko'ra darslik ta'limning maqsadi va vazifalari, uning didaktik va metodik tamoyillariga mos bo'lishi kerak. Darslik o'quv fani mazmuninigina emas, balki bilimlarni o'zlashtirish darajasini va tushuntirish metodlarini ham aks ettirishi zarur.

Darslikka fandagi so'nggi yangiliklar, ilmiy-tadqiqotlardagi yangi yutuqlar, ilg'or xalqaro tajriba va taraqqiyot tendensiyalari kiritib

borilishi zarur. Ya'ni darslikning mazmuni jamiyat taraqqiyotining hozirgi talablariga javob berishi, fanning va uni o'qitishning so'nggi ilg'or yutuqlariga asoslanishi lozim.

Yangi avlod darsliklari xalqaro ta'lim standartlari asosida yaratilgan bo'lib, har bir darslikni ochib ko'rar ekanmiz, unda o'quvchilarni tanqidiy-tahliliy fikrlashga, o'zlarini erkin tutishga undaydigan, hayotda duch keladigan muammolar, voqealar yoki hikoyalar yozilganiga duch kelamiz.

Darslik har bir mavzuni o'rganishda ta'limiy, tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi pedagogik funksiyalarni bajaradi. Uning **ta'limiy funksiyasi** ta'lim oluvchilarning fan asoslarini egallashiga va olgan bilimlarini hayotda qo'llay olish kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Ya'ni darslik nazariy bilim va ma'lumotlar berishdan tashqari amaliy tajriba va malakalar hosil qilishi lozim. Darslikning **tarbiyaviy funksiyasi** ta'lim va tarbiyaning uzviyligi va har doim birligiga asoslanadi. Darslik yosh avlodni mustaqil fikrlaydigan, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lgan, keng dunyoqarashli, yuksak ma'naviyatli barkamol shaxslar etib tarbiyalashi lozim. Umumiy o'rta ta'limda o'qitilayotgan fanlarning tarbiyaviy imkoniyatlari juda katta. Darsliklarda bu imkoniyatlardan samarali foydalanish zarur. Darslikning **rivojlantiruvchi funksiyasi** ta'lim oluvchilarning bilim o'zlashtirishlari darajasining eng quyi o'rganish bosqichidan tushunish-anglash, analiz va sintez qilish, qo'llay olish bosqichlari orqali eng yuqori bosqichga – baho berish va xulosa chiqarish bosqichigacha olib chiqishi kerak. Darslik o'quvchilarning tafakkuri va tasavvurini shakllantirishi, ularni mustaqil fikrlash va ishlashga o'rgatishi, fan asoslarini real hayot bilan bog'lanishini amalga oshirishi, hozirgi zamonning asosiy muammolarini tushunishida ko'maklashishi kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, darslik o'qituvchi uchun emas, avvalo, o'quvchi uchun yoziladi. U o'quvchining dars va uy vazifasini bajarishda foydalanadigan asosiy o'quv kitobidir. Lekin o'quvchining asosiy o'quv quroli va vositasi, bilimlarning asosiy manbayi sifatida darslikning roli va ahamiyati hozirgi globallashtirish va axborotlashuv ta'siri ostida birmuncha pasayganligi, bu holat tendensiya tarzida bundan buyon yanada davom etib borishi ehtimolini darslik mualliflari ham, uni o'qitayotgan o'qituvchilar ham hisobga olishlari zarur.

Umumiy o'rta va o'rta maxsus, professional ta'limining davlat ta'lim standartlarida, shuningdek, qator ilmiy adabiyotlarda darsliklarga qo'yiladigan talablar ishlab chiqilgan, biroq ular to'liq emas va

tizimlashtirilmagan. Fikrimizcha, ta'limning maqsadi va vazifalaridan hamda ta'lim jarayoni mazmunidan kelib chiqib, darslikka qo'yiladigan talablarni quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

- ilmiy talablar;
- metodik talablar;
- didaktik talablar;
- psixofiziologik talablar;
- ma'naviy-g'oyaviy talablar;
- estetik talablar;
- gigiyenik talablar;
- poligrafik talablar;
- tipografik talablar.

Darslikning yetakchi komponenti matndir. Darslik matni ustida ishlash o'quvchilarda fanning funksional ta'limiy vazifalari materialining mazmunini dasturga mos holda tushuntirib berishi lozim – bilimlarni o'rganish, o'z fikr va nuqtayi-nazarlarini og'zaki yoki yozma tarzda tuzish, mustaqil ishlash jarayonida o'zining o'qish va bilish qobiliyatini rivojlantirish, xotirada eslab qolish, ma'lumotni qayta ishlash, bayon qilish, tahlil va tanqid qilish, qo'shimcha adabiyotlardan foydalanib, matnni o'zgartirish yoki to'ldirish kabi ko'nikma va malakalarini rivojlantiradi.

Darslarda o'quvchi mavzu mazmunini tushunib olishi, voqea-hodisani tasavvur qilishida matn tanlash, uni bayon qilish, tushuntirish, tasvirlash uslubi muhim ahamiyatga ega. Ya'ni bayon qilinayotgan ma'lumotlar tushunarli bo'lish bilan birga jozibali va emotsional ta'sirchan bo'lishi kerak. Yuqori sinflar darsligida o'quvchilarning bilish faolligini oshirish maqsadida analiz va sintez qilish, qiyoslash va umumlashtirish, mustaqil fikrlash, mulohaza yuritish hamda baho berishga undovchi materiallar, savol va topshiriqlar berilishi kerak.

Darsliklar o'zining mazmuni, metodik vazifasiga ko'ra daliliy materiallarni eslab qolish va xotirada mustahkamlashgagina xizmat qilmay, bayon qilinayotgan voqea-hodisalar, predmetning mohiyatini anglash, ularning sodir bo'lish sabablari va oqibatlari haqida mushohada yuritishga o'rgatishi zarur. O'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratishi zarur. Darslik o'quvchilarda o'z bilimlarini muttasil to'ldirib, takomillashtirish va mustaqil bilim olishga intilishini tarbiyalashga yordam berishi zarur.

Turli fanlardan yozilgan darsliklarda tabiat va jamiyat haqidagi, tarixiy shaxslar hayoti va faoliyatiga oid ayni bir xil voqea-hodisalarni bir-biriga muvofiqlashtirib berilishi kerak. Umumiy o'rta ta'limning amaldagi darsliklarida ayrim ma'lumotlarning berilishida fanlararo mos kelmaslik holatlari uchraydi. Darslikda bilim va axborotlarni berishda shu sinfdagi boshqa fan darsliklari bilan, mazkur fanning quyi sinflar bilan muvofiqligi, izchilligi ta'minlangan bo'lishi zarur. Darsliklarda fanlararo bog'lanish mavzu, bo'lim (bob), kurslar mazmuni ichida, fan kontekstidan ajratilmagan holda amalga oshirilishi lozim. Chunki fanlararo bog'lanish maqsad bo'lmay, balki o'zlashtiriladigan bilimlarni chuqurroq o'rgatish, o'quvchilarning bilimlarini boyitish va oydinlashtirish usulidir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, darsliklarning vazifalarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

- fan va o'qitishning so'nggi yutuqlaridan foydalangan holda o'quv predmeti dasturini ochib berishi, o'quv fani mavzularining mukammal o'zlashtirilishini ta'minlashi;

- bilimlarning vorisiyligi va davomiyligini hisobga olgan holda, mavzularni yoritishda uzviylik va uzluksizlikka amal qilishi, kurslar (sinflar)aro bog'liqlik va muvofiqlikni ta'minlashi;

- o'quv jarayonining pedagogik-psixologik omillari va xususiyatlari, o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini hisobga olishi;

- asosiy, qo'shimcha va izohlovchi matnlar, matndan tashqari komponentlar maqsadga muvofiq o'zaro uyg'un holda hamda optimal hajmda berilishi;

- o'quv faniga qiziqtirishi, bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish, mustaqil fikrlash va mushohada qilishga yo'naltira oladigan xususiyatlarga ega bo'lishi;

- o'qitishning interfaol usullarini tatbiq qilishda ko'mak berishi;

- bilim oluvchilarni mustaqil ilmiy-ijodiy faoliyatga yo'naltirishi, ijodiy qobiliyatlari va malakalarini shakllantirishga hamda rivojlantirishga qaratilishi;

- o'zlashtirish uchun qulay bo'lishi, o'qish va bilimlarni oshirib borish uchun motivatsiya tug'dirishi;

- ta'lim va tarbiyaning ko'proq amaliy xarakterda bo'lishi, ya'ni ular real hayot bilan bog'lanishi, o'quvchilarda hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi;

- fan, texnika va texnologiya yutuqlarining ahamiyatini ifodalashi;

- bilim, ko‘nikma va malakalar hajmi fanni o‘qitish uchun ajratilgan akademik soatlarga mos bo‘lishi;
- ma‘naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishi, ta‘lim va tarbiya uzviyligini ta‘minlashi;
- shaxsning jamiyat hayotida mas‘uliyatliligi, jarayonlarga daxldorligini anglatishga qaratilishi;
- o‘quv fanining nazariy va amaliy rivojlanishida o‘tmishdagi boy intellektual merosimizning o‘rni va ahamiyatini ko‘rsatishi;
- vatanparvarlik va milliy g‘urur hissini shakllantirishi;
- ta‘limiy, tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi omillarni barkamol shaxsni voyaga yetkazishga safarbar etishi.

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida ta‘limdagi islohotlar qatorida ta‘lim muassasalarining o‘quv-metodik bazasini yangilash va mustahkamlash bo‘yicha katta ishlar amalga oshirildi. Xususan, darsliklarning yangi avlodi yaratildi. Mamlakatimizdagi barcha maktablar darsliklar bilan to‘la taminlandi. Biroq, darsliklar bilan bog‘liq ayrim muammolar mavjud. Umumiy o‘rta ta‘limda darsliklar har to‘rt-besh yilda yangidan yoziladi yoki qayta nashr etiladi. Bu holat o‘qituvchilarda jiddiy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Respublikamizda o‘quvchilarni darsliklar bilan ta‘minlashning amaldagi tartibiga ko‘ra, birinchidan, muqobil darsliklar mavjud emas, ya‘ni har bir fan bo‘yicha yagona variantdagi darslikka buyurtma qilinadi. Darslikka qo‘yilgan barcha talablar bo‘yicha yaxshi yozilgan bo‘lsa ham, ayrim nuqson va kamchiliklari bo‘lsa ham, o‘sha darslikdan foydalanishga majburmiz.

O‘qituvchi darsliklarning afzalliklari va kamchiliklarini bilishi, o‘quv jarayonida uning afzalliklaridan unumli foydalanib, kamchiliklarini to‘ldirishi, darsliklarni takomillashtirish bo‘yicha taklif hamda tavsiyalar bera olishi lozim. Darsliklarni tahlil va taqriz qilish, kamchiliklarini aniqlashdan asosiy maqsad uning ta‘lim jarayonini yaxshilash, takomillashtirishga qay darajada ta‘sir ko‘rsatishi hamda o‘qituvchi va o‘quvchining darslik bilan ishlashiga yordam berishdir. Chunki, darslik yaratish nazariyasi ayni vaqtda muayyan darajada ta‘lim nazariyasi hamdir. Zotan, darsliklar milliy ta‘lim tizimimizning rivojlanish dinamikasi, taraqqiyot bosqichlari, yutuq va kamchiliklarini aniqlash hamda baholash imkoniyatini beradi

Darslik – davlat ta‘lim standartlariga muvofiq o‘quv dasturi asosida didaktik, metodik, pedagogik-psixologik, estetik va gigiyenik talablarga

javob beradigan, o'quv fanining mavzulari to'liq yoritilgan, uning asoslari mukammal o'zlashtirilishiga qaratilgan, o'quv fanining maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda ta'lim oluvchilarning yoshi va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqiladigan, nazariy ma'lumotlardan tashqari amaliy-tajriba va sinov mashqlarini qamrab olgan kitob shaklidagi o'quv nashri.

Darslik o'quvchilarning ta'lim jarayonida, ongli ravishda va faol ishtirok etishlari, o'quv materialini to'la o'zlashtirishlarini ta'minlashi kerak. Ana shu masalalarni hal etish yo'lida darsliklar quyidagi vazifalarni bajaradi:

motivatsion vazifa – bu vazifa o'quvchilarni ushbu fanni o'rganishga yo'naltiradigan, ularda ishga pozitiv munosabati va qiziqishini shakllantiruvchi rag'bat (sabab)larni hosil qilishdan iborat;

axborot vazifasi – o'quvchilarga axborotlarni yetkazish, samarali usullar yordamida ularning bilimlari hajmini kengaytirishga imkon beradi;

nazorat-tuzatish (mashq qilish) vazifasi – ta'lim jarayoni, uning natijalarini tekshirish, o'quvchilarda o'zini baholash va tuzatish layoqati hamda zarur bo'lgan ko'nikma, malakalarni shakllantirish uchun o'rganish mashqlarini tavsiya etishni nazarda tutadi.

muvofiglashtirish vazifasi material ustida ishlash jarayonida ta'limning boshqa vositalari (xaritalar, ko'rgazmali materiallar, diapozitiv va boshqalar)ni jalb etishni ifodalaydi;

rivojlantiruvchi-tarbiyalovchi vazifasi – darslik mazmunining o'quvchilarga ma'naviy-axloqiy ta'sir ko'rsatishi, kitoblar bilan ishlash jarayonida ulardan mehnatsevarlik, faol fikrlash, ijodiy qobiliyat kabi sifatlarni shakllantirishdan iborat;

o'qitish vazifasi – darslik bilan ishlashda mustaqil bilim olish uchun zarur bo'lgan konspekt yozish, umumlashtirish, asosiysini ajratib ko'rsatish, mantiqiy eslab qolish kabi malaka va ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam berishida ko'zga tashlanadi.

mashq daftari – darslikning tarkibiy qismi hisoblanadigan, davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'quvchilar tomonidan egallangan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash hamda o'quv fanining mavzulariga mos ravishda ishlab chiqilgan, mantiq va tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan (krossvordlar, boshqotirmalar, mantiqiy fikrlashga undovchi topshiriqlar va hokazo) topshiriqlardan iborat bo'lgan didaktik vosita.

O‘qituvchi uchun metodik qo‘llanma – darslikdagi har bir mavzuni samarali o‘qitish metodikasi, qo‘shimcha sinov topshiriqlari va o‘qituvchining darsni qiziqarli tashkil etishiga oid boshqa metodik ko‘rsatmalar berilgan, har bir darsning maqsadi, darsda foydalaniladigan vositalar va ulardan foydalanish usullari, darsning mazmuni, amaliy mashg‘ulotlar, qo‘shimcha topshiriqlar va boshqalar haqida metodik ko‘rsatmalar aniq bayon qilingan kitob shaklidagi o‘quv nashri.

Darsliklarning multimediali ilovalari axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida o‘quv faniga oid materiallarni davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturiga mos ravishda yoritiladigan, o‘quv fanini samarali o‘zlashtirishga, o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olishiga ko‘maklashuvchi hamda video, ovoz, animatsiya, jadval, matn va lug‘atlarni o‘z ichiga olgan, bilimlarni nazoratdan o‘tkazish va mustahkamlashga yo‘naltirilgan, o‘quv fanining asosiy mazmunini boyitadigan qo‘shimcha materialga ega bo‘lgan yoki shu kabi manbalarga murojaatlarni o‘z ichiga olgan interaktiv elektron axborot-ta’lim resursi.

O‘quv-metodik majmualar davlat ta’lim standartlari, o‘quv reja va dasturlariga muvofiq, didaktik, metodik, pedagogik-psixologik, estetik va gigiyenik talablar asosida ishlab chiqilgan darslik, mashq daftari, o‘qituvchi uchun metodik qo‘llanma va darslikning multimediali ilovalarini o‘z ichiga oladi.

O‘quv-metodik majmualarni ishlab chiqish qonun hujjatlari hamda ushbu Umumiy talablarga muvofiq amalga oshiriladi.

2. Darslikdagi o‘quv materiallarini tizimlashtirish tamoyillari.

Darslikdagi o‘quv materiallarini tizimlashtirish o‘quv faoliyatining samaradorligini ta’minlovchi eng muhim didaktik jarayonlardan biridir. O‘quv materialini tizimli ravishda tuzilgan bo‘lsa, o‘quvchilar bilimlarni mantiqan izchil, tushunarli va oson o‘zlashtiradi. Tizimlashtirilgan o‘quv mazmuni ta’limning maqsad va vazifalariga mos keladi, shuningdek, o‘qitish jarayonida ilmiylik, izchillik, uzviylik, amaliyotga yo‘naltirilganlik kabi asosiy didaktik talablarga amal qilishni taqozo etadi. Quyida o‘quv materiallarini tizimlashtirishning asosiy tamoyillari ilmiy-nazariy yondashuvlar asosida bayon etiladi:

Ilmiylik tamoyili. Ilmiylik tamoyili o‘quv materialini hozirgi zamon pedagogika va tegishli fanlar rivojlanish darajasiga mos ravishda

tanlashni taqozo etadi. Darslikdagi o'quv materiallari ilmiy faktlar, qonuniyatlar, nazariyalar va ilmiy dalillarga asoslangan bo'lishi kerak. Mazmunning ilmiy asoslanganligi o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash, tanqidiy fikrlash hamda ilmiy tafakkurni shakllantiradi. Shu tamoyilga ko'ra, materiallar yangilangan davlat ta'lim standartlari, ilmiy maqolalar, monografiyalar va zamonaviy texnologiyalar talablari asosida tizimlashtiriladi.

Tadrijiylik va izchillik tamoyili. Tadrijiylik (ketma-ketlik) tamoyili o'quv materialini osondan qiyinga, sodda tushunchalardan murakkab nazariy tizimlarga qarab tuzishni nazarda tutadi. O'quvchilar uchun har bir yangi bilim oldingi mavzular bilan bog'liq bo'lishi, ularning mantiqiy davomiga aylanishi lozim. Tadrijiylik tamoyili o'quv materialini bosqichma-bosqich chuqurlashtirib borish, har bir yangi bo'limni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan tayanch bilimlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu tamoyil o'quvchilarda bilimlarning uzviyligi va yaxlitligini ta'minlaydi.

Sistemalilik tamoyili. O'quv materiallarini tizimlashtirishda sistemalilik tamoyili bosh mezonlardan biridir. Sistemalilik materialning o'zaro bog'langan bo'laklardan iborat yaxlit didaktik tuzilma sifatida berilishini anglatadi. Har bir mavzu, bo'lim va kichik mavzular umumiy fan tizimi ichida ma'lum o'ringa ega bo'ladi, ular o'zaro sabab-oqibat bog'liqligida yoritiladi. Bu tamoyil o'quvchilarda bilimlarni parchalanmagan, balki yagona tizim sifatida idrok etish ko'nikmasini shakllantiradi.

Muvofiqlik (moslik) tamoyili. O'quv materialini o'quvchilarning yosh xususiyatlari, intellektual rivojlanish darajasi, bilim va ko'nikmalariga mos holda tanlashni talab qiladi. Didaktik materialning mazmuni o'quvchilarning tayyorgarligi, psixologik rivojlanishi va qiziqishlariga muvofiq bo'lishi zarur. Murakkab ilmiy tushunchalar soddalashtirilgan, hayotiy misollar bilan boyitilgan holda berilishi kerak. Bu tamoyil o'quv jarayonini individualizatsiya qilish va differensial yondashuvni ta'minlaydi.

Amaliyotga yo'naltirilganlik tamoyili. O'quv materiallarini tizimlashtirishda nazariy bilimlar amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtiriladi. O'quv mazmuni real hayotdagi vaziyatlar, kasbiy faoliyat misollari, amaliy topshiriqlar va loyihalar bilan boyitilishi lozim. Bu tamoyil o'quvchilarda o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotga qo'llash,

muammolarni hal etish va kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, bu yondashuv kompetensiyaviy ta'limning asosiy talabi hisoblanadi.

Integrativlik tamoyili. o'quv materialining boshqa fanlar bilan uzviy bog'liq holda berilishini ta'minlaydi. Fanlararo bog'liqlik o'quvchilarning keng qamrovli dunyoqarashini shakllantiradi, murakkab ijtimoiy, tabiiy va texnik jarayonlarni turli fanlar prizmasida tahlil qilish imkonini beradi. Integrativ yondashuv ta'lim mazmunini tizimlashtirishda muhim o'rin tutadi, chunki u o'quv materialining mantiqiy boyligini oshiradi, bilimlarning qo'llanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Darslikdagi bu kabi o'quv materiallarini tizimlashtirish tamoyillari zamonaviy pedagogikaning asosiy didaktik talablaridan biri bo'lib, ta'lim mazmunini ilmiy asosda tashkil etish, o'quvchilarda mantiqiy tizimlashtirilgan bilimlar majmuini shakllantirish, ularni amaliy faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiylik, izchillik, sistemalilik, integrativlik, amaliyotga yo'naltirilganlik va boshqa tamoyillar esa o'qitish jarayonining samaradorligini oshirib, o'quvchi shaxsining intellektual, kasbiy hamda ijodiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ta'lim tizimining ilmiy-uslubiy ta'minoti tushunchasi nimani anglatadi va uning asosiy tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
2. Ilmiy-uslubiy ta'minotning ta'lim sifatini oshirishdagi roli va ahamiyatini qanday izohlash mumkin?
3. O'quv jarayonida metodik qo'llanmalar va didaktik vositalarning ilmiy-uslubiy ta'minotdagi o'rni qanday?
4. Ta'lim muassasalarida ilmiy-uslubiy ta'minotni samarali yo'lga qo'yishda pedagog kadrlarning malakasi qanchalik ahamiyatli?
5. Zamonaviy axborot texnologiyalari ta'lim tizimining ilmiy-uslubiy ta'minotini rivojlantirishda qanday imkoniyatlar yaratadi?
6. Ta'lim tizimida ilmiy-uslubiy ta'minotning milliy va xalqaro tajribalar asosida takomillashtirish yo'llarini qanday izohlash mumkin?

17-MAVZU: KORREKSION PEDAGOGIKA ASOSLARI

Reja:

- 1. Korreksion pedagogika pedagogik fanlarning tarmog'i sifatida.**
- 2. Korreksion (maxsus) pedagogikaning asosiy vazifalari, tamoyillari va metodlari.**
- 3. Anomal bolalar va ularning umumiy tavsifi.**
- 4. Aqliy rivojlanishi, eshitish, ko'rish, nutqida nuqsoni bor bolalar.**
- 5. O'zbekiston Respublikasida anomal bolalarning ijtimoiy holati.**

***Tayanch so'zlar:** Ta'lim sifati, ta'lim sifati monitoringi, xalqaro baholash dasturlari, TIMSS, PISA, QS reytingi, metodik birlashma, ma'naviy-ma'rifiy, pedagogik.*

1. Korreksion pedagogika pedagogik fanlarning tarmog'i sifatida

Rivojlanishida turli nuqson (kamchilik)lar bo'lgan o'quvchilarni korreksion o'qitish va tarbiyalash bilan korreksion pedagogika (defektologiya) shug'ullanadi. Korreksion (maxsus) pedagogika (defektologiya - yunoncha defectus – nuqson, kamchilik, logos – fan, ta'limot) – rivojlanishda jismoniy yoki psixik kamchilikka ega, maxsus, individual tarbiyalash va o'qitish metodlariga asoslangan, salomatlik imkoniyatlari cheklangan bolaning individualligi hamda shaxsini rivojlantirish jarayonini boshqarish mohiyati, qonuniyatlarini o'rganuvchi fan sanaladi.

Ilmiy tushuncha sifatida korreksion pedagogika zamonaviy pedagogika fanida rasman e'tirof etilganiga u qadar ko'p vaqt bo'lmadi. Uzoq vaqt davomida pedagogikada «defektologiya» tushunchasi qo'llanib kelingan.

Korreksion pedagogika (defektologiya) tarkibiga quyidagi sohalari kiradi:

Pedagogik lugʻatda «korreksiya» tushunchasi (yunoncha «correctio» - tuzatish) pedagogik uslub va tadbirlardan iborat maxsus tizimi yordamida anomal bolalarning psixik va jismoniy rivojlanish kamchiliklarini tuzatish (qisman yoki toʻliq) sifatida tushunilishi taʼkidlab oʻtiladi⁶⁸.

Korreksion pedagogikaning asosiy maqsadi – belgilangan (normal) va (mavjud kamchilik) faoliyat oʻrtasidagi nomuvofiqlikni yoʻqotish yoki kamaytirishdan iborat.

2. Korreksion (maxsus) pedagogikaning asosiy vazifalari, tamoyillari va metodlari

Turli kategoriyali anomal bolalarni rivojlantirish, oʻqitish va tarbiyalashning umumiy qonuniyatlari mavjud. Korreksion pedagogikaning asosini anomal bolalarni har tomonlama, fiziologik va psixologik oʻrganish tashkil etib, uning vazifalari sirasiga quyidagilar kiradi:

- rivojlanishida turli kamchiliklar boʻlgan bolaning nuqsonlarini tuzatish va korreksion-kompensatorli imkoniyatlarini aniqlash;
- differentsatsiyali oʻqitish va tarbiyalashni amalga oshirish maqsadida anomal bolalarning muammolarini hal etish;
- anomal bolalarni aniqlash va hisobga olish;
- rivojlanish anomaliyasini erta diagnostika qilish metodlarini ilmiy jihatdan ishlab chiqish;
- bolalarda rivojlanish nuqsonlarini tuzatish, yoʻqotish yoki kamaytirish boʻyicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish;
- anomal bolalikning oldini olish boʻyicha profilaktik chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish;
- anomal bolani rivojlantirish va uni ijtimoiylashtirish jarayonining samaradorligini oshirish.

3. Anomal bolalar va ularning umumiy tavsifi

“Anomaliya” tushunchasi yunonchadan tarjima qilinganda meʼyordan, umumiy qonuniyatlardan chetlanish, notoʻgʻri rivojlanishni anglatadi.

Rivojlanishida muammolari boʻlgan bolalarda jismoniy yoki psixik kamchiliklar (nuqsonlar) boʻladi, ular bolalarning umumiy rivojlanishida

⁶⁸ Новоторцева Н.В. Коррекционная педагогика и специальная психология. Словарь. – Москва, Педагогика, 1999.

chetlanishlarning sodir bo'lishiga sabab bo'ladi. Nuqsonning xususiyati, paydo bo'lishiga qarab ayrim kamchiliklarni to'la yo'qotish, ayrimlarini esa tuzatish, uchinchi xillarining o'rnini to'ldirish mumkin. Anomal bolaning rivojlanishida uni o'qitish va tarbiyalash asosiy muammo hisoblanadi.

Anomal bolalarni o'qitish va rivojlantirish ularni ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlash, ularda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga yo'naltirilgan maqsadli jarayondir. Anomal bolalar uchun ta'lim tizimi va metodlarini tanlashda bolaning yoshi va nuqsonning kelib chiqishi vaqti hisobga olinadi. Eshitish yoki ko'rish qobiliyatini yo'qotish vaqti alohida ahamiyatga ega.

Anomal bolaning rivojlanishi normal boladan ko'ra ko'proq darajada o'qitishga bog'liq. Shuning uchun anomal bolalar o'qitilmasa yoki o'qitish kech boshlansa uning rivojlanishiga jiddiy zarar yetkaziladi, psixik funksiyalarning shakllanishi ortda qoladi, normal tengdoshlaridan ortda qolishi darajasi oshadi, nuqsonlar o'ta jiddiy bo'lsa, aqliy rivojlanishi imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolishi mumkin.

Maxsus didaktikaning markaziy muammosi mehnat ta'limi va tarbiyasini tashkil etish masalasi hisoblanadi. Maxsus maktablarda uni tashkil etish alohida ahamiyatga ega. Binobarin, ushbu jarayonda o'quvchilar ijtimoiy hayot, shuningdek, imkoniyat darajasida kasbiy faoliyatga tayyorlash buzilgan funksiyalarini tiklash, shuningdek, aqliy va jismoniy rivojlanish nuqsonlarining darajasini pasaytirishga yordam beradi.

Anomal bolalarni tarbiyalash – korreksion pedagogikaning asosiy tushunchasi bo'lib, uning maqsad va vazifasi nuqsonning darajasi va tuzilishiga mos keladigan metod hamda vositalar yordamida anomal bolalarni faol ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlash, ularda fuqarolik sifatlarini shakllantirishdan iborat. Anomal bolalarni tarbiyalash oila va ta'lim muassasasi o'rtasidagi yaqin aloqa, bir-birlarini qo'llab-quvvatlash, bir-biriga yordam ko'rsatish, talabchanlik hamda oqilona mehribonlik asosida amalga oshiriladi.

Tarbiyaviy ishlar anomal bolalarning individual va yosh xususiyatlarini inobatga olish asosida ularda mustaqillik, o'ziga xizmat ko'rsatish, mehnat ko'nikmalari, xulq madaniyati, shuningdek, ijtimoiy muhitda yashash va ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltiriladi. Anomal bolani tarbiyalash atrofdagilarning uning psixik yoki jismoniy

kamchiliklariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni talab etadi. Bunday bolalarda optimizm va ishonchni tarbiyalash, qobiliyatini shakllantirish yoki uning o'rnini bosuvchi imkoniyatni rivojlantirish, ijobiy sifatlarini tarbiyalash hamda harakatlari va xulqini tanqidiy baholash qobiliyatini rivojlantirish juda muhim.

Korreksiya (yunoncha tuzatish) bolaning psixik va jismoniy rivojlanishidagi nuqsonlarni tuzatish, yo'qotish va pasaytirishni nazarda tutadi.

Korreksion-tarbiyaviy ishlar kategoriya sifatida shaxsning anomal rivojlanishi xususiyatlariga ko'ra umumiy pedagogik ta'sir ko'rsatish chora-tadbirlari tizimidan iborat. Korreksion–tarbiyaviy masalalarida sinf va sinfdan tashqari ishlarning barcha tur va shakllaridan foydalaniladi. Korreksion –tarbiyaviy ishlar anomal bolalarni o'qitish jarayonida amalga oshiriladi va mehnat tarbiyasini samarali tashkil etish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Mehnat ta'limi jarayonida faqat kasbiy malakalari emas, balki o'z ishlarini rejalashtirish ko'nikmalari, og'zaki ko'rsatmalarga amal qilish malakasi, ishning sifatini tanqidiy baholash va boshqa malakalari tarbiyalanadi. Kamchiliklarini tuzatish yordamida anomal bolalarning normal rivojlangan bolalar bilan aloqalari uchun sharoitlar yaratish muhimdir. Bir qator hollarda anomal bolalar uchun davolash-korreksion tadbirlar (davolash jismoniy mashqlari, masala, artikulyar va nafas olish gimnastikasi, dori-darmonlar qabul qilish va boshqalar) ni tashkil etish zarur bo'ladi.

Kompensatsiya (yunoncha «compensatio» – o'rnini to'ldirish, tenglashtirish) organizmning buzilgan yoki rivojlanmagan funksiyalarining o'rnini to'ldirish yoki qayta qurishdir. Kompensatsiya jarayoni oliy asab faoliyatining zaxira imkoniyatlariga tayanadi.

Ijtimoiy rehabilitatsiya (yunoncha «rehabilitas» – layoqati, qobiliyatini tiklash) tibbiy-pedagogik mazmunida anomal bolaning psixofiziologik imkoniyatlari darajasida ijtimoiy muhitda ishtirok etishi uchun sharoit yaratish, uni ijtimoiy hayoti va mehnatiga jalb etishni anglatadi. Bu korreksion pedagogika nazariyasi va amaliyotida asosiy vazifa hisoblanadi.

Reabilitatsiya nuqsonlarini yo'qotish va yumshatishga yo'naltirilgan maxsus tibbiy vositalar hamda maxsus ta'lim, tarbiya va kasbiy tayyorlash yordamida amalga oshiriladi. Reabilitatsiya jarayonida kasallik oqibatida buzilgan funksiyalarning o'rnini to'ldiriladi. Reabilitatsiya

vazifalari anomal bolalarning turli kategoriyalari uchun maxsus o'quv muassasalari tizimida hal etilib, unda o'quv jarayonini tashkil etish xususiyatlari bolalarning anomal rivojlanishi xususiyatlariga qarab belgilanadi.

Ijtimoiy adaptatsiya (yunoncha «adapto» - moslashish) – anomal bolalarning individual va guruhli xulqlarini jamoatchilik qoidalari va qadriyatlari tizimiga mos kelishini ta'minlash. Anomal bolalar uchun ijtimoiy munosabatlarni tashkil etish qiyin, sodir bo'layotgan o'zgarishlarga mos ravishda javob qaytarish qobiliyati past, shu bois, murakkab talablarni bajarishga ularning layoqati yetmaydi. Ijtimoiy adaptatsiya bolalarga ijtimoiy foydali mehnatda faol ishtirok etish uchun imkoniyat yaratadi.

Oilaviy tarbiya reabilitatsiyani samarali tashkil etish omili. Oila va maktabning hamkorlikdagi harakatlari anomal bolani ijtimoiy faoliyatga jalb etish, uning mehnat qobiliyatlarini aniqlash va imkoniyat darajasida kasb ko'nikmalarni shakllantirishni ta'minlaydi.

Anomal o'quvchilar bilan olib boriladigan korreksion ishlarning asosiy yo'nalishlari. Psixofiziologik rivojlanishi va xulqida nuqsonlar bo'lgan bolalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish – murakkab ijtimoiy-pedagogik muammo hisoblanadi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan korreksion ishlar quyidagi yo'nalishlarda olib boriladi:

1. Bolalarning rivojlanishi va xulqidagi nuqsonlar tabiati va mohiyatini aniqlash, ularning yuzaga kelishi sabablari va sharoitlarini o'rganish.

2. Rivojlanishi va xulqida nuqsonlar bo'lgan bolalar bilan korreksion-pedagogik faoliyatning tashkil etish va rivojlanishi tarixini o'rganish.

3. Bolalarning rivojlanish va xulqidagi nuqsonlarning oldini olishga xizmat qiluvchi ijtimoiy-pedagogik shart-sharoitlar va psixofiziologik rivojlanishi etimologiyasi (sabab-oqibatli asoslari)ni aniqlash.

4. Rivojlanishida kamchilik va xulqida nuqsonlar bo'lgan bolalarga korreksion-pedagogik ta'sir ko'rsatish texnologiyasi, shakl, metod va vositalarini ishlab chiqish.

5. Ommaviy umumiy o'rta ta'lim manbalari sharoitlarida rivojlanishi va xulqida nuqsonlar bo'lgan bolalarning umumiy hamda maxsus ta'limi mazmunini tahlil qilish.

6. Bolalarni reabilitatsiya qilish va himoyalash markazlari, maxsus muassasalarining maqsadi, vazifa va asosiy yoʻnalishlarini aniqlash.

7. Anomal bolalar bilan koreksion-pedagogik faoliyatni tashkil etuvchi oʻqituvchilarni tayyorlashda zarur oʻquv-metodik bazasi yaratish.

Korreksion-tarbiyaviy ishlar anomal bolalarning rivojlanishidagi kamchiliklarni yoʻqotish yoki kamaytirishga qaratilgan maxsus pedagogik chora-tadbirlar tizimidir. Korreksion-tarbiyaviy ishlar faqat alohida nuqsonlarni tuzatishga yoʻnaltirilgan boʻlmay, balki umumiy rivojlantirishga qaratilgan.

Oʻquvchilarning rivojlanishi va xulqidagi nuqsonlarni tuzatish bolaning shakllanayotgan shaxsini oʻzgartirishga qaratilgan yaxlit pedagogik hodisa sanaladi.

Korreksion-tarbiyaviy faoliyat bolaning idrok etish imkoniyatlarini oʻzgartirish, uning emotsional-irodaviy, individual-shaxsiy sifatlarini yaxshilash, qiziqish va layoqatlari, mehnat, badiiy, estetik va boshqa qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik xatti-harakat.

Korreksion-rivojlantiruvchi taʼlim oʻqishda va maktabda anomal bolalarga oʻz vaqtida malakali yordam koʻrsatishni taʼminlovchi differensial taʼlim tizimi boʻlib, uning asosiy vazifasi bola rivojlanishining umumiy darajasini oshirishga qaratilgan bilimlarni tizimlashtirish, uning rivojlanishi va oʻqishidagi kamchiliklarni yoʻqotish, yetarlicha shakllanmagan malaka va koʻnikmalarni shakllantirish hamda bolaning idrok etish borasidagi kamchiliklarni tuzatish.

Bola rivojlanishidagi nuqsonlarni diagnostika qilishda korreksion ishlar tamoyillari va metodlari. Rivojlanishida kamchiliklar boʻlgan bolalar maxsus, korreksion-rivojlantiruvchi taʼlim va tarbiyaga muhtoj boʻladilar. Anomal bolalarga yondashishda u yoki bu nuqsonni aniqlash emas, balki uning xususiyati, tuzilishi, bolani tegishli muassasaga joylashtirish, korreksion ishlarni amalga oshirishda alohida ahamiyatga ega boʻlgan sonli va sifatli koʻrsatkichlarini aniqlash muhimdir.

Anomal bolalarni maxsus muassasalarda oʻqitish va tarbiyalash, shuningdek, umumiy oʻrta taʼlim maktablarida korreksion-rivojlantiruvchi sinflarni tashkil etish masalasi bilan psixologik-tibbiy-pedagogik komissiyalar (PMPK) shugʻullanadilar. Bu borada mutaxassislarning quyidagi tamoyillarga amal qilishlari maqsadga muvofiqdir:

Insonparvarlik tamoyili har bir bola uchun oʻz qobiliyatlarini maksimal darajada rivojlantira oladigan zarur sharoitlarni oʻz vaqtida

yaratib berishdan iborat bo'lib, u bolani izchil va batafsil o'rganish, uning yo'lida uchraydigan qiyinchiliklarni yo'qotish yo'llari va vositalarini izlashni talab etadi.

Bolalarni kompleks o'rganish tamoyili bolaga tashxis qo'yishda zarur mutaxassisliklar (tibbiy, defektologik, psixologik va pedagogik) bo'yicha olingan ma'lumotlarga tanishni nazarda tutadi. Agar shifokor, defektolog, psixolog va pedagoglarning fikrlari turlicha bo'lsa, bola qayta tekshiruvdan o'tkaziladi.

Bolani har tomonlama va yaxlit o'rganish tamoyili bolaning idrok etish, emotsional-irodaviy sifatlari va xulqini tekshirishni ko'zda tutadi. Unga ko'ra bolaning rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan jismoniy holati ham hisobga olinadi. Bolani har tomonlama va yaxlit o'rganish uning o'quv, mehnat va o'yin kabi faoliyati jarayonidagi harakatlarini kuzatishga asoslanadi.

Bolani dinamik o'rganish tamoyilga binoan tekshirish davomida ular biladigan va bajara oladigan ishlarni emas, balki ularning o'qitishdagi imkoniyatlarini ham hisobga olish muhim ekanligini nazarda tutadi. L.S.Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" - bolalarning o'qishdagi mavjud imkoniyatlari haqidagi ta'limoti mazkur tamoyilning asosini tashkil qiladi.

Sifatiy-miqdoriy yondashuv tamoyili bola bajargan topshiriqni baholashda yakuniy natijanigina emas, balki usuli, masalani yechish uchun tanlangan yo'lning ratsionalligi, harakatlarning mantiqiy ketma-ketligi, maqsadga erishishdagi qat'iylik va tirishqoqlikni ham hisobga olish zarurligini asoslaydi.

Ma'lum turdagi patologiyali bolalarni boshqa bolalar guruhlaridan ajratish tamoyili har bir maxsus ta'lim muassasasi o'zi qoidalariga egaligini tavsiflaydi.

Rivojlanishida mavjud bo'lgan chetlanishlar darajasiga ko'ra differentsiyalashtirilgan ta'limni tashkil etish tamoyili rivojlanishida bir xil, lekin darajasiga ko'ra turli chetlanishga ega bolalarni ajratgan holda o'qishlarini nazarda tutadi, binobarin, ularni o'qitish metodikasida sezilarli farqlar mavjud (masalan, ko'zi ojiz bolalar taktil asosida (Brayn tizimi bo'yicha), yomon ko'ruvchilar esa ko'rish asosida o'qitiladi).

Yoshi tamoyili har bir guruh yoki sinfga ma'lum yoshdagi bolalarning qabul qilinishini ifodalaydi. Turli yoshdagi rivojlanishida

nuqsonlar bo'lgan bolalarni tekshirish va ularga korreksion yordam ko'rsatish malakali mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi.

Psixologik-pedagogik tekshirishlar quyidagi metodlari yordamida tashkil etiladi:

Suhbat metodi. Suhbat bola bilan aloqa o'rnatish vositasi bo'lib, anomal bolaning shaxsi, emotsional-irodaviy sifatlari, xulqi, shuningdek, rivojlanishidagi chetlanishlarning sabablari haqidagi ma'lumotni to'plashga imkon beradi. Agarda bolaning nutqida, eshitish qobiliyatida nuqsonlari bo'lsa yoki munosabatga qiyin kirishsa suhbatni tashkil qilish tavsiya etilmaydi. Bunday hollarda bolani qiziqtiradigan ko'rgazmali materialdan foydalanish mumkin.

Kuzatish metodi. Kuzatish bolaning konsultatsiyaga kelishidan avval boshlanadi va yaxlit tekshirishlarni o'tkazish jarayonida davom ettiriladi. Kuzatish har doim aniq maqsad asosida o'tkaziladi. Bolani o'yin faoliyatini tashkil etish jarayonida kuzatish alohida ahamiyatga ega, ular bola bilan aloqa o'rnatishga imkon beradi. Ayrim hollarda o'yinchoqlar yordamida maxsus tekshirishlar o'tkaziladi.

Rasmlarini o'rganish metodi. Rasmlar bolani o'rganishda muhim differensial-dagnostik vosita hisoblanadi. Bolada pedagog tomonidan tavsiya etilgan rasmlar xavotir uyg'otsa, bolaga erkin rasm chizishni taklif etish maqsadga muvofiqdir. Uning mavzu tanlay olishi, tasvirlash xususiyatlari, rasm chizish jarayoni yakuniy tashxis uchun qimmatli ma'lumot hisoblanadi. Aqli zaif bolalar odatda mavzuni tanlashga qiynaladilar, ular syujetlar yaratmay, alohida odatiy predmetlarni tasvirlashga harakat qiladilar.

Tajriba-psixologik tadqiqotlar metodlari. Ular maxsus o'rganilishi kerak bo'lgan psixik jarayonni qo'zg'atuvchi ma'lum vaziyatlarni yaratishni ko'zda tutadi. Tajriba metodikalari yordamida u yoki bu holatlarning sabablari va mexanizmlarini ochib ko'rsatish mumkin bo'ladi.

Testlar metodi. Bu metod bolalarning psixodagnostik maqsadlarda tekshirishda qo'llaniladi. D.Veksler tomonidan asoslangan moslashtirilgan test ommaviylashgandir. Undan foydalanish individual-psixologik tekshirishlarni o'tkazishda bola haqida zarur qo'shimcha ma'lumotlarni olishga imkon beradi.

Aqli zaiflikning psixologik-pedagogik xususiyatlari, uning paydo bo'lishi sabablari. Aqli zaiflikni o'rganish bilan bog'liq masalalar

korreksion pedagogikada (defektologiyada) eng muhim masalalar qatoriga kiradi.

Aqli zaif shaxslar rivojlanish va nuqson darajasiga ko'ra turlicha bo'ladi. Ularni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

Ona qorinidaligi miyasi shikastlangan bolalar.

Tug'ilishi paytida yoki tug'ilgandan keyin uch yil davomida miyasi shikastlangan bolalar. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) 1994-yilda aqli zaiflikning quyidagi to'rt darajasini e'tirof etgan: sezilmas (kam), o'rtacha, og'ir va chuqur darajalar.

Aqli zaif bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishlar. Aqli zaif bola bilan korreksion ishlarni erta boshlash nuqsonni maksimal darajada tuzatish va ikkilamchi chetlanishlarning olidini olishga imkon beradi. Aqliy qoloqlikni psixologik-pedagogik diagnostika qilishni o'z vaqtida o'tkazish juda muhimdir.

Aqli zaif bolalar oila yoki sog'liqni saqlash tizimiga qarashli maxsus yaslilarida tarbiyalanadilar. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishlar aqli zaif bolalar uchun maxsus bolalar bog'chalarida amalga oshiriladi. Aqli zaif bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalar ommaviy bolalar bog'chalaridagi maxsus guruhlarga qabul qilinishlari mumkin. Ularda o'qitish maxsus bolalar bog'chasidagi kabi maxsus dastur bo'yicha olib boriladi.

Nutqida nuqson bo'lgan, eshitish, ko'rish qobiliyati buzilgan va tayanch-harakat apparati buzilgan o'quvchilarni korreksion o'qitish yo'llari

Nutqida nuqson bo'lgan o'quvchilarni korreksion o'qitish. Nutqiy buzilishlar sabablari va ularning turlari. Nutq – faqatgina insonga xos bo'lgan muhim psixik funksiyadir. Nutqiy munosabatlar yordamida, shaxs ongida borliqni aks ettiruvchi bilimlar doimiy ravishda to'ldirilib va boyitib boriladi.

Nutqiy nuqsonlarni o'rganish, oldini olish va korreksiya bilan korreksion pedagogika (defektologiya)ning muhim sohasi – logopediya (yunoncha logos – so'z va paideia - tarbiyalash) shug'ullanadi. Patogen omil ta'sirida yuzaga kelgan nutqiy buzilishlar o'z-o'zidan yo'qolmaydi va u maxsus tashkil etilgan korreksion-logopedik choralarsiz bolaning keyingi rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi kunda logopediyada nutqiy buzilishlarni ikki turi ajratiladi:

– tibbiy-psixologik nutqiy buzilish;

- psixologik-pedagogik nutqiy buzilish.

Tibbiy-psixologik turda ko‘riladigan hamma nutqiy buzilishlarni quyidagi ikki yirik guruhga ajratish mumkin:

- og‘zaki nutqning buzilishi;
- yozma nutqning buzilishi.

Og‘zaki nutqning buzilishi o‘z navbatida quyidagi ikki turga ajratiladi:

- nutq ifodalanishi fonatsion tuzishi (nutq talaffuzi) ning buzilishi;
- fikr strukturali-semantik (ichki) tuzilishi (nutqning tizimli yoki polimorf)ning buzilishi.

Psixologik-pedagogik (pedagogik) klassifikatsiyalash uni pedagogik jarayonda qo‘llashga yo‘naltirilgan bo‘lib, bolalar jamoasi bilan nutqiy nuqsonlarni tuzatishga yo‘naltirilgan korreksion-rivojlantiruvchi ta’sir ko‘rsatish metodlarini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Psixologik-pedagogik (pedagogik) klassifikatsiyalashga ko‘ra nutqning buzilishi quyidagi ikki guruhga ajratiladi:

1. Muomala vositalari (fonetik-fonematik va nutqning umumiy rivojlanmaganligi) ning buzilishi.

2. Muomala vositalarini qo‘llashdagi buzilishlar.

Eshitish qobiliyati buzilgan o‘quvchilarni korreksion o‘qitish. Eshitish qobiliyatining buzilishi sabablari, ularni turlarga ajratish.

Anomal bolalar orasida eshitish qobiliyati turli darajada nuqsonli bo‘lgan bolalar ko‘pchilikni tashkil etadi. Eshitish – borliqni tovushli hodisalar shaklida aks ettirilishi, inson (tirik jonzod)ning tovushlarni anglash va farqlash qobiliyati. Eshitish eshitish organi yoki tovush analizatori (tovush ta’sirini qabul qiluvchi va ajratuvchi murakkab asab tizimi) yordamida amalga oshiriladi.

Eshitish qobiliyatining buzilishi ko‘p hollarda muddatli bo‘ladi. Masalan, o‘rta qulog‘ning tashkil topishi, shamollash, oltingugurt to‘siqlarining yuzaga kelishi, tashqi va o‘rta qulog‘ining anomal tuzilishi (quloq suprasining bo‘lmasligi yoki yetarlicha rivojlanmaganligi, eshitish yo‘llarining bitib qolishi, quloq pardasidagi nuqsonlar va boshqalar) kabi holatlarda. Zamonaviy meditsina ularni davolashning samarali metodlariga ega. Ular qatoriga konservativ va operativ metodlarni kiritish lozim. Odatda samarali davolash, ba’zan uzoq vaqt davolash tadbiri olib borilganda eshitish qobiliyati tiklanadi.

Eshitish qobiliyatining buzilishiga yuqumli kasalliklar bilan og‘rish, zaharlanish, akustik yoki kontuziyali jarohatlar ham sabab bo‘lishi mumkin. Qulog‘i og‘irlik yoki karlik kelib chiqish sabablariga ko‘ra: nasliy, tug‘ma va kelib chiqqan tarzda turlarga ajratiladi. Yoshlikda eshitish qobiliyatining buzilishiga olib keluvchi sabablar orasida quyidagilari alohida ko‘rsatiladi: homiladorlikning birinchi uch oyida onaning virusli kasalliklar bilan og‘rishi (qizamiq, kor, gripp, gepatit viruslari va boshqalar), rivojlanishdagi tug‘ma nuqsonlari (masalan, labi va tanglayidagi yoriq), chala tug‘ilish, kichik vaznli tug‘ilishi (1500 dan kam) hamda yomon tug‘ilishi kabilar. Eshitish qobiliyatining buzilishiga homiladorlik davrida onaning spirtli ichimlik, giyohvand moddalar iste’mol qilishi, antibiotiklarni qabul qilishi ham sabab bo‘lishi mumkin. Karlikning nasliy o‘tishi holati juda kam kuzatiladi.

Eshitish qobiliyatidagi kamchiliklarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- eshitish qobiliyatining zararlanganlik darajasi;
- eshitish qobiliyati zararlanganda nutqiy rivojlanish darajasi;
- eshitish qobiliyatida buzilishning yuzaga kelish vaqti.

Yuqorida ko‘rsatilgan mezonlarga ko‘ra eshitish qobiliyatining buzilishi qulog‘i og‘irlik va karlik kabi guruhlariga ajratiladi.

Ko‘rish qobiliyati buzilgan o‘quvchilarni korreksion o‘qitish. Ko‘rish qobiliyati buzilishi turlari, ularning sabab va oqibatlari. Ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalash xususiyatlari bilan tiflopedagogika shug‘ullanadi (yunoncha «typhlos» – ko‘r) – korreksion pedagogika (defektologiya)ning muhim sohasi.

Ko‘rish - ko‘rish analizatori yordamida borliqni sezish va qabul qilishdir. Miya ko‘rish orqali tashqi dunyo haqidagi ma’lumotlarni oladi.

Bolaning ko‘rish qobiliyati buzilganda uni rivojlantirish, o‘qitish va tarbiyalash jarayonlarida jiddiy qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Bolalarda ko‘rish qobiliyati buzilishining sabablari turlicha bo‘lib, ular nasliy kasalliklar, homila ona qorinida rivojlanayotganda ko‘rish organlari patologiyasining yuzaga kelishi, homiladorlik paytida onaning tokeplazmoz, qizamiq va boshqa og‘ir kasalliklar bilan og‘rishi va hokazo omillardan iborat bo‘lishi mumkin. Ko‘rish qobiliyatining buzilishi tug‘ma yoki orttirilgan bo‘ladi. Tug‘ma ko‘r bo‘lish homilaning zararlanishi sababli yuzaga keladi. Ko‘rish nuqsonlarining yuzaga kelishida nasliylik ham ko‘zga tashlanadi.

Orttirilgan koʻrlik odatda koʻrish organlari – toʻr pardasi, shoh parda yoki markaziy nerv tizimining kasallanishi (meningit, miya shishi, meningoensifalit), organizmning umumiy kasallanishidan keyingi asoratlari (kor, gripp, skorlatina), shuningdek, miya yoki koʻzning jarohatli shikastlanishi (boshi yaralanishi, shikastlanishi) oqibatida boʻlishi mumkin.

Koʻrish qobiliyatining buzilgan bolalar quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- koʻr tugʻilganlar.
- erta koʻr boʻlib qolganlar;
- uch yoshidan keyingi koʻr boʻlib qolganlar.

Tayanch-harakat apparati buzilgan oʻquvchilarni korreksion oʻqitish. Tayanch-harakat apparatlari buzilishining turlari va yuzaga kelish sabablari Tayanch-harakat apparatidagi turli buzilishlar bolalarni oʻqitish va tarbiyalashda muayyan muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Tayanch-harakat apparati funksiyalarining buzilishi tugʻma yoki orttirilgan boʻlishi mumkin. Tayanch-harakat apparati patologiyasi quyidagi turlarga ajratiladi:

1) nerv tizimining kasallanishi (bolalar serebral paralichi (BTSP), poliomieliit);

2) tayanch-harakat apparatining tugʻma patologiyasi; sonning tugʻma chiqqanligi; boʻyin qiyshiqqligi; qiyshiq oyoqlik va oyoqning boshqa nuqsonlari; umurtqa pogʻonasi rivojlanishidagi nuqsonlar (skolioz); qoʻl yoki oyoqlarning rivojlanmaganligi va nuqsonlari; qoʻli barmoqlarining anomal rivojlanishi; artrogripoz (tugʻma mayiblik);

3) orttirilgan kasalliklar va tayanch-harakat apparatining zararlanishi; orqa miya, bosh miya va qoʻl-oyoqlarning travmatik jarohatlanishi; poliatrit; skelet kasalliklari (tuberkulez, suyaklardagi shishlar, osteomieliit), skelet tizimi kasalliklari (raxit, xondodistrofiya).

4. Aqliy rivojlanishi, koʻrish, eshitish, nutqida nuqsoni bor bolalar

Aqliy rivojlanishi buzilgan bolalarni oʻqitish, tarbiyalash, ijtimoiy moslashtirish va oʻrganish muammolari korreksion (maxsus) pedagogikaning muhim sohasi – oligofrenopedagogika tomonidan oʻrganiladi. “Oligofreniya” (yunoncha olygos – kam va phren - aql) termini XIX asrda mashhur nemis psixiatri Emil Krepelin tomonidan qoʻllanilgan.

Oligofreniya – bu natal (tug‘ilish payti) yoki postnatal (hayotiy rivojlanishning erta bosqichi) davrlarda markaziy asab tizimining zararlanishi natijasida yuzaga keladigan aqliy yoki psixik rivojlanmaslik.

Oligofreniyaning sabablari bosh miyani buzilishiga olib keluvchi ekzogen (tashqi) va endogen (ichki) omillar bo‘lishi mumkin. Ekzogen omillar sirasiga onaning homiladorlik davrida turli infeksiyon kasalliklari bilan kasallanishi (virusli kasalliklar, qizilcha, qizamiq, kor, Botkin kasalligi va boshqalar), chaqaloqning ona organizmidagi turli parazitlar bilan zararlanishi (toksoplazmos) hamda turli tug‘ma shikastlar (asfiksiya) kiradi. Onaning yurak-qon tomir tizimi, buyrak, jigar kasalliklari bilan og‘rishi, homiladorlik davrida ruxsat etilmagan dori-darmonlarni qabul qilishi, homiladorlik davrida turli jismoniy va psixik jarohatlarni olishi, ayollarning zararli ishlab chiqarishda ishlashlari, atrof-muhitning yomon sharoitlari, chekish, alkogolizm, ota-onalari giyohvand moddalarni iste’mol qilishlari ham chaqaloq bosh miyasining zararlanishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Aqli zaif shaxslar rivojlanish va nuqson darajasiga ko‘ra turlicha bo‘ladi. Ularni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

1. Ona qornidaligi miyasi shikastlangan bolalar.
2. Tug‘ilishi paytida yoki tug‘ilgandan keyin uch yil davomida miyasi shikastlangan bolalar.

Butunjahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (VOZ) 1994-yilda aqli zaiflikning quyidagi to‘rt darajasini e’tirof etgan: sezilmas (kam), o‘rtacha, og‘ir va chuqur darajalar. Aqli zaiflik tuzatib bo‘lmaydigan hodisa sifatida e’tirof etilsa ham, uni korreksiya qilib bo‘lmaydi degan ma’noni anglatmaydi. Aksariyat tadqiqotlarda maxsus (korreksion) ta’lim muassasalarida metodik jihatdan to‘g‘ri yo‘l tutilishi aqli zaif bolalarning rivojlanishida ijobiy natijaga erishish mumkinligini ko‘rsatmoqda.

5. O‘zbekiston Respublikasida anomal bolalarning ijtimoiy holati

O‘zbekiston Respublikasida korreksion pedagogika (defektologiya)ning rivojlanish tarixi Rossiya defektologiya fani bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ayni vaqtda u o‘z xususiyatlariga ham ega. Bu xususiyatlar dinning o‘zbek xalqi hayoti va turmushiga chuqur singganligi va o‘zbek milliy mentaliteti bilan tavsiflanadi. O‘zbek xalqi anomal bolalarga nisbatan

insonparvar munosabatda bo'lib, ularga rahmdillik, mehribonlik ko'rsatgan.

Ayni vaqtda respublikada anomal bolalar uchun maxsus o'quv muassasalari (ko'zi ojiz hamda kar bolalar uchun maktab-internatlar, aqli zaiflar uchun yordamchi maktab-internatlar) faoliyat olib bormoqda. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (1997-yil)ning 23-bandida psixik yoki jismoniy rivojlanishida nuqsonlar bo'lgan bolalar va o'smirlarni o'qitish va davolash maxsus (ixtisoslashtirilgan) ta'lim muassasalarida yo'lga qo'yilishi ta'kidlab o'tilgan.

XX asrning 60–70-yillarida respublikada korreksion pedagogika bo'yicha tadqiqotlar olib borish hamda defektolog pedagoglarni tayyorlash yo'lida ijobiy ishlar amalga oshirildi. Xususan, 1967- yili Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika instituti pedagogika va psixologiya fakultetida defektologiya bo'limi ochilib, ixtisoslashtirilgan muassasalar uchun pedagog-defektologlarni tayyorlash yo'lga qo'yildi. Hozirgi kunda, ayniqsa mamlakatimizda so'nggi uch yildagi o'tkazilayotgan ta'lim islohotlari asosida respublika olim defektologlari ommaviy umumiy o'rta ta'lim maktablarida korreksion-rivojlantirish sinflarini tashkil etish, anomal bolalarning maktabga moslashishlari uchun yordam ko'rsatish hamda ularni ijtimoiy hayotga tayyorlash borasidagi muammolarni o'rganmoqdalar.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Korreksion pedagogika fani nimani o'rganadi?
2. Korreksion pedagogika fani yana qanday nomlar bilan ataladi?
3. Korreksion pedagogikaning qanday sohalari mavjud?
4. Korreksion pedagogikaning asosiy vazifalariga nimalar kiradi?
5. Korreksion pedagogikaning asosiy kategoriyalariga nimalar kiradi?
6. Defektologiya va korreksiya so'zlari ma'nosini ayting.
7. Anomal bilan olib boriladigan korreksion ishning asosiy yo'nalishlariga nimalar kiradi?

18-MAVZU: INKLYUZIV TA'LIM. (INCLUSIVE EDUCATION)

Reja:

- 1. Inklyuziv ta'lim (INCLUSIVE EDUCATION)**
- 2. Inklyuziv ta'lim tamoyillari.**
- 3. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun maxsus shart-sharoitlar yaratish.**
- 4. Imkoniyati cheklangan bolalarni qo'llab-quvvatlashning pedagogik metodlari.**
- 5. Inklyuziv ta'lim sharoitida tyutorlik amaliyotini tashkil etish.**

Tayanch so'zlar: Ta'lim, inklyuziv ta'lim, tarbiya, ijtimoiy, diskriminatsiya, pedagogik metod, tamoyil, rehabilitatsiya, integratsiya, jarayon.

1. Inklyuziv ta'lim (INCLUSIVE EDUCATION)

Inklyuziv ta'lim (ingliz tilidan olingan bo'lib, inclusive, inclusion - uyg'unlashmoq, uyg'unlashtirish, qamrab olmoq, qamrab olish ma'nolarini bildiradi) nogiron va sog'lom bolalar o'rtasidagi to'siqlarni (diskriminatsiyani) bartaraf etish, maxsus ta'limga muhtoj bolalar, (ayrim sabablarga ko'ra nogiron bo'lgan) o'smirlar rivojlanishida uchraydigan nuqsonlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan qat'i nazar ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo'naltirilgan umumta'lim jarayoniga qo'shishni ifodalovchi ta'lim tizimidir. Inklyuziv ta'limning siyosati turli xil ehtiyojli bolalarni ta'lim olishini qo'llaydi, va yutuqqa erishishiga yordam beradi hamda yaxshi hayot qurishiga imkon yaratadi.

Inklyuziv ta'limni amalga oshirish uchun va turli xil o'qish qobiliyatlari mavjud talabalarni yaxshiroq moslasha olishlari uchun ta'lim tizimi, o'qitishning tuzilishi va o'qitish amaliyotini namoyish etish ko'proq moslashadigan hamkorlik tarzida bo'lishi zarur⁶⁹.

Inklyuziv ta'lim umumta'lim jarayonini rivojlantiradi va barcha bolalarga mos bo'lgan ta'limni joriy etadi. Imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim olishiga oid qo'shimcha moslamalarni tashkil qilib, qulay sharoit yaratadi. Inklyuziv ta'lim turli xil ehtiyojli bolalarning

⁶⁹ (Dr. Smriti Swarup Education of children with special needs National Council of Educational Research and Training, 2006, 11–13 betlar).

ta'lim olishiga qaratilgan metodologiyani rivojlantirishga harakat qiladi. Inklyuziv ta'lim turli xil ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan ixcham turdagi dars berishga yondashadigan ta'limni ishlab chiqishni amalga oshiradi. Agarda inklyuziv ta'limni tatbiq etishda dars berish, o'qitish birmuncha samarali va unumli bo'lsa, unda nafaqat imkoniyati cheklangan bolalar, balki barcha bolalar uchun foydali bo'ladi. Inklyuziv ta'lim maktablari bolalarning bilim olishi uchun shaxsiy huquqlarini himoyalaydi. Bunday yondashuv diskriminatsiyani bartaraf etadi, kamaytiradi.

Imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim-tarbiyasi masalasi bugungi kunda eng dolzarb masalalar sirasiga aylanib bormoqda.

Maxsus ta'lim imkoniyati cheklangan bolalar uchun ta'lim tizimi sifatida rivojlangan. Ushbu ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarning ehtiyojlarini umumta'lim muasasalarida qondirib bo'lmaydi degan taxminlar asosida qurilgan. Maxsus ta'lim butun dunyoda maktab yoki internat shaklida, shuningdek umumta'lim maktablarining uncha katta bo'lmagan qismi sifatida faoliyat yuritadi.

Imkoniyati cheklangan bolalarning maxsus ta'lim tizimida o'qitilishi ularning maktabni tugatgach ijtimoiy jamiyatga moslashib ketishlarini qiyinlashtiradi. Shuningdek, ularning o'z oilasidan uzoqda bo'lishga majbur qiladi. Bu toifa bolalar boqimandalikka o'rganib qoladilar, o'z-o'ziga xizmat qilishlarida qiyinchiliklarga duch keladilar. Bundan tashqari juda ko'plab maxsus ehtiyojli bolalar ta'limdan chetda qolib ketmoqdalar. Hozirgi kunda Respublikamizda alohida yordamga muhtoj bolalarning rivojlanish darajasi, imkoniyati, nuqson xususiyatlari va qobiliyatlariga ko'ra maxsus yoki umumta'lim tizimida ta'lim olishini amalga oshirish maqsadida inklyuziv ta'lim siyosati faol amalga oshirilmoqda.

Inklyuziv ta'lim madaniyati. «Salamanka deklaratsiyasi»ga muvofiq, har bir o'quvchining tafovut, xususiyatlarini qo'llab-quvvatlovchi va ma'qullovchi islohot sifatida qarashadi. Uning maqsadi, jinsi, irqi, madaniyati, ijtimoiy millati, dini, individual imkoniyat va qobiliyatidagi tafovutlar oqibatida yuzaga keladigan ijtimoiy segregatsiyaga yo'l qo'ymaslikdir. Biroq bu konsepsiya universal foydalanish uchun yaroqsiz bo'lib chiqdi. Dunyo bo'yicha maktablarda inklyuzivga ko'pincha umumta'lim maktablarida nogironlarni o'zlarining tengdoshlari bilan birga ta'lim olish deb qaraladi. Biroq inklyuziv ta'limning mazmun-mohiyati to'g'risidagi bilim va ma'lumotlar hali jamiyatda yetarli emas.

«Inklyuziv» va «integratsiyalashgan» atamaları ko‘pincha bir xil ma’noda ishlatiladi.

Nogiron bolani oddiy sharoitga joylashtirish integratsiyaga qarab qo‘yilgan birinchi qadamdir. Imkoniyati cheklangan bolalarning umumta’lim muassasalari tarkibiga qamrab olinishi jahon miqyosida «inklyuziv» yoki «integratsion» ta’lim atamaları bilan ataladi. Integratsiyalashgan ta’lim bu – diqqat markazida bolaning aynan maktabga kelib-ketish muammosi turgan, maxsus ehtiyojli bolaning maktabga qatnash jarayonidir.

2. Inklyuziv ta’lim tamoyillari

Bu tamoyilning mazmuni shundaki, 1990-yildan buyon maxsus ehtiyojli bolalarni umumta’lim muassasalari tizimida o‘qitish borasida bir qancha jahon miqyosida deklaratsiyalar va qarorlar qabul qilindi. Ularni jahonning ko‘plab davlatlari e’tirof etdilar. Ammo bugungi kunga qadar ularni hayotga joriy qilish borasida ko‘plab muammolar mavjud. Ba’zi davlatlarda esa umumiy ta’lim borasida qonun yoki qarorlar qabul qilinganda nogiron bolalarning ta’lim masalasi unga kiritilmaydi. Ammo inklyuziv ta’limni tan olish faqatgina qonun chiqarish bilangina bog‘liq bo‘lmaydi. Diskriminatsiya (odamlarni ajratish) va ijtimoiy noto‘g‘ri fikrlashga qarshi kurashish eng muhim narsadir. Ya’ni inklyuziv ta’limni e’tirof etgan holda, aholi o‘rtasida targ‘ibat-tashviqot ishlarini olib borish eng birinchi galdagi masaladir.

Inklyuziv ta’limning barcha uchun ochiq bo‘lishi tamoyili.

O‘tgan yigirma yil davamida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta’lim muassasalari tizimida o‘qitish borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi. Ammo inklyuziv ta’limi tizimini joriy qilish asosan shaharlar miqyosida bo‘lib qishloqlardagi hududlarda hali-hamon maxsus ehtiyojli bolalar ta’limdan chetda qolib ketmoqda yoki qishloqlardagi ota-onalar nogiron farzandini shaharlardagi maxsus muassasalarga qatnashlarini ta’minlash uchun qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Shuning uchun ham maxsus ehtiyojli bolalarni inklyuziv ta’limga jalb etish barcha hududlarda barcha maxsus ehtiyojli bolalarni qamrab olgan bo‘lishi ta’minlanishi lozim.

Bog‘lanishning mavjud bo‘lishi tamoyili. “Bog‘lanish” – bu so‘zning zaminida-ommaviy binolarning sifati, ayniqsa nogiron bolalar uchun maktablarga kirishning oson bo‘lishi kabilar yotadi. Bola maktab binosiga

(zinapoyalar aravachada yurishga moslashtirilmaganligi sababli) kira olmaganimmi yoki maktab hojatxonasi aravachada harakatlanuvchilarga moslashtirilmaganligi uchun oddiy maktabdan chiqarib tashlamasligi kerak. Bu kabi qulayliklarni yaratish unchalik katta mablag‘ talab qilmaydi. Yangi maktab binosi nogiron bolalarning ehtiyojlarini e‘tiborga olgan holda rejalashtirilgan paytdan boshlab qurilishi kerak. Albatta, nogiron bolalar uchun yaxshi bo‘lgan qulayliklar normal rivojlanishdagi bolalar uchun hech bir muammo keltirib chiqarmaydi. Jismonan bog‘lanishlarni yaratish inklyuziv ta‘limning asosiy muammolarini hal etishga xizmat qiladi.

Markazlashtirilmagan bo‘lishi tamoyili

Bu tamoyilning mazmuni quyidagi ikkita aspekt yordamida ifodalanadi:

A). Inklyuziv ta‘lim xizmatlari umumiy ta‘lim tizimining integratsiya qilingan qismi bo‘lishi kerak.

B). Inklyuziv ta‘lim tizimidagi vazifalar mahalliy ta‘lim organlariga javabgarlik va boshqaruvni yuklash uchun markazlashmagan holda olib borilishi kerak va imkoniyatlar mahalliy sharoitlarga moslashtirilishi lozim.

Optimal integratsiya erishish uchun markazlashtirilmagan bo‘lish muhimdir. Bu ayniqsa qishloq sharoitlarida ayni muddao bo‘ladi. Inklyuziv ta‘limning vazifalari nogiron bolalarga o‘z ota-onalari bilan birga bo‘lish, ularga xuddi tengdoshlari kabi o‘zlariga yaqin bo‘lgan maktablarda ta‘lim olish imkonini beradi. Bu ularning shaxsiy sifatilarining shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Nogiron bolaning normal rivojlanishiga halaqit berish, nogironlikdan ham og‘irroq holatlarga olib kelishi mumkin.

Inklyuziv ta‘limda kompleks yondashishi tamoyili. Nogiron bolalarga ularga nogiron deb faqatgina nuqson jihatdan yondashishi emas, balki bu bolalarga har tomonlama yondashish lozim. Bu esa maxsus ehtiyojli bolalar uchun ta‘lim masalasini rejalashtirayotgan uning butun hayoti davomida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ehtiyojini hisobga olgan holda tuzishni talab etadi. Bundan tashqari, inklyuziv ta‘limda nogiron boladagi mavjud nuqsonlarni bartaraf etish, korrektsiyalash, kompensatsiya qilish bilan bir qatorda bilim ko‘nikmalarga ega qilish, kasb-hunarga o‘rgatish ishlarini parallel ravishda olib borish talab etiladi. Bu tamoyilning mohiyatida maxsus ehtiyojli bolalarga ilk yosh davrida erta yondashish ham yotadi. Maxsus ehtiyojli bolalar ta‘limi boshlang‘ich va o‘rta maxsus ta‘limni olishlari bilan yakunlanmasligi kerak. Nogiron

bolalarning kasb-hunar ta'limi va oliy ta'limi ham amalga oshirilishi talab etadi. Chunki inklyuziv ta'lim tizimining vazifalaridan biri maxsus ehtiyojli bolalarni har tomonlama rivojlantirish, ularning barcha huquqlarini ta'minlashdan iboratdir.

Inklyuziv ta'limda moslashuvchanlik tamoyili. Bu tamoyilning mazmuni shundaki, o'quv reja, dastur va darsiliklar maxsus ehtiyojli bolalarning imkoniyatlariga moslashuvchan bo'lishi kerak. Bolaning maxsus ta'limga bo'lgan ehtiyojlari har qanday integratsiya faoliyatining asosini tashkil etishi kerak. Shaxs ehtiyojlarining darajalari va turlari har xil bo'lganligi tufayli bunday faoliyatlar moslashuvchan o'zgaruvchan bo'lishi talab etiladi.

Malakaviylik tamoyili. Maxsus ehtiyojli bolalar inklyuziv tarzda o'qitilayotgan sinflarda yuqori malakali o'qituvchilarning dars berishi talab etiladi. Bundan tashqari inklyuziv sinf o'qituvchisi defektologiya sohasi bo'yicha ham malaka oshirgan bo'lishi kerak.

1). Izlab topish va jalb qilish bosqichi. Nogiron odamlarning hayoti asosan yakkalab qo'yishlar bilan bog'liq. Ko'plab davlatlarda nogiron odamlarga past nazar bilan qaralib, ular hamjamiytdan chetlashtirilmoqda. Buning oqibatida nogiron bolalarning ta'lim olish imkoniyatlari yanada chegaralanib qolmoqda. Millatning etnopsixologik xususiyatlaridan biri bo'lmish nogiron farzandini boshqalardan bekritish hollari esa nogiron bolalar kelajak hayoti uchun juda fojiali holatdir. Mana shunday salbiy oqibatlarni oldini olish maqsadida aholi o'rtasida targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish lozim. Oilaga, ya'ni asosan ota-onalarga nogiron bola ham maktab ta'lim-tarbiyasini olishi shart ekanligini to'g'ri tushintirib bera olish kerak. Shunday usullar bilan ta'limdan chetda qolib ketgan nogiron bolalarni izlab topish imkoni yaratiladi. Ro'yxatga olingan bolalar o'z yaqin atrofida umumta'lim maktablariga jalb etiladi.

2). Maxsus ehtiyojli bolalar bilan shug'illanish bosqichi. Bu bosqichda umumta'lim muassasalari tizimiga kiritilgan maxsus ehtiyojli bolalar bilan olib boriladigan o'quv-tarbiyaviy, korreksion-rivojlantiruvchi vazifalar rejasi tuzib chiqiladi.

3). Reabilitatsiya bosqichi. Bu bosqichda bolalarning nogironligi tufayli bajara olmaydigan faoliyatlarini bajarish qobiliyatlari va ularning imkoniyatlari darajasini kengaytirish ishlari amalga oshiriladi. Shu sababli, bu bosqichda nogiron odamlar nafaqat ta'lim tarbiya, balki ularning ishlab chiqarish faoliyatlarini oshiruvchi treninglar ham olib

boriladi. Ular “obyekt” emas, balki “subyekt” vazifasini o‘taydi. Natijada nogiron bolalarning nima qila olmasligi emas, balki ular nimalar qilishga qodir ekanligi diqqat markazda turadi.

4).Integratsiya bosqichi. Bu bosqich inklyuziv tarzida o‘qitilgan, reabilitatsiya jarayoni amalga oshirilgan nogirn bolalarni ijtimoiy jamiyatga to‘la kiritish bosqichidir. Integratsiya bosqichida nogiron bolalar to‘laligicha ijtimoiy jamiyatga kiritiladi. Ya’ni bu bosqichda nogiron bolalarning ham o‘zlarining teng imkoniyatlari va huquqlaridan foydalanish holda kasb va ishlash joyini mustaqil tanlash imkoniyati beriladi.

Maxsus ehtiyojli bolalarni umumta’lim sharoitida o‘qitish ularni o‘ziga xos xususiyatlari, nuqson turi, darajasi va sinfdagi bolalar sonini e’tiborga olgan holda tashkil qilinadi. Avvalo shuni ta’kidlash joizki, o‘quvchilarning yoshlari bir xil bo‘lsada, lekin ular bir-birlariga o‘xshamaydilar. Barcha bolalarning individual psixologik shaxs xususiyatlari, qabul qilish darajasi, zehn va idroki turlichadir. Shu bois, maxsus ehtiyojga ega bo‘lgan bola ta’lim olayotgan inklyuziv sinflardagi o‘quv tarbiya jarayonini tashkil etish masalasi yanada murakkabroq muammolarni hal etishni talab etadi. Inklyuziv sinfdagi o‘qituvchi bolalarning imkoniyatini e’tiborga olib, darslarni shunga muvofiq rejalashtira olsa, bolalarning nogironligi bilim olishiga qanday ta’sir qilishini bilib, bu qiyinchiliklarni bartaraf etishning uslubiy yo‘llaridan foydalansa, maktab va oila hamkorligini to‘la yo‘lga qo‘ya olsa hamda nogiron bolaning kelajagiga ishonch bilan qarasagina dars jarayoni muvaffaqiyatli kechishiga erishish mumkin. Har bir bola o‘z imkoniyat darajasida rivojlanadi., buni L.S. Vigotskiy⁷⁰ning ilmiy qarashlariga ko‘ra **“Har qanday ruhiy yoki jismoniy nuqsonda ham taraqqiyot davom etadi”** fikri bilan ham tasdiqlash mumkin. Inklyuziv ta’limga yangicha fikrlarning talqin etilishi milliy, tashkiliy va uslubiy islohotlarni talab etadi. Maxsus ta’limga muhtoj bolalar hozirgi maktab tizimida ehtiyojlari qondirilmayotgan bolalardir. Shu sababdan maktablar barcha bolalarning turli xildagi va umumiy maqsadlari, intilishlari, qiziqishlariga javob berishi va ularning bilim olishlarini ta’minlashi lozim.

Inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun umumiy ta’lim tizimiga tarkibiy o‘zgartirishlar kiritish muhimdir. “Umum ta’lim” va “maxsus ta’lim” o‘rtasidagi to‘siqlar olib tashlanishi kerak. Maxsus ta’lim oddiy ta’limning bir qismi bo‘lishiga qaramasdan, o‘zining o‘quvchilari,

⁷⁰ Выготский Л.С. Педагогическая психология. Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1991, 480 С.

o'qituvchilari, boshqaruv jamoasi va ta'minot tizimidan tashkil topgan ikkita ta'lim tizimi amalda qo'llanilib kelinmoqda. Barcha o'quvchilarning talablariga javob beruvchi "Inklyuziv maktab"da bunday tizimga ehtiyoj qolmaydi.

Islohotlar ta'lim maqsadlarining amaliyotini boshqarish mumkin, lekin ularning pedagogik amaliyotini to'g'ridan-to'g'ri boshqara olmaydi. Shu sababdan samarali bo'lishi uchun islohotlar yaxshi muhokama qilinishi va ta'lim tizimi boshqaruvchilar hamda uni amalda qo'llovchilar tomonidan ko'rib chiqilishi kerak.

Inklyuziv ta'lim quyidagi shart-sharoitlarda tashkil etilishi mumkin: ommaviy maktabgacha tarbiya muassasalari, umumiy o'rta ta'lim maktab sinflari (guruhleri)da umumiy va alohida yordam olish, logoped xonalarida korreksion pedagogik yordam olish, korreksion sinf (guruh)larda maxsus ta'lim olish shaklida.

Inklyuziv ta'lim tizimiga maxsus yordamga muhtoj bolalarni viloyat (shahar, tuman) xalq ta'limi bo'limlari tomonidan tibbiy-psixologo-pedagogik komissiya faoliyatida "Respublika, viloyat, tuman tibbiy- psixologo-pedagogik komissiyalar to'g'risida"gi Nizom asosida qabul qilinadi.

Umumta'lim tizimida inklyuziv ta'limni joriy qilishda muassasa xodimlarini ish vazifalarida ham ko'zga ko'rinarli darajada islohotlar amalga oshirishi kerak.

4. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun maxsus shart-sharoitlar yaratish

Maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim tizimida o'qitish o'qituvchilardan ikki karra mas'uliyat bilan ishlashni talab etadi. Shuning uchun ham oliy pedagogik ma'lumotli va malaka oshirish kurslarini o'tab inklyuziv ta'lim pedagogik kvalifikatsiyasini olgan o'qituvchilargina inklyuziv sinf o'qituvchisi etib tayinlanishi mumkin. Inklyuziv sinf o'qituvchisi umumiy o'rta ta'lim muassasa Ustavida belgilangan vazifalar bilan bir qatorda:

- tarbiyalanuvchilarning jismoniy va ruhiy rivojlanishini korreksiyalash va me'yorga keltirish ishlarini olib boradi;
- bolalarni faolligini, ta'lim samaradorligini oshiruvchi metodlarni qo'llaydi;
- diqqat-e'tibor, xotirani, kuzatuvchanlik sinchikovlik va boshqa qobiliyatlarni tarbiyalaydi;

– o‘z-o‘zini nazorat qilish malakalarini, bolalarning bilishga doir qiziqishlarini va qobiliyatini rivojlantiradi.

Inklyuziv ta’lim jarayonida muassasa tarbiyachisi ham alohida o‘rin egallaydi. Tarbiyachi ish faoliyatini tashkil etishda o‘qituvchi-defektologlar, ota-onalar va boshqa mutaxassislar bilan hamkorlikda sog‘lom va alohida ehtiyojli bolalar bilan olib boriladigan mashg‘ulotlarni rejalashtirishi hamda shu asosida olib borishi kerak. Shuningdek tarbiyachi alohida ehtiyojli bolani oilada tarbiyalash masalasida ota-onalarga va qonuniy vakillarga metodik yordam ko‘rsatadi, kerakli ish hujjatlarini yuritadi.

Inklyuziv ta’lim joriy qilingan muassasada albatta psixolog faoliyat yuritishi lozim. Psixologning faoliyati har bir bolaning ruhiy salomatligini himoyalash, ruhiy rivojlanishidagi kamchiliklarini bartaraf etish va korreksiyalashga qaratiladi. Muassasa psixologi har bir bolani psixologik jihatdan tekshiradi, doimiy ravishda psixologo-pedagogik jihatdan o‘rganib boradi, individual rivojlantirish dasturlarini tuzadi, alohida ehtiyojli bolani oilada tarbiyalash bo‘yicha ota-onalarga maslahatlar beradi, inklyuziv ta’lim muassasasining pedagogik xodimlariga psixologik rivojlantirish masalalarida metodik yordam ko‘rsatadi.

Inklyuziv ta’lim muassasasida ta’lim-tarbiya olayotgan maxsus yordamga muhtoj bolalarning ayrimlari doimiy ravishda tibbiy xizmatga muhtoj bo‘lishi mumkin. Inklyuziv ta’lim muassasasi shifokor-pediatric (psixonevrolog) har bir bolaning ruhiy asab holatini doimiy ravishda tekshirib boradi, zarurat bo‘lganda davolash muolajalarini tavsiya etadi, korreksion pedagogik ta’lim jarayonida bolalar sog‘lig‘ini nazorat qiladi, aqliy va jismoniy yuklamaning me‘yorini belgilaydi, ota-onalarga bolaning somatik hamda ruhiy salomatligini saqlash yuzasidan maslahatlar beradi. Shunday qilib, inklyuziv ta’lim muassasasida ta’lim - tarbiya jarayoni har tomonlama amalga oshirilgan islohotlar asosidagina samarali kechadi.

Inklyuziv ta’lim maqsad va vazifalarini oshirishda resurs o‘qituvchining o‘rni va roli. Maxsus ehtiyojli bolalarni umumta’lim sharoitida o‘qitish maktablararo qatnab yuruvchi o‘qituvchi, ya’ni resurs o‘qituvchi faoliyatini talab etadi. Inklyuziv ta’lim amaliyotda maktablararo qatnab yuruvchi o‘qituvchi va oddiy sinf o‘qituvchisining hamjihatlikdagi harakatlari orqali amalga oshirilishi mumkin.

Ba’zi sinflarda bolani ma’lum bir vaqtga sinfdan ajratib olish kerak bo‘lishi mumkin. Hamma vaqt nima bo‘lsada, resurs o‘qituvchi sinf

o'qituvchisi bilan birgalikda faoliyat ko'rsatishi va bu maxsus ta'lim sohasida mutaxassislikka ega bo'lishi talab qilinadi.

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchining muhim vazifalariga nogiron bolalar uchun kerak bo'lgan qo'llanmalar, jihozlar bilan ta'minlash, homiylar topish, ota-onalarni maktabga yordam berishga jalb qilish va imkoniyati cheklangan bolalar, sog'lom bolalar hamda sinf o'qituvchisi o'rtasidagi mustahkam aloqani o'rnatish, maxsus resurs qo'llanmalarni ta'minlash orqali yordam berish, ota-onalar, bolalar oddiy sinf o'qituvchilari va maktab ma'muriyatiga maslahatlar berish, shuningdek maxsus ta'limga muhtoj bolalar uchun faoliyatlar va ularga mos keluvchi ta'lim dasturlari haqida muhokamalar yuritish, hattoki nogiron bo'lmagan bolalarning ota-onalariga ham ma'lumotlar yetkazilib turish kiradi. Resurs o'qituvchining asosiy maqsadi: umumta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilar va ularning o'qituvchilariga yordam ko'rsatishdan iborat. Resurs o'qituvchi quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

- har bir o'quvchini qaysi darajadagi yordamga muhtojligini aniqlash va ularning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda muntazam ravishda ular bilan uchrashish;

- o'quvchilar bilan yakka tartbdagi ishlash, individual rejalardan kelib chiqqan holda ularni kuzatish, o'quv dasturiga moslashishiga yordam berish, o'qitish va baholash;

- sinf o'qituvchilariga o'quvchilarning maxsus ehtiyojlari va qobiliyatlariga oid ma'lumotlarni berish;

- sinf o'qituvchilarini individual o'quv rejalari bilan tanishtirish va ular bo'yicha maslahatlar berish;

- muntazam ravishda o'quvchilarning erishayotgan muvaffaqiyotlarini muhokama qilish va baholash.

- maktab jamoasining boshqaruv xodimlari va ota-onalar bilan hamkorlikda ishlash;

- zarurat tug'lsa, o'quvchilarni boshqa yordam ko'rsatuvchi uyushmalarga taklif etish (masalan, seminarlarga, shifokorlarga).

- o'qituvchilar hamda o'quvchilar bilan individual ravishda olib boriladigan faoliyatlarni qayd etib borish;

- standart o'quv reja talablariga javob bermaydigan vaziyatlarda har bir o'quvchiga individual o'quv reja tuzishga ko'maklashish;

- o'zgaruvchan ehtiyojlardan kelib chiqqan holda individual o'quv rejalarni yangilash va baholash;

– mavjud barcha resurslar (o‘quv adabiyotlar, o‘qitish qurilmalari va boshqa asboblarni hujjatlashtirish hamda ular ro‘yxatini tuzish.

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o‘qituvchi o‘z vazifa va maqsadlaridan kelib chiqqan holda ish rejasini o‘z tuzishda quyidagilarni hisobga olishi kerak:

maktablararo qatnab yuruvchi resurs o‘qituvchilarning maxsus ta’lim olishga bo‘lgan talablariga javob beradigan yordamlarni ko‘rsatish;

sinf o‘qituvchisi bilan birgalikda individual dasturlarni yaratish va uni baholash;

o‘qituvchilar muhtoj bo‘lgan xizmatlarni amalga oshirish;

bolaning o‘qituvchisi yoki maktabi almashganda u haqidagi ma’lumotlarni yetkazib berishni boshqarish;

yangi kelgan o‘qituvchilarning ehtiyojlarini anglash va qondirish;

maxsus ta’limga muhtoj bo‘lgan oddiy sinflarga o‘qituvchilarning moslashishiga yordam berish;

agar kerak bo‘lsa sinfdan tashqarida individual va guruhlarga asoslangan ko‘rsatmalarni berish;

individual dasturlarni muvaffaqiyatli bo‘lishini boshqarish;

maxsus ta’limga muhtoj bolalarni maktabning jismoniy muhitiga jalb etishda, ularning shu muhitga moslashishiga yordam beruvchi maktab boshqaruvi;

maxsus yordamchi vositalar va qo‘llanmalarga bo‘lgan talabni o‘rganish va ulardan foydalanishni boshqarish;

inklyuziv ta’limni rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlashdan iborat.

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o‘qituvchi faoliyat yuritmasligi, ko‘p vaqtini yo‘lda samarasiz sarflamasligi juda muhimdir.

Resurs o‘qituvchi nogiron bolalarning darslaridagi qiyinchiliklarni va ehtiyojlarini muhokama qiladi. Vaqti-vaqti bilan u joylarda olib borilayotgan o‘qituvchilar treningida nogironlik muammosi bo‘yicha maslahat va ko‘rsatmalar berib boradi. Masalan, nogiron bolaning nuqson xususiyatlarini, darajalarini aniqlash, individual psixologik xususiyatlarini o‘rganish bo‘yicha metodik tavsiyalar berish kabi.

Ta’lim olishda qiyinchiligi bo‘lgan bolalarni imkoniyatini ta’lim siyosatida e’tiborga olish juda muhim. Ta’lim siyosati inklyuziv ta’limni rivojlantirish maqsadida moliyaviy ta’minotga e’tibor qaratish zarur: maxsus ta’lim va umumta’lim maktablari o‘rtasidagi to‘siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari; statistik ma’lumotlar bo‘yicha nogironlarni

inklyuziv maktablarda ta'lim olishni joriy qilish; maxsus infrastrukturalar, masalalar, texnik vositalardan foydalanishga imkoniyat yaratish ham ta'lim siyosatining ajralmas qismidir.

Inklyuziv ta'lim jamoaviy ish bo'lib, javobgarlik butun maktab jamoasi bo'yniga yuklatiladi. Bunda sinf rahbari yordam ko'rsatuvchi bo'lib asosiy rol o'ynaydi. Ta'lim siyosati uni tartibga soladi. Bu kabi yordamlar turli xil shakllarda bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- sinf o'qituvchisiga maslahat va yordam berish;
- maxsus o'qitish qo'llanmalari va yordamchi materiallar bilan ta'minlash;
- ota-onalar, ko'ngillilar yoki katta o'qituvchilar tomonidan mavjud bo'lgan yordamlarni ta'minlash;
- o'quv reja, dars jadvali, baholash mezonlariga moslashtirish
- o'qituvchilar malakalar va bilimlarini oshirish uchun sharoit yaratish;
- faol qo'llab-quvvatlovchi rahbar va shu kabilarni o'z ichiga olgan ijobiy maktab muhitini tashkil etish va ta'lim jarayonida do'stona munosabatni shakllantirish;
- ma'muriyatga bolalarni aniqlash va baholashda yordam kursatish;
- ijtimoiy, psixologik va sog'liqni saqlash xizmatlarini muvofiqlashtirish kabi ishlarni amalga oshirishdan iborat.

Ushbu ta'lim tizimida bolalarni nuqsonlarini aniqlash ularni muolaja-reabilitatsiya qilish, korreksion-pedagogik omillarni amalga oshirish bo'yicha tegishli mutaxassislar (maxsus resurs pedagoglar, psixologlar, tibbiyot xodimlari, ota-onalar va boshqalar) muntazam ravishda maktab pedagoglariga bevosita yordam berishlari kerak.

Inklyuziv ta'lim nogironlarning ijtimoiy tengdoshlari bilan bir qatorda ta'lim olishini ta'minlaydi, (agarda ularning rivojlanishida jiddiy sabablar bo'lmasa) muntazam maktablarga qabul qilishini nazarda tutadi. O'ta murakkab nuqsonli bolalar ayrim hollarda maxsus maktablar va maxsus reabilitatsiya markazlari yoki muntazam maktablar qoshidagi maxsus sinflarda korreksion dasturlar yordamida ta'lim oladilar. Ushbu maktablarda ta'lim ta'minoti albatta, bolaning zaruriyatini e'tiborga olgan holda amalga oshirish ko'zda tutiladi.

Muntazam ta'lim jarayoni imkoniyati cheklangan bolaning shaxsiy xususiyatlariga ko'ra yakka tartibda korreksion metod va moslashtirilgan o'quv reja, dasturlar va boshqa omillardan foydalanib, atrofdagi

jamoatchilik bilan birgalikda o'qitishning turli shakllarini tashkil qilish hamda maxsus yordamchi apparatlar, (eshitish apparatlari, linza, lupa, nogironlar aravachalari) turli xil texnik vositalar va maxsus ko'rgazmali qurollarni qo'llash asosida amalga oshirishni nazarda tutadi. O'z navbatida, maxsus ta'lim muassasalari pedagoglari joylarda umumta'lim o'quvchilari, ota-onalar, davlat va nodavlat jamoa tashkilotlari uchun maslahat bo'limlari va resurs markazlar bo'lib faoliyat ko'rsatish kerak.

Alohida yordamga muhtoj bolalarni ayrimlarini umumta'lim muassasalarida o'qitish uchun davlat tomonidan quyidagi shart-sharoitlarni yaratish lozim:

- nogironlikni erta tashxis qilish;
- mutaxassislar tayyorlash;
- umumta'lim muassasalari binolarini qurishda nogironlar uchun moslashtirilgan barcha shart-sharoitlar (inshootlar)ni yaratish;
- korreksion yordamni amalga oshirish uchun reabilitatsiya markazi tarmog'ini ko'paytirish;
- ayrim nogiron bolalarni umumta'lim sharoitida o'qitishni tashkil etish maqsadida umumta'lim pedagoglarini malakasini oshirish, qayta tayyorlash kurslaridan o'tkazish va ularni maxsus yordamchi vasitalar, o'quv metodik adabiyotlar, uslubiy qo'llanmalar bilan ta'minlash, shuningdek, maktabda turli dasturlar yordamida ta'limni tashkil etish;
- barcha bolalar uchun ta'lim sharoitini yaratish va ta'lim samaradorligini oshirish.

Inklyuziv ta'lim asosan umumta'lim maktablarining oddiy sinflarida va o'quvchilar yashash joyiga yaqin bo'lgan umumta'lim maktablarida olib boriladi, ta'limning rasmiy va norasmiy turlarini tashkil etishning ilg'or ish tajribalarini rivojlantiradi.

Inklyuziv ta'limga jalb etish global muammolardan biri hisoblanadi. Inklyuziv ta'limning asosiy qismi–bolalarga bilim olish uchun do'stona munosabat va o'qishga imkon beruvchi muhitni yaratishdir. Maxsus ehtiyojli bolalarning hayotga ilk yoshdan, ya'ni 6 yoshgacha e'tibor berilsa, ancha yuqori samaralarga erishish mumkin. Imkoniyati cheklangan bolalarni ta'lim-tarbiyaga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga mos bo'lgan siyosatni ishlab chiqish inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlashning asosidir.

Inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlashda quyidagi masalalarni hal etish lozim:

– Jamiyatda ijobiy munosabatni ishlab chiqish

Jamiyatda insonlar orasida nogiron bolalar haqida bilimlarning yetishmasligi oqibatida maxsus ehtiyojli bolalar ta'limdan chetda qolib ketmoqdalar. Bundan tashqari, nogiron bolaning qobiliyatlari, huquqlari va ehtiyojlari muntazam ravishda qadrlanmasa, bolalarda o'ziga va qobiliyatlariga nisbatan salbiy munosabat shakllanib boradi.

– Inklyuziv ta'lim muhitini rivojlantirish.

Inklyuziv ta'limning asosiy qismi – bolalarga bilim olish uchun do'stona munosabat va o'qishga imkon beruvchi muhitni yaratish lozim. Bolalar maktabga bexatar, qiyinchiliklarsiz yetib borish imkoniga ega bo'lishlari lozim. Bundan tashqari, amaldagi umumta'lim uslubiyatiga bolani moslashtirishdan ko'ra, dars jadvalini sharoitni, uslubiyatni va o'quv qurollarini o'zgartirish kerak bo'ladi. Bunday o'zgartirishlar nafaqat maxsus ehtiyojli bolalar. Balki normal rivojlanishdagi bolalar uchun ham ta'lim sifatini yaxshilaydi.

– Ilk yoshdan aralashuv.

Qisqa qilib aytganda bolaning hayotiga ertaroq, e'tibor berilsa, natijasi bolaning keyingi rivojlanishida samarali ta'sir ko'rsatadi.

– Ijobiy namuna bo'la oladigan insonlar obrazini yaratish. Bolada o'ziga ishonch va o'zini qadrlash hissini rivojlantirishda kattalarning qiyofasi juda muhim. Lekin juda ko'p maxsus ehtiyojli bolalar o'sib, ulg'ayayotgan bir paytda o'zlariga o'xshagan maxsus ehtiyojli katta odamlarning uchratmaydilar va katta bo'lish qandayligini tasavvur ham qila olmaydilar. Shuning uchun ham maxsus ehtiyojli kattalar maxsus ehtiyojli bolalarning ta'limida doimiy ishtirok etishlari kerak. Chunki katta yoshdagi maxsus ehtiyojli insonlar ota-onalarga farzandiga ta'lim berish muhimligini tushuntirish mumkin. Buning uchun esa maxsus ehtiyojli kattalarni maktablarga taklif etish kerak. Shunda ular o'zlarining hayotda erishgan yutuqlari haqida gapirib beradilar. Buning natijasida inklyuziv ta'limni targ'ib qilishda katta imkoniyat yaratiladi. Mos siyosatni ishlab chiqishga ko'maklashish.

6. Inklyuziv ta'lim sharoitida tyutorlik amaliyotini tashkil etish

Inklyuziv ta'lim zamonaviy pedagogikaning eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, barcha o'quvchilarning, jumladan jismoniy, aqliy, sen-

sor yoki psixologik rivojlanishida turli ehtiyojlarga ega bo'lgan shaxslarning ta'lim jarayoniga teng huquqli ishtirokini ta'minlaydi. Ushbu jarayonda tyutorlik faoliyati muhim o'rin tutadi.

Tyutor bu maxsus pedagogik tayyorgarlikka ega bo'lgan, inklyuziv ta'lim oluvchilarni shaxsiy va o'quv ehtiyojlariga mos ravishda qo'llab-quvvatlovchi, o'quv jarayonida individuallik va moslashuvchanlikni ta'minlovchi mutaxassisdir. Tyutorlik amaliyotini samarali tashkil etish inklyuziv ta'limning sifat ko'rsatkichlari, o'quvchilarning ijtimoiylashuvi va ta'limdagi muvaffaqiyati uchun zaruriy shartdir. Inklyuziv ta'limda tyutorlik faoliyati keng ko'lamli pedagogik va psixologik yondashuvlarni qamrab oladi. Tyutorning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

O'quvchi ehtiyojlarini diagnostika qilish, yani: o'quvchining rivojlanish darajasi, psixologik xususiyatlari, mustaqillik darajasi, qiziqishlari va individual o'rganish usullarini aniqlash;

Individual ta'lim traektoriyasini ishlab chiqish, bunda: o'quvchining imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda shaxsga yo'naltirilgan o'qitish rejasini tuzish;

O'quvchi bilan individual ishlash, topshiriqlarni bajarishda yordam berish, tushunmayotgan mavzularni sodda qilib tushuntirish kabilardan iborat.

Inklyuziv ta'lim sharoitida tyutorlik amaliyotini tashkil etish zamonaviy ta'limning ajralmas qismidir. Tyutor o'quvchining individual o'quv ehtiyojlarini qondiruvchi, ta'lim jarayonini moslashtiruvchi, ijtimoiy va psixologik qo'llab-quvvatlovchi hamda shaxsiy rivojlanishiga yordam beruvchi mutaxassis sifatida muhim rol o'ynaydi. Uning faoliyati samarali bo'lishi uchun puxta diagnostika, aniq rejalashtirilgan individual ta'lim traektoriyasi, metodik yondashuvlar va muntazam monitoring zarur.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Inklyuziv ta'limda deganda nimani tushunasiz?
2. Inklyuziv ta'limning asosiy mohiyati nimadan iborat?
3. Inklyuziv ta'lim tamoyillarini sanab bering?
4. Inklyuziv ta'lim qanday vazifalarni hal etishga yordamlashadi?
5. Inklyuziv ta'lim madaniyati tushunchasini izohlang.
6. Inklyuziv ta'limning vazifalarini aytib bering.

II BO‘LIM. PEDAGOGIKA TARIXI

1-MAVZU: PEDAGOGIKA TARIXI FAN SIFATIDA. IBTIDOIY JAMODA TARBIYA. ENG QADIMGI DAVRLARDAN VII ASRGACHA TA‘LIM-TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLAR

Reja:

- 1. “Pedagogika tarixi” fanining maqsad va vazifalari**
- 2. “Pedagogika tarixi” fani g‘oyalarining kishilik jamiyati taraqqiyoti bilan o‘zaro aloqadorligi.**
- 3. O‘zbekiston Prezident Sh.Mirziyoyev ta‘lim-tarbiya jarayonida milliy meros, pedagogik qadriyatlardan samarali foydalanishning ijtimoiy ahamiyati haqida.**
- 4. Ta‘lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari.**
- 5. Eng qadimgi davrlarda ta‘lim-tarbiya va pedagogik fikrlar taraqqiyoti.**
- 6. Eng qadimgi yozma manbalarda ta‘lim-tarbiya masalalarining yoritilishi.**

Tayanch so‘zlar: Pedagogika, pedagogika tarixi, pedagogik g‘oyalar, ijtimoiy talablar, epos, Arxeologik qazilmalar, xalq og‘zaki ijodi, moddiy va ma‘naviy meros, milliy qadriyatlar, mafkura, ezgulik, vatanparvarlik.

1. “Pedagogika tarixi” fanining maqsad va vazifalari

Har bir ijtimoiy tuzumda insonning ma‘naviy yuksalishini ta‘minlovchi ta‘lim-tarbiya, ma‘naviyat va ma‘rifat kabi tushunchalar mavjud bo‘lib, ular pedagogika sohasidagi o‘zgarishlarni jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq holda o‘rganishni talab etadi. Pedagogika tarixi qadim zamonlardan tortib, to hozirgi kungacha bo‘lgan turli tarixiy davrlarda tarbiya, maktab va pedagogika nazariyalarining taraqqiyotini davrlar talabi asosida o‘rganib keldi. Har bir ijtimoiy tuzum, uning kelajagi, insoniyat istiqboli, kishilarning hayot va turmush darajasi fan va madaniyat taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liqlir. Binobarin mustaqillik tufayli ko‘hna Turkiston diyorida istiqomat qilib kelgan barcha xalqlar

milliy qadriyatlarining qayta tiklanishi va rivojlanishiga shart-sharoitlar vujudga keldi. O‘z tarixiga yangicha tafakkur asosida yondashish, o‘tmishdagi pedagogik tafakkur daholarining shuhratini tiklash, ularning g‘oyalarini xalq hayotiga tatbiq etish kabi ulug‘ ishlar amalga oshirildi. Ayni paytda o‘zbek va boshqa qardosh xalqlarning milliy shakllanishi va rivojlanishini zamon talablariga mos keladigan ta’lim-tarbiya tizimisiz tasavvur qilish mumkin emas. Yosh avlodni tarbiyalash va o‘qitish nazariyasi bilan amaliyotning qanday taraqqiy etib kelganligini bilmay turib, yoshlarni har tomonlama komil inson etib tarbiyalash masalalarini ilmiy ravishda hal qilib bo‘lmaydi. Bu ajdodlarimiz tomonidan isbot qilingan ilmiy-nazariy, falsafiy-tarbiyaviy haqiqatdir.

“Pedagogika tarixi” fanining maqsadi – eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kungacha turli tarixiy davrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar taraqqiyotini tizimli yondashuv asosida o‘rganishdan iborat.

Maktab va pedagogika ko‘p asrlik tarixiy yo‘lni bosib o‘tgan. Mazkur davrda pedagogika fani ko‘plab g‘oyalar va konsepsiyalar bilan boyib bordi. “Pedagogika tarixi” faning predmeti – eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kungacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlarning rivojlanish jarayoni.

“Pedagogika tarixi” fanining vazifalari:

- 1) milliy o‘z-o‘zini anglash, kasbiy rivojlanish bilan bog‘liqlikda umumiy va pedagogik madaniyatni shakllantirish;
- 2) pedagogik fikrlar rivojini tahlil etish va tizimlashtirish;
- 3) pedagogik g‘oyalarni tahlil etish asosida ularni o‘quv-tarbiya jarayoniga tatbiq etish.

Pedagoga tarixini o‘rganish manbalari:

- arxeologik yodgorliklar;
- qo‘lyozmalar;
- xalq og‘zaki ijodi;
- adabiy yodgorliklar;
- hujjatlar;
- badiiy adabiyot;
- memuarlar;
- Sharq va G‘arb mutafakkirlarining asarlari.

2. Pedagogika tarixi fani g'oyalarining kishilik jamiyati taraqqiyoti bilan o'zaro aloqadorligi

Tarbiya insonning aqliy va axloqiy jihatdan tarkib topa borishiga ta'sir etgan bo'lsa, insonning shakllana borishi ham o'z navbatida kishilik jamiyatining qaror topa borishiga yordam bergan. Xullas, tafakkur yurita olish qobiliyatiga ega bo'lgan inson kamolotining ta'minlanish jarayoni hamda jamiyatning ijtimoiy taraqqiyoti o'zaro uzviy aloqada shakllangan. Mazkur tarixiy jarayon mohiyatini bilish bizga inson tafakkurining juda uzoq davr va murakkab sharoitlarda shakllana borganligidan dalolat beradi.

Ma'lumki, kishilik jamiyatining vujudga kelishi jarayonida inson ham biologik jihatdan, ham ijtimoiy jihatdan takomillashib borgan. Dastlabki diniy e'tiqodlar, eng oddiy ixtirolarning takomillashib borishi kabi holatlar inson ongining ham shakllanib borishiga turtki bo'ldi. Bu jarayon minglab yillarni o'z ichiga olgan bo'lib, ana shu davrda inson ongi shakllanishining asosi sifatida qabul qilingan xulq-odob qoidalari, ijtimoiy talablar yuzaga kelgan. Ushbu talablar muayyan davrda yaratilgan yodgorliklarining asosiy mazmuni va mohiyatini tashkil etadi.

Eng qadimgi kishilarga xos bo'lgan xislatlar, ularning dastlabki, oddiy istaklari, orzu-umidlari qadimgi eposlarda aks etgan afsonaviy obrazlar hamda qahramonlar qiyofasida o'z ifodasini topgan. Ruhga sig'inish (onimizm), ajdodlar ruhiga sig'inish (totemizm), sehrgarlik kabi diniy e'tiqodlar va marosimlar yoritilgan afsona va rivoyatlarda eng qadimiy ajdodlarimizning tafakkur dunyosi aks etgan. Ammo bu rivoyat va afsonalar ham massaget, sak, xorazmiy, so'g'd hamda parfiyanlar yashagan davrlar ruhini ifoda etadi, xolos.

Eng qadimgi madaniy boyliklarimizni o'rganishda quyidagi uch guruhga ajratilgan manbalarga tayanamiz:

- arxeologik qazilmalar natijasida topilgan ko'rgazmali ashyolar;
- xalq og'zaki ijodi materiallari hamda yozma manbalar;
- buyuk adiblar, allomalarning ijodiy merosi.

Ma'lumki, ibtidoiy kishilar mehnat faoliyati jarayonida o'z ehtiyojlarini qondirgan va bu jarayon yosh avlodda ham mehnat qilish, amaliy faoliyatni yo'lga qo'ya olish borasidagi nazariy bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilishga zamin hozirlagan. Mehnat faoliyatini tashkil etish jarayoni dastlabki paytlarda butun ijtimoiy hayotni yo'lga qo'yish negizida amalga oshirilgan bo'lsa, keyinchalik tarbiya inson faoliyatini asosiy

jihati, ijtimoiy ongni shakllantirishning muhim omiliga aylandi. Dastlabki urug‘chilik jamiyatidan oldin ham inson yashash uchun kurashgan, mazkur davrda urug‘ning barcha a‘zolari jamoa bo‘lib harakat qilganlar. Keyinroq kishilar mehnat faoliyatini jamoa a‘zolarining yosh jihatlariga ko‘ra quyidagi uch guruh asosida tashkil etganlar.

- bolalar va o‘smirlar;
- ijtimoiy hayot va mehnatda to‘la ishtirok etuvchilar;
- keksalar.

Ibtidoiy jamiyatda bola o‘zi uddalay oladigan faoliyatning tashkil etilishida bevosita ishtirok etib, hayot kechirish va mehnat qilish ko‘nikmalarini o‘zlashtirgan. Bu holat og‘ir sharoitda kechgan. O‘g‘il bolalar erkaklar bilan ov qilish, qurol yasash kabi yumushlarni bajarsalar, qizlar ayollar tomonidan bajariladigan mehnat sirlarini o‘zlashtirar edilar. Hech qayerda yozilmagan odat va an‘analarga ko‘ra, yosh bolalar keksalar nazorati ostida ma‘lum tajribalarga ega bo‘lardilar. Bola ma‘lum tayyorgarliklardan so‘ng maxsus sinovlardan o‘tib, amaliy faoliyatda faol ishtirok eta olish huquqini qo‘lga kiritar edi. Ushbu an‘ana, ya‘ni bolalarni ma‘lum yoshgacha enaga yoki murabbiyga topshirish yaqin davrlargacha saqlanib qolgan, hatto hozirgi kunda ham ko‘zga tashlanadi.

Urug‘chilik jamoasi bosqichida esa bolalar mehnatining ko‘lami kengayib, kasb-hunar faoliyatining turlari ko‘payib boradi. Tajribali kishilar bolalarni tarbiyalash bilan birga ularni yozishga ham o‘rgata boshlaydilar. Asta-sekin harbiy tarbiyaning boshlang‘ich ko‘rinishlari yuzaga kela boshlaydi. Bolalarga harbiy san‘at sirlarini o‘rgatish ancha murakkab ish bo‘lib, ushbu tarbiyani tashkil etish maxsus bilim hamda tayyorgarlikka ega bo‘lishni taqozo etar edi. Shu bois, maxsus harbiy bilim va tayyorgarlikka ega bo‘lgan kishilar bolalarga bu boradagi bilimlarni berish jarayoniga jalb etila boshladilar.

Jamiyatning ijtimoiy jihatdan taraqqiy eta borishi bolalarga dalalarni o‘lchash, suv toshqinlarining oldini olish, kishilarni turli kasalliklardan davolash usullariga oid bilimlarni berishga bo‘lgan ehtiyojni yuzaga keltirdi. Mazkur ehtiyojni qondirish yo‘lidagi harakatning tashkil etilishi natijasida turli maktablar faoliyat yurita boshladi. Maktablarda asosiy e‘tibor bolalarga og‘zaki bilimlar berish bilan birga, ularda yozuv ko‘nikmalarining shakllantirilishiga qaratildi. Dastlab suratkashlik rivojlanib, piktografik xat paydo bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik qo‘shni

mamlakatlardan kirib kelgan harflar yordamida yozish usuli paydo bo‘ladi va bu usul tez tarqala boshlaydi.

3. O‘zbekiston Prezident Sh.Mirziyoyev ta’lim-tarbiya jarayonida milliy meros, pedagogik qadriyatlardan samarali foydalanishning ijtimoiy ahamiyati haqida

Respublikamizda ma’naviy va jismoniy barkamol yoshlarni tarbiyalash masalasi har doim davlat siyosatining muhim bir bo‘g‘ini bo‘lib kelgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning Oliy Majlisga va O‘zbekiston xalqiga yo‘llagan murojaatnomasida shunday ta’kidlagan edi: “...yoshlarni zamonaviy bilim va tajribalar, milliy va umumbashariy qadriyatlar asosida mustaqil va mantiqiy fikrlaydigan, ezgu fazilatlar egasi bo‘lgan insonlar qilib voyaga yetkazamiz”⁷¹. Shundan kelib chiqib ta’kidlash mumkinki, yurtimiz kelajagi ma’nan va jismonan barkamol bo‘lgan yoshlar qo‘lidadir.

Hozirgi kunda yoshlarimizga fanning so‘nggi yutuqlarini to‘liq tanishtirgan holda, ularga tariximiz, milliy qadriyatlarimiz va ma’naviy merosimiz haqida to‘liq o‘rgatib borishimiz kerak. Yoshlarimiz tarbiyasida milliy qadriyat muhim o‘rin egallaydi. Bugungi kundagi yoshlarimizning har tomonlama kuchli, salohiyatli, bilimli, dunyoqarashi keng, o‘z ishining mohir ijodkori, o‘z vatanining jonkuyar farzandi, mustaqil O‘zbekistonning taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Yangi O‘zbekistonda xalqimizning boy tarixini, moddiy va madaniy merosini saqlash, o‘rganish va targ‘ib qilish davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. “O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2018-yil 28-dekabrda Oliy majlisga murojaatnomasida “Oldimizga qo‘ygan ulkan vazifalarni amalga oshirishda biz uchun kuch-qudrat manbayi bo‘ladigan milliy g‘oya va ma’naviyatimizni rivojlantirish zarur. Xususan milliy o‘zligimizni anglash, vatanimizning qadimiy va boy tarixini o‘rganish, bu borada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish gumanitar soha olimlarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlashimiz lozim”deya ta’kidlagan fikrlari ayni haqiqatdir. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlarda albatta barcha sohalar qatori milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz va ma’naviyatimizni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan ishlar alohida ahamiyatga ega. Zero, tarixsiz-kelajak yo‘q.

⁷¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 29.12.2020.

Avvalo biz qadriyat nima ekanligini bilib olishimiz kerak. “Qadriyat bu – millatning o‘tmishi, buguni va kelajagini belgilab beruvchi muhim omildir. Har bir xalqning o‘ziga xos qadriyatlari mavjud bo‘lib, u xalqning ko‘zgusi hisoblanadi. Qadriyatlar har bir millatning qon-qoniga singib, insoniyat uchun muhim ahamiyat kasb etadi va shu tariqa, millat, elat va ijtimoiy guruhlarning manfaatlari va maqsadlariga xizmat qiluvchi, shu tufayli ular tomonidan qadrlanadigan tabiat va jamiyat ne‘matlari hodisasidir. Qadriyatlarni jamiyat, millat hayotidagi o‘rni, ijtimoiy harakteriga qarab quyidagi turlarga bo‘linadi: Milliy, Diniy, Mintaqaviy”. Milliy qadriyatlar o‘quvchilarda vatanparvarlik, halollik, adolat, mehr-oqibat, qardoshlik kabi fazilatlarni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Pedagogik jarayonda milliy qadriyatlarni targ‘ib qilish o‘quvchilarga o‘z xalqining tarixini, madaniyatini, madaniy yodgorliklarini, xalq og‘zaki ijodini, urf-odatlarini, tili va boshqa milliy an‘analarini hurmat qilishni o‘rgatadi. “Agar jamiyat hayotning tanasi bo‘lsa, uning joni va ruhi ma‘naviyatdir. Biz Yangi O‘zbekistonni barpo qilar ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi – bozor tamoyiliga asoslangan kuchli iqtisodiyot. Ikkinchisi ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlariga asoslangan kuchli ma‘naviyat”, “ Biz yaratayotgan Yangi O‘zbekistonning mafkurasi ezgulik, odamiylik, gumanizm g‘oyasi bo‘ladi. Biz mafkura deganda, avvalo, fikr tarbiyasini, milliy va umuminsoniy qadriyatlar tarbiyasini tushunamiz. Ular xalqimizning necha ming yillik hayotiy tushuncha va qadriyatlariga asoslangan deydi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev”[6] Prezidentimiz bu fikrlari bilan milliy qadriyatlarimizning hayotimizda qanchalik o‘rni beqiyosligi ta’kidladilar.

O‘quvchilar milliy qadriyatlarini qanchalik chuqur o‘rgansa, vatanparvarlik hissi ortib boradi. O‘z millatini tarixi va madaniyatini hurmat qiladi. Barchaga mehr-muhabbat ko‘zi bilan qaraydi. Jamoatchilik ishlarida faol ishtirok etadi va insonlarga yordam berishga harakat qiladi. Milliy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirishda ma‘naviy meros namunalaridan Alisher Navoiyning “Mahbub-ul-qulub“, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig“, Kaykovusning “Qobusnoma“, Jaloliddin Davoniyning “Axloqi Jaloliy” kabi betakror asarlaridan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Milliy qadriyatlarimiz xalqimizning asrlar mobaynida yaratgan ma‘naviy boyliklari, noyob tarixiy obidalarini asrab-avaylash, kelgusi avlodga yetkazish, rivojlantirish, hurmat bilan munosabatda bo‘lish, hurfikrlilik, vijdon va din erkinligini qaror toptirish,

ma'naviy mulkni milliy qadriyat sifatida himoya qilishni o'zida ifoda etadi. O'qituvchilarning asosiy vazifasi esa, yuqorida sanab o'tilgan milliy qadriyatlar orqali o'quvchi shaxsini tarbiyalashdir.

2018-yil 14-avgustda Prezidentimizning PQ-3907-sonli "Yoshlarni ma'naviy axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim - tarbiya berish sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori⁷²da mafkuraviy immunitet, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, ta'limdan tashqari tarbiyaviy ishlardagi sustkashliklar kabi kamchiliklarni bartaraf etish choralari belgilab berilgan. Milliy qadriyatlar asosida o'quvchilar shaxsini tarbiyalash pedagogika fanining muhim yo'nalishlaridan biridir. Milliy qadriyatlarning yosh avlodni tarbiyalashdagi o'rni va ahamiyati haqida ko'plab o'zbek olimlari qimmatli ilmiy fikrlar bildirgan. Ushbu yo'nalishda nazariy asoslarni tahlil qilishda biz bir qator nufuzli manbalarga tayanamiz. Milliy qadriyatlar insonning ma'naviy dunyosini shakllantirishda va uning ijtimoiy hayotdagi o'rnini belgilashda muhim omil hisoblanadi. O'zbek olimlari orasida professor Bahrom Saidov milliy qadriyatlar va ularning yosh avlod tarbiyasidagi ahamiyatini yoritishda alohida o'ringa ega. U o'z tadqiqotlarida milliy qadriyatlarni tarbiyaviy jarayonning negizi sifatida baholagan. Saidovning fikriga ko'ra, milliy qadriyatlar yoshlarda vatanparvarlik, axloqiy barkamollik va ijtimoiy faollikni shakllantirishga katta hissa qo'shadi. Shuningdek, professor Qodirov Rustam ham milliy qadriyatlarning yoshlarni tarbiyalashdagi ahamiyatiga e'tibor qaratgan. U o'z asarlarida qadriyatlarning jamiyatdagi ijtimoiy va ma'naviy uyg'unlikni ta'minlashdagi rolini ta'kidlaydi. Qodirovning fikricha, milliy qadriyatlar asosida tarbiyalangan shaxslar jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. U milliy qadriyatlar va ma'naviy barkamollik orasidagi uzviy aloqani chuqur tahlil qilgan.

Bizni hamisha o'ylantirib keladigan yana bir muhim masala – bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamon shiddat bilan o'zgaryapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug' zotlarning avlodimiz, degan da'vat ularning qalbida doimo aks-sado berib, o'zligiga sodiq

⁷² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2018-yil 14-avgustdagi "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim -tarbiya berish sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3907-sonli Qarori.

qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev o'z nutqida "Dunyo pedagoglari tajribasidan foydalangan yaxshi. Shu bilan birga, darsliklarda milliy g'oya, ajdodlarimiz merosi ham bo'lishi kerak. Masalan, jadid bobolarimiz ta'lim bo'yicha qancha ishlar qilgan. Yaqinda Elbek domlani o'qidim. «Qiz bolani o'qitgan davlat butun jamiyatni o'qitgan bo'ladi» deb yozgan ekan. Bizning darsliklarimizda bunday gaplar yo'q-ku. Nima demoqchiman? Yangi darsliklarni shunday mukammal tayyorlash kerakki, keyinchalik bunga yana qaytmaylik. Bugungi ta'lim qirq yildan keyin biz haqimizda so'zlaydi", – deya ta'kidlaydi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev: Yunonistonda yongan ilm mash'alasi IX–XII asrlarda Markaziy Osiyo hududida qayta porladi. Bu davrda yurtimiz hududida Birinchi Renessans yuzaga keldi va u butun dunyo tan oladigan mashhur daholarni yetishtirib berdi. Xususan, Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Zamaxshariy singari o'nlab buyuk allomalarimizning jahonshumul ilmiy-ijodiy kashfiyotlari umumbashariyat taraqqiyoti rivojiga beqiyos ta'sir ko'rsatdi" deya ta'kidlaydi. Prezidentimiz ushbu fikrlari orqali pedagogik qadriyatlardan ta'lim-tarbiya jarayonlarida oqilona foydalanish, yoshlarning ijtimoiy ongiga bu kabi bilimlarni chuqur singdirib borish lozimligini uqtiradi.

“Islom madaniyatining oltin asri” deb e'tirof etiladigan bu davrda ona zaminimizdan yetishib chiqqan Imom Buxoriy, Iso Termiziy, Imom Moturidiy, Burhoniddin Marg'inoniy, Abul Mu'in Nasafiy kabi ulug'ulamolar butun musulmon olamining faxru iftixori va cheksiz g'ururi hisoblanadi.

XV asrda Sohibqiron Amir Temur bobomiz asos solgan va uning munosib avlodlari davom ettirgan muhtasham saltanat, yurtimizda Ikkinchi Uyg'onish, ya'ni Ikkinchi Renessans davrini boshlab berdi. Bu davrda Qozizoda Rumiy, Mirzo Ulug'bek, G'iyosiddin Koshiy, Ali Qushchi singari benazir olimlar, Lutfiy, Sakkokiy, Hofiz Xorazmiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo kabi mumtoz shoir va mutafakkirlar maydonga chiqdi. Sharafiddin Ali Yazdiy, Mirxond, Xondamir kabi tarixchilar, Mahmud Muzahhib, Kamoliddin Behzod singari musavvirlar, ko'plab xattot va sozandalar, musiqashunos va me'morlarning shuhrati dunyoga yoyildi. Donishmand xalqimiz har ikki

Renessans davrida jahonning eng ilg'or, taraqqiy etgan xalqlari qatorida bo'lgani barchamizga ulkan g'urur va iftixor bag'ishlaydi. Bir o'ylab ko'raylik, ajdodlarimiz bunday yuksak cho'qqilarga qanday erishganlar? Ular, eng avvalo, jaholatga qarshi ma'rifat bayrog'ini baland ko'tarib, o'z aql-zakovati va salohiyatini bashariyat yaratgan ilm-fan yutuqlarini chuqur o'rganish va boyitishga bag'ishlaganlar.

Tan olish kerakki, biz ana shunday bebaho merosga ko'pincha faqat tarixiy yodgorlikka qaraganday munosabatda bo'lib kelmoqdamiz. Bunday tengsiz boylikni amaliy hayotimizga tatbiq etishda beparvolik va e'tiborsizlikka yo'l qo'ymoqdamiz. Vaholanki, bunday noyob meros kamdan-kam xalqlarga nasib etgan. Birgina Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti fondlarida saqlanayotgan 100 mingdan ortiq nodir qo'lyozmalarga dunyo ahli havas qiladi. Biz bu haqiqatni har tomonlama teran anglashimiz zarur.

Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy-ma'naviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o'lmas meros hamisha yonimizda bo'lib, bizga doimo kuch-quvvat va ilhom bag'ishlashi lozim. Avvalambor, milliy ta'lim tizimini ana shunday ruh bilan sug'orishimiz kerak. Buning uchun olim va mutaxassislarimiz, hurmatli ulamalarimiz bu ma'naviy xazinani bugungi avlodlarga sodda va tushunarli, jozibali shakllarda yetkazib berishlari zarur.

Shu munosabat bilan Fanlar akademiyasi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Madaniyat vazirligi, Innovatsion rivojlanish vazirligi, Musulmonlar idorasi, Xalqaro islom akademiyasi, Islom sivilizatsiyasi markazi buyuk mutafakkirlarimizning ilmiy-ma'rifiy va madaniy merosini fundamental asosda nashrga tayyorlash, chop etish va keng ommaga yetkazish, shuningdek, uni o'rganish metodikasini ishlab chiqib, amalda qo'llash chora-tadbirlarini ko'rsin. Bu masalaga Bosh vazir o'rinbosari B.Musayev mas'ul etib belgilanadi.

4. Ta'lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari

Pedagogika tarixini davrlashtirishga doir xilma-xil yondashuvlar mavjud. So'nggi yillarda O'zbekistonda pedagogika tarixini o'rganishga doir eng keng tarqalgan davrlashtirish o'zida quyidagi bosqichlarni aks ettiradi:

1) Eng qadimgi davrlardan O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgunga qadar;

2) mustaqillikka erishilgandan to hozirgi kungacha O‘zbekistonda pedagogik fikrlar rivoji;

3) jahon pedagogik fikrlari rivoji (eng qadimgi davrlardan hozirgi kungacha).

Biroq pedagogika tarixini insoniyat tarixi bilan bog‘liqlikda o‘rganish maqsadida quyidagi tarzda davrlashtirish maqsadga muvofiq:

1) Eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlar;

2) VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha O‘rta Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar;

3) XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movaraunnahrda tarbiya va maktab hamda pedagogik fikrlar;

4) XVII asrdan XIX asrning yarmigacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji;

5) XIX asrning 2-yarmi – XX asr boshida Turkiston o‘lkasida tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar;

6) 1917–1991-yillarda O‘zbekistonda ta’lim tizimi va pedagogik fikrlar rivoji;

7) mustaqil O‘zbekistonda ta’lim tizimi. Mustaqillik yillarida pedagogik fikrlar rivoji;

5. Eng qadimgi davrlarda ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlar

Hozirgi o‘zbek xalqining ajdodlari bundan bir necha ming yillar oldin yashagan bo‘lib, ular yuksak va o‘ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo‘lni bosib o‘tgan. Dastlabki tosh qurollaridan tirikchilik uchun foydalanish, ancha takomillashgan mehnat qurollarini yasash, urug‘chilik davriga kelib, xo‘jalik hayoti va madaniy taraqqiyotda erishilgan yutuqlarni o‘z ichiga olgan davrgacha bo‘lgan tariximiz otabobolarimizning boy qadimiy madaniyatga ega bo‘lganligidan dalolat beradi. Miloddan avvalgi birinchi ming yillikda Baqtriya, Xorazm, So‘g‘diyona, Marg‘iyona, Parfiya hamda Parkana kabi davlatlarida turli qabila va elatlar yashagan. Ular saklar, massagetlar, so‘g‘dionalar, xorazmiylar, boxtarlar, chochliklar, parkanaliklar kabi qabila va urug‘lardan iborat bo‘lib, hozirgi Markaziy Osiyo hududida yashovchi xalqlarning ajdodlari hisoblanadilar. Ushbu elatlar yashagan hududlarda o‘ziga xos madaniy an‘analar tarkib topa borgan. Masalan, miloddan oldingi asrning

birinchi yarmida qadimiy davlatlar: Baqtriya va So‘g‘diyona, Marg‘iyona, Xorazm, Parkana, Parfiya kabi o‘lkalarda xalq xo‘jaligining turli sohalarida rivojlanish va taraqqiyot ro‘y bergan. Miloddan oldingi IX–VI asrlarda paydo bo‘lgan Ahamoniylar, miloddan avvalgi III asr o‘rtalarida tashkil topgan Yunon-Baqtriya, milodning I asrida tashkil topgan Kushonlar, eramizning V asrda yuzaga kelgan Eftalitlar, so‘ngra Sosoniylar va nihoyat Turk xoqonligi davlatlarida ijtimoiy madaniyat yuksala bordi. Ajdolarimiz tomonidan qo‘lga kiritilgan qadimiy madaniyati tarkibidan ta‘lim-tarbiyaga oid merosi ham alohida o‘rin olgan. Zero, hozirgi turkiy va forsiyzabon xalqlarning bizgacha yetib kelgan muhim arxeologik topilmalari, tarixchilar, adabiyot va san‘at namoyandalarining ijodiy merosi, san‘at va adabiy asarlarning namunalari buning dalilidir. Bunday muhim manbalar sirasiga yunon olimlari Gerodot, Suqrot, Plutarx, Polienlarning tarixiy, geografik hamda axloqiy asarlari, allomalarimiz Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg‘ariy, faylasuf, sharqshunos va tarixchi olimlar: Ye.E.Bertels, S.P.Tolstov, V.V.Braginskiy, I.M.Mo‘minov, B.Gafurov, I.V.Stebleva, A.O.Makovelskiy, Y. Jumaboyev, M.IShoqov, adabiyot-shunoslar A.Qayumov, N. Mallayev, N.Rahmonov, pedagog-olimlar O‘.Aleuov, M.Orifiy va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar kiradi⁷³. Eng qadimgi tarbiya haqidagi yodgorliklar bizgacha bevosita yetib kelmagan. Turkiy va forsiyzabon xalqlarning hayot kechirish san‘ati, donolik majmuasi sifatida yuzaga kelib, borliqqa amaliy munosabatda bo‘lishning namunasi tarzida e‘tirof etilgan ma‘naviy madaniyat yodgorliklari qadimgi yunon tarixchisi Gerodotning Tarix, Strabonning Geografiya hamda Mahmud Qoshg‘ariyning Devonu lug‘atit-turk kabi asarlari, shuningdek, Urxun-Enasoy bitiklari kabi adabiy-tarixiy manbalarda saqlangan va ular orqali bizgacha yetib kelgan. Ushbu yodgorliklar mohiyatini o‘rganish insonning shakllanishida moddiy va ma‘naviy madaniyat qay darajada katta ahamiyatligidan dalolat beradi. Xususan, tarbiya insonning aqliy va axloqiy jihatdan tarkib topa borishiga ta‘sir etgan bo‘lsa, insonning shakllana borishi ham o‘z navbatida kishilik jamiyatining qaror topa borishiga yordam bergan. Xullas, tafakkur yurita olish qobiliyatiga ega bo‘lgan inson kamolotining ta‘minlanish jarayoni hamda jamiyatning ijtimoiy taraqqiyoti o‘zaro uzviy aloqada shakllangan. Mazkur tarixiy jarayon mohiyatini bilish bizga inson tafakkurining juda uzoq davr va murakkab sharoitlarda shakllana borganligidan dalolat beradi.

⁷³ R.Mavlonova va boshqalar, Pedagogika nazariyasi va tarixi. –Toshkent, Fan va texnologiya. 2010.

Ma'lumki, kishilik jamiyatining vujudga kelishi jarayonida inson ham biologik jihatdan, ham ijtimoiy jihatdan takomillashib borgan. Dastlabki diniy e'tiqodlar, eng oddiy ixtirolarning takomillashib borishi kabi holatlar inson ongining ham shakllanib borishiga turtki bo'ldi. Bu jarayon minglab yillarni o'z ichiga olgan bo'lib, ana shu davrda inson ongi shakllanishining asosi sifatida qabul qilingan xulq-odob qoidalari, ijtimoiy talablar yuzaga kelgan. Ushbu talablar muayyan davrda yaratilgan yodgorliklarining asosiy mazmuni va mohiyatini tashkil etadi. Eng qadimgi kishilarga xos bo'lgan xislatlar, ularning dastlabki, oddiy istaklari, orzu-umidlari qadimgi eposlarda aks etgan afsonaviy obrazlar hamda qahramonlar qiyofasida o'z ifodasini topgan. Ruhga sig'inish (onimizm), ajdodlar ruhiga sig'inish (totemizm), sehrgarlik kabi diniy e'tiqodlar va marosimlar yoritilgan afsona va rivoyatlarda eng qadimiy ajdodlarimizning tafakkur dunyosi aks etgan. Ammo bu rivoyat va afsonalar ham massaget, sak, xorazmiy, so'g'd hamda parfiyanlar yashagan davrlar ruhini ifoda etadi, xolos.

Eng qadimgi madaniy boyliklarimizni o'rganishda quyidagi uch guruhga ajratilgan manbalarga tayanamiz:

1. Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan ko'rgazmali ashyolar.
2. Xalq og'zaki ijodi materiallari hamda yozma manbalar.
3. Buyuk adiblar, allomalarning ijodiy merosi.

Ma'lumki, ibtidoiy kishilar mehnat faoliyati jarayonida o'z ehtiyojlarini qondirgan va bu jarayon yosh avlodda ham mehnat qilish, amaliy faoliyatni yo'lga qo'ya olish borasidagi nazariy bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilishga zamin hozirlagan. Mehnat faoliyatini tashkil etish jarayoni dastlabki paytlarda butun ijtimoiy hayotni yo'lga qo'yish negizida amalga oshirilgan bo'lsa, keyinchalik tarbiya inson faoliyati asosiy jihat, ijtimoiy ongni shakllantirishning muhim omiliga aylandi.

Dastlabki urug'chilik jamiyatidan oldin ham inson yashash uchun kurashgan, mazkur davrda urug'ning barcha a'zolari jamoa bo'lib harakat qilganlar. Keyinroq kishilar mehnat faoliyatini jamoa a'zolarining yosh jihatlariga ko'ra quyidagi uch guruh asosida tashkil etganlar:

- a) bolalar va o'smirlar;
- b) ijtimoiy hayot va mehnatda to'la ishtirok etuvchilar;
- d) keksalar.

Ibtidoiy jamiyatda bola o'zi uddalay oladigan faoliyatning tashkil etilishida bevosita ishtirok etib, hayot kechirish va mehnat qilish ko'nikmalarini o'zlashtirgan. Bu holat og'ir sharoitda kechgan. O'g'il

bolalar erkaklar bilan ov qilish, qurol yasash kabi yumushlarni bajarsalar, qizlar ayollar tomonidan bajariladigan mehnat sirlarini o'zlashtirar edilar. Hech qayerda yozilmagan odat va ananalarga ko'ra, yosh bolalar keksalar nazorati ostida ma'lum tajribalarga ega bolardilar. Bola ma'lum tayyorgarliklardan so'ng maxsus sinovlardan o'tib, amaliy faoliyatda faol ishtirok eta olish huquqini qo'lga kiritar edi. Ushbu an'ana, ya'ni bolalarni ma'lum yoshgacha enaga yoki murabbiyga topshirish yaqin davrlargacha saqlanib qolgan, hatto hozirgi kunda ham ko'zga tashlanadi. Urug'chilik jamoasi bosqichida esa bolalar mehnatining ko'lami kengayib, kasb-hunar faoliyatining turlari ko'payib boradi. Tajribali kishilar bolalarni tarbiyalash bilan birga ularni yozishga ham o'rgata boshlaydilar. Asta-sekin harbiy tarbiyaning boshlang'ich ko'rinishlari yuzaga kela boshlaydi. Bolalarga harbiy san'at sirlarini o'rgatish ancha murakkab ish bo'lib, ushbu tarbiyani tashkil etish maxsus bilim hamda tayyorgarlikka ega bo'lishni taqozo etar edi. Shu bois, maxsus harbiy bilim va tayyorgarlikka ega bo'lgan kishilar bolalarga bu boradagi bilimlarni berish jarayoniga jalb etila boshladilar. Jamiyatning ijtimoiy jihatdan taraqqiy eta borishi bolalarga dalalarni o'lchash, suv toshqinlarining oldini olish, kishilarni turli kasalliklardan davolash usullariga oid bilimlarni berishga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirdi. Mazkur ehtiyojni qondirish yo'lidagi harakatning tashkil etilishi natijasida turli maktablar faoliyat yurita boshladi. Maktablarda asosiy e'tibor bolalarga ogzaki bilimlar berish bilan birga, ularda yozuv ko'nikmalarining shakllantirilishiga qaratildi. Dastlab suratkashlik rivojlanib, piktografik xat paydo bo'lgan bo'lsa, keyinchalik qo'shni mamlakatlardan kirib kelgan harflar yordamida yozish usuli paydo bo'ladi va bu usul tez tarqala boshlaydi. Miloddan oldingi ming yillik o'rtalarida oromiy, Aleksandr Makedonskiy istilosidan so'ng esa yunon, shuningdek, forsiy mixxat yozuvlari ham ma'lum vaqtlarda qo'llanilib kelgan.

6. Eng qadimgi yozma manbalarda ta'lim-tarbiya masalalarining yoritilishi

VII – VIII asrlarda qabr toshlariga turk-runiy yozuvida o'yib bitilgan «Urxun-Enasoy» bitiglarida ham bolalarni vatanparvar, xalqparvar, tadbirkor, uddaburon, oqil qilib tarbiyalash masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, Qultegin bitigida turk xalqini uzoqni ko'ra olmaganligi natijasida Tabg'ach eliga qaram bo'lib qolganligi, kelgusi avlodlar bunday

xatoliklarni takrorlamasliklari zarurligi quyidagicha uqtiriladi: “So‘zimni tugal eshitgil, keyindagi inim, urug‘im, xalqim.... bu so‘zlarni yaxshilab eshit, diqqat bilan tingla.... Tabg‘ach xalqining so‘zi shirin, ipak kiyimi nafis....ekan. Shirin so‘zi, ipak kiyimi bilan aldab, yiroq xalqni shu holda birlashtirar ekan... Yaxshi dono kishini, yaxshi alp kishini yo‘latmas ekan. Biror kishi adashsa, urug‘i, xalqi, uyi, yopinchig‘igacha qo‘ymas ekan. Shirin so‘ziga, nafis ipagiga aldanib, ey turk xalqi, o‘lding”.

Pedagog olim A.S.Kaldibekova⁷⁴ning fikricha, bu bitigtoshlarda bolalarni baynalmilallik ruhida tarbiyalash masalasiga ham e‘tibor qaratilgan. Bitigtoshlarda turk xalqining Tabg‘ach xonligiga qarshi olib borgan urushlari ham ifoda etilgan. Biroq turk xonlari (To‘nyuquq, Qultegin, Bilga xoqon, Eltarish xoqon) Tabg‘ach xonlarining botirligi, siyosatdonligi, ishbilarmonligi, vatanparvar hamda elsevarligini inkor etmaydi. Ayni shu jihatlarni turk xalqida mujassam bo‘lishini chin dildan istaydi. Shu bilan birga, Tabg‘ach xonlarining boshqa xalqlar ozodligi, iqtisodiyoti, madaniy hayotiga xavf solayotgani oshkora ko‘rsatib berilgan. Agar ular bu qusurlarni bartaraf etishsa, ular bilan har tomonlama aloqalarni yo‘lga qo‘yish foydali ekanligi ta’kidlanadi.

Urxun-Enasoy yodgorliklari, Irq yozuvlaril (Ta’birmoma) kabi manbalar bo‘lib, ulardan yangi davr kishisini tarbiyalashda foydalanish muhim vazifalardan sanaladi. Eng qadimgi turkiy tilda yaratilgan va turk-runiy yozuvida bitilgan Urxun Enasoy bitiklarini toshlarga bitilgan kitoblar ham deb ataydilar. O‘ziga xos xat (yozuv)da bitilgan bu bitiklar milodning VI–VIII asrlarda yozib qoldirilgan. Toshlarga bitilgan mazkur yodgorliklar ta’lim-tarbiyaga oid qimmatli ma’lumotlarni beradi. Urxun-Enasoy yodgorliklari dastlab Enasey havzasida, so‘ngra Mo‘g‘ilistonning Urxun daryosi bo‘yida topilib, ushbu yozuvlarni 1893-yilda birinchi bo‘lib daniyalik olim Vilgelm Tomson o‘qigan. V.Tomsondan so‘ng olimlar – N.M.Yadrinsev, V.V.Radlovlar mazkur manbalarni izlab topib, o‘qishga muvaffaq bo‘ldilar. Urxun-Enasoy yodgorliklari S.Ye.Malov hamda I.V.Steblevalar tomonidan rus tiliga tarjima qilindi. O‘zbekistonda Oybek, O.Sharafuddinov, N.Mallayev, Aziz Qayumov va N.Rahmonovlar Urxun-Enasoy bitiklari ustida tadqiqot ishlarini olib bordilar va ushbu manbaning ta’lim va tarbiya ishlarini yo‘lga qo‘yishdagi ahamiyatini yoritib berdilar. Ma’lumki, eramizning VI asri o‘rtalariga kelib, Oltoy,

⁷⁴ Калдыбекова А. Урхун-Енисей ёзма ёдгорликларини ўқитиш жараёнида талабаларни байналмилаллик руҳида тарбиялаш. / Педагогик таълим. 2006, №4. Б.55.

Yettisuv va Markaziy Osiyo hududlarida yashovchi turk qabilalaridan iborat Turk xoqonligi davlati tarkib topdi. Bu xoqonlik g'arbdan Vizantiya, janubdan Eron va Hindiston, sharqdan Xitoy bilan chegaradosh bo'lgan. Turk xoqonligi Turkyut davlati deb ham atalgan. Xoqonlik 604-yilda Sharqiy va G'arbiy xoqonlikka ajralgan. Eramizning 745-yiliga kelib esa Turk xoqonligi barham topgan. Turk xoqonligi asosan uch kishi: Bilga xoqon (Mog'iliyon), Kultegin, Tunyukuklar tomonidan boshqarilgan. Bilga xoqon (Mog'iliyon) xoqon, Kultegin – sarkarda, Tunyukuk esa vazir bo'lib, ularning hamkorligida boshqarilgan davlat ushbu davrda ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan. Bitiktoshlarda turk xoqonlarining yurishlari, yurishlar davrida alp kishilar, sarkardalar tomonidan ko'rsatgan jasoratlar, ularning bilimli, mard, xalqparvar ekanliklari bayon etiladi. O'z vatanining mustaqilligi uchun kurashish, xalqni asoratdan olib chiqish, ularning birdamligini ta'minlash xoqonlar Bo'min, Istami, Eltarish, Eltarishning o'g'illari - Bilga xoqon, lashkarboshi Kultegin, ma'naviy otalari Tunyukuklarning zimmasiga tushgani hikoya qilinadi. Masalan, Kultegin bitigida uning ta'rifi berilgan. Kultegin xalqparvar, tadbirkor, xalqning kelgusi taqdirini ham o'ylaydigan jonkuyar sarkarda sifatida ta'riflanadi. U o'z jonidan vatan taqdiri, xalq manfaatini yuqori qo'ygan shaxs. Kultegin Eltarish xoqonining kichik o'g'li. U 713-yil 27-fevralda qirq yetti yoshida vafot etadi. Bitiktosh 732-yilda o'rnatilgan. Ushbu bitiktoshda barcha voqealar Kulteginning akasi Bilga xoqon tilidan hikoya qilinadi. Uning asli ismi Mug'iliyon bo'lgan. Bitigni Kulteginning jiyanlari Yo'llug' tegin yozgan. Demak, bitigning muallifi ham ma'lum. Kultegin bitigida Bilga xoqonning og'a-inilari va qarindosh-urug'lariga murojaat qilib, ularning xatolari tufayli turk elida ko'p falokatlar yuz berganini bayon etganligi ifodalanadi. Turkiylarning harbiy yurishlari, ularga qo'shni bo'lgan tabg'achlarning bosqinchiligi tufayli xalq boshiga tushgan kulfatlar haqida so'z yuritiladi, shuningdek, xalqning yolg'onchilik, firibgarlik qurboni bo'lganligi ta'kidlanadi: Oltin, kumush, ichkilik, ipakni shuncha hisobsiz berayotgan Tabg'ach xalqi so'zi shirin, ipak kiyimi nafis ekan. Shirin so'zi, ipak kiyimi bilan aldab, yiroq xalqni shu xilda yaqinlashtirar ekan. Yaxshi qo'shni bo'lgandan keyin yovuz ilmni u yerda o'rganar ekan. Yaxshi, dono kishini, yaxshi alp kishini yo'latmas ekan. Biror kishi aldasa, urug'i, xalqi, uyi, yopinchig'igacha qo'ymas ekan. Shirin so'ziga, nafis ipagiga aldanib, ko'p turk xalqi o'lding... Turk xalqining ayrimini u

yerda yovuz kishi shunday pishiqlar ekan: yiroq bo'lsa yomon ipak beradi, yaqin bo'lsa yaxshi deb beradi. Ilmsiz kishilar bu so'zga ishonib, unga yaqinlashdilar va ko'plari o'ldilar.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Pedagogika tarixi fani nimani o'rganadi?
2. Pedagogika tarixi fanining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
3. Pedagogika tarixi fanini o'rganish manbalarini ayting?
4. Xalq og'zaki ijodi deganda nimani tushunasiz?
5. Ibtidoiy jamiyat davrida tarbiya masalalari qanday olib borilgan?
6. Milliy qadriyatlarimizga nimalar kiradi?
7. Islom madaniyatining oltin asri deganda qaysi davrlarni nazarda tutamiz?
8. Pedagogika tarixini nechta bosqichda davrlashtirib o'rganamiz?

2-MAVZU: VII ASRDAN IX ASRNING BIRINCHI YARMIGACHA O'RTA OSIYODA TARBIYA, MAKTAB VA PEDAGOGIK FIKRLAR

Reja:

- 1. Islom dinining tarqalishi va uning ta'lim-tarbiyaga ta'siri.**
- 2. Musulmon maktablari va unda ta'lim-tarbiya mazmuni.**
- 3. Diniy kitoblarning tarbiyaviy ahamiyati.**
- 4. Quroni karim axloqiy-falsafiy ta'limotlar manbayi.**
- 5. Hadis ilmining paydo bo'lishi.**
- 6. Muhaddislar (Imom Ismoil al-Buxoriy, Iso Termiziy va boshqalar)ning hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasi.**

Tayanch so'z va iboralar Islom dini, «Qur'on», insonparvarlik, madaniyat, ma'naviyat, Hadis, «Al-Jome' as-sahih», «Al-adab al-mufrad», «Ash-Shamoili an-Nabaviya», Sahih, sharq uyg'onishi, qomusiy olimlar, ikkinchi muallim, xalifalik.

1. Islom dinining tarqalishi va uning ta'lim-tarbiyaga ta'siri

Islom (arabcha: al-'Islām – «bo'ysunish», «itoat etish») – jahonda keng tarqalgan uch dindand (xristianlik va buddizm bilan bir qatorda) biri. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar arabcha «muslim» («sadoqatli»; ko'pligi «muslimun») deb ataladi. Islom VII asrda Hijoz (G'arbiy Arabiston)da paydo bo'ldi. Uning asoschisi Muhammad sanaladi. Islom dinining paydo bo'lishi xususida Islom manbalariga asoslangan diniy an'anada u ilohiy hodisa, insonlarni to'g'ri yo'lga solish uchun Alloh taolo tomonidan yuborilgan oxirgi ta'limot deb hisoblanadi. Islom talqinida dastlab yahudiy va xristianlar ham aynan musulmonlar e'tiqod qilgan xudoga ishonganlar. Shu Xudo, ya'ni Alloh odamlarga payg'ambarlar va elchilar yuborgan. Ammo insonlar payg'ambarlar ta'limotini buzganlar. Shuning uchun Alloh insonlarga oxirgi rasul etib Muhammadni tanladi, unga o'zining kalomi – Qur'onni nozil qildi. Muhammad oldin o'z hamshaharlarini, so'ng barcha arablarni ko'plab qabila xudolariga sig'inishdan voz kechish va yagona xudo – Allohga e'tiqod qilish, solih hayot kechirish, u dunyoda jannatga tushish uchun bu dunyoda ezgu ishlar qilishga da'vat etdi. Qur'onga ko'ra, arablar va yahudiylarning umumiy

bobokaloni Ibrohim Allohga birinchi bo‘lib imon keltirgan. Demak, Islom batamom yangi e‘tiqod emas, balki Ibrohimga nozil bo‘lgan dindir. Muhammadga, 40 yoshida (milodiy 610-yil) vahiy (ilohiy ko‘rsatma) kelishni boshladi. 630-yilga kelib Makka aholisi yoppasiga Islom dinini qabul qildi va Muhammadni Allohning elchisi deb e‘tirof etdi. Islomning muqaddas kitobi Qur‘ondir. Musulmonchilikda bu kitobning butun mazmuni Allohning vahiy qilgan dalolati deb tushuniladi. Islomning aqidalari, e‘tiqod talablari, huquqiy va axloqiy me‘yorlari, cheklash va ta‘qiqlari Qur‘on bilan birga uning tafsirlarida, hadis to‘plamlari va shariat qo‘llanmalarida, shuningdek, VIII–XII asrlarda vujudga kelgan ilohiyot adabiyotlarida o‘z ifodasini topgan. Islomning asosiy aqidasi – «Allohdan boshqa iloh yo‘q va Muhammad uning rasuli». Islom ilohiyotining ilk shakli – kalom bo‘lib, VIII asrda Arab xalifaligida vujudga kelgan.

Islom dinining rivojlanishiga Movarounnahrda yetishib chiqqan allomalar katta hissa qo‘shdi. Imom Buxoriy kitob holiga keltirgan hadislar to‘plami «Al-Jome‘ as-sahih» Islom dinida Qur‘oni karimdan keyingi ikkinchi manba hisoblanadi. Buxoriy va uning safdoshlari Islom ilohiyotining barcha yo‘nalishlari bo‘yicha muhim tadqiqotlar qildilar. Jumladan, Islom nazariyotchiligida yuqori baholanadigan «Ilal ash-shariat va Xatm ul-Asliyyot» risolasini ta‘rif etgan Hakim Termiziy, Islom huquqshunosligini o‘rganishning asosiy qo‘llanmasi hisoblangan «Hidoya»ning muallifi Burhoniddin Marg‘inoniy, Islom aqidasi asoslarini muayyan tartibga solgan, kalom ilmida maktab yaratgan Imom Moturidiy (Moturidiylik), buyuk faqih Abu Lays Samarqandiy, musulmon dunyosining eng e‘zozli muhaddislaridan Iso Termiziy, qomusiy ilmlar sohibi, xususan, tafsir, hadis, shariat qonunshunosligida salmoqli asarlar bitgan Zamaxshariy, tasavvufda o‘ziga xos iz qoldirgan Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Mahdumi A‘zam, Najmiddin Kubro, So‘fi Olloyor, Xo‘ja Ahror, Abduxoliq G‘ijduvoniy va boshqalarni misol qilib keltirish mumkin. Ular musulmon e‘tiqodini xalq dunyoqarashi bilan uyg‘unlashtirganliklari tufayli Markaziy Osiyoda madaniy hayotda taraqqiyot yuzaga keldi. Qur‘on (arab. – o‘qimoq, qiroat qilmoq) – musulmonlarning asosiy muqaddas kitobi. Islom e‘tiqodiga ko‘ra, Qur‘on vahiy orqali Muhammad payg‘ambarga 610–632-yillar davomida nozil qilingan Allohning kalomi (Kalomulloh).

Qur'on nozil bo'lishi mil. 610-yil boshlangan. Muhammad payg'ambar 40 yoshda Makka shahri yaqinidagi Hiro g'orida chuqur tafakkurga berilib o'tirgan bir paytda Jabroil farishta "Iqra'" ("O'qi") deb boshlanuvchi «Alaq» surasining avvalgi 5 oyatini keltirdi. Bu jarayon Makkada 13 yil, Madinada 10 yil, hammasi bo'lib 23 yil davom etgan. Qur'onning nozil qilinishi islom aqidasi bo'yicha ramazon oyining 27-kuniga o'tar kechasi yuz bergan.

Qur'onning bo'limlari sura deyiladi, uni shartli ravishda bob bilan taqqoslash mumkin. Har bir sura oyatlarga bo'lingan. Qur'on 114 sura, 6236 oyatdan iborat. Har bir suraning o'z nomi bor. Oyatlar esa tartib raqami bilan berilgan. Suralarning nomlari uning boshida kelgan so'zdan olingan yoki zikri ko'proq kelgan narsalar, voqealar yoxud asosiy qahramon nomi bilan atalgan. Keyinchalik o'qish va yodlash oson bo'lishi uchun Iroq hokimi Hajjoj ibn Yusuf (hukmronlik yillari 694–714) ko'rsatmasiga binoan Qur'on 30 qism (arabcha – juz, forsha – pora)ga bo'lingan. Qur'onda birinchi kelgan "Fotiha" surasidan keyingi suralar katta, o'rtacha va kichik suralar tartibida joylashgan. 2-"Baqara" surasi 286 oyatdan, eng qisqa "Kavsar" surasi 3 oyatdan iborat. Eng qisqa oyatlar "Toho" va "Yosin", eng uzun oyat «Baqara» surasining 282-oyatidir. Suralar nozil bo'lish vaqti va joyiga ko'ra 2 ga: hijradan oldin nozil bo'lgan suralar – "Makka suralari" (610–622-yillar, 90 sura) va hijradan keyin nozil bo'lgan suralar – "Madina suralari" (622-yildan, 24 sura) ga ajratiladi. Qur'on matnining ko'p qismi Alloh bilan so'zlashish, islom dushmanlari yoki undan ikkilanuvchilar bilan munozara qilish shaklida berilgan. Qur'onning asosiy g'oyasi Alloh to'g'risidagi ta'limotdir. Uning mavzusi va mohiyati insonlar tafakkurida ko'pxudolikka barham berish, yakkaxudolikni targ'ib qilish va islom dinini qaror toptirishdir. Shu bilan bog'liq ravishda unda payg'ambarlar, oxirat, taqdir va boshqalar haqidagi aqidalar bayon etiladi. Qur'onda asosiy ibodat talablari (namoz, ro'za, zakot va b.) belgilab berilgan. Undagi axloqiy va huquqiy normalar keyinchalik shakllangan shariatga asos qilib olingan.

2. Musulmon maktablari va unda ta'lim-tarbiya mazmuni

VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha O'rta Osiyoda bir nechta turdagi ta'lim muassasalari (*maktab, madrasa, qorixona, daloilxona*) mavjud edi.

Maktablar boshlang'ich ta'lim muassasasi hisoblanib, unda bolalarga yozish va o'qish o'rgatilgan, din haqida dastlabki ma'lumotlar berilgan. Madrasalar yuqori turuvchi o'quv muassasasi hisoblangan, *qorixona* va *daloilxona* («*Daloil al-xayrot*») quyi diniy xizmatchilarni tayyorlagan.

Maktablardagi ta'lim tizimi bir qancha bosqichli va puxta tashkil etilgani bois savod o'rganish ko'p vaqtini olar edi. Chunonchi, faqatgina alifboni o'rganishga 3–4 oydan bir yilgacha, ba'zida undan ham ko'p vaqt sarflanar edi. O'quvchilar dastlabki o'qish ko'nikmalarini egallaganlaridan so'ng «*Haftiyak*»ni (fors. “Qur'onning yettidan bir qismi”) o'qishni boshlaganlar

O'quvchilar «*Haftiyak*»ni tugatganlaridan so'ng «*Chor-kitob*» (To'rt kitob)ni o'qishga kirishganlar. «*Chor-kitob*» fors-tojik tilida yozilgan bo'lib, uning birinchi qismida diniy marosimlar (tahorat olish, namoz o'qish, ro'za tutish va h.k.) she'riy usulda bayon etilgan, ikkinchi qismida yuqoridagi masalalar katexizis (izoh) shaklda ancha keng yoritilgan parchalar o'rin olgan. “*Chor-kitob*”ning “*Musulmonlikning muhim masalalari*” deb nomlangan uchinchi qismi o'quvchilarni shariatning asosiy ustuni – musulmon diniy huquqlari bilan tanishtirgan. Kitobning “*Pandnoma*” (Nasihat kitobi) deb nomlangan va XIII asrda yozilgan to'rtinchi qismida Qur'oni karimdan olingan odob-axloq masalalariga oid qoidalar she'riy shaklda bayon etilgan.

Shundan so'ng o'quvchilar mutlaq din masalalariga bag'ishlangan “*Sabotul ojizin*” kitobini o'qishni boshlaganlar. Ushbu asar ko'pincha uning muallifining nomi bilan, ya'ni – “*So'fi Olloyor*” deb yuritiladi. Bu sof diniy asar bo'lib, unda diniy masalalar she'riy usulda bayon qilingan.

Maktabni tamomlagan o'quvchilar ta'limni davom ettirish uchun madrasalarga kirganlar.

Madrasa odatda ikki bo'limdan, ya'ni: quyi (*ibādat al-'islām*) va yuqori (mas'ola) bo'limlardan iborat bo'lgan. Lekin barcha madrasalarda ham bo'limlar shunday nomlanmaganini qayd etish lozim. Masalan, Buxoro madrasalarida quyi bo'lim «*mushkulāt*» deb yuritilgan.

Birinchi bo'limda talabalar din ahkomlarini o'rganganlar. Ikkinchi bo'limda esa – Qur'oni karimga muvofiq holda bayon etilgan islomning asosiy qonunlari o'qitilgan. Bundan tashqari, arab tilshunosligi, mantiq, tarix, she'r yozish ilmi, metafizika va boshqa fanlar ham o'qitilgan. Madrasalarda barcha mashg'ulotlar arab tilida olib borilgan.

Madrasa talabalarini shartli ravishda uchta kursga bo'lish mumkin. Birinchi, ya'ni boshlang'ich kurs *adnā* (quyi), ikkinchi kurs – *avsat* (o'rta) va uchinchi kurs – *a'lo* (yuqori) deb nomlangan. Biroq, kurslarning nomlari hamma madrasalarda ham bir xil bo'lmagan. Shu o'rinda bunday kurslarga ajratish faqat yirik madrasalarda mavjud bo'lgani, talabalar soni 20 kishiga yetmagan kichik madrasalarda esa talabalarning barchasi faqat bitta mudarrisga mashg'ulotga qatnaganlarini qayd etish lozim.

Madrasalarda ta'limning predmetli tizimidan foydalanilmagan. Mashg'ulotlar maxsus kitoblar bo'yicha o'tkazilgan. Ushbu kitoblarni o'rganishni shartli ravishda uch davrga bo'lish mumkin:

1. Filologiya fanlari. Bu davrda arab va fors-tojik tili, shuningdek, she'riyat va ritorikani o'rganishga doir qo'llanmalar o'zlashtirilgan.

2. Diniy bilimlar va islom huquqi. Bunda Qur'oni karim va uning ko'plab tafsirlari o'rganilgan.

3. Umumiy ta'lim. Ushbu davrda tabiatshunoslik kabi dunyoviy fanlar o'qitilgan.

Har bir kitobni to'liq o'rganib chiqish uchun muayyan muddat belgilanmagan bo'lib, talabaning qancha vaqt davomida o'qishi uning sabr-toqatiga va o'zlashtirishiga bog'liq edi. Chunonchi, quyi kursni o'zlashtirish uchun talabalarga kamida 7–8 yil zarur bo'lgan. Ushbu davrda asosan qisqacha musulmon katexizisi, arab grammatikasi, huquq va mantiq ilmi o'rganilgan.

3. Diniy kitoblarning tarbiyaviy ahamiyati

Oila – nikoh munosabatlarini, urug' ichi munosabatlari va urug'lararo munosabatlarni tartibga solish zaruriyati bilan yuzaga keladi. Oila jamiyatning tayanchi, uning birinchi va birlamchi yadrosi, zarrasidir. Ongli oila bo'lib yashash dunyodagi barcha maxluqot va jonzotlar orasida faqat inson zotiga xosdir. Oila tarixining Odam Ato va Momo Havodan boshlangani rivoyat qilinadi. Barcha muqaddas kitoblarda keltirilgan ushbu ko'hna naql zamonaviy ilm-fan tomonidan ham o'z tasdig'ini topmoqda. Binobarin, muhabbat tarixi ham shu ko'hna rivoyatga tutashadi. Genetika, biologiya fanlari qonunlariga ko'ra, har bir insonning o'zi bir olam, ular aslo biri birini takrorlamaydi. Ana shu biri ikkinchisiga o'xshamaydigan odamlarning, ya'ni er va xotinning ixtiyoriy ittifoqidan oila deb ataluvchi yangi bir olam, bu olamda, o'z navbatida, yana “yangi

odam”lar – farzandlar vujudga keladi. Jamiyat shu tariqa barpo bo‘ladi, rivoj topadi, ijtimoiy taraqqiyot vujudga keladi. “Bola tug‘ilgan kundan boshlab oila muhitida yashaydi. Oilaga xos an‘analar, qadriyatlar, urf-odatlar bola zuvalasini shakllantiradi. Eng muhimi, farzandlar oilaviy hayot maktabi orqali jamiyat talablarini anglaydi, his etadi”. Shuning uchun ham, oila muammolari, unda yuritiladigan ta’lim-tarbiya masalalari azal-azaldan ilmu ijob ahlining diqqat-e’tiborini jalb etib keladi. Oila qanday barpo etilmog‘i lozim, uning tabiiy, iqtisodiy, huquqiy, ma’naviy asoslarini nima tashkil etadi, oila tarbiyasi qanday qonuniyatlar asosida vujudga keladi, singari savollar kishilik tarixining barcha davrlarida dolzarb masala bo‘lib kelgan, desak xato qilmaymiz. Oila, oilaviy tarbiya haqidagi tarixiy manbalarni quyidagi bosqichlarga bo‘lib o‘rganish maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz:

birinchi bosqich – Markaziy Osiyoga islom dini kirib kelgungacha mavjud bo‘lgan ta’limotlar (yahudiylik, zardo‘shiylik, buddaviylik, xristianlik);

ikkinchi bosqich – IX–XII asrlarda, ya’ni islom Uyg‘onish davridagi ta’limotlar (Qur’oni karim, hadislar, pandnomalar, mutafakkirlarning ta’limotlari: Forobiy, Beruniy, Ibn Sino);

uchinchi bosqich – XIV–XV asrlar, ya’ni Amir Temur va Temuriylar davrida mavjud bo‘lgan ta’limotlar;

to‘rtinchi bosqich – xonliklar davridagi ta’limotlar (XVI–XIX asrlar);

beshinchi bosqich – Markaziy Osiyo Rossiya podsholigi tomonidan bosib olingan davrdagi ta’limotlar (XIX asr 60-yillarining oxiri va 1917-yilning oktyabr inqilobi davrigacha mavjud bo‘lgan ta’limotlar);

oltinchi bosqich – ittifoq davridagi ta’limotlar (1917-yil oktyabr inqilobidan 1991-yil avgust oyigacha mavjud bo‘lgan ta’limotlar);

yettinchi bosqich – Mustaqillik davri, ya’ni 1991-yilning sentyabr oyidan hozirgi davrgacha.

Shu jihatdan, millatimiz va xalqimizning 3000 yil avvalgi ko‘hna madaniyati va boy ma’naviyatidan saboq beruvchi, ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal ulug‘langan “Avesto” yozma yodgorligining ilg‘or g‘oyalari haqida alohida fikr yuritishga to‘g‘ri keladi. Zardo‘shiylik dini ta’limoti bayon qilingan mazkur asarda dunyoni falsafiy idrok qilish, ma’naviy-ruhiy poklanish, inson ma’naviy-axloqiy olamiga chuqur kirib borish,

inson burchi, go‘zallik va ezgulikni anglash singari masalalar bosh mavzu darajasiga ko‘tariladi.

“Avesto”da zardushtiylikning oltin qoidalaridan biri – oila muqaddas sanalgani bois, boshqa ayrim sabablarga ko‘ra, masalan, ig‘vo, tuhmat, er-xotinning o‘zaro kelishmovchiligi, ota-ona bilan murosa-madora qila olmaslik kabi bahonalar bilan nikohning bekor qilinishiga yo‘l qo‘yilmagan. Turkiy xalqlarning yana bir yodgorligi “Irq bitigi”da ramziy lavhalarda oila hayotining turli manzaralari, baxt va baxtsizlik tushunchalari tahlil etiladi. Garchi, ba’zi manzaralar oddiy, sodda tuyulsa-da, lekin ularda qadimgi davr odamlarining oila muhitidagi ma’naviy-axloqiy prinsiplar aks etadi: “Ayol kishi kosa-piyolalarini tashlab o‘z yo‘liga ketdi, yana yaxshilab o‘yladi: kosa-piyolalarimni tashlab qayerga boraman, der, yana qaytib keldi, kosa-piyolalarini sog‘-salomat topdi, u sevinib, xursand bo‘lar, der, shunday bilinglar: yaxshidir bu”. Kosa-piyolalar ayol kishining taqdiri, ro‘zg‘ori, oilasi ramzi, binobarin, ushbu parchada odamlar, xususan, ayollar sabr-toqatli bo‘lishga da’vat qilinmoqda. Ma’lum bir sabablarga ko‘ra o‘z oilasidan sovlash, hatto undan voz kechishga intilish istagi sodir bo‘lishi mumkin. Biroq bu ayol uchun ham, oilaning boshqa a’zolari uchun ham, jamiyat uchun ham salbiy holat bo‘lib, uni oqlab bo‘lmaydi. Ayol kishining qadr-qimmatini, burchi, jamiyatda tutgan mavqeyi, yaratuvchilik salohiyati, eng avvalo, oiladagi o‘rni bilan belgilanadi. Oilaviy hayot, oila tarbiyasining tarixiy asoslari haqida so‘z yuritganda, diniy qadriyatlar va xalq pedagogikasiga oid manbalar muhim ahamiyatga molik ekanligini alohida ta’kidlasha bo‘ladi. G‘oyat uzoq taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tgan XII asrlarda yangi kamolot pallasiga qadam qo‘ydi. Bu tarixiy davr Sharq Uyg‘onishi deb atalib, uning mohiyatini islom madaniyati tashkil etadi. Islom madaniyati (yoki ba’zi manbalarda islom mintaqa madaniyati) turkiy, eroniy va arabiy xalqlar yashagan ulkan hududda siyosiy-iqtisodiy, ma’naviy-madaniy hamkorlikni vujudga keltirdi, xalqlarni bir-biriga tanitdi va yaqinlashtirdi. Ularga mansub bo‘lgan arabiy, forsiy va turkiy tillar o‘rtasida assimilyatsiya jarayoni yuz berib, tillarning lug‘at tarkiblarida katta o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Fanda jahon ilmiy yutuqlariga suyangan yangi yo‘nalish va ta’limotlar vujudga keldi. “Bu yagona mintaqa madaniyatini birlashtirib turgan ichki bosh ma’naviy omil tavihid e’tiqodini borgan sari teranroq va mukammalroq tushunishga intilish edi”. Shunday qilib, islom dini oilaviy munosabatlarning hayot haqiqatlariga,

adolat tuygʻusiga va insonparvarlikka asoslangan maʼnaviy mezonlarini yaratdi, ayollarning oila va jamiyatdagi haq-huquqini belgiladi, bu borada, ayniqsa, uning onalik burchiga, bolalari uchun murabbiylik faoliyatiga yuksak eʼtibor berdi. Qurʼonda bayon qilinishicha, musulmalar maʼnaviy jihatdan musulmon erkaklar bilan teng huquqqa ega boʻlib, jismoniy jihatdan zaif boʻlganliklari uchun aslo kamsitilmasliklari lozim. Chunki Alloh erkakni erlarga xos, ayolni esa, ayollarga xos xususiyatlar bilan yaratdi. Binobarin, ular oʻz tabiiy xususiyatlari hamda ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, oʻz jinsini ulugʻlab, boshqa jinsni mensimaslikka haqqi yoʻq. Aksincha, bu ikki jinsning oʻzaro bir-biriga hurmati, mehr-muhabbati Yaratganning oʻzi tomonidan buyurilgan amallardan boʻlib, ahil va inoqlikda yashash, bir-birini sevishga daʼvat etilgan. Bu haqda Qurʼonning bir qator suralarida oyatlar keltiriladi: 1. “Er oʻzlari va oilasiga taalluqli barcha narsalar toʻgʻrisida doimo xotini bilan bamaslahat ish qilishi lozim, chunki ular soʻzsiz ravishda teng sherikdirlar” (3-sura, 159-oyat). “Alloh sizlarni onalaringiz qornidan biron narsa bilmagan holingizda chiqardi va shukur qilishingiz uchun sizlarga quloq, koʻzlar va dillarni berdi” (16-sura, 78-oyat). 2. “Erkaklar xotinlari ustida rahbardurlar. Bunga sabab Alloh ularning birovlarini birovlaridan (yaʼni erkaklarni ayollardan) ortiq qilgani va erkaklar (xotinlari va oilalari uchun) oʻz mol-mulklaridan sarf-xarajat qilganlaridir. Bas, ibodat-itoatli va erlari yoʻqligida Allohning hifzu himoyati bilan (erlarining mol-mulklarini va oʻz iffatlarini) saqlovchi xotinlar yaxshi xotinlardir”. 3 Agar johiliyat davrida, yaʼni islomdan oldingi zamonlarda erkak va ayolning oila va jamiyatda tutgan oʻrni, roli haqida katta munozara va tortishuvlar boʻlgani, koʻpincha ayollar jinsiga past nazar bilan qaralganini eslasak, “Qurʼon”da keltirilgan ushbu ilohiy hukmlarning naqadar katta ahamiyatga molik ekanini payqash qiyin emas. Yuqoridagi oyatlarda oiladagi er va xotinning sharʼiy oʻrni belgilab berilgan. Shariat hukmiga koʻra, er birinchi navbatda oilaning barcha moliyaviy va maʼnaviy masalalariga masʼul boʻlgan, shuningdek, uni turli-tuman xurujlardan himoya qiladigan shaxsdir. Ana shu burch va vazifalari evaziga hamda erkak zoti uchun fazilat hisoblangan tadbirkorlik, vazminlik, ogʻir-bosiqlik kabi xislatlari tufayli oilaning boshligʻi er hisoblanadi, yaxshi xotin esa, iffat va diyonatli, oʻz erining xonadonini obod qiluvchi hamda unga bir umr sodiq boʻlgan pok umr yoʻldoshidir. Qurʼoni karimda erkak va ayol oʻrtasida baʼzan nooʻrin bahs yoki kelishmovchiliklar sodir

bo'lishi mumkin. Oilaning jamiyatda tutgan o'rni, oila tarbiyasi, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabatlar, shuningdek, oilaning pokligi va mustahkam bo'lishiga oid qimmatli fikrlar hadislarda muhim o'rin egallaydi: "Kimgaki Alloh taolo soliha xotin nasib etgan bo'lsa, dinining yarmiga yordam qilibdi, qolgan yarmiga o'zi taqvo qilsin". "Xotinlarning barakatlirog'i uylanish xarajatlari yengilidir"; "Xotin kishi qovurg'adan yaratilgan. Agar sen qovurg'ani to'g'rilayman desang sindirasan, murosa qilu u bilan yasha"; "Xotin kishiga eng haqqi ko'p kishi eridir, erkak kishiga eng haqqi ko'p kishi onasidir"; Ushbu hadislarda islom diniga xos insonparvarlik va adolat mezonlari namoyon bo'ladi, nikohning ilohiyligi, oilaning muqaddasligi ta'kidlanadi, er va xotin o'rtasidagi burch, poklik, iffat, o'zaro bir-birini hurmat qilish tuyg'ulari ulug'lanadi. Biz bu purhikmat hadislarda millat, elat, til, mamlakat chegaralarini tan olmaydigan, umuminsoniy mezonlar bilan o'lchanadigan ma'naviy boylikni ko'ramizki, ular asrlar davomida oila deb atalmish tarbiya o'chog'ining dasturilamali, asosiy «darsligi» hisoblanib keldi. Hadislar xalq donishmandligi namunalari bo'lib kelgan og'zaki ijod namunalariga hamda o'zbek xalq pedagogikasiga kuchli ijobiy ta'sir etib, ularni mazmunan boyitgan. Xalq donishmandligi va odobnomasining bu bebaho sohasi ma'naviy-ma'rifiy hayotning barcha tomonlarini qamrab oladi. U xalqimizning ko'p asrlik tajribalari, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ma'naviy, estetik, falsafiy va jismoniy barkamollik bobidagi qarashlari, fikr-mulohazalarini lo'nda, ta'sirchan va mazmundor ifodalaydi. Xalqning oilaviy-maishiy hayot tarzi, axloq-odobga chorlovchi hayotiy yo'l-yo'riqlari, ibratli, mazmunga to'liq og'zaki ijod namunalari avloddan-avlodga, og'izdan-og'izga o'tib, takomillashgan chinakam badiiyat namunalari hamdir. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, xalq ijodkorlari nuqtayi nazaricha, inson bu yorug' dunyoga yomon odam sifatida kelmaydi. Uning yomon yoki yaxshi odam bo'lib shakllanishi oila tarbiyasi, mahalla-ko'y, lo'nda aytganda, jamiyatdagi mavjud muhit tufayli yuzaga keladi. Binobarin, bola avval boshdan to'g'ri tarbiya bilan voyaga yetishadi. Agar xalqimiz hayotidagi turli marosimlar, rasm-rusumlar, an'analarning tashkil etilishiga chuqurroq razm solsak, ishontirish, isbotlash, namuna ko'rsatish, ta'sir etish, tasdiqlash kabi pedagogik usullar orqali barkamol insonni tarbiyalash pirovard maqsad qilib olinganiga ishonch hosil qilamiz. Hatto ana shunday turli-tuman izdihom, marosim, to'y-to'ychiqlarda ko'pchilik bilan qilinadigan duo-yu

fotihalarda ham katta tarbiyaviy maqsadlarga yo'naltirilgan xohish-iroda borki, ularning ta'sir kuchi g'oyat kattaligini alohida ta'kidlash zarur bo'ladi.

4. Quroni karim – axloqiy-falsafiy ta'limotlar manbayi

VIII asrning I yarmida arablar O'rta Osiyoda to'liq zabt etgach, islom dini bilan birga arab tili va yozuvi, arab madaniyati ham kirib keldi. Natijada oilaviy munosabatlarda ham shariat qoidalari, islom ahkomlari faol qaror topa boshladi. Islom dinining muqaddas kitobi "Qur'oni Karim" mazkur davr oila muammolari, er-xotin, ota-ona va farzandlar munosabatlari, bola tarbiyasi kabilarni yo'lga qo'yishda dasturulamal vazifasini bajargan.

Yettinchi asrning birinchi yarmida nozil bo'lgan Qur'oni karim islom dini ta'limotida bosh manba hisoblanadi. Qur'oni karim Alloh taolo tomonidan Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomga 23 yil mobaynida sura, oyat tarzida farishta – Jabroil alayhissalom orqali ilohiy vahiy sifatida, arab tilida, og'zaki nozil qilingan. Qur'oni karimning oyatlari bir joyda emas, balki Makka, Madina, Toif, Juhfa, Baytil-maqdis, Hudaybiya kabi shaharlarda va Mino, Arafot, Badr, Uhud kabi joylarda nozil qilingan.

"Qur'on" – dunyo madaniyatining ulkan boyligi, barcha musulmonlarning muqaddas kitobi bo'lib, arab tilida "qiroat" ma'nosini anglatadi. Qur'on 114 suradan iborat. Qur'on kishilarni birodarlikka, tinch-totuv yashashga, ezgulikka undaydi. Shuning uchun ham u katta axloqiy ahamiyatga ega. "Qur'on"ning axloqiy qimmati haqida fikr yuritilar ekan, insonning ma'naviy kamolga yetishida qay darajada muhim o'ringa ega ekanligiga amin bo'lamiz.

5. Hadis ilmining paydo bo'lishi

Islom olamida Qur'ondan keyingi o'rinda turuvchi hadislar ishonchli axloqiy manba hisoblanadi. Haqiqiyliги puxta o'rganib chiqilgan ishonchli hadislar sahih deyiladi. Sahih so'zining ma'nosi sog'lom, to'g'ri, xatosiz degani. Hadisni rivoyat qiluvchi kishi isnod, hadislarini to'plagan muallif esa muhaddis deb yuritiladi.

Muhaddislar hadis to‘plashda uni aytib bergan kishining hayotini chuqur o‘rganishgan. Toki aytib bergan kishining yolg‘onsiz, rost aytganligiga ishonch hosil qilishgach, u aytgan hadis ko‘chirib olingan. Bordi-yu, u shaxs unchalik ishonchli odam bo‘lmasa, aytgan hadisi shubhali sanalgan. Ba’zi hadislarining aytilganidan yozib olinganiga qadar oradan ko‘p vaqt o‘tib ketganligi sababli haqiqiyliги shubhali hisoblangan. O‘quvchilarda shunday savol tug‘ilishi mumkin. Nima uchun hadislar o‘z vaqtida yozib olinmagan? Bunga sabab shuki, Payg‘ambarimiz Allohning so‘zi turganda, bandasining so‘zini yozib olishni o‘rinsiz hisoblab man qilganlar.

Hadislarning mavzu doirasi juda keng bo‘lib, unda inson axloqining deyarli barcha jabhasi aks etgan. Muhaddislar odam hayotining barcha sohalarini o‘z ichiga olgan haqqoniy hadislarini to‘plab, bizgacha yetkazishgan va shu orqali hadislarining abadiy yashovchanligini ta’minlaganlar.

Hadislar nafaqat to‘planganligi, balki musulmon ahlining ma’naviyat sifatlariga aylanib ketganligi uchun ham yo‘qolmaydi. Hadislardan halollik, poklik, mehnatsevarlik, yurtga muhabbat, ilmga chorlash, samimiylık, insof, adolat, o‘zgalar haqiga xiyonat qilmaslik mavzulari yetakchi o‘rin egalladi.

Insonlarda uchraydigan yaxshilik va yomonlik sifatlariga hadislarida juda keng o‘rin berilgan. Inson hayoti boshdan oxirigacha yaxshilik va yomonlikdan iborat. Yaxshilik deyilgan tansiq tuyg‘uning mohiyati qanchalik zarurligi hadislarida o‘zining to‘la aksini topgan: “Yaxshilik – nafsingiz taskin topib, dilingiz orom oladigan ishdır. Yomonlik yoki gunoh esa uning aksidir, garchi muftiylar fatvo bersalar ham, o‘z qalbingizga qarab ish tuting”.

Xalqimiz orasida "Tilga e’tibor – elga e’tibor" deyilgan ibratli hikmat keng tarqalgan. Musulmon olami tilga azaldan katta e’tibor bilan qarab kelgan. Bu mavzu hadislarida ham o‘z aksini topgan: “Inson xatoni ko‘proq o‘z tili bilan sodir qiladi”, "Bu dunyoda bema’ni gaplarni ko‘p gapiradigan odamning gunohi qiyomat kuni ko‘p bo‘lur”, “Haqiqiy mo‘minning qo‘lidan ham, tilidan ham mo‘minlar ozor topmaydilar”.

Juda ko‘p hadislarida rostgo‘ylik, saxiylik, insof, halollik, do‘stlik, pokizalik, go‘zallik kabi insoniy fazilatlar targ‘ib qilinadi: “Tangri go‘zaldir, go‘zallikni yaxshi ko‘radi”, “Liboslaringizni chiroyli qilinglar, ot-ulovlaringizni yaroqli tutinglar! Yuzdagi xoldek odamlarga namuna

bo‘linglar!”, “Haqqingni xoh mukammal, xoh kami bilan bo‘lsa-da, halol qilib ol!”, “Rostgo‘ylikda xavfu xatar ko‘rsanglar ham rost so‘zlanglar. Shunda najot topasizlar. Garchi foyda ko‘rib turgan bo‘lsangiz ham yolg‘ondan saqlaninglar”.

6. Muhaddislar (Imom Ismoil al-Buxoriy, Iso Termiziy va boshqalar)ning hadis ilmi rivojiga qo‘shgan hissasi

Hadislarni to‘plash ishlari VIII asrdan boshlangan. Dastlabki hadis to‘plovchilar Ibn Shahob az-Zuhriy, Yahyo ibn Sa’d al-Ansoriy, Ibn Jurayj kabilar bo‘lgan. Dunyoga mashhur muhaddislar Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Imom Muslim ibn Hajjoj, Imom Nisoiy, Imom ibn Majj’ Kazviniy, Abu Iso Muhammad As-Samarqandiy, Iso Termiziylardir. Yuqorida nomlari zikr qilingan muhaddislarning hadis to‘plashdagi xizmatlari juda katta. Imom Buxoriy birgina "Al jome' as-sahih" ("Ishonchli majmua") asari ustida o‘n olti yil ish olib borgan. Va olti yuz ming hadisni to‘plab, 7275 tasini tanlab olgan. Shuningdek, "Al-jome' as-sahih" asaridan odob-axloq mavzuiga bag‘ishlangan hadislarni tanlab olib, alohida kitob holiga keltirgan. Bu kitob Al-adab al-mufrad ("Adab durdonalari") deb nomlangan bo‘lib, bu asar 1322 ta hadisni o‘z ichiga olgan.

At-Termiziyning ijodiy faoliyatida yaratgan asarlari ichida, “Al-Jomi’ as-sahiyh” (“Ishonchli to‘plam”) eng asosiy o‘rinni egallaydi. Ushbu asar yuqorida qayd qilganimizdek “al-Jomi’ al-kabiyr” (“Katta to‘plam”), “Sahiyh at-Termiziy”, “Sunan at-Termiziy”, (“Termiziy sunnatlari”) kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Tarixchi ibn Hojar al-Asqaloniyning yozishicha Iso At-Termiziy ushbu asarini 270 hijriy (884 melodiy) yilda, ya’ni qariyb oltmish yoshlarida, ilm-fanda katta tajriba orttirib, imomlik darajasiga erishgandan keyin yozib tugatgan.

Abu Iso At-Termiziy yozib qoldirgan “al-Jome’ as-sahiyh”, “ash-Shamoil an-nabaviya” kabi asarlarida keltirilgan hadisi shariflar katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lib insonlarni halol, adolatli, e’tiqodli, diyonatli, pokiza, mehnatsevar, muruvvatli, rahm-shafqatli, ota-ona, ayollarga nisbatan hurmatda va e’tiborli bo‘lishga chorlaydi.

Bu ibratli pand-nasihatlar va o‘gitlar hozirgi jamiyatimiz ahlini, ayniqsa, yosh avlodni tarbiyalashda beqiyos ahamiyat kasb etishini alohida ta’kidlash o‘rinlidir. Iso At-Termiziyning asarlari faqat diniy

ilmlar majmuasiga oid bo‘lib qolmasdan, balki dunyoviy ilmlarga oid ma‘lumotlarga ham boydir. Masalan, uning bosh asari bo‘lgan “al-Jome’ as-sahiyh”da tarix, mantiq, huquqshunoslik, tabobat, ziroat va boshqa qator fanlarga oid ko‘plab ma‘lumotlarni ham uchratamiz.

Arab tilini rivojlantirishda ham Iso At-Termiziyning xizmatlari ulkan ekanligini zamonaviy olimlar qayta-qayta ta’kidlaydilar. Iso At-Termiziy asarlarini o‘rganish natijasida uning davrida diyorimizda ilm-fan qanchalik darajada taraqqiy qilganini ham tasavvur qilamiz.

Insonparvarlik va demokratizm g‘oyalari hadislarning tub mazmunida yuqori o‘rin egallaydi. Shuningdek, u to‘la ma’noda tarbiyaviy manfaatlarni ifodalab, boshqa barcha pedagogik fikrlar va tarbiyaning uslub hamda vositalarini targ‘ib qiladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Islom dini qachon va qayerda paydo bo‘lgan?
2. Islom dinining ta’lim-tarbiyaga qanday ta’siri bor?
3. Quroni karim qaysi dinning muqaddas kitobi hisoblanadi?
4. Musulmon maktablari va unda ta’lim-tarbiya mazmunini tushuntiring?
5. Quroni karimda qanday axloqiy-falsafiy g‘oyalar aks ettirilgan?
6. Hadis ilmining paydo bo‘lishi haqida nimalarni bilasiz?
7. Hadis to‘plovchi shaxslarni kimlar deb yuritgan?
8. Imom Buxoriy va Iso Termiziylarning hadis ilmiga qo‘shgan hissasi haqida nimalarni bilasiz?

3-MAVZU: SHARQ UYG‘ONISH DAVRIDA PEDAGOGIK FIKRLARNING RIVOJLANISHI. SHARQ UYG‘ONISH DAVRIDA TA’LIMIY-AXLOQIY FIKRLAR RIVOJI

Reja:

1. IX–XI asrlar Sharq Uyg‘onish davri.
2. Abu Abdulloh Xorazmiyning didaktik qarashlari.
3. Abu Nasr Forobiyning asarlaridagi pedagogik fikrlar.
4. Abu Rayhon Beruniyning ilmiy-pedagogik qarashlari.
5. Abu Ali ibn Sino tarbiya va ta’lim haqida.
6. Mahmud Qoshg‘ariyning "Devonu lug‘otit-turk" asarida ta’lim-tarbiya masalalari.
7. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg‘u bilik" asari – pandnoma asar sifatida.
8. Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarida didaktik qarashlar.
9. Kaykovusning "Qobusnoma" asarining tarbiyaviy ahamiyati.

Tayanch so‘zlar: Madaniy hayot, sharq uyg‘onish davri, ilm-fan, xulq-odob, Bayt-ul hikma, pedagogik fikr, didaktik, induksiya, deduksiya, tadbiri manzil.

1. IX–XI asrlar – Sharq Uyg‘onish davri

Arab xalifaligi yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar, yagona Islom dinining tarkib topishi madaniy hayotga ham ta’sir etdi. Madaniy hayotda yuz bergan ko‘tarinkilik ma’naviy hayotda ham o‘zgarishlar bo‘lishiga olib keldi.

Ana shu ko‘tarilish butun Arab xalifaligini, Yaqin va O‘rta Sharqni qamrab olganligi uchun ham Sharq uyg‘onish davri deb ataldi. Bu uyg‘onish jarayoni IX asrdan boshlab XV–XVI asrlargacha davom etdi.

Arab xalifaligida IX asrda vujudga kelgan Uyg‘onish davri xalifalikning Bag‘dod, Damashq, Xalab shaharlarida boshlanib, barcha boshqa xalqlar madaniy hayotiga tarqalgan, bu esa u davlatlarning ham madaniy rivojlanishga zamin tayyorlagan. Xalifalik yemirilishi jarayonida tashkil topgan mustaqil davlatlardagi madaniy rivojlanish xalifalik davridagi madaniy rivojlanishning davomi edi.

Xalifa Xorun ar-Rashid davrida (786–833 y.y.) va uning o‘g‘li al-Ma‘mun davrida Bag‘dodda “Bayt-ul-hikmat” (“Donishmandlik uyi”) (hozir Akademiya ma‘nosida) tashkil etiladi. Mazkur Akademiya barcha ilm sohiblarining ilmiy markaziga aylanadi. Uning qoshida jahon kutubxonasi tashkil etilgan. Akademiya 813–833-yillarda yanada rivojlangan. Akademiya qoshida rasadxona ham bo‘lgan, keyinchalik yangi kutubxona qurilgan. Bog‘doddagi mazkur ilm markazi, o‘z navbatida, Sharq va G‘arbda ilm-fanning taraqqiy etishiga, ma‘naviy hayotning rivojlanishiga ta’sir etgan. Bu o‘rinda xalifa al-Ma‘munning ilm-fan ravnaqida ko‘rsatgan homiyligini alohida ta’kidlash joiz.

Zero, xalifa al-Ma‘mun ilm fanni juda qadrlagan. U IX asr boshlaridan xalifalikning Xurosondagi noibi bo‘lib turganda ham Movarounnahr va Xurosondagi olimlarni to‘plab, ularning ilmiy ijodiga sharoit yaratib bergan. Bular orasida Muso Xorazmiy, al-Xuttaliy, al-Javhariy, Ahmad Farg‘oniy, al-Marazviy kabi vatandosh olimlarimiz ham bo‘lgan. Al-Ma‘mun xalifalik taxtiga o‘tirgach u olimlarning barchasini Bag‘dodga chaqirib oladi va “Bayt-ul-hikmat” - donishmandlik uyi (“Ma‘mun akademiyasi”)da arab olimlari bilan hamkorlikda ilm-fan ravnaq topadi⁷⁵.

Shuningdek, qadimgi yaratilgan madaniy yodgorliklar, ular xoh yunon, xoh arab, xoh Movarounnahr va Xuroson xalqining eng qadimgi antik davrlar madaniyati bo‘lsin, Uyg‘onish davri madaniyatining yaratilishi va rivojlanishiga asos bo‘lib xizmat qildi.

Agar arablar Markaziy Osiyoni bosib olib, bu yerda ilgari mavjud bo‘lgan fan va madaniyat o‘choqlarini yo‘qotgan bo‘lsalar, ko‘p o‘tmay qadimiy ilmiy an‘ana asta-sekin tiklanib, natijada ilm-fanning yetuk siymolari yetishib chiqa boshlaydi. Bularning barchasining bir-biriga qo‘shiluv natijasida Sharqda bir butun madaniyat tarkib topadi va rivojlana boshlaydi.

Yaqin va O‘rta Sharqda, jumladan, Eron, Kavkazorti va Movarounnahrda savdo aloqalarining rivojlanganligi, ilm-fan, hunarmandchilikning taraqqiy etishi moddiy va madaniy aloqalarning barchasi umumiy rivojlanishga ta’sir etdi. Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida madaniy yuksalishga olib kelgan asosiy sabab-feodal munosabatlarning yangi bosqichi bo‘ldi. Bu davr madaniy taraqqiyotida arab xalifaligiga bo‘ysungan mamlakatlarning xo‘jalik-iqtisodiy aloqalarining kuchayishi

⁷⁵ Hoshimov.K, Nishonova.S. Pedagogika tarixi II qism, Darslik– Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005, 39-b.

va buning oqibatida turli madaniyatlar-hind, Movarounnahr, Eron, arab, Misr, grek-yunon-rim madaniyatlarining yaqindan o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'sir etib borishi katta o'rin tutadi. Haqiqatan ham bu davrda iqtisodiyot taraqqiy etdi, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik rivojlandi.

Bu davrda qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer maydonlari kengaydi, ko'plab sug'oriladigan yerlar ochildi, sug'orish inshootlari tiklandi, yangilari qurildi, paxta, zig'ir, kanop ekilib, ularning tolasidan mato to'qildi. Movarounnahrda, xususan, Xorazm, Urganch, Farg'ona, Samarqand va Buxoro to'qimachilik mahsulotlari, ayniqsa Samarqand va Buxoro shoyisi dunyoga mashhur bo'lgan.

Qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik, sanoat mahsulotlarining ishlab chiqarilishi savdoning rivojlanishiga yo'l ochdi. Natijada Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining chet davlatlar: Ispaniya, Hindiston, Xitoy, Vizantiya bilan savdo ishlari ko'lami ortib bordi.

Pireney yarim orolining arablar tomonidan bosib olinishi insoniyat tarixining yangi sahifalarini ochib berdi. Bu jarayonning, ayniqsa, Yevropa uchun ahamiyati beqiyos bo'ldi. Sharq faqatgina Yevropa madaniyatining rivojiga ta'sir etibgina qolmay, balki umuman, Yevropalik odamning psixologiyasi, tafakkuri, xarakteri, hayot tarzini tarixiy jarayonni tubdan o'zgartirib yubordi. Bu esa o'z navbatida, matematika, falsafa, astronomiya, tabiyot, tibbiyot, xulq-odob, turmush tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta'sir etdi.

X asrdan boshlab Movarounnahr va Xurosonda mustaqil feodal davlatlar-Tohiriylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlatlarining paydo bo'lishida xalifalikning yemirilishi ham madaniy hayotning yanada ravnaq topishiga olib keldi.

Bu davrda pul muomalasi rivojlandi. Jamiyat siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o'zgarishlar, albatta madaniy hayotga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi.

Somoniylar davlatida Marv, Buxoro, Samarqand va Urganch O'sha davrning madaniy markazlari sanalardi.

Bu davrda arab tili ilmiy va aloqa tili edi. Maktablarda darslar arab tilida olib borilar edi. Rasmiy hujjatlar, shariat qoidalari arab tilida yuritilar edi. Ilmiy asarlar ham arab tilida yozilar edi. X asr o'rtalariga kelib, fors-tojik tilida ham ish yuritila boshlandi. Ammo hujjatlar, ishlar fors-tojik tilida bo'lsa ham, arab imlosida yozilar edi.

Bu shaharlardagi maktablarga hatto tevarak-atrofdagi qishloqlardan oddiy xalq bolalari ham kelib o'qiganligi manbalarda keltiriladi.

O'sha davrda Buxoroda katta kitob bozori bo'lgan. Kitob do'konlarida olim va fozil kishilar uchrashib, ilmiy muloqot, munozaralar o'tkazganlar. Abu Ali ibn Sino kitob do'konlaridan birida Forobiyning Aristotel "Metafizika"sga yozgan sharhlarini sotib olganligini tarjimayi holida hikoya qiladi.

Buxoro amiri saroyida esa yirik kutubxona mavjud bo'lgan.

Amir kutubxonasini o'sha davrdagi Sheroz kutubxonasi bilan bellasha oladigan yagona kutubxona sifatida tan olganlar.

Somoniylar davrida Rudakiy, Firdavsiy, Muso Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi mutafakkirlar ijod etganlar. X asrning ikkinchi yarmidan tashkil topgan Qoraxoniylar davlatida ham ba'zi xonlar o'z saroylarida kutubxonalar tashkil etdilar. Bu kutubxonalarda arab va hatto G'arbiy Yevropa olimlarining asarlari ham mavjud edi. Bu davrda turkiy til shakllanib bordi. Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy kabi olimlar jahon ahamiyatiga ega bo'lgan asarlarini yaratdilar. XI asr boshida G'aznaviylar davlati, keyinroq Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlati tashkil topdi. G'aznaviylar davrida ham ilmiy, ijtimoiy-falsafiy fikrlar rivojlandi. Mahmud G'aznaviy o'z saroyiga juda katta madaniy boyliklarni to'playdi, olimlarni ilmiy ishga taklif etadi. Jumladan, Abu Rayhon Beruniyning mashhur "Hindiston" asarini shu yerda yaratgan edi.

Saljuqiylar davrida Alp-Arslon Muhammad hokimiyatni boshqarganda uning vaziri Nizom ul-Mulk o'z davrining mashhur siyosiy arbobi va eng ma'rifatparvar kishilaridan bo'lgan.

Saljuqiylar hokimiyati harbiylashgan bo'lib, bu hokimiyatning ichki va tashqi siyosatini Nizom ul-Mulk boshqarar edi. U g'aznaviylar ish uslubiga bir oz o'zgartirishlar kiritib, hokimiyatni boshqarish uslubini ishlab chiqadi va o'zining "Siyosatnoma" asarini yaratadi (1091–1092 y.y.). Bu asarda davlatni boshqarish tamoyillari-prinsiplari bayon etiladi. Nizom ul-Mulk maorifni rivojlantirishda katta xizmat qiladi. 1067-yilda Bag'dodda o'zining shaxsiy jamg'armasiga o'sha davrning eng mashhur O'quv yurti – "Nizomiya" madrasasini qurdiradi. U olimlar, din peshvolari, so'fiylarga katta e'tibor berib, g'amxo'rlik qiladi. Uning katta xizmatlaridan yana biri taqvimni isloh qilgani. U 1074-yili o'rta Sharq

mamlakatlari uchun kalendar-taqvim tuzadiki, bu taqvim hozirgacha eng takomillashgan kalendarlardan biri hisoblanadi.

XI asrda Xorazmda ilm-fan taraqqiy etadi. Xorazm shohi Ma'mun II o'z saroyiga zabardast olimlarni taklif etadi. U tashkil etgan "Bayt-ul-hikmat" -Donishmandlar uyi tarixda "Ma'mun akademiyasi" deb nom qoldirgan. Bu akademiyaning rivoj topishida Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, tarixchi Miskavayx, riyoziyotchi Abu Nasr ibn Iroq, faylasuf Abu Sahl al-Masixiy, tabib Abulxayr Xammor kabi olimlar ilmiy ijod bilan shug'ullanganlar. Lekin toj-taxt uchun kurash natijasida bu ilm dargohi o'z faoliyatini to'xtatib, olimlar tarqab ketadi.

Movarounnahr va Xurosonda IX asrlarga kelib ma'naviy ko'tarilish Sharq Renessansi – Uyg'onish davrining boshlanishga olib keldi.

Movarounnahrda ilm-fan va ma'rifat sohasida o'z xizmatlari bilan dunyoga mashhur bo'lgan faylasuf va munajjim, matematika, fizika, tibbiyot, tarix, til va adabiyot, pedagogika sohasida ilmiy merosi bilan nom qoldirgan Muhammad Muso Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi qomusiy olimlar faoliyat olib bordilar. Qomusiy olimlar o'z ilmiy merosida ta'limiy-axloqiy asarlar yaratishga ham katta e'tibor berib, bu asarlarda ilgari surilgan g'oyalar insonning ham aqliy, ham axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan kamol topishida, pedagogik fikr taraqqiyotida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Shuningdek, Sharq uyg'onish davrida sof pedagogik asarlar ham yaratilib, ta'lim-tarbiyada inson takomilining xususiy va umumiy metodlari haqida o'lmas ta'limoti bilan nom qoldirgan tarbiyashunos olimlar ham maydonga chiqdi.

2. Abu Abdulloh Xorazmiyning didaktik qarashlari

Asarlari: "Al jabr va al-muqobala", "Hind arifmetikasi haqida kitob", "Yer sathini o'lchash", "Quyosh soatlari to'g'risida", "Yahudiylar tarixi va ularning bayramlarini belgilash" va boshqalar.

Didaktik qarashlari:

– Muso Xorazmiy bilish nazariyasiga muhim hissa qo'shdi. U birinchilardan bo'lib, induksiya, deduksiya, sinov-kuzatish va sinov metodlariga asos soldi.

– U birinchi marta insonlar o'rtasidagi munosabatlarni matematik shakllarda ifodaladi.

- Hindlarning oʻnlik raqamlari Xorazmiy tufayli «Arab raqamlari» nomi bilan butun dunyoga yoyildi.
- Xorazmiy hindlarning falakiyot jadvallarini tahlil etib, «Xorazmiy ziji» nomi bilan mashhur astronomik jadvallar tuzdi.

3. Abu Nasr Forobiyning asarlaridagi pedagogik fikrlar

Asarlari: “Baxt-saodatga erishuv toʻgʻrisida”, “Fozil odamlar shahri”, “Aql maʼnolari haqida”, “Shaharni oʻrganish haqida” va boshqalar.

Pedagogik qarashlari:

- Forobiy birinchi boʻlib taʼlim va tarbiyaga taʼrif bergan olimdir: Taʼlim – soʻz va oʻrganish bilangina amalga oshiriladi. Tarbiya – esa amaliyot, ish-tajriba bilan amalga oshiriladi.
- Taʼlim-tarbiya ikki yoʻl bilan amalga oshiriladi: qanoatbaxsh, ilhomlantiruvchi soʻzlar va majbur etish.
- Har kimki ilm, hikmatni desa, uni yoshligidan boshlasin, soʻzining ustidan chiqsin, yomon ishlardan saqlanadigan boʻlsin, hiyonat, makr va hiylalardan uzoq boʻlsin, diyonatli boʻlsin, ilm va ahli ilmdan mol-dunyosini ayamasin.

4. Inson yaxshi tarbiya koʻrmagan va turmushda yaxshi tajriba orttirmagan boʻlsa, u koʻp narsalarni nazarga ilmay va ulardan jirkanadi. Bunday narsalar unga nooʻrin boʻlib koʻringan narsalar zaruriy boʻlib chiqadi.

4. Abu Rayhon Beruniyning ilmiy-pedagogik qarashlari

Asarlari: “Minerologiya”, “Geodeziya”, “Hindiston”, “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Saydana” va boshqalar.

Ilmiy-pedagogik qarashlari:

- Abu Rayhon Beruniy insonni tabiatning eng oliy kamoloti deb qaraydi⁷⁶. U insonning maʼnaviy qiyofasidagi barcha axloqiy xislatlarni yaxshilik va yomonlik kabi ikki turga boʻladi.
- Beruniy taʼlimotiga koʻra inson kamolotida uch narsa muhim ahamiyatga ega:
 - Irsiyat;
 - Muhit;
 - Tarbiya.

⁷⁶ Abu Rayhon Beruniy. Tarayhalar (Javohirot kitobidan). – Toshkent: Meros, 1991, .– 47 b.

– Abu Rayhon Beruniyning ilmiy bilimlarni egallash yo‘llari, usullari haqidagi fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir. U o‘quvchiga bilim berishda:

- o‘quvchini zeriktirmaslik;
- bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o‘rgatavermaslik;
- uzviylik, izchillik;
- yangi mavzularni qiziqarli, asosan, ko‘rgazmali bayon etish va hokazoga e‘tibor berish kerakligini uqtiradi.

5. Abu Ali ibn Sinoning tarbiya va ta‘lim haqida

Ibn Sino bilim olishda bolalarni jamoa bo‘lib maktabda o‘qitish zarurligini ko‘rsatadi va ta‘limda quyidagilarga rioya etish zarurligini ta‘kidlaydi: 1) bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo‘ymaslik; 2) ta‘limda yengildan qiyinga to‘g‘ri bilim berish; 3) olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo‘lishi; 4) o‘qitishda jamoa bo‘lib maktabda o‘qitishga e‘tibor berish; 5) bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish; 6) o‘qitishni jismoniy mashqlar bilan qo‘shib olib borish.

Abu Ali ibn Sino kamolotga erishishning birinchi mezoni sanalgan ma‘rifatni egallashga da‘vat etadi. Chunki ilm-fan insonga xizmat qilib, tabiat qonunlarini ochib avlodlarga yetkazishi kerak. Bu maqsadga etishish uchun inson qiyinchiliklardan qo‘rqmasligi zarur, deydi. «Ey birodarlar! Odamlarning botiri mushkulotdan qo‘rqmaydi. Kamolot hosil qilishdan bosh tortgan kishi odamlarning eng qo‘rqog‘idir».

Zero, ma‘rifatli kishi jasur, o‘limdan ham qo‘rqmaydigan, faqat haqiqatni bilish uchun harakat qiladigan bo‘ladi, deydi u fikrini davom ettirib.

Bilimsiz kishilar johil bo‘ladi, ular haqiqatni bila olmaydilar, deb ularni yetuk bo‘lmagan kishilar qatoriga qushadi. Bunday kishilardan ilmiy fikrlarni sir tutish kerakligini ta‘kidlaydi. U haqiqatni bilish uchun bilimga ega bo‘lish kerakligi, lekin har qanday bilim ham haqiqatga olib kelmasligi, inson o‘z bilimining haqiqiylikini bilishi uchun mantiqni ham bilishi zarurligini uqtiradi. Ibn Sinoning ta‘lim metodlari haqidagi ta‘limoti asosida ham bilimlarni egallashda mantiqiy tafakkurga, shaxsiy kuzatish va tajribalarga tayanish kerak degan g‘oya yotadi.

Ibn Sino bolani maktabda o‘qitish va tarbiyalash zaraurligini qayd etib, maktabga barcha kishilarning bolalari tortilishi va birga o‘qitilishi va

tarbiyalanishi lozim deb, bolani uy sharoitida yakka o'qitishga qarshi bo'lgan. Bolani maktabda jamoa bo'lib o'qishini foydasi quyidagicha ifodalangan:

Agar o'quvchi birga o'qisa u zerikmaydi, fanni egallashga qiziqish yuzaga keladi, bir-biridan qolmaslik uchun harakat, musobaqalashish istagi rivojlanadi. Bularning hammasi o'qishning yaxshilanishiga yordam beradi.

O'zaro suhbatda o'quvchilar bir-biriga kitobdan o'qib olganlari, kattalardan eshitganlarini hikoya qiladilar. Bolalar birga to'planganlarida bir-birini hurmat qila boshlaydilar, do'stlashadilar, o'quv materiallarini o'zlashtirishda bir-biriga yordamlashadilar, bir-biridan yaxshi odatlarni qabul qiladilar.

Bilim olishda bolalarni maktabda o'qitish zarurligini qayd etar ekan, ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi:

- bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;
 - ta'limda yengildan og'irga borish orqali bilim berish;
 - olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi;
 - o'qitishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish;
 - bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish;
- o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish.

Bu talablar hozirgi davr ta'lim tamoyillariga ham mos kelishi bilan qimmatlidir. Yuqoridagi masalalarga o'zining "Tadbiri manzil" asarida maxsus bo'lim bag'ishlaydi. "Bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash" bo'limida ta'lim va tarbiya jarayonini ochib beradi. Yuqoridagi tamoyillar esa bolalarni yengil-yelpi bilim olish emas, balki har tomonlama chuqur va mustahkam bilim olishiga yordam beradi.

6. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida ta'lim-tarbiya masalalari

Maqollar:

- "Odamning olasi ichida – yilqiniki tashqi(sirti)da".
- "Ho'kizning ortin oyog'i bo'lguncha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshiroq"
- "Tirishqoqning labi yog'liq, erinchoqning boshi qonlik".
- "Odobning boshi – til".
- "Ilon o'zining egriligini bilmay, tuyaning bo'ynini egri deydi".

“Ko‘kka suzsa yuzga tushun”.
“Bir qarg‘a bilan qish kelmas”.
“Keng to‘n to‘zimas, kengashli bilig artamas”.

7. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilik” asari – pandnoma asar sifatida

“Qutadg‘u bilig” – baxt-saodatga eltuvchi bilim, ta’lim degan ma’noni bildiradi. Demak, asar nomidan ham uning pand-nasihat, ta’lim-tarbiyaga oid yetuk didaktik asar, har tomonlama yetuk insonni tarbiyalaydigan darslik ekanligi yaqqol ko‘rinib turibdi. “Qutadg‘u bilig” asari Sharqda pandnoma turkumidagi an’anaviy kitob tuzish tartibiga rioya qilingan holda tuzilgan.

Avval nasriy muqaddima, so‘ng 73 bobdan iborat kitobning mundarijasi beriladi. Dastlabki o‘n bir fasli debocha bo‘lib hamda na’t va Qoraxonni madh etish, ta’lim maqsadi, o‘n ikki burj, tilning ahamiyati, muallifning uzri, ezgulik haqida, bilim olishning ahamiyati, kitobga nom berilishi, keksalikdan afsuslanish kabi fasllardan iboratdir. O‘n ikkinchi fasldan boshlab asosiy voqea bayoni e’tirof etiladi. Lekin asarda to‘rt qahramon – Kuntug‘di – adolat ramzi, vazir — Oyto‘ldi – davlat va baxt ramzi, vazirning o‘g‘li O‘g‘durmish – aql ramzi, sifatida, O‘zgurmish – vazirning qarindoshi – qanoat timsoli o‘rtasidagi munozara asosida hayotiy masalalar bir-biriga bog‘langan holda bayon etilib, kitobni yozishdan o‘z oldiga qo‘ygan maqsadga bo‘ysundiriladi.

O‘quv qayda bo‘lsa, ulug‘lik bo‘lar,
Bilim kimda bo‘lsa, buyuklik bo‘lar.
O‘quv qut beradi, bilim – sharaf-shon,
Shu ikkov tufayli ulug‘dir inson.
Yaxshi nom oladi, ko‘r, ezgu kishi,
Yomonlar nasibi – el-yurt qarg‘ishi.
Kishiga chiroydir uyat-andisha,
U asrar nojo‘ya ishdan hamisha.
Yomonlik qilganning ulushi – o‘kinch,
Yomonga yaxshi bo‘l, mayli har qachon.
Oq sut bilan kirs qaysi bir qiliq,
O‘lim tutmaguncha o‘zgarmas yo‘riq.

8. Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarida didaktik qarashlar

Asar o‘n to‘rt bobdan iborat. Dostonning dastlabki to‘rt bobi an‘anaga ko‘ra muqaddima bo‘lib, beshinchi bobdan asosiy qism boshlangan. Bu boblarda, asosan, bilimning ahamiyati, jaholatning zarari, til odobi, dunyoning foniyligi, saxovat va baxillik, kamtarlik hamda axloqlilikning eng muhim xususiyatlari tarannum etiladi.

Asarda boshqa ta‘limiy-axloqning asarlar kabi insonni barkamol etishning asosiy belgisi bu uning xushxulqligidir, deyiladi. Shuning uchun adib asarda axloqiy tarkibiy qismi sanalgan tilni tiyish, mol dunyoga muhabbat qo‘yishning oqibatlari, saxovat va baxillik, kamtarlik, jinoyat yo‘lidan saqlanish haqida, xarom va halollikning farzlari, ularni bir-biridan farqlay olish, e‘tiqod va sadoqat kabi muhim masalalar ustida fikr yuritadi.

Ulug‘likka yetsang unutma o‘zing,
Agar atlas kiysang, unutma bo‘zing.
Qora bosh yag‘isi qizil til turur,
Necha bosh edi u, yana ham eyur.
Ming yer do‘sting ersa o‘qish ko‘rmagil,
Bir yer dushman ersa, ani ozlama.
Ulug‘lar ne bersa, emasmen dema,
Ilig sur, og‘iz ur, emasang yema.
Tiling bekta tutg‘il tishing sinmasun,
Qolu chiqsa bekta tishing siyur.
Harislik ma erg‘a yovuz xislat bo‘l,
Harislik so‘ng g‘am, o‘kinch hasrat ul.

9. Kaykovusning “Qobusnoma” asarining tarbiyaviy ahamiyati

Kaykovusning o‘zi ta‘kidlaganidek, butun bir asar oxirgi bobda ta‘rif berilgan javonmardlar tarbiyasiga bag‘ishlangan. Kaykovus “... barcha fikr va tushunchalarim sening uchun kitobga yozdim va har bir ilm, har hunar va har peshakim bilur edim, hammasini qirq to‘rt bobda bayon etdim”, deyish bilan har bir yoshning aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiyasiga oid turmush tajribasi bilan bog‘langan holda kamolga yetkazish yo‘llari

va usullarini bayon etgan. Kitobda javonmardlar egallashi zarur bo'lgan quyidagi yo'nalishlarda ta'lim-tarbiya berish nazariyasi ko'zda tutilgan:

1. Bilim olish haqida.
2. Hunar va turli kasb egalari haqida.
3. Turmush va xulq-odob qoidalari haqida.
4. Jismoniy yetuklik haqida.

Chunki har bir javonmard uchun tan, jon, havas va maoni, ya'ni ham sipohiylik, ham ma'rifat, ham donishmandlikka ega bo'lish zarur bo'lib, bu xislatlar ana shu yuqoridagi to'rt yo'nalishda zikr etilgan.

Kaykovus Pifagor aytgan quyidagi o'n xislatni har bir kishi o'zida tarkib toptirishini ta'kidlaydi. Bular: o'zidan zo'r kishi bilan urishmaslik; hasadchi kishi bilan birga jamoat o'rtasida o'tirmaslik: riyokor, ikki yuzlamachi kishi bilan do'st bo'lmaslik: yolg'onchi kishi bilan muomala qilmaslik: baxil bilan suhbatda bo'lmaslik; g'ayr, dushman kishi bilan sharob ichmaslik; xotinlar bilan bir yerda o'tirmaslik; kishilar sir aytmaslik; biror kishi aybini aytsa, shu aybni yo'qotishga harakat qilish; biror kishini ortiqcha maqtash yoki ortiqcha yomonlamaslik; muhtoj bo'lgan odamni gina, qahr bilan qo'rqitmaslik; gunohkorning gunohini avf etish; kichiklarga mehribon bo'lish; bir ishni ikki kishiga buyurmaslik kabi hayotiy tavsiyalarni keltiradiki, inson o'z hayotida har bir daqiqada bunday xatti- harakatlarga duch keladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Sharq uyg'onish davri qaysi asrlarga to'g'ri keladi?
2. Abu Abdulloh Xorazmiyning qanday didaktik qarashlari bor?
3. Abu Nasr Forobiyning asarlarida aks ettirilgan pedagogik g'oyalarni tushuntiring?
4. Abu Rayhon Beruniyning asarlarida aks ettirilgan pedagogik g'oyalarni tushuntiring?
5. Abu Ali Ibn Sino asarlarining tarbiyaviy ahamiyati
6. Devonu lug'otit-turk asarining tarbiyaviy ahamiyatini tushuntiring?
7. Yusuf Xos Hojibning qaysi asari pandnoma asar sifatida ulug'lanadi?
8. "Hibat-ul-haqoyiq" asarining tarbiyaviy ahamiyati nimada?
9. Kaykovusning mashhur "Qobusnoma" asarining tarbiyaviy ahamiyatini tushuntiring?

4-MAVZU: XIV ASRNING IKKINCHI YARMI VA XVI ASRDA MOVARAUNNAHRDA TARBIYA, MAKTAB VA PEDAGOGIK FIKRLAR RIVOJI

Reja:

- 1. Ijtimoiy hayotning ta'lim-tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivojiga ta'siri.**
- 2. So'fiylik ta'limotining ma'naviy hayotga ta'siri.**
- 3. Movaraunnahrda Amir Temur tomonidan markazlashgan davlat barpo etilishi, uning fan, madaniyat va ma'rifat rivojiga qo'shgan hissasi.**
- 4. Mirzo Ulug'bekning pedagogik g'oyalari va ma'rifatparvarlik xizmatlari. Ulug'bek davrida maktab islohoti.**
- 5. Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari.**
- 6. Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari. Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi. Navoiyning o'qituvchi (mudarris) to'g'risidagi fikrlari.**
- 7. Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari. "Axloqi Jaloliy" asarining pedagogik fikrlar rivojidadagi o'rni**

Tayanch so'zlar: pedagogik fikrlar, maktab, sofiylik, axloq, komil inson, tafakkur, qadriyat, insonparvarlik, baxt-saodat, oliyjanoblik.

1. Ijtimoiy hayotning ta'lim-tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivojiga ta'siri

Mo'g'ullar istilosi oqibatida Movarounnahr va Xorazmning kechagina yashnab turgan obod dehqonchilik viloyatlari halokatga uchradi. Gavjum va ko'rkam shaharlar, ayniqsa Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Banokat, Xo'jand va boshqalar xarobazorga aylantirildi⁷⁷.

O'zining hosildorligi bilan dong chiqargan vohalar suvsizlikdan qurib qoldi. Asrlar davomida Xitoy va Hindistondan Ulug' Turkiston orqali Kichik Osiyo va Yevropa tomon kesib o'tgan mashhur "Ipak yo'li" mo'g'ullar bosqini davrida butunlay barham topdi. Bu davrda ilm va ma'rifatga yetkazilgan jarohat ham oz bo'lmadi.

⁷⁷ Ўрта Осиёда педагогик фикр таракқиётидан лавҳалар. – Т.: Фан., 1996, 218 б.

XIV asrning birinchi yarmida Chig'atoy ulusida mo'g'ullarning o'troqlikka o'tish jarayoni kuchayib, ularning ijtimoiy hayotida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'la boshlaydi. Movarounnahrdek madaniy o'lka bilan mustahkam aloqa o'rnatishga va o'troq hayot kechirishga intilgan Chig'atoy xonlaridan biri Kebek (1318–1326) edi.

O'troq hayotga ko'chgan Kebek va uning noiblarining bu harakatiga garchi Movarounnahrning o'troq aholisi xayrixohlik bilan qarasa-da, ammo mo'g'ul ko'chmanchi ma'murlarning kattagina qismi unga norozilik bildiradi va qarshilik qiladi. Shunday bo'lsa-da, viloyatlarga kelib o'rnatilib olgan mo'g'ullar asta-sekin o'troq hayotga ko'chib, dehqonchilik bilan shug'ullana boshlaydilar. Bu esa, o'z navbatida, mo'g'ullarni borgan sari mahalliy, ayniqsa, turkiy xalqlarning madaniyati, urf-odatlarini, tilini qabul qilishga va ularga singib, turklashish jarayonini kuchayishiga olib keladi. Ular islom dinini qabul qila boshlaydilar.

Movarounnahr mo'g'ullarining o'troqlashuvi yerli tojik va turkiy aholining hayotiga ta'sirsiz qolmadi. Mo'g'ul harbiy doiralarining o'troqlikka o'tib, unumdor yerlarni egallay boshlashi mahalliy aholining xo'jaligiga zarba beradi. Uning ayrim qismlari o'z joylaridan siqib chiqariladi.

Movarounnahr mo'g'ul urug'lari va qabilalarining ijtimoiy hayotida yuz bergan katta o'zgarish, ularning mahalliy ijtimoiy tuzumini qabul qilishlari, xo'jalik va madaniy hayotdagi o'zgarishlar mo'g'ullarning etnik xususiyatlarini ham o'zgartirib yuboradi. Mamlakat aholisining ijtimoiy hayotida sodir bo'lgan jiddiy o'zgarishlar, shubhasiz uning iqtisodiy jihatdan jonlanishiga turtki ham bo'ldi.

XIII asrning ikkinchi yarmi va XIV asr boshlarida shahar va qishloqlarda xo'jalik hayotining jonlanishi bilan shubhasiz mo'g'ullar istilosi va bosqini davrida kuchli zarbaga uchrab inqirozga yuz tutgan fan, adabiyot, ma'rifat va madaniyatning ayrim tarmoqlari ham tiklana boshlaydi.

Garchi yozma manbalarda bizgacha aniq ma'lumotlar yetarli darajada yetib kelmagan bo'lsa-da, har qalay bu davrda ilm va ma'rifat ham ayrim yirik hunarmandchilik va savdo-sotiq markazlarida jonlanadi. Buxoroda bino qilingan "Mas'udiya" va "Xoniya" kabi madrasalarning har birida mingtagacha tolibi ilm ahli tahsil ko'radi.

2. So‘fiylik ta’limotining ma’naviy hayotga ta’siri

Tasavvuf ta’limoti VIII asr oxiri va IX asr boshlarida paydo bo‘lib, butun musulmon mamlakatlarida, jumladan, Movarounnahrda ham keng tarqalgan. Tasavvuf butun Sharq ma’naviy hayotida inson kamoloti haqidagi g‘oyalarning shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.

So‘fiylik ta’limotida komil inson – bu dono, oqil, pok niyatli odamdir⁷⁸. Ular ilohiy poklik, nafosat, e’tiqod va tafakkur insoniyatni balo-qazolardan asraydi, ularni avaylab-asraydi, deb bilganlar. So‘fiylar ana shu yo‘l, – mana shu haqiqat uchun intilganlar. Aslida esa, komil inson – bu ularning ideali, orzusi bo‘lgan. Ular ana shu komil inson, ma’rifatli inson ideali orqali johiliyat va nodonlikka, hirs va ta’maga qarshi bel bog‘laganlar.

Taniqli olim N.Komilov ta’rifi bilan aytganda: “Komil inson — bir ideal, barcha dunyoviy va ilohiy bilimlarni egallagan, ruhi mutlaq ruhga tutash, fayzu karomatdan serob, siyrat-u, suvrati saranjom, qalbi ezgu tuyg‘ularga limmo-lim pokiza zot”.

Sharq falsafiy tafakkuri tarixida komil insonga bag‘ishlangan qator kitoblar yaratilgan. N.Komilov Sayyid Abdulqodir Geloniy (Jeloniy) va Aziziddin Nasafiy (XII asr), Shayxi Kabir Muhyiddin ibn al Arabiy (1165 – 1240 yy.), Abdulkarim Jili (1417-yilda vafot etgan) kabi allomalar tomonidan bu tushuncha muomalaga kiritilgani, Shayx Aziziddin Nasafiy esa komil inson nazariyotchisi sifatida tarixda qolgani haqida muhim ma’lumotlar beradi.

So‘fiylar inson ma’naviy-ruhiy komillikka erishish yo‘llarida to‘rt bosqichni o‘tishi kerak, deydi.

Birinchi bosqich – **shariat**. Diniy marosimlar va shariat aqidalarini, taqvolarini aynan, izchil bajarish, chunki shariat qonun bo‘lib, bu qonun vujudni va qalbni tarbiyalaydi.

Ikkinchi bosqich – **tariqat**: nafsni tiyish, xushnudlik, xudoni o‘ylash, xilvat, ma’naviy muhabbatni chuqurlashtirib, xudo to‘g‘risida o‘ylash, ya’ni tariqat – fano, o‘zdan kechish, ko‘ngilni poklab, ruhni nurlantiruvchi yo‘l, faoliyat shakli.

Uchinchi bosqich – **ma’rifat**: hamma narsaning, butun borliqning asosi – xudo ekanini, o‘zining mohiyati xudo mohiyati bilan birgaligini

⁷⁸ Hoshimov.K, Nishonova.S. Pedagogika tarixi II qism, Darslik– Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005, 39-b.

bilish va anglash. Bunda odam uchun barcha kibr-u havo, manmanlik, shon-shuhrat bema'ni bo'lib ko'rinadi, shunda u orif, ya'ni bilimli, xudoni tanigan bo'ladi.

To'rtinchi bosqich – **haqiqat**. Bunda so'fiy xudoning dargohiga erishadi, vasliga vosil bo'ladi, u bilan birlashadi, shu orqali inson foniy, ya'ni “analhaq” bo'la oladi.

3. Movarounnahrda Amir Temur tomonidan markazlagan davlat barpo etilishi va uning fan, madaniyat hamda ma'rifat rivojiga qo'shgan hissasi

Amir Temurning Movarounnahrni birlashtirish yo'lidagi dastlabki harakati XIV asrning 60-yillari boshlaridan boshlangan. Buning sababi XIV asrning 50-yillari oxirida Movarounnahrda amirlarning o'zaro kurashi kuchayib, Amir Qazog'on o'ldiriladi. Mamlakatda siyosiy parokandalik avjiga chiqib, har jihatdan og'ir tanglik sodir bo'ladi. Bu davrda Chig'atoy ulusining sharqiy qismi – Yettisuv va Sharqiy Turkistonda hukmronlik qilayotgan mo'g'ul xonlari Movarounnahrda og'ir siyosiy vaziyatdan foydalanib, bu o'lkada o'z hokimiyatini o'rnatishga harakat qiladilar.

O'zining ko'p yillik harbiy yurishlari bilan Sharqning juda ko'p obod viloyatlarini va shaharlarini zabt etgan Amir Temur o'z davlatining shon-shuhrati uchun uning markaziy qismi bo'lgan Movarounnahrning, ayniqsa, poytaxti Samarqandning obodonligiga alohida ahamiyat beradi. U zabt etilgan mamlakatlardan faqat moddiy boyliklarnigina emas, balki juda ko'p hunarmandlar, san'at ahllari va olimlarini Movarounnahrda olib keladi va mamlakatni obod etishda ularning mehnatidan foydalanadi.

Temur hukmronligining ilk davrida Kesh shahrini poytaxtga aylantirish niyatida bo'lib, uning obodonligiga katta ahamiyat berdi. Unda dunyoga dong'i ketgan mashhur Oqsaroy qad ko'tardi. Eroniy me'morlarning mahorati bilan bino qilingan bu muhtasham saroyning peshtoqi, toq-u ravoqlari va devorlari zangori hamda oltin rangdagi arabiy naqshli koshinlar, guldor o'ymakor parchinlar bilan ziynatlandi. Sohibqiron Keshga alohida e'tibor berib, uni O'rta Osiyoning ma'naviy markaziga aylantirishga harakat qildi. Shu boisdan, bu shahar “Qubbatul Ilm val adab” unvoniga ega bo'ldi.

Samarqand saltanat poytaxti qilib olingach, u alohida imtiyozga ega bo'lgan shaharga aylandi. Samarqandda Isfixon, Sheroz, Xalab, Xorazm, Buxoro, Qarshi va Kesh shaharlarining me'mor-u binokorlari qo'li bilan saroylar, masjidlar, madrasalar, maqbaralar quriladi. Shahar tashqarisida esa bog'-rog'lar barpo etiladi. 1403–1404-yillarda Samarqandda bo'lgan Ispaniya elchisi Klavixo Amir Temurning olib borayotgan binokorlik ishlaridan hayratda qolgan edi. Xuddi shu davrda Shohi Zinda me'moriy yodgorliklari guruhining Shodimulk og'a, Amir Husayn, Shirinbeka og'a kabi qator ajoyib maqbaralari, hozirgi vaqtda Bibixonim nomi bilan mashhur bo'lgan Jome' Masjid, Amir Temur maqbarasi va boshqalar bino qilinadi.

Amir Temur hayotlik davridayoq uning harbiy san'ati va davlat boshqarish uslubiga bag'ishlangan maxsus asar yaratilib, u "Temur tuzuklari" nomi ostida shuhrat topadi. Bu asar shaxsan Amir Temurning og'zidan yozib olingan deb hisoblanadi. Unda davlatni boshqarishda kimlarga tayanish, toj-u taxt egalarining tutumi (yo'nalishi) va vazifalari, (vazir va qo'shin boshliqlarini saylash, sipohlarning maoshi) mamlakatni idora etish tartibi, davlat arboblari va qo'shin boshliqlarining burchi va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toj-u taxt oldida ko'rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va boshqalar xususida bayon etiladi.

Amir Temur umr bo'yi quyidagi o'n ikki tamoyilga amal qilgan:

- Har yerda va har vaqtda islom dinini qo'llab-quvvatlagan.
- Davlat ishlarini kengash asosida boshqargan.
- Saltanat ishlarini murosayu madora orqali yurgizgan.
- Davlat ishlarini qonun-qoida va tuzuklarga asoslanib boshqargan.
- Amirlar va sipohiylarga hurmat ko'rgazgan.
- Adolat va insofga tayangan.
- Fuqarolarga izzat-hurmat ko'rgazgan.
- Azmu jazm bilan ish tutgan.
- Raiyat ahvolidan doimiy ogoh bo'lgan.
- Turku tojik, arabu ajamning turli toifalariga hurmat ko'rsatgan.
- Do'stlarni unutmagan va ularga yordam bergan.
- Har joyda sipohiylarni hurmat qilgan.

“Temur tuzuklari”dagi o‘gitlarning mohiyati va vazifasiga ko‘ra turlari

“Temur tuzuklari”dagi o‘gitlarning mohiyati va vazifasiga ko‘ra quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:	“Temur tuzuklari”dagi o‘gitlarning axloq va odobga doir turlari:
1. Din va shariatga doir. 2. Davlat va uni idora etishga doir. 3. Kengash o‘tkazishga oid. 4. Podsho va vazirlarga doir.	1. Adolat va adolatsizlik. 2. So‘z va ishonch birligi. 3. Do‘st va dushmanlik. 4. Botirlik va qo‘rqoqlik. 5. So‘z va shirinsuxanlik.

“Temur tuzuklari”dagi hikmatlardan namunalar:

1. Adovat emas, adolat yengadi.
2. So‘zlaguvchi gar nodon erur, tinglaguvchi dono o‘lsin.
3. Ota bo‘lmagan, ota qadrini bilmas.
4. Do‘shmandan qo‘rqma, munofiqdan qo‘rq.
5. Ishon. Ammo shubha qil.
6. Kuch – adolatdadir.
7. Do‘stlik sinovda chiniqadi.
8. Filning dumi bo‘lguncha, chumolining boshi bo‘l.
9. Toy mingan – ot ham minadi.
10. Botir jangda bilinar, dono – mashvaratda.
11. Birliksiz kuch bo‘lmas.

4. Mirzo Ulug‘bekning pedagogik g‘oyalari va ma’rifatparvarlik xizmatlari

Movarounnahr va Xurosonning boy va serqirra madaniyati va islom dunyosining ma’naviy an’alariga suyanan hamda o‘z davrining madaniy tajribalaridan to‘la foydalanib, uni o‘zlashtirgan. Ulug‘bek mamlakatning ravnaqi, ayniqsa, uning ma’naviy kamolotida ilm-fanning va san’atning naqadar muhimligini yaxshi tushunardi. Ulug‘bek mamlakatning siyosiy va iqtisodiy hayotini boshqarish bilan bir qatorda, ilmiy ishlar bilan shug‘ullanadi, olimlarning munozaralarida faol qatnashadi. Manbalardan keltirilgan ma’lumotlarga qaraganda, Ulug‘bek o‘tmishdoshlari Ahmad Farg‘oniy, Abu Nasr Forobiy, Muso Xorazmiy, Abu

Rayhon Beruniy va Ibn Sino asarlarini batafsil o'rganadi, Bu buyuk mutafakkirlarning asarlari orqali u qadimgi yunon olimlari Aflotun, Arastu, Gipparx, Ptolomeylarning mumtoz asarlari bilan ham tanishadi⁷⁹.

Samarqandda o'z atrofida to'plangan olimlarning bevosita ishtiroki va yordamida Ulug'bek 1424–1428-yillarda shahar yaqinida Obirahmat anhuri bo'yida rasadxona qurdiradi. Doira shaklida bino qilingan bu ulkan imoratning aylanasi 47 metr, balandligi 31 metr edi. Boburning yozishicha, u uch qavatli bo'lgan. Binoning sirti koshin va sirli parchinlar bilan qoplangan. Binoning ichki sahni sudsi faxriy (sestant) va koridorlar bilan to'rt qismlarga ajratilgan. Rasadxona ichki devorlarida koinot-u Yer sharining umumiy manzarasi tasvirlangan bo'lib, shu tufayli bu mavzu aholi o'rtasida «Haqshi jahon» degan nom bilan shuhrat topadi⁸⁰.

Samarqandda Ulug'bek rahbarligida barpo etilgan bu ilmiy dargoh matematika, ayniqsa astronomiya sohasida ilmiy dunyoda olamshumul ahamiyat kasb etgan natijalarga erishadi. Rasadxonada olib borilgan kuzatish va tadqiqotlar tufayli 1018 sobita (qo'zg'almas) yulduzlarning o'rni va holati aniqlanib, ularning astronomik jadvali tuziladi. O'rta Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari bo'ylab joylashgan 683 geografik punktlarning Samarqand kengligiga nisbatan koordinatalari belgilab chiqildi. Rasadxonada olib borilgan tadqiqotlarning natijalari asosida matematika va astronomiyaga oid qator nodir asarlar yaratildi.

XV asr aniq fanlarning, xususan astronomiyaning ravnaqi va Samarqand astronomlari qozongan olamshumul muvaffaqiyatlarida, ayniqsa Ulug'bekning rol va hissasi buyukdir. Ilm-fanga bo'lgan cheksiz muhabbat, zo'r qobiliyat va mehnatsevarligi tufayligina u Samarqand astronomiya maktabining asoschisi va rahbari sifatida ulkan muvaffaqiyatlarga erishdi. O'z ustida muntazam ishlash va bilimlarini tinmay chuqurlashtirish natijasida Ulug'bek o'zining ko'pgina zamondoshlaridan ham o'zib ketdi.

Samarqand rasadxonasida olib borilgan ko'p yillik tadqiqotlarning samarasi, Sharq klassik astronomiyasining nazariy va amaliy masalalarini o'zida mujassamlashtirgan va uni yangi dalil-isbotlar bilan boyitgan shoh asar Ulug'bekning “Ziji jadidi Ko'ragoniy” (Ko'ragoniyning yangi astronomik jadvali) nomli kitobidir⁸¹. Bu asar 1437-yilda yozib

⁷⁹ Hoshimov.K, Nishonova.S. Pedagogika tarixi II qism, Darslik– Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005, 39-b.

⁸⁰ Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. Т.: Фан., 1996, 218 б.

⁸¹ Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. Т.: Фан., 1996, 218 б.

tugallangan bo'lsa ham, unga muallif umrining oxiriga qadar bajarilgan ilmiy-tadqiqot natijalari asosida kuzatishlar va qo'shimchalar kiritib boradi. "Ziji jadidi Ko'ragoniy" asosan ikki qismdan: keng muqaddima va 1018 sobita yulduzlarning o'rni va holati aniqlab berilgan jadvallardan iborat. Shuni qayd qilish joizki, Ulug'bekning astronomik jadvali o'sha zamondagi shunga o'xshash jadvallar orasida yuksak darajada aniqligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, Ulug'bekning yil hisobini hozirgi hisob-kitoblarga solishtirgudek bo'lsak, u bor-yo'g'i bir daqiqa-u ikki soniyaga farq qiladi. Bular XV asr uchun g'oyat yuksak aniqlik bo'lib, hozirgi zamon o'lchovlariga juda yaqindir. "Ziji jadidi Ko'ragoniy" dan tashqari Ulug'bek "Tarixi arba' ulus" (To'rt ulus tari-xi) nomli tarixiy asar hamda musiqa ilmiga bag'ishlangan beshta risola yozadi.

Ulug'bek davrida maktab islohoti. Ulug'bek Movarounnahr shaharlarini, xususan Samarqand va Buxoroni ilm-u ma'rifat dargohiga aylantirishga intiladi. Uning farmoni bilan 1417-yilda Buxoroda, 1417–1420-yillarda Samarqandda va 1433-yilda G'ijduvonda madrasalar qad ko'taradi. Hatto Buxoro madrasasining darvozasiga "Bilim olish har bir musulmon ayol va erkakning burchidir" degan kalima o'yib yozib qo'yiladi. Movarounnahrning bu uchta qadimiy shaharlarida barpo etilgan ilmgohlar, xususan Samarqand madrasasi zamonasining dorilfununi edi. Ushbu madrasalarda ilohiyat ilmlari: Qur'on, hadis, tafsir, fiqh (din va shariat qonun va qoidalari) bilan bir qatorda riyoziyot, (matematika), handasa (geometriya), ilmi hay'at (astronomiya), tibbiyot (meditsina), tarix, jo'g'rofiya, ilm-u aruz (poetika), arabtili va uning morfologiyasi (kofiya) kabi dunyoviy ilmlar ham o'qitilardi. Ulug'bekning Samarqanddagi madrasasi ikki qavatli, ellik hujrali bo'lgan. Har bir hujra uch xonaga: qaznoq (omborxona), yotoqxona va darsxonalarga bo'lingan. Tarixiy manbalarda saqlangan ma'lumotlarga qaraganda, madrasada yuzdan ortiq talaba istiqomat qilgan va ta'lim olgan. Madrasada o'sha zamonning iqtidorli olimlaridan mavlono Shamsiddin Muhammad Havofiy yetakchi mudarris bo'lgan. O'rta asrlarning mashhur olimlari Qozizoda Rumi, G'iyosiddin Jamshid Koshoniy, Mirzo Ulug'bek va uning shogirdi Alouddin Ali Qushchilar turli fanlardan dars berganlar. XVI asrning mashhur adibi Zayniddin Vosifiyning yozishicha, 1420-yilda madrasa ochilgan kuni birinchi darsni Shamsiddin Muhammad Havofiy o'qigan ekan. Darsda tolibi ilmlardan to'qson nafari qatnashgan, lekin darsning ma'nosiga Ulug'bek Mirzo bilan Qozizoda Rumiyan boshqa

hech kim tushunmagan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, madrasada ilmi hay'at (astronomiya)dan darsni Qozizoda Rumiylar bergan. Hatto fors-tojik adabiyotining klassiklaridan biri Abdurahmon Jomiy yoshlik chog'ida Samarqandga kelib, Qozizoda Rumiylardan bir necha marta astronomiya fanidan saboq olgan. Madrasada kamida 15–16 yil tahsil ko'rib, uning dasturi bo'yicha fanlarni to'la o'zlashtirgan va imtihonli saboqlarda o'z bilimni namoyish qila olgan tolibi ilmlarga “sanad” – shahodatnoma yozib berilgan. Mana shunday shahodatnomalardan biri Ulug'bekning Samarqanddagi madrasasida qariyb o'n olti yil tahsil ko'rgan balxlik Shamsiddin Muhammad nomiga hijriy 838 (1435)-yil rajab oyining o'rtalarida Qozizoda Rumiylar imzosi bilan yozib berilgan edi.

Alloma o'z davlatida ta'lim sohasida jiddiy islohotlarni tashkil etdi. U madrasalarni davlat ta'minotiga o'tkazdi, mudarris (o'qituvchi)larga oylik ish haqi belgilagan, shogird (talaba)larga stipendiya ajratgan.

Muhammad Tarag'ay Ulug'bek madrasa o'quv rejasiga quyidagi fanlar: arab tili, adabiyot, Qur'on, Hadis, ritorika, mantiq, falsafa, fikh (qonunchilik), metafizika, matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya, tarix kabi fanlarni kiritadi.

Mutafakkir tomonidan barpo etilgan hamda o'zi bevosita ta'lim bergan madrasalarda o'qish quyidagi bosqichlardan iborat bo'lgan:

1. “Anda” (kichik) – o'qish muddati 2 yil.
2. “Aust” (o'rta) – o'qish muddati 3 yil.
3. “A'lo” (oliy) – o'qish muddati 3 yil.

Bunday yondashuvda, bugungi kun nuqtai nazaridan aytganda, bakalavriyat va magistratura ko'zga tashlanadi. Ayni vaqtda ular o'rta asr Yevropa universitetlari uchun ham xos bo'lgan.

5. Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari

Bobur 1526-yilning 21-aprelida Dehli hukmdori Ibrohim Lo'diy qo'shinlarini tor-mor keltirdi. Bu g'alaba natijasida Bobur Shimoliy Hindistonni egalladi. 1526-yilning 27-aprelda Dehli shahrida Bobur podshoh nomiga xutba o'qildi. Shu tariqa, yangi saltanat Boburiylar saltanatiga asos solinadi.

Bobur podshoh Hindistonda bir-biri bilan dushmanlik kayfiyatida bo'lgan mayda mustaqil rojalarni (hukmdorlarni) ham qilich, ham siyosat yo'li bilan birlashtiradi va 1530-yilgacha markazlashgan yirik saltanatini

barpo etadi. Bu saltanat 332-yil (1526–1858-yillar), ya'ni Hindistonni Buyuk Britaniya to'liq bosib olgunga qadar hukm surdi.

Bobur hayotiy esdaliklar yozish maktabini «Boburnoma» asari orqali boshlab berdi. U «Muxtasar», «Mubayyin», «Volidiya», «Xatti Boburiy» kabi asarlarida ta'lim-tarbiya masalalariga alohida e'tibor qaratgan.

Uning ijodiga mansub bo'lgan «Xatti Boburiy» uzoq yillar davomida maktablarda, madrasalarda savod o'rgatish kitobi sifatida foydalanilgan.

Bobur nafaqat buyuk davlat arbobi, mohir sarkarda, shoir, bastakor, ayni paytda mashhur tarixchi olim hamdir. Bu borada uning nomini abadiylikka muhrlagan asar – “Boburnoma”dir⁸².

Bu asar – Movarounnahr, Afg'oniston, Hindiston va Eron xalqlari tarixi, geografiyasi haqida juda qimmatli ma'lumotlar beradi.

Bu xotira asarlar sirasiga kiradi. Asar 1493–1529-yillar oralig'ida bo'lib o'tgan tarixiy voqealar, asarda tilga olingan joylar tabiati haqida yilma-yil hikoya qiladi.

“Boburnoma” asarida har bir territoriya ma'lum bir tartibda tavsiflangan: avvalo joyning geografik o'rni, so'ngra qaysi iqlimga mansubligi va qishloq xo'jaligi, shifobaxsh joylari, o'simliklari, qazilmalari, hayvonoti va aholisi, uning urf-odatlariga haqida ma'lumot berilgan⁸³.

6. Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari

Alisher Navoiyning hayoti, ijodi va qarashlari o'zining g'oyaviy-nazariy jihatlariga bilan O'rta va Yaqin Sharqdagi ijtimoiy-siyosiy va falsafiy fikrlar bilan chambarchas bog'liq. U o'z ijodi va faoliyatida o'rta asrlar falsafiy she'riyatining mashhur vakillari Yusuf Xos Hojib (X asr), Ahmad Yugnakiy (XII asr), Firdavsiy (XII asr), Ahmad Yassaviy (XIII asr), Sa'diy Sheroziy (XIII asr), Nizomiy Ganjaviy (XIII asr), Hofiz Sheroziy (XIV asr), Abdurahmon Jomiy⁸⁴ (XV asr) kabi buyuk ustozlari va salafining an'alarini davom ettirdi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, shoirning insonparvar g'oyalari O'rta Osiyo xalqlari an'analari va ijtimoiy-madaniy qadriyatlarini, yozma adabiyot va ijtimoiy-falsafiy fikrlarning boy ma'naviy merosi asosida vujudga kelgan edi. Insonni

⁸² Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётдан лавҳалар. Т.: Фан., 1996, 218 б.

⁸³ Hoshimov.K, Nishonova.S. Pedagogika tarixi II qism, Darslik– Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005, 39-b.

⁸⁴ Abdurahmon Jomiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Adabiyot va san'at. 1971.

sevish, unga oliy qadriyat sifatida qarash, uning baxt-saodati haqida orzu qilish, odamlar hayotini yanada forovonlashtirish yo‘llarini izlash bu mutafakkir bobomizning insonparvarlik qarashlarida eng yorqin sahifalarni tashkil etadi.

7-jadval

Alisher Navoiy asarlari

Turkiy tildagi asarlari	Forsiy tildagi asarlari
“Xamsa”, “Xazoyin ul-maoniy”, “Mahbub ul-qulub”, “Lison ut-tayr”, “Badoyi ul-bidoe”, “Muhokamatul lug‘atayn”, “Nazmul-javoxir”	“Devoni foniy”, “Xasbi xol”, “Tuhfat ul-afkor”

Shu tariqa, XV asrda Markaziy Osiyo sharoitida ulug‘ mutafakkir allomalarning ijtimoiy-siyosiy va insonparvarlik g‘oyalarini davom ettiruvchi va targ‘ib etuvchilaridan biri – buyuk Alisher Navoiy bo‘ldi.

Pedagog olim S.Nishonova ta’kidlaganidek, “Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodining, uning amaliy faoliyatining markaziy, yo‘nalish nuqtasi ham hamma narsadan oldin – insondir. Ana shu inson Navoiy talqinida ijodkor, qobiliyatli, dono, bilimli, sabru qanoatli, sahiy, himmatli, rostgo‘y, adolatli, insonparvar, do‘stga sodiq, va‘dasiga vafodor, kamtar shaxs. Ana shu xislatlarning har birining mohiyati Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror”⁸⁵, “Mahbub ul-qulub”, “Nazmul javohir”⁸⁶ va boshqa asarlarida ham yoritib berilgan”.

Navoiy o‘zining ustozlari, shoir Jomiyning pir tutib, uning izdoshi sifatida tasavvufning Naqshbandiya tariqatining yetuk namoyondalaridan biriga aylandi. Shu sababli, uning ko‘plab asarlarida oliyjanob inson timsoli islom tasavvufi nuqtai nazaridan talqin etiladi. Masalan, “Mahbub ul-qulub”⁸⁷ (“Ko‘ngillarning sevgani”) deb nomlangan pand-nasihatlariga boy asarining boblari tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, sabr, tavoze, rizo, ishq nomlari bilan atalgan. Ko‘pchilik musulmon mualliflarining asarlarida, shuningdek, Alisher Navoiyning axloqiy ta’limotida ham yuqoridagi kabi insonparvarlik fazilatlarini qatori adolat tushunchasi asosiy o‘rinni egallaydi. Navoiy adolatni eng yuksak axloqiy fazilat deb

⁸⁵ Alisher Navoiy. Hayrat-ul-abror. T.: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1989. 156-b.

⁸⁶ Alisher Navoiy. Nazmul-javohir. Asarlar, 15 tomlik, T.: 1968, 15-tom. – 45-b.

⁸⁷ Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. T.: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1983, 98-b.

baholaydi, insonlarning o‘zaro munosabatlarida ham, davlat va jamiyatni boshqarishda ham adolatlilik asosida ish ko‘rish zarurligini ta’kidlaydi.

Navoiy ijodining asosini inson va uning ma’naviy dunyosi, muhabbat va go‘zallik tushunchalari haqidagi chuqur uy-xayollar, hayot mazmuni haqidagi fikrlar tashkil etadi. Shoir nazarida muhabbat – bu insonni yomonliklardan va ehtiyojga berilishdan forig‘ etuvchi ulug‘vor axloqiy kuch. U o‘zida oliyjanoblik va mardonavor ruhni, vafodorlik-ni, insondagi barcha imkoniyatlar va ma’naviy kuchlarning faol namoyon bo‘lishi yo‘llarini aks ettiradi. Inson ruhining go‘zallikka intilishi va bu go‘zallik uchun axloqiy jasorat ko‘rsatishga tayyorlik Navoiyda shoirning ijodiy tasavvurida yaratilgan yuksak ulug‘vorlik ko‘rinishida tasvirlanadi.

Alisher Navoiyning yozishicha, faqat inson Allohning ilmu hikmatiga oshno qilingan (“Qilding ani orifi ul ma’rifat”), faqat odamga ma’rifat ganji ishonib topshirilgan. Navoiy Qur’on oyatlariga ishora etib, inson ulug‘ligini bunday ta’rif etadi:

“Karramno” – keldi manoqib anga

“Ahsani taqvim” – munosib anga.

Alisher Navoiy insonga birinchi navbatda, hayotdagi kirdikoriga qarab baho bergan. Inson jamiyatga naf keltirishi, foydali ishlari bilan qadrlil. Boshqalarga ziyon yetkazadigan, jamiyat tengligi va osoyishtaligini buzadigan, siyrati suratiga to‘g‘ri kelmaydigan kimsalar chin inson emas. U jamiyatning har bir a‘zosidan – shohmi, gadomi – inson nomiga munosib bo‘lishlikni talab etadi. Navoiyning fikricha, yaxshilikning, odamiylikning mezoni – bu xalq g‘am tashvishi bilan yashashdir:

Odamiy ersang, demagil odamiy

Oniki, yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.

Navoiy himmati baland, hojatbaror, adolatpanoh insonlarni sharaflaydi. Ma’lumki, inson allaqanday mavhum tushuncha emas. Inson o‘z kasbu kori, jamiyatda egallagan mavqeyi bilan aniq shaxsdir.

Adabiyotshunos olim R.Barakayev⁸⁸ning fikricha, Alisher Navoiy ijodida yosh avlod ma’naviy kamoloti va ma’rifat masalalariga bag‘ishlangan asarlar katta o‘rin tutishi ma’lum haqiqatdir. “Badoye’ ul-bidoya” devoni debochasidagi “Devone topilg‘aykim, anda ma’rifatomuz bir g‘azal topilmag‘ay. Va g‘azale bo‘lg‘aykim, anda mav’izatangiz bir

⁸⁸ Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. //Ped. fanlari dokt. ilmiy dar. uchun diss. – T.: 2007. 305 b.

bayt bo‘lmasay. Mundoq devon bitilsa, hud asru behuda zahmat va zo‘e mashaqqat tortilg‘on bo‘lg‘ay”, – degan e‘tirof ham ulug‘ shoirning tarbiya masalalariga katta ahamiyat berganini tasdiqlaydi.

Navoiyning insonparvarlik qarashlarida inson shaxsi qadriyat sifatida qaraladi va shu tariqa insonning sharaflari zot ekanligi haqida qadriyatlar va tushunchalar tizimi namoyon bo‘ladi. Salaflari singari shoir ham insonning qadr-qimmatini uning axloqiy sifatleri – qalban pokligi, oliyhimmatliligi va do‘stlikka sadoqati, dunyoni yaxshi tomonga o‘zgartirishga intilishi va shu kabi sa‘y-harakatlarida ko‘radi. Inson qadr-qimmatini yuqori nasl-nasab yoki tabaqaga mansubligida, boyligiga, ijtimoiy kelib chiqishiga qarab emas, odamlar va jamiyat ravnaqi uchun sarf etayotgan xatti-harakatlari, amaliy faoliyati bilan o‘lchanadi. “Sab‘ai sayyor” asarida Navoiy yozadi: “Yuqori martaba va unvon kishilarga obro‘ keltirmaydi, xushaxloqlilik va or-nomus ularning oliyjanoblighi va obro‘ sini belgilab beradi. Qachonki yomg‘ir(axloqiylik)ning manbayi or-nomusdan shakllangan bo‘lsa, mazkur yomg‘ir tomchisi suvsiz adir uchun obi-hayot beradi. Axloqsiz kishilar hurmatga sazovor bo‘la olishmaydi, ular razil va osmon gumbazining ostidadirlar”.

Insonning axloqiy tarbiyasida Navoiy aql (tafakkur)ga asosiy e‘tiborni qaratadi. Alisher Navoiyning inson haqidagi konsepsiyasi uning olam haqidagi ta‘limoti bilan bevosita bog‘liq. Ma‘lumki, bizni o‘rab turgan hayot ilohiylikni o‘zida namoyon etadi, inson esa unda ilohiy borliqning sohibi sifatida gavgdalanadi. Inson va Alloh haqidagi bunday tasavvurlarda mutafakkir-shoir o‘zining insonparvarlik tamoyillarini asoslaydi, insonni ulug‘laydi, uning shaxsi hurmatga loyiq ekanligini isbotlaydi, axloqiylik va ma‘naviy yetuklik ruhidaqi diniy ko‘rsatmalarni sharhlaydi, shaxs e‘tiqodi g‘oyasini ilgari suradi.

Alisher Navoiy “qanoat” to‘g‘risida Qanoat buloqdur – suvi olgan bilan qurimaydi; xazinadir – naqdisi sochgan bilan kamaymaydi, ekinzordir – urug‘i izzat va shavkat mevasi beradi; daraxtdir – shoxi tortinchoqlik va hurmat mevasi yetkazadi⁸⁹.

Kimki, qanoatga odatlansa, shoh va gadoy bordi-keldisidan ozod bo‘ladi... Qanoat qo‘rg‘ondir, u yerga kirsang nafs yomonligidan qutularsan, tog‘likdir – u yerga chiqsang dushman va do‘stga qaramlikdan xalos bo‘larsan; tubanlashishdir – natijasi yuksaklik; zoriqishlikdir – foydasi ehtiyotsizlik urug‘ining mevasi farovonlik...

⁸⁹ Alisher Navoiy. Nazmul-javohir. Asarlar, 15 tomlik, T.: 1968, 15-tom. – 45-b.

Alisher Navoiy “sabr” to‘g‘risida

Sabr achchiqdir – ammo foyda beruvchi, qattiqdir – ammo zararni daf etuvchi... Sabr shodliklar kalitidir va bandlar ochqichidir.

U o‘rtoqdir – suhbat zerikarli, ammo maqsadga olib boruvchi; ulfatdir – umidi uzun, ammo oxiri istakka eltuvchi.

Ulovdir – yurishi taxir, ammo manzilga eltuvchi; tuyadir – qadami og‘ir, lekin bekatga tushirguvchi.

Achchiq so‘zli nasixatchiday tabiat undan olinadi, lekin zaminda maqsad hosil bo‘ladi. Badxo‘r dori beruvchi tabibday kasal undan qiynaladi, ammo so‘ngida sog‘lik yuz beradi.

Alisher Navoiy “muruvvat va saxovat ” to‘g‘risida

Saxovat insoniyat bog‘ining borvar shajaridur (boqiy ildizidir), balki ul shajarning mufid samaridur (hosilasidur). Odamiylik kishvarining bahri mavjvari (odamiylik dengizining mavjlari), balki ul mavj bahrining samin gavhari... Ma‘dumlikda (insoniy fazilat sifatida) muruvvat karamning urug‘ qayoshidur (qarindoshidir), balki tav‘amon (umuman) qarindoshidur... Sohibi muruvvat (muruvvatli kishi) sharif xalqidin ayrilmaydurkim, u qayda bo‘lsa Tengri panohida bo‘lsin – izzat va sharaf oromgohida.

Muruvvat – barcha bermakdur, emak yo‘q, // Futuvvat – barcha qilmoqdur, demak yo‘q. Shoir nazdida muruvvat odamgarchilik yuzasidan qilingan yaxshilik, saxovat, himmatdir, o‘zida bor narsalarni muhtojlarga berish, yemay yedirish, kiymay kiydirishdir. Futuvvat esa barchaga yaxshilik ko‘rsatish, ammo evaziga hech narsa talab va ta‘ma qilmaslikdir⁹⁰.

Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo‘shgan hissasi

O‘rta asrning buyuk adibi Alisher Navoiyning turkiyzabon xalqlar, xususan o‘zbek xalqining ma‘naviy ravnaqi yo‘lidagi mamlakat obodonchiligi, el-yurtning farovonligi yo‘lidagi faoliyati beqiyosdir. Mirzo Muhammad Haydarning yozishicha, Navoiyning har yilgi daromadi o‘n sakkiz ming “*shohruhiy*” dinorga teng bo‘lgan. Bu mablag‘ning deyarli hammasini u xayrli ishlarga, shu jumladan jamoat qurilishlariga sarf etgan. U birgina Hirot shahri yaqinida Injil anhuri bo‘yida bir qancha binolar: “*Ixlosiya*” madrasasi, uning qarshisida “*Xolisiya*” xonaqohi, “*Qudsiya*” jome’ masjidi, “*Shifoia*” davolash uyi, “*Safoia*” hammomi va ular qoshiga toshhovuz qurdiradi. Binokorlik ishlari Hirotning qator mohir me’mor, muhandis, banno va naqqoshlari tomonidan bajariladi. “*Ixlosiya*” madrasasi va “*Xolisiya*” xonaqohida bir

⁹⁰ Alisher Navoiy. Nazmul-javohir. Asarlar, 15 tomlik, T.: 1968, 15-tom. – 66-b.

necha ming kishi istiqomat qilib, fan, adabiyot va san'at bilan mashg'ul bo'lgan. O'sha davr tarixchisi Xondamirning yozishicha "Xolisiya" xonaqohida har kuni zaifa saqlab qolish, fursat boy berilgan davrlarda esa istiqlool uchun xalqimiz birdamlik bilan oyoqqa turdi, "yo hayot, yo mamot" shiori ostida qahramonona kurashdi.

Navoiyning oqituvchi (mudarris) to'g'risidagi fikrlari

Mudarris kerakki, g'arazi mansab bo'lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berishga havas ko'rgazmasa va olg'irlik uchun gap-so'z va g'avg'o yurgizmasa, nodonlikdan sallasi katta va pechi uzun bo'lmasa, gerdayish uchun madrasa ayvoni boshi unga o'rin bo'lmasa. "...Yaramasliklardan qo'rqa va nopoklikdan qochsa, nainki, o'zini olim bilib, necha nodonga turli xil fisq ishlarni mumkin, balki halol qilsa, qilmas ishlarni qilmoq uchun sodir bo'lsa va qilar ishlarni qilmaslik unga qoida va odat bo'lib qolsa. Bu mudarris emasdir, yomon odatni tarqatuvchidir".

"Uning ishi odam qo'lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila bilmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashga ojizlik qilardi, u esa bir to'da bolaga ilm va adab o'rgatadi, ko'rkim bunga nima etsin.

Shunisi ham borki, u to'dada fahm-farosati ozlar bo'ladi, unday kishiga yuzlarcha mashaqqat kelsa qanday bo'ladi. Har qanday bo'lsa ham, yosh bolalarga uning haqqi ko'pdir. Agar shogird podshohlikka erishsa ham unga (muallimga) qulluq qilsa arziydi⁹¹".

Haq yo'lida kim senga bir harf o'qitmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

7. Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari

Jomiy (taxallusi; asl ism-sharifi Nuriddin Abdurahmon ibn Ahmad) (1414.7.11, Jom – 1492.8.11, Hirot) — fors-tojik shoiri, naqshbandiylik tariqatining yirik vakili.

Jomiydan ulkan va rang-barang adabiy hamda ilmiy meros qolgan. Ba'zi olimlar Jomiy asarlarining umumiy soni 100ga yaqin deb taxmin qiladilar. Navoiy "Xamsat ul-mutahayyirin"da uning 38 asarini nomma-nom sanab ko'rsatadi. Jomiy asarlari falsafa, tasavvuf, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, san'at sohalariga hamda nazm va nasrning har xil janrlariga oid. Jomiyning ijodiy faoliyati ko'p qirrali bo'lsa ham u Sharq

⁹¹ Alisher Navoiy. Hayratul abror. T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989, 156-b.

xalqlari madaniyati tarixida ko‘proq genial shoir va mutafakkir — olim sifatida tanilgan.

Jomiy uchta lirik devon, yetti doston don iborat “Haft avrang” (“Yetti taxt”), ta’lim-tarbiyaga oid “Bahoriston” asarlari bilan jahon madaniyati taraqqiyotida munosib o‘ringa ega bo‘ldi.

Jomiyning “Lujjat ul-asror” (“Sirlar dengizi”, 1475), “Ashiat ul-lamoat” (“Yiltillagan nur”, 1476) diniy-falsafiy qasidasi Ibn Sinoga bag‘ishlangan. Dostonlarida xalq ommasining eng yaxshi orzu-umidlarini kuylagan. 7 doston dan iborat “Haft avrang” (“Yetti taxt” yoki “Katta ayiq”, 1480—87)dagi “Silsilat uz-zahab” (“Oltin zanjir”, 1472), “Tuhfat ul-ahror” (“Nuroniylar tuhfası”, 1481—82), “Sibhat ul-abror” (“Taqvodorlar tasbehi”, 1482— 83) dostonlarida yuksak xulq-atvor mezonlarini targ‘ib qilgan, kishilarni ma’rifatga, yurtparvarlikka, to‘g‘rilik, insof va iymonga chaqirgan.

Abdurahmon Jomiyning ta’limiy-axloqiy qarashlari Sa’diyning Guliston asari uslubida yozilgan “Bahoriston” asari va “Xaft avrang”ga kirgan “Tuhfatul axror” hamda “Silsilatuz zahab” (“Oltin zanjir”) va boshqa dostonlarida ifodalangan⁹².

Bu dostonlarda va “Bahoriston”da Jomiy haqiqiy kamolotga erishgan inson haqidagi qarashlarini bayon etadi.

Jomiy o‘zining mashhur “Silsilatuz zahab” (“Oltin zanjir”) dostonida esa “Sevimli aziz farzandga nasihat” bobida, avvalo har bir yosh bilim olishi zarurligi, chunki inson umri juda qisqa bo‘lib, bu ulfni behuda o‘tkazmasligi, ammo bilim olgandan so‘ng unga amal qilish lozimligini ta’kidlaydi va amaliyotsiz ilm ham behuda ekanligini alohida uqtiradi.

Abdurahmon Jomiy hikmatlaridan

Hammadan avval farzand, bilimdan bahramand bo‘l,
Nodonlik yurtidan chiq, bilim tomon ol yo‘l.
Har bir kishiga bu so‘z, oyna kabi ayondir,
Dono tirik hamisha, nodon o‘liksimondir.

Eng zarur bilimni qunt bilan o‘rgan,
Zarur bo‘lmaganin axtarib yurma.
Zarurini hosil qilgandan keyin,
Unga amal qilmay umr o‘tkurma.

⁹² Abdurahmon Jomiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Adabiyot va san’at. 1971.

Kimning qalb diliga kirdi qanoat,
Hirs bilan ta'madan qutuldi bori.
Qanoat gilami to'shalgan yerda,
Sindi ochko'zligu ta'ma bozori.

Qoldiray desang jahonda yaxshi nom,
Yaxshilik qil, yaxshilik qilgil mudom...

Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari

Jaloliddin Davoniy (to'la nomi Jaloliddin Muhammad ibn Asad as Siddiqiy ad Davoniy) (1427 — Davon qishlog'i, Eron — 1502) — sharq olimi, faylasufi. Yoshligidan ilm-fanga, xususan fiqhshunoslikka qiziqadi. Maktabni bitirgach, Sherozga kelib madrasada tahsil ko'radi. So'ng Sheroz shahri qozisi etib tayinlanadi. Qozilikdan iste'foga chiqqach, mudarrislik qiladi. Umrining oxirida o'z qishlog'iga qaytib, ilmiy ish bilan band bo'ladi. Davoniy Eron, Hindiston, Iroqning ko'p shaharlarida bo'lib, olim va shoirlar bilan uchrashdi. Forobiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy va boshqalarning dunyoqarashini o'rgandi, Temur va Temuriylar davrida yashagan mutafakkirlar asarlaridan unumli foydalandi. U falsafa, axloqshunoslik, mantiq, fiqh, falakiyot, riyoziyot va handasa fanlari muammolarini tadqiq qilib asarlar yozdi. Bu asarlarida inson va uning kamoloti, ilm-fan va uning jamiyatdagi o'rni, kasb-hunar, yuksak insoniy fazilatlarni egallash haqida fikr yuritdi. Davoniy⁹³ning asosiy asarlari: "Axloqi Jaloliy", "Risolatul-xuruf" ("Harflar haqida risola"), "Risolayi isboti vojib" ("Zaruriyatning isboti haqida risola"), "Risola ul-mufradot" ("Moddalar haqida risola"), "Risolayi fi tavjix ultashbih" ("Majoz talqini haqida risola"), "Risola dar elm un-nafs" ("Ruhshunoslik to'g'risida risola"), "Tariqati tarbiyat ul-avlod" ("Bolalarni tarbiyalash usuli") va b. Davoniyning fors va arab tilida bitilgan qo'lyozma hamda toshbosmada bosilgan risolalari dunyoning ko'p kutubxonalarida, shu jumladan O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

"Axloqiy Jaloliy" asarining pedagogik fikrlar rivojidagi o'rni

Davoniyning axloqiy tarbiyaga bag'ishlangan "Axloqi Jaloliy" asari dunyoning ko'p tillariga tarjima qilingan. Asar uch qismdan iborat. Birinchi qism — axloq faniga, ikkinchi qism — "Odamning ichki holati"

⁹³ Aliqulov X. Jaloliddin davoniy. — T.: O'zbekiston, 1992, 20-b.

oilaviy hayotiga, uchinchi qism – “Shahar (davlat)ni boshqarish va podshohlar siyosati” deb nomlanib, unda muhim ijtimoiy-siyosiy masalalar ko‘tariladi.

Davoniy inson o‘zining aqliy qobiliyatini tarbiyalash uchun quyidagilarga amal qilish lozimligini uqtiradi: 1) zehn o‘tkirligi; 2) fahmlilik; 3) zehn ravshanligi; 4) bilimni tez egallash qobiliyati; 5) qo‘yilgan muammoni tezda anglashi; 6) yodlash qobiliyati; 7) xotira.

Davoniy insonga foyda keltiradigan kasb-hunarni uchga bo‘ladi: 1) inson aqliy faoliyati bilan bog‘liq; 2) ta’lim-tarbiya natijasida vujudga keladigan; 3) kishilarning shijoati, jasurligi bilan bog‘liq.

Jaloliddin Davoniy insoniy fazilatlarni to‘rtga bo‘ladi: donolik, adolat, shijoat, iffat. Davoniy g‘azabni eng og‘ir ruhiy kasallik deydi. G‘azab kishining katta nuqsoni, kamchiligi, aqlsizligidir, agar aql g‘azab va hissiyotga bo‘ysunsa, kishi hayvon darajasiga tushib qolishi mumkin, chunki hayvonning aqli bo‘lmaganligi tufayli u g‘azab va quvvatini o‘ziga buysundira olmaydi. Inson aqli bo‘la turib g‘azabni buysundira olmasa, buni hech qachon kechirish mumkin emas.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy hayotning ta’lim-tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivojiga qanday ta’siri bor?

2. So‘fiylik ta’limotining kishilar ma’naviy hayotiga qanday ta’siri bor?

3. Mavaraunnahrda Amir Temurning ilm fan, madaniyat va ma’rifat rivojiga qo‘shgan hissalarini tushuntiring?

4. Mirzo Ulug‘bekning ta’lim-tarbiyaga qo‘shgan hissasi haqida nimalarni tushundingiz?

5. Mirzo Ulug‘bek davrida maktab islohoti qanday amalga oshirilgan?

6. Zahiriddin Muhammad Boburning qanday tarbiyaviy qarashlari bor?

7. Alisher Navoiyning pedagogik qarashlarida tarbiya va insonparvarlik masalalarini tushuntiring?

8. Axloqi Jaloliy asarining shaxs shakllanishiga qanday tarbiyaviy ahamiyati bor?

5-MAVZU: XVII ASRDAN XIX ASRNING YARMIGACHA TARBIYA, MAKTAB VA PEDAGOGIK FIKRLAR RIVOJI

Reja:

- 1. Buxoro amirligi, Qo‘qon va Xiva xonliklarida ta’lim-tarbiya.**
- 2. Maktab va madrasalarda ta’lim mazmuni.**
- 3. Qizlar maktabi va unda ta’lim mazmuni.**
- 4. Munis Xorazmiyning "Savodi ta’lim" asari husnixatga doir dastlabki qo‘llanma sifatida.**
- 5. Muhammad Sodiq Qoshg‘ariyning "Odob as-solihin" asari sifatlarni yorituvchi manba.**

***Tayanch tushunchalar:** Buxoro amirligi, Qo‘qon va Xiva xonliklari, xonliklar davrida ta’lim tizimi, xonliklar davri madaniyati, tushkunlik, «Shajarayi turk», Qizlar maktabi, Munis Xorazmiy, «Savodi ta’lim», Muhammad Sodiq Qoshg‘ariy, «Odob as-solihin».*

1. Buxoro amirligi, Qo‘qon va Xiva xonliklarida ta’lim-tarbiya

XVI–XIX asrning birinchi yarmida O‘rta Osiyo xonliklari va Buxoro amirligining xalq ta’limi, fan va madaniyati haqida gap borganda shu narsani alohida ta’kidlash kerakki, ijtimoiy-siyosiy hayotning hamma sohalarida va birinchi navbatda madaniyat va mafkurada islom dini g‘oyasi markaziy o‘rinni egallar edi. O‘z boshlang‘ich nuqtasini X–XII asrlardan e’tiboran olgan so‘fiylik tariqati naqshbandiylik g‘oyasi bilan uyg‘unligi negizida XV asrga kelib, eng yuksak cho‘qqiga ko‘tariladi, u to XX asrdagi siyosiy to‘lqin va larzalar davriga qadar jamiyat taraqqiyotining borishida jiddiy ahamiyatga ega. XVI asrning ikkinchi yarmidan e’tiboran Jo‘ybor shayxlar nomi bilan tarixga kirgan din peshvolari yuqori mavqega ega bo‘ladilar. Bu davrning nomdor Jo‘ybor shayxlaridan Xo‘ja Muhammad Islom (1493-yil atroflari-1563), Hoji Jaloliddin Kosoniy (1549-yilda vafot etgan), u tarixda Mahdumi A‘zam nomi bilan mashhur edi; Xo‘ja Sa‘d (1531–32–1589); Xo‘ja Tojiddin Hasan (1547–1646); Xo‘ja Abdurahim (1575 quvvatlagan, Alloh va Qur‘on nomidan ularga katta va cheklanmagan huquqlar bergan. Masalan: Amir Nasrullo (1826–1860) ning Qo‘qon xonligini 1842-yili bosib olishi bunga dalil bo‘la oladi. Yoki amir Shohmurod Alloh irodasini

bajo keltirishni qizg'in namoyish qilgani va davlatda Islomning ravnaq topishiga g'amxo'rlik ko'rsatgani uchun "begunoh amir" nomini olgan. Darvoqe, Shohmurod naqshbandiylar darvesh jamoasining a'zosi va o'sha davrda shu jamoaning boshlig'i bo'lgan shayx Safarning muridi bo'lgan. Ruhoniylarning ta'siri va rahnamoligida o'z davrining mulkdorlari va xudojo'y kishilari mablag'lari hisobiga qabristonlar obod qilin-ar, u yerlarga boradigan yo'llar, ko'priklar ta'mirlanar va qabristonlarga yaqin joylarda masjidlar va madrasalar qurilardi. Naqshbandiylar ta'limotining asoschisi Bahovuddin Naqshbandning Buxorodan 12 kilometrlar chamasi narida joylashgan qabri to Rossiya podsholigi davriga qadar ham musulmon dunyosi xalqlari o'rtasida mashhur qadamjoy bo'lgan. Bu yerda har chorshanba kuni Buxoro shahridan va boshqa uzoq-uzoq yurtlardan musulmonlar bozorga va an'anaga aylanib qolgan "gul bayrami"ga to'planganlar. Qur'oni karimdan tilovatlar qilib namozlar o'qiganlar. Amirlar bu qadamjoni haftada bir marta, albatta, ziyorat qilishni odat tusiga kiritganlar, hojilar, jamoa arboblari-ga sovg'a-salomlar va tangalar hadya qilganlar. O'rta Osiyodagi har uchala xonlikda ham ruhoniylar qozikalon sifatida barcha sud ishlarini o'z qo'llari ostida markazlashtirib olganlar. Qozikalonlarni amir va xonlar tayinlar hududda tushkunlik boshlanadi. Ikkinchidan, har uchala davlat birliklari o'zlari alohida mustaqil faoliyat ko'rsatsalar-da, davlat idora ishlari o'zbek va fors tilida olib borilardi. Buxoroda fors, Qo'qonda fors-o'zbek, Xivada o'zbek tili rasman davlat tili bo'lib hisoblanardi. Turmushda, adabiy ijodda o'zbek va fors tillari keng qo'llanilar edi. Uchinchidan, an'anaga ko'ra fanda, adabiyot va maktabda arab hamda fors tilining obro'si saqla-nib qolgandi. Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklarida xalq ta'limi-ning tuzilishi va faoliyati deyarli bir xil bo'lgan. Ularda madrasalar, maktablar va qorixonalar mavjud edi. Madrasalar musulmon oliy o'quv yurtlari hisoblangan. Maktablar masjidlar qoshida va xususiy uylarda tashkil etilgan. Xonlar o'rtasida xonzoda va zodagonlarning bolalarini o'qitish uchun maxsus maktab bor edi. Masalan, "Ansob as-solatin va tavorixi al-havoqin" nomli asarda yozilishicha, "Musulmonqul ming-boshining buyrug'i bilan yosh Xudoyorxon va qipchoqlar bolalarini o'qitish uchun o'rdada maktab qurilib, unga maktabdor etib Mullo Sodiq tayinlangan". Lekin bu maktab hozir Qo'qonda mavjud bo'lgan Xudoyorxon o'rdasida emas, balki 1845-yilda bo'lgan xon o'rdasida joylashgan edi. Keyinchalik bu o'rda buzilib ketgan. Maktablarda asosan

o‘qish va yozish, arifmetika va adabiyot o‘qitilar edi. Qorixonalarda esa asosan ko‘zi ojizlar o‘qib, Qur‘on, doston va she‘r-u g‘azallar yodlar edilar. Maktablar qizlar uchun alohida, o‘g‘il bolalar uchun alohida bo‘lgan. Masalan, mashhur shoira Dilshod Qo‘qonda maktab ochgan. U o‘zining maktabdorlik faoliyati haqida bunday deb yozgan edi: “Mening suhbatdoshlarim va dugonalarim aqlli qizlar va iste’dodli shoirlar edi. Ellik bir yil davomida men maktabdorlik qildim va yiliga o‘rtacha 20 tadan 30 tagacha o‘quvchilarim bo‘lib, sakkiz yuz to‘qsonta qizlarning savodini chiqardim, bulardan deyarli chorak qismi she‘riyatga qobiliyatli bo‘lib, shoira va o‘z davrining aqlli va dono odamlari edi”. Xiva xonligida XVII asrda ro‘y bergan madaniy hayotdagi tushkunlik Buxoro xonligidagiga qaraganda kuchliroq bo‘lgan. Bu shunda yaqqol ko‘rinadiki, Xorazmda Abulg‘ozi Bahodirxon xon bo‘lgan davr (1644–1663)da Xorazm tarixini yozib qoldirish masalasi ko‘tarilganda, bu ishni eptey oladigan bir kimsa topilmagan. Bu haqda Abulg‘ozi Bahodirxonning o‘zi quyidagicha hikoya qiladi: “Ayni, bizning ota va bobolarimizning beparvoyiligi va Xorazm xalqining beuquvligi, bu ikki sababdin, bizning jamoatimizni Abdullaxonning otalari birlan bizning otalarimizning ayrilgan yeridin to bizga kelguncha tarixga bitmay erdilar. Bu tarixni bir kishiga taklif qiladi deb fikr qildik”⁹⁴.

Hech munosib kishi topmaduk. Zarur bo‘ldi. Ul sababdin o‘zimiz aytduk. Turkning masali turur: “O‘qsuz o‘z kindigini o‘zi kesar”, degan. XVII asrda yashab ijod qilgan Abulg‘ozi Bahodirxon oliy nasab, toj-taxt sohibi, o‘z sulolasining shon-u shuhrati uchun kurash olib borgan, ayni choqda parchalanib ketayotgan Xiva xonligini kuchli markazlashgan davlatga aylantirish uchun ham qurol bilan, ham qalam bilan kurash olib borib, nisbiy osoyishtalik o‘rnatishga erisha olgan hukmdor ham edi. U qoloqlashib qolgan Xorazmni ham iqtisodiy, ham madaniy jihatdan yuqori ko‘tarishga intildi. Hukmdor sifatida bekliklar o‘rtasidagi ziddiyatlar, o‘zaro qirg‘in urushlarga barham berishga qaratilgan tadbirlar ko‘rgan bo‘lsa, ijodkor sifatida “Shajarai turk”, “Shajarai tarokima” va “Manofe’-ul-inson” (“Inson uchun foydali tadbirlar”) kabi tarixiy-badiiy hamda tabiblikka oid nodir kitoblar yozadi. Abulg‘ozi Bahodirxonning birinchi yodgorliklar asari “Shajarayi tarokima” yarim afsonaviy

⁹⁴ Hoshimov.K, Nishonova.S. Pedagogika tarixi II qism, Darslik– Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005, 39-b.

xususiyatga ega bo'lsada, u mahalliy xalqlarning kelib chiqishi va ularning qadimiy tarixiga oid ma'lumotlar beradi.

Abulg'oziy Bahodirxonning ikkinchi qimmatli asari "Shajarai turk" bo'lib, uni oxiriga qadar yozib tugata olmadi. Bu asarni Abulg'oziy vafotidan so'ng o'g'li Anushaxonning topshirig'iga ko'ra urganchlik mulla va Abulg'ozining qarindoshi Mahmud ibn Muhammad Urganjiy yozib poyoniga yetkazadi.

XVII asrda Xiva xonligini markazlashgan davlatga aylantirish, o'zaro urushlarga barham berish, el-yurtga osoyishtalik baxsh etish uchun Muhammad Abulg'oziy Bahodirxon (1603–1664) ham qurol, ham qalam bilan kurash olib borgan adolatli hukmdor, ma'rifatparvar davlat arbobi, iste'dodli adib va tarixnavis olim hamdir. U o'zbek xonlari ichida Zahiriddin Muhammad Boburdan keyingi o'zbek xalqining madaniyat, ijtimoiy-siyosiy va huquqiy fikrlar tarixida sezilarli iz qoldirgan buyuk mutafakkirdir.

Abulg'oziy Bahodirxon yigirma (1644–1664) yil hukmronligi davrida Xorazmni ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan, ham madaniy tomondan yuqori darajaga ko'tarish maqsadida davlatni ma'muriy boshqaruv, qonunchilik va soliq tizimi, dehqonchilik, chorvachilik va me'morchilikni rivojlantirish, madrasa va maktablar, masjidlar qurilishi, ilm-fanni yuksaltirish bilan bog'liq islohotlar o'tkazib, qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy, madaniy, diplomatik aloqalarni ham keng yo'lga qo'yishga intildi. U o'zining elchisi Davlatmand orqali rus podshosiga murojaat qilib, Rossiya va Xiva xonligida savdo-sotiq munosabatlarini mustahkamlashni so'raydi. Shuningdek, Abulg'oziy Bahodirxon Xiva va Hindiston davlatlari o'rtasida diplomatik va savdo-sotiq munosabatlarini mustahkamlash uchun Shohbobo va Shohjahonlarni elchi qilib Hindistonga yuboradi. 1648-yilda Eron shohi Abbos XII ga elchi yuborib, ikki o'rtada savdo-sotiq va do'stlik aloqalarini mustahkamlashni iltimos qiladi. Bu siyosiy tadbirlar Abdulg'oziy Bahodirxonning markazlashgan davlat va fuqarolarning manfaatlarini himoya qilish va mustahkamlash siyosatida oqilona yo'l tutganligini ko'rsatadi. Shunisi xarakterliki, Abdulg'oziyxon podsholarning davlat boshqaruv siyosatida deyarli uchramaydigan ibratli ish qildi, ya'ni u tirikligida toju taxtni o'g'li Anushaxonga o'z ixtiyori bilan (1664-yil boshida) topshirdi.

Darhaqiqat, tarixshunos olim va shoir Shermuhammad Munis "Firdavsuliqbol" asarida yozishicha, Abdulg'oziy Bahodirxon davlat

tepasiga kelgandan so'ng uyg'ur, nayman, qo'ng'iroq, qiyot, nukuz, mang'it, qang'li, qipchoq, jaloyir, alieli, do'rmon, yuz, ming urug'laridan ko'p kishilarga o'rin va amal tayin etgan: "O'zbekdin uch yuz oltmish kishiga ... amal berdi. Alarning o'ttuz-o'ttuz birtasiga o'z yonidan o'rin berdi. Andoqkim, ikki shayxulislom, ikki qozi, bir raissayid ota avlodindin, bir mutavalli, bir naqib, to'rt otaliq, to'rt mutavalli, bir naqib, to'rt otaliq, to'rt inoq to'rt mirob, to'rt parvonachi, ikki oqa, ikki arbob, to'rt chig'atoy inoqi va bir vazirkim, xolomehtarderlar va qo'shbegi, bu ikkovi o'rinsiz. Xon (Abulg'ozii) huzurida oqyo ustida turdilar". Abdulg'oziiy Bahodirxonning ulkan xizmatlari shundan iboratki, u xonlikni markazlashgan davlatga aylantirishga, intilib boshqarish tizimini islohot qildi, mamlakatni boshqaruv siyosatida har bir urug' vakili uchun eng obro'li 32 nafar kishiga saroyda o'z yonidan amal berdi va shu mansablarga 360 kishini tayinlaydi. Shulardan 32 kishini esa o'ziga mahram qilib oladi. Har bir urug'ga bitta inoqni boshliq qilib qo'yadi. Quyi toifalar va urug'larning boshlig'i etib biyni qo'ygan, bir necha biyni esa otaliqqa bo'ysundirgan. Shuningdek, bir urug'ning sardori inoqni bir necha otaliqqa boshliq qilib ham tayinlagan.

Abdulg'oziiy Bahodirxon saroyda o'tkaziladigan turli rasmiy qabul marosimlari va siyosiy tadbirlarda ishtirok etish va o'tirish uchun inoqlarga to'rt joy ajratgan. Inoqlardan faqat biri xonning chap tomonida Amirulumoradan keyin o'tirish huquqiga ega bo'lgan, u ulug' inoq deb atalgan. Boshqa inoqlar ham xonning chap tomonida, yigirmanchi o'rindan boshlab o'tirishi rasm bo'lgan.

Yangi xonni taxtga o'tkazish vaqtida inoqlar oq namatning to'rt burchagidan ushlab, unda bo'lajak Xiva hukmdorini uch marta osmonga iring'itar edilar, – bu inoqlarning asosiy va faxriy burchi edi. Inoqlarga egallab turgan mansablariga qarab 50 tildan 500 tillogacha maosh to'langan. Shuningdek, ulug' inoq yoki inoqbek unvoni egasi 300 tildan 500 tillogacha maosh olganlar.

Rasmiy qabul marosimlarida to'rt otaliq xonning chap tomonida o'tirganlar. Bir otaliq xondan nari, to'qqizinchi o'rinda uch otaliq esa shayxulislomdan keyin o'n bir va o'n to'rtinchi o'rinlarda o'tirganlar. Otaliq unvoni yorlig'i faqat o'zbeklargagina berilmasdan, balki boshqa qoraqalpoq, turkman, uyg'ur urug'lari vakillariga ham berilgan. Otaliq unvoni olganlarga oltin qilich va xanjar taqib, zarbob to'n kiyib yurishi rasm bo'lgan. Ularga 10 tildan 150 tillogacha maosh to'langan.

Otaliqlardan keyin xonning chap tomonida to‘rtta biy o‘tirgan, ular ham turli imtiyozlarga ega bo‘lib, maosh olganlar.

Abulg‘oziy Bahodirxonning davlatni oqilona boshqarish siyosatida inoqlar, otaliqlar, biylar va boshqa amaldorlar muhim o‘rin tutishgan. Davlatni boshqaruv tizimidagi mansablar ma‘muriy, siyosiy, huquqiy, diniy va harbiy lavozimlarga bo‘lingan bo‘lib, bu vazifalarni bajaruvchilarga tegishli maosh va mukofotlar berilardi. Sud ishlari qozilar qo‘lida bo‘lib, u shariat qonunlari asosida qat‘iy yuritilardi.

Abulg‘oziy Bahodirxon barcha Sharq hukmdorlari kabi o‘z saltanatini mustahkamlash, Xorazmda ilm-fan va madaniyatni rivojlantirish maqsadida o‘z saroyiga ilg‘or fikrli olimu fuzalolar, shoiru bastakorlar, me‘moru naqqoshlar, tabiblar, tarixnavislar, adiblar, xattotlar va boshqa kasb egalarini to‘plab, samarali ijod qilishi uchun shart-sharoitlar yaratib berish bilan birga, ijodkor sifatida o‘zi ham “Shajarai turk”, “Shajarai tarokima” va “Manofe‘ul-inson” (“Kishilarning sihat salomatliklari yo‘lida”) kabi siyosiy-huquqiy va tarixiy-badiiy va tibbiyotga oid asarlarni yozdi. Bu asarlar Abulg‘oziy Bahodirxonning tarixiy, siyosiy va huquqiy qarashlarini o‘rganishda asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Binobarin, jabr-zulm, zo‘rlilik va haqsizlik Abulg‘oziy yashab, ijod qilgan muhit-feodal jamiyati uchun xarakterlidir. Abulg‘oziy toj-taxt uchun mamlakatni parchalab yuborayotgan, el-yurtga notinchlik keltirayotgan, xalq boshiga kulfat va baxtsizlik urug‘ini sochayotgan o‘z akalari Asfandiyorxon, Habash va Elbars sultonlarni “Shohlik sharobidan mast bo‘lg‘on nodonlar”, deb ataydi va mamlakatni tadbirkorlik bilan boshqarolmagan Po‘lod sultonning axloqsizligi va noqobilligini shunday tasvirlaydi: “Po‘lod sulton aqlsiz, tentak erdi. Aning ikki odati bor edi. Tahi bir, “ikki kichik” barmog‘ini bosh barmog‘ining ustinda qo‘yib, ikki kichik barmog‘ini urub, shirq-shirq qilib ovoz chiqarar erdi, nechukkim masxaralar, ma‘rakagirlar qilurlar. Ikki qo‘lini shundoq qilib “Shiliqru!”, der erdi.

Har qilg‘on sayin “Shiliqru!”, der erdi. Bir karat so‘rdikim:

Xurosonga karvon ketaturg‘on bormu?- deb:

Karvon tuna kun ketdi, – dedilar. Bir kishiga hukm etdi:

Bor, taqi karvonning barchasini qaytarib, olib kel! Sog‘cha qudug‘inda karvonning keyinidin, yetib qaytarib Xivaqqa olib keldilar. Ulug‘ musulmonlarning ko‘nglina bu ma‘qul bo‘ldikim: “Albatta, sulton

Xuroson bilan yov bo‘ladur. Yo‘q ersa, o‘zga ish uchun bo‘lsa bizning birimizning qaytarmoq kerak erdi?” Karvon xalqni barchasin sulton oldiga olib keldilar. Sulton ularning yuzlarina boqib, qo‘llarini shirq-shirq etib dedi:

Menga bir-yetti pok Shiliqru! To‘rt besh karat takror etdi. Karvon xalqi tushunmaydilar. Sultonning navkarlari aytdi:

Menga bir-yetti poki keltur!

O‘zga nimarsa kerakmas! – deytururlar. Boring, keling!”.

Abulg‘oziy hukmdor mard, tadbirkor, irodali, sabr-toqatli bo‘lishi, har qanday qiyin vaziyatda ham o‘zini yo‘qotib qo‘ymasdan to‘g‘ri va oqilona hukm chiqarishi lozimligini alohida ta’kidlaydi. U otasining fitnachilarga bo‘lgan munosabatiga to‘xtalib: “Xonning fe’li kengligi va gunohkorlarni avf qilgani otamiz xonning boshina va barcha yurt xalqining boshina ko‘rguliklar keltirur”⁹⁵, deb hayotiy dalil sifatida keltirishi bejiz emas.

Xullas, Abulg‘oziyxon Xiva xonlari orasida o‘ta tadbirkorligi, tashkilotchiligi va bilimdonligi bilan ajralib turadi. Birinchidan, uning hayoti Xiva xonligini markazlashtirish, mamlakat iqtisodi va madaniyatini rivojlantirish, chegaralarni kengaytirish va mustahkamlash, turkmanlarni Xiva xonligiga bo‘ysundirish uchun olib borilgan shiddatli kurashlar bilan o‘tdi. Uning siyosiy hayot yo‘li sermazmun sarguzashtlar bilan to‘la. Xonlikning barcha yuqori lavozimlari yana o‘zbek hukmdorlari qo‘liga o‘tkazildi. U ma’muriy islohotlar o‘tkazib, xonlikning markaziy boshqaruv tizimini butunlay boshqatdan tashkil etib, o‘zbek zodagonlaridan 360 kishini xonlik tizimini turli lavozimlariga tayinladi.

Shu bilan Abulg‘oziyxon aholining nufuzli kishilarini davlat boshqaruv ishlariga jalb etib, mamlakatda ma’lum darajada barqarorlikni vujudga keltirdi. Abulg‘oziyxonning ichki siyosat sohasida o‘tkazgan eng muhim tadbirlaridan yana biri doim ko‘chib yuruvchi o‘zbek qabilalarini 4 guruhga birlashtirib butun Xorazm vohasi bo‘ylab, ya’ni Darg‘on otadan to Orol dengizigacha keng maydonda sug‘orish tarmoqlari sohillariga o‘troqlashtirish siyosati bo‘ldi.

Ikkinchidan, Abulg‘oziyxon turkiy qavmlar va fors-tojik, mo‘g‘ul tillarini mukammal egallagan, o‘zining “Shajarai turk” va “Shajarai

⁹⁵ Hoshimov.K, Nishonova.S. Pedagogika tarixi II qism, Darslik– Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005, 39-b.

tarokima” nomli asarlari bilan jahonga mashhur bo‘lgan olimdir. Uning bu asarlarida ilgari surilgan kuchli markazlashgan davlat tuzish, mustahkamlash, xonliklar va bekliklar o‘rtasidagi o‘zaro urushlarga barham berish, davlat va fuqarolar manfaatlarini himoya qilish, davlatni adolatli qonunlar asosida tadbirkorlik bilan boshqarish, el-yurt tinchligi, xalqlar do‘stligi, ilm-ma’rifat egallash, fan va madaniyatni rivojlantirish singari ijtimoiy-siyosiy va huquqiy qarashlari o‘zbek xalqining siyosiy-huquqiy fikrlar tarixiga qo‘shilgan katta hissadir.

Abulg‘oziy “Shajarai tarokima” (“Turkmanlar tarixi”) asarida turkiy qabilalarning, xususan, turkman xalqining kelib chiqishi haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Asarda barcha turkiy xalqlarning afsonaviy podshosi O‘g‘uzxon va uning avlodi, tarixi, shuningdek, turkman urug‘lari (solur, boyandur, taka, yovmut, tevachi, xizr eli, sariq, Ali eli, yozir, ersori va boshqalarning) kelib chiqishi qisqa tarzda bayon etilgan. Bu asarda turkman xalqi yaratgan ko‘pgina rivoyat va hikoyatlar, xususan, afsonaviy o‘g‘uz-turkman, Dada Qo‘rqut haqidagi ertak va afsonalar, she’rlar o‘rin olgan.

“Shajarai tarokima” 1893-yilda A. G. Tumanskiy tomonidan ruschaga tarjima qilinadi. Keyinroq esa bu asarning to‘liq tarjimasi A.N.Kononov tomonidan amalga oshiriladi. Asar tili, uslubi fonetik morfologik, sintaktik jihatdan chuqur tahlil etilib, izohlar ham beriladi. Akademik A.N.Kononov shunday deydi: “Shajarai tarokima” asari faqatgina tarixiy manba bo‘lib qolmasdan, balki adabiy yodgorlik sifatida ham ahamiyatli bo‘lgan, chunki unda xalq afsonalari, xalq etimologiyasi, etnomi, maqol va matallari, masallari mohirona tasvirlangan”.

Abulg‘oziy haqiqatan ham o‘zining bu asarini omma tushunib yetadigan sodda va ommabop uslubda yozishga alohida e’tibor bergan. Muallifning o‘zi bu haqda shunday yozadi: “Barcha bilingkim, bizdan burun turkiy tarix ayqonlar arabiy lug‘atlarni qo‘shib tururlar va forsiyni ham qo‘shib tururlar va turkiyni ham sajh qilib tururlar. O‘zlarining hunarlari va ustozliklarini xalqqa ma’lum qilmoq uchun. Vizmunlarning hech qaysisini qilmadiq, aning uchunkim bu kitobni o‘quvchi va tinglaguvchi albatta turk bo‘lg‘usi turur: bas, turklarga turkona aytnoq kerakki, to ularning barchasi fahm qilg‘aylar”.

Abulg‘oziyning fikrlari, uning “turkona aytnoqqa” harakat qilishi tarixiy — memuar asari “Shajarai turk”da ham o‘z ifodasini topgan.

“Shajarai turk”ni... “Turkiy bilan aytdum. Turkiyni hamandok aytubmankim, besh yoshli o‘g‘lon tushunur”, deydi.

Qizig‘i shundaki, Abulg‘oziy “Shajarai turk”⁹⁶ asarida o‘z otabobolarining shajarasini, hukmdorlarning silsilasini tarixiy voqealar va ko‘pincha, afsona va rivoyatlar orqali qiziqarli va ixcham yoritadi. Tabiat manzaralarini, jang lavhalarini, qilich tovushi, otning dukurlashi va kishilarning hayqirishini jonli lavhalarda tasvirlab, u ora-orada o‘z sarguzashtlarini ham qistirtirib o‘tadi. Bu xususiyatlar “Shajarai turk”ni esdaliklar yo‘sinidagi tarixiy-badiiy me‘muar asarlarga, jumladan, “Boburnoma”ga yaqinlashtiradi. Shu bilan birga, Abulg‘oziy kishilarning xulq-atvorini tasvirlaganda “To‘raning davlatli bo‘lurining nishonasi ul tururkim, navkarga mehribon bo‘lur va badavlatning nishonasi qarindoshiga mehribon bo‘lur”, “ul vaqtda ajal kelib, yaqosindin tutub otasining qatig‘a olib ketdi” (jonlantirish), “yulduzda bo‘lub qaravullar” (o‘xshatish), “ul xalqni ko‘rub dimog‘idin dudlar chiqib buyurdi” (mubolag‘a), “xonning toshday qattiq ko‘ngli mumday yumshoq bo‘ldi”, “Otangning ichi qozonning tubidin ham qoraroq turur”, “Qorulug‘ tushdi, bora-bora otlari arriq bo‘ldi”, “Turkman miltiq otmasiday, yerga kelib tushdi”, “o‘zbekning ola yilqili, oltin o‘choqli va el bo‘lur ermish degani bu turur” (sifatdoshlar), “har oyog‘im o‘n botmon bo‘ldi”, “ul yerda ko‘p daraxtlar paydo bo‘ldiki, o‘q ursa o‘tmas edi”, “ariqning kengligi otqon o‘qo‘tmasday bo‘ldi” kabi hikmatli so‘zlar va iboralarni ishlatadiki, bularning barchasi asarning badiiy va ma‘rifiy-ilmiy qimmatini oshiradi.

“Shajarai turk”dagi etnografik ma‘lumotlar, ya‘ni turk-mo‘g‘ul qabilalari, qabila nomlarining ma‘nosi haqidagi, o‘zbeklar, turkman urug‘lari va boshqalar haqidagi ma‘lumotlar bugungi talaba uchun boy bilim xazinasidir.

Olim kitobda Dashti Qipchoqda O‘zbekxonning xonlik davridan so‘ng “barcha Jo‘ji elini o‘zbek eli tedilar” degan fikrga kelgan. O‘zbeklar kimlar va ular qachon paydo bo‘lgan degan savol atrofida tarixchilar orasida ancha vaqtlargacha munozaralar mavjud edi. Bu savollarga aniq va haqiqatga yaqin javobni “Shajarai turk” asariga asoslanib, taniqli olim B. Ahmedov “Ko‘chmanchi o‘zbeklar davlati” kitobida bergan.

“Shajarai turk” asarining fazilatlari g‘oyat ko‘p. Uning hatto jug‘rofiy ma‘lumotlarga ham boyligi fikrimizning bir isbotidir. “Shajarai

⁹⁶ Hoshimov.K, Nishonova.S. Pedagogika tarixi II qism, Darslik– Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005. 39-b.

turk”da etnografik va jug‘rofiy ma’lumotlargina emas, balki ismlarning ma’nolarigacha berilgan bo‘lib, unda O‘g‘uzxonning yigirma to‘rt nevaralari ismlarining ma’nolari zikr etilgan.

Biz Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarai turk” tarixiy-badiiy memuar asarining ilmiy qimmatini to‘g‘risida mulohaza yuritish ekanmiz, yana bir xususiyati, ya’ni ilmiy-pedagogik ahamiyati to‘g‘risida ham to‘xtalib o‘tishni lozim topdik. Olim bu asarida odob-axloqqa oid ma’rifiy-didaktik g‘oyalarni ham ilgari suradi. Abulg‘oziy jamiyatdagi kishilarni ikki guruhga ajratadi. Bir tomonda yaxshi, odobli, kamtar, ilmni sevuvchi, xalq uchun xizmat qiluvchi kishilar, ikkinchi yoqda esa xudbin, axloqiy buzuvchi, boylikka hirs qo‘ygan, “o‘z boshina va barcha yurt boshina ortiq jafolar keltirgan” amalparast kishilar. Ana shu qarama-qarshi guruhlariga munosabatda, ularni baholashda Abulg‘oziyning axloqiy-ta’limiy qarashlari ayon bo‘ladi. Bu jihatdan uning Habash sulton bilan Elbars sultonning fe’l-atvoriga bergan ta’rifi diqqatga sazovordir: “Shohlik sharobidin mast bo‘lgan nodonlar”.

Abulg‘oziy o‘zining yaxshi va yomon xulqli odamlar haqidagi axloqiy qarashlarini “Shajarai turk”da keng va atroflicha bayon qilgan ekan, u kishining xulq-atvorini baholashda uning faoliyatiga, jamiyatda tutgan o‘rniga alohida e’tibor beradi. Olim jamiyat uchun, ijtimoiy turmush uchun biror-foydali ish qilgan odamlariga yaxshilar qatoriga qo‘shadi. Aksincha el-yurtga notinchlik, xalq boshiga kulfat va baxtsizlik keltirayotganlarni esa qoralaydi: “Ulug‘ o‘g‘lining oti Mahmud erdi. Ani Mahmud sulton derlar edi. Benihoyat tentak, g‘ayratsiz, nomussiz, qo‘rqoq va soron”,—deydi va otasining fitnachi yomon kishilarga bo‘lgan munosabatiga to‘xtalib, “Xonning fe’li kengligi va gunohkorlarni avf qilgani otamiz Xonning boshina va barcha yurt xalqining boshina ko‘rguliklar keltirur”, deb yozadi.

Abulg‘oziy fikricha, yaxshilik va xushaxloqlikning ma’nosi mamlakatni obod qilish, adolatli va shafqatli, mard va saxovatli bo‘lish, faqir-bechoralarga yordam berish, el-yurt tinchligini va farovonligini ta’minlash xislatlaridir: “Agar elu xalq yig‘ilishib o‘ltira bo‘lur bo‘lsa va yo bir ish boshqarmoq qo‘lidan kelur bo‘lsa, aning uchun bir mardga podsho ot qo‘yib, uyning to‘rinda o‘lturtirib, barcha inon-ixtiyorin aning qo‘liga bermog‘i” lozim. Abulg‘oziy ota va farzandlar o‘rtasidagi hamjihatlik mehr-oqibatga to‘xtalib, O‘g‘uzxonning donishmand odam bo‘lib yetishganini, olti o‘g‘liga juda ko‘p yaxshi nasihatlar qilib,

“bilimlar o‘rgatib”, shaharlar va ellar in’om berib, adolat bilan hukmronlik qilganini ulug‘laydi:

O‘g‘uz qildi ul to‘yda jarg‘amisha.

Bu olti o‘g‘ilni suyar hamisha.

Bular ko‘rsatib erdi mardonalik, Ota birlan ko‘p turli farzonalik....

O‘g‘uzxon bolalarini davlatni mustahkamlash uchun ularning hammasini bir kishidek bo‘lib ish olib borishga da’vat qilib: “— Qo‘lingizga davlat yetgandan so‘ng hammangiz bir kishidek bo‘lib harakat qiling. Agar ittifoq bo‘lmasangiz, nomi nasabingiz va o‘zingiz yakkalanib qolasiz. Har kim janjal va urushlardan o‘zini to‘xtatsa, otasining avlodi bo‘lib davlat qoldiradi. Shu yo‘l bilan ish tutsangiz— ishingiz rivojlanib mamlakat osoyishta bo‘lib ketadi”,— deydi. Andin so‘ng barcha navkarlarning otqon va chopqon va qilgan xizmatlariga loyiq shahrlar va sarhadlar va kendlar va in’omlar berdi. Taqi o‘g‘lonlariga aydi, siz uch ulug‘ingiz oltin yoy topib keltirdingiz, taqi ani buzub olishdingiz. Sizlarning otingiz buzuq bo‘lsun. Sizlardin bo‘lg‘on o‘g‘lonlarni ham to qiyomatgacha buzuq, tesunlar. Uch o‘q keltirgan uch kichik o‘g‘lini va anlardin bo‘lg‘onlarni bu kundan to dunyo oxir bo‘lg‘uncha uch o‘q tesunlar. Yoy va o‘qniki topib kelturdingizlar, ul kishidin bo‘lmadi. Tangridin bo‘ldi. Bizdan burun o‘tgan xalqlar yoyni podshoh o‘rnida bilib tururlar va o‘q elchilar erinda. Aning uchunkim o‘q yoyni qaysi tarafga tortnb yuborsa, o‘q anga borur. Endi men o‘lg‘andin so‘ng Kunxon mening taxtimda o‘ltursun. Andin so‘ng buzuq naslindin har kim qobil bo‘lsa xalq ani podsho qilsunlar. Dunyo oxir bo‘lg‘uncha buzuqning bir yaxshisi podshoh bo‘lsin, o‘zgalari o‘ngda o‘ltursunlar. Uch o‘qlar so‘l bo‘lsunlar, evning so‘l tarafinda o‘ltursunlar va dunyo oxir bo‘lg‘uncha navkarlikka rozi bo‘lsunlar...”

Zulm, jaholat, razolat, ikkiyuzlamachilik toj-taxt talashish avj olgan feodal jamiyati sharoitida olim Abulg‘oziyxonning bu fikrlari katta tarbiyaviy qimmatga ega edi. Abulg‘oziy xalq ishi uchun jon fido qilgan, umummanfaati uchun xizmat etgan, aql-idrok bilan o‘z umrini yaxshi ishlarga oqilona sarflagan insonlarni ulug‘laydi, ibrat qilib ko‘rsatadi, ularga havas uyg‘otadi. Ulardan ibrat olib, ilm va kasb-hunar o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi:

Andin hunar ko‘tardilar barcha eli,

Ba’zilarga o‘rin berdi sog‘u so‘li.

Birga bo'ldi, qomu birlan o'zi yo'li, Alplar, beklar ko'rgan bormi Qozon, kabi?

Abulg'oziy shoshma-shoshar, hovliqma, yolg'onchiligi tufayli o'limga duchor bo'lgan bir shaxsni qismati to'g'risida fikr yuritib, bunday ikkiyuzlamachi, yolg'onchi kishi tegishli jazoga loyiqdir, deydi:

“...Ul kishi Qoonga kelib ayttikim: “Bu kecha tush ko'rdim, Chingizxon menga aytdikim borib Ugadayga aytgil — musulmonlarni o'ltursun”. — Qoonayttikim: “Bu so'zni senga Chingizxonni o'zi aytdimi yo tilmoch ayttimi?—”Qoon o'zi aytti”. Andin so'ng Qoon “Sen mo'g'ul tilin bilurmisan? tedi. Ul kishi bilmayman tedi. Qoon aytti:

“Bu kishini o'ldurung” tedi, aning uchunkim, bu so'zni yolg'on aytaturur. Chingizxon mo'g'ul tilidan o'zga tilni bilmas – tedi”.

Demak, Abulg'oziy fikricha, odamlar orasidagi yaxshi-yomonlarni ajrata bilmoq kerak, buning uchun ularni har jihatdan o'rganib olmoq lozim. Chunki odamlar fe'l-atvorini o'rganish, ularning eng yaxshi xulq-atvorini qabul qilish orqali kishi o'z xulqini mukammallashtiradi. Shu bilan birga, kishilarning—deydi olim,— ahvolidan foydalan, ammo odamlar sening yomon axloqlaringni ko'rib ibratlanadigan bo'lmasin. Abulg'oziy bu bilan “munosib odamlarni” yomonlikdan, yomon xulqlardan, fisqu-fujurlardan va ortiqcha maishatlardan saqlanishga da'vat etadi va ulardan uzoq yurish kerakligini ko'rsatadi. Noqobil kishilarning tashqi tomonlariga, amaliga va yaramas xatti-harakatlariga qarab emas, balki xushaxloq kishilarning ma'naviy fazilatlariga qarab ibrat olish lozimligini uqtirib: “O'rduxon podsho bo'lib bir necha yillar aroq va qimiz ichib, Xitoy kimxobini nichib, suluvlarni quchib, otasi keynidan ketdi”,— deydi u. Hayotiy kuzatishlar, turli kishilar bilan bo'lgan to'qnashuv, munosabat va muomalalar Abulg'oziyda ana shunday ta'limiy-axloqiy qarashlarning shakllanishiga zamin bo'lganligi shubhasizdir. Bu o'rinda shuni ham aytish kerakki, Abulg'oziy ilg'or fikrli donishmand va murabbiy sifatida axloq-odob masalalariga taalluqli ibratomuz fikr-mulohazalarini ifodalashda o'zbek xalq pedagogikasini oltin xazinasini hisoblangan xalq og'zaki ijodidan ham unumli bahramand bo'ldi. U ma'rifiy-didaktik g'oyalarni tashuvchi xalq maqollari, matallari, rivoyat va afsonalar orqali mo'g'ul va turkiy qavmlarning, el-elatlarning turmush tarzini, ta'lim-tarbiya an'analarini, ayrim tarixiy shaxslarning yaxshi va yomon xulqlarini hayotiy faktlar va ishonchli dalillar bilan tasvirlaydi. Masalan, “Yaxshilar aytib turur, o'n darvish bir palos ichig'a

sig‘ar, ikki podshoh yer yuziga sig‘mas” maqolida nodonlik va kaltabinlik qoralanadi. Kishi saltanatni boshqarishda hushyorlikka va tadbirkorlikka da‘vat etiladi.

Xalqimiz orasida mashhur bo‘lgan “Birlashgan o‘zar, birlashmagan to‘zar”⁹⁷ maqolini Abulg‘oziy Chingizxon tilidan o‘z o‘g‘illariga qilgan ibratomuz nasihatlariga quyidagicha ixcham tarzda singdirib yuborgan: “... to‘rt o‘g‘liga ellarni bo‘lub, bir yerda o‘lturtub ayttikim: “Bir-biringiz birlan ittifoq bo‘ling va muxolifat qilmang, dedi. Taqi sadoqidin bir o‘q chiqarib sindirdi. Taqi bir necha o‘qni birga qo‘yub ayttikim: “muni sindira bilur kishi bormu? Hech kishi sindira bilmadi. Chingizxon o‘g‘lonlariga boqib ayttikim: “bu o‘qlar sizlarga o‘xshash. Agar barchangiz birikib, biringizni podshoh qilib, aning tilidin chiqmasangiz, hech kishi sizlarni sindira bilmas. Agar ittifoq qilmay muxolifat qilsangiz, bir o‘qni nechuk sindirursalar, sizni ham shundoq sindururlar”, - deb yaxshi nasihatlar qildi”.

Ikkinchi bir o‘rinda Chingizxon tilidan ishlatilgan “biliksiz bosh, keraksiz tosh” maqolida tuman hokimi dono, xalqqa g‘amxo‘r, murabbiy bo‘lmasa ne kerak bunday noqobil hokim va xalqqa hamda lashkarga bosh bo‘la oladi, ayni choqda esa toshga o‘xshatib suvga otilishi mumkin, degan g‘oya o‘z ifodasini topgan: “Tuman aqosi va xazora va sa‘da da‘va har yilning avvalinda va oxirinda meni ko‘rub, biliklarimni eshitsunlar va andin so‘ng, ul kishilar lashkarg‘a bosh bo‘la bilurlar va har qachon mundoq qilmasalar alar xalqqa bosh bo‘lmoqqa yaramas tururlar. Andoq kishilar bir toshga o‘xsharkim, ani bir suvning o‘rtasiga tashlagaylar. U botib ketib hech ko‘rinmag‘ay...” Shuningdek, xalq hayotini yaxshilash uchun zulm va zo‘rlikni, har qanday yomonlik va yomonlarni yo‘qotish, yaxshilikning g‘alabasi uchun axloqiy tarbiyani kuchaytirish zarurligini ta‘kidlaydi: “Har kishi o‘z o‘yini yaxshi saqlasa, mamlakatimizni ham saqlar”. Taqi aytur erdi kim, har kishi o‘n kishini tartib birlan yasasa, ulug‘ lashkarni ham yasar va taqi xar kim yomonlikdin o‘zining ichini pok qilsa, mulkdin o‘g‘rini ham pok qilur. Taqi har kishi ulug‘lar qatig‘a borsa, andin so‘z so‘ramay so‘zlamasun. Agar so‘z suramay so‘zlasa, uning so‘zini eshitsalar ne xub, agar eshitmasalar, sovuq temurga cho‘kich urg‘ondek bo‘lur”.

Abulg‘oziy “Shajarai turk”da “bugungi ishni tonglag‘a solgan kishining hech ishi bitmas”, “it semirsa egasini qopar”, “O‘ksuk o‘z

⁹⁷ Musurmonova O. Ma‘naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – T.: O‘qituvchi, 1996, 192 b.

kindigini o‘zi kesar tegan” kabi xalq maqoli va hikmatli so‘zlarni qo‘llab axloq va aql haqiqat mezoni, adolat va yaxshilikni barqaror etuvchi omil bo‘lgani uchun axloqiy kamolatga intilishni har bir odam uchun zaruriy fazilat deb uqtiradi.

2. Maktab va madrasalarda ta’lim mazmuni

Maktablardagi ta’lim tizimi bir qancha bosqichli va puxta tashkil etilgani bois savod o‘rganish ko‘p vaqtini olar edi. Chunonchi, faqatgina alifboni o‘rganishga 3–4 oydan bir yilgacha, ba’zida undan ham ko‘p vaqt sarflanar edi. O‘quvchilar dastlabki o‘qish ko‘nikmalarini egallaganlaridan so‘ng *“Haftyak”*ni (fors. “Qur’onning yettidan bir qismi”) o‘qishni boshlaganlar.

O‘quvchilar *“Haftyak”*ni tugatganlaridan so‘ng *“Chor-kitob”* (To‘rt kitob)ni o‘qishga kirishganlar. *“Chor-kitob”* fors-tojik tilida yozilgan bo‘lib, uning birinchi qismida diniy marosimlar (tahorat olish, namoz o‘qish, ro‘za tutish va h.k.) sheriyl usulda bayon etilgan, ikkinchi qismida yuqoridagi masalalar katexizis (izoh) shaklda ancha keng yoritilgan parchalar o‘rin olgan. *“Chor-kitob”*ning *“Musulmonlikning muhim masalalari”* deb nomlangan uchinchi qismi o‘quvchilarni shariatning asosiy ustuni musulmon diniyl huquqlari bilan tanishtirgan. Kitobning *“Pandnoma”* (Nasihatl kitobi) deb nomlangan va XVIII asrda yozilgan to‘rtinchi qismida Qur’oni karimdan olingan odob-axloq masalalariga oid qoidalar she’riyl shaklda bayon etilgan.

Shundan so‘ng o‘quvchilar mutlaql din masalalariga bag‘ishlangan *“Sabotul ojizin”* kitobini o‘qishni boshlaganlar. Ushbu asar ko‘pincha uning muallifining nomi bilan, ya’ni – *“So‘fi Olloyor”* deb yuritladi. Bu sof diniyl asar bo‘lib, unda diniyl masalalar she’riyl usulda bayon qilingan.

Maktabni tamomlagan o‘quvchilar ta’limni davom ettirish uchun madrasalarga kirganlar.

Madrasa odatda ikki bo‘limdan, ya’ni: quyi (*ibādat al-‘islām*) va yuqori (masola) bo‘limlardan iborat bo‘lgan. Lekin barcha madrasalarda ham bo‘limlar shunday nomlanmaganini qayd etish lozim. Masalan, Buxoro madrasalarida quyi bo‘lim *“mushkulāt”* deb yuritilgan.

Birinchi bo‘limda talabalar din ahkomlarini o‘rganganlar. Ikkinchi bo‘limda esa – Qur’oni karimga muvofiq holda bayon eilgan Islomning asosiy qonunlari o‘qitilgan. Bundan tashqari, arab tilshunosligi, mantiq,

tarix, she'r yozish ilmi, metafizika va boshqa fanlar ham o'qitilgan. Madrasalarda barcha mashg'ulotlar arab tilida olib borilgan.

Madrasa talabalarini shartli ravishda uchta kursga bo'lish mumkin.

Birinchi, ya'ni boshlang'ich kurs *adnā* (quyi), ikkinchi kurs – *avsat* (o'rta) va uchinchi kurs – *a'lo* (yuqori) deb nomlangan. Biroq, kurslarning nomlari hamma madrasalarda ham bir xil bo'lmagan. Shu o'rinda bunday kurslarga ajratish faqat yirik madrasalarda mavjud bo'lgani, talabalar soni 20 kishiga yetmagan kichik madrasalarda esa talabalarning barchasi faqat bitta mudarrisga mashg'ulotga qatnaganlarini qayd etish lozim.

Madrasada darsni tashkil etish tartibi quyidagicha bo'lgan: bitta darslikdagi aynan bir bobni o'rganayotgan 10–15 nafar talaba bir sinf xonasiga to'planishgan va o'zlariga *oqsoqol* (sardor) saylab olishgan. Bu guruh "*jamo'a*", uning oqsoqoli esa "*qori jamoa*" deb nomlangan. Darsni boshlash uchun oqsoqol mudarrisning huzuriga borar va undan mazkur guruh bilan mashg'ulot o'tkazish uchun izn so'rardi.

3. Qizlar maktabi va unda ta'lim mazmuni

Masjid va xonaqohlar qoshida ochilgan maktablarda faqat o'g'il bolalar o'qitilgan. Qiz bolalar o'z davrining o'qimishli ayollari tomonidan uylarida ochilgan maktablarda o'qitilgan. Ayol muallimani o'lkaning turli hududlarida "otnoyi", "otinbibi", "bibiotin", "bibixalifa" deb ataganlar. Qizlar maktabi o'g'il bolalar maktablariga nisbatan ancha kam bo'lgan, ko'p hollarda maktabdorlarning, imomlarning xotinlari maktabdorlik qilgan. Qizlar maktabi haqida K.E.Bendrikov "Turkistonda xalq maorifi tarixidan ocherklar" asarida quyidagilarni yozadi: "Qizlar ishqiy maktublarga berilmasinlar deb, qizlar maktabida yozuvga o'rgatilmagan". Professor U.Dolimovning fikricha, bu so'zlar haqiqatan ancha yiroq. O'zbek xalqi – o'tmishda eng ko'p shoirlar yetishtirgan xalq, agar yozuvga o'rgatilmaganida edi, podshohlar saroyiga mansub bo'lgan Gulbadanbegim, Zebunisobegim, Nodirabegimlarni qo'ya bering, XIX asrning o'zida Uvaysiy, Mahzuna, Dilshodi Barno, Muazzamxon, Muattarxon, Anbar Otin, Qamarniso, Nozimaxon kabi o'nlab mashhur shoirlar qayerdan yetshib chiqqan?!

O'rta Osiyoda faoliyat yuritgan qizlar maktabining yirik namoyondalaridan biri – Jahon Otin Uvaysiydir. O'zining butun faoliyat davomida xalqimiz orzu-umidlarini ro'yobga chiqarishga harakat qilgan Jahon Otin

xalqimizning oqila qizlarini tarbiyalash, go'zal hayotga erishishning birdan-bir yo'li deb o'ylab, o'zining butun umrini yosh qizlarga ta'lim-tarbiya berishga bag'ishladi.

O'z maktabida qizlarga boshlang'ich ta'lim berar ekan, Jahon Otin ularning zohnini o'stirishga katta ahamiyat beradi. Otin o'z shogirdlariga savod o'rgatibgina qolmay, ular orasidan iqtidorli qizlarni tanlab sharq sheriyati bilan tanishtiradi. Qizlarni nazm bo'stoniga yetaklaydi.

Atoqli zullisonayn shoira Dilshodi Barno 50 yildan ortiq muallimalik qilib, qizlarga xat-savod o'rgatdi, tabi nazm qizlarga sheriyat ilmidan dars berdi.

Dilshod o'z maktabida yosh qizlarni tarbiyalay, ularga xat-savod o'rgatar va ularni chuqur bilim egasi qilib chiqarishga intilar edi. Shu bilan birga, yosh iste'dodli qizlarga o'zbek, tojik mumtoz adabiyot namoyondalarining asarlarini ham o'rgatar va ularni nafosat ruhida tarbiyalab, o'z zamonasining ilg'or kishilari qilib yetishtirishga harakat qilgan.

4. Munis Xorazmiyning “Savodi ta'lim” asari – husnixatga doir dastlabki qo'llanma sifatida

Munis o'z davrining yetuk murrabiy shoiri sifatida bolalarning savodxonligini va husnixatni yaxshilash yo'lida ko'p izlanadi va yoshlarga husnixatdan ta'lim berib, “bilgancha surib qalamni har yon, ta'lim ishin aylar erdi oson” deydi. “Bilimning eshigi alifbe” deganlaridek, Munis ham ta'limdagi muvaffaqiyatlarning garovi savod ekanligini tushungan va shuning uchun “umumiy arqom” yozuv ilmini yaratishga bel bog'lagan.

Munisning “Savodi ta'lim” asari ana shu tarzda 1804-yil 6-dekabrda vujudga keladi. Mazkur risola nazariy ma'lumotlar va mashqlarni o'z ichiga olgan. Risola ikki qismdan tarkib topgandir. U “Savodi ta'lim”ning nazariy qismida o'zigacha mavjud bo'lgan bolalarga xat-savod o'rgatuvchi risolalarning barcha nuqson va kamchiliklarni ochib tashlaydi va eski risola bilan o'zi yaratayotgan risolani bir-biri bilan taqqoslab, eski risolaning o'sha kungi talablarga javob bera olmasligini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beradi. Risolaning ikkinchi qismida arab alifbosidagi har bir harfning yozilish uslubini ma'rifiy-didaktik nuqtayi nazardan soddalantirib tushuntrishga harakat qiladi.

5. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning "Odob as-solihin" asari – yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni yorituvchi manba

Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning "Odob as-solihin" ("Yaxshi kishilar odobi") asari kundalik turmushimizda har kuni har daqiqada bilish zarur bo'lgan turmush odobiga oid xulq-odob qoidalarining majmuyidir. Asar turkiy tilda yozilgan bo'lib, muqaddima, yetti bob va xotimadan iborat.

Asarning muqaddimasida uning maqsadi sifatida insonga yaxshi xulq egallashi zarurligi ta'kidlanadi va u odob qoidalarini egallab olmasa va yaxshi xulq bilan odobli va toza bo'lmasa, nafaqat o'ziga, balki butun dunyoga yomonlik tarqatadi, deydi va quyidagi masnaviyni keltiradi:

Adabsiz na o'zi uchun yomonlik qiladi,

Balki butun dunyoga o't qo'yadi.

"Odob as-solihin" asarida bayon etilgan botiniy va zohiriy qoidalar:

1. Salomlashish va ruxsat so'rash odobi.

2. Muloqot odobi.

3. Uxlash va yo'l yurish odobi.

4. Suhbatlashish odobi.

5. Er-xotin odobi.

6. Tozalik qoidalari.

7. Mehmon kutish odobi.

8. Ziyofat va ovqatlanish odobi.

9. Safar qoidalari.

Muqaddimada asarning maqsadi ochib beriladi. Asarning yozilishidan ko'zda tutilgan maqsad borasida so'z yuritilar ekan, insonning ijobiy xulq-atvorga ega bo'lishini taqozo etuvchi ijtimoiy zaruriyat mohiyati batafsil ochib beriladi. Asarda ilgari surilgan asosiy g'oya – insonlarning ijobiy xulq-atvorga ega bo'lishlari jamiyatda ruhiy xotirjamlik va moddiy farovonlikni qaror toptiruvchi asosiy omil ekanligini asoslashdan iboratdir. Alloma mazkur g'oya mohiyatini sharhlar ekan, inson odob-axloq qoidalarini egallay olmasa hamda ijobiy xulq-atvori bilan muaddab (odobli) va muzazzab (toza) bo'lmasa, nafaqat o'zi, balki butun dunyoga yomonlik tarqatadi degan qarashni ilgari suradi. Ayni o'rinda quyidagi masnaviyni keltiradi:

Beadab tanho va xudro dosht bad,

Balki otash dar xama ofoq zar.

(Adabsiz nafaqat o'zi uchun yomonlik qiladi,
Balki butun dunyoga o't qo'yadi).

Shunday ekan, har bir inson ichki hamda tashqi odob qoidalarining mohiyatini to'laqonli ravishda anglab, ularga qat'iy amal qilishi zarur. Inson odob-axloq qoidalarining mohiyatidan qanday yo'l va usullar orqali boxabar bo'lishi mumkin degan savolga javob berar ekan, alloma ular yetuk mutafakkirlar tomonidan qimmatli, mo'tabar kitoblarda jam etganligi, mazkur kitoblarning mazmuni bilan tanishish orqali odob-axloq qoidalari va ularga amal qilish shartlari xususida muayyan ma'lumotlarga ega bo'lish imkoniyati mavjudligini alohida ta'kidlab o'tadi. Asarda komil inson bo'lib yetishishda kundalik hayot hamda amaliy turmushda o'ziga xos ahamiyat kasb etuvchi botiniy (ichki) va zohiriy (tashqi) odob-axloq qoidalari: salomlashish, ruxsat so'rash, muloqot, uxlash, yo'l yurish, mehmon kutish, ziyofat, ovqatlanish, shuningdek, er-xotin munosabatlarini yo'lga qo'yish odobi va ularga amal qilish shartlari borasida so'z yuritiladi. Suhbat ahlining o'zini tutishi, tozalik, ozodalik hamda safarga chiqish qoidalari ham asar mazmunining markaziy qismidan o'rin olgan.

Birinchi bob salomlashish, ko'rishish, qo'l olishish hamda ruxsat so'rash qoidalari to'g'risida ma'lumotlar berishga yo'naltirilgan bo'lib, mazkur bob to'rt fasldan tashkil topgan.

Ma'lumki, Sharq xalqlari tomonidan tan olingan axloqiy qoidalarga ko'ra, biror kimsa o'zgalar xonadoniga tashrif buyursa, eshikdan xonadon sohiblarining ruxsatsiz kirib boravermay, ma'lum qoidalarga rioya qilishi shart. Ana shu qoidalarning eng muhimlari deb, Muhammad Sodiq Q'oshg'ariy tashrif buyuruvchi kimsa o'zining kelganligidan xonadon sohiblarini ogoh etishi (eshikni qoqishi yoki yo'talishi), ushbu choraga nisbatan ichkaridan javob berilgach kirishga ruxsat so'rashi, so'ngra ichkariga kirishi kerakligi lozimligini bayon etadi.

Ikkinchi faslda esa salomlashish odobining o'n ikki qoidasi borasida fikr yuritiladi. Mazkur o'rinda salom berish va alik olish masalasida bugungi kunga qadar davom etib kelayotgan munozaraga nuqta qo'yilgan. Muallifning fikriga ko'ra, salom bermak sunnat, javobi farzu ayyondir. Muhammad Sodiq Q'oshg'ariyning e'tirof etishicha, salom quyidagi holatlarda kishilar tomonidan berilishi maqsadga muvofiqdir: ulug' kichikka, otliq piyodaga, yuruvchi o'ltirguvchiga, ozchilik ko'pchilikka, xonaga kirib keluvchi, xona ichkarisida o'tirgan kishilarga

salom bergay”, deb ta’kidlar ekan, bir kishi ko’pchilik oldiga kirib kelganda, birinchi bo’lib salom berishi, ko’pchilik esa baravar ovoz chiqarmasdan salomga alik olishi joizligiga alohida e’tiborni qaratadi. Allomaning salomlashish odobi xususidagi fikrlari bilan tanishar ekanmiz, ta’lim muassasalarida muallim sinf xonasi yoki auditoriyaga kirib kelganda, “Kim oldin salom berishi kerak?”, degan muammoning yechimini topgandek bo’lamiz.

Mazkur bobda yana salomlashishdagi xatti-harakatlar, jismonan zaif yoki bemor kishilar tomonidan amal qilinishi lozim bo’lgan, shuningdek, erkak va xotin-qizlar o’rtasida kechuvchi salomlashish qoidalari, salom bermaslik va javob qaytarmaslik joiz deb topilgan holatlar borasida ham muhim tavsiyalar bayon etilgan.

Ikkinchi bobda uxlamoq, kiyim kiyish, yo’l yurish odoblari haqida fikr yuritiladi. Masalan, uxlash oldidan eshiklarni mahkamlab yopish, idishlarning og’zini berkitish, o’rnidagi ko’rpa-to’shaklarni bir bora qoqib yozish, o’choqdagi olovni hamda chiroqni o’chirish, uxlaydigan o’rnini yumshoq qilmaslik, o’ng qo’lga bir oz suyanib yotish tavsiya etiladiki, ushbu qoidalarining ahamiyati ularga rioya qilmaslik natijasida ro’y bergan noxush voqealar misolida ochib beriladi.

Libos kiyish qoidalari ham xulq-odob me’yorlarining tarkibiy qismi sanaladi. Bizga yaxshi ma’lumki, libos kiyish borasida ham ma’lum mezonlar qabul qilingan bo’lib, ularga amal qilish kishini noqulay vaziyatga tushib qolishdan saqlaydi. Muhammad Sodik Qoshg’ariy ushbu bobda libos kiyish qoidalari va ularga amal qilish shartlari yuzasidan mulohazalarni ilgari suradi. Bu borada muallif kishilar tomonidan amal qilinishi o’ta muhim sanalgan mezonlar quyidagilar ekanligiga alohida urg’u beradi: libos tanlashda kishining imkon darajasi, moddiy holati, mavqeyi, nasl-nasabi, yoshi, jinsi, shuningdek, joyi (geografik mintaq, shahar yoki qishloq, faoliyat turi va hokazolar) inobatga olinishi lozim. Tanlangan libosning qulayligi, faslga mos bo’lishi ham maqsadga muvofiqdir. Libosni toza tutish, o’ta darajada hashamdor bo’lgan liboslarni kiymaslik, yaxshi libos kiyganda manmanlik qilmaslik, kiymaydigan ortiqcha liboslarni muhtojlarga in’om qilish xususida berilgan tavsiyalar bugungi kunda ham o’z ahamiyatini yo’qotmagan.

Yo’l yurish qoidalari ham har bir inson bilishi zarur bo’lgan qoidalaridan biri bo’lib, muallif mazkur masalaga ham o’z e’tiborini qaratadi. Muhammad Sodik Qoshg’ariyning tavsiyalariga ko’ra, yo’l

yurganda atrofga alanglamaslik, jamoat joylarida esa boshqalarga xalal bermaslik, ularning hurmatini saqlash, hamrohlar ishtirokida yo‘l yurilayotgan bo‘lsa, ularning yoshi, mavqeyi, salomatlik darajasini inobatga olish, yo‘lda tanish kishi uchrab qolsa, u bilan salomlashib, tez o‘tib ketish, agar zarur bo‘lsa, yo‘l chetiga chiqib so‘zlashish, yo‘lda og‘iz suvi yoki balg‘amni tupursa yuzini berkitish, uni o‘ng tomonga yoki oldiga emas, chap tomoniga yoki orqaga tashlash, muhtojlarga duch kelib qolinsa, ularga yordam berish, kishilarga aziyat yetkazadigan narsalarni yo‘ldan olib tashlash, mazlumlarning g‘am-anduhlariga sherik bo‘lib, ularga yordam ko‘rsatish, kishilarning yaxshi amallarini ma‘qullab, ularni yomon ishlardan qaytarish maqsadga muvofiq ekanligi bayon etiladiki, ushbu qoidalarini bilish katta-yu kichikka birdek zarurdir.

Uchinchi bobda suhbatlashish odobi borasida so‘z yuritiladi. Bizga yaxshi ma‘lumki, suhbatlashish odobi va uning shartlariga amal qilish ijtimoiy munosabatlarning mo‘tadil kechishini ta‘minlovchi asosiy va o‘ta muhim omillardan biri bo‘lib, aksariyat mualliflar tomonidan yaratilgan hamda axloq-odob muammolariga bag‘ishlangan asarlar mazmunidan alohida o‘rin olgan. “Odob as-solihin” asarida ham muallif suhbatlashish odobi va uning o‘ziga xos jihatlari borasida batafsil so‘z yuritadi.

Suhbatning yaxshi niyatlarga boy hamda beg‘araz bo‘lishi muhim sanaladi. Muayyan mavzularda tashkil etilayotgan suhbat (bahs-munozara)ga tanning tozaligiga erishgan, shuningdek, og‘iz va tishlarni tozalagan holda pokiza libos bilan tashrif buyurish, suhbat ahlining birbirlariga hurmat va iltifot ko‘rsatishlariga erishish, ulug‘larga e‘tiborini qaratish, o‘tirish qoidalariga rioya etish, ahli suhbat kirganda va chiqqanda o‘rindan turish va ulug‘larni yuqoriga o‘tkazish, beadab so‘zlar, yomon xatti-harakatlar hamda noo‘rin jimlikdan saqlanish, barchaga yaxshi muomalada bo‘lish, ularni izzat qilish, aksa kelsa og‘zini to‘sib, past ovozda, yengil aksa urish, suhbat ahliga ish buyurmaslik, ularga beminnat xizmat ko‘rsatish, do‘st va notanishlarga bir xil ochiq chehra, go‘zal xulq va odob bilan muomalada bo‘lish, aka-ukalar, opa-singillarning xatosini kechirish hamda ularning aybini yuzlariga solmaslik, agar joiz bo‘lsa ularga boshqalarning e‘tiboridan chetda nasihat qilish, suhbat jarayonida ishtirok etayotgan biror kishining yomon qilig‘i yoki qabih fe‘liga baho bermaslik, zaruriyat yuzaga kelgan holda uni suhbatdan chetlatish chora-tadbirini ko‘rish va hokazo kabi odob-

axloq qoidalariga rioya etish har bir kishining insoniy burchi ekanligini ta'kidlab o'tadi.

Ahli suhbatga noloyiq xatti-harakatlardan qochish maqsadida suhbat ishtirokchilarining xotirjamligini buzgan kimsaga o'z xatti-harakatlarining noo'rinligini imo-ishora bilan tushuntirish, u o'zini o'nglab ololmasa zarur holatda uni davradan chetlatish, mazkur chora-tadbirni ortiqcha shov-shuvsiz amalga oshirish, suhbat chog'ida pinakka ketmaslik, o'zini o'zgalardan yuqori tutmaslik, suhbatdoshning so'zini bo'lmaslik, sukut saqlashda ham ma'lum me'yorlarga amal qilish, ortiqcha takallufga yo'l qo'ymaslik, hamsuhbati bilan bahs qilmaslik, ammo tortishish mumkinligi, g'azab kelganda uni to'xtata olish, ortiqcha qiziqchilik, hazil-mutoyiba, xushomadgo'ylik qilmaslik, bu borada me'yordan chetga chiqmaslik, o'zgalarning shaxsiyatini kamsituvchi laqablarni tilga olmaslik, davra ishtirokchilari orasida bir-biri bilan pinhona va boshqalar tushunmaydigan tilda pichirlamaslik, pinhona so'zlashayotgan hamrohlarning so'zlariga quloq solmaslik kabi qoidalarining mohiyati asar mazmuni orqali to'laqonli yoritilib beriladiki, ulardan xabardor bo'lish har bir kishi uchun o'ta muhimdir. Asarda ilgari surilgan er va xotin o'rtasida tashkil etiluvchi munosabatlar odobiga oid qarashlar ham alohida diqqatga sazovordir.

Mazkur o'rinda quyidagi fikrlar ilgari suriladi: uylanadigan yigit nikohdan oldin o'zi uylanmoqchi bo'lgan qizni ko'rmog'i, uylanadigan qizning bokira bo'lishi, shuningdek, to'rt narsa: umrda, qomatda, molda va nasabda erdan past va uch narsa: husnu jamolda, xulq (odob)da hamda iffatda erdan yuqori bo'lishi zarurligi muallif tomonidan alohida ta'kidlanadi. Yuqorida qayd etilgan fikrlarning ahamiyati amaliy turmushda o'z isbotini topgan bo'lib, ularni bilish hamda mazkur fikrlarga amal qilish oilalarda tinchlik-totuvlik, farovonlik va xotirjamlikning barqaror bo'lishini kafolatlovchi omillar bo'lib xizmat qiladi.

Er kishi xotiniga yaxshi muomala qilish, uni behuda g'azablantirmasligi, oliyjanob bo'lishi, alohida muruvvat ko'rsatishi, havoyi nafs balosidan saqlanishi, agar ayol jabr va sitam ko'rsatsa, unga avval nasihat qilib, xatti-harakatlarining nojoizligini tushuntirishi, agar u ushbu chora-tadbirdan so'ng yaxshi tomonga yuz tutsa, uni avf etishi maqsadga muvofiq ekanligi borasidagi qarashlar bayon etiladi.

Asarda, shuningdek, ayol kishining oiladagi o'rni va burchlari yuzasidan ham bir qator fikr-mulohazalar bayon etiladi. Muhammad

Sodiq Qoshg'ariyning nuqtayi nazariga ko'ra, ayol kishining oiladagi eng muhim burchi quyidagilardan iboratdir: xotin erining ruxsatisiz hech joyga bormasligi va hech kimni uyiga keltirmasligi, erining mol-dunyosini sarf etmasligi, o'z zimmasidagi mas'uliyatlarni oqilona bajarishi, eri xursand bo'lsa - xursand, g'amgin bo'lsa - g'amgin bo'lishi, erining topish-tutishiga qanoat qilishi, er vafot etganda motam tutib, marhumning ruhini pok saqlashi va hokazolar. Yuqorida tilga olingan pandlar bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariy "Odob as-solihin" asarida, kasal holini so'rash, ta'ziya va musibat odoblari haqida ham fikr yuritadi. Ushbu holatlarda amal qilinadigan qoidalar mohiyatidan xabardor bo'lish ham har bir kishi uchun foydadan holi bo'lmaydi.

Bemor holini so'rash qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni, yoru birodar, shuningdek, do'st uchun farz ekanligi, bemorning millati va diniy e'tiqodidan qat'i nazar, uning yoniga ochiq yuz bilan kirish, unga ko'nglini ko'taruvchi so'zlar bilan murojaat qilish, bemor oldiga bashang kiyinib yoki kir libosda bormaslik, bemor yotgan xonaga kulib kirib, uning bosh tomoniga yaqin o'tirish, ko'p so'zlanishib bemorni toliqtirib qo'ymaslik, qo'lni peshonasiga qo'yib hol so'rash, bemorni kun yoki kunora kelib toliqtirib qo'ymaslik, bemorning ko'ngli tilaydigan narsalarni so'rab-surishtirib, ularni topib kelish, ammo bemorning muolajasida uni harom narsalardan saqlash, bemor oldida ko'p o'tirmaslik, agar bemor oldida uzoq vaqt qolish zaruriyati yuzaga kelsa, uning ko'ngliga yoqadigan, xush keladigan so'zlar yoki hikoyatlardan so'zlab o'tirish maqsadga muvofiq ekanligiga alohida urg'u beradi.

O'z navbatida, bemorning kasalidan nolishi mumkin emasligi, og'ir dardga chalinganda o'ziga o'lim tilamasdan umr tilashi, dardi og'irlasha boshlaganini sezganda gunohlaridan tavba qilib, o'zgalar hamda qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni, yoru birodar hamda farzandlar oldidagi qarzlarini ado etib, farzandlari, qarindosh-urug'i va do'stlaridan rozi-rizolik so'rashi, vasiyat qilish, shuningdek, ularga sabr-qanoat tilashi eng muhim qoidalar ekanligi ta'kidlanadi.

Asarda musibat odoblari xususida ham bir qator fikrlar bayon etilganki, ushbu qoidalardan xabardor bo'lish, kishilar, shu jumladan, yoshlar uchun ham zarurdir.

Biron mo'minning vafoti haqidagi xabarni eshitilganda boshiga musibat tushgan kishilarga ta'ziya izhor etiladi. Ushbu tadbir dafn

marosimidan oldin yoki keyin amalga oshirilishi mumkin. Ta'ziya bildirish uch kungacha joiz, undan so'ng makruh deyiladi. Tobutni olib chiqib ketayotganlar sukut saqlashlari lozimligi, ayollar tobut ko'targan erkaklarga hamroh bo'lib, eshikka chiqmasliklari, boshiga musibat tushgan kishilar yig'ilganlarida ovozni baland qilib, fig'on chekmasliklari, mayit dafn etilgach, har kim o'z ishiga ketishi, bir yerda yig'ilib o'tirmasliklari kerakligi, yig'ilish uyushtirish uchun turli tadbirlarni izlab topish va ularni o'tkazish bid'at ekanligi, biroq qo'ni-qo'shni, qarindosh-urug', yoru do'stlarning turli taomlarni tayyorlab, boshiga musibat tushgan kishilarning xonadonlariga yuborish odamgarchilikning muhim ko'rinishlaridan biri ekanligi ta'kidlab o'tiladi.

Asarda qabr ustiga pishiq g'isht va tosh hamda boshqa narsalarni qo'yish, qubba va imorat barpo etish ham bid'at hisoblanishiga alohida urg'u beriladi.

Shu o'rinda muallif qabrlarni ziyorat etish odobiga ham to'xtalib o'tadi. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning e'tirof etishicha, qabrlarni ziyorat etish odobi quyidagilardan iboratdir: qabristonni tonggi ziyorat qilish ko'proq erkaklarga mansub, ota-onaning qabrlarini ziyorat qilish xotinlarga ham ijozat etiladi. Qabrlarni oyoq osti qilmaslik, qabr ustida o'tirmaslik kabi holatlar ham qabristonlarni ziyorat qilish odobining muhim unsurlari ekanligi ko'rsatilib o'tiladi.

Asarda ziyofat uyushtirish va mehmon kutish odobi borasida ham ko'pgina ibratli fikrlar bayon etiladi. Xususan, mehmondorchilik odobi yuzasidan quyidagi fikrlar ifoda etiladi: mehmondorchilikka kishining boyligi, mavqeyi yoki mansabiga qaramay, hammaning baravar chaqirish, oila a'zolarini ham ajratmaslik, mehmonning izzat-hurmatini joyiga qo'yish, lekin uch kundan so'ng ortiqcha takalluf ko'rsatmaslik, dabdaba qilmaslik, mehmon uchun uyni ortiqcha bezamaslik, lekin ozoda va toza ko'rpa-to'shaklardan foydalanish, dasturxon tuzashda isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslik, dasturxonga taom qo'yilganda avval mezbonning taomga qo'l uzatishi, mehmondan oldin taomdan qo'l tortmasligi, mehmonga nisbatan ortiqcha takalluf qilavermaslik, imkoni bo'lsa lazzatli va latif taomlar tayyorlab mehmonning ko'nglini olish kabi qoidalarining mohiyati ochib beriladi.

Asarda mehmon tomonidan xonadon sohiblariga nisbatan ko'rsatiladigan hurmat borasidagi qoidalar yuzasidan ham fikr-mulohazalar bayon etiladi. Xususan, ziyofat yoki mehmondorchilikka chaqirilganda, u

xoh faqir, xoh ulug' martabali kishi bo'lsin, albatta, chaqirilgan xonadonga borishi zarurligi, zolim, axloqsiz, ikkiyuzlamachi hamda xurofotchi kishilar ziyofatga chaqirganda esa bormaslik kabi odob-axloq qoidalariga rioya etish nihoyatda muhim ekanligi ta'kidlab o'tiladi.

Mazkur bobda yemak-ichmak odoblari xususida ham so'z yuritiladi. Unda taomni mumkin qadar oz iste'mol qilish, shubhali tuyulgan taomlarni iste'mol qilmaslik, faqirona ovqatlarga qanoat qilish, go'shtli taomlarni kam tanavvul etish, ovqatlarni tanavvul qilishda ularning pishirilish holatiga ko'ra bir-biri bilan aralashtirib yubormaslik, ya'ni baliqni sut bilan, sutni nordon meva yoki taom bilan, sutni tuxum bilan, qovurilgan go'shtni qaynatilgan go'sht bilan, qotgan go'shtni yangi go'sht bilan, issiq taom yoki ichimlikni sovuq taom yoki ichimlik bilan, ichni qotiruvchi taom yoki mevalarni ichni suruvchi taom yoki mevalar bilan birga iste'mol qilish sog'likka ziyon yetkazuvchi holatlar ekanligi alohida uqtirib o'tiladi. Alloma taom iste'mol qilish odoblari borasida so'z yuritilgan ekan, taomni o'tirgan holda yeyish maqsadga muvofiq ekanligiga e'tiborni qaratadi. Bu boradagi odob qoidalarini sirasiga quyidagi holatlar ham kirishiga: alohida urg'u beradi: katta yoshli kishilar taomga qo'l urmagunlaricha, taomga qo'l uzatmaslik, taom iste'mol qilishda ozodalikka qat'iy rioya etish, shuningdek, uning turiga ko'ra qulay idishlardan foydalanish, mevalarni ko'zga surib (bizning fikrimizcha, mazkur harakat muayyan meva pishib yetiladigan mavsum (davr)ga yetib kelinganlik, yana bir yil sog'-salomatlikda umr kechirganlik uchun shukronalik belgisi sifatida ado etiladi), keyin yeyish, taomni iste'mol qilishdan avval va keyin qo'l yuvish, yuvilgan qo'lning suvini silqitmaslik, qo'lning toza sochiqqa artish, taomdan so'ng sohibi xonadon sharafiga duo qilish, mazkur mehmondorchilikda yoshi katta kishilar ham ishtirok etayotgan bo'lsalar, ularning duo qilishlarini kutish kabi qoidalarining mohiyatini batafsil ochib beradi.

Mazkur bobda suv ichish odobi xususida ham fikr yuritiladiki, ushbu qoidalarini mohiyatini bilish hamda ularga qat'iy amal qilish gigiyenik jihatdan ham muhim ahamiyatga egadir. Suv ichish (turli ko'rinishdagi ichimliklarni iste'mol qilish) qoidalarini quyidagilardan iboratdir: suvni birdaniga simirmay, balki bo'lib-bo'lib ichish, unga nafas urilmaslik maqsadga muvofiqdir, suv o'ta ehtiyotkorlik bilan, unga biror narsa tushgan tushmaganligiga ishonch hosil qilingach ichiladi, kechasi esa suv solingan idishning og'ziga latta tutib ichish tavsiya etadi. Agar og'iz va

qo‘l yog‘liq bo‘lsa, suvli idishning dastasini ushlamaslik, jimjiloq va nomsiz barmoq yordamida yoki qo‘l yuvilgandan so‘ng ushlash, kosa yoki suv idishning singan yeri bo‘lsa, u yeridan suv ichmaslik (chunki u yerda kir to‘planib qolishi mumkin), ariq yoki hovuz (har qanday ochiq suv havzasi)dan boshni egib, suv ichmaslik (zero, bunday holatda turli zararli hasharotlarning inson organizmiga tushish ehtimolining mavjud) kabi holatlar qat’iy ta’kidlab o‘tiladi. Shu bilan birga, suvni avval o‘zi ichmay yonidagilarga uzatish, bunda suvning o‘ng tomonga uzatilishiga alohida ahamiyat berish, suv uzatgan kishini duo etish qoidalar ham eng zarurva muhim sanalgan odob qoidalaridan biri ekanligi uqtirib o‘tiladi.

Yettinchi bobda safar qoidalar va ularning mohiyati yoritib beriladi. Allomaning fikriga ko‘ra, safarga chiqishdan ko‘zlangan maqsad quyidagi uch ko‘rinishda ifodalanadi: farz, fazilat, muboh (ruxsat etiladigan). Ayni o‘rinda safar farzining o‘zi quyidagi besh ko‘rinishni namoyon etadi: jihod, haj, ota va onaning chaqirig‘iga muvofiq, raddi mazolim (zulmni qaytarish) hamda ilm olish maqsadida uyushtirilgan safar.

Muboh safarining uyushtirilishidan ko‘zlangan maqsad ham ikki ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: 1) O‘z manfaati yo‘lida, o‘zgalardan biror narsani ta’ma qilmagan holda uyushtirilgan tijorat safari. Muboh safarining mohiyatini yoritir ekan, Muhammad Sodiq Qoshg‘ariy tijorat safarini uyushtirishdan asosiy maqsad faqat mol-dunyo orttirish bo‘lsa, u holda bunday tijorat safari unga ziyon yetkazishini alohida uqtirib o‘tadi; 2) navi-navi tafarruj (ko‘ngil ochish) maqsadida safar uyushtirish. Alloma vaqti-vaqti bilan bunday safarlarni ham uyushtirib turish maqsadga muvofiq ekanligini aytib o‘tadi. Muhammad Sodiq Qoshg‘ariyning ta’kidlashiga ko‘ra, har qanday maqsad yoki ko‘rinishdagi safarlarni uyushtirish chog‘ida ayollarga, albatta, ularning turmush o‘rtoqlari (mahrami) hamrohlik qilishlari zarur.

Asar mazmuni orqali safar va ularning foydalari xususida ham so‘z yuritiladi. Allomaning fikricha, safar qilishning foydali jihatlari quyidagilardan iborat: birinchidan, g‘am-anduhdan forig‘ bo‘lish, ikkinchidan, tirikchilik uchun sarmoya yig‘ish, uchinchidan, ilm olish, to‘rtinchidan, odob va axloq o‘rganish, beshinchidan, ulug‘ kishilarning suhbatlaridan bahramand bo‘lish. Olim safar uyushtirilgan vaqtda turli mashaqqatlarga ham duch kelish mumkinligini ta’kidlagan holda, chaqimchi va hasadchilar orasida tirik yurgandan ko‘ra, safar mashaqqatlari afzalroqdir, degan g‘oyani ilgari suradi. Safarga chiqishda

quyidagi qoidalarga amal qilish foydadan holi bo'lmaydi: avvalo, safar qilish uchun ma'lum bir kori-hayor (yaxshi niyat), ya'ni yo haj, yo tijorat, yo jihod, yo ilm olish, yoki aziz joylarni ziyorat qilishni maqsad qilib olish. Safarga chiqish oldidan biror dono kishi bilan maslahatlashish tavsiya etiladi. Safarga chiqish oldidan ota-ona yoki safarga chiquvchi kishida kimning haqqi bo'lsa, haq egalaridan ruxsat so'rash, ularning fikrlarini inobatga olish, ota-ona yoki qarindosh-urug', yor-birodarlar bilan vidolashib, ularning duosini olish sunnat sanalishi muallif tomonidan alohida qayd etib o'tiladi.

Safarga hech vaqt tanho chiqmaslik, eng kamida uch kishi bilan safar qilish, safarga chiquvchilar soni ko'pchilikni tashkil etsa, bir-birlariga yaqin manzilga tushish, guruh bo'lib safarga chiqqanda o'rtalaridan bir kishini boshliq etib tayinlash, uning ko'rsatmalari asosida ish tutish, boshliqning ham o'z navbatida boshqalardan xizmatini ayamasi, guruh safida zaifu notavonlar ham bo'lsalar, ularga madadkor bo'lish kabi holatlar eng muhim safar odoblari sifatida e'tirof etiladi.

Safarga chiqishda o'zi bilan birga eng zarur ashyolar, ya'ni libos, oyoq kiyim, soqoltarosh, misvak (tish tozalagich), qaychi va boshqalarni olib chiqish, borilayotgan shaharda biror yuqumli kasallik tarqalsa, u yerdan chiqib ketmaslik, aks holda kasallik tarqatuvchi o'zi bo'lib qolishi mumkinligiga alohida urg'u berib o'tiladi.

Safardan qaytganda to'satdan uyiga kirib bormay, avval uydagilarni xabardor etish maqsadga muvofiq bo'lib, uyga kechasi kirib borish noloyiq hisoblanadi. Safardan qaytganda xonadon ahli, shuningdek, qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni hamda yor-do'stlarga sovg'alar ulashish, safar qiluvchi kishini ko'rgani kelgan insonlarni turli lazzeatli taomlar bilan siylash ham odamiylikning yorqin ifodasi ekanligini uqtirib o'tadi.

Agar xabar kelsa, musofirni kutib olish, uning istiqboliga peshvoz chiqib, hurmat bilan kutib olish, uni so'roqqa tutmaslik, musofir xohishini farosat bilan bilib olish, uning manzili, yotish-turishi, yeyish-ichishidan xabardor bo'lib turish, agar sayohat qilish xohishi bo'lsa, diqqatga sazovor joylarni ko'rsatish, uning tashrif buyurishidan ko'zlangan maqsadini bilib, unga yordam qilish kabi eng oddiy odob qoidalarining ham mohiyati ochib beriladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Buxoro amirligida ta'lim-tarbiya masalalari qanday amalga oshirilgan?
2. Qo'qon va Xiva xonliklarida amalga oshirilgan ta'lim-tarbiya ishlari haqida nimalarni bilasiz?
3. Xonliklardagi maktab va madrasalar ta'lim mazmunini tushuntiring?
4. Munis Xorazmiyning "Savodi ta'lim" asari qanday tarbiyaviy ahamiyatga ega?
5. "Odob as-solihin" asari qanday tarbiyaviy ahamiyatga ega?

6-MAVZU: XIX ASRNING 2-YARMI - XX ASRNING 1-CHORAGIDA TURKISTON O'LKASIDA TARBIYA, MAKTAB VA PEDAGOGIK FIKRLAR

Reja:

- 1. XIX asrning 2-yarmida Turkistonda maktablar tizimi.**
- 2. Rossiya podsholigining ta'lim siyosati.**
- 3. Turkistonda jadidchilik harakati. Yangi usul maktablarining ochilishi.**
- 4. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Abduqodir Shakuriy, Isxoqxonto'ra Ibratlarning yangi usul maktablarini tashkil etishdagi ma'rifatparvarlik xizmatlari.**

***Tayanch tushunchalar:** ta'lim siyosati, rus-tuzem maktablari, jadidchilik harakati, yangi usul maktablari, ma'rifatparvarlik, Rossiya I podsholigining ta'lim siyosati*

1. XIX asrning 2-yarmida Turkistonda maktablar tizimi

O'lkani Rossiya imperiyasi bosib olgandan so'ng 1870-yillarda qizlar ta'limi bo'yicha ba'zi ma'lumotlar mavjud. Turkistonda shahar va qisman qishloqlarda qizlar uchun boshlang'ich maktablar ham mavjud bo'lgan. Qishloq joylarda qizlar maktabi juda kam hollarda uchrar edi. Ba'zi hududlarda 100 ta maktabga bitta qizlar maktabi ham to'g'ri kelmas edi. Biroq ba'zi shaharlarda qizlar maktablarining soni o'g'il bolalar maktablarining chorak qismiga teng kelgan. Toshkent rus qo'shinlari tomonidan egallangan paytda shaharning ba'zi qismlarida qizlar maktablari va o'quvchilari soni o'g'il bolalar maktablarining $\frac{1}{2}$ qismiga to'g'ri kelgan va ularda o'quvchilar soni nisbatan kam bo'lgan.

A.P.Xoroshxin va Toshkent shahrida yashovchi mullalarning xabar berishicha, 1864-yilda ruslar bilan bo'lgan urush uchun soliq joriy etish bo'yicha ro'yxatga olish o'tkazilganda, 8000 ming nafar o'quvchi bolalar, 4000 nafar o'quvchi qizlar qayd etilgan. Birgina Sebzor dahasida 25 nafar o'g'il bolalar va 15 nafar qizlar, Shayxontohur dahasida esa 20 ta o'g'il bolalar va 10 ta qizlar maktablari mavjud bo'lgan. O'tnbibi maktabida o'quvchi qizlar bilan birgalikda o'g'il bolalar ham birga ta'lim olgan hollari ham bo'lgan. Qizlar maktablaridagi mashg'ulotlarda asosan fors-

tojik va turkiy tldagi asarlar o'rgatlgan. Ushbu ta'lim muassasalarida "Ta'limi bayonot", "Muosharat odobi", "Tarbiyali xotun" va boshqa Sharq axloqiy madaniyatni o'z ichiga oluvchi fanlar o'qitilgan. A.P.Xoroshinning 1876-yildagi ma'lumotga ko'ra, qizlar 7–11 yoshdan o'qitilgan, 11–15 yoshdan esa tikuvchilikka o'rgatlgan. Bundan shu narsa kuzatladiki, qizlar maktablaridagi ta'lim dasturlari o'g'il bolalar maktablari dasturlariga nisbatan kam qamrovli bo'lgan. O'rta Osiyoda o'g'il va qiz bolalar birga ta'lim oluvchi aralash maktablar bo'lganligi haqida ma'lumotlar deyarli uchramaydi. 1906-yil Kaspiyorti viloyat maktablarining ahvoli haqida ma'lumot bergan N.P.Ostroumov turkmanlar orasida, ba'zi joylarda o'g'il va qiz bolalar birga ta'lim oluvchi maktablar mavjud bo'lganligi, ularda atgi ikki yoki uch yil davomida ta'lim berilishi haqida ma'lumot beradi.

Mustamlakachilik tizimini o'rnatilishi va o'lkada rus aholisi soni o'sib borishi bilan rus tlida so'zlashuvchi aholi qizlarini ta'limiga bo'lgan ehtyoj o'sib bordi. Qizlar uchun gimnaziya, Mariin bilim yurtlari kabi ta'lim muassasalarini tashkil etldi va mazkur maskanlarda mahalliy aholi vakillarini ta'lim olishlariga imkon berilishi kam miqdorda bo'lsada, qizlar ta'limiga ijobiy ta'sir o'tkazdi. XIX asr 70-yillarida Toshkent va Chimkentda qizlar uchun bo'lim hamda hunarmandchilik sinflari, Kazalinskda qizlar uchun yakshanba sinflari bo'lgan boshlang'ich bilim yurtlari tashkil etldi. Ushbu bilim yurtlarining barchasi muayyan rejalarsiz, asosan, o'lkadagi rus aholisining ta'lim olishga bo'lgan ehtiyojini qondirish maqsadida tashkil etlgan edi.

1866-yili Toshkent shahrida ixtiyoriy ehsonlar hisobidan Juykova xususiy maktabi tashkil etilib, bu maktab 1867-yili g'aznadan "Toshkentdagi rus aholining quyi tabaqasi vakillarini ta'limga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun katta bo'lmagan mablag' bilan ta'minlandi. O'sha yili maktabda 11 ta qiz va 7 ta o'g'il bolalarga ibodat qilish, tarix, sanoq, arifmetkaning birinchi amallari, yozuv, qo'l hunarlari o'rgatlib, mart oyiga kelib maktabda o'quvchilar soni 15 ta qiz va 18 ta o'g'il bolaga yetgan. 1869-yili Toshkentda Turkiston o'lkasi "badavlat xonadon bolalari"ni gimnaziyalarning 4-sinfiga tayyorlovchi Paxert xonimning xususiy maktabi tashkil etlgan. 1871-yili esa Toshkentda ham o'g'il, ham qiz bolalar uchun uch sinfli hunarmandchilik sinflari bo'lgan xalq maktabi tashkil etldi. Xullas, maktablar rus aholisi uchun imtyozga ega bo'lgan va qaram tabaqalarga ajratilgan holda aniq tamoyillar asosida

tashkil etilgan. 1876-yili Turkiston o'lkasida 25 ta boshlang'ich maktab bo'lib, ularda 1074 ta qiz va o'g'il, asosan, rus aholisi farzandlari ta'lim olishardi. Bu maktablar asosan qiz va o'g'il bolalarni din, o'qish, ruscha yozish, arifmetka asoslariga o'rgatuvchi boshlang'ich maktablar bo'lib, u yerda qizlar qo'l hunarlariga, ba'zilarida esa o'g'il bolalar duradgorlik, chilangarlik, etikdo'zlik va boshqa hunarlarga o'rgatilgan.

Dastlabki paytlarda rus gubernatorlari Turkistondagi diniy maktablarning o'qitish tizmiga aralashmaslik siyosatni tutshdi, chunki ular aholini tobelikda saqlashda musulmon maktablarining ta'sir doirasi juda katta ekanligini anglab yetishgan edi. Shuning uchun mahalliy aholini har tomonlama qanoatlantiradigan yangi tipdagi o'quv muassasalari ochish va ulardan o'z manfaatlari yo'lida foydalanish chor hukumatning asosiy maqsadiga aylandi. Shu munosabat bilan 1870-yili general - gubernator Bordovskiy rahbarligidagi maxsus komissiya tuzilib, u Turkiston o'lkasidagi ta'lim-tarbiya muassasalarining ahvoli va o'qitish mazmunini o'zgartirish borasida ish boshlab yubordi. Komissiya quyidagi o'quv muassasalarini tuzish lozim deb topdi:

a) Toshkentda umumiy asoslarga ko'ra, mahalliy millat bolalari o'qiy oladigan erkaklar gimnaziyasini ochish;

b) mahalliy tilda o'qitiladigan uch yillik o'qituvchilar seminariyasi tuzish;

d) seminariya qoshida boshlang'ich maktab ochish;

e) rus, o'zbek va qozoq bolalarining o'qishi uchun kasb - hunar sinflari mavjud bo'lgan to'rt yillik umumiy ta'lim uezd va xalq maktablari ochish.

Bu loyiha qisman o'zgartirilgan holda 1875-yilda tasdiq etildi va shu yilning o'zidayoq bunday tipdagi o'quv muassasalari o'lkaning ba'zi joylarida o'z faoliyatlarini boshladi. Albatta, bunga qadar ham ruslar o'zlarining bolalari uchun maktablar tashkil qilib, Rusiyadagi o'qitish tizimini Turkistonda qo'llay boshlagan edi. Jumladan, bunday maktablar 1866-yil Toshkentda, 1870-yil Samarqandda ochiladi.

XIX asrning 70-yillaridan Turkiston o'lkasida yashovchi rus aholi hamda mahalliy aholi vakillari ham boshlang'ich ta'limdan so'ng gimnaziyalarda o'rta ta'limni davom ettirishlari mumkin edi. Chunki, shu davrdan gimnaziya tashkil etila boshlangan. O'g'il va qiz bolalar gimnaziyalari faoliyatining dastlabki yillarida o'quvchilar soni kam bo'lgan. Lekin, vaqt o'tishi bilan o'quvchilar soni ko'paydi. 1886-yilda

Toshkent o'g'il va qiz bolalar gimnaziylarida o'quvchilarning umumiy soni 585 ta, 1893-yili 716 ta bo'lgan. 1900-yilda Samarqand o'g'il va qiz bolalar gimnaziylarida o'quvchilar soni 274 ta, 1910-yilda 820 taga yetgan. 1902-yilda Ashxobod o'g'il va qiz bolalar gimnaziylarida o'quvchilar soni 724 ta bo'lsa, 1910-yilda 1226 taga yetdi. Bunga bir qator omillar sabab bo'lgan: birinchidan, XIX asr 90-yillarida o'lkaga ko'plab rus dehqonlarining ko'chib kelishi natijasida rus tilida so'zlashuvchi aholi sonining o'sishi; ikkinchidan, rus aholisining demografik o'sishi natijasida maktab yoshidagi bolalarning sonini ko'payishi; uchinchidan boshlang'ich rus va rus-tuzem maktablarini tugatgan kam sonli mahalliy aholi bolalari orasidan ham o'rta rus ta'lim muassasalarida o'qishni istovchilar sonining biroz bo'lsa-da, ko'payishidir. 1904-yili Samarqand qizlar gimnaziyasi Abramov bulvarida qad ko'targan yangi binoga ko'chirilgan. Bino qurilishiga sarflangan 142182,10 rubldan 100000 rubli Samarqand viloyatining mablag'laridan qoplangan. Bu vaqtga kelib Ashxobod qizlar gimnaziyasi barcha sanitariya va gigiyena talablariga javob beruvchi keng binoda joylashgan edi. Unda kutubxona, oshxona, musiqa xonasi, direktor va boshqa nazoratchilar hamda xizmatchilar uchun maxsus xonalar, fizika xonasi, rassomchilik xonasi, majlislar zali va hatto ibodat xonalari mavjud edi. Xohlovchilarning kamligi tufayli yotoqxona tashkil etilmagan. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, Turkistondagi aksariyat o'g'il bolalar gimnaziylarida o'quvchilar soni qizlar gimnaziylaridagiga nisbatan kam bo'lgan. Masalan, 1910- yili Toshkentdagi o'g'il bolalar gimnaziylasida 490 ta o'quvchi bo'lgan bo'lsa, qizlar gimnaziylasida ularning soni 690 ta; Skobelev o'g'il bolalar gimnaziylasida 300 ta, qizlar gimnaziylasida 370 ta; Samarqand o'g'il bolalar gimnaziylasida 337 ta, qizlar gimnaziylasida 483 ta; Ashxobod qizlar gimnaziylasida o'g'il bolalar gimnaziylasiga nisbatan 6 ta o'quvchi ko'p bo'lgan. Bu holatni o'lka bo'ylab qizlar uchun professional kurslardan va gimnaziylardan tashqari boshqa o'rta ta'lim muassasalari mavjud emasligi bilan asoslashimiz mumkin. Mavjud qishloq xo'jalik, temiryo'l, harbiy sohalarga mutaxassislarni tayyorlashga ixtisoslashtirilgan o'rta ta'lim muassasalarida qizlar o'qitilmagan. Shu jumladan, o'qituvchilar seminariyasida ham shunday edi. Qizlar gimnaziylari yetarli darajada o'quv-metodik vositalar bilan ta'minlangan edi. Masalan, Toshkent qizlar gimnaziyasi 1908/09 o'quv yilida fundamental kutubxonada 9508 tom, o'quv kutubxonasida 4288 tom

adabiyotlar; fizika kabinetida 820 ta asbob va uskunalarga ega bo'lgan. Gimnaziyada geografiya, tarix va boshqa fanlar bo'yicha qo'llanmalar ham mavjud edi. Skobelev qizlar gimnaziyasining fundamental kutubxonasida 3758 tom, o'quv kutubxonasida 3083 tom adabiyot bo'lgan bo'lsa, fizika kabinetida 330 uskuna, boshqa fanlar bo'yicha 1484 nomdagi qo'llanmalarga ega edi. 1907-yili Ashxobod qizlar gimnaziyasining fizika kabinetda 516,90 rubllik 178 ta uskuna bo'lsa, tabiatshunoslik kabinetida 226 ta buyum bo'lgan.

O'quvchi qizlarning o'zlashtrishlari yaxshi emasdi. 1905/06 o'quv yilida Toshkent qizlar gimnaziyasida 11,1%, 1906/07 o'quv yilida 16% o'zlashtrishi past o'quvchi qizlar bo'lgan. II sinfda 30 ta o'quvchi o'zlashtrishi qoniqarsiz bo'lib, ular deyarli 33% ni tashkil etgan. Mustamlakachilikning so'nggi yillarida o'lkaning bir nechta shaharlarida ham qizlar uchun o'rta ta'lim mussasalari tashkil etla boshlandi, Andijon va Qo'qonda ikkitadan o'g'il bolalar va qizlar gimnaziyasi, Namanganda qizlar uchun gimnaziyalar faoliyat yuritdilar. Toshkent va Skobelev shaharlarida o'quvchilar sonining ko'pligi tufayli davlat hisobidan ikkinchi qizlar gimnaziyalari tashkil etlgan. Toshkentda qizlar uchun ikkita O.M.Mixaylovskaya (1905) va L.F.Gorizdrolarning xususiy gimnaziyalari faoliyat yuritardi. Chimkentda ham xususiy qizlar gimnaziyasi mavjud edi. Ba'zi shaharlarda o'g'il bolalar gimnaziyalaridan oldin qizlar gimnaziyalarining tashkil etilishiga ota-onalar qizlarini uzoqqa o'qishga yubormay o'z shaharlarida o'qitishni xohlashlari va joylarda qizlar gimnaziyasiga bo'lgan talabning yuqoriligi sabab bo'lgan.

Turkistonda tijorat sohasida ham ikkita ta'lim muassasasi tashkil etlgan bo'lib, ularda o'g'il bolalar va qizlar birga o'qitilardi. 1908/09 o'quv yili Toshkent tijorat bilim yurtida 120 o'g'il bola va 48 ta qiz bola ta'lim olgan. Bu muassasada umumiy fanlardan tashqari o'zbek tili, ipakchilik, bog'dorchilik, tomorqachilik va boshqa shu kabi fanlar o'qitilgan. O'quvchilar orasida 16 ta mahalliy aholi vakillari ham bo'lgan. Qizlar uchun kadet korpusiga parallel ravishda Toshkentda yopiq shakldagi o'rta maktab – “qizlar instituti”ni tashkil etish loyihalashtirildi. Bu masala matbuotda ham muhokama qilingan. 1898-yili general-gubernator S.M.Duxovskoy Toshkent shahrida qizlar institutini tashkil etish to'g'risidagi tashabbusni ilgari surdi. Mazkur institut “o'sib kelayotgan ayollar avlodi” uchun tashkil etilishi ko'zda tutildi, mazkur institut ochilishi haqida 1911-yili Toshkent gazetalarida yana chiqishlar

uyushtirildi. Turkiston o'lkasida qizlar institutini tashkil etish bo'yicha tashabbusni qayta ilgari surgan A.V.Samsonov fikrini ma'qullagan imperator devonxonasi boshqaruvchisi Golitsin mazkur muassasa mahalliy manbalar hisobidan moliyalashtirilishi kerakligini ta'kidlagan. General-gubernator mamuriyat mablag' yig'ish maqsadida mazkur tadbir bo'yicha Turkiston shaharlarida muhokama tashkil etdi. Farg'ona va Kaspiyort viloyat shaharlari mahalliy aholi qizlari bu institutda o'qiy olmasliklarini ta'kidlab, loyihani moliyalashtirishni rad etganlar.

Yevropalik qizlar uchun kasbiy ta'lim masalasi o'lka matbuotida 1888- yildayoq ko'tarilgan edi. 20 yildan so'ng 1908-yil oktyabrda Toshkentda A.M.Malinovskaya-Simonovanning birinchi xususiy kasbiy texnik qizlar maktabi tashkil etildi. Bu maktab keyinchalik professional sinflari bo'lgan qizlar progimnaziyasiga aylantirilib, Xalq maorifi vazirligining progimnaziyasi huquqini qo'lga kiritdi. A.M.Malinovskaya ta'lim muassasasi har yili o'quvchilar tomonidan yil davomida tayyorlangan bitiruvchilar ishlarini ko'rgazmasini tashkil etgan va ularning buyumlari (kuylaklar, shlyapalar, gullar, tukuvchilik buyumlari va boshqalar) nafisligi bilan ajralib turgan. U yerda o'quvchilar tez yordam usullarini o'rganishgan va maktabda tibbiy markaz faoliyat yuritgan. 1916-yili maktab huzurida rejalashtirilayotgan pedagogik tayyorlov bazasi sifatida 5 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun bolalar bog'chasi tashkil etilgan edi.

2. Rossiya podsholigining ta'lim siyosati

Yerli xalqning aksariy qismi, ba'zi rusparast boy-zodagonlarni hisobga olmaganda, o'z bolalarini rus-tuzem maktablariga berishning oqibatlaridan cho'chir edi. Bu maktablarda birinchi navbatda pravoslav mahzabining asoslari, rus tili, podshoni ulug'lovchi madhiyalar o'rgatilgani uchun mahalliy xalq bu ochiqdan-ochiq dinbuzarlikdan qochib o'z farzandlarini rus-tuzem maktablariga bermasdi. Buni o'z vaqtida Sirdaryo viloyatidagi rus maktablarini taftish etgan chor amaldori N.K. Smirnov ham qayd etgan edi. U ruslashtirishga yo'naltirilgan ta'lim siyosatining muvaffaqiyatsizligi sabablarini quyidagicha izohlaydi va yozadi:

– yerli aholining shaharlardagi rus maktablarining qabul qilmaganligi sababi ularning dasturlarida musulmoncha savod darslari

yoʻqligi, darslar bolalar uchun tushunarsiz boʻlgan rus tilida olib borilishi va oʻqituvchilarning mahalliy tillarni bilmasligi;

– (rus) bolalariga pravoslav dini asoslarini musulmon bolalar huzurida oʻrgatish.

– shuningdek, ruscha xat-savod oddiy turkistonlikka foyda keltirmas edi, chunki oʻlkaning musulmon aholisi barcha narsani – xatlar, hisob-kitoblar va boshqa yozishmalarni mahalliy tillarda va arab yozuvida amalga oshirar, musulmoncha xat-savodli kishi bunda, tabiiy, koʻproq yutar edi.

Rus mustamlaka maʼmuriyatining taʼlim tizimini ruslashtirish orqali assimilyatsiya siyosati muvaffaqiyatsizlikka uchragani ayon boʻlgach, chor maʼmuriyati oʻzlarining pirovard maqsadlariga erishishning boshqa usullarini ham qoʻllay boshladilar. Masalan, chor maʼmuriyati oʻzi tarafidan mutlaqo inkor etilgan, vaqflaridan judo qilingan va oʻz holiga tashlab qoʻyilgan madrasalarda rus tilini oʻqitish gʻoyasini koʻtarib chiqdi. Davrning taniqli sharqshunos olimi V.V.Grigoryevning maslahatlariga amal qilingan holda barcha yirik madrasalarda rus tilini oʻqitish haqida topshiriq berildi. Bu xususda tilga olib oʻtilgan olim qayd etgan ediki, “madrasalarning domlari ruschani bilmaydilar, xristian oʻqituvchiga esa musulmon oʻquv yurtida dars berish “odobdan emas”, shu sababli, musulmon domlalar va mudarrisarlarni rus tilini mustaqil oʻrganishga majbur qilish kerak”. Bu “genial” fikr keyinchalik hayotga qanday amalga oshirilganligi haqida tarixiy manbalarda biror-bir eslatma uchramaydi, ammo mazkur tashabbusning oʻrtaga qoʻyilishi mustamlaka maʼmuriyatining oʻzlarining pirovard maqsadiga erishish uchun hech qanday yoʻllardan toymaganligiga yaqqol misoldir.

Oʻzlari kutmagan holda Turkistonda mutlaq oʻzgacha, kuchli va yashovchan madaniyatga duch kelib, ruslashtirish va xristianlashtirish rejalari puchga chiqqach, chor maʼmuriyati til siyosatida birmuncha oʻzgarishlar qilishga majbur boʻldi. Rus maʼmuriyati va mahalliy aholi oʻrtasidagi asosiy toʻsiq til muammosi ekanligini anglab yetar edi. Oʻlka bosib olingan dastlabki davrda xalq bilan muloqot koʻp sonli tatar, qozoq va oʻzbek tarjimonlari yordamida olib borilar edi, ammo tarjimonlarning haddan oshishi, oʻz qavmi vakillari bilan til biriktirib olishi, oʻz xalqi tarafiga oʻtib ketishi va xoʻjayinlarni aldashga intilishi kabi hollar maʼmuriyatni jiddiy tashvishga solardi. Mahalliy tillarni rus chinovniklarining oʻzlari bilishi lozimligi ilk general-gubernator K.P. fon Kaufman

davridayoq anglab yetilgan edi. General-gubernatorning taklifiga ko‘ra Toshkentda mahalliy tillar kurslari ochilishi, bu kurslar uchun darslik va lug‘atlar tuzishga tanlov e‘lon qilinishi lozim edi. Ammo, bu ishlar “mablag‘ yetishmasligi tufayli” amalga oshmay qoldi.

Fon Kaufmandan keyingi general-gubernatorlardan biri N.O. Rozenbax 1887-yilda maxsus farmoyish qabul qilgan bo‘lib, bu hujjatga ko‘ra chor amaldorlari, rus-tuzem maktablari o‘qituvchilari mahalliy tillarni o‘z xizmat vazifalari talab qilgan darajada bilishga majbur edilar. Shu maqsadda joylarda amaldorlar uchun til kurslari tashkil etildi. Ammo bu kurslarning natijasi ko‘ngildagiday chiqmadi va ular tez fursatda “tekinga o‘qitish, tinglovchilarning ko‘pligi hamda darslar hajmining juda ozligi” tufayli o‘z faoliyatini to‘xtatdilar. Ammo, fikrimizcha, bunday faoliyatsizlik va muvaffaqiyatsizlikning asosiy sababi shovinistik ruhdagi aksar chor amaldorlarida Turkistondagi mahalliy tillarni o‘rganish istagini yo‘qligi edi. “Zarafshon” (Samarqand) gazetasi 1906-yilgi sonlaridan birida yozgan ediki, “...bizning amaldorlarimiz hamma joyda o‘zlari xizmat qilayotgan xalqlarning tili va turmushini bilishni astoydil xohlamaydilar. ...Ular til o‘rganish uchun vaqt yetishmasligidan shikoyat qiladilar, ammo karta o‘ynash va sharobxo‘rlik uchun vaqt topa oladilar”.

O‘lkaning general-gubernatorlaridan D.I. Subotich davrida mahalliy tillarni mustamlaka amaldorlari tomonidan o‘rganilishi o‘tkir qilib qo‘yilganini qayd etib o‘tish kerak. Bu yuqori martabali mansabdorning 1905-yilda Rossiya imperiyasi Maorif vaziri Redigerga yozgan maktubida ushbu masala xususida quyidagi fikrlar bayon etilgan: “Qirq yildan beri biz Turkistonni egallab turganimizga qaramay mahalliy ma‘muriyatda yerli xalqlar tilini biluvchi amaldorlar soni barmoq bilan sanarli darajada oz. Ahvol – halokatli darajada. Amaldorlar o‘zlari boshqarayotgan aholining yoki sud qilayotgan insonlarning tilini bilmay turib qanday ish yuritishlari mumkin? Bu xususda ortiqcha gapirishga hojat yo‘q, zarur choralarni ko‘rish kerak. Choralar ikkiyoqlama bo‘lishi kerak: ham rag‘batlantiruvchi, ham jazolovchi choralar, birinchi chorani ko‘rish uchun mablag‘lar lozim, ikkinchisi esa tekinga tushadi va ishni ulardan boshlash lozim. Ma‘muriyatning uezd boshliqlarigacha bo‘lgan barcha mansabdorlariga bir yil davomida o‘z hududining tilini tarjimonlar ishini tergap turish darajasida o‘rganishni shart qilib qo‘yish kerak deb o‘ylayman. Ikkinchi yilni esa ular o‘z bilimlarini takomillashtirishi kerak, bu talab bajarilmaganida ularni xizmat pillapoyalaridan yuqori

ko'tarilishini to'xtatish va hatto xizmatga keraksizligi tufayli iste'foga ham chiqarish zarur". General-gubernatorning o'z salaflari xatosini tuzatishga juda kechikib kirishganini qayd etish kerak.

Turkistonda dastlabki rus o'rta o'quv yurtlari 1870-yillardan ochila boshladi: 1876-yili Toshkentda, Verniyda (hozirgi Olmaotada) erlar va xotin-qizlar gimnaziyalari. 1879-yili esa Toshkentda o'qituvchilar seminariyasi ochildi. Gimnaziyalarga ham erli aholining bolalari qabul qilinar edi. O'qituvchilar seminariyalarida esa mahalliy aholi bolalariga 1/3 o'rin ajratilgan edi.

1880-yillarning boshlariga kelib rus maktablarida o'qiydigan o'zbek va tojik bolalari uchun islom dinini o'qitish kerak, toki ota-onalari bu maktablardan qo'rqqanlar, degan fikr tarqalgan edi. Turkiston ma'murlari bu fikrning qanchalik to'g'ri ekanligini tekshirishga qaror qildilar. 1884-yil 19-dekabrda Toshkentda, «eski shahar» qismida sinab ko'rish uchun birinchi rus-tuzem maktabi ochilgan edi. 10 yillardan keyin Toshkentda bunday maktablar soni to'rttaga ko'paydi. Bu tipdagi maktablar o'lkadagi yirik shaharlar hamda qishloqlarda ham tashkil etila boshladi. O'lkada rus, rus-tuzem maktablari ilk bor XIX asrning 70-yillarida yuzaga kelgan bo'lsa, 1904-yilga kelib, ularning soni 57 taga yetdi.

Rus-tuzem maktablarida o'quvchilarga rus muallimi rus tilini hamda arifmetikani va boshqa fanlarni o'rgatar, buning uchun o'qish vaqtining yarmi ajratib qo'yilgan edi. O'qish vaqtining qolgan yarmi «Musulmon domla» ixtiyoriga berib qo'yilgan bo'lib, u eski usul maktablaridagidek bolalarga diniy darslar o'qitish bilan shug'ullanardi.

Rus-tuzem maktablarida faqat o'g'il bolalar o'qitilar edi. Ota-onalar qizlarini bunday maktablarga bermas edilar. 1903-yilda Turkiston pedagogika to'garagi, Toshkentda qizlar uchun rus-tuzem maktabi ochildi. Lekin bu maktabning faoliyat uzoqqa cho'zilmay, ikki yildan keyin yopilib qoldi.

3. Turkistonda jadidchilik harakati. Yangi usul maktablarining ochilishi

Jadidlar harakat ijtmoiy-tarbiyashunoslik tafakkurining alohida bir oqimi sifatda Turkistonda yashovchi xalqlar orasida shakllandi. Turkistondagi jadid (jadid so'zi arabcha "yangi usul", "yangilik",

demakdir) maktablarining yuzaga kelishi mashhur qrim-tatar arbobi Ismoilbek Gaspirali nomi bilan bevosita bogʻliqdir.

Qurʼondagi har qanday diniy masala yuzasidan kishilar bilgan holda oʻzlari erkin fikr yuritsinlar.

Birovning birovga koʻr-koʻrona ergashishi qatʼiy man qilinsin.

Madrasalarda oʻqitiladigan hoshiya va sharq kabi quruq mazmunga ega boʻlgan va madrasa oʻquvchilari uchun foydasiz boʻlgan hamda ularning 8–10 daqiqa vaqtini bekorga oluvchi darslar dars jadvallaridan olib tashlansin.

Madrasalarda Qurʼoni karim, Hadisi Sharif, ularning tarjimalari va islom tarixi kabi darslar oʻtilsin.

Arifmetika, tarix, joʻgʻrofiya, tabobat, xandasa, mantiq, falsafa va boshqa dunyoviy fanlarni oʻqishga qarshilik koʻrsatilmasin.

Har bir ishda musulmonchilikni Muhammad alayhissalom davridagi qadimiy islom madaniyatiga qaytarish koʻzda tutilsin.

XIX asr oxiri – XX asrning boshlarida Turkistonda chor mustamlakachiligining kuchayishi natijasida Markaziy Osiyoning koʻp joylarida jadidchilik harakati kuchayib ketdi. Jadidchilik jamiyati toʻntarish yoʻli bilan emas, islohotlar yoʻli bilan rivojlantirishni oʻzining asosiy vazifasi deb belgiladi.

Jadidlar 1906-yildayoq “Taraqqiy” deb nomlangan gazeta nashr ettirib, oʻz gʻoyalarini tarqata boshladilar, oradan koʻp oʻtmay, “Xurshid”, “Shuhrat” singari yangi gazetalar dunyo yuzini koʻrdi. Markaziy Osiyoning turli shaharlarida jadid maktablari bodroqdek ochilib, ularda diniy ilmlar bilan birgalikda dunyoviy bilimlar ham keng targʻib qilindi. “Jadidlar nima haqida gapirishmasin, hammasi yangi nafas, yangi gʻoya edi, proletar mafkurasi ham, ishchilar sinfi ham yoʻq edi, tabiat birlamchi deguvchilarning mafkurasini deyarli hech kim tushunmas, biladiganlar esa juda ozchilikni tashkil qilar edi. Shuning uchun jadidchilikning yangi gʻoyalar bilan paydo boʻlib, ruhoniylarga, hukmron sinflarga qarshi turishi, madaniyatni yaratishi, bir soʻz bilan aytganda, yangilik edi, “jadid” jumlasining maʼnosi ham “yangi” demakdir”.

Agar loʻnda qilib aytsak, jadidlarning harakat dasturi quyidagi masalalarni hal qilishga qaratilgan:

Diniy taassuf va fanatizmga qarshi kurash.

Diniy aqidalarga asoslangan oʻrta asr maktablari oʻrniga Ovroʻpo qabiladagi dunyoviy ilmlarni ona tilida oʻqitishga moslangan yangi

usuldagi maktablarni tashkil etish, feodal davri maorif tizimini isloh qilish.

Jadidchilik g'oyalarini keng xalq ommasiga yetkazish niyatida yangi o'zbek adabiy tilini ishlab chiqish, matbuot hurligi uchun kurash, xalq ommasiga tushunarli adabiyot va teatrni yaratish.

Asosiy talabalari ana shundan iborat bo'lgan jadidlar uchun ilm va ma'rifat yagona qurol bo'lib, ular shu qurol yordami bilan o'lkada ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot uchun kurashmoqchi bo'ldilar.

XIX asr boshlarida Buxoroda ma'rifatparvar musulmon ruhoniylari va ziyolilari orasida madrasa hamda maktablar tizimiga va islom diniga kirib qolgan bid'atlarni isloh qilish fikri paydo bo'ladi. Ana shu islohot tarafdorlarini jadidlar, yangilik tarafdorlari deb atay boshlaydilar.

O'sha davrdan boshlab bunga qarama-qarshi turgan oqim, diniy fanatizm ruhidagi kishilarni qadimiylar deya boshladilar.

XIX asr boshida Abu Nasr Kursaviy boshchiligida ilg'or ma'rifatparvar mudarislar Buxorodagi 200 dan ortiq madrasani isloh qilish g'oyasini ko'tarib chiqdilar. Qadimiylar ularni kofirlar, xudosizlar deb aybladilar.

XIX asrning 50–60-yillarida diniy islohotchilik harakati kengaya boshladi. Bu harakat boshiga mudaris va tarixchi Marjoniy, domla Fozil G'ijdivoniy, Mo'minjon Vobkandiy, Xudoyberdi Boysuniy kabilar turdilar⁹⁸. Bu harakat vakillari madrasa va maktablar dasturidan olib tashlash g'oyasini ko'tarib chiqdilar. Jumladan Rahimjon Marjoniy o'z dasturida quyidagi olti talabni kiritdi.

1. Qur'ondagi har qanday diniy masala yuzasidan kishilar bilgan holda o'zlari erkin fikr yuritsinlar.

2. Kishilarning bir-biriga ko'r-ko'rona ergashishi man qilinsin.

3. Madrasalarda o'qitiladigan hoshiya va irq kabi foydasiz darslar olib tashlansin.

4. Madrasalarda Qur'oni karim, Hadisi Sharif, ularning tarjimalari, islom tarixi kabi darslar o'tilsin.

5. Arifmetika, tarix, jug'rofiya, tabobat, handasa, mantiq, falsafa va boshqa dunyoviy fanlarni o'qitishga qarshilik ko'rsatilmasin.

6. Har bir ishda musulmonchilikni Muhammad alayhisalom davridagi qadimiy islom madaniyatiga qaytarish ko'zda tutilsin.

⁹⁸ Абу Бакр Мухаммад ибн Джафар ан-Наршахи. Тарих—и Бухара. (История Бухары). Перевод, комментарии и примечания Ш.Б. Камолиддина.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida kelib Turkistonda chor mustamlakachiligining kuchayishi natijasida Markaziy Osiyoning ko'p shahar va qishloqlarida jadidchilik harakati avj ola boshladi. Bu harakat mavjud jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotini qayta qurishga qaratilgan. Shu nuqtayi nazarda asrimiz boshlarida jadidlar va jadidchilik harakati yuzaga keldi.

1905-yil Rossiyada, 1907-yil Eronda, 1908-yil Turkiyada bo'lgan burjua to'ntarishlar Markaziy Osiyoda jadidchilik harakatining shakllanishi va o'sishida o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Jadidchilik jamiyatni to'ntarish yo'li bilan emas, islohotlar yo'li bilan rivojlantirishni asosiy vazifasi deb belgiladi. Jadidchilar barcha qatlamlarning tinch-totuv yashashi va ishlash g'oyasini ko'tarib chiqdilar.

Jadidlar 1906-yildan e'tiboran «Taraqqiy», «Xurshid», «Shuhrat» singari gazetalar chiqarib o'z g'oya va qarashlarini targ'ib qila boshladilar.

Jadidlarning harakat dasturida quyidagi masalalar o'z ifodasini topgan.

1. Diniy taassuf va fanatizmga qarshi kurash.
2. Ona tilida o'qitiladigan Yevropa usulidagi yangi maktablar tashkil etish.
3. Yangi o'zbek adabiy tilini ishlab chiqish, adabiyot va teatr yaratish.
4. Xotin-qizlarni jadid maktablariga jalb etish, paranjidan chiqarish.
5. Mahalliy amaldorlarni chor hukumdorlari tomonidan siquvga olinishiga qarshi kurash kabilar. Jadidchilik dastlab Qrimda paydo bo'ldi. Uning asoschisi turkiy qavmdan bo'lgan I. G'aspiralidir.

Sharq xalqlari madaniy hayotida, maktab va maorifida haqiqiy inqilob yasab "usuli jadid" nomi bilan tarixga kirgan "Usuli savjiya"ni u boshlab berdi.

1851-yilda tavallud topgan Ismoilbek Gaspirali ilg'or demokratik g'oyalarni musulmonchilikning diniy asoslari bilan birlashtirish yo'lida qizg'in kurash olib bordi. Turkiy xalqlarning milliy mustaqilligi uchun kurashgan Ismoilbek Gaspirali o'z navbatida jadidchilik oqimining asoschisi sifatida dunyoga tanildi. Ko'p yurtlarda safarda bo'lgan Ismoilbek Gaspirali xalq taraqqiyoti, birinchi navbatda maorifga bog'liq ekanligini anglab etib, jamiyatdagi tub o'zgarishlarni amalga oshirishni yangi usuldagi maktab tuzishdan boshladi. Gaspirali tomonidan ochilgan yangi usuldagi maktab tez orada shuhrat qozondi. Jadid maktablarining

ommaviy tus olishiga asosiy sabab I.Gaspirali tomonidan 1883-yildan boshlab nashr etila boshlangan “Tarjimon” gazetasi bo‘ldi. Shu bilan birga, Ismoilbek Gaspirali o‘zi tashkil etgan maktab uchun bir qator darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari ham yaratdi. Uning yangi usuldagi maktab hayotga bag‘ishlangan asarlari jumlasiga “Hujai Subyona”, “Qirsat turki”, “Rahbari muallimin” kabi darslik va o‘quv qo‘llanmalarini kiritsa bo‘ladi. Gaspiralining ushbu asarlari o‘quv jarayonini tashkil etish, darsliklarga qo‘yiladigan talablar, musulmon o‘quv adabiyotida qo‘llaniladigan didaktik va metodik ko‘rsatmalar bilan jadid maktablari taraqqiyotga ulkan hissa qo‘shdi.

I.Gaspirali boshqa turkiy xalqlar qatori o‘zbek millatdagi ijtmoyi fikrlar taraqqiyoti va shu jumladan, haqiqiy vatanparvar o‘zbek ziyolilari, pedagoglarining kamol topishida ham o‘chmas iz qoldirdi.

1893-yili Ismoil Gaspirali Turkistonga kelib, chor hukumat amaldorlarini va Buxoro amiri Abdulahadni musulmon maktablarini isloh qildirishga ko‘ndirmoqchi bo‘ladi.

Ismoil Gaspirali Buxorodan so‘ng poyezdda Samarqandga borgan, undan Toshkentga kelib, Turkiston general-gubernatorligidagi, amaldorlar bilan o‘z niyat-maqсадlarini o‘rtoqlashgan. Biroq, Toshkentda uni yaxshi kutb olishmadi, loyihasi esa e‘tiborsiz qoldirildi. 1893-yil 8-iyunda u yana Samarqand orqali Buxoroga qaytib borgan va amir bilan uchrashib, E.J.Laxzarining ko‘rsatishicha, uni yangi usuldagi bir maktab ochishga ko‘ndirgan. Ikkinchi usuli jadid maktabini 1898-yilda Qo‘qonda Salohiddin domla ochdi. Shu yili To‘qmoqda ham yangi usul maktabi paydo bo‘ldi. 1899-yili Andijonda Shamsiddin domla va Toshkentda Mannon qori yangi usul maktabini ochdilar. 1903-yilda, umuman, Turkistonda 102 ta boshlang‘ich va 2 ta o‘rta jadid maktabi bor edi. Bulardan 6 tasi Buxoro amirligida va 8 tasi Xiva xonligi hududida edi.

4. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Abduqodir Shakuriylarning yangi usul maktablarini tashkil etishdagi ma‘rifatparvarlik xizmatlari.

XX asr boshlarida Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg‘ona vodiysi shaharlarida o‘nlab “*usuli jadid*” maktablari ochildi. Uni bitirganlar orasidan Turkiston ma‘naviy-ma‘rifiy dunyosini milliy uyg‘onishiga kuchli ijobiy ta‘sir qiladigan zabardast namoyandalar yetshib chiqdi.

Ularning “birinchisi”, “Turkiston jadidlarining otasi” **Mahmudxo‘ja Behbudiy**dir. Mahmudxo‘ja Behbudiy 1875- yilning 19-yanvarida Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog‘ida ruhoniylar oilasida dunyoga keldi. Otasi *Behbudxo‘ja Solixo‘ja o‘g‘li Ahmad Yassaviy* avlodlaridan bo‘lib, onasi esa, asli xorazmlik bo‘lgan. Otasi 1898-yil vafot etgach, u tog‘asi, *qozi Muhammad Siddiq* tarbiyasida bo‘lib, undan arab, forsiy tllarini chuqur o‘rganadi. Behbudiy dastlab Samarqand, so‘ngra Buxoro madrasalarida tahsil oladi. Timsiz va qunt bilan o‘qib, imom-xatib, so‘ngra qozi, mufti darajasiga ko‘tariladi. Bu mansablar shariatning yuqori maqomlari hisoblangan.

Safardan qaytib kelgach, yangi usul maktablarini ochish yo‘lida g‘ayrat ko‘rsatadi. Shunday maktablardan birini Behbudiy Samarqandda birinchilardan bo‘lib, 1904-yilda o‘z uyida tashkil qildi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy 1911-yilda “Padarkush” nomli drama yozdi. U bu asarida o‘zining sevimli mavzusi — barchani ilm-ma‘rifatli bo‘lishga chaqirish, ilmsizlik balosini daf qilish g‘oyasini qalamga olgan.

Behbudiy o‘z maqolalarida va pedagogik asarlarida vatanparvarlikni tarbiyaning bosh mezon sifatida ko‘rsatadi. U shunday yozadi: “Vatan — bu millatning jonidir. Vatanni sevmok — millatni sevmokdir. Yoshlar qalbida vatanni sevish tuyg‘usi bo‘lmasa, millatning kelajagi ham bo‘lmaydi.” Shu sababli, u maktab va madrasalarda yangi usulda ta‘lim berish, yoshlarni milliy ong va g‘urur ruhida tarbiyalash tarafdori bo‘lgan. Behbudiyning fikricha, yoshlar nafaqat diniy ilmlarni, balki tabiiy fanlar, tarix, geografiya kabi dunyoviy bilimlarni ham puxta egallashlari kerak. Chunki haqiqiy vatanparvar — bilimli insondir.

Behbudiy yoshlarni faqat bilimli bo‘lishga emas, balki milliy uyg‘onishga, xalq manfaati uchun kurashishga chorlagan. Uning qarashlarida uch asosiy g‘oya ustuvorlik qiladi:

1. **Milliy o‘zlikni anglash** — o‘z tilini, tarixini, madaniyatini bilish.
2. **Millatni asrash** — millatni jaholat, zulm va mustamlaka asoratidan ozod qilish.
3. **Vatan uchun fidoyilik** — ilimli bo‘lib, o‘z bilimini xalq va yurt ravnaqi yo‘lida sarflash.

Behbudiy tarbiyaviy qarashlarining ilmiy asoslari quyidagilardan iborat:

Ijtimoiy-konstruktivizm nuqtayi nazaridan: Behbudiy yoshlarning vatanparvar fuqaro sifatida shakllanishini jamiyat va maktab

tarbiyasi bilan bog'laydi. Bu qarash L.S. Vigotskiyning "ijtimoiy muhit – shaxs rivojining manbayi" degan nazariyasiga mos keladi.

Ma'rifiy-axloqiy yondashuv: Behbudiy vatanparvarlikni axloqiy tarbiya bilan chambarchas bog'laydi. Chunki ilm va axloqsiz vatanparvarlik mukammal bo'la olmaydi.

Tarixiy-pedagogik asos: Uning asarlari o'z davridagi mustamlaka zulmiga qarshi milliy uyg'onish harakatining bir qismi bo'lib, yosh avlodni istiqloq uchun kurashga ruhlantirishga xizmat qilgan.

Mahmudxo'ja Behbudiy yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash masalasiga beqiyos hissa qo'shgan ma'rifatchidir. Uning qarashlarida quyidagi xulosalarni ko'rish mumkin:

- Vatanparvarlik – tarbiyaning markazida turadigan eng muhim qadriyatdir.

- Ilm va ma'rifatsiz vatanparvarlik bo'lishi mumkin emas.

- Yoshlarni milliy uyg'onish, o'zligini anglash va vatanga fidoyilik ruhida tarbiyalash zarur.

- Behbudiyning asarlari – yosh avlod uchun milliy g'urur va vatanparvarlik manbayidir.

Bugungi kunda ham Behbudiyning merosi yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Behbudiy fikricha, vatanparvarlik faqat shior yoki tuyg'u emas, balki ilm va ma'rifat bilan boyitilishi zarur. U o'z maqolalarida:

- "Maktab – millatning qal'asi";

- "Ilm – vatan uchun xizmat vositasi";

- "Ma'rifat – millatni ozod qiladigan kuch" degan g'oyalarni ilgari surgan.

Behbudiyning "Muntahab at-tarix" kitobi o'quvchilarni tarixiy xotira va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash maqsadida yozilgan. U tarix orqali milliy o'zlikni anglash, o'z xalqining o'tmishidan faxrlanish va kelajak uchun saboq olish mumkinligini ta'kidlagan.

Munavvar Qori Abdurashidxonov Vatan va millat fidoyisi, mustamlakachilikning chorizm va sho'ro ko'rinishlarini ayovsiz fosh qiluvchi marifiy, siyosiy arbob, tolmas kurashchi, jadidchilik harakatning yirik namoyandasidir. Munavvar qori ham "usuli savtiya" maktabiga ixlos bilan qarab, chor hukumat Turkiston o'lkasidagi aholini qanday manaviy-madaniy uzlatda saqlayotganini va undan qutulish choralari faqat maktab ta'lim-tarbiyasidagi keskin islohotga bog'liqligini to'g'ri

tushungan holda chor hukumatning mustamlakachilik boshqaruv usuliga qarshi kurashda faollik ko'rsatdi: mana shu maqsad yo'lida Toshkentda ilg'or fikrli ziyolilar va turli guruhlardan iborat "Turon" jadidlar jamiyatni tashkil etdi, O'zi ta'kidlaganidek: "Chor hukumatni yo'qotish jadidlarning tlagida bor edi. Siyosiy vazifamiz va maqsadimiz ham shundan iborat bo'lishni yashirin emas".

Munavvar qori ochgan yangi usul "Namuna" maktabida bir necha yuz bola o'qigan. Bu maktabda tayyorgarligi ancha jiddiy bo'lgan iste'dodli yoshlar o'qituvchilik qilishgan. Munavvar qorining o'zi esa jadid maktablari uchun yangi tovush ("usuli savtiya") usulida darsliklar – "Adibi avval" ("Birinchi adib", 1907)) alifbosi va "Adibi soniy" ("Ikkinchi adib", 1907), "Yer yuzi" ("Jug'rofiya"), "Havoyijon diniya" (1907) kitoblarini yozib chop ettirgan. Bular o'lkadagi jadid maktablari uchun asosiy darslik sifatida bir necha bor qayta nashr etildi.

Munavvarqori asosan publitsistik maqolalari, darslik va o'quv qo'llanmalari orqali milliy uyg'onish va vatanparvarlik g'oyalarini tarqatdi. Uning "**Adibi avval**" va "**Adibi soniy**" nomli darsliklari, shuningdek, turli gazeta-jurnallarda chop etilgan maqolalari yoshlar tarbiyasiga qaratilgan edi.

1. Vatan ozodligi – ilm-ma'rifat orqali

Munavvarqori xalq ozodligining garovi sifatida ilm-ma'rifatni ko'rdi. U xalqning jaholatda qolishini mustamlakachilik siyosatining quroli sifatida baholab, yoshlarni bilim olishga undadi. Uning qarashicha, "ilmli yosh – Vatan kelajagi". Shu bois, u maktab va yangi usuldagi ta'lim tizimini joriy etishga butun kuchini sarfladi.

2. Yoshlarni milliy ongli shaxs sifatida tarbiyalash

Munavvarqori nazarida yoshlar nafaqat bilimli, balki o'z milliy o'zligini anglagan, Vatan taqdiriga befarq bo'lmagan fuqarolar bo'lishi kerak edi. U millatning qutulishi uchun yoshlarning qalbida Vatanga muhabbat, milliy g'urur va ozodlik tuyg'ularini uyg'otishni eng muhim vazifa deb bildi.

3. Matbuot – vatanparvarlik tarbiyasining quroli

Munavvarqori jadid matbuotining faol tashkilotchilaridan bo'lib, "**Taraqqiy**" gazetasiga asos soldi. Bu gazeta sahifalarida u xalqni uyg'otuvchi, yoshlarni milliy mustaqillik ruhida tarbiyalovchi maqolalar chop ettirdi. Matbuot orqali milliy ozodlik, ijtimoiy adolat va vatanparvarlik g'oyalari keng yoyildi.

4. Tarbiya – millat kelajagining poydevori.

Munavvarqori uchun tarbiya masalasi markaziy o‘rinda turdi. U yoshlarda vatanparvarlikni shakllantirishni ota-ona, o‘qituvchi va jamiyatning burchi deb bildi. Uning fikricha, millat kelajagi yoshlarning qalbida yaratilgan “milliy ong va Vatan muhabbati”ga bog‘liq.

Abdulla Avloniy (1878–1934) «Tarjimayi holi»da yozadi: “1900-yilda uylanib, oila boshlig‘i bo‘lib qoldim. Shu yilda otam o‘lib, o‘gay onam bilan bir ukam meni qaramog‘imda menga boqim bo‘lib qoldi. Bu vaqtda butun oilani boqmoq uchun qish kunlarida ham ishlamoqqa to‘g‘ri kelganligidan quvvai muhofazam o‘rta darajada bo‘lg‘on holda madrasani tashlab chiqib ketuvga to‘g‘ri keldi. Shu choqlarda o‘zim mehnat ichida yashag‘onlig‘imdan boylarga va mullalarga qarshi she‘rlar yoza boshladim. Madrasadan chiqib ketsam ham maorif ishlaridan chiqib ketmadim. Turli gazetalar o‘qishga tutindim. Shul zamonlarda Rusiyaning turli shaharlarida chiqqan matbuot – gazeta va jurnallar bilan tanishib, o‘qib, ma‘lumotimni orttra bordim. «Tarjimon» gazetasini o‘qib, zamondan xabardor bo‘ldim. Shul zamonda yerli xalqlar orasida eskilik — yangilik («jadid-qadim») janjali boshlandi. Gazet o‘quvchilari mullalarni «jadidchi» nomi bilan atar edilar. Men ham shul jadidchilar qatoriga kirdim. 1904- yildan jadidchilar to‘dasida ishlay boshladim. «Jadid maktabi» ochib, o‘qituvchilik ham qildim... Mulla va boylarga qarashli eski turmush bilan qat‘iy suratda kurasha boshladuk. O‘z oramizdan mullalarga qarshi uyushmamiz ham vujudga chiqdi...”.

A.Avloniy nashr etgan ro‘znomalar ilg‘or fikrlar targ‘ibotchisi bo‘lgani uchun ham uning faoliyati chorizm hukumati tomonidan tez-tez taqiqlanar edi. Shundan so‘ng u ilg‘or g‘oyalarni ma‘rifat o‘chog‘i – maktab orqali xalqqa tarqatishga qaror qiladi va 1903-yilda Toshkentning Mirobod mahallasida yangi usulda maktab ochadi. A. Avloniy o‘zi ochgan maktabda kambag‘allarning farzandlarini, yetim-yesirlarni o‘qitdi.

Avloniyni vatanparvarlik haqidagi asosiy g‘oyalari

1. Tarbiya – millatning hayot-mamot masalasi

Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida shunday yozadi:

“Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir.”

Bu fikr yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning naqadar muhimligini ko‘rsatadi. Avloniy uchun vatanparvarlik oddiy tuyg‘u emas,

balki millatning kelajagi, yashashi va taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq ijtimoiy zaruratdir.

2. Ilm-ma’rifat va vatanparvarlik

Avloniy ta’lim-tarbiyani millat ozodligining asosiy omili sifatida ko‘radi. Unga ko‘ra, jaholatda qolgan millat hech qachon o‘z Vatanini himoya qila olmaydi. Shu boisdan Avloniy “Maktab gulistoni” kitobida yoshlarni ilm olishga, millat kelajagi uchun ma’rifatli bo‘lishga chaqiradi. U shunday deydi: “Ilm bizni g‘aflatdan uyg‘otur, jaholat zanjiridan qutqazur, saodat va najotga eltib qo‘yar.”

Demak, Avloniy uchun vatanparvarlikning asosi – bilim va ma’rifatdir.

3. Axloqiy tarbiya va milliy g‘urur

Avloniy yoshlarni faqat bilimli emas, balki axloqli qilib tarbiyalashni ham zarur deb biladi. Chunki axloqsiz inson vatanni sevis, xalq uchun fidoyilik qilish qobiliyatidan mahrum bo‘ladi. “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida u:

“Axloq – millat hayotining ko‘zgusidir. Millatni saodatga eltuvchi ham, halokatga yuz tutdiruvchi ham axloqdir.”

Vatanparvarlik tarbiyasi, demak, yoshlarning axloqiy-ma’naviy pokligi bilan chambarchas bog‘liqdir.

4. Millat kelajagi yoshlarning qo‘lida

Avloniy yoshlarga murojaat qilib, ularni Vatan kelajagining bunyodkorlari deb biladi. U yoshlardan millat manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yishni, Vatan taraqqiyoti uchun fidoyilikni talab qiladi. Unga ko‘ra, har bir yoshning qalbida “milliy g‘urur”, “ozodlikka intilish”, “Vatan taqdiri uchun mas’uliyat” tuyg‘ulari shakllanishi lozim. Bugungi kunda ham Avloniyning pedagogik merosi yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim nazariy asos va amaliy qo‘llanma bo‘lib xizmat qilmoqda.

Abduqodir Shakuriy (1875–1943) Samarqand shahri yaqinidagi Rajabamin qishlog‘ida 1901-yilda yangi usuldagi maktabni tashkil qiladi. Yangi usuldagi bu maktabda arifmetka, tabiatshunoslik kabi dunyoviy fanlar o‘qitlard. Shakuriy o‘zi ochgan yangi usuldagi maktabida arab tilining qoidalari va harflarni o‘qitishga jiddiy e’tibor bergan holda, o‘quvchilarni so‘z bo‘g‘inlari bilan tanishtrav va shu bo‘g‘inlar asosida bolalar uchun tushunarli sodda so‘zlarni tuzardi.

A.Shakuriy 1907-yili “Jomeul-hikoyat” (“Hikoyatlar to‘plami”) darsligini (Toshkent va Samarqandda nashr qilingan) yozdi. Darslik qayta tuzatib va to‘ldirilib, 1911-yili 2-marta nashr qilindi. U boshlang‘ich sinflarning 2-sinfi uchun o‘qish kitobidir. G.Baubekova esa kitobni 2,3-sinflar uchun terma kitob sifatida e’tirof etadi. Biroq darslikning birinchi betida shunday deyiladi: «Bu risola boshlang‘ich maktablarning 2-sinfi shogirdlarini o‘qitish uchun tuzildi. Kitobni tuzishda o‘zbek va tojik tilidagi kitoblardan foydalandim». U 72 betdan iborat bo‘lib, chiroyli xat bilan yozilgan. Kitobning birinchi qismi tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan 48 ta kichik-kichik hikoyani o‘z ichiga oladi. Ikkinchi qismida esa, turli klassik yozuvchilarning asl va tarjima asarlaridan olingan 15 ta turli she’rlaridan parchalar beriladi. U sodda, ravon, ifodali tilda yozilgan. Darslikning muhim ijobiy jihati unda berilgan materiallar boshlang‘ich maktablarning 2–3-sinf o‘quvchilari yoshi va iste’dodiga mos keladi. Muallif darslikning ilk sahifasida yangi usul maktabidagi o‘qish-o‘qitish ishlari haqida bir qator qimmatli metodik maslahatlar beradi. U mumtoz yozuvchilarning asarlaridan shunday qiziqarli mavzularni tanlab olganki, bolalar ularni zo‘r qiziqish va havas bilan o‘qiydilar. Har bir hikoya oxirida axloq va tarbiyaga doir qisqa-qisqa xulosalar beriladi. Darslikda Firdavsiy, Nizomiy, Sadiy, Jomiy asarlaridan olingan hikoya, g‘azal va masallar bilan birga, rus klassik yozuvchilarining asarlaridan tarjima qilingan hikoya va masallar mavjud. Masalan, unga Krilovning “Maymun bilan ko‘zoynak”, “Qarg‘a va tulki” masallari, L.N.Tolstoyning “Bobo va nabira”, “Ikki o‘rtoq”, “Pyotr Birinchi” kabi hikoyalari kiritilgan. Mazkur darslikning ta’lim-tarbiyaviy ahamiyati shundan iboratki, o‘quv materiallarining barchasi axloqiy jihatdan tarbiya berishga xizmat qiladi.

A.Shakuriyning “Zubdat-ul-ashor” nomli darsligi 36 betdan iborat bo‘lib, to‘plam tarzida tuzilgan. To‘plam mayda-mayda nastaliq xatda sahifa chet (hoshiyalari)ga sherlar shikasta xat bilan yozilgan. Har bir sahifada 40–46 misra she’r bor. Bu to‘plamda Sadiy, Jomiy g‘azallari bilan bir qatorda, o‘sha zamondagi o‘zbek, tojik va ozarbayjon shoirlarining asarlaridan ham namunalar keltirilgan. Ushbu to‘plam 1907-yil Samarqandda yozilgan. Uning kirish qismida yuqoridagi namunalarning bilimni egallash, o‘quvchilarning hozirgi zamon madaniyat bilan tanishtirishga yordam berishi hamda tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgani sababli to‘plamga kiritilgani qayd qilinadi. “Zubdatul ashor” o‘qish kitobi boshlang‘ich maktabning 2–3 sinf o‘quvchilari uchun yozilgan bo‘lib, u bilimlarni mustahkamlash, she’riyatni

o'rganishga havas uyg'otish, o'zbek, tojik, ozarbayjon klassik adabiyot namunalari bilan tanishtirishga mo'ljallangan.

Is'hoqxon Ibrat ma'rifatparvar shoir, zabardast tilshunos, tarixshunos olim, ilk o'zbek matbaatchilaridan bo'lib, 1862-yilda Namangan yaqinidagi To'raqo'rg'on qishlog'ida tug'ilgan. Dastlabki ma'lumotni eski maktabda, so'ngra onasining qo'lida oladi. Keyinroq Qo'qonga borib madrasaga o'qishga kiradi. Is'hoqxon Ibrat 1886-yilda madrasani tugatib, To'raqo'rg'onga qaytib keladi. U o'z faoliyatini pedagog sifatida qishloqda ma'rifat tarqatish bilan boshladi. o'sha yili eski mahalliy maktablardan ancha farq qiluvchi yangicha maktab ochadi. Is'hoqxon Ibrat 1887-yilda haj safariga o'tlanadi. So'ng u Sharq mamlakatlari bo'ylab sayohatni davom ettiradi. Yevropaning Istanbul, Sofiya, Afina, Rim kabi markaziy shaharlarida bo'ldi, ancha vaqt Jidda shahrida istiqomat qiladi, Bombay va Kalkuttada yashaydi. Is'hoqxon u yerlarda ko'p ishlatiladigan arab, fors, hind-urdu va ingliz tillarini mukammal o'rgandi. U 1896-yilda o'z vataniga qaytib keldi. 1901-yilda «Lug'ati sitta-alsina» asarini bosmadan chiqaradi. Mazkur lug'at jadid maktablarida sharq va rus tillarini o'rganishda birdan bir qo'llanma sifatida foydalanib kelindi. Is'hoqxon Ibrat 1912-yilda yozuvlar tarixiga bag'ishlangan «Tome ul-xutut» («Yozuvlar majmuasi») asarini yaratdi va o'z matbaasi «Matbaayi Is'hoqiya»da bosmadan chiqardi. Ibrat chin qalbdan o'z xalqining ilmi, ma'rifatli bo'lishini istadi. Keyingi 20 yil ichida 14 ta ilmiy-tarixiy, lingvistik asar yozdi. 30 yillik poetik ijodining majmuyi bo'lmish «Devoni Ibrat» she'rlar to'plamini tuzdi. Tarixshunoslikka oid «Tarixi Farg'ona», «Tarixi madaniyat» va «Mezon uz-zamon» ilmiy asarlarini yaratdi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Turkistonda maktab ta'limi qanday amalga oshirilgan?
2. Otinoyi deb kimlarga aytilgan?
3. Muosharat odobi deganda nimani tushunasiz?
4. Rossiya podsholigining ta'lim siyosati qanday amalga oshirilgan?
5. Yerlik aholi uchun rus-tuzem maktablari qanday tashkil etilgan?
6. Turkistonda jadidchilik harakati qanday yuzaga kelgan?
7. Jadid ma'rifatparvar olimlardan kimlarni bilasiz?
8. Yangi usul maktablarining ochilishida kimlarning hissasi katta?

7-MAVZU: 1924–1991-YILLARDA O‘ZBEKISTONDA TA’LIM TIZIMI VA PEDAGOGIK FIKRLAR RIVOJI

Reja:

- 1. Turkiston o‘lkasida ta’lim siyosati.**
- 2. 1924–1945-yillarda ta’lim va pedagogika fani.**
- 3. 1945–1991-yillarda O‘zbekistonda ta’lim tizimi va pedagogika fani rivoji.**
- 4. Xalq maorifi sohasida maktab darsliklari va o‘quv qo‘llanmalar yaratish, ta’lim-tarbiya jarayonini mustabid tuzum maqsadiga muvofiq tashkil etilishi va uning salbiy oqibatlari.**

Tayanch so‘zlar: Ta’lim, tarbiya, maktab, dorilfunun, dorilmualimin, “Turkiy guliston yoxud axloq”, “Maktab gulistoni”, “Imlo masalalari”, madaniy meros.

1. Turkiston o‘lkasida ta’lim siyosati (1917–1924 yy).

1917–yilgi fevral voqealari va oktyabr davlat to‘ntarishidan so‘ng Markaziy Osiyo xalqlarining hayotida – ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy-mafkuraviy, jumladan xalq maorifi sohalarida keskin o‘zgarish yuz berdi.

Turkiston o‘lkasida milliy demokratiya vakillari, mashhur ma’rifatparvar ziyolilar tomonidan yangi usuldagi maktablarning keng tarmog‘ini yaratish, maktab-maorif borasida zudlik bilan islohotlarni amalga oshirish yuzasidan bir qator takliflar ilgari surildi.

Ammo O‘zbekiston hududida ma’naviyat va madaniyat 1917-yildan boshlab murakkab vaziyatni boshdan kechirdi, jiddiy to‘siqlar va buzg‘unchiliklarga uchradi. Turkistonni qizil imperiya mustamlakasiga aylantirishga kirishgan bolsheviklar siyosati va amaliyotini xalq ommasi, milliy ziyolilar qabul qilmadilar.

Milliy ziyolilar va arboblarning faoliyati keng tus oldi, chuqur ijtimoiy-madaniy mazmun kasb etdi. Jadid ziyolilar, ijod ahli bo‘lmish Munavvar Qori, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Sadriddin Ayniy, Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Hamza, G‘ozi Yunus, Xurshid va boshqalar bilan bir qatorda XX asr bo‘sag‘asida tug‘ilgan iste’dodli yoshlar Mashriq Yunusov (Elbek), Naim Said, Rafiq Mo‘min, Mahmud Xodiyev (Botu), Bahrom Haydariy va boshqa qator ziyolilar madaniyat,

maorif sohalarida jonbozlik qildilar, ijtimoiy yo'naltirilgan ijod bilan shug'ullandilar.

Milliy madaniyatimizning eng qadimgi va yirik markazi bo'lgan Samarqandda mashhur ma'rifatparvarlar Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Akobir Shomansurzoda, Said Ahmad (Vasliy), Saidahmadxo'ja Siddiqiy, Mardonquli Shomuhhammadzoda zudlik bilan maktab islohotini amalga oshirish fikri bilan maydonga chiqdilar. Ular 1917-yil aprel oyidan boshlab chiqayotgan "Hurriyat" gazetasi sahifalarida yangi usuldagi maktablarning keng tarmoqlarini yaratish zarurligi haqidagi fikrni ilgari surdilar. "Anjumani maorif" jamiyatining mablag'lariga "Rushdiya" maktabi ochildi, unda bepul o'qitilar edi. Abdurauf Fitrat bilan Kamol Shams bu maktabda o'quvchilarga islom diniy ta'limotini, islom tarixini, musulmon huquqini, turk, arab va fors tillarini, arifmetika, geometriya, geografiya, tabiatshunoslik, tarixni o'qitar edilar. Yoz faslida Samarqandning o'zida taniqli ma'rifatparvar, shoir va dramaturg Hoji Muin Shukrullo "Tarbiyat" maktabini ochdi.

1918-yilning yozida Samarqandda "Musulmon o'qituvchilari uchun pedagogik kurslar" ochildi. O'sha yilning kuzida Toshkentda Toshkent uezdining tub yerli aholisi uchun maktab o'qituvchilari kurslari ochildi. 1918-yil 9-aprelda Munavvar qori uyida to'plangan jadidlar Turkiston Xalq dorilfununining musulmon bo'limini tashkil etish maqsadida 9 kishidan iborat tashkilot komissiyasini tuzadi. Ular 22 kun ichida musulmon bo'limi dasturlarini tuzadilar. Dorilfununning musulmon bo'limi ham uch bosqichdan iborat bo'lishi belgilandi: yuqori bosqich — dorilmuallimin (o'qituvchilar kursi, keyinroq oliy o'quv yurti) o'rta bosqich — boshlang'ich maktablarni o'z ichiga olar edi. Xalq dorilfununi tarkibining bu shaklda bo'lishi sharoitning o'zidan kelib chiqqan holda zamonaviy bilim va savodxonlik ehtiyojdan tug'ilgandi. O'sha yilning 3 mayida dorilfunununing Musulmon bo'limi rahbariyatiga saylov bo'lib, unda Munavvarqori rais (rektor), Iso To'xtaboyev birinchi muovin, Burxon Habib ikkinchi muovin, Abdusamid qori Ziyobov xazinador, Muxtor Bakir sarkotib bo'lib saylandi. 13-may (yakshanba) kuni Toshkentning eski shahar qismida Vikula Morozovning sobiq do'koni binosi (hozirgi o'zbek yosh tomoshabinlar teatri)da musulmon aholi uchun "Xalq dorilfununi" ochiladi. Bu bo'lim tez orada o'ziga xos yirik bilim maskaniga aylandi. Dastlab 9 ta boshlang'ich maktab ochish mo'ljallangan bo'lsa-da, aholi ehtiyojiga ko'ra, ularning soni 24taga

yetdi. Dorilfununning musulmon bo‘limi 15 demokratik tashkilot vakillari uyushgan 45 kishilik kengash tomonidan boshqariladi. Undaga muallimlar soni 18 nafarga yetadi.

1918-yil 2-iyun kuni sobiq seminariya binosida dorilfununining o‘zbeklar uchun maxsus o‘qituvchilar tayyorlovchi bo‘limi – “Dorilmual-limin” ochildi. Unda Fitrat ona tilidan: Kamol Shams arifmetika va geometriyadan, Haydar Shavqiy gigiyena, gimnastika va nemis tilidan, Rahimboyev arifmetikadan, Abdurahmon Ismoilzoda san’atdan, Rizayev madaniyat tarixi va siyosiy iqtisoddan, Munavvarqori ona tilidan dars berishadi. Bu bo‘limning ochilish marosimida Munavvarqori nutq so‘z-lab, inson ma’rifatli bo‘lib, ko‘zi ochilmaguncha vijdoni uyg‘onmasligini, vijdon uyg‘onmasa na o‘zini, na xalqni erkin muhofaza qila olmasligini, bu imonsizlik ekanini mutafakkirona noziklik bilan ifoda etadi.

Munavvar Qori ovro‘pacha usuldagi bunday xalq dorilfununi tashkil etish bilan bir qatorda, mavjud madrasalarni isloh qilish va ularda dunyoviy fanlar o‘qitib, milliy ziyolilar tayyorlash g‘oyasini ham ilgari suradi. Bu qarashlarini – u 1923-yil iyunda Toshkentda bo‘lib o‘tgan xalq maorifi mudirlari qurultoyidagi ma’ruzasida bayon etgan, 1923-yilda bu yangi usulda 30dan ortiq madrasa va eski maktablarda talabalar o‘qitilganligi ma’lum.

Munavvarqori 1922-yildan Turkiston maorif noziri, keyin esa Toshkentning eski shahar maorif bo‘limi muboshiri (inspektori) bo‘lib ishladi, o‘sha yili 23–25- martda bo‘lib o‘tgan II Umumturkiston maorif xodimlari qurultoyida ishtirok etib, maktab bo‘limiga a’zolikka saylandi. Keyinchalik Alisher Navoiy nomli ta’lim-tarbiya bilim yurtida va turli maktablarda o‘zbek tili va adabiyotidan dars berdi. Do‘stlari va shogird-lari Qayum Ramazon va Shorasul Zunnun bilan hamkorlikda uch bo‘lim-dan iborat “O‘zbekcha til saboqlari” kitobini (1925-yil) nashr ettirdi.

Xalq ta’limining iste’dodli tashkilotchilari Abduqodir Shakuriy, Ismatulla Rahmatullayev, Is’xoqxon Ibrat, O. Dadaxujayev, Abdulla Mustaqov, Xodi Fayziyev, Ashurali Zohiriy, Sobirjon Rahimov, Shokirjon Raimiy, Qori Niyoziy, Sayd Rizo Alizoda, To‘xtanazar Shermuhamedov, Rafiq Mo‘min va boshqalar katta pedagogik ish olib bordilar. Maktablar soni o‘sdi. 1918-yil boshida 330 taga, 1920-yilda Farg‘ona, Sirdaryo, Samarqand viloyatlarida 1405 taga yetdi. Tashkil bo‘lgan maktablar, ayniqsa, qishloq joylarida va tumanlarda asosan 1–2 boshlang‘ich sinflardan iborat edi. Keyinchalik yuqori sinflar paydo bo‘lib bordi. Bunday

tartibotdagi qizlar maktablari ham Toshkentda, Andijonda, Qo‘qonda va boshqa joylarda birin-ketin ochildi. Ayol muallimlar Solixaxon Muhammadjonova, Muharrama Qodirova, Gulsum Qopayeva, Fotima Burnasheva, Zebiniso Razzoqova, Zaynab Sadriddinova, Maryam Sharipova va boshqalar ta’lim-tarbiya ishlarini olib borganlar.

Keng doiradagi bilimdon ziyolilar qator maktablar faoliyatini namunali darajaga ko‘tardilar. 20-yillar boshida Samarqandda Abdulqodir Shakuriy (1875–1943) mudirlik qilgan maktab, 1922-yilda Farg‘ona shahrida Husanxon Niyoziy boshchiligidagi ochilgan ikkinchi bosqich maktab, qator boshqa maktablar shular jumlasidan edi.

Milliy, jadid maktablari uchun darsliklar, o‘qish kitoblarini ziyolilarimiz asr boshidan yozib chiqarib keldilar. 1917-yildan maktablar sonining o‘ssishi, maorif ijtimoiy darajasining ko‘tarilishi darsliklarga talabni oshirdi. Pedagog, olim, davlat arbobi Abdulla Avloniy 1917-yilda “Turkiy guliston yoxud axloq” asarini qayta nashr qildi, shuningdek “Maktab gulistoni” o‘qish kitobini, ikki jildlik “Adabiyot yoxud milliy she’rlar” kitoblarini yaratdi va chop etdi. 1920-yildan Toshkentdagi o‘lka bilim yurtida, so‘ngra o‘zbek xotin-qizlar bilim yurtida mudirlik qiladi.

Fitrat 1917-yilda “O‘quv” kitobini, 1919-yilda Sh.Raximiy va Q.Ramazon bilan birga “Ona tili” darsligini, so‘ngra “Imlo masalalari” kitobini yozib chiqardi. 1917-yildayoq Sayd Rizo Alizoda birinchi sinflar uchun “Birinchi yil” o‘qish dasturini ishlab chiqdi. Shokirjon Raximiy 1919-yilda birinchi alifbo – “Sovg‘a”, 1922-yilda “O‘zbek alifbosi” darsliklari va boshqa o‘quv qo‘llanmalarini chiqardi. 1918-yildan u Toshkentda maktab mudiri bo‘lgan.

Buxoro va Xorazm respublikalarida ham maktablar, ta’lim-tarbiya maskanlari ochildi. Aholining bolalarni o‘qitishga, ilm-ma’rifatga ishtiyoqi kuchayib borgan, bunday talablar katta yig‘inlarda yangragan. Ammo xo‘jalikning parokandaligi, sun‘iy to‘siqlar oqibatida 20-yillar boshida maktablar soni qisqardi, darsliklar yozish, nashr qilish to‘xtadi. 1922-yilga kelib, Turkistonda bolalarning 25 foizi maktablarga jalb qilingan edi. Buxoro respublikasida 1921-yilda 175 ta yangi maktab, 11 ming o‘quvchi bor edi. Lekin 1924-yil o‘rtalariga kelib maktablar 69, o‘quvchilar 3563 tani tashkil qildi. Xorazmda 40 ta umumta’lim maktablari va internatlarda 2600 bola ta’lim-tarbiya oldi. O‘zbekiston Respublikasi tashkil bo‘lganida turli bosqichdagi 1500 ta maktab bo‘lib, ularda 116 ming o‘quvchi o‘qir edi.

Tashkil bo'layotgan maorif tizimi, boshqa sohalar uchun o'qituvchilar, mutaxassislar tayyorlash choralari ko'rildi. Toshkentning Yangi shaharida 1918- yilda Turkiston davlat universiteti, sharqshunoslik instituti, konservatoriya, texnikumlar ochildi. 1920-yilda universitetga Rossiyadan pedagog-professorlar, kitoblar, o'quv qurollari yetkazib kelindi. Bu maskanlar inqilobiy sinfiylik tamoyili bilan ishladi. Universitetning tayyorlov-ishchilar fakulteti (rabfak)da kambag'al tabaqaga mansub kishilar o'qigan. Yerli xalqlar vakillari ularga kam qatnagan.

Toshkentning Eski shaharida, Qo'qon va boshqa shaharlarda muallimlar tayyorlash kurslari, 1920-yildan 7 ta dorilmuallimin (inpros), bir nechta bilim yurtlari faoliyat ko'rsatdi. 1925-yilga kelib O'zbekiston qishloqlarida 2748 muallimlar ishlab turgan yoki 3–4 marta o'sgan.

1924-yilda Qo'qon bilim yurtini 13 ta yigit-qizlar bitirib chiqdi. Unda keyinchalik O'zbekiston Fanlar akademiyasining birinchi prezidenti Qori-Niyoziy dars berdi, bitirganlardan akademiklar, yirik fan va madaniyat arboblari yetishib chiqdi.

Chet mamlakatlar bilan madaniy aloqalar, yoshlarning o'qib kelishlari XX asr boshlaridan kengayib bordi va keyinchalik ham davom etdi. Buxoro respublikasi hukumati tashabbus ko'rsatib, bu ishga tashkiliy tus berdi. 1922-yilda Turkiston, Buxoro va Xorazmdan 70 ga yaqin yoshlar Germaniyaga o'qishga jo'natildi. Buxoro hukumati Berlinda yotoqxona uchun bino sotib oldi, o'quvchilarni moddiy ta'minlab turdi, ularning ahvoli, o'qishlaridan ogoh bo'ldi. Yoshlarimiz Germaniyaning turli o'quv yurtlarida muvaffaqiyat bilan ta'lim olib, mutaxassislar bo'lib yetishdilar. Afsuski, o'z ona yurtiga qaytgan yigit-qizlarimiz mustabidlik qatag'oniga uchradi.

2. 1924–1945-yillarda ta'lim va pedagogika fani

1924-yilda amalga oshirilgan milliy davlat chegaralanishi natijasida mintaqa kartasi qaytadan tuzildi. Shuni ta'kidlash lozimki, 20–30-yillardagi juda murakkab, siyosiy ijtimoiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar respublikaning milliy madaniyatiga har xil tarzda ta'sir o'tkazdi, barcha sohadagi o'zgarishlarni qarama-qarshi tusga kiritdi va respublika taraqqiyotining asosiy tendensiyalari hamda yo'nalishlarini uzoq yillarga belgilab berdi.

Respublika sharoitlarida madaniy taraqqiyotning zamonaviy rivojlangan darajasiga o'tish haddan tashqari katta qiyinchiliklarni

yengish bilan bog‘liq bo‘lib, keskin mafkuraviy kurash bilan birgalikda davom etib bordi. Shunday bo‘lsada, madaniyatni yangidan qurish jarayonlari tobora ustuvor tus oldi. Buning sabablari avvalo o‘zbek xalqining azaldan bilimga intilishi, madaniy merosni qadrlashida ko‘rinadi. Bundan tashqari, oktyabr to‘ntarishidan avval madaniy ishlar olib borgan jadid deb atalmish ziyolilar xalqqa yordam berish uchun maorif sohasi, maktablarda ishlab, o‘z faoliyatlarini davom ettirdilar. Bu jarayonlar avvalo darslar ona tilida olib boriladigan I (besh yillik ta‘lim) va II (to‘rt yillik ta‘lim) bosqich maktablarni va ularni darsliklar, o‘quv qurollari bilan ta‘minlash, maorif institutlari, o‘qituvchilarni tayyorlash kurslari va boshqalarni tashkil etishdan iborat bo‘ldi.

1924–25 o‘quv yilida respublika byudjetining 24 foizi xalq maorifi uchun ajratildi. Bu maktab qurilishini tezlashtirishga imkon berdi. I va II bosqichdagi umumta‘lim maktablarining soni 1928–29 o‘quv yiliga kelib deyarli 2,5 mingga yetdi.

Shu bilan bir vaqtda katta yoshli aholi o‘rtasida savodsizlikni tugatish yuzasidan keng miqyosda kompaniya avj oldirildi. 1921–22 o‘quv yilidayoq respublikaning ko‘pgina shaharlari va qishloq joylarida mingdan ortiq savod maktablari, savodsizlikni tugatish kurslari va tarmoqlari faoliyat ko‘rsatdi, ularda 50 ming kishi xat-savod chiqardi. Savodsizlikni tugatish ishi tiklash davrining dastlabki yillarida qiyinchiliklarga duch keldi: o‘qituvchilar, maktab binolari, asbob-jihozlar, o‘quv qo‘llanmalari, pul mablag‘lari yetishmas edi. Biroq bu soha, garchi qiyinchilik bilan bo‘lsada, izga tusha boshladi, katta yoshli kishilarni o‘qitish shakl va usullari takomillashtirildi, savod maktablari tarmog‘i birmuncha kengaytirildi, savodsizlikni tugatuvchi mahalliy o‘qituvchilar soni oshdi. Bu dastlabki yutuqlar keyingi yillarda savodxonlikni oshirish yuzasidan avj olgan umumxalq harakatining debochasi bo‘ldi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy, T.Shermuhamedov, T.N.Qori Niyoziy, Ergash Komilov, Abdulqodir Nabixo‘jayev, Rozi Nazarov, Muharrama Qodirova, Zebuniso Polvonova, P.Qayumov, K.Abdurashidov va boshqalar yangi maktab yaratish, uni rivojlantirish uchun faol kurashdilar hamda dastlabki o‘qituvchilardan bo‘lib qoldilar.

Shu yillarda Markaz siyosiy rahbariyati sovet tuzumiga sodiq bo‘lgan pedagog kadrlarni ko‘p miqdorda, tezkorlik bilan tayyorlab, ular orqali aholini, ayniqsa, yosh avlodni kommunistik g‘oyalar asosida tarbiyalash maqsadida qarorlar va rejalar ishlab chiqdi. Ularni og‘ishmay amalga

oshirish uchun zarur mablag'larni ayamadi, ma'rifatchilarni hamda partiya, jamoat tashkilotlarining kuch-quvvatini safarbar qildi.

Maktablarning pedagogik kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun pedagogika o'quv yurtlarining keng tarmog'i yaratildi: texnikumlar, maorif institutlari, o'quv yurtlari ochildi. Ularda jadal sur'atlar bilan ommaviy miqyosda yangi o'qituvchi kadrlar yetishtirib chiqarildi. 20-yillarning oxirlariga kelib, ularning soni respublikada deyarli 5,5 mingga yetib qoldi. Xalq maorifi rivojlanib bordi.

Xalqning bilimga bo'lgan intilishi kunsayin kuchayib borishi natijasida umumiy savodxonlik o'sdi, bu narsa millatning ma'naviy imkoniyatlari yuksalishiga, ijodiy faoliyati ortib borishiga yordam berdi.

Shunday bo'lsada, bu jarayonlar partiyaning madaniy sohada zo'rlik ko'rsatishi tufayli mushkulliklarga uchradi. Xalq maorifida bu narsa avvaliga milliy ta'lim shakllari yoyiladigan sohalarni cheklab qo'yish, keyinchalik esa ularni butunlay yo'q qilib yuborishda o'z aksini topdi. Chunonchi, 20-yillarning boshlarida sovet maktablari bilan birgalikda eski usul maktablari, diniy tashkilotlar tomonidan ta'minlab boriladigan vaqf maktablari va madrasalari ham ishlab turar edi. 1925- yilda O'zbekistonda 97 ta vaqf maktablari va 1,5 mingdan ortiq eski maktablar bo'lib, ulardan 250 tasi yashirin holda ish olib borgan. Lekin sovet hokimiyatining insonparvarlikka zid siyosati natijasida ular 1928-yilga kelib, o'z faoliyatini amalda tugatdilar.

Xalq ma'rifatining yuksalishi yo'lida hamon g'ov bo'lib turgan muammo aholining savodxonligini oshirish bo'lib, savodsizlikka barham berish davr talabi edi. Bu maqsadda ko'plab yangi savod maktablari va kurslar ochildi. Minglab aholi savodli bo'ldi. Shuni aytish joizki, 1930-yili umumiy boshlang'ich ta'limning joriy etilishi savodsizlik ko'lamlarini qisqartirishga yordam berdi. Ajratilgan mablag'lar maktablar maydonini ancha kengaytirishga, ularning moddiy bazasini mustahkamlashga imkon berdi. Umumiy ta'limni amalga oshirish uchun o'qituvchilar, talabalar, ilm-fan xodimlari, yoshlar jamoalarining katta armiyasi safarbar etildi. 30-yillarning oxirlarida umumiy yetti yillik ta'limni amalga oshirishga kirishildi.

1940-yili respublikada barcha turdagi 5,5 mingdan ortiq umumta'lim maktablari ishlab turdi, ularda 1,3 mln.ga yaqin bolalar o'qidi. Biroq bu davrda maktab yoshidagi hamma bolalarni ham, ayniqsa, qishloq joylarida o'qishga jalb qilishning imkoni bo'lmadi: maktab binolari, uskuna-jihozlar, o'qituvchilar yetishmas edi va hokazo. Maktab ta'limi

turli sohadagi bilimlarni egallab olgan, jamoat hayotiga faol qo'shilib keta oladigan, oliy o'quv yurtlari va texnikumlarga kirib o'qiy oladigan savodxon yoshlarni yetishtirib chiqarishni ko'paytirishga imkon bera oladigan jiddiy islohotga muhtoj edi.

O'rta Osiyodagi birinchi oliy o'quv yurti – 1918-yili ochilgan Turkiston davlat universiteti – bu vaqtga kelib oliy ta'limning eng yirik markaziga aylandi. Universitet mutaxassislar yetishtirib chiqarish sur'atlarini yildan yilga oshirib bordi: uni bitirib chiqqan kishilar soni 1928-yilga kelib 5 baravar ko'paydi. Ammo ular orasida mahalliy xalq namoyandalari hamon kam sonni tashkil etardi.

Sanoat korxonalarining ishga tushirilishi, kolxozlar va sovxozlar tuzilishi, yangi-yangi idoralarning paydo bo'lishi tegishli mutaxassislarga bo'lgan talabni kuchaytirdi. Institutlar va texnikumlarga mutaxassislar yetishtirib chiqarishni miqdor jihatidan ko'paytirish vazifasi yuklandi, buning natijasida o'qish muddatlari ancha qisqartirildi. Mavjud institutlar va texnikumlarning bazalarida yangi o'quv yurtlari, jumladan, paxtachilik-irrigatsiya, politexnika, qishloq xo'jaligi, kon qidirish, zooveterinariya, avtomobil yo'llari, to'qimachilik transport, tibbiyot institutlari va boshqa institutlar ochildi. Pedagogik akademiya bazasida 1933-yili Samarqandda O'zbekiston davlat universiteti (hozirgi SamDU) barpo etildi. 30-yillarning oxirlarida respublikada 44 ming talaba o'qiydigan 30 ta oliy o'quv yurtlari va 98 ta texnikumlar ishlab turdi. Institut va texnikumlarni bitirib chiquvchilarning soni bir necha baravar ko'paydi. Bu yangi mutaxassislar xalq xo'jaligi safiga kelib qo'shildi. Mutaxassis kadrlar tayyorlashda asosan ularning soni ko'paytirildi, sifatiga esa e'tibor berilmadi. Institut va texnikumlarda mahalliy millat vakillari kam edi. Yuqori malakali o'zbek professor-o'qituvchilari va o'zbek tilidagi darsliklarni tayyorlashga harakat qilinmasdi.

20–30-yillarda xotin-qizlarning savodini chiqarishga katta e'tibor berildi, ayollarning savodsizligini tugatish bo'yicha maxsus kurslar tashkil qilindi. 1926- yilda respublikadagi 82 ta savodsizlikni bitirish maktablarida 2700 xotin-qiz o'qigan bo'lsa, 1936-yilda 186 ming ayol savodini chiqargan.

Kasb-hunar ta'limi tarmoqlariga xotin-qizlar keng jalb qilindi. Dastlab ayollar orasidan savodsizlikni bitirish kurslari o'qituvchilari, bog'cha, yasli tarbiyachilari, maktab o'qituvchilari tayyorlandi. Masalan, 1928-yilda Samarqand pedagogika kursida 73 nafar ayol o'qigan. 1929-

yilda o'ndan ortiq xotin-qizlar pedagogika va meditsina texnikumlari mavjud edi. 1932-yilda respublika oliy o'quv yurtlaridagi talabalarning 20 foizini o'zbek xotin-qizlari tashkil qilgan. 30-yillarda xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida xotin-qizlardan yetishib chiqqan mutaxassislar ishlay boshladi.

Urushning suronli yillarida respublika oliy o'quv yurtlari va texnikumlar o'z faoliyatlarini davom ettirdilar. Katta qiyinchiliklarga qaramay, ular sanoat, qishloq xo'jaligi, maorif, tabobat va boshqa sohalar bo'yicha malakali mutaxassislar tayyorlab beradigan chinakam manba bo'lib qoldi. 1943-yilda respublikada 41 oliy o'quv yurti (ularning 12 tasi ko'chirib kelingan) va 52 o'rta maxsus bilim yurtlari faoliyat ko'rsatdi. Urush yillari davomida ularda 20 mingdan ziyod oliy va o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassislar yetishtirildiki, bu xalq xo'jaligini yuqori malakali kadrlar bilan ta'minlash imkonini berdi. Ular o'z navbatida samarali mehnat qilib, fashizmni tor-mor keltirish ishiga munosib hissa qo'shdilar. Pedagogik kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor berildi, chunki urush davri sharoitlarida ularga ehtiyoj ayniqsa sezilarli edi. Urush yillari O'zbekistonda barcha turdagi qo'shinlar uchun zobit kadr va mutaxassislar ham tayyorlandi.

3. 1945–1991-yillarda O'zbekistonda ta'lim tizimi va pedagogika fani rivoji

Respublika aholisi madaniyatining o'sishida ta'lim nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim inson shaxsini har tomonlama rivojlantirish, qobiliyatini yuzaga chiqarish, ijtimoiy va shaxsiy manfaatlarning bir-biriga payvasta bo'lib qo'shilishiga yordam beradi. Ilmiy-texnikaviy, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim vazifalarini hal qilish aholining bilim darajasiga bog'liq.

O'zbekistonda urushdan keyingi yillarda o'zbek xalqining sa'y-harakatlari bilan ta'lim sohasida ma'lum yutuqlarga erishildi. 1940–41 o'quv yilidan 1970–71 o'quv yiligacha bo'lgan davrda umumta'lim maktablaridagi o'qituvchilar soni 2,5 baravar ortdi. Shunga yarasha umumta'lim maktablari tarmog'i ham kengayib bordi.

Biroq iqtisodiyotdagi qiyinchiliklar, ma'naviy va madaniy sohani rivojlantirishdagi nuqsonlar ta'limga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Jumladan, ko'pgina maktablar, ayniqsa, qishloq joylarda namunaviy loyihalarsiz qurildi, ko'pgina chala ishlari bilan foydalanishga topshirildi. Qishloq

maktablarining 75 foizga yaqini vodoprovod, kanalizatsiyaga, yarmidan ortig'i markazdan turib isitish moslamalariga ega emas edi.

Respublikadagi talay maktablar zarur jihoz, mebel, asbob-uskunalar bilan yaxshi ta'minlanmasdi. Buning sababi xalq ta'limiga qoldiq prinsipi asosida mablag' ajratilishida ko'rinardi. Fan, madaniyat va xalq ta'limiga sarf-xarajatlar byudjet mablag'ining atigi 2,7 foizini tashkil etardi.

Yangi Qonunga ko'ra umumta'lim maktabi hamma uchun majburiy bo'lgan kamchiliklar barham topmadi. Aksincha, maktab haqiqiy hayotdan ajralib qoldi, o'quvchilarga berilayotgan bilimlar fan-texnika taraqqiyoti darajasiga to'g'ri kelmasdi. Shuning uchun ham 1959-yil martda O'zbekiston "Maktab xalq ta'limi tizimini yanada rivojlantirish to'g'risida" yangi qonun qabul qildi. Ammo, sovet mustabid tuzumiga xos bo'lgan boshlangan ishni oxiriga yetkazmaslik odati bu gal ham muammoni hal qilish yo'lida to'g'anoq bo'ldi, oqibatda xalq ta'limida ahvol o'zgarmadi.

O'zbekistonda maktabning turmush bilan bog'lanishini mustahkamlash to'g'risidagi 1959-yilda respublika hukumati qabul qilgan qonunga asosan o'qishni ishlab chiqarish bilan qo'shib olib borish talab etildi. Ushbu munosabat bilan o'n yillik o'rta maktablar qayta tashkil etilib, o'n bir yillik o'rta maktablarga aylantirildi, ularda o'quvchilar fan asoslari bilan birga ishlab chiqarish kasblarini ham o'rgana boshladilar, O'quvchilarga kasb ta'limi berishga yuzlab korxonalar, xo'jaliklar jalb qilindi, maktablarda minglab o'quv kabinetlari, laboratoriyalar, ustaxonalar, o'quv-tajriba, yer uchastkalari tashkil etildi. Shunga qaramay, ishlab chiqarish ta'limini maktablarda joriy qilish katta qiyinchiliklarga duch keldi. Korxonalar, xo'jaliklar bu ishga tayyor emas edilar. Maktablarda ustaxonalarni zarur asbob-uskuna bilan jihozlashga mablag' yo'q edi. Mehnat ta'limi o'qituvchilari yetishmasdi. Buning oqibatida islohot kutilgan natijani bermadi va majburiy kasb o'rganish bekor qilindi.

Bu davrda respublika maktablari o'qituvchi kadrlar bilan son jihatidan yetarlicha ta'minlandi. Biroq oliy ma'lumotli pedagog kadrlar 60-yillarda respublikadagi barcha o'qituvchilarning uchdan bir qismini tashkil qilardi, xolos. Ayniqsa, qishloqlarda ahvol og'ir edi. Qishloq maktablarida fizika, matematika, rus tili va chet tili o'qituvchilari yetishmasdi. Aksariyat hollarda o'qituvchilar o'z mutaxassisligiga kirmagan fanlardan dars berardilar.

Sovetlar davrida maktablarning o'quv-tarbiya ishlarida katta nuqsonlar mavjud edi. O'zbek tiliga davlat maqomi berilmaganligi, davlat

idoralarida ish yuritish asosan rus tilida olib borilganligi tufayli maktablarda ona tili chuqur o'rgatilmadi. Ona tilini o'rganishga ajratilgan dars soatlari rus tiliga ajratilgan dars soatlarining yarmini ham tashkil qilmas edi. Yoshlar maktabni o'zbek adabiy tilining yozma va og'zaki shakllarini puxta o'zlashtirmay, bitirib chiqib ketardilar. Shuningdek, O'zbekiston tarixi va ma'naviy madaniyati ham maktabda deyarli o'rgatilmadi. Sovetlar davrida "SSSR tarixi" deb nomlangan, aslida Rossiya tarixidan iborat fan o'qitilardi. Unga ilova sifatida "O'zbekiston SSR tarixi" bir necha soatgina o'qitilar, ko'p hollarda bu kurs o'tilmay qolib ketardi.

Maktablarda iqtidorli bolalarni o'qitishga e'tibor berilmas edi. Maktab bolalari qalbida ona-Vatan tuyg'usi, ulug' allomalarimiz va ular qoldirgan ma'naviy meros, o'z ona tili, urf-odatlar bilan faxrlanish hissi shakllantirilmadi.

Maktablarda ayniqsa, ijtimoiy fanlarni o'qitish o'ta siyosatlashtirildi. Ko'zdan kechirilayotgan davrda maorif sohasida erishilgan yutuqlar bilan bir qatorda, yoshlarni milliy an'analar va ma'naviy madaniyat manbalaridan uzoqlashtirish an'anasi ko'zga tashlanib bordi. Ta'lim va tarbiya ishlariga partiyaviylik va sinfiylik prinsiplari asosida yondashish yoshlarning umumbashariy, milliy-madaniy qadriyatlarni, urf-odatlarni o'rganishiga to'sqinlik qildi.

70-yillarga kelib respublikamizda ijtimoiy sohada ro'y bergan kamchilik va muammolar ta'limga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Shunday bo'lsada, bu borada katta qadam tashlandi. O'zbekiston yalpi savodxonlar respublikasiga aylandi. Umumta'lim maktablarida o'quvchilar soni va shunga yarasha maktablar soni ham yildan yilga ortib bordi, ularning soni 1985-yilga kelib 7000 dan ortiqni tashkil etdi.

Jamiyatdagi turg'unlik holatlari, ijtimoiy turmush sharoitining yomonlashuvi, iqtisodiyotdagi qiyinchiliklar, ma'naviy va madaniy soha muammolari maorif tizimiga ham jiddiy ta'sir o'tkazdi. Umumta'lim maktablarining ahvoli yomonlashdi. Ayniqsa, 70-yillarda va 80-yillarning boshlarida respublikamiz turmushining boshqa sohalarida bo'lgani kabi, xalq maorifi ishiga ham dabdababozlik, haqiqatni bo'yab ko'rsatish hollari salbiy ta'sir qildi. Yaqin o'tmishda keng yoyilgan ijtimoiy adolat prinsiplarining buzilishi, dinimiz, milliy g'ururimizning kamsitilishi yosh avlod tarbiyasiga ma'naviy zarar yetkazdi. Ularning aksariyat qismida mudroqlik, hafsalasizlik, loqaydlik kayfiyatlari ko'proq kuzatildi.

Yoshlarning zamonaviy texnologiyani yetarli o'zlashtirib olmaganliklari sanoat, qishloq xo'jaligi, fan va madaniyatni yanada taraqqiy ettirishga xalaqit berardi. Bunga asosiy sabab maorifning keng tarmoqli tizimi vujudga keltirilmaganligi, o'qish-o'qitishda sifat o'zgarishining ro'y bermaganligida edi. Masalan, 1980–81 o'quv yilida respublikamizda mavjud 7000 dan ortiq umumta'lim maktablarining 60 foizi nobop binolarda joylashgan, 700 tasi avariya holatida edi. Ayniqsa, qishloq maktablarida ahvol og'ir bo'ldi. Ularning 75 foizga yaqini vodoprovod va kanalizatsiyaga, yarmidan ko'prog'i markaziy isitish moslamalariga, oshxona va sport zallariga ega emas edi. Joy tanqisligi sababli 5800 ta maktabda o'qish ikki smenada olib borilardi. Madaniy-ma'rifiy soha uchun resurslarni taqsimlash "qoldiq" prinsipida amalga oshirilganligidan maktablar uchun bino yetishmasdi, ular jihozlar, yangi asbob-uskunalar bilan kam ta'minlangan edi. Bu soha uzoq yillar davomida diqqat-e'tibordan chetda qolib keldi, hayotimizning eng ortda qolgan sohalaridan biriga aylandi. Fan, madaniyat va xalq ta'limiga qilinadigan sarf-xarajatlarni qo'shib hisoblaganda ular byudjet mablag'darining 2,7 foizidan ortmas edi. Respublikamiz xalq ta'limi oldida turgan asosiy ta'lim-tarbiya ishlari ko'p tomondan o'qituvchi kadrlar sifatiga bog'liq edi. 80-yillarning o'rtalariga kelganda shaharlardagi kunduzgi umumta'lim maktablaridagi o'qituvchilarning 80 foizga yaqini oliy ma'lumotli edi. Qishloqlarda ahvol birmuncha yomonroq bo'ldi, ularda ma'lumotli pedagoglar yetishmas edi. Pedagoglar yetishmasligidan bir soha o'qituvchisi boshqa fandan ham dars berishga majbur edi. Bunday hol o'quvchilar bilimlari sifatiga salbiy ta'sir o'tkazdi. O'quvchilarning 3–4 oylab qishloq xo'jalik ishlariga jalb etilishi ta'lim saviyasining pasayib ketishiga, bilimlarning sifati qoniqarsiz ahvolga tushib qolishiga olib keldi.

1985–1990-yillar xalq ta'limi tizimida ayrim siljishlar ro'y berdi. Ammo bu davrda ta'lim va tarbiya sohasidagi ziddiyatli holatlar yanada keskinlashdi. Maktab, o'rta maxsus va oliy ta'limda rivojlanishning ekstensiv yo'li o'z imkoniyatlaridan to'liq foydalanib bo'ldi. O'qituvchi va talabalarning ijtimoiy faolligi ortgani sari sovet ta'lim tizimining chirishi kuchaya bordi.

80-yillarning o'rtalaridan boshlangan xalq maorifidagi islohotlar mavjud muammolarni xalq ko'zidan yashirishga urinishdan bo'lak narsa emasdi. Islohotdan ko'zlangan maqsad "sovet tizimi"ni yuqori darajaga ko'tarish, mutaxassis va o'quvchilar bilim saviyasini oshirish, ta'limni

demokratlashtirishdan iborat edi. Biroq mazkur maqsadga sovet mafkurasi va u olib borayotgan kommunistik yondashuv asosida erishish mumkin emasdi. 80-yillarning o'rtalaridan boshlangan islohotlar moddiy jihatdan ta'minlanmaganligi uchun ham oxiriga yetmadi.

Chunonchi, 1985–1990-yillarda O'zbekistonda 3693 ming o'quvchiga mo'ljallangan yangi o'quv yurtlari talab qilingan holda, Markazning topshirig'i bilan bu raqam 920 ming o'ringa tushirildi. Respublika qishloqlaridagi maktablarning 80 foizi esa moslashtirilmagan binolarda joylashgan edi.

1985-yilda respublika maktablarida o'quvchilar soni 2684 mingga yetdi. Bu raqam 1990-yilga kelib 245 mingga kamaydi. Buning boisi o'qituvchilarni ijtimoiy himoyalash, ularning obro'sini orttirishda davlat rasmiy siyosatidagi xato va kamchiliklarda edi. 1985–1990-yillarda respublikadagi 14 pedagogika instituti va 38 o'rta maxsus bilim yurtlarida yiliga o'rtacha 17 mingdan yosh o'qituvchilar tayyorlangani holda, maktabda faoliyat ko'rsatuvchilar sonining muttasil kamayishi ta'lim tizimi va hukmron mafkuradagi jiddiy cheklanganlik oqibatida yuz berdi.

4. Xalq maorifi sohasida maktab darsliklari va o'quv qo'llanmalar yaratish, ta'lim-tarbiya jarayonini mustabid tuzum maqsadiga muvofiq tashkil etilishi va uning salbiy oqibatlari

Xalq maorifi – jamiyat taraqqiyotining asosiy poydevori sanaladi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida yuzaga kelgan jadidchilik harakati xalq maorifini isloh qilishda yangi davrni boshlab berdi. Jadid ma'rifatparvarlari, xususan, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Fitrat, Cho'lpon singari ziyolilar xalqni savodxon qilish, dunyoviy fanlarni o'rgatish va millatni ma'rifat orqali yuksaltirish g'oyalarini ilgari surdilar. Ularning tashabbusi bilan yangi usul maktablari tashkil etildi, o'quv dasturlari yaratildi va zamonaviy mazmunga ega darslik hamda o'quv qo'llanmalar tayyorlandi.

Jadidlar ta'lim tizimiga arab, fors va diniy ilmlardan tashqari ona tili, adabiyot, tarix, matematika, geografiya, tabiiyot, rus va turk tillari kabi dunyoviy fanlarni kiritdilar. Bu fanlar uchun maxsus darsliklar yozildi. Masalan, Behbudiyning "Kitobat ul-atfol", Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq", Munavvar qorining "Adibi avval" va "Adibi soniy" asarlari o'z davrida bolalarni savodxonlikka, milliy va ma'naviy tarbiyaga,

zamonaviy bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan muhim qo'llanma bo'ldi. Bu darsliklar o'zbek xalqining milliy pedagogik tafakkurida yangi bosqichni boshlab berdi.

Biroq 1917-yildan keyin mustabid sovet tuzumi o'rnatilishi bilan jadidlarning ma'rifiy faoliyati keskin to'xtatildi. Sovet hukumatining "xalq maorifi siyosati" tashqi jihatdan savodsizlikni tugatish, maktablarni ko'paytirish, o'quvchilarni umumiy ta'lim bilan qamrab olish kabi ijobiy ko'rinishlarga ega bo'lsa-da, aslida bu siyosat mafkuraviy maqsadlarga bo'ysundirildi. Ta'lim jarayoni kommunistik g'oyalarni singdirish, ateistik dunyoqarashni shakllantirish, milliy qadriyatlar va diniy an'analarni inkor etishga qaratildi.

Natijada jadidlarning milliy uyg'onish, erkin fikr va millatni taraqqiy ettirish yo'lidagi pedagogik g'oyalari chetga surildi. Ularning yozgan darsliklari man etildi, o'rniga kommunistik mafkura asosida tayyorlangan qo'llanmalar joriy qilindi. Bu esa ta'lim jarayonida bir qator salbiy oqibatlarga olib keldi: avvalo, milliy qadriyatlardan begonalashuv kuchaydi; ikkinchidan, yosh avlod o'z tarixini, adabiy merosini to'liq o'rganish imkonidan mahrum bo'ldi; uchinchidan, xalqning ma'naviy hayotida biryoqlama, ideologiyaga qaram dunyoqarash shakllandi.

Shu tariqa, jadid ma'rifatparvarlarining xalq maorifida olib borgan islohoti qisqa muddat ichida to'xtatildi va mustabid tuzum ta'limni o'z siyosiy maqsadlariga bo'ysundirib yubordi. Biroq jadidlar yaratgan darsliklar, o'quv qo'llanmalar va pedagogik meros bugungi kunda milliy ta'lim tizimimiz uchun qimmatli tarixiy manba bo'lib xizmat qilmoqda. Ularning ilm-ma'rifatga asoslangan, millatni uyg'otishga qaratilgan faoliyati xalqimizning ma'naviy xotirasida hamon yashab kelmoqda.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Turkiston o'lkasida ta'lim-tarbiya jarayonlari qanday amalga oshirilgan?
2. 1924–1945-yillarda ta'lim sohasi hamda pedagogika fanining rivoji haqida qanday bilimlarga ega bo'ldingiz?
3. Qaysi yili "Musulmon o'qituvchilari uchun pedagogik kurslar" ochilgan?
4. Xalq dorilfununi deganda nimani tushunasiz?
5. "Turkiy guliston yoxud axloq" asari qachon qayta nashr etiladi?
6. Turkiston davlat universiteti qachon tashkil topgan?

8-MAVZU: MUSTAQIL O‘ZBEKISTON TA’LIM TIZIMI. MUSTAQILLIK YILLARIDA PEDAGOGIK FIKRLAR RIVOJI

Reja:

1. Mustaqil O‘zbekistonda ta’lim sohasida amalga oshirilgan islohotlar.

2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonun Respublikamizda ta’lim-tarbijani tashkil etish va kadrlar tayyorlashning huquqiy asosi sifatida.

3. Mustaqillik yillarida pedagogik fikrlar rivojining asosiy yo‘nalishlari.

4. O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning asarlarida jamiyat rivojining ma’naviy-axloqiy negizlari va yuksak ma’naviyatli shaxsni shakllantirishga doir konseptual fikrlarning ifoda etilishi.

5. O‘zbekiston Respublikasi rivojining yangi bosqichida ta’lim-tarbiya islohotlari: Sh.M.Mirziyoyevning ta’lim-tarbiyaga oid fikrlari.

***Tayanch so‘zlar:** “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun, ta’lim tizimi, zamonaviy texnika, globallashtirish, demokratlashtirish, liberallashtirish, modernizatsiya, diversifikatsiya, omil, davlat dasturi, davlat ta’lim standartlari, innovatsion faoliyat.*

1. Mustaqil O‘zbekistonda ta’lim sohasida amalga oshirilgan islohotlar

Bugungi kunda, umumiy e’tirofga ko‘ra, XXI asr globallashtirish va chegaralarning barham topish davri, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va internet asri, jahon maydonida va dunyo bozorida tobora kuchayib borayotgan raqobat asriga aylanib borayotganini isbotlab berishga hojat yo‘q, albatta.

Bunday sharoitda inson kapitaliga yo‘naltirilayotgan investitsiya va qo‘yilmalarning o‘shishini, hozirgi zamonda demokratik taraqqiyot, modernizatsiya va yangilanish borasida belgilangan maqsadlarga erishishda eng muhim qadriyat va hal qiluvchi kuch bo‘lgan bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash vazifasini doimo o‘zining asosiy ustuvor yo‘nalishlari qatoriga qo‘yadigan davlatgina o‘zini namoyon etishi mumkin.

Avvalo shuni ta'kidlash zarurki, bundan 21yil oldin qabul qilingan, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi deb nom olgan Ta'lim sohasini isloh qilish dasturi mamlakatimizda yangi jamiyat qurishning bosqichma-bosqich va tadrijiy rivojlanish prinsipiga asoslangan iqtisodiy va siyosiy islohotlarning biz tanlagan "o'zbek modeli" - o'z taraqqiyot yo'limizning ajralmas tarkibiy qismidir.

Ushbu dastur jiddiy izlanish va tadqiqotlarning, jahondagi taraqqiy topgan ilg'or mamlakatlar tajribasini umumlashtirishning natijasi sifatida o'tmishda majburan singdirilgan kommunistik mafkuraning qolip va ando-zalaridan butunlay voz kechish, odamlarning, birinchi navbatda, unib-o'sib kelayotgan avlodning ongida demokratik qadriyatlarni mustahkamlashga qaratilgan bo'lib, qisqacha aytganda, bu dastur o'z fikriga, o'zining qarashlari va qat'iy grajdanlik pozitsiyasiga ega bo'lgan, har tomonlama yetuk va mustaqil fikrlaydigan shaxsni shakllantirishni maqsad qilib qo'ygan.

Mustaqillik yillarida ta'lim jarayonini yangicha talablar asosida tashkil qilish, takomillashtirish bo'yicha olib borilgan jiddiy izlanishlar natijasida avvallari faqat aholining umumiy savodxonligini ta'minlash bilan cheklangan ta'lim mazmuni tubdan yangilandi.

MDH davlatlari ichida birinchi bo'lib Davlat ta'lim standartlari ishlab chiqildi va joriy etildi. Amaliyot jarayonida ta'lim turlariaro uzviylikni, uzluksizlikni ta'minlash maqsadida o'quv fanlari bo'yicha DTS hamda o'quv dasturlari takomillashtirilmoqda, muvofiqlashtirilmoqda.

O'zbekistonning Birinchi Prezidentining "Darsliklarda millat fikri-ning, millat tafakkuri va millat mafkurasining eng ilg'or namunalari aks etishi kerak" degan g'oyasidan kelib chiqib darsliklarning yangi avlodi yaratildi. Samarali tashkil etilgan tizim asosida ularni muntazam ravishda, ya'ni 2-3-sinflar uchun har 2 yilda, 5-9-sinlar uchun har 4 yilda takomil-lashtirish, zarur nusxada yangidan chop etib borish yo'lga qo'yildi.

Ta'lim muassasalarida 9875ta fizika, 9487 ta kimyo laboratoriya xonalari, 9390 ta biologiya xonalari tashkil etilib, zamonaviy o'quv-laboratoriya jihozlari bilan to'ldirildi. Shuningdek, barcha ta'lim muassasalaridagi "Ma'naviyat va ma'rifat", kasbga yo'naltirish, chizma-chilik, tasviriy san'at va rassomlik, chet tili xonalari hamda faollar zali, tibbiyot xonasi, ma'muriy-metodik xona va barcha turarjoylar zamonaviy mebel va maxsus jihozlar bilan bekamu ko'st ta'minlandi.

O‘n ikki yillik majburiy ta’limdan so‘ng yurtimizdagi yoshlarning har biri, o‘z xohishiga ko‘ra, bakalavr va magistr darajasini olish uchun oliy ta’lim muassasalarida o‘qishni davom ettirishi mumkin.

O‘tgan yillar mobaynida ta’lim tizimini tubdan yangilash va isloh etish bo‘yicha miqyosi hamda ko‘lamiga ko‘ra ulkan ishlar amalga oshirildi. Qariyb 9,5 ming yoki mamlakatimizda faoliyat ko‘rsatayotgan maktablarning deyarli barchasi yangidan qurildi, kapital rekonstruksiya qilindi va zamonaviy o‘quv-laboratoriya asbob-uskunolari bilan ta’minlandi. O‘quv jarayonini sifat va metodik jihatdan butunlay yangilash bo‘yicha ulkan chora-tadbirlar amalga oshirildi.

O‘zbekistonda maktab ta’limi 7 ta tilda: o‘zbek, qoraqalpoq, rus, qozoq, qirg‘iz, turkman va tojik tillarida olib borilmoqda.

Mamlakatimizda 1500 dan ortiq yangi kasb-hunar kolleji va akademik litsey barpo etildi. Siz, konferensiya qatnashchilarining ko‘pchiligi ushbu bilim maskanlari bilan tanishar ekansiz, ular o‘z me’moriy qiyofasi va texnik ta’minotiga ko‘ra eng yaxshi oliy ta’lim muassasalaridan aslo qolishmasligiga ishonch hosil qilishingiz mumkin. Kasb-hunar kollejlardagi zamonaviy o‘quv-laboratoriya, kompyuter va ishlab chiqarish asbob-uskunolari o‘quvchilar uchun umumiy fanlar bo‘yicha nafaqat to‘liq bilimlar hajmini egallash, ayni vaqtda ushbu o‘quv yurtlaridagi zamonaviy texnika va texnologiyalarni o‘zlashtirish imkonini ham beradi.

Ta’lim jarayonini isloh etish va mehnat bozorida talab qilinadigan yuqori malakali kadrlar tayyorlashda oliy ta’lim muassasalari muhim o‘rin egallamoqda. O‘tgan davr mobaynida ularning soni ikki barobar ortdi va bugungi kunda mamlakatimizdagi 59 ta universitet va oliy o‘quv yurtida 230 mingdan ziyod talaba ta’lim olmoqda.

O‘zbekistonda Vestminster universiteti, Singapur menejmentni rivojlantirish instituti, Turin politexnika universiteti, Rossiya neft va gaz universiteti, Moskva davlat universiteti, Rossiya iqtisodiyot universiteti kabi yuksak xalqaro obro‘-e’tibor va chuqur tarixiy ildizlarga ega bo‘lgan Yevropa va Osiyoning yetakchi oliy ta’lim muassasalarining filiallari tashkil etildi va muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatmoqda. Ushbu oliy ta’lim muassasalarida mashinasozlik, neft-gaz ishi, axborot texnologiyalari, iqtisodiyot va biznes boshqaruvi, moliyaviy menejment, tijorat huquqi kabi mehnat bozorida talab yuqori bo‘lgan mutaxassisliklar bo‘yicha bakalavr va magistrlar tayyorlanmoqda va biz uchun g‘oyat muhim jihati shundaki, ularning bitiruvchilari butun dunyoda tan olinadigan diplomlarga ega bo‘lmoqda.

Biz rivojlangan bozor iqtisodiyotiga asoslangan zamonaviy davlat qurish yo‘liga qadam qo‘yib, kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari izchillik bilan o‘tishni ta‘minlar ekanmiz, faqat milliy va umumba-shariy qadriyatlar uyg‘unligi zaruratini teran anglaydigan, zamonaviy bilimlarni, intellektual salohiyat va ilg‘or texnologiyalarni egallagan insonlarga o‘z oldimizga qo‘ygan strategik taraqqiyot maqsadlariga erishishi mumkin ekanini hamisha o‘zimizga yaxshi tasavvur etib kelmoqdamiz.

Ta‘lim tizimini tubdan isloh etish odamlarimizning ongu tafakkuri va dunyoqarashini o‘zgartirish, ularning siyosiy va grajdanlik faolligini, o‘z kelajagiga bo‘lgan ishonchini oshirishning eng muhim omili va mustahkam asosiga aylandi, desak, hech qanday mubolag‘a bo‘lmaydi. Eng muhimi shundaki, bizning yangi avlodimiz, bilimli, o‘tmishning har qanday illatlaridan ozod bo‘lgan yoshlarimiz bugungi kunda mamlakatimizni demokratlashtirish va liberallashtirish, uni yangilash va ishonchli tarzda ravnaq toptirishning hal qiluvchi harakatlantiruvchi kuchiga aylanib bormoqda.

Shu borada o‘tgan davr mobaynida kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarni 2 million 300 mingdan ziyod o‘g‘il-qizlarimiz bitirib chiqqani, joriy yilda esa 500 mingdan ortiq o‘quvchi o‘rta toifadagi mutaxassis diplomini olib, o‘qishni tamomlashini aytib o‘tish kifoya. Bu yoshlar nafaqat iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilishning, ayni vaqtda mamlakatimiz kadrlar tarkibini sifat jihatidan yangilashning qudratli omili hisoblanadi.

2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonun Respublikamizda ta‘lim-tarbiyani tashkil etish

O‘zbekistonda ham ta‘lim islohotlarining qadriyatlari yo‘nalishlari qaror topib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 41-moddasida “Har kim bilim olish huquqiga ega. Bepul umumiy ta‘lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi. Maktab ishlari davlat nazoratidadir”, deb belgilab qo‘yilgan. 42-moddasida esa, “har kimga ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanishi; davlat jamiyatning madaniy, ilmiy, texnikaviy rivojlanishiga g‘amxo‘rlik qilishi” ko‘rsatilgan.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonunining 4-moddasida bilim olish huquqi qadriyat sifatida quyidagicha ko‘rsatib

qo'yilgan: "Jinsi, tili, yoshi, irqiy, milliy mansubligi, e'tiqodi, dinga munosabati, ijtimoiy kelib chiqishi, xizmat turi, turar joyi, O'zbekiston Respublikasi hududida qancha yashaganidan qat'i nazar, har kimga bilim olishda teng huquqlar kafolatlanadi".

Bilim olish huquqi:

- davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini rivojlantirish;
- ishlab chiqarishdan ajralgan va ajralmagan holda ta'lim olishni tashkil etish;
- ta'lim va kadrlar tayyorlash davlat dasturlari asosida bepul o'qitish, shuningdek, ta'lim muassasalarida shartnoma asosida to'lov evaziga kasb-hunar o'rgatish;
- barcha ta'lim muassasalari bitiruvchilari keyingi bosqichdagi o'quv yurtlariga kirishda teng huquqlarga ega bo'lishi;
- oilada yoki o'zi mustaqil ravishda bilim olgan fuqarolarga akreditatsiyadan o'tgan ta'lim muassasalarida eksternat tartibida attestatsiyadan o'tish huquqini berish orqali ta'minlanadi.

Boshqa davlatlarning fuqarolari O'zbekiston Respublikasida xalqaro shartnomalarga muvofiq bilim olish huquqiga ega.

Respublikada istiqomat qilayotgan fuqaroligi bo'lmagan shaxslar bilim olishda O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng huquqlarga ega.

Bundan tashqari, mazkur hujjatning 3-moddasida ko'rsatib berilgan ta'lim sohasida davlat siyosatining asosiy tamoyillari ham o'zida muhim aksiologik yondashuvni aks ettiradi.

birinchidan, ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik ko'rinishda ekanligi;

ikkinchidan, ta'limning uzluksizligi va izchilligi;

uchinchidan, umumiy o'rta, shuningdek, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiyligi;

to'rtinchidan, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining yo'nalishini: akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishni tanlashning ixtiyoriyligi;

beshinchidan, ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;

oltinchidan, davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;

yettinchidan, ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashgan yondashuv;

sakkizinchidan, bilimli bo'lishni va iste'dodni rag'batlantirish;

to'qqizinchidan, ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish.

Mustaqillik yillarida pedagogik fikrlar rivojining asosiy yo'nalishlari.

3. Mustaqillik yillarida pedagogik fikrlar rivojining asosiy yo'nalishlari

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda pedagogik fikrlar mazmuni bilan tanishish, ularda ilgari surilgan g'oyalarni umumlashtirish asosida ularning quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha rivojlanganligiga guvoh bo'lish mumkin:

I. Pedagogika fani metodologik g'oyalarining takomillashuvi

1. Totalitar tuzum davrida o'rganilishi man etilgan milliy-pedagogik qarashlarning o'rganilishi va pedagogika faniga olib kirilishi.

2. Ijtimoiy-g'oyaviy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda yetakchi o'rin tutuvchi g'oyalarning pedagogik qarashlarda o'z ifodasini topishi.

II. Pedagogik bilimlar ijtimoiy-g'oyaviy asoslarining boyishi

1. Ta'lim mazmunida milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasi asoslari, insonparvarlik va demokratik qarashlarning aks etishi.

2. Milliy-madaniy meros namunalaridan foydalanish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligiga erishish orqali yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalash.

III. Shaxsni ijtimoiylashtirish

1. Erkin, mustaqil fikrlovchi, ijodkor, ijtimoiy faol shaxsni shakllantirish.

2. Shaxsda yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarkib toptirish.

3. Yosh avlodda ijtimoiy voqelikka ongli munosabatni qaror toptirish.

IV. Yangicha ta'limiy qarashlarning paydo bo'lishi

1. Yuksak malakali, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda tayanch o'rin tutuvchi uzluksiz ta'lim tizimining yo'lga qo'yilishi.

2. Ta'lim sohasida davlat va jamoatchilik boshqaruvining yo'lga qo'yilishi.

3. Ta'lim marketingi va ta'lim xizmatlari sohasining tashkil etilishi.

4. Ta'limning yangi didaktik parametrlarini aniqlash.

5. Yangi o'quv predmeti va o'quv kurslarini o'qitishning yo'lga qo'yilishi.

6. Hamkorlikda o'qitish va mustaqil ta'limning ommalashuvi.

7. Ta'lim olganlikni tashxis etishning yangi vositalari (reyting tizimi, monitoring) ning amaliyotga tatbiq etilishi.

V. Tarbiya jarayonida ijtimoiy jamoatchilik ta'sirining kuchayishi

1. Tarbiya jarayonida oila-mahalla-ta'lim muassasasi hamkorligining rivojlanishi.

2. Tarbiya jarayonida nodavlat va notijorat tashkilotlar hamkorligining yo'lga qo'yilishi.

3. Tarbiya jarayonida ommaviy axborot va multimedia vositalarining imkoniyatlaridan keng foydalanish.

VI. Pedagog kadrlarni kasbiy jihatdan tayyorlashning yangi tizimiga asos solinishi

1. Pedagog kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimining isloh etilishi.

2. Pedagog kadrlarni uzluksiz tarzda mahoratlarini oshirib borish tizimining amalga oshirilishi.

VII. Ta'lim sohasida xalqaro hamkorlikning yo'lga qo'yilishi

1. Pedagog kadrlarning rivojlangan xorijiy davlatlarda kasbiy malakalarining oshirishlari uchun zarur shart-sharoit yaratish.

2. Talabalarning o'zlarining tanlagan sohalari bo'yicha chet elda ta'lim olishlarini tashkil etish.

3. Uzluksiz ta'lim tizimida xalqaro donor tashkilotlari xizmatlaridan foydalanishning huquqiy asoslarining ishlab chiqilishi.

4. O'zaro tajriba almashinuv dasturlari doirasida ilmiy, ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashning amalga oshirilishi.

VIII. Maxsus pedagogika ilmiy asoslarining boyitilishi

1. Anomal bolalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishda milliy hamda xorijiy tajriba uyg'unligiga erishish.

Inklyuziv ta'limning yo'lga qo'yilishi va "Ta'lim hamma uchun" dasturining muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta'minlash.

4. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti

I.A.Karimovning asarlarida jamiyat rivojining ma'naviy-axloqiy negizlari va yuksak ma'naviyatli shaxsni shakllantirishga doir konseptual fikrlarning ifoda etilishi.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov jamiyat rivojlanishining ma'naviy-axloqiy negizlarini aniq belgilab berdi. Bular:

- umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;
- xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;

- insonning o‘z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi;
- vatanparvarlik.

O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov “O‘zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari” asarida esa, ajdodlarimiz komil insonni tarbiyalashga doir boy meros qoldirganligini alohida ta’kidlab o‘tadi: “Qadimgi ajdodlarimiz, – deydi I.Karimov, – komil inson haqida butun bir axloqiy talablar majmuasini, zamonaviy tilda aytsak, sharqona axloq kodeksini ishlab chiqqanlar. Kishi qalbida haromdan hazar, nopoklikka, adolatsizlikka nisbatan murosasiz isyon bo‘lishi kerak. Shunday odamgina lafzini saqlaydi, birovning haqqiga xiyonat qilmaydi, sadoqatli bo‘ladi, Vatani, xalqi uchun jonini fido etishga ham o‘zini ayamaydi. Buning aksi o‘laroq, yolg‘onchi, va’daboz kishida vatanparvarlik tuyg‘usi bo‘lmaydi”.

Demak, bugungi kunda yosh avlodni yuksak ma’naviyatli shaxs sifatida shakllantirish ta’lim-tarbiya tizimida dolzarb vazifa sanaladi.

Ma’lumki, yuksak ma’naviyatli shaxs deganda ham aqliy, ham axloqiy, ham jismoniy kamol topgan, moddiy va ma’naviy hayot uyg‘unligini o‘zida mujassam etgan, mustahkam milliy g‘urur va iftixor tuyg‘ulariga ega ma’naviy jasorat egasi tushuniladi. Bunday insonning ulg‘ayishi va kuch-qudrati manbayini – ma’naviyat tashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.Karimov o‘zining “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch” asarida ma’naviyatga doir fikrlarni inkor etmagan holda, “Ma’naviyat” tushunchasi mazmuni faqat “ma’ni”, “ma’no” degan so‘zlar doirasida chegaralanib qolmasligini alohida ta’kidlab o‘tadi: “Nega deganda, insonni inson qiladigan, uning ongi va ruhiyati bilan chambarchas bog‘langan bu tushuncha har qaysi odam, jamiyat, millat va xalq hayotida hech narsa bilan o‘lchab bo‘lmaydigan alohida o‘rin tutadi.

Shu fikrni mantiqiy davom ettirib, ma’naviyat – insonni ruhan poklanish, qalban ulg‘ayishga chorlaydigan, odamning ikki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e’tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg‘otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir, desak, menimcha, tariximiz va bugungi hayotimizda har tomonlama o‘z tasdig‘ini topib borayotgan haqiqatni yaqqol ifoda etgan bo‘lamiz”.

“Ma’naviyat” tushunchasi jamiyat hayotidagi g‘oyaviy, mafkuraviy, ma’rifiy, madaniy, diniy va axloqiy qarashlarni o‘zida ifoda etadi. Shuning uchun ham bu mavzuda fikr yuritganda, mazkur qarashlarning

barchasini umumlashtirib, keng ma'nodagi "ma'naviyat" tushunchasi orqali ifoda etish mumkin.

Ma'naviyat sohasida ijobiy yechimini ta'minlash zarur bo'lgan asosiy vazifani ko'rsatar ekan, O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov quyidagilarni ta'kidlaydi: "Bu sohadagi asosiy vazifamiz – milliy qadriyatlarimizni tiklash, o'zligimizni anglash, milliy g'oya va mafkurani shakllantirish, muqaddas dinimizning ma'naviy hayotimizdagi o'rnini va hurmatini tiklash kabi mustaqillik yillarida boshlagan ezgu ishlarimizni izchillik bilan davom ettirish, ularni yangi bosqichga ko'tarish va ta'sirchanligini kuchaytirishdir. Bu sohadagi ishlarimizning pirovard maqsadi – iymon-e'tiqodi butun, irodasi baquvvat, erkin fuqaro ma'naviyatini shakllantirishdir. Ya'ni mustaqil dunyoqarashga ega, ajdodlarimizning bebaho merosi va zamonaviy tafakkurga tayanib yashaydigan barkamol shaxs – komil insonni tarbiyalashdan iborat".

Demak, ma'naviyatli inson bilimli, ma'lum kasb-hunar sohibi, o'z Vatanining sodiq fuqarosidir. O'z davlati qonunlarini biladigan va ularga amal qiladigan, yurti bilan g'ururlana oladigan inson. O'z Vatani boyliklarini saqlaydigan, uni yanada boyitadigan, go'zalliklaridan bahramand bo'ladigan shaxs. U har qanday zararli illatlarga qarshi kurashadigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni avaylab asraydigan insondir.

Ma'naviyatning negizi va ma'no-mazmunini belgilaydigan asosiy xususiyatlardan birinchisi – insonning ruhan poklanishi va qalban ulg'ayishidir. Bu dunyoda halol va pok yashashni o'zi uchun hayotiy e'tiqod, oliy maqsad deb biladigan odamlar bilan birga, bunday oliyjanob fazilatlardan butunlay uzoq bo'lib yashaydigan, o'zini dunyoning haqiqiy egasidek his qiladigan "nafsning quli va o'tkinchi hoyu havas egalari"ning borligi tabiiy bir holdir.

Odamning ichki dunyosi va irodasini baquvvat, iymon-etiqodini butun qilish ma'naviyatning yana bir muhim xususiyatidir: "Vijdon pokligi va bedorligi asrlar, zamonlar osha inson ma'naviyatning tayanch ustunlaridan biri bo'lib kelmoqda. Jamiyat hayotida adolat va haqiqat, mehr-shafqat, insof-u, diyonat kabi tushunchalarni qaror toptirishda aynan mana shu omilning o'rni va ta'siri beqiyosdir. Vijdoni uyg'oq odam yon-atrofida bo'layotgan voqealarga, yordam va ko'makka muhtoj insonlarning muammolariga, adolatning toptalishiga befarq qaray olmaydi. Ayniqsa, el-yurt manfaatiga zarar yetkazadigan yovuz xatti-harakatlarga hech qachon chetdan jim qarab turolmaydi, o'z yurti va

xalqiga nisbatan xiyonat hamda sotqinlikni aslo qabul qilolmaydi. Bunday holatlarni ko'rganda vijdoni qiynaladi, doimo yonib-kuyib yashaydi, qanday qilib bo'lmasin, ularni bartaraf etishga intiladi, kerak bo'lsa, bu yo'lda hatto jonini ham fido qiladi".

Mustaqil O'zbekistonning taraqqiyoti shu yurtda yashovchi har bir shaxsning, ayniqsa, yoshlarning ma'naviy kamolotiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Chunki, ma'naviyat – insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-qudratidir. U yo'q joyda hech qachon baxt-saodat bo'lmaydi. Ilg'or millat va rivojlangan davlat bo'lishning zaruriy shartlaridan biri ham boy va sermazmun ma'naviyatga ega bo'lishdir. Faqat moddiy jihatdan boy hamda ilg'or bo'lish jamiyat norasoligining xolis ko'rsatkichidir. Shu bois, Birinchi Prezident Islom Karimov tomonidan istiqlolni dastlabki yillaridanoq "Ma'naviy boylik – moddiy boylikdan ming bor ustun" degan purma'no g'oya ilgari surilib, xalqimizning, ayniqsa, farzandlarimizning ma'naviy darajasini yanada yuksaltirish kelajagi buyuk O'zbekistonni barpo etishdagi eng dolzarb masalalardan biri ekanligiga katta ahamiyat qaratib kelinmoqda. Ayni zamonda, davlatimiz rahbari o'zining ko'plab nutq va ma'ruzalarida, asarlarida ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishga azmu qaror qilgan xalqimizning boy merosi, bebaho qadriyatlari, ezgu niyat, orzu-umidlariga, shuningdek, umumbashariy qadriyatlarga asoslangan milliy mafkurani shakllantirish, ommalashtirish, kishilar ongiga chuqur singdirish masalalariga jiddiy e'tibor qaratmoqda.

Yoshlarning ma'naviyatini shakllantirish ular tomonidan ma'naviy merosni qanchalik chuqur va teran o'zlashtirilganligiga bog'liqdir. Ma'naviy meros – ma'naviy taraqqiyot mahsuli, inson aql-zakovati bilan yaratilgan, kelajak avlodni ezgu taraqqiyot sari yetaklash xususiyatiga ega bo'lgan, kishilarning ongi va dunyoqarashining o'sishi, olamni bilish va o'zlashtirish borasidagi sa'y-harakatlariga kuch-quvvat beradigan ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan azaliy qadriyatlar majmuyi. Birinchi Prezidentimizning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asarida ta'kidlanganidek, "Har qaysi xalq yoki millatning ma'naviyatini uning tarixi, o'ziga xos urf-odat va an'analari, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi. Bu borada, tabiiyki, ma'naviy meros, madaniy boyliklar, ko'hna tarixiy yodgorliklar eng muhim omillardan bo'lib xizmat qiladi".

5. O‘zbekiston Respublikasi rivojining yangi bosqichida ta’lim-tarbiya islohotlari: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning ta’lim-tarbiyaga oid fikrlari

Ma’lumki, bugungi kunda mamlakatimizda har bir sohada keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. O‘z navbatida, mazkur islohotlarning salmoqli qismini ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar tashkil etmoqda. So‘nggi yillarda ta’lim sohasining barcha bosqichlarini zamonaviy talablar asosida tashkil etish bo‘yicha amaliy ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, oliy ta’lim tizimida islohotlar va amaliy chora-tadbirlar judayam keng ko‘lamli amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimda ta’kidlaganlaridek: Hammamizga ayonki, taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham bu – ilm-fan, ta’lim va tarbiyadir. Ertangi kunimiz, Vatanimizning yorug‘ istiqboli, birinchi navbatda, ta’lim tizimi va farzandlarimizga berayotgan tarbiyamiz bilan chambarchas bog‘liq. Mutaffakir olim Abu Nasr Forobiyning fikricha “Ta’lim – degan so‘z xalqlar va shaharliklar o‘rtasida nazariy fazilatni birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o‘rtasidagi tug‘ma fazilat hamda amaliy kasb-hunar fazilatlarini birlashtirish degan so‘zdir. Ta’lim faqat so‘z va o‘rgatish bilangina bo‘ladi. Forobiyning ta’lim-tarbiya yo‘llari, usullari vositalari haqidagi qarashlari ham qimmatlidir. U insonda go‘zal fazilatlar ikki yo‘l – ta’lim va tarbiya yo‘li bilan hosil qilinadi. Ta’lim nazariy fazilatlarini birlashtirsa, tarbiya esa tug‘ma fazilat – nazariy bilimlar va amaliy kasb hunar, xulq-odob fazilatlarini birlashtiradi. Ta’lim so‘z va o‘rganish bilan tarbiya esa amaliy ish, tajriba bilan amalga oshiriladi, deydi. Har ikkalasi birlashsa yetuklik namoyon bo‘ladi, ammo bu yetuklik bilim va amaliy ko‘nikmalarni qay darajada o‘rganganligiga qarab paydo bo‘ladi, deb ko‘rsatadi. Forobiy ta’limda barcha fanlarning nazariy asoslari o‘rganilsa, tarbiyada ma’naviy - axloqiy qoidalar, odob me’yorlari o‘rganiladi, kasb-hunarga oid malakalar hosil qilinadi, deb uqtiradi. O‘zbekiston Respublikasining 30 yoshgacha bo‘lgan aholisi butun aholining 60 foizini tashkil etadigan noyob demografik holatga yuz tutish arafasida. Shunday ekan yoshlarning ongini, ma’naviyatini, salohiyatini, madaniyatini, bilim darajasini shakllantirmay turib biz kelajagimizga istiqbolimizga nazar tashlay olmaymiz. Bu bo‘yicha qator qonunlar qarorlar chiqarilayotgani hech kimga sir emas. Yurtimizda bugungi kunda eng dolzarb muammo

va yechimlarni qamrab olgan 30-yilgacha mo'ljallangan konsepsiyaning qabul qilinishi va amalga oshirilishi yurtimizda ta'lim sohasida ulkan o'zgarishlar amalga oshishiga olib keladi. Ta'lim sifati O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi oliy ta'lim tizimini ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, fan, ta'lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta'minlash asosida ta'lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish maqsadida, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11-iyuldagi PQ-4391-son "Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori ijrosi yuzasidan ishlab chiqilgan. Konsepsiya O'zbekiston Respublikasida Oliy ta'limni rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo'nalishlari, vazifalari, o'rta va uzoq muddatli istiqboldagi bosqichlarini belgilaydi hamda sohaga oid dasturlar va kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun asos bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasida: Oliy ta'lim tizimining joriy holati va mavjud muammolar, Oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning strategik maqsadlari va ustuvor yo'nalishlari, Oliy ta'lim bilan qamrovni kengaytirish, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish, ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish, oliy ta'lim muassasalarida ilmiy - tadqiqot ishlari natijadorligini oshirish, yoshlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish ilm-fanning innovatsion infratuzilmasini shakllantirish, ma'naviy - ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar ta'sirchanligini oshirish, yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash jarayoniga kadrlar buyurtmachilarini faol jalb etish, oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligi va barqarorligini ta'minlash, moddiy-texnik ta'minotini mustahkamlash, oliy ta'lim muassasalarini tizimli rivojlantirish va boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, oliy ta'lim tizimining investitsiyaviy jozibadorligini oshirish, xalqaro miqyosda tanilishi va raqobatbardoshligini ta'minlash, konsepsiyani amalga oshirishdan kutilayotgan natijalar xususida keng qamrovli masalalar qamrab olingan.

Bugungi kunda oliy ta'lim sifatini ta'minlash va modernizatsiyalashtirishda avvalombor, zamonaviy o'quv-metodik ta'minotni shakllantirish masalasi paydo bo'ldi. Shu sababli, davlatimiz tomonidan oliy ta'lim oldiga qo'yayotgan masalalarni ijobiy hal etish uchun zamoaviy

o‘quv-metodik ta‘minotni yaratish dolzarb masala bo‘lib turibdi. Ta‘lim sifati va ta‘lim samaradorligi jamiyatda hayot sifatini ko‘rsatuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Davlat va jamiyat umumiy va kasbiy ta‘limga qanchalik ko‘p mablag‘ sarflasa va natijasi eng yuqori xalqaro standartlarga javob bersa, hayot sifati shunchalik yuqori bo‘ladi. Ta‘lim samaradorligini belgilashda eng optimal qarorlar qabul qilish yuqori ta‘lim sifatiga erishishni talab etadi. Mamlakatimizning hozirgi davrdagi rivojlanish bosqichida oliy kasbiy ta‘lim globallashuv jarayonlari davrida mamlakatning milliy, iqtisodiy, ekologik, siyosiy xavfsizligini ta‘minlashga qodir bo‘lgan shaxslarning shakllanishidagi, insoniyatning universallashtirish va postindustrial axborot jamiyatiga o‘tishidagi asosiy vositalardan biri bo‘lib hisoblanadi. Shu bilan birga, hozirgi kundagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi asoratlari davom etayotgan bir pallada oliy ta‘lim jamiyatni birlashtirishning, yagona ijtimoiy-madaniy makonni saqlab qolish, ijtimoiy nizolar va etnomilliy ziddiyatlarni yengib o‘tishning eng muhim salohiyatli omili sifatida olib qaralishi lozimdir. Yangicha ta‘lim tizimlarining shakllanishi tendensiyalari aniq ravshan turibdiki, hozirgi zamon jamiyatining umumiy rivojlanishi tendensiyalar bilan belgilanadi. Ta‘lim sifati an‘anaga ko‘ra o‘qitishning va ilmiy-tadqiqotlarning OTM darajasidagi tabiiy elementi va olimlarning kasbiy faoliyatidagi ajralmas bir bo‘lagi bo‘lib sanaladi. Hozirgi kunda oliy ta‘lim sifatini oshirish butun dunyoda ta‘lim tizimidagi eng muhim va asosiy masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Shuning uchun ham oliy ta‘lim sifatini baholashdagi yondashuvlarni tadqiq qilishga ehtiyoj tug‘iladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Ta‘lim to‘g‘risidagi Qonun qachon qabul qilingan?
2. Modernizatsiyalash deganda nimani tushunasiz?
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonun Respublikamizda ta‘lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etishda qanday ahamiyatga ega?
4. “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonunning qaysi moddasida bilim olish huquqi qadriyat sifatida ko‘rsatib o‘tilgan?
5. Shaxsni ijtimoiylashtirish deganda nimani tushunasiz?
6. O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov jamiyat rivojlanishining qanday ma‘naviy-axloqiy negizlarini belgilab bergan?
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning ta‘lim-tarbiyaga oid qanday fikrlarini bilasiz?

9-MAVZU: ENG QADIMGI DAVRLARDAN XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA JAHON PEDAGOGIKA FANINING RIVOJLANISH TARIXI. Ya.A.KOMENSKIYNING PEDAGOGIK NAZARIYASI

Reja:

- 1. Qadimgi Sharq, Qadimgi Yunoniston, Qadimgi Rim davlatlarida maktab va tarbiya.**
- 2. Qadimgi Yunoniston faylasuflari tarbiya to'g'risida.**
- 3. Qadimgi Rimda pedagogik g'oyalar rivoji.**
- 4. XII asrda Rossiyada pedagogik adabiyotlarning nashr etilishi. Rus pedagog-olimlarining pedagogik g'oyalari.**
- 5. G'arbiy Yevropada maktab va pedagogik fikrlar.**
- 6. Iogann Genrix Pestalotsiyning didaktika va boshlang'ich ta'lim metodikasiga qo'shgan hissasi.**
- 7. Adolf Distervergning rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasi.**
- 8. Ya.A.Komenskiyning pedagogik nazariyasi.**

***Tayanch so'zlar:** Qadimgi sharq, Qadimgi Yunoniston faylasuflari, tarbiya, pedagogik g'oyalar, didaktika, metodika, maktab, madaniyat, musiqa, san'at, haykaltaroshlik, me'morchilik.*

1. Qadimgi Sharq, Qadimgi Yunoniston, Qadimgi Rim davlatlarida maktab va tarbiya

Sharq uyg'onish davri va unda ta'lim-tarbiya masalalari. VIII asr oxiri IX asr boshida xalifalikni larzaga keltirgan og'ir siyosiy vaziyat abbosiylarning Movaraunnahr va Xurosonda olib borayotgan siyosatni o'zgartirishga majbur etdi. Birin-ketin Markaziy Osiyoda tohiriylar, safforiylar, somoniylar davlatlari tashkil topdi. Mamlakatda sodir bo'lgan siyosiy o'zgarishlardan so'ng Movarounnahr Xurosondan ajralib o'z mustaqilligini to'la tiklab olish imkoniga ega bo'ldi. Movarounnahrni birlashtirib mustahkam davlat tuzgan davlat arbobi Ismoil Somoniy, 900-yilda Xurosonni ham safforiylardan tortib olib ulkan davlat barpo etdi. Xalifa somoniylar davlatini tan olishga va unga hukmronlik yorlig'ini yuborishga majbur bo'ldi. Shu tariqa IX asr oxirlariga kelib Movarounnahr xalqlari Arab xalifaligidan abadiy xalos bo'ldi va Arab

xalifaligidan mustaqil bo'lgan yirik davlat Somoniylar davlati tashkil topdi. Somoniylar mamlakatini boshqarishda davlat ma'muriyatini tashkil etadilar. Mamlakat o'nta devon (devoni vazir, devoni mustafi, devoni amir al-mulk, devoni sohib ash-shurat, devoni sohibi muayid yoki borid, devoni mushrif devoni mumallikayi xos, devoni muxtasib, devoni avkof, devoni kazo az-ziya) boshqaruvida idora etilgan. Somoniylar hokimiyati yirik zamindorlarning manfaatini himoya qiluvchi mustaqil davlat edi ("mulki sultoni", "mulk yerlari", "vaqf yerlari") X asr oxiriga kelib mamlakatda avj olib ketgan o'zaro urushlar uning iqtisodiy va siyosiy qudratiga katta putur yetkazdi hamda somoniylarning qoraxoniylar davlatidan mag'lubiyatga uchrashiga olib keldi.

Qoraxoniylar davlati el-yurt va viloyatlarga bo'lib idora qildilar. XI–XII asrlarda Markaziy Osiyoda mulkchilikning turi iqto tartiboti o'rnatildi ("mulki sultoni", "iqto", "vaqf yerlari", "mulk yerlari"). XII asrning 30-yillari oxirida Movaraunnahr Sharqdan kelgan ko'chmanchi Qoraxitoylar hujumiga duchor bo'ldi. IX–XII asrlarda mamlakat ma'naviy hayotning asosi islom mafkurasini edi. Somoniylar islom mafkurasini rivojiga katta ahamiyat berdilar. Buxoro Sharqda islom dinining eng nufuzli markaziga aylandi. Masjid, madrasa va xonaqolar qurish uchun maxsus joylar ajratildi. Arab tili va uning imlosi joriy etildi. Movarounnarda ko'p o'tmay hatto ona tilidan ko'ra arab tili va yozuvini yaxshiroq bilgan bilimdonlar paydo bo'ldi. Mahalliy bilimdonlar o'z vatanida quvg'in ostiga olinib, ko'pgina tolibi ilmlar xalifalikning markaziy shaharlari: Damashq, Qohira, Bag'dod, Kufa va Basraga borib bilim olishga hamda arab tilida ijod qilishga majbur bo'ldilar. Davlatni boshqarishda abbosiylar ma'muriyati ko'plab bilimdon siymolarga muhtoj edi, chunki arablar orasida shu davrda davlat ishiga yaroqli bo'lgan bilimdonlar hali oz, borlari ham zaif edi.

Eng mashhur madaniyat markazi shu davrda Bag'dod shahri edi. Bag'dodda "Bayt ul-hikma" (donishmandlar uyi) tashkil etilgan edi. "Bayt ul-hikma"da Ahmad Farg'oniy, Muhammad ibn Muso Xorazmiy, Ahmad ibn Abdulloh, Marvaziylar ta'lim olganlar. IX–X asrlarda Markaziy Osiyoda fan ilmiy asoslarga ega edi. Uning ildizlari Markaziy Osiyo, ayniqsa, Xorazm, shuningdek Bobil, Eron, Hindistonning antik dunyosiga va qadimgi madaniyatiga borib taqalar edi. IX–XII asrlarda arab tilida asarlar yozgan eng mashhur allomalar Ahmad Farg'oniy, Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Abu Nosir Arron va boshqalar edi. Muhammad ibn Muso Xorazmiy mashhur matematik, astronom, geograf, tarixchi edi.

Vatandoshimiz algebra faniga asos soldi. Uning “Aljabr”, “Zij”, “Quyosh soati haqida risola”, “Sur’at ul-arz”, “Usturlob holati haqida risola” kabi asarlari Sharq va Garb mamlakatlarida ilmiy fikrlarining rivojiga samarali ta’sir ko’rsatdi. Xorazm madaniyati xorazmlik ulug’ olim Beruniyning nomi bilan bog’langan. Beruniy 150 dan ortiq ilmiy asar yozgan bo’lib, “O’tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston”, “Meteorologiya” kabi yirik asarlari shular jumlasidandir. Beruniy ilm-fanning hamma sohalarini yaxshi bilgan qomusiy olim edi. U astronomiya, geologiya, gidrostatika, geografiya, tarix fanlariga katta hissa qo’shdi.

XII asr oxiri XIV asrning birinchi yarmigacha Movarounnahr va Xurosonga tegishli ijtimoiy madaniy hayot borasida Herman Vamberi “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi” kitobida “Ilm daraxtining asosi Makkada-yu, ammo hosili Xurosonda pishadi” degan arab maqolini misol keltirib, Movarounnahr va Xuroson mo’g’ullar tajovuziga duch kelguncha Osiyoda yetakchi o’rin egallaganligini ta’kidlab o’tadi. Ijtimoiy va madaniy hayot taraqqiyoti Xurosonning Hirot, Balx, Sheroz, Nishopur, Isfaxon, Ray, Hamadon, Jurjon, Qazvin va Marv shaharlarida bo’lsa, Movarounnahrning Jand, Xo’jand, Xiva, Kat, Gurganj, Buxoro, Samarqand va Termiz shaharlarida edi. Davlat ishlari va mahalliy munosabat tili fors, turkiy va turkman tillarida olib borilgan. Ushbu shaharlarda fozillar to’planib ilm-u madaniyat bobida o’zaro musobaqa qilishgan, madrasalar esa uzoqdan kelgan talabalar bilan to’lgan. “Movarounnahr shaharlari balog’at, sarf, nahv (morfologiya va sintaksis), she’r hamda nafosatda ilgarilab ketgan edi”, – deydi Vamberi.

Movarounnahr va Xuroson “dabiriston” (maktab)lari Sosoniylar davrida va keyinchalik arab xalifalari davrida gullab-yashnagan Yaqin va O’rta Sharqdagi dastlabki o’rta asr o’rta ta’limning ko’plab jihatlarini o’z ichiga olgan. Ayniqsa, bizgacha yetib kelgan “Anushirvon va uning xizmatkori” deb nomlangan risola diqqatga sazovordir, unda Xusrav I (531–79) uchun asl nasabdan chiqqan yosh dabir (kotib)ning dabiristonda ta’lim olgan mavzular ro’yxati keltirilgan. Uning so’zlariga ko’ra, ma’lum bir yoshda ota-onasi uni Dabiristonga jo’natgan va u yerda ustoz rahbarligida Avestoni yoddan o’rgangan.

Shundan so’ng u tarix, adabiyot va falsafa bo’yicha fanlarni o’rganishni boshladi va keyinchalik ot minish, kamondan o’q otish, nayza uloqtirish va chavg’on (polo) mahoratlarini o’zlashtirgan. Buning ortidan musiqqa o’rgangan, buning uchun u kanyu deb nomlangan lute, drum

(baraban) va tor chalishni o'rgangan. Bundan tashqari, u "jang-i lag'atak" (oyog'da kurashish), narda va shaxmat bo'yicha raqobatlashishni o'rgandi, pazandalik mahoratiga ega bo'ldi va bog' gullarining navlari va ular-dan turli xil atirlarni olish usullari bilan yaxshi tanish bo'lgan. Ushbu to'liq bo'lmagan ro'yxatdan ko'rinib turibdiki, dabiristonlar o'rtasida almashtirilgan bilimlar doirasi juda keng edi. IX–X asrlarda ularning Islomga oid o'quv dasturlari, ehtimol, Sosoniylar davridagi odatiy o'quv dasturlaridan unchalik farq qilmagan. Keyinchalik arablar istilosi, arablashtirish siyosati ostida dabiriston - fors-tojik boshlang'ich maktabi yoki "yozuvchilar joyi", Qur'on o'qiydiganlarni va nusxa ko'chiruvchilarni tayyorlaydigan joy sifatida faoliyat yuritgan. Maktablardagi ta'lim tizimi bir qancha bosqichli va puxta tashkil etilgani bois savod o'rganish ko'p vaqtni olar edi. Chunonchi, faqatgina alifboni o'rganishga 3–4 oydan bir yilgacha, ba'zida undan ham ko'p vaqt sarflangan. Har bir maktabda 20 ga yaqin o'quvchi bilim olgan. Maktablarda tanaffus vaqti va shu vaqtdagi ovqatlanish "nonxo'rak" deb yuritilgan. Maktablarda jazolash usullaridan foydalanish ham kuzatilgan.

Yunoniston unchalik katta bo'lmagan quldorlik davlatlaridan iborat bo'lgan. Uning katta shaharlaridan biri Lakoniya (poytaxti Sparta) va Attika (poytaxti Afina) bo'lib, bu shaharlar madaniyat markazi hisoblangan.

Bu ikki shaharda tarbiyaning o'ziga xos tizimi vujudga keldiki, natijada bu tarbiya tizimi "Sparta" va "Afina" usulidagi tarbiya deb yuritiladigan bo'ldi.

Lekin bu ikki shaharning iqtisodiy, siyosiy taraqqiyoti, madaniyat darajasi turlicha edi. Shuning uchun ular bir-biridan tubdan farq qilar edi. Ammo ikkala davlatda ham quldorlik tuzumi hukmronlik qilar edi. Shuning uchun ham bu davlatlarda ijtimoiy tarbiya tizimi quldorlarning bolalarini manfaatini ko'zlar edi.

Yunonistonda qullarni "gapiradigan ish quroli" deb hisoblar edilar. Qullar oddiy insoniy huquqlardan ham mahrum edilar.

Spartada dehqonchilik yaxshi rivojlangan bo'lib, bu qullar mehnati evaziga asoslangan edi. Spartada qullar shafqatsiz ta'qib ostiga olinar edi. Shu sababli, ular tez-tez qo'zg'olon ko'tarib turar edilar.

Tarbiya ishlari davlat ixtiyorida bo'lib, asosiy maqsad bolalarni baquvvat, jismonan sog'lom, bardoshli, chiniqqan jangchilar qilib tarbiyalashdan iborat edi.

Spartaliklarning bolalari 7 yoshgacha uyda tarbiyalangan, so'ng "Agella" deb atalgan maktabda o'qishgan. O'qish muddati 7–18 yoshgacha davom etgan. Shu maktabda hukumatning taniqli kishisi "pedanom" butun tarbiyaviy ishga rahbarlik qilgan.

Tarbiya jarayonida bu maktabda o'smirlarga alohida e'tibor berishgan. Ularni jismonan sog'lom bo'lishi uchun turli mashqlar bilan chiniqtirishgan. Masalan: sovuqqa, ochlikka va chanqoqlikka chidash, og'riqqa bardosh berishga o'rgatib borishgan. Ta'lim jarayonining asosiy qismini harbiy gimnastik mashqlar: yugurish, sakrash, nayza otish, qo'l bilan jang qilish, musiqa darsi, qisqa so'zlashuv, madaniyat darsi tashkil etar edi.

Qadimgi Yunonistondagi tarbiyaviy ishlar shunisi bilan o'ziga xos ediki, unda bolani nafaqat jismoniy chiniqtirish, balki ma'naviy tomondan ham barkamol bo'lishi nazarda tutilgan. Bolalarga musiqa, ashula va diniy raqslar ham o'rgatilgan. Bu mashg'ulotlarning mazmuni jangovar hamda harbiy tusda bo'lgan.

Spartada olib boriladigan ta'lim-tarbiyaning yana muhim tomonlaridan biri yoshlarni qullarga nisbatan shafqatsiz, mensimaydigan qilib tarbiyalashdan iborat bo'lgan.

Shu maqsadda yoshlar "Kreptiyalar"da ya'ni kechalari qullarni tutish mashqlarida qatnashtirilar edi. Ular shubhali bo'lib ko'ringan qullarni o'ldirar edilar.

Yoshlarga axloqiy tarbiya berishda davlat rahbarlari maxsus suhbatlar o'tkazib, shu yo'l bilan ularga axloqiy va siyosiy tarbiya berar edilar. Masalan: Vatan dushmanlari bilan kurashda ota-bobolar ko'rsatgan mardligi va jasurligi, qaxramonlar xaqida suhbatlar uyushtirishar, shuningdek bolalarni savol-javob jarayonida aniq, qisqa va lo'nda qilib javob berishga o'rgatib borilar edi.

Spartada 18–20 yoshga yetgandan keyin maxsus «Efeblar» (Efeblar Qadimgi Yunonistonda balog'atga yetgan o'spirinlar) guruhiga o'tkazilgan. Bu guruhda bolalarga harbiy ta'lim berilgan va ular harbiy xizmatni o'taganlar.

Spartada qizlar tarbiyasiga ham alohida e'tibor qaratilgan. O'g'il bolalar bilan qizlar birga qo'shib o'qitilgan. Ular ham harbiy va jismoniy tarbiya malakalari bilan qurollantirib borilgan. Bundan maqsad erkaklar urushga ketgan vaqtlarida qizlar, ayollar shaharni, uy-joyini qo'riqlash, qurollanib qo'riqchilik vazifasini o'tashi, qullarni itoatda saqlashni ta'minlashi ko'zda tutilgan, ular hatto jangda ham qatnashganlar.

Qadimiy Gretsiyaning ikkinchi shaharlaridan biri Afinada esa hayot, tartib, intizom, maktab tizimi, undagi ta'lim-tarbiya Spartanikidan butunlay farq qilar edi. Afinadagi iqtisodiy hayot Spartadagi singari cheklanib qo'yilgan emas edi. Qullar xususiy mulk hisoblanar edi. Bu yerda tibbiyot ilmi, matematika, tarix, san'at, me'morchilik, haykaltaroshlik taraqqiy etgan edi.

Tarbiya jarayonida aqliy, axloqiy, estetik, jismoniy tarbiya birga qo'shib olib borilgan. Lekin bu tarbiyalarni mukammal egallash faqat feodallarning farzandlariga nasib etgan xolos.

Afinada tarbiya va maorif masalasi Spartaga nisbatan tubdan farq qilar edi. Bu yerda grammatist, polestra, gimnasiy, efeb, demos kabi maktab turlari mavjud edi.

Bolalar 7 yoshgacha oilada tarbiyalanganlar. 7 yoshdan o'g'il bolalar maktabga borishgan. Qizlar esa oilada ona ko'magida uy-ro'zg'or ishlariga o'rgatilgan. xotin-qizlar faqat uyda bo'lishgan. Afinada bolalar dastlab 7 yoshdan 13–14 yoshgacha “grammatist”, (savod o'qitish ma'nosida), “kifarist” (yunoncha musiqa o'qituvchisi ma'nosida) maktablarda tahsil olganlar. Bu maktablar xususiy bo'lib, haq to'lanar edi, shuning uchun fuqarolarning bolalari bu maktablarda ta'lim ololmas edilar.

Bu maktablarda “didaskal” deb atalgan o'qituvchilar mashg'ulot olib borar edilar (men o'qitaman degan ma'nodagi “didasko” so'zidan, keyinroq “didaktika” ta'lim nazariyasi kelib chiqqan).

O'g'il bolalarni maktabga qullar yetaklab borishgan. Bunday qullar “pedagog” deb atalgan. Afinadagi grammatist maktabida o'qish, yozish va hisoblash o'rgatilgan. O'qishda harflarni hijjalab o'qitish usuli, so'ng qo'shib o'qish usulidan foydalanganlar. Ular ingichka cho'p yordamida yozganlar. Sonlar barmoqlar, sopol toshlar, sanoq taxtasi yordami bilan hisoblangan. Kifarist – maktabida o'g'il bolalarga adabiy bilim berilar, estetik mazmundagi deklomatsiyalar o'rgatilar (“Illiada va Odisseya”dan parchalar o'qitilar) edi.

O'g'il bolalar 13 — 14 yoshga yetganlaridan keyin “Polestra” kurash maktabi deb atalgan o'quv yurtiga o'tar edilar. Bu o'quv yurtida ular 23 yil davomida jismoniy mashqlar bilan shug'ullanar edilar. Masalan: sakrash, yugurish, kurash tushish, disk va nayza irg'itish mashqlari va suvda suzish o'rgatilgan.

Spartadagi kabi Afina maktablarida ham o'quvchilar bilan siyosiy va axloqiy masalalarda suhbatlar o'tkazilgan, o'qish tekin bo'lgan. “Gimnasiy” maktabida polestra maktabini tugatgan badavlat oila farzadlari tahsil

olganlar. Ularga falsafa, siyosat, adabiyot fanlari o'rgatilgan. Bu maktabni tugatgan yoshlar davlatni boshqarishda qatnashishlari mumkin bo'lgan.

“Efeb” maktabida 18–20 yoshga qadar tahsil olganlar. Bu maktabda harbiy xizmatga tayyorlanar va o'zlarini siyosiy bilimlarini oshirishni davom ettirar edilar. Bu maktabda istehkomlar qurishni, harbiy aslahalarni ishlata bilishni, garnizonlarda xizmat qilishni, dengizchilik o'rgatilgan. Bundan tashqari “Demos” (xalq) maktabi ham mavjud edi. Afinada quldorlik jamiyati ichida tabaqalanishning tarbiya sohasiga o'tkazgan ta'siri shundan iborat bo'ladiki, mukammal tarbiya olish faqat badavlat quldorlarning bolalarigagina xos bo'lib qoldi. Aholining ko'pchiligi bolalarini maktablarda o'qita olmaganligi sababli ularga kasb-hunar o'rgatar edilar. Ayrim xat-savodli kishilar bolalariga o'zlari xat-savod o'rgatganlar. Bu usul ham davlat tomonidan qonunlashtirib qo'yilar edi.

2. Qadimgi Yunoniston faylasuflari tarbiya to'g'risida

Yunonistonda maktab va madaniyatning tez rivojlanishi pedagogika nazariyasining ham tug'ilishiga imkoniyat yaratdi. Pedagogika nazariyasiga olim va faylasuflardan Suqrot, Platon, Arastu va Demokritlar asos soldilar. Ular o'z qarashlari bilan ta'lim-tarbiya rivojlanishiga juda katta hissa qo'shdilar. Quyida biz bu faylasuf olimlar haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Suqrot er.av. (469–399y)da yashab ijod etgan. Suqrotning fikricha, tarbiyadan kutilgan maqsad, buyumlar tabiatini o'rganish bo'lmay, balki kishining bilim olishi, axloqni kamol toptirishi bo'lmog'i lozim edi. Suqrot faylasuf bo'lishi bilan birga, ajoyib notiq ham edi. U keng maydonlarda so'zga chiqib, axloqqa doir masalalar yuzasidan suhbatlar o'tkazar, tinglovchilarni savol-javob yo'li bilan haqiqatni topishlariga undar edi. Suhbatning bu usuli “Suqrot usuli” deb atalgan. U pedagogika olamiga ana shunday savol-javob metodini, ya'ni “Evristik” suhbat metodini yangi (savol berish va savolni to'ldirish) metodini olib kirdi. U tarbiyada axloqiy, estetik, jismoniy tarbiya mezonini ishlab chiqdi. Lekin Suqrotning axloqiy qarashlarida tengsizlikni yaqqol sezish mumkin. Uning fikricha, axloq faqat imtiyozli “mumtoz” largagina xos, “mumtoz” kishilar haqiqiy axloqning yagona egalari bo'lganliklari uchun hokimiyat ham ularning qo'llarida bo'lmog'i kerak deydi.

Platon er.av. (424–347) yillarda yashagan. U Suqrotning shogirdi bo‘lib “obyektiv idealizm” nazariyasining asoschisidir. U tanadan tashqarida mavjud bo‘lgan narsalar haqidagi nazariyani ilgari suradi.

Platon arestokratiyaning abadiy hukmronligi haqidagi nazariyani ilgari suradi. Uning fikricha ideal aristokratik davlat 3 xil ijtimoiy guruhlardan iborat bo‘lishi, ya’ni bular: faylasuflar, jangchilar, hunarmandlar va dehqonlar guruhidan iborat bo‘lishi lozim. Faylasuflar davlatni boshqaradilar, jangchilar ularni har qanday dushmandan himoya qiladilar, uchinchi guruh esa mehnat qilib, mo‘l hosil yetishtirib faylasuflar va jangchilarni boqadilar degan fikrni ilgari suradi.

Shuningdek, u qullarni ham saqlanib qolishini aytib uning tasavvurida qullar ham, hunarmandlar ham, huquqsiz doiralar, pastkashlik, qanoat va itoatkorlik fazilatlarigina hunarmand kosiblarga va dehqonlarga xos deb ta’kidlaydi.

Tarbiya – deydi Platon davlat tomonidan tashkil etilmog‘i, hukmron guruhlarning manfaatlarini ko‘zlamog‘i lozim. Platonning fikricha bolalar 3 yoshdan boshlab 6 yoshgacha davlat tomonidan tayinlab qo‘yilgan tarbiyachilar rahbarligida tarbiyalanishini tavsiya etadi.

7 yoshdan 12 yoshgacha esa davlat maktablarida tahsil olib, ularga o‘qish, yozish, hisob, musiqa va ashula darslari o‘rgatiladi.

12–16 yoshgacha bo‘lgan bolalar jismoniy mashqlarni o‘rgatadigan “Polestra” maktabida, 18 yoshga qadar dunyoviy fanlarni o‘qitadigan maktablarda, 18–20 yoshgacha esa “Efeb” maktablarida tahsil olib harbiy ta’lim o‘rgatiladi.

Uning fikricha, “Efeb” maktabini tugatgandan so‘ng qobiliyatli va iqtidori bo‘lgan yigitlar falsafa ilmini o‘rgatadigan uchinchi bosqich oliy ta’limni o‘taydilar.

Platon tarbiya tizimida asosan jismoniy mehnatga nafratni singdirish, quldorlar manfaatini himoya qilish maqsadi nazarda tutiladi.

Uning pedagogika tarixida tutgan o‘rni shundaki, u dastlab maktabgacha tarbiya to‘g‘risidagi g‘oyani ilgari surib, yoshlarga ta’lim berishning izchillik tizimini ishlab chiqqanligidadir.

Yunon faylasuf olimlaridan yana biri Arastudir. U er. av. (384–322) yillarda yashagan.

Arastu uch xil tarbiya, ya’ni: jismoniy, axloqiy va aqliy tarbiya aqidalarni ishlab chiqib, tarbiyaning rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan.

Arastu birinchi bo'lib, yoshni davrlarga bo'lish mezonini ishlab chiqishga uringan olimdir.

U insonni yoshlik yillarini 3 davrga, ya'ni: 0–7 yoshgacha; 7–14 yoshgacha; 14–21 yoshgacha bo'lgan davrlarga bo'ladi. U oilaviy tarbiyaga doir bir qancha tavsiyalar beradi. Uning fikricha, bolalar 7 yoshgacha oilada tarbiyalanadi, go'dakning yoshiga mos keladigan ovqatlar bilan boqish, turli harakatli mashqlar orqali uni chiniqtirib borish kerak deydi. O'g'il bolalar 7 yoshdan boshlab davlat maktablarida o'qishlari lozim deb uqtiradi. U jismoniy, axloqiy va aqliy tarbiya bir-biri bilan uzviy bog'langan deb hisoblaydi. U bolalarga boshlang'ich ta'lim berish vaqtida jismoniy mashqlar qilish bilan bir qatorda o'qish, yozish, grammatika, rasm va musiqani o'rgatish kerak deb ta'kidlaydi. o'smirlar maktabda jiddiy ma'lumot olishlari, ular: adabiyot, tarix, falsafa, matematika, astronomiya va boshqa fanlarni o'rganishlari lozim deydi.

Arastu xotin-qizlarning tarbiyasi erkaklarning tarbiyasiga o'xshashi mumkin emas, chunki xotin-qizlarning tabiati erkaklarning tabiatidan farq qiladi deb hisoblaydi.

Arastu Platondan farq qilib, bola tarbiyasida oila tarbiyadan chetlash-tirilmaydi. Axloqiy tarbiya berish asosan oila zimmasida ekanligini uqtiradi.

Demokrit, er.av, (460–370) yillarda yashagan. U tarbiyani tabiatga muvofiqlashtirish masalasini birinchi bo'lib ilgari surgan olim, u "Tabiat bilan tarbiya bir-biriga o'xshaydi" deydi. "Ta'lim mehnat asosidagina go'zal narsalarni hosil qiladi" deb tarbiya ishida mehnatning o'rni beqiyos ekanligini ta'kidlaydi. Uning xizmati shundaki, u inson kamolatida mehnat tarbiyasining rolga katta e'tibor berib, yoshlarga mehnat tarbiyasi berishning usullarini ko'rsatib berganligidadir.

3. Qadimgi Rimda pedagogik g'oyalar rivoji

Mark Fabiy Kvintilian – mashhur rimlik notiq va pedagog. O'z maktabi tajribalari va antik dunyodagi pedagogik fikrlarga asoslanib, ba'zi pedagogik muammolar aks etgan birinchi maxsus pedagogik qo'llanma – "Notiqni tarbiyalash haqida" asarini yaratgan.

Kvintilian bolalarni tarbiyalashga e'tibor qaratib, bola shaxsi rivojlanishida uning tabiiy qobiliyatlarini hisobga olishga katta ahamiyat beradi.

Uning fikricha, “Bilishga intilish irodaga bog‘liq, majburan o‘qitish mumkin emas” (Kvintilian «O vospitanii oratora», 1-qism, 3, 8-betlar).

Kvintilian bolalar katta tantalarda ishtirok etadigan hamda kattalarning nojo‘ya xatti-harakatlarining guvohi bo‘ladigan Rim jamiyatining yuqori qatlamlaridagi oila tarbiyasini qattiq tanqid qiladi. U ota-onalardan bola ta’sirlanuvchan bo‘lishi, unda yaxshi va yomonlikning oson ildiz otishini esda tutishni talab qildi hamda tarbiyachi-pedagoglarni tanlashda ham bunga e’tibor qaratishni uqtiradi.

Kvintilianning pedagogik qarashlarida bolalarni notiqlik san’atini egallashlariga oid fikrlar ham mavjud. Bo‘lajak notiqqa o‘tkir xotira, badiiylikni his etish, yaxshi talaffuz qila olish, nutqning yorqinligi va mimikani shakllantirish lozimligini qayd etadi. Notiqni tarbiyalashning eng yaxshi vositasi Kvintilianning fikricha, she’r yod olishdir. U hozirda qo‘llanilayotgan she’rni yod olish metodikasini ham o‘z davrida taklif qilgan edi: dastlab she’r to‘liq o‘qib chiqiladi, so‘ng qismlarga bo‘linadi va navbati bilan qismlar yodlanadi, nihoyasida butun she’r yoddan aytiladi.

4. XII asrda Rossiyada pedagogik adabiyotlarning nashr etilishi. Rus pedagog-olimlarining pedagogik g‘oyalari.

988-yilda xristian dinini qabul qilingan Krill va Mefodiylar yunon alifbosi asosida kirill alifbosini ishlab chiqdilar. Sharqiy slavyan tili rus yozuvi uchun asos qilib olindi. Kiyev Rusiga xristian dini bilan birga vizantiya madaniyatining ayrim elementlari ham kira boshlagan.

U vaqtlarda maktablar cherkov va monastor qoshida ochilar edi. Rus knyazlarning maslahati bilan 988-yilda knyaz Vladimir cherkov binosini qurib poplar tayinladilar va nomdor kishilarning, o‘z mulozimlarining bolalarini yig‘ib o‘qitdi.

1028-yilda knyaz Yaroslov Novgorod shahrida “oqsoqollar va poplarning” bolalaridan 300 ga yaqinnini to‘plab kitob o‘qitgan.

Yuqoridagi ikki faktdan ma’lum bo‘lishicha Rossiyada maktablar X asr oxiri XI asr boshlarida ochilgan. Rossiyadagi dastlabki maktab cherkovlar va monastorlar huzurida ochilgan va kutubxonalar tashkil etilgan.

XI–XII asrlarda Kiyev davlatining madaniyati G‘arbiy Yevropadagi yirik davlatlarning madaniyatidan ancha kuchli edi. Rus knyazlari va boyarlari orasida o‘qimishli, madaniyatli kishilar bo‘lgan. Knyaz

Yaroslav birinchi marta kutubxona ochgan, uning tashbusi bilan yunon timlidagi kitoblar rus tilida tarjima qilingan.

Knyaz Svyatoslov ma'lumotli kishilarni o'z atrofiga to'plagan. Svyatoslav o'z zamonasining eng ma'rifatli kishisi edi. XI asr oxirida "Svyatoslav to'plami" nashr qilingan.

Kiyev rusning madaniyati – rus, ukrain va belarus xalqlari madaniyatining o'sishiga asosiy manba bo'lgan. Bu kabi faktlar shuni kursatadiki, XI–XII asrlar qadimgi rusda madaniyat va maorif rivojlangan. Ana shunday davrda rus pedagogik to'plamlari vujudga keldi: "Izmagarad" (zumrad) "Izbornik Svetoslava", "Zlatuystroy", "Zlatoust" kabilar. Bu to'plamlarda bola tarbiyasi haqidagi fikrlar tavsiya qilingan "Vladimir Monamaxning bolalarga nasihati" asari juda katta ahamiyatga ega. U bu asarida bolalarni Vatanni sevishga, Vatanni dushmanlardan himoya qilishga, harakatchan mehnatsevar va botir kishilar bo'lishiga chaqiradi. U bolalarni insonparvar, kattalarni hurmat qiladigan, kichiklarni izzat qiladigan bo'lib tarbiyalashlarini talab qiladi.

XVI asrning ikkinchi yarimida cherkovlar qoshida maktablar ochila boshlaydi. Lekin bu maktablar rus ma'rifatining talabini qondira olmas edi. Natijada "Savod ustalari" tashkil qilingan.

5. G'arbiy Yevropada maktab va pedagogik fikrlar

O'rta asr G'arbiy Yevropa mamlakatlarida ikki guruhga bo'lingan va yetti fanni o'z ichiga olgan ta'lim dasturi vujudga kelgan edi. Birinchi guruh uchta fandan iborat edi, shu sababli, unga lotincha "trivium" nomi berildi. Bunga grammatika (lotin tili grammatikasi), ritorika va dialektika kirar edi. Ikkinchi guruh to'rt fandan iborat bo'lgani uchun uni lotincha "kvadrivium" deyiladi. Unga arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqa kirar edi. Hammasi bo'lib, bu yetti fanni "yetti erkin san'at" deb atash rasm bo'lib qoldi.

Mazkur o'quv fanlari Qadimgi Yunoniston ta'lim tizimidan olingan edi, biroq o'rta asrlarda ularga diniy mazmun berilib, hammasi ramz bilan diniy ma'noda tushuntirilar edi. Masalan: grammatikani o'rganishdan maqsad — muqaddas diniy kitoblarni o'qishni bilib olish, ritorika (notiqlik san'ati nazariyasi)ni o'rganishdan maqsad va'zxonlik qilish, xutba o'qish san'atini egallab olish, musiqa deyilganda esa diniy musiqa nazarda tutilardi (katolik cherkovida ibodat vaqtida organ musiqa asbobi

chalinadi va diniy ashulalar aytiladi). Dialektika, munozara, bahslashish san'ati deb tushunilar va katolitsizmga qarshi chiquvchilar bilan munozara qilishga yordam beradigan fan deb hisoblanar edi. Hattoki matematikaga ham diniy ma'no berilar edi. Geometriya cherkov binolarini qurish uchun zarur fan hisoblanar edi, arifmetikani o'qitganda ayrim sonlarni ramz bilan diniy ma'noda (masalan "1" raqami bu xudoning birligi simfoli (ramzi) deb tushuntirilar edi. Astronomiyadan esa diniy kalendar tuzishda foydalanardilar.

Hamma fanlarning toji deb — teologiya hisoblanar edi. O'rta asrlarda beriladigan ta'lim dasturi cherkov maktablari orqali amalga oshirilar edi.

Cherkov maktablarining asosiy turlari: prixod maktabi (ya'ni cherkovga qarashli), monastir maktabi va bosh cherkov yoki episkop maktablaridan iborat edi.

Prixod maktablari boshlang'ich diniy maktablari bo'lib, unda o'g'il bolalar o'qir edi. Ular mahalladagi cherkovga qarashli bo'lib, unda ruhoniyy yoki uning yordamchisi o'qituvchilik vazifasini bajarar edi. Prixod maktablarida bolalar xristian dini asoslari va qoidalarini, diniy ashulalar aytishni, lotin tilida o'qish va yozishni o'rganardilar. Ba'zilarida esa bolalar boshlang'ich hisob ilmini ham o'rganardilar.

Monastir maktablari monastir huzuridagi maktablar bo'lgani sababli shu nom bilan yurgiziladi. O'rta asrlar Yevropadagi monastirlar faqat tarki dunyo qilgan monaxlar yashaydigan diniy muassasagina bo'lib qolmay, balki ba'zi joylarda ular o'z zamonasiga munosib madaniyat markazi, ma'rifat o'chog'i ham edilar. Bunday monastirlarda turli kitoblardan nusxa ko'chirish, kitobxonalar tashkil qilish bilan shug'ullanar, ba'zi monaxlar ilmiy muammolar ustida ish olib borar edilar. Monastir maktablarida o'qitish vazifasi uchun maxsus monaxlar tayinlanardi. Shu ishda ishlab turgan monaxlar ta'lim-tarbiya ishini uyushtirish va uni olib borish sohasida ancha tajriba to'playdilar.

Monastir maktablarining ko'pida prixod maktabida o'qitiladigan fanlardan tashqari, yana yuqorida aytilgan "yettita erkin san'at"dan dars berilar edi.

Monastir maktablariga boshda faqat monax bo'lishga tayyorlanadigan o'g'il bolalar qabul qilinardi, keyinchalik esa bu maktablarga o'qishni xohlagan har bir kishi qabul qilinaverdi. Shu sababdan monastir maktablari "ichki maktab" (monastir devori ichida, faqat kelgusi monaxlar uchun) va "tashqi maktab" (monastir devori

tashqarisida, hamma o‘qishni istaganlar uchun) nomli ikki maktabga bo‘lina boshladi.

Bosh cherkov yoki episkop maktablari markaziy diniy okrugdagi bosh cherkov (sobor)ga qarashli maktablar edi. Bunday okrugda din ishlari boshqarmasi joylashgan bo‘lib, uning boshida yuqori lavozimli ruhoni — episkop turar edi. Shuning uchun bu maktablarni bosh cherkov yoki episkop maktablari deyilar edi. Bu turdagi diniy maktablarda faqat o‘g‘il bolalar o‘qir edi. Bosh cherkov maktablarida odatda yuqorida ko‘rsatilgan yetti fanning hammasi o‘qitilib, bu fanlardan tashqari eng oliy va asosiy fan deb hisoblangan teologiya (dinqoidlari) ham o‘qitilar edi. Monastir maktablari singari, bu maktablarga ruhoni bo‘lish maqsadini qo‘ymagan shaxslar ham qabul qilinaverar edi, chunki xat-savodi bo‘lgan kishilarga talab tobora kuchayib borar edi. Shu sababli, monastr maktablari singari, bu maktablar ham “ichki maktab” (faqat ruhoniylarni yetishtiruvchi) va hamma o‘qishni istovchilar uchun “tashqi episkop maktablari” nomi bilan ikki xil maktabga bo‘lina boshladi.

O‘qish cherkov tomonidan tasdiqlangan din darsliklari va din aqidalarini yodlashdan iborat edi. Bu maktablarda belgilangan o‘quv yiliga rioya qilinmay, maktabga istagan vaqtda kirib, uni turli vaqtda tamomlab chiqish mumkin edi. Sinf-dars tizimi ham yo‘q edi. O‘quvchilar bir xona ichida to‘plangan bo‘lsalar ham, har qaysisi faqat o‘z sabog‘i bilan shug‘ullanar, o‘qituvchi esa shogirdlarini bitta-bittadan o‘z oldiga chaqirib, har qaysisiga alohida-alohida saboq berardi.

Bu maktablarda qattiq intizom o‘rnatilar edi. O‘quvchilar qilgan har bir aybi uchun qattiq va shafqatsiz jazolanardi. Bunday maktablarda odatda o‘quvchilarga tan jazosi berilar edi (savalash, och qoldirish va shu kabilar).

O‘rta asrlarda G‘arbiy Yevropada mulkdor feodal va aslzoda tabaqalariga mansub oilalarda tug‘ilgan qiz bolalar odatda xotin-qizlar monastirlari ichida yoki maxsus murabbiyalar va oilaga birkutilgan ruhoniylar qo‘l ostidagi uylarda tarbiya olardilar.

Ritsarlik tarbiyasi. G‘arbiy Yevropada ham dunyoviy feodallar muhitida ritsar fazilatlariga ega bo‘lgan tajribali, mohir va mard jangchi, shuningdek, oliyjanob, nazokatli, odobli, xushmuomalali, vijdonli, fidokor va sodiq inson — tarbiyasi bilan bog‘liq alohida tarbiya tizimi, ya’ni ritsar tarbiyasi maydonga keldi.

Gʻarbiy Yevropa mamlakatlarida ritsar tarbiyasi XII asrga kelib, toʻla tarkib topdi va rivojlandi. Ritsar tarbiyasining mazmuni, “ritsarlarga oid yetti fazilat”dan tashkil topdi. Bu fazilatlar quyidagilardan iborat edi: ot minib yurishni, qilichbozlikni, nayzabozlikni, suza olish, ov qila bilish, shashka (keyinchalik shaxmat) oʻynashni bilish, sheʼr toʻqish va qoʻshiq ayta olish. Bu fazilatlardan birinchi oʻrinda turgan uchta ritsarga berilmogʻi zarur harbiy tarbiyaga taalluqlidir: ritsar otliq askar, qilich va nayza esa oʻsha zamon jangchisining asosiy quroli edi. Suzish va ov qilishni bilish jismoniy chiniqish, chaqqonlik va bardoshlilikni oʻstirish uchun talab qilinardi. Bundan tashqari, ov qilish, shuningdek, oʻzining qayerdaligini aniqlay bilish (oriyentatsiya qobiliyati), topqirlik, hushyorlik, dushmanning izini topish va shu kabi sifatlarni oʻstirish vositasi hisoblanardi. Shashka va shaxmat oʻyini, bir tomondan, bekorchi vaqtini band qilish, yaʼni hujum va mudofaa rejasini tuza bilish qobiliyatini oʻstirish vositalaridan hisoblanardi. Sheʼr toʻqish va qoʻshiq ayta bilish esa oʻzining syuzereniga (kichik feodallar ustidan turgan hokim, boshliq va ritsarning homiysi) madhiya oʻqish va oʻzining sodiqligini izhor qilish, uning mardligini, zafarlarini, qahramonligini maqtash va shu orqali uning iltifotiga sazovor boʻlish hamda oʻzi uchun mahbuba qilib belgilangan feodal xonim-begimga madhiyalar oʻqish uchun talab qilinardi. (Oʻrta asrlarda Gʻarbiy Yevropa dvoryanlar jamiyatida shunday rasm bor ediki, bunga muvofiq har bir ritsar bironta aslzoda feodal xonimning homiyligida boʻlmogʻi lozim edi, ritsar oʻzining homiysi boʻlgan xonimni diliga jo qilib, uning oldida tiz choʻkar va oʻzini unga bagʻishlar edi).

Shahar maktablarining vujudga kelishi. Gʻarbiy Yevropada XII—XIII asrlarda hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi shaharlarning oʻsishiga va shahar madaniyatining vujudga kelishiga sabab boʻldi. Shaharning asosiy aholisini tashkil qiluvchi hunarmand va savdogarlar oʻz bolalariga amaliy faoliyat uchun zarur boʻlgan bilim berishni istar edilar. Ular oʻsha davrlarda cherkov maktablaridan qanoatlanmadilar. Hunarmandlar sexlarga uyushib, oʻzlarining sex maktablarini ocha boshladilar, bunday maktablarda hunarmandlarning bolalariga oʻz ona tillarida oʻqish va yozish, hisob va din oʻrgatilar edi: hunar esa uyda — otalarining ustaxonasida oʻrgatilar edi. Gildiyalarga uyushgan savdogarlar ham oʻzlarining gildiya maktablarini ocha boshladilar va oʻz bolalariga dastur asosida bilim bera boshladilar. Keyinroq borib sex va

gildiya maktablari magistrat maktablariga, ya'ni shahar boshqarmasi (magistrat) xarajatidagi maktablarga aylandi.

Bu maktablarning mudir va o'qituvchilari tegishli sex, gildiya va magistratura tomonidan tayinlanardilar va ular cherkovga qaram emas edilar. Bu maktablarda pul to'lab o'qilardi.

6. Iogann Genrix Pestalotsiyning didaktika va boshlang'ich ta'lim metodikasiga qo'shgan hissasi

Pestalotsi (1746–1827) pedagoglik faoliyatini 1774-yilda «Neygof»da, «Kambag'allar muassasasi» ochib, yetim va boqimsiz bolalardan 50 nafarini shu muassasada o'qitishdan boshladi. Uning fikricha, bolalarning o'zlari ishlab topgan pullar shu yetimxonaning xarajatini qoplashi kerak edi. Yetimxonada tarbiyalanayotgan bolalar dalada ishlar, shuningdek, to'quv va yigiruv dastgohlarida ip yigirib, mato to'qir edilar. Uning o'zi bolalarga o'qish, yozish va hisob o'rgatar, ularni tarbiyalash bilan shug'ullanar edi. Hunarmand ustalar esa bolalarga ip yigirish va to'qishni o'rgatardilar. Shu tariqa, Pestalotsi o'z muassasasida bolalarni o'qitishni ularni unumli mehnatga o'rgatish bilan qo'shib olib borishga urindi. Pestalotsi o'sha davrning eng muhim masalasini: dehqon xo'jaliklarini qanday qilib tiklash, ularning turmushini qanday qilib yolchitish, mehnatkashlarning axloqiy va aqliy holatini qanday qilib yaxshilash masalasini hal qilishga jamoatchilik e'tiborini tortishga intilib adabiy faoliyat bilan shug'ullandi. U “Lingard va Gertruda” (1781–1787) degan ijtimoiy-pedagogik roman yozib, bu romanda xo'jalikni oqilona usulda olib borish va bolalarni to'g'ri tarbiyalash vositasi bilan dehqonlarning turmushini yaxshilash to'g'risidagi o'z g'oyalarini olg'a surdi. Burgdorfda o'rta internat maktab ochildi; bu maktab huzurida o'qituvchilar tayyorlaydigan alohida bo'lim ham tashkil etildi, bu maktabga Pestalotsi boshliq qilib tayinlandi. XIX asrning boshlaridayoq Pestalotsining “Gertruda o'z bolalarini qanday qilib o'qitadi”. “Onalar kitobi yoki onalar uchun o'z bolalariga kuzatish va gapirishni qanday o'rgatish haqida qo'llanma”, “Quzatish alifbesi yoki o'lchash haqida ko'rsatmali qo'llanma”, “Son to'g'risida ko'rsatmali ta'lim” degan kitoblari bosilib chiqdi, bu kitoblarda boshlang'ich ta'limining yangi usullari bayon qilindi. Pestalotsi hammani tarbiya va ilm olish huquqiga ega bo'lishi lozim, deb da'vo qilib, maktablar jamiyatni ijtimoiy jihatdan

o'zgartirishning muhim vositalaridan biri bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, har bir kishining haqiqiy insoniy kuchlari harakatga kelib, mustahkamlanganidagina eng muhim ijtimoiy masalalar hal qilinadi, tubdan ijtimoiy o'zgarishlar ro'y beradi. Bunga tarbiya yo'lli bilangina erishish mumkin. Pestalotstsining fikricha, mehnat shaxsni tarbiyalash va o'stirishning eng muhim vositasidir, mehnat shaxsning jismoniy kuchlarinigina emas, shu bilan birga, aqlini ham o'stiradi, shuningdek, unda axloq ham tarkib toptiradi. Mehnat bilan shug'ullanadigan shaxsda mehnatning jamiyat hayotida juda katta ahamiyati bor degan ishonch tug'iladi, bunday ishonch esa shaxslarni ahil va mustahkam ijtimoiy ittifoq qilib, bir-biriga bog'lovchi eng muhim kuchdir. Pestalotsining fikricha, "bilish sezgi organlari orqali idrok qilishdan boshlanadi va tasavvurlarni qayta ishlash yo'li bilan g'oyalar darajasiga ko'tariladi, g'oyalar esa, garchi ravshan bo'lmasa ham shaxsning ongida tarkib toptiruvchi kuch; tariqasida mavjud, lekin o'zining namoyon bo'lishi va jonlanishi uchun sezgilar yetkazib beruvchi materialga muhtojdir" – deya ta'kidlaydi.

Pestalotsi axloqiy tarbiya diniy tarbiya bilan chambarchas bog'langandir, deydi. Pestalotsi rasmiy dinni tanqid qiladi va tabiiy din to'g'risida gapirib, odamlarning yuksak ma'naviy xislatlarini o'stirishni tabiiy din deb tushunadi. Pestalotsi "... xudoni odamlar bir-biriga mehr-muhabbat ko'rsatayotgan joydan qidirganligini" ochiq aytadi. Agar odam xudoni sevsa, u hamma odamlarni ham sevadigan bo'lib qoladi, chunki hamma odam bir otaning bolasi kabi aka-uka va opa-singildir, deydi. Pestalotsining aqliy ta'lim to'g'risidagi ta'limoti boy va mazmunli ta'limotdir. U o'zining shaxsning hamma jihatlarining bir-biriga uyg'unlashib kamolga yetishi to'g'risidagi asosiy g'oyasiga tayanib, aqliy ta'limni axloqiy tarbiya bilan bog'lab olib borish kerakligini ko'rsatadi. Har qanday ta'lim kuzatishga va tajribaga asoslanishi hamda xulosalar va umumlashmalar darajasiga ko'tarilishi lozim, deydi. Uning fikricha, kuzatishlar natijasida bolada ko'rish, eshitish sezgilari va boshqa sezgilar hosil bo'ladi, bu sezgilar bolada fikrlash va so'zlash ehtiyojini tug'diradi. Odamning sezgi a'zolari yordamida tashqi dunyo to'g'risida hosil qilgan tasavvurlari dastlab ravshan va aniq bo'lmaydi. Ta'limning vazifasi shundan iboratki, u mana shu tasavvurlarni tartibga solishi va aniqlashi, ravshan tushunchalar darajasiga yetkazishi, "tartibsiz tasavvurlarni muayyan tasavvurlarga, muayyan tasavvurlarni ravshan tasavvurlarga va ravshan tasavvurlarni ochiq ko'rinib turgan tasavvurlarga" aylantirishi

kerak. Ta'lim, birinchidan, o'quvchida o'zining sezgi a'zolari vositasi bilan hosil qilgan tajribalar asosida bilimlar zaxirasini to'plashga yordam beradi, ikkinchidan, bolaning aqliy qobiliyatlarini o'stiradi.

7. Adolf Distervegning rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasi

Atoqli nemis pedagogi Fridrix Vilgelm Adolf Disterveg (1790–1866) XIX asr o'rtalarida demokratik pedagogikaning taraqqiyparvar namoyandasidir. Disterveg pedagoglik sohasida samarali ish olib borish bilan bir vaqtda, adabiy va metodik ishlarni ham muvaffaqiyat bilan bajarib turdi. U “Nemis o'qituvchilarini o'qitish uchun qo'llanma” (1835) degan kitobini nashr qildirdi. Ushbu kitobda Disterveg ta'limning umumiy vazifalarini va tamoyillari to'g'risidagi o'zining taraqqiyparvar qarashlarini bayon qilib berdi. Disterveg umuminsoniy tarbiya g'oyasini himoya qilib chiqdi, shu ideyaga tayanib turib, pedagogika masalalarining yuqori toifaviy va shovinistik manfaatlarini ko'zlab hal qilishga qarshi kurashdi. Uning fikricha, maktabning vazifasi “chinakam prussiyaliklar” emas, balki insonparvar kishilar va ongli fuqarolar tarbiyalab yetishtirishdir. Odamlarda insoniyatga va o'z xalqiga bo'lgan muhabbat bir-biriga chambarchas bog'langan holda rivojlantirilishi lozim. Disterveg “inson – mening nomim, nemis – mening laqabimdir” deydi.

Disterveg Pestalottsi singari, tarbiyaning eng muhim tamoyili uning tabiat bilan uyg'unligidir, deb hisobladi. Disterveg tarbiyaning tabiatga uyg'un bo'lishini quyidagi mazmunda talqin etdi, ya'ni tarbiya odamning tabiiy kamol topishiga qarab olib borilishi, o'quvchining yoshi va o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinishi kerak, dedi. Disterveg o'qituvchilar bolalar diqqati, xotirasi, tafakkurining o'ziga xos belgilarini sinchiklab o'rganishlari kerak, deb aytdi: u psixologiyani “tarbiya to'g'risidagi fanning asosi” deb bildi. Distervegning katta xizmati shundaki, u pedagoglik tajribasini pedagogikani taraqqiy ettirishning manbayi deb hisobladi. U mohir pedagoglarning bolalarni tarbiyalash va bu sohadagi ish tajribalarini o'rganish zarurligini ko'rsatib berdi.

Disterveg tabiatga uyg'un bo'lish tamoyiliga qo'shimcha ravishda tarbiya madaniyat bilan uyg'un tavsifda bo'lishi ham kerak, deb talab qildi. U bunday deb yozadi: “Tarbiyalash chog'ida odamning tug'ilgan va u yashashi kerak bo'lgan joy hamda vaqt sharoitini, xullas, keng va umumiy hajmdagi butun zamonaviy madaniyatni e'tiborga olishi zarur”.

Distervegning fikricha, bolalarda tashabbuskorlikni o‘stirish zamonaviy voqealik olg‘a surayotgan asosiy talablarning biri bo‘lishi lozim. Lekin bolalarda tashabbuskorlikni o‘stirish tarbiyaning obyektiv tomoni bo‘lgan muayyan maqsadga erishishga yo‘naltirilgan taqdirdagina ijobiy ahamiyatga ega bo‘ladi.

Disterveg tarbiyaning oliy maqsadini belgilab, bu “haqiqatga, go‘zalikka va yaxshilikka xizmat qilishga qaratilgan tashabbuskorlikdir”, deb aytdi.

Disterveg ham, Pestallotsi singari, ta‘limning asosiy vaifasi bolalarning aqliy kuchlarini va qobiliyatlarini o‘stirishdan iboratdir, deb hisoblaydi. Lekin u formal ta‘lim moddiy ta‘lim bilan chambarchas bog‘langanligini ko‘rsatib, sof formal ta‘lim bo‘lmaydi, lekin o‘quvchining o‘zi mustaqil olgan bilimlari va malakalarigina qimmatga egadir, deb uqtirib o‘tdi.

Ta‘lim insonning har tomonlama kamolotga yetishiga va uning axloqiy tarbiyasiga yordam berishi lozim. O‘qitilayotgan har bir narsa ta‘lim jihatdan qimmatga ega bo‘lish bilan bir qatorda, axloqiy ahamiyatga ham egadir.

Disterveg tarix, geografiya, ona tili va adabiyotning o‘qitilishini bolalarga ta‘lim berishda katta o‘rni borligini ko‘rsatib o‘tdi. U tabiyot va matematika fanlariga yuksak baho berdi, bu fanlar bolalarning intellektual o‘sishi uchun muhim vosita ekanligini ko‘rsatdi va hamma tipdagi umumiy ta‘lim maktablarida bu fanlar o‘qitilishi lozim, deb hisobladi. Shu bilan birga, u tabiyot va matematika o‘quvchilarni zarur bilimlar bilan lozim bo‘lgan darajada qurollantirishi, ularning kelajak amaliy faoliyatga tayyorlashi lozim deb talab qildi.

Distervegning fikricha, boshlang‘ich maktabda o‘quvchilarni o‘qitilgan materialni o‘zlashtirish ustida mustaqil ishlay oladigan qilishga, ularda buning uchun malaka hosil qilish, ularning aqliy kuch va qobiliyatlarini o‘stirishga asosiy e‘tibor berilishi zarur. O‘qituvchi ko‘rsatmali o‘qitish yo‘li bilan bolalardagi barcha sezgi organlarini o‘stirishga alohida e‘tibor berishi lozim.

Disterveg boshlang‘ich maktabning o‘quv rejasiga tabiyotni, fizikadan boshlang‘ich ma‘lumotlar, amaliy geometriya, geografiyani kiritib, bu rejani kengaytirishni talab etdi. U o‘rta maktabda real bilimlarni o‘qitish tamoyilini qizg‘in himoya qildi va o‘z zamonidagi klassik gimnaziyani qoraladi.

Disterveg takomillashib boruvchi ta'lim didaktikasini yaratdi, bu didaktikaning asosiy talablarini ta'limning 33 qonuni tariqasida bayon qilib berdi. Disterveg, avvalo tabiatga uyg'un tarzda bola idrokining xususiyatlariga muvofiq o'qitishni talab etdi. U misollardan qoidalarga: buyumlar va bu buyumlar to'g'risida aniq tasavvurlardan shu buyumlarni ifodalovchi so'zlarga o'tishni taklif qiladi. Disterveg bolalarni ularning sezgi organlari bevosita his qila oladigan buyumlar bilan tanishtirishga juda katta ahamiyat berish bilan bir vaktda, bolaning o'z sezgi organlari bilan idrok qilayotgan butun materialni o'ylab ko'rishi va anglab olishi zarurligini uqtirib o'tdi. Disterveg taklif qilgan ko'rsatmali ta'lim "uzoqqa", "oddiy narsalardan murakkab narsalarga", "osonroq narsalardan, qiyinroq narsalarga", "ma'lum narsadan, noma'lum narsaga" o'tish kerak degan qoidalar bilan bog'langan ta'limdir. O'z vaqtida Komenskiy ta'riflab bergan bu qoidalarni Disterveg yanada taraqqiy ettirdi, pedagog bu qoidalarni formal ravishda qo'llanmasligi kerak, deb haqli ravishda ogohlantirdi.

Disterveg o'qitilayotgan materialning mustahkam o'zlashtirilishiga katta e'tibor beradi. Disterveg "O'quvchilar o'rganib olgan narsalarni unutib qo'ymasliklariga harakat qil" degan qoidani ilgari surdi va o'tilgan material esdan chiqib qolmasligi uchun uni tez-tez qaytarib turishni maslahat beradi. Distervegning qoidalaridan birida "Asoslarni o'rganishda shoshilma" deyiladi.

Distervegning haqqoniy ravishda ta'kidlashicha, muvaffaqiyatli ta'lim hamisha tarbiyalovchi holatda bo'ladi. Bunday ta'lim bolaning aqliy kuchlarinigina o'stirib qolmaydi, balki shu bilan birga, uning shaxsini, irodasini, sezgilarini, xulq-atvorini ham kamol toptiradi. Distervegning fikricha, ma'lum bir ta'lim metodining qanchalik samarali bo'lishi bu metodning o'quvchilarning aqliy kuchlarini qo'zg'atishga qanchalik yordam berishi bilan belgilanadi. "Agar har qanday metod, - deydi u, -o'quvchilarni oddiy idrok qilishga yoki passivlikka odatlantirgan bo'lsa, yomon metoddir, agar o'quvchilarda tashabbuskorlikni qo'zg'atadigan bo'lsa, u yaxshi metoddir". U boshlang'ich ta'lim uchun "elementar" yoki rivojlantiruvchi metodni tavsiya qiladi, metod o'quvchilarning aqliy kuchlarini nihoyat darajada qo'zgatadi, ularga "qidirish, chamalab ko'rish, muhokama yuritish va nihoyat, topish" imkonini beradi. Distervegning fikricha, "Yomon o'qituvchi haqiqatni aytib berib qo'ya qoladi, yaxshi o'qituvchi esa haqiqatni topishga o'rgatadi".

8. Ya.A.Komenskiyning pedagogik nazariyasi

Mashhur donishmand, chexoslaviyalik gumanist-pedagog Ya.A.Komenskiy demokratik pedagogikaning asoschisi sifatida bashariyat tarixidan o‘rin oldi. U o‘zining amaliy hayotini, pedagogik faoliyatini, ilmiy asarlarini, xalq bolalarini o‘qitish va tarbiyalashda bag‘ishladi.

A.Ya.Komenskiyning xizmati shundaki, u yosh avlodni o‘qitish va tarbiyalash haqidagi fan pedagogika fanining vazifalarini payqabgina qolmasdan, balki pedagogik ilmining poydevorini qurdi va rivojlanish yo‘llarini ko‘rsatib o‘tdi.

Yan Amos Komenskiy 1592-yil 25-martda Chexoslovakiyaning Moraviyada “Chex qardoshlari” jamoasiga taalluqli oilada tug‘ildi. Komenskiylar oilasi Moraviyada Koman qishlog‘idan ko‘chib kelishgan, shuning uchun ham ularni bu yerda Komnachilar oilasi deb atalgan.

Komenskiy 12 yoshda yetim qolib, muhtojlikni boshidan kechirdi. “Chex qardoshlari” jamoasi ochgan maktabda boshlang‘ich ta‘lim oldi, 1608–1610-yillarda lotin maktabida o‘qidi. Jamoa hisobidan Germaniyada o‘qishga yuborildi. Komenskiy Xerborin va Gaydelberg universitetlarida ta‘lim oldi. U “Hamma narsalar ensiklopediyasi” nomli ensiklopediyani yozishga kirishdi. U shu yillarda ona-tilining to‘liq lug‘ati – “Chex tili xazinasini”ni tuza boshladi va Ratkening didaktik ideallari bilan tanishdi. Komenskiy 1614-yilda vataniga qaytdi va Premerovadagi maktabiga o‘qituvchilik qildi. U 1616-yilda “Chex qardoshlari” jamoasiga boshliq qilib saylandi. 1618–21-yillarda jamoa tomonidan ochilgan maktabda boshchilik qildi. U maktabda ishlash jarayonida o‘qitish metodlarini takomillashtirishga intildi.

Komenskiy 1627-yilda chex tilida “Chex didaktikasi” asarini yozishga kirishdi. Katolik zulmi va quvg‘in kuchaygach, Komenskiy va boshqa jamoa a‘zolari Polshaning Leshno shahrida o‘rnashdilar.

Komenskiy Leshnoda maktab ochib o‘qituvchilik qildi. 1632–38-yillarda bu asarni qayta ishlab lotin tilida tarjima qiladi va uni “Buyuk didaktika” deb ataydi. Komenskiy 1631-yilda “Tillar va hamma fanlarning ochiq eshigi” 1633-yilda “Fizika”? 1632-yilda “Astronomiya”, 1632-yilda “Onalar maktabi” kabi asarlarini yaratdi. Komenskiy Shvesiyada borib maktab islohoti o‘tkazishga kirishdi va maktablarda lotin tili o‘qitish metodikasini ishlab chiqdi.

Komenskiy idrok qilingan narsalarning hammasi, avvalo sezgilarda mavjuddir deb hisoblaydi. Hamma bolalar uchun yagona tipda maktab bo'lishi kerak. Jinsi, tabaqasi, ota-onasining mol mulkidan qat'i nazar hamma bolalarga umumiy majburiy ta'lim berish kerak degan talablari uning ruhiga singigan demokratizm ifodasidir. U o'g'il va qiz bolalarni ham o'z ona tilida o'qitishini talab qildi.

Uning dunyoqarashidagi ayrim xususiyatlar uyg'onish davri madaniyatning ta'siri ostida vujudga keldi. Komenskiy inson eng mukammal va eng go'zal mavjudotdir deb ta'lim berdi. Tabiat ko'rsatgan yo'ldan borganda uning ruhi ham kamolga yetgan zotdir. Komenskiy maktabini insonparvarlik ustaxonasi deb bildi. Komenskiy tarbiyasining maqsadini dindan keltirib chiqardi. Uning fikricha tarbiyaning uch vazifasi bor: 1. O'zini va tevarak-atrofidagi olamni bilish (aqliy tarbiya). 2. O'z-o'zini boshqarish (axloqiy tarbiya). 3. Xudoni tanish (diniy tarbiya).

Komenskiy o'rta asr pedagogikasidan farqli o'laroq bolaga aqliy tarbiya berishni muhim ish, deb hisoblaydi.

Komenskiy tarbiyaning roliga yuksak baho bergan. Inson faqat tarbiya tufayligina insonga aylanadi, insonga bolalik chog'idan tarbiya berilishi lozim.

Tarbiyaning tabiatga mosligi haqidagi fikr dastlab Aristotel asarlarida uchraydi, lekin u bu masalani batafsil yoritmagan. Russo, Pestalotsi, Disterveglarning asarlarida ham tarbiyaning tabiatga uyg'unligi haqida fikr yuritiladi, lekin ular tarbiyaning tabiatga uyg'un bo'lish masalasini turlicha tushunadilar.

“Buyuk didaktika” asarida bayon etilgan asosiy fikrlardan biri tarbiya va o'qitishning tabiatga uyg'un bo'lishi haqidagi g'oyadir.

Tarbiyaning tabiatga moslik tamoyilini birinchi marotaba Komenskiy nazariy va amaliy jihatdan ishlab chiqdi.

Komenskiy inson tabiatining bir qismi va u tabiatining bir qismi sifatida uning eng asosiy umumiy qonuniyatlariga buysunadi, deb hisoblaydi. Uning fikricha, tabiatning bu qonuniyatlari o'simliklar va hayvonot olamiga ham, shuningdek insonga nisbatan ham o'z ta'sirini o'tkazib turadi.

Komenskiy maktabning aniq tartibini tabiatdan olmoq kerak, tabiatni ham o'z harakatlarida namoyon qilayotgan jarayonlarini kuzatishga asoslanib bilish lozim, deb ta'lim beradi. Ta'lim-tarbiya “Bolaning tabiiy qobiliyatlariga moslansa, yengil va osonroq o'qitish mumkin”.

1. O'qishni o'z vaqtida, ya'ni kishining fikri boshqa narsalarga bo'linmasdan turib boshlash kerak.

2. Bolaning aqli o'qitish uchun yetarli darajada tayyorlagan bo'lishi lozim.

3. O'qitishda umumiydan xususiyligga qarab borishi lozim.

4. Osonroq narsalarni o'rgatishdan qiyinroq narsalarini o'rganishga o'tish kerak.

5. O'rganiladigan material ko'plik qilib, bolani qiynab qo'ymasin.

6. Hamma narsani sekin-asta o'rgata borish lozim.

7. Bolaning yoshiga to'g'ri kelmaydigan narsalarni unga majburan o'rgatmaslik kerak.

8. Hamma narsa tashqi sezgi organlari orqali idrok etilishi zarur.

9. O'qitishni har doim bir usulda olib borish kerak.

Go'daklikda jismoniy jihatdan o'sadi va sezgi organlari rivojlanadi. Bolalik davrida eslash qobiliyati, til va qo'li rivojlanadi. O'smirlik davrida tafakkuri o'sadi. Yetuklik davrida iroda takomillashadi.

Komenskiy bolalarni 6 yoshga qadar Onalar maktabida tarbiyalashni taklif qiladi. Bolalik davrida jamoalar va qishloqlarda ona tilida olti yillik boshlang'ich maktab bo'lishi lozim. O'smirlar uchun shaharlarda lotin maktabi yoki gimnaziya bo'lishi kerak.

Komenskiy hamma uchun umumiy maktab bo'lishi lozim degan fikrni ilgari surdi. Uning fikricha onalar maktabida bolalar boshlang'ich ma'lumot, tabiat ilmi sohasida suv yer, havo, olov, yomg'ir, qor, muz, tosh, temir, daraxt, o'simlik, qush, ho'kiz va hokazolar nima ekanligini bilib olishlari kerak.

Bolalarni yoshlik chog'idanoq uy-ro'zg'or ishlariga, mehnatga o'rgatish kerak. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni axloqiy tarbiyalashda ozodalikka, mehnatsevarlikka, kattalarni hurmat qilishga, mo'minqobillik, rostgo'ylik, odillikka o'rgatish kerak.

Uning fikricha, lotin maktabi, gimnaziya yunon tillari, ona tili va hokazo fanlar o'qitilishi kerak.

Akademiyada ilohiyot, yuridik va tibbiyot fakultetlari bo'lishi kerak. Komenskiy didaktik prinsiplar deganda quyidagilarni nazarda tutadi:

1. Onglik va faollik.

2. Ko'rsatmalilik.

3. Izchilik va tizimlilik.

4. Mashq qilish, bilim va malakalarni puxta egallash.

Onglilik va faollik tamoyilii ta'lim jarayonida o'quvchilarning passiv bo'lib, materialni tushunmay mexanik ravishda quruq yodlashi emas, balki bilim va malakalarini faol ravishda anglab chuqur hamda asosli bilim olishi zarur.

Ta'limda ko'rsatmalilikdan foydalanish qadimiydir. Komenskiyning fikricha, ko'rsatmalilik tamoyili ko'rsatib o'tish usuli emas, balki barcha sezgi organlari narsalar va hodisalarni eng ravshan, asosli mustahkam puxta o'zlashtirib olishga jalb qilish vositasidir.

Ko'rsatmalilik tamoyilini joriy etishda quyidagilarga amal qilish zarur:

1) mavjud narsalarning o'zini ko'rsatish yoki tabiiy holda kuzatishlar o'tkazish;

2) narsalarning modelini yoki nusxasini ko'rsatish;

3) narsa va hodisalar tasvirlangan suratlarni ko'rsatish.

Ilm sirlarini bilib olish uchun yoshlardan quyidagilar talab qilinadi.

1. Sof aqlga ega bo'lish;

2. O'rganish zarur bo'lgan narsani ko'rish;

3. Diqqatni to'play olish;

4. Kuzatish lozim bo'lgan narsalarni ma'lum tartibda ketma-ket ko'rsatish.

Sezgilar vositasida mukammal idrok qilingan narsalar, hodisalar xotirada uzoq vaqt mustahkamlanadi. Komenskiy shunday yozadi: **“Agar kishi biror marta qand yegan bo'lsa, tuyani bir ko'rgan bo'lsa, bulbul xoni-shini bir marta eshitgan bo'lsa, bularning hammasi xotirada mustahkam qoladi va esdan chiqib ketmaydi”**. Ko'z bilan ko'rilgan narsani isbotlashning hojati yo'q. Shuning uchun Komenskiy maktablar va muallimlar darslarda ko'rsatma qurollarni ko'proq ishlatishi zarur deb bildi.

Izchillik va tizimlilikni ajratib bo'lmaydi. O'quv materiallarini matematikaga xilof ish qilmasdan to'g'ri tekshirib chiqish o'qitishni nimadan boshlab va unda ketma-ketlikka rioya qilish, yangi material bilan oldin o'tilganlarni bir-biriga bog'lash.

Uning fikricha, ta'lim boshidan oxirigacha izchil davom etishi ta'limning poydevorini mustahkam qurilishini ta'minlaydi. Hozir o'rganilgan bilimlar oldingisiga asoslanilsa, keyingisiga yo'l ochiladi.

Ta'limda umumiydan-xususiyga, ma'lumdan-noma'lumga, uzoqdan-yaqiniga kabi qoidalarga amal qilinadi. Uning fikricha, mashq qilish va takrorlash tamoyilii o'quvchilarning ongiga asoslanib, bilimlarini puxta egallashga xizmat qilishi kerak.

Mashqlar natijasida bola soʻzlarni quruq yodlay olmasligi, narsa va hodisalarni tushunib olishi bilimlarni oʻzlashtirishi va amalda qoʻllashi lozim. Bola oʻqib toʻgʻri tushunib olgan bilimlarning barchasi uning xotirasiga mustahkam saqlanib qoladi. Oʻrgatmoqchi boʻlgan narsani bolaga amalda bajartirish kerak. Mashq qilish va takrorlash bilimlarning ongli va puxta oʻzlashtirishida muhim oʻrin tutadi.

Dars oʻquv mashgʻulotini tashkil etishning asosiy shakli va quyidagilarni taqozo qiladi.

- a) bilim darajasi bir xil boʻlgan oʻquvchilarning oʻzgarmas tarkibi:
- b) oʻquv mashgʻulotlarini, darslarni qatʼiy jadval asosida tashkil etish:
- d) muallim bir vaqtning oʻzida sinfdagi barcha oʻquvchilarga bir fanni oʻrgatishi:

e) butun oʻquv mashgʻuloti davomida oʻqituvchilarning rahbarlik roli.

Komenskiyning fikricha, bolalarni maktabga har yili bir marta qabul qilish lozim. Oʻqishga qabul qilinganlar sinflarga taqsimlanib chiqilishi kerak. Maktabda sinflar soni qancha boʻlsa, sinf xonalari ham shuncha boʻlishi kerak. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari har kuni toʻrt soat, gimnaziya oʻquvchilari olti soat oʻqishi kerak. Har bir darsda maʼlum vazifani bajarish kerak. Muallim biror narsani tushuntirayotganda hamma bolalar diqqat bilan tenglasinlar.

Komenskiy butun dunyoda pedagogik fikrlar va maktablar taraqqiyotida juda katta taʼsir koʻrsatdi. Shuning uchun ham butun insoniyat Komenskiyni qadrlaydi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Qadimgi Yunonistonda maktab va tarbiya masalalari qanday olib borilgan?
2. Qadimgi Yunon faylasuflari tarbiya toʻgʻrisida qanday gʻoyalarni ilgari surgan?
3. Qadimgi Sparta davlati maktablarida bolalarni qanday ruhda tarbiyalagan?
4. Afina davlati maktablarida bolalarni qanday ruhda tarbiyalagan?
5. Qadimgi Rimda ilgari surilgan pedagogik gʻoyalar haqida nimalarni bilasiz?
6. Ya.A.Komenskiyning eng mashhur asari qaysi?

10-MAVZU: HOZIRGI DAVRDA JAHON MAMLAKATLARI TA'LIM TIZIMI VA PEDAGOGIKA FANI RIVOJI

Reja:

- 1. Jahon mamlakatlari ta'lim tizimi.**
- 2. Iqtisodiy rivojlangan davlatlar ta'lim tizimi.**
- 3. Ta'lim modellari.**
- 4. XXI asr jahon ta'lim tizimidagi global tendensiyalar.**
- 5. Xalqaro loyihalar va ta'lim dasturlari.**

Tayanch so'zlar: ta'lim tizimi, ta'lim standarti, omil, ta'limning uzluksizligi, integratsion jarayon, jismoniy tarbiya, pedagogika, xulq-atvor, malaka.

1. Jahon mamlakatlari ta'lim tizimi

Dunyo ta'lim makonining yuzaga kelishi, faol integratsion jarayonlar, ta'limni "inson kapitali" sifatida e'tirof etilishi, ma'lumot haqidagi diplomlarning dunyo bo'ylab tan olinishi chet el tajribasini o'rganish jarayonini tezlashtiradi.

1997-yilda XTSK (Xalqaro ta'lim standart klassifikatsiyasi) yangilandi. Unda yettita bosqich ko'rsatilgan:

- 0 – maktabgacha ta'lim;
- 1 – boshlang'ich ta'lim;
- 2 – o'rta ta'limning birinchi bosqichi;
- 3 – o'rta ta'limning ikkinchi bosqichi;
- 4 – o'rta ta'limdan keyingi ta'lim (oliy ta'lim emas);
- 5 – oliy ta'limning birinchi bosqichi;
- 6 – oliy ta'limning ikkinchi bosqichi;
- 7 – oliy ta'limdan keyingi ta'lim.

Jahon ta'lim tizimining ko'p omilli ko'rinishga egaligi metablokli, makroregional va alohida davlatlardagi ta'lim tizimini tahlil etishga imkon beradi. Jahon ta'lim tizimining o'zaro aloqadorligi va o'zaro harakati belgilariga ko'ra regionlarni bir necha turga bo'lish mumkin:

Birinchi turga integratsion jarayon generatorlari hisoblangan regionlar kiradi. Bunday regionga eng yorqin misol sifatida G'arbiy Yevropani keltirish mumkin. Birlik g'oyasi 1990-yillardan G'arbiy Yevropa

davlatlarida ta'lim islohotlarining asosiga aylandi. Birinchi turga mansub regionlarga shuningdek, AQSh va Kanada kabilarni ham kiritish mumkin. Jahonda integratsion jarayonlarning generatori sifatida yangi Osiyo tinch okeani regioni ham shakllanmoqda. Unga Koreya, Tayvan, Singapur va Gonkong, shuningdek, Malayziya, Tayland, Filippin va Indoneziya kabi davlatlarni kiritish mumkin.

Ikkinchi turga integratsion jarayonlarga muvaffaqiyatli javob qaytarayotgan hududlar tegishli. Birinchi navbatda, bu Lotin Amerikasi davlatlaridir. Tarixda bo'lgani singari bugungi kunda ham Lotin Amerikasiga integratsion o'choqlar zonasi sifatida AQSh va G'arbiy Yevropa tomonidan ta'sir ko'rsatilmoqda.

Uchinchi turga ta'lim jarayoni integratsiyasiga kam e'tibor qaratayotgan regionlar kiradi. Mazkur guruhga Saxara janubidan boshlab Afrika davlatlarining katta qismi, janubiy va janubiy-sharqiy Osiyoning qator davlatlari, Tinch va Atlantika okeani havzasidagi uncha katta bo'lmagan orol davlatlarini kiritish mumkin. Afrika davlatlarida maktab ta'limining davomiyligi minimal daraja – 4 yildan kam. Mazkur hududlarda aholining ko'pchiligi savodsiz. Masalan, janubiy Saxarada yashovchi 140 mln. afrikalik savodsizligicha qolmoqda. Maktab ta'limi davomiyligining eng pastligi Nigeriyada – 2,1 yil, keyin Burkina-Fasoda – 2,4 yil, Gveniyada – 2,7 yil, Jibutida – 3,4 yil.

XX asrning oxiriga kelib qator iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy sabablarga ko'ra ta'limning uzluksizligi va integratsion jarayonlarda og'ishlar kuzatilayotgan hududlar ajratib ko'rsatildi. Bunday hududlarga arab davlatlari, Sharqiy Yevropa va sobiq SSSR davlatlari kiradi. Arab davlatlarida ichki integratsiyaga tayanadigan to'rtta subregionni shakllantirisha intilish kuzatilmoqda. Bu hududlarga: Mag'rib (Liviya bilan birga), Yaqin Sharq (Misr, Iroq, Suriya, Livan, Iordaniya), Fors ko'rfazi (Saudiya Arabistoni, Quvayt, BAA, Qatar, Ummon, Baxrayn), Qizil dengiz bo'yi va Mavritaniya davlatlari.

2. Iqtisodiy rivojlangan davlatlar ta'lim tizimi

Rivojlangan xorijiy davlatlarda ta'limning mamlakat ichki siyosatiga faol ta'sir etadigan ijtimoiy jarayon ekanligining e'tirof qilingani haqiqatdir. Shu tufayli ham rivojlangan mamlakatlarda maktab ehtiyojini

iqtisodiy ta'minlashga ajratilayotgan mablag' miqdori yildan-yilga oshib bormoqda.

Masalan, yaponlarda "maktab muvaffaqiyat va farovonlik timsoli"gina bo'lib qolmay, "u insonlarni barkamollashtiradi", degan fikr ishonch va e'tiqodga aylangan.

Ta'lim to'g'risida g'amxo'rlik qilish taniqli siyosatchilarning ham hamisha diqqat e'tiborida bo'lgan. Shuning uchun ham AQShning sobiq Prezidenti R.Reyganni, Buyuk Britaniya Bosh vaziri M.Techcherni, Fransiya Prezidenti F.Mitteranlarni maktab islohotining tashabbuskorlari deb bejiz aytishmaydi. F.Mitteran maktabni "Jamiyatni harakatlantiruvchi kuch" deb hisoblagan.

Rivojlangan mamlakatlarda pedagogik tadqiqotlarni amalga oshiradigan ko'p sonli ilmiy muassasalar ishlab turibdi. Germaniyada ularning soni ikki mingdan ortiq. Fransiya, AQSh, Yaponiyada ta'lim-tarbiya nazariyasi muammolari bilan yuzlab davlat va xususiy tashkilotlar, universitetlar, pedagogik tadqiqot markazlari shug'ullanmoqdalar. Ular faoliyatini esa xalqaro ta'lim markazlari, masalan, AQShda xalqaro ta'lim instituti muvofiqlashtirib bormoqda. Ko'pchiligining faoliyati o'quv dasturini takomillashtirish va qayta ishlab chiqishga qaratilgan.

XX asrning 80-yillaridan boshlab Buyuk Britaniyada ham AQShdagi singari o'rganilishi majburiy bo'lgan fanlar doirasi kengaytirildi. Ingliz tili va adabiyoti, matematika va tabiiy fanlar o'quv jadvalining yadrosini tashkil etadigan bo'ldi. Qolgan o'quv fanlarini tanlab olish o'quvchilar va ota-onalar ixtiyoridadir.

"Yangi dunyo"ning pedagogik g'oyalari Fransiya va Germaniya ta'limiga ham sezilarli ta'sir etmoqda.

Germaniyada to'liqsiz o'rta maktablarida asosiy o'quv fanlari bilan bir qatorda tanlab olinadigan kimyo, fizika, chet tillari kiritilgan o'quv dasturlari ham amalga oshirilayotir. Bu o'quv dasturi tobora to'liqsiz o'rta maktab doirasidan chiqib, o'rta maktablar va gimnaziyalarni ham qamrab olmoqda.

Fransiya boshlang'ich maktablarida ta'lim mazmuni ona tili va adabiyoti hamda matematikadan iborat asosiy, tarix, geografiya, aholishunoslik, tabiiy fanlar, mehnat ta'limi, jismoniy va estetik tarbiya kabi yordamchi o'quv fanlariga bo'linadi.

Yaponiya maktablari ikkinchi jahon urushidan keyinok Amerika ta'limi yo'ldan bordi. Lekin shunga qaramay, bu ikki mamlakat o'quv dasturida bir qator farqlar ko'zga tashlanadi. Yaponiyada o'quv dasturlari jiddiy murakkablashtirilgan, asosiy fanlar majmuyi ancha keng, bir qator yangi maxsus va fakultativ kurslar kiritilgan. Masalan, umumiy o'rta ta'lim maktablarining yangi musiqa ta'limi o'quv dasturiga milliy va jahon mumtoz musiqasini o'rganish ham kiritilgan.

Shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiy rivojlangan davlatlarda XX asrning 60–80-yillarida tabiiy-ilmiy ta'lim dasturi tarkibiga fizika, kimyo, biologiya, ba'zi hollarda astronomiya, geologiya, mineralogiya, fiziologiya, ekologiya elementlari kiritilib, u AQSh va Fransiya 4 yil, Buyuk Britaniya 6 yil, Germaniya 2 yil o'qitiladi. O'quv dasturlarini integratsiyalash jarayonida yangi-yangi kurslar paydo bo'la boshladi. Fransiya XX asrning 70–80-yillarda to'liqsiz o'rta maktablar o'quv dasturidagi tabiiy-ilmiy va gumanitar turkumiga eksperimental, iqtisodiy-gumanitar kurslar kiritiladi.

Hozirgi paytlarda rivojlangan mamlakatlar o'quv dasturiga integratsiyalashtirilgan kurslarni kiritish to'la amalga oshirildi: Fransiya maktablarida ularga 6–10 foiz, Buyuk Britaniya maktablarida 15 foiz o'quv soatlari ajratildi.

Maktablarda amalga oshirilayotgan islohotlar ta'lim ishini tabaqalashtirish muammolarini keltirib chiqardi.

Iqtisodiy rivojlangan xorijiy mamlakatlarda ta'limni tabaqalashtirish eng dolzarb masalaga aylangan. O'quvchilarni tabaqalashtirib o'qitish xorijiy mamlakatlarda asosan boshlang'ich ta'lim kursidan keyin amalga oshiriladi. Masalan, fransuz pedagoglari ta'lim jarayonida sinf o'quvchilarini uch tabaqaga ajratib o'qitishni afzal ko'radilar. Bular quyidagilar:

1. Gomogenlar – matematika va gumanitar yo'nalishda ish olib borsa bo'ladigan o'quvchilar.

2. Yarim gomogen – tabiiy turkumdagi fanlarni o'zlashtira olishga moyil o'quvchilar.

3. Gegeron – barcha fanlarni har xil saviyada o'zlashtiradigan o'quvchilar va hokazo.

Tabaqalashtirish jarayonining yangi muhim yo'nalishi to'ldiruvchi ta'limni rivojlantirish bo'lib qolmoqda.

To'ldiruvchi maktablar paydo bo'lishining sababi AQSh va G'arbiy Yevropada o'zlashtirishi past o'quvchilarning ko'payib borayotganligi, funksional savodsizlik avj olayotganligidir.

To'ldiruvchi ta'lim maktabgacha tarbiya muassasalarida, maktab va litseylarda amalga oshirilmoqda. AQShda bu xizmatga ommaviy axborot vositalarinig imkoniyatlari ham safarbar etilgan. Milliy telekompaniya maxsus o'quv kanali orqali 130 soatlik o'quv ko'rsatuvlari tashkil etiladi.

O'quv jarayonlarini tabaqalashtirib olib borish bo'yicha chet el mamlakatlarining ko'pchiligida tadqiqotlar davom ettirilmoqda.

Rivojlangan davlatlarda iqtidorli bolalarga e'tibor tobora ortib bormoqda.

Shunday iqtidorlar maktabi G'arbda XX asrning 60-yillardayoq paydo bo'lgan edi. Bunday maktablarning o'quv dasturlari bolalar qobiliyati va imkoniyatini to'la ro'yobga chiqarishni ta'minlab berish darajasida murakkab tuzilgan.

Qobiliyatli bolalar bilan ishlash dasturlari AQShda keng quloch yoygan. Ayrim shaharlarda oliy toifali bolalar bog'chalari ochilgan bo'lib, ularda 4–5 yoshli o'quvchilar maktab dasturida o'qitiladilar. AQShda "Merit" dasturi asosida har yili yuqori sinflar va kollejlardan eng qobiliyatli bolalardan 600 mingtasi tanlab olinadi. Ular o'rtasida test sinovlari o'tkazilib eng qobiliyatli 35 ming o'quvchi tanlab olinadi va o'qitiladi. Ularga turli imtiyozlar, stipendiyalar, yaxshi shart-sharoitga ega bo'lgan turarjoy, eng oliy darajadagi universitetlarga qabul va boshqalar amalga oshiriladi.

XX asrning 70-yillarida AQShda kelajak maktabi umummilliy loyihasini amalga oshirishga kirishildi. Bu eksperiment mazmuni o'qituvchi buyrug'i bilan ish tutish, ko'proq o'quvchilarga mustaqil ishlash imkoniyatini berishdan iborat. Ta'lim tarkibi sinfda ishlash, mustaqil mashg'ulot, o'qituvchi konsultatsiyasini o'z ichiga oladi.

Germaniya maktablarida sinfda o'quvchilar sonini qisqartirish yo'lga qo'yilgan. Bunday o'quvchilarning har biriga individual paketlar (topshiriqlar) tarqatiladi. Toshiriqlarni o'quvchi mustaqil bajaradi, lozim bo'lganda u o'qituvchidan konsultatsiya oladi.

Yuqorida bayon qilinganlardan ko'zda tutilgan maqsadlar:

- maktablarning insonparvarlik, umuminsoniylik yo'nalishlarini kuchaytirish;

– o‘quvchi shaxsini shakllantirishning eng samarali yo‘llarini qidirib topish;

– tarbiyaning yangi shakllarda – o‘quvchilar kengashi, maktab kengashlaridan, tarbiyaviy o‘yinlardan foydalanish;

– maktab o‘quv dasturlarini ixtisoslashtirish, fanlarning o‘zaro aloqasini mustahkamlash, takomillashtirish;

– maktabni mehnat, insoniy faoliyat bilan yaqinlashtirish, kasbga yo‘naltirish ishlarini qayta tashkil etish;

– tabaqalashtirib o‘qitishni yo‘lga qo‘yish, maxsus o‘quv muassasalarini (ham iqtidorli, ham aqliy, jismoniy zaif o‘quvchilar uchun) rivojlantirish;

– yangi, ya‘ni o‘quv texnik vositalarni ta‘limdagi salmog‘ini oshirish, o‘qituvchilar uchun kompyuter ta‘limini yo‘lga qo‘yish;

– pedagogik g‘oyalarni amalga oshirishda keng qamrovli tadqiqotlarni amalga oshirishdan iboratdir.

Rivojlangan xorijiy davlatlarda ta‘limning mamlakat ichki siyosatiga faol ta‘sir etadigan ijtimoiy jarayon ekanligining e‘tirof qilingani haqiqatdir. Shu tufayli ham rivojlangan mamlakatlarda maktab ehtiyojini iqtisodiy ta‘minlashga ajratilayotgan mablag‘ miqdori yildan-yilga oshib bormoqda. Yaponiya ta‘limining shakllanishi 1867–1868 -yillari boshlangan. Yaponiya o‘z oldiga ikki vazifani: boyish, va G‘arb texnologiyasini Yaponiya ishlab chiqarishiga kiritish masalasini qo‘yadi va bu ishni amalga oshirish uchun birinchi galda ta‘lim tizimini tubdan o‘zgartirish harakatiga tushadi.

1872 - yili “Ta‘lim haqida” Qonun qabul qilinib yapon ta‘limi G‘arb ta‘limi bilan uyg‘unlashtirildi. 1908 - yili Yaponiyada boshlang‘ich ta‘lim majburiy 6 yillikka aylantirildi. 1893 -yili kasb yo‘nalishidagi dastlabki kollej paydo boldi.

1946 -yili qabul qilingan Konstitutsiya fuqarolarning ta‘lim sohasidagi huquq va burchlarini belgilab berdi. Unda barcha bolalar bepul umumiy ta‘lim olishlari shart ekanligi belgilab qo‘yilgan. Hozirgi zamon yapon ta‘lim tizimlarining tarkibi quyidagicha: bog‘chalar, boshlang‘ich maktab, kichik o‘rta maktab, yuqori o‘rta maktab, oliy ta‘lim tizimlariga kiruvchi o‘quv yurtlari. Bolalar yosh xususiyatlariga qarab 3, 2, 1 yillik ta‘lim kurslariga jalb qilinadi. Yaponiyada maktabgacha ta‘lim muassasalarining 59,9% xususiy, 40,8% munisipal, 0,3% davlatnikidir. Majburiy ta‘lim. Ta‘limning pog‘onasi 6 yoshdan 15 yoshgacha bo‘lgan

bolalarni o'z ichiga oladi. 6 yillik boshlang'ich ta'lim va 3 yillik kichik o'rta maktab, 9 yillik majburiy ta'limni tashkil etadi. Darsliklar bepuldir. Muhtoj oilalarning bolalari bunda qo'shimcha tarzda bepul nonushta, o'quv qurollari, tibbiy xizmat bilan ta'minlanadi. Zarur bo'lgan taqdirda ularning oilalariga ham moddiy yordam ko'rsatiladi.

Yuqori bosqich o'rta maktab 10,11,12 sinflarni o'z ichiga oladi, bunday maktablarning kunduzgi, sirtqi va kechki bo'limlari mavjud bo'lib o'quvchilarning 95% kunduzgi maktablarda o'qiydilar.

Yaponiyada o'quv yili 240 kun. Dorilfununlarga katta o'rta maktabni yoki 12 yillik oddiy maktabni tugatgan o'quvchilar qabul qilinadi. U yerda 460 ta universitet bo'lib, 95 tasi davlat tasarrufida, 34 tasi munitsipal, 331 tasi xususiy, 1-toifadagi universitetlarda har bir o'qituvchiga 8 nafar, 2-toifali universitetlarda esa 20 tadan talaba to'g'ri keladi. Universitetlarga qabul qilish ikki bosqichga bo'linadi: 1-bosqichi turarjoyda o'tkaziladi: buning uchun abituriyentlar yapon, eski yapon tili, matematika, fizika, kimyo, jamiyatshunoslik, tarix bo'yicha test sinovlaridan o'tadilar.

Bu sinovlardan o'tgan o'quvchilar universitetlarga yo'llanma olib qayta sinovdan o'tadilar. Xususiy universitetlarga esa to'g'ridan to'g'ri test topshiriladi. Bir qator xususiy universitetlar o'zining uzluksiz shaxobchasiga esa (bog'chadan boshlab hamma bosqichlarni qamrab oladi). Universitetdan talabalarni haydab yuborish mumkin emas. Lekin o'qish muddatini cho'zish mumkin (4 yillik o'qish 5–6 yilgacha cho'zilib ketishi mumkin).

Kollejlar: kichik kollej, texnik kollej va maxsus kollejlarga bo'linadi.

Uni bitirgan talabalar bakalavr diplomini olib universitetning 3 yoki 4 kurslariga qabul qilinadi.

Janubiy Koreyada ta'lim haqidagi qonun 1948 - yili qabul qilingan. Ta'lim tizimiga asos qilib an'anaviy g'arb modeli olingan: 6 yil - quyi maktab, 3 yil - o'rta, yana 3 yil - oliy maktab; so'ngra to'rt yillik kollej va bakalavr unvoni beriladi; tanlangan fan yana 2 yil chuqur o'rganilgandan so'ng magistr unvonini olish mumkin. Fan doktori bolish uchun yana 3 yil vaqt sarflash lozim.

Mamlakatda oliy o'quv yurtlarining ishlari yaxshi yo'lga qo'yilgan. Koreyada 104 ta oliy o'quv yurti bo'lib, ularning 80 foizi xususiydir. Har yili bitiruvchilarning 40 foizi o'qishga kiradi. Talabalar soni bo'yicha Koreya dunyoda birinchi o'rinda turadi. Lekin maktabgacha ta'lim

muassasalari ehtiyojni qondira olmayapti. Shuning uchun 1982-yili maktabgacha tarbiya haqida qonun qabul qilingan. Bu yerda tarbiyaga bolalar bog'chasida asos solinishini yaxshi tushunishadi. Shu tufayli bu tarmoq keyingi yillarda 60 foizga kengaydi. Bunda diniy tashkilotlarning hissassi katta.

Boshlang'ich maktab masalasiga kelganda (bu maktabga olti yoshlilar kelishadi) sinflarning tig'izligini kuzatish mumkin. Har sinfdan 50 nafargacha bola o'qiydi. Dars nagruzkalari ham ko'proq. O'yinlar, dam olish o'quv dasturiga kiritilgan. Shuning uchun dam olishga imkoniyat bor.

Boshlang'ich maktabda dars 40 daqiqa o'rta maktabda esa 45 daqiqa. Oliy maktabda darsning davomiyligi 50 daqiqaga teng. Bu erda ikki muhim jihatga to'xtalib o'tish zarur. Oliy maktabga, albatta, kirish imtihonlari topshiriladi va o'qishlar pullik.

Boshlang'ich maktabda 9 ta fan o'qitiladi. Koreys tilini o'rganishga alohida e'tibor berilib arifmetika hamda ijtimoiy fanlar o'qitiladi.

O'rta maktabda fanlar yana 4 taga ko'paytirilgan. 7-sinfdan boshlab chet tillar o'rgatiladi. Mamlakatda ingliz tiliga e'tibor kuchli. Ko'pchilik bu tilda bimalol gaplasha oladi. Chet tillarni o'qitishga haftasiga 4–5 soat ajratilgan. Koreyslar yana bir tilni klassik xitoy tilini majburiy ravishda o'rganadilar. 8-sinfdan boshlab Xitoy tarixi o'rganiladi.

Hunar maktablari Koreyada 600 tani tashkil etadi. Bu maktablarning 45 foizi bo'lajak mulkdorlarni tayyorlaydi, 23 foizida texnik kasb egalari yetishib chiqadi. Qolgan maktablarda dengizchilik, qishloq xo'jalik ixtisoslari o'zlashtiriladi. Shunisi diqqatga sazovorki, bu maktablarga korxonalar otaliq qiladilar. Ta'lim haqidagi qonun talablaridan biri shudir.

Koreyada ham alohida iqtidorli bolalarga e'tibor kuchli. So'nggi yillarda 5 ta sport, 6 ta ilmiy maktab ochilgan. Jismoniy tarbiyaning rivojlanishiga Seul olimpiadasi katta ta'sir ko'rsatgan.

Koreyada nogironlarga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlikni har qadamda kuzatish mumkin. Aytaylik, bu yerda aravachalar yordamida harakatlanuvchilar uchun yer osti liftlari mavjud, maxsus jihozlangan past qilib qurilgan telefon-avtomatlardan nogironlar bimalol foydalanadilar, rivojlanishdan orqada qolgan bolalar uchun maxsus maktablar mavjud. Bu maktablarning aksariyati xususiy yoki diniy tashkilotlarning xayriya mablag'lari hisobiga qurilgan. Davlat maktablarida din o'qitilmaydi.

Lekin 3-sinfдан boshlab «Odobnoma» kabi maxsus fan joriy etiladi. Bu fan 12- sinfgacha haftasiga 2 soatdan o'qitiladi.

Maktablar uchun o'qituvchi kadrlar tayyorlashga ham e'tibor katta. Koreyadagi barcha talabalarning 6,5 foizi bo'lajak pedagoglardir. Mamlakatda 11 ta o'qituvchilar kolleji mavjud. Har bir provinsiya o'z kollejiga ega. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi bo'lish uchun 2 yil o'qish talab qilinadi. Fan o'qituvchisi birmuncha ko'proq o'qiydi.

Janubiy Koreyada ta'limning obro'si naqadar kattaligini quyidagi misoldan ham ko'rsak bo'ladi:

Soliqlar tizimida ta'limiy soliq joriy qilingan: ishlab chiqaruvchilar foydaning ma'lum foizini maorifga yuboradilar. Davlat byudjetining 24 foizi ta'limga sarflanadi.

Fransiyada ta'lim tizimi. Fransiya ta'lim tizimi ham qadimiy va boy tarixga ega. Bu mamlakatda «Ta'lim haqida»gi Qonun dastlab 1955-yili qabul qilinib, 1975-yili unga qator o'zgartirishlar kiritilgan.

Fransiya davlatining hozirgi davrda amal qilinayotgan «Ta'lim haqida»gi Qonuni 1989-yil 10-iyulda qabul qilingan bo'lib, uning o'zgartirilishiga ta'lim strategiyasida ro'y bergan o'zgarishlar, mamlakatning ichki, tashqi siyosatdagi islohotlar, yuzaga kelgan iqtisodiy sharoitlar, chet el pedagogikasidagi ilg'or tajribalarning mamlakat ta'lim tizimlariga kirib kelishi, o'quv predmetlarining integratsiyalari va boshqalar sabab bo'ldi.

Fransiyada ta'limning asosiy maqsadi shaxsning har tomonlama kamol topishini ta'minlash, uni mustaqil faoliyatga tayyorlash, bozor munosabatlari sharoitida o'quvchilarni tadbirkorlikka, ishbilarmonlik va omilkorlikka o'rgatish, shunga yarasha kasb-korga ega qilishdan iboratdir. Bu yerda:

1. Davlat maktablari.
2. Xususiy maktablar.
3. Oraliq maktablari mavjud.

O'qitiladigan predmetlar ichida fransuz tili va adabiyoti, o'qish va yozuv alohida ahamiyatga molik. Ular uchun dars vaqtining 30% ajratiladi. O'rtacha haftalik soatlar 26 soatdan iborat, darsning davomiyligi 60 daqiqa. O'quv yili 5 chorakka bo'linadi. Fransuz maktablari boshlang'ich sinflarida o'qish ertalab va tushdan keyingi qismlarga bolinadi. Ertalab o'quvchilar ona tilidan, tushdan keyin esa matematika va boshqa predmetlardan saboq oladilar. Matematika, ona tili va adabiyoti

baza predmeti, tarix, geografiya, mehnat, jismoniy tarbiya predmetlari esa rivojlantiruvchi predmetlar hisoblanadi.

Fransiya ta'limida bolalarni go'daklik chog'idanoq maktabda o'qitish uchun tayyor holda olib kelish g'oyat muhim masala hisoblanadi. Bu bosqichda tarbiyalanuvchilar quyidagicha tabaqalashtirilgan: kichik guruh (2–4 yosh), o'rta guruh (4–5 yosh), katta guruh (5–6 yosh). Maktabga tayyorlov guruhi (5–6 yosh) bo'lib, ularga Fransiyada 100% shu yoshdagi bolalar qamrab olingan. Bolalarni maktabga tayyorlash uchun alohida dastur va darsliklar mavjud.

Fransiyada boshlang'ich ta'lim maktablariga 6 yoshdan 11 yoshgacha bo'lgan bolalar jalb qilinadilar. Boshlang'ich maktab bepul va majburiy. Uning vazifasi o'qish, yozish, hisoblash malakasini berishdir. O'quv mashg'ulotlari ertalab soat 9 dan 12 gacha hamda soat 14 dan 16 gacha 5 soat davom etadi. Maktabda ovqatlanish pullik, lekin juda arzonlashtirilgan narxlarda.

Boshlang'ich sinflarda o'qish uch bosqichda amalga oshiriladi:

Tayyorlov bosqichi;

1. Elementar kurs (bu bosqich ikki yil davom etadi);
2. Chuqurlashtirilgan bosqich.

Dasturlarda o'quv predmetlarning barchasiga uch bosqich bo'yicha aniq, alohida-alohida talablar qo'yiladi.

1990 -yildagi hukumat qarorida bolalarni bilimiga, qobiliyatiga qarab dars jadvalini tabaqalashtirgan holda tuzish huquqi berildi.

O'quvchilar 11 yoshda boshlang'ich maktabni tugallab o'rta maktabga o'tadilar. O'rta ta'lim esa kollejlarda va litseylarda amalga oshiriladi. O'rta ta'lim ikki bosqichda beriladi. Birinchi bosqich (11 yoshdan 15 yoshgacha) 4 yil bo'lib, eng kichik sinf 6-sinf, 5–4 o'rta sinf, 3-sinf esa katta sinf hisoblanadi. Demak, sinflarni raqamlash yuqoridan pastga qarab amalga oshiriladi. 6–5 sinflar umumiy o'rta ta'lim, 4–3 sinflar esa o'quvchilarning moyilligiga qarab beriladi. Bu birinchi bosqichni tugatgach, o'quvchilar kasbiy yo'nalishlari bo'yicha guvohnoma oladilar. So'ngra ikkinchi bosqich boshlanadi. Bu bosqichda 15–18 yoshgacha bo'lgan bolalar ta'lim oladilar. Ular uch yil o'qib bakalavr unvoni va diplomi uchun imtihon topshiradilar. Ana shunda diplom olgan o'quvchilargina oliy o'quv yurtlarga qabul qilinish huquqiga ega bo'ladilar. Fransiyada talabalar pedagogika, politexnika instituti, oliy ma'muriy maktablarga kirish uchungina imtihon

topshiradilar. Bundan tashqari, shu kasbga moyilligi ham alohida sinab ko‘riladi. Boshqa oliygohlarga va universitetlarga esa bakalavr diplomi bo‘lgan yoshlar imtihonsiz qabul qilinaveradi.

Oliy ta‘lim universitetlarda uch turkumda amalga oshiriladi.

Birinchi turkum: umumiy bolib, o‘qish muddati ikki yil davom etadi.

Ikkinchi turkum: o‘qish bir yil davom etadi. Talabalar uni magistr darajasi bilan yakunlaydi.

Uchinchi turkum: o‘qish 1–2 yil davom etadi. Bu siklda:

– biron bir predmetni chuqurlashtirib o‘rganilganligi haqida diplom 1 yil;

– ixtisoslashtirilgan oliy ma‘lumot to‘g‘risida diplom 1 yil;

– uchinchi turkum: doktorlik dissertatsiyasi 1–2 yil;

– davlat doktorlik dissertatsiyasi biron-bir sohani mukammal o‘rganib dissertatsiya yozish kabi hujjatlar olish mumkin.

Fransiyada oliy ma‘lumot va ixtisos beruvchi oliy texnologik institutlar mingdan ortiq. Ular odatda sanoat, maishiy xizmat ko‘rsatish, informatika mutaxassisliklariga ixtisoslashgan. O‘qish muddati 2 yil bo‘lib, sakkiz haftalik ishlab chiqarish amaliyotini ham ko‘zda tutadi.

Sirtqi ta‘lim shoxobchalari juda keng bo‘lib, u 500 turdagi o‘rta, oliy professional ma‘lumot berishni tavsiya eta oladi.

Fransiyada maktab rahbarligi lavozimiga erishmoq uchun ta‘limga rahbarlik qilishdan saboq beruvchi maxsus markazlarda o‘qiydilar. Bunday markazlarda ular rahbarlik qilish, maktab iqtisodiyotini boshqarish, ta‘limdagi yuridik masalalar, qonunchilik, ota-onalar bilan ishlash, madaniy oqartuv ishlarini tashkil etish, jamoada yaxshi psixologik muhitni barpo etish kabi jihatlarni o‘rganadi. O‘qishni yakunlagach, suhbatdan, test imtihonlaridan o‘tadilar. Direktor dars bermaydi. Uning ish faoliyatini ikki yil davomida diqqat bilan kuzatib boriladi. Shu ikki yil davomida maktab direktori talantli tashkilotchi, yetuk rahbar sifatida faoliyat ko‘rsata olmasa, u bu lavozimidan olib tashlanadi. Maktab o‘qituvchilariga qo‘yilgan talab Fransiyada o‘ta yuqori. Ayniqsa, boshlang‘ich maktablarda o‘qituvchi o‘z kasbini ustasi, ajoyib notiq, san’atkor, musiqachi, sportchi, tashkilotchi, namunali xulq-atvor egasi bolmog‘i lozim.

O‘qituvchilar o‘z nazariy-uslubiy malakalarini oshirishga ahamiyat beradilar. Malaka oshirish kurslaridan o‘tish uchun aniq muddat belgilab

qo'yilmagan. O'qituvchilar o'z ixtiyorlari bilan test markazlarida imtihon topshiradilar.

Shu imtihonlar davrida o'qituvchi faoliyatida ayrim nuqsonlar sezilib, malaka oshirishga ehtiyoj aniqlansa, o'z vaqti va mablag'lari hisobiga malaka oshiriladi.

Germaniyada ta'lim tizimi. Maktabgacha tarbiya tizimi Germaniya ta'lim tizimida ham muhim bosqich hisoblanadi. Uning 100 yildan ortiq tarixi bor. Bolalar bog'chalari ta'limning quyi bosqichi hisoblansada, lekin u davlat tizimi tarkibiga kirmaydi. Bog'chalarni mablag' bilan ta'minlash turli jamoat tashkilotlari, xayriya birlashmalari, korxonalar, xususiy shaxslar, diniy muassasalar zimmasidadir. Ota-onalar bolalar bog'chalariga o'z farzandlarini tarbiyalayotganliklari uchun ancha miqdorda pul tolaydilar. 3 yoshdan 6 yoshgacha bolalarning 80% bog'chalarga qatnaydi. Germaniyada odatda bolalar bog'chada tushgacha tarbiyalanadilar. Kunning yarmida esa uyda, oilada bo'ladilar. Bu mamlakatda kuni uzaytirilgan bog'chalar ham bor.

Majburiy ta'lim 6 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalarga tegishli, ya'ni bu jarayon 12 yil davom etadi. Bundan 9 yillik (ba'zi joylarda 10 yil) maktabda to'la haftalik o'qishda o'qiydi. O'qish davlat maktablarida tekin. Xususiy maktablar kam. O'qish 6 yoshdan boshlanib, 4 yil davom etadi (faqat Berlinda 6 yil). Boshlang'ich maktabdan so'ng o'quvchilar yo'nalish bosqichidagi maktabga o'tadilar. Bu yerda 5-6- sinf bosqichidagi yo'nalish maktablarda maxsus dastur asosida o'qiydilar. Keyin navbatdagi maktab tipiga ko'chadilar: bular – asosiy, maxsus maktab, real bilim yurtlari. Deyarli 30% bola asosiy maktabga o'tadi. 9 yoki 10 yillik o'qish tugatilgandan keyin kasbiy tayyorgarlikka o'tiladi. Maxsus maktablarda nuqsonga ega bo'lgan bolalar o'qiydi. Real bilim yurtlari asosiy maktab va yuqori bosqich maktabi o'rtasida turadi. Qoidaga ko'ra bu yerda o'qish 6 yil davom etadi (5–10 sinfgacha) va to'la o'rta ma'lumot berish bilan tugallanadi. Bilim yurtini tugatganlar o'rta maxsus o'quv yurtiga yoki yuqori bosqichdagi hunar-texnika maktabiga kirib o'qish huquqiga ega bo'ladi. Germaniyada gimnaziyalar ham mavjud. Ular 5–13 sinflarni o'z ichiga oladi. 11–13 sinflar oliy o'quv yurtlariga tayyorlash vazifasini ham bajaradi. Gimnaziyani bitirganlik haqidagi yetuklik attestati oliy o'quv yurtida o'qish imkonini beradi. Germaniya ta'lim tizimida hunar ta'limi muhim ahamiyatga ega, chunki yuqori malakah ishchilarga bo'lgan talab kuchli. To'liqsiz o'rta maktabni

bitiruvchilarning 20% hunar ta'limi tizimida bilim olishni davom ettiradilar. Aksariyat hollarda o'qish muddati 3–3,5-yilni tashkil etadi. O'qish uch bosqichdan iborat bo'lib, birinchi yili asosiy hunar ta'limi beriladi. Bunga o'qitilayotgan kasbga taalluqli maxsus fanlardan nazariy asoslar berilib, yirik korxonalarda amaliy mashg'ulotlar o'tkaziladi. Ikkinchi yil davomida maxsus hunar ta'limi beriladi. O'quvchining birinchi yilda ikkinchi yilga o'tishi sinov imtihonlari o'tkazilib o'qishni davom ettiruvchi yoshlar tanlab olinadi. Uchinchi yil davomida maxsus hunar ta'limi yanada chuqurlashtirilib boriladi.. Bitiruv imtihonlari maxsus komissiya tomonidan qabul qilinadi. Komissiya a'zolari korxonalarning yetakchi mutaxassislari, federal yerlardagi sanoat palatasi, hunarmandchilik palatasi vakillaridan tashkil topadi. Hunar maktablarining diplomlari oliy o'quv yurtlariga kirish uchun huquq bermaydi. Buning uchun 1 yillik tayyorlov kurslarini tugatish talab etiladi. O'qishga qabul qilish imtihonsiz maktab ta'limi to'g'risidagi hujjatga asosan oshiriladi.

Oliy maktab o'z-o'zini boshqarish huquqiga ega. Oliy o'quv yurtini shtatdagi rektor yoki bir necha yilga saylangan Prezident boshqaradi. O'z-o'zini boshqarishda vazifalari aniq taqsimlab berilgan bir necha guruhlar bosqichma-bosqich amal qilinadi. Uning tarkibiga professor-o'qituvchilar, o'quvchilar, ilmiy xodimlar va boshqa xodimlar kiradi. Talabalar o'qishi uchun tashkil etilgan. Ko'p sonli o'quv bosqichlari bilan birga o'quv rejalari taklif etiladi. O'qishga haq to'lanmaydi. Agar talaba yoki ularning ota-onalari oziq-ovqat xarajatlarini ko'tara olmasa, o'qish uchun moliyaviy yordam ko'rsatish to'g'risidagi federal qonunga ko'ra, ular moliya yordamini oladilar. Bu yordamning yarmi stipendiyaga qo'shib berilsa, ikkinchi yarimi qarz tariqasida beriladi.

Mamlakatda ta'limni isloh qilish masalasi ko'pdan buyon muhokama qilinmoqda, bunda o'quv jarayonini qisqartirish taklif qilinmoqda. Hozir universitetlarda talabalar 7 yil o'qiydi. Ular o'qishga kirganlariga qadar korxonalarda bir necha yil ishlashlari yoki bundesverda xizmat qilishini hisobga olsak, talabalar haqiqiy mehnat faoliyatlarini ancha kech boshlayotganligini tushunamiz.

Germaniyada Xalq universitetlari mavjud bo'lib, ular partiya va dindan tashqari muassasa. Ularning ko'pchiligi kechki bo'lib, faqat 1989-yili universitetlarda 400000 kurslar tashkil etilgan va bu kurslarda, 5,5 mln. tinglovchi malaka oshirgan. Davlat malaka oshirganlarni

rag‘batlantiradi va bu uchun har yili 5,5 mln. marka mablag‘ ajratadi. Malaka oshirish kurslarida o‘qish davrida tinglovchilarga mablag‘ bilan moliyaviy yordam beradilar. Asosan ishsizlar o‘z malakasini oshirish imkoniyatlaridan ko‘proq foydalanadilar va bu bilan ish topishlari tezlashadi. Yarim yil davomida malaka oshirgan ishchilarning 75% ish bilan ta‘minlanadi. Cherkovlar ham fuqarolarning bilim darajalarini oshirishda faol ishtirok etadi. Evangel cherkovi o‘zining 15 akademiyasida dolzarb mavzular bo‘yicha konferensiyalar tashkil etadi.

Oliy o‘quv yurtlarida tadqiqot bilan shug‘ullanish ularning qadimiy an‘analaridan biri. O‘tgan asr boshlarida Vilgelm fon Gumboldt pruss universitetlarini isloh qildi, o‘shandan beri “Tadqiqot va o‘qitish birligi” ularning hayotiy prinsiplariga aylanib qolgan. Oliy o‘quv yurtlari tadqiqotlarining asosiy yo‘nalishi-fundamental amaliy tadqiqot bo‘lib, ularga boshqa ilmiy-tekshirish institutlari, sanoat laboratoriyalari yaqindan yordam beradi. Germaniya ta‘limi o‘ziga xos yo‘nalishga, juda murakkab tizimga ega. Shu bilan bir qatorda, hozirda Germaniyada ta‘lim tizimini isloh etish yo‘lida yangi izlanishlar olib borilmoqda.

Qiyosiy pedagogik tizim bu qiyosiy pedagogika metodologiyasi asosida pedagogikaning xalqaro, regional, milliy tajribalarini o‘rganish va tatbiq qilish imkoniyatlarini aniqlash, shuningdek, pedagogik tizimni ma‘lum davlat, region, aniq o‘quv muassasida rivojlantirish bo‘yicha qiyoslashga yo‘naltirilgan dinamik pedagogik tizimdir.

Qiyoslash texnologiyasi ikkita bo‘limdan iborat bo‘lib, birinchisi “o‘rganish va qayd qilish”, ikkinchisi “tuzish va tatbiq qilish” deb nomlanadi.

“O‘rganish va qayd qilish” bo‘limida qiyosiy tadqiqotlar quyidagi tartibda amalga oshiriladi.

– ta‘lim tizimi va uning elementlarini rivojlanish holati va yo‘nalishlarini aniqlash;

– ma‘lumotlarni to‘plash;

– aktlarni tahlil va tasnif qilish;

– qiyoslash mezonlarini tanlash.

“Tuzish va tatbiq qilish” bo‘limidagi qiyosiy tadqiqotlar esa quyidagicha amalga oshiriladi:

– o‘rganilayotgan obyektning prognostik modelini tuzish;

– a) tatbiq qilish shakli, metodi va chegaralari; b) xususiy va umumiylikni aniqlash;

- eng maqbul modelni tuzish;
- ta’lim muassasalariga tatbiq etish.

3. Ta’lim modellari

Qiyosiy pedagogikaning asosiy tarkibiy qismlari zamon va makon omillaridir. Zamon omili bir xil pedagogik tizimni turli tarixiy davrlar, asrlar, yillarda taqqoslashni nazarda tutadi. Bunda turli tarixiy davrlarda yuzaga kelgan pedagogik nazariyalar o‘rganiladi.

Makon omili esa turli hududlarda joylashgan davlatlarning pedagogik tizimlarini taqqoslashni nazarda tutadi. Quyida makon omiliga ko‘ra turli davlatlar ta’lim modelini taqqoslab ko‘ramiz. Masalan:

Amerika modeli: kichik o‘rta maktab → o‘rta maktab → katta o‘rta maktab → 2 yillik kollej → universitet tizimidagi 4 yillik kollej → magistratura → doktorantura.

Fransiya modeli: onalar maktabi → o‘rta maktab → kollej → texnologik, kasbiy va umumta’lim litseyi → universitet → magistratura → doktorantura.

Germaniya modeli: umumiy maktab → real bilim yurti, gimnaziya va asosiy maktab → oliy o‘quv yurti → magistratura → doktorantura.

Angliya modeli: birlashgan maktab → grammatik va zamonaviy maktab → kollej → universitet, magistratura, doktorantura.

Rossiya modeli: umumta’lim maktabi → to‘liq o‘rta maktab, gimnaziya va litsey-kollej → institut, universitet, akademiya → magistratura → doktorantura.

Qozog‘iston modeli: to‘liq umumta’lim o‘rta maktab → kollej → universitet, akademiya (bakalavriat) → magistratura → doktorantura.

Demak, zamon va makon omillariga ko‘ra pedagogik tizimlar modelini taqqoslashda yangi pedagogik bilimlar yuzaga keladi. Uning mazmunida quyidagilar aks etadi:

- ta’limning zamonaviy holatini qayd etish;
- ta’lim siyosatini takomillashtirish, muqobil ta’lim siyosatini taklif qilish;
- ta’lim jarayonlarida kutilayotgan holatlarni bashorat qilish;
- qiyosiy pedagogikaning nazariyasi va metodologiyasini boyitish.

4. XXI asr jahon ta'lim tizimidagi global tendensiyalar

XX asr oxirida jahon ta'lim tizimida quyidagi global tendensiyalar ajratib ko'rsatildi:

1) ta'lim tizimini demokratlashtirishga intilish, ya'ni ta'limning hamma uchun ochiqligi, ta'lim tizimining uzluksizligi, ta'lim muassasalariga mustaqillikning taqdim etilishi;

2) shaxsga ta'lim olish huquqining to'liq ta'minlanishi (har bir insonga millati, irqi, kelib chiqishidan qat'i nazar istalgan turdagi ta'lim muassasasida ta'lim olishi);

3) ma'lumot olishga ijtimoiy-iqtisodiy omillarning sezilarli ta'siri (pulli-shartnoma asosida tahsil olish);

4) xilma-xil qiziqish va o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv-tashkiliy tadbirlar ko'lamining ortib borishi;

5) ta'lim xizmatlari bozorining o'sishi;

6) oliy ta'lim tarmoqlarining kengayishi va talabalarning ijtimoiy tarkibining o'zgarishi;

7) ta'limni boshqarish sohasida o'ta markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan boshqaruv uyg'unligini ta'minlash;

8) rivojlangan davlatlar tomonidan ta'lim moliyalashtiriladigan asosiy obyektga aylanishi;

9) ta'lim dasturlarini doimiy yangilash va modernizatsiyalash;

10) "o'rtacha o'zlashtirish"ga yo'nalganlikdan, har bir o'quvchining o'ziga xosliklarini ochish hamda ularning qiziqishi va qobiliyatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratilishi;

11) rivojlanishida nuqsoni bor bo'lgan bolalar ta'limi uchun qo'shimcha resurslarni izlab topish.

5. Xalqaro loyihalar va ta'lim dasturlari

Jahon ta'limi muammolarini hal etishda turli ta'lim tizimlari ishtiroki zaruriyatini talab etadigan yirik xalqaro dastur va loyihalash muhim ahamiyat kasb etadi. Yirik xalqaro loyihalarga quyidagilar kiradi:

- ERAZMUS – Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlar talabalarinin mobilligini ta'minlash (masalan, dastur doirasida 10% talabalar Yevropa mamlakatlaridagi boshqa oliy ta'lim muasssalarda o'qishga borishlari kerak).

- LINGVA – bu dastur kichik sinflardan boshlab chet tillarni o‘rganish samaradorligini oshirishga mo‘ljallangan.
- EVRIKA – ushbu loyihaning maqsadi Sharqiy Yevropa davlatlari bilan amalga ooshirilayotgan tadqiqotlarni uyg‘g‘unlashtirish.
- ESPRIT – yangi axborot texnologiyalarini yaratish sohasida Yevropa universitetlari, kompyuter imkoniyatlarini birlashtirishni talab etuvchi loyiha.
- EIPDAS – arab davlatlarida ta’limni rejalashtirish va boshqarishni takomillashtirish sohasiga doir dastur.
- TEMPUS – Yevropa Ittifoqining hamkor-davlatlarda oliy ta’limni rivojlantirishga yo‘naltirilgan dasturi.
- IRIS – xotin-qizlarning kasbiy ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirishga yo‘naltirilgan loyihalar tizimi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Jahon mamlakatlari ta’lim tizimini tushuntiring.
2. Ta’lim modellarini sanab bering.
3. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarga qaysi davlatlar kiradi?
4. Yaponiya ta’lim tizimining o‘ziga xosligi nimada?
5. Fransiya ta’limning asosiy maqsadi nima?
6. Germaniyada maktabgacha ta’lim tizimi qanday yo‘lga qo‘yilgan?

GLOSSARIY

Akademiya – kadrlar tayyorlash va bilimlarning keng sohalari bo'yicha oliy va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim dasturlarini amalga oshirishga imkon beruvchi, yuridik maqomga ega ta'lim muassasasi.

Aqliy tarbiya – shaxsga tabiat va jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi bilimlarni berish, uning aqliy (bilish) qobiliyati, tafakkuri va dunyoqarashini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Axloq (lotincha «moralis» - xulq-atvor ma'nosini bildiradi) – ijtimoiy munosabatlar hamda shaxs xatti-harakatini tartibga soluvchi, muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlari yig'indisi.

Axloqiy ong – shaxsga axloqiy me'yorlar va xulq-atvor qoidalari to'g'risidagi nazariy bilimlarni berish asosida hosil qilinuvchi ong shakli.

Axloqiy tarbiya – muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan tartib, odob, o'zaro munosabat, muloqot va xulq-atvor qoidalari, mezonlarini o'quvchilar ongiga singdirish asosida ularda axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko'nikmalari va axloqiy madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Anomal bolalar – Anomal o'quvchilar bilan olib boriladigan korreksion ishlarning asosiy yo'nalishlari. Psixofiziologik rivojlanishi va xulqida nuqsonlar bo'lgan bolalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish – murakkab ijtimoiy-pedagogik muammo hisoblanadi.

Anketa metodi – (fransuzcha – tekshirish) yordamida pedagogik kuzatish va suhbat jarayonida to'plangan dalillar boyitiladi. Anketa metodi ham tizimlangan savollar asosida respondentlar bilan muloqotni tashkil etishga asoslanadi. Anketa savollariga javoblar, ko'p hollarda, yozma ravishda olinadi.

Bakalavriat – mutaxassisliklar yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta'lim olish muddati kamida uch yil davom etadigan tayanch oliy ta'lim.

Bilim – shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma'lum obrazlar ko'rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma'lumotlar majmuyi.

Bilim olish – borliqni idrok etish, o'rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat ko'nikma, malakalarining mustahkamlanib, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borish jarayoni.

Bilish – obyektiv borliqning inson ongida aks etish shakli; ilmiy bilimlarni o'zlashtirish jarayoni.

Boshlang'ich professional ta'lim – kasb-hunar maktablarida IX sinf bitiruvchilari negizida bepul asosda kunduzgi ta'lim shakli bo'yicha

umumta'lim fanlarining va mutaxassislik fanlarining ikki yillik integratsiyalashgan dasturlari asosida amalga oshiriladi.

Bolalar ijodini o'rganish metodi – o'quvchilarning muayyan yo'nalishlardagi layoqati, qobiliyati, shuningdek, ma'lum fan sohalari bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash maqsadida qo'llaniladi. Uni qo'llashda o'quvchilarning ijodiy ishlari – kundaliklari, insholari, yozma ishlari, referatlari, hisobotlari muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Metodning afzalligi shundaki, u ma'lum o'quvchiga xos bo'lgan individual imkoniyatni ko'ra olish, baholash va uni rivojlantirish uchun zamin yaratadi.

Davlat akkreditatsiyasi – davlat ta'lim muassasalari va tashkilotlari, shuningdek nodavlat ta'lim tashkilotlari (bundan buyon matnda ta'lim tashkilotlari deb yuritiladi) faoliyatining davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablariga hamda o'quv dasturlariga muvofiqligining davlat tomonidan e'tirof etilishi hamda ularning bitiruvchilariga ma'lumot to'g'risidagi hujjatlarni topshirish huquqining taqdim etilishidan iborat jarayon.

Davlat ta'lim muassasasi – davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari tomonidan davlat mulki bo'lgan mol-mulk negizida tashkil etilgan, davlat ta'lim standartlariga va davlat ta'lim talablariga muvofiq ta'lim beradigan muassasa.

Davlat ta'lim standartlari – davlat tomonidan ta'limning mazmuni va sifatiga nisbatan belgilanadigan talablar majmuyi.

Davlat ta'lim talablari – ta'limning tuzilmasiga, mazmuniga va uni amalga oshirish shart-sharoitlariga, shuningdek ta'lim oluvchilarning jismoniy, shaxsiy, intellektual, ilmiy hamda kasbiy sifatlariga qo'yiladigan majburiy talablar.

Dars – bevosita o'qituvchi rahbarligida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shakli.

Darslik – muayyan fan bo'yicha ta'lim maqsadi, o'quv dasturi va didaktik talablarga muvofiq belgilangan ilmiy bilimlar to'g'risidagi ma'lumotlarni beruvchi manba.

Davlat ramzlari – muayyan millat, elatning etnopsixologik xususiyatlari, qarashlari, orzu-umidlari, intilishlari va maqsadi, hududiy, ijtimoiy-g'oyaviy birlik mohiyatini anglatishga xizmat qiluvchi tasviriy belgilar majmuyi.

Davlat va jamiyat – ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi faoliyatini tartibga solish hamda nazorat qilishni amalga oshiruvchi kadrlarni tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafillari.

Dual ta'lim – ta'lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko'nikmalarni olishga qaratilgan bo'lib, ularning nazariy qismi ta'lim tashkiloti negizida, amaliy qismi esa ta'lim oluvchining ish joyida amalga oshiriladi.

Didaktik o'yin – o'rganilayotgan obyekt, hodisa va jarayonlarni modellashtirish asosida o'quvchining bilishga bo'lgan qiziqishi va faollik darajasini rag'batlantiruvchi o'quv faoliyati turi.

Didaktik tashxis maqsadi – o‘quv jarayonining samaradorligini aniqlash, baholash va tahlil qilish.

Didaktik tizim (yunoncha «systema» – yaxlit, qismlarda tashkil topgan, birlashtirish) – ma’lum mezonlari asosida ta’lim jarayonning yaxlit holatini belgilash, ajratib ko‘rsatish.

Didaktika (ta’lim nazariyasi) – (yunoncha «didaktikos» “o‘rgatuvchi”, «didasko» – “o‘rganuvchi”) – ta’limning nazariy jihatlarini (ta’lim jarayonining mohiyati, tamoyillari, qonuniyatlari, o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyati mazmuni, ta’lim maqsadi, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta’lim jarayonini takomillashtirish yo‘llari va hokazo muammolari)ni o‘rganuvchi fan.

Didaktika tamoyillari (lotin tilidan “principium” – har qanday nazariyaning asosiy, boshlang‘ich, dastlabki holati) – ta’limni tashkil etishga qo‘yilgan me’yoriy talablarni ifodalovchi, shuningdek, ta’lim jarayonining asosiy maqsadi va qonuniyatlariga muvofiq uning dastlabki holatini belgilovchi qarashlari.

Dunyoqarash – tabiat, jamiyat, tafakkur hamda shaxs faoliyati mazmunining rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e’tiqodlar tizimi.

Darslik – davlat ta’lim standartlariga muvofiq o‘quv dasturi asosida didaktik, metodik, pedagogik-psixologik, estetik va gigiyenik talablarga javob beradigan, o‘quv fanining mavzulari to‘liq yoritilgan, uning asoslari mukammal o‘zlashtirilishiga qaratilgan, o‘quv fanining maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda ta’lim oluvchilarning yoshi va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqiladigan, nazariy ma’lumotlardan tashqari amaliy-tajriba va sinov mashqlarini qamrab olgan kitob shaklidagi o‘quv nashri.

Darsliklarning multimediali ilovalari – axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida o‘quv faniga oid materiallarni davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturiga mos ravishda yoritib beradigan, o‘quv fanini samarali o‘zlashtirishga, o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olishiga ko‘maklashuvchi hamda video, ovoz, animatsiya, jadval, matn va lug‘atlarni o‘z ichiga olgan, bilimlarni nazoratdan o‘tkazish va mustahkamlashga yo‘naltirilgan, o‘quv fanining asosiy mazmunini boyitadigan qo‘shimcha materialga ega bo‘lgan yoki shu kabi manbalarga murojaatlarni o‘z ichiga olgan interaktiv elektron axborot-ta’lim resursi.

E’tiqod – dunyoqarash negizida aks etuvchi ijtimoiy-falsafiy, huquqiy, ma’naviy-axloqiy, estetik iqtisodiy hamda ekologik bilimlarning takomillashgan ko‘rinishi; muayyan g‘oyaga cheksiz ishonch.

Estetik tarbiya – o‘quvchilarni tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari, turmush go‘zalligini idrok etish, to‘g‘ri tushunishga o‘rgatish, ularning badiiy didini o‘stirish, ularda go‘zallikka muhabbat uyg‘otish va hayotiga go‘zallik olib kirish qobiliyatini tarbiyalash jarayoni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.

Fan – yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi, ilgʻor pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiqaruvchi;

Faoliyat – shaxs tomonidan tabiiy va ijtimoiy maqsadga muvofiq tashkil etiluvchi kundalik, ijtimoiy yoki kasbiy harakatlarning muayyan shakli, koʻrinishi.

Gnoseologiya (yunon tilidan gnosis – bilim, ong, oʻrganish) – bilish, ilmiy bilimlarning shakllanishi, xususiyatlari, qonuniyatlari, uslublari, ilmiy tafakkur shakllari, shuningdek, insonga xos boʻlgan borliqni anglash qobiliyati haqidagi nazariya, taʼlimot.

Hadis – Islom olamida Qurʼondan keyingi oʻrinda turuvchi hadislar ishonchli axloqiy manba hisoblanadi. Haqiqiyliги puxta oʻrganib chiqilgan ishonchli hadislar sahih deyiladi. Sahih soʻzining maʼnosi sogʻlom, toʻgʻri, xatosiz degani. Hadisni rivoyat qiluvchi kishi isnod, hadislarini toʻplagan muallif esa muhaddis deb yuritiladi.

“Haftiyak” - (fors. **“Qurʼonning yettidan bir qismi”**) oʻqishni boshlaganlar. Madrasa odatda ikki boʻlimdan, yaʼni: quyi va yuqori boʻlimlardan iborat.

“Hayot davomida taʼlim olish” – kasb yoki mutaxassislik doirasida qoʻshimcha kvalifikatsiyalarni oʻzlashtirish istagidagi shaxslarni oʻqitish muddatlari oldingi taʼlim olgan dasturlarni koʻrib chiqqan holda kasblar va mutaxassisliklarning oʻquv rejasida mazkur kvalifikatsiyalarni oʻzlashtirish uchun ajratilgan soatlardan kelib chiqib belgilanadi.

Huquqiy madaniyat – shaxs tomonidan huquqiy bilimlarning oʻzlashtirilishi hamda huquqiy faoliyatni tashkil etish darajasining sifat koʻrsatkichi.

Huquqiy ong – muayyan jamiyatning moddiy hayot tarzi bilan belgilanadigan tasavvur, idrok, tafakkur va eʼtiqodlar tizimi boʻlib, ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida murakkab tuzilishga ega.

Huquqiy taʼlim – oʻquvchilarga huquqiy meʼyorlar, qonunlar hamda ijtimoiy-huquqiy munosabatlar mohiyati toʻgʻrisidagi tizimlangan bilimlarni berish, ularda huquqiy bilimlarni egallashga boʻlgan ehtiyojni yuzaga keltirish, huquqiy ongni shakllantirish jarayoni.

Huquqiy tarbiya – shaxs tomonidan oʻzlashtirilgan nazariy-huquqiy bilimlar negizida huquqiy faoliyatni tashkil etish koʻnikma va malakalarini hosil qilish, unda ijobiy huquqiy sifatlarni qaror toptirish va huquqiy madaniyatni shakllantirishga yoʻnaltirilgan pedagogik jarayon.

Ijtimoiy adaptatsiya (yunoncha adapto - moslashish) – anomal bolalar individual yoki guruhli xulqlarining ijtimoiy qadriyatlar va xulq-atvor qoidalari tizimiga mos kelishi.

Ijtimoiy ongni shakllantiruvchi metodlar – oʻquvchilarda maʼnaviy-axloqiy sifatlari, eʼtiqod hamda dunyoqarashni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuygʻusi va irodasiga taʼsir koʻrsatish usullari.

Ijtimoiy pedagogika – ijtimoiy munosabatlar jarayonida pedagogik g‘oyalarning tutgan o‘rni va roli, shaxsni kasbiy va ijtimoiy faoliyatga yo‘naltirish muammolarini o‘rganadi.

Ijtimoiylashuv – ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishi asosida shaxsning hayot va ishlab chiqarish jarayoniga moslashuvi.

Ilmiy dunyoqarash – uzluksiz, izchil ravishda mavjud fanlar asoslarini puxta o‘zlashtirib borish, ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etish natijasida barqarorlashgan dunyoqarash shakli.

Ilmiy qarash (yunoncha “idea” - g‘oya, tasavvur, tushunchalar yig‘indisi) – muayyan hodisa, jarayonning mohiyatini yorituvchi, ilmiy jihatdan asoslangan fikr, g‘oya.

Ilmiy tafakkur – inson aqliy faoliyatining yuksak shakli sanalib, ijtimoiy voqea-hodisalar, jarayonlarga nisbatan ilmiy yondashuv.

Individ (lotincha “individuum” bo‘linmas, yagona, alohida degan ma‘nolarni anglatadi) – xatti-harakatlarini shartli refleks yordamidagina tashkil eta oluvchi biologik mavjudot.

Individuallik – shaxsning o‘ziga xos xususiyatlari.

Institut – bilimlarning bitta sohasi doirasida aniq yo‘nalishlar bo‘yicha oliy va qoidaga ko‘ra oliy o‘quv yurtidan keyingi ta‘lim dasturlarini amalga oshiruvchi, yuridik maqomga ega ta‘lim muassasasi.

Iqtisodiy tarbiya – o‘quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish, ularda iqtisodiy faoliyat (oilaviy byudjetini shakllantirish, xo‘jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko‘paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to‘g‘ri tashkil etish va hokazolar)ni tashkil etish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat pedagogik jarayon.

Ishlab chiqarish – kadrlarga bo‘lgan ehtiyojni, shuningdek, ularning tayyorgalik sifati va saviyasiga nisbatan qo‘yiladigan talablarni belgilaydigan asosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash tizimini moliyaviy va moddiy-texnikaviy jihatdan ta‘minlash jarayonining faol ishtirokchisi.

Izohlash (tarbiya metodi sifatida) – tarbiyalanuvchiga hissiy-og‘zaki ta‘sir etish usuli.

Informal ta‘lim – aniq maqsadga yo‘naltirilgan, ammo institutsionallashtirilmagan (muayyan qoidalar va normalarni mujassamlashtirmagan), rasmiy yoki norasmiy ta‘limdan ko‘ra kamroq tashkillashtirilgan va tarkiblashtirilgandir hamda oiladagi, ish joyidagi, yashash joyidagi va kundalik hayotdagi o‘quv faoliyatini o‘z ichiga olishi mumkin.

Inklyuziv ta‘lim – alohida ta‘lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta‘lim oluvchilar uchun ta‘lim tashkilotlarida ta‘lim olishga bo‘lgan teng imkoniyatlarni ta‘minlashga qaratilgan.

Jamoa (lotincha «kollektivus» soʻzining tarjimasi boʻlib, yigʻilma, oмма, birgalikdagi majlis, birlashma, guruh kabi maʼnolarni anglatadi) – bir necha aʼzo (kishi)lardan iborat boʻlib, ijtimoiy ahamiyatga ega umumiy maqsad asosida tashkil topgan guruh.

Jazolash – tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga salbiy baho berish usuli.

Jinsiy tarbiya – oʻzida shaxsni jinsiy jihatdan chiniqtirish, ularni tozalik va ozodalikka oʻrgatish, oʻz sogʻligi uchun gʻamxoʻrlik qilish va masʼuliyatli boʻlishni taʼminlashga qaratilgan pedagogik faoliyat mazmuni.

Jismoniy tarbiya – oʻquvchilarda jismoniy hamda irodaviy sifatlarni shakllantirish, ularni aqliy va jismoniy jihatdan mehnat hamda Vatan mudofaasiga tayyorlashga yoʻnaltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismi.

Joriy nazorat – bu taʼlim jarayonida oʻquvchilar tomonidan oʻquv dasturida belgilangan muayyan mavzularni oʻzlashtirilish boʻyicha bilim, koʻnikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash shakli. Bu nazorat oʻqituvchi tomonidan oʻtkazilib, oʻquvchilarning bilim darajasini aniqlash fanning har bir mavzusi boʻyicha kundalik ballar qoʻyib borishni nazarda tutadi.

Kasb-hunar maktabi – taʼlimning xalqaro standart tasniflagichining 3-darajasiga mos keluvchi 2 yillik taʼlim dasturlari asosida 9-sinf bitiruvchilari boshlangʻich professional taʼlim oladi. Kasb-hunar maktablarida ustuvor yoʻnalish sifatida oilaviy biznes, tomorqa biznesi, qurilish, xizmat koʻrsatish, chorvachilik, parrandachilik, asalarichilik, baliqchilik kabi iqtisodiyotimizda muhim oʻrin egallagan 200 dan ortiq ishchi kasblar boʻyicha kadrlar tayyorlanadi.

Kollej – taʼlimning xalqaro standart tasniflagichining 4-darajasiga mos keluvchi, kasblarning murakkablik darajasidan kelib chiqib, 2 yilgacha boʻlgan muddatlar davomida oʻqitishga moʻljallangan taʼlim dasturlari asosida oʻrta professional taʼlim mutaxassislari tayyorlanadi. Vazirliklar, idoralar va tashkilotlar tasarrufida faoliyat koʻrsatadigan va shu sohadagi aniq ish oʻrni uchun mutaxassislar tayyorlaydigan ushbu kollejlarga maktablarning 11-sinf bitiruvchilari qabul qilinadi. Kollejlarda Germaniya tajribasida yaxshi samara bergan “dual” taʼlim prinsiplari joriy etiladi: oʻquvchilar haftaning maʼlum kunlarida kollejda nazariy bilim oladi, boshqa kunlari korxonaning oʻzida biriktirilgan usta rahbarligida toʻgʻridan toʻgʻri kelajakda ishlaydigan ish oʻrnida amaliyot oʻtaydi.

Kategoriya – fanning mohiyatini ochib beruvchi eng muhim, asosiy tushuncha.

Koʻnikma – olingan bilimlarga asoslanib qoʻyilgan vazifalar va shartlarga binoan bajariladigan harakatlar yigʻindisi.

Kompensatsiya (yunoncha «compensatio» – oʻrnini toʻldirish, tenglash-tirish) - oliy nerv faoliyatining zaxira imkoniyatlariga tayangan holda

organizmning buzilgan yoki rivojlanmagan funksiyalarining o'rnini to'ldirish yoki qayta qurish.

Korreksion (maxsus) pedagogika (defektologiya - yunoncha «defectus» – nuqson, kamchilik, «logos» – fan, ta'limot) – rivojlanishda jismoniy yoki psixik kamchilikka ega, maxsus, individual tarbiyalash va o'qitish metodlariga asoslangan, salomatlik imkoniyatlari cheklangan bolaning individualligi hamda shaxsini rivojlantirish jarayonini boshqarish mohiyati, qonuniyatlarini o'rganuvchi fan.

Korreksion-pedagogik faoliyat – yaxlit ta'lim jarayonini qamrab oluvchi hamda murakkab psixofiziologik va ijtimoiy-pedagogik chora-tadbirlarning amalga oshirilishini nazarda tutuvchi pedagogik tizim.

Korreksiya (yunoncha «correctio» - tuzatish) – pedagogik uslub va tadbirlardan iborat maxsus tizimi yordamida anomal bolalarning psixik va jismoniy rivojlanishidagi kamchiliklarini qisman yoki to'liq tuzatish.

Kommunikativ motiv – tengdoshlarining munosabati, fikri.

Logopediya va nutqi buzilishlar psixologivasi – nutqi, shuningdek, motorli-harakatlanish doirasida murakkab nuqsonlari bo'lgan bolalar (ko'r, soqov va kar bolalar)ni rivojlantirish, o'qitish va tarbiyalash masalalarini o'rganadi.

Loyihalashtirish (rejalashtirish) – o'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish.

Ma'naviyat (arabcha «ma'naviyat» - ma'nolar majmuyi) – mohiyatiga ko'ra ijtimoiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir o'tkazuvchi falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvur, tushuncha va g'oyalar majmuyi.

Ma'rifat – shaxs ongiga ilmiy bilim, axloq qoidalari hamda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy me'yorlarni singdirish, ta'lim-tarbiyani takomillashtirish, milliy meros va umuminsoniy qadriyatlarni o'rganish, ularni targ'ib etish maqsadida amalga oshiriladigan tadbirlar tizimi.

Ma'ruza – yirik hajmdagi o'quv materialini og'zaki bayon qilish shakli.

Madaniyat («cultura» so'zidan olingan bo'lib, parvarish qilish, ishlov berish ma'nosini bildiradi) – ijtimoiy taraqqiyot davomida insonlarning faoliyati tufayli qo'lga kiritilib, ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi moddiy va ma'naviy boyliklar tizimi.

Madrasa – talabalarini shartli ravishda uchta kursga bo'lish mumkin. Birinchi, ya'ni boshlang'ich kurs *adnā* (quyi), ikkinchi kurs – *avsat* (o'rta) va uchinchi kurs – *a'lo* (yuqori) deb nomlangan.

Mafkura (arabcha “mafkura” – naqtayi nazar va e'tiqodlar tizimi, majmuyi) – jamiyatdagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, shuningdek, ma'naviy-axloqiy yuksaklash, ma'rifiy-tarbiyaviy ishlarning rivojini ta'minlovchi, ularning maqsad va yo'nalishlarini aniqlashda yetakchi o'rin tutuvchi g'oyalar tizimi.

Magistratura – aniq mutaxassislik bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriyat negizida ta'lim muaddati kamida bir yil davom etadigan oliy ta'lim.

Maktabdan tashqari ta'lim – madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda yo'lga qo'yiluvchi, bolalar hamda o'smirlarning ta'limga bo'lgan, yakka tartibdagi, ortib boruvchi talab-ehtiyojlarini qondirish, ularning bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish maqsadida tashkil etiladigan ta'lim bosqichi.

Maktabgacha ta'lim – bolaning sog'lom, har tomonlama kamol topib shakllanishini ta'minlovchi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otuvchi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlovchi hamda bola olti-yetti yoshga yetguncha davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari va oilalarda amalga oshiriluvchi ta'lim bosqichi.

Malaka – shaxsning kasbiy faoliyatning muayyan turini bajarishga tayyorgarligini ifodalaydigan, ma'lumot to'g'risidagi tegishli hujjat bilan tasdiqlanadigan bilim, qobiliyat, mahorat va ko'nikmalar darajasi.

Mazmun (ta'lim (bilim olish) mazmuni) – ta'lim jarayonida shaxs tomonidan o'zlashtirilishi zarur bo'lgan ilmiy bilim, amaliy ko'nikma, malaka, fikrlash hamda faoliyat usullari tizimi.

Mehnat tarbiyasi – shaxsga mehnatning mohiyatini chuqur anglatish, ularda mehnatga ongli munosabat, shuningdek, muayyan ijtimoiy-foydali harakat yoki kasbiy ko'nikma va malakalarini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyat jarayoni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.

Mashq daftari – darslikning tarkibiy qismi hisoblanadigan, davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'quvchilar tomonidan egallangan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash hamda o'quv fanining mavzulariga mos ravishda ishlab chiqilgan, mantiq va tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan (krossvordlar, boshqotirmalar, mantiqiy fikrlashga undovchi topshiriqlar va hokazo) topshiriqlardan iborat bo'lgan didaktik vosita.

Matematik-statistik metod – tajriba-sinov ishlari, shuningdek, umumiy holda tadqiqotning samaradorlik darajasini aniqlash maqsadida qo'llaniladi, muammo holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar maxsus matematik formulalar yordamida qayta tahlil etiladi. Yakuniy qiymat tadqiqot samarasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi.

Menejment – mavjud minimal imkoniyatlardan maksimal natijalarga erishish uchun shaxs (xodim) yoki guruhga ta'sir o'tkazish asosida ularning faoliyatini tashkil etish tamoyillari, shakllari, metodlari va usullari.

Menejment odatda rahbarlik lavozimiga rasman tayinlangan shaxslarning ishigina tushuniladi. Boshqarishga, shuningdek, murabbiylik ishi ham taalluqli hisoblanadi. Menejment (yoki boshqarish) mavjud minimal imkoniyatlardan

maksimal natijalarga erishish maqsadida muayyan xodim yoki guruhga ta'sir etish, ular bilan hamkorlik qilish jarayonidir.

Metod – yunoncha tarjimasi “tadqiqot, usul, maqsadga erishish yo‘li” kabi ma’nolarni anglatadi.

Metodika (fan sifatida)– xususiy fanlarni o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi.

Munozara (tarbiya metodi sifatida) – tarbiyalanuvchilarga hissiyog‘zaki ta’sir ko‘rsatish asosida ularda ma’naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan bahs-munozara usuli.

Mutaxassislik – malaka berish bilan yakunlanadigan muayyan kasbiy tayyorgarlik turining nomi.

Masofaviy ta’lim – o‘quv rejalari va o‘quv dasturlariga muvofiq ta’lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko‘nikmalarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan hamda Internet jahon axborot tarmog‘idan foydalangan holda masofadan turib olishga qaratilgan.

Nodavlat ta’lim tashkiloti – davlat ta’lim standartlari, davlat ta’lim talablari va o‘quv dasturlariga muvofiq ta’lim xizmatlari ko‘rsatish faoliyatini amalga oshirish huquqini beradigan litsenziya asosida ta’lim xizmatlari ko‘rsatuvchi yuridik shaxs.

Norasmiy ta’lim – ta’lim xizmatlari taqdim etilishini ta’minlovchi shaxs yoki tashkilot tomonidan institutsionallashtirilgan (muayyan qoidalar va normalarni mujassamlashtiruvchi), aniq maqsadga yo‘naltirilgan va rejalashtirilgan bo‘lib, shaxsni butun hayoti davomida o‘qitishdagi rasmiy ta’limga qo‘shimcha va (yoki) uning muqobilidir.

Nafosat tarbiyasi (estetik tarbiya- lotincha “estezio” go‘zallikni his qilaman) – o‘quvchilarni voqelik, tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari va turmush go‘zalliklarini anglash, idrok etish va to‘g‘ri tushunishga o‘rgatish, ularning badiiy didini o‘stirish, ularda go‘zallikka muhabbat uyg‘otish, ular tomonidan go‘zallikni yaratish qobiliyatlarini tarbiyalashga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy kishilarning nikoh yoki qon-qarindoshlik rishtalari, umumiy turmush tarzi, axloqiy mas’uliyat hamda o‘zaro yordamga asoslanuvchi kichik guruhi, tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Nazorat (ta’lim jarayonida)– ta’lim oluvchining bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini aniqlash, o‘lchash va baholash jarayoni.

O‘quv qo‘llanmasi – 1) ma’lum o‘quv fanlari bo‘yicha metodik materiallar, tushuntirishlar, tavsiyalarni yorituvchi hamda o‘qituvchi yoki o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan manba; 2) muayyan fan bo‘yicha tayyorlangan hamda metodik jihatidan o‘quv-tarbiyaviy jarayonda bevosita foydalanish imkonini beruvchi qo‘shimcha o‘quv materiallari.

O‘quv-metodik majmua – darslik, mashq daftari, o‘qituvchi uchun metodik qo‘llanma, darsliklarning multimediali ilovasidan iborat majmua.

O‘qituvchi uchun metodik qo‘llanma – darslikdagi har bir mavzuni samarali o‘qitish metodikasi, qo‘shimcha sinov topshiriqlari va o‘qituvchining darsni qiziqarli tashkil etishiga oid boshqa metodik ko‘rsatmalar berilgan, har bir darsning maqsadi, darsda foydalaniladigan vositalar va ulardan foydalanish usullari, darsning mazmuni, amaliy mashg‘ulotlar, qo‘shimcha topshiriqlar va boshqalar haqida metodik ko‘rsatmalar aniq bayon qilingan kitob shaklidagi o‘quv nashr.

O‘quv rejasi – davlat hujjatidir. O‘quv rejasi – barcha umumta’lim maktablarida so‘zsiz amal qilinishi lozim bo‘lgan davlat hujjatidir. Unda sinflar bo‘yicha o‘rganilishi kerak bo‘lgan o‘quv fanlari va o‘sha fanlar uchun ajratilgan o‘quv soatlari ko‘rsatilgan bo‘ladi.

O‘quv dasturi – har bir o‘quv fani uchun o‘quv dasturi tuziladi. O‘quv dasturi o‘quv rejasi asosida ishlab chiqiladi. O‘quv dasturi har bir oquv fanini o‘qitish uchun ajratilgan bilim hajmi, tizimi va g‘oyaviy-siyosiy yo‘nalishini aniqlab beradigan davlat hujjatidir.

O‘quvchilar jamoasi – ijtimoiy-foydali ahamiyat kasb etuvchi umumiy maqsad va birgalikdagi faoliyatga asosan jipslashgan o‘quvchilar birlashmasi, guruhi.

O‘quvchilarning o‘z-o‘zini boshqarishi – o‘quvchilarning jamoa faoliyatini uyushtirish va boshqarishdagi faol ishtiroklari.

O‘rgatish – tarbiyalanuvchilar ijtimoiy xulq-atvor ko‘nikmalari, odatlarini shakllantirish maqsadida rejali va izchil tashkil qilinadigan turli harakatlar, amaliy ishlar.

O‘zlashtirish – ta’lim jarayonida ustuvor o‘rin tutuvchi ijtimoiy talablarga muvofiq shaxs tomonidan muayyan xatti-harakat va xulq usullarining egallanishi.

O‘rta professional ta’lim – kollejlarda davlat buyurtmasi yoki to‘lov-shartnoma asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi ikki yilgacha bo‘lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta’lim shakllari bo‘yicha umumiy o‘rta, o‘rta maxsus ta’lim hamda boshlang‘ich professional ta’lim negizida amalga oshiriladi.

O‘rta maxsus professional ta’lim – texnikumlarda umumiy o‘rta, o‘rta maxsus, boshlang‘ich professional va o‘rta professional ta’lim negizida davlat buyurtmasi yoki to‘lov-shartnoma asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi kamida ikki yil bo‘lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta’lim shakllari bo‘yicha amalga oshiriladi.

Oligofrenopedagogika va oligofrenopsixologiya – aqli zaif bolalarni rivojlantirish, o‘qitish va tarbiyalash masalalarini o‘rganadi.

Oila tarbiyasi – ota-onalar (yoki bola kamoloti uchun mas’ul shaxslar) tomonidan tashkil etiluvchi hamda farzandlarni har tomonlama **Oliy ta’lim** - o’rta maxsus, kasb-hunar ta’limi negiziga asoslanib, ikki bosqich (bakalavriyat hamda magistratura)da tashkil etiladigan hamda mutaxassisliklar yo’nalishlari bo’yicha xalq xo’jaligining turli sohalariga oliy ma’lumotli mutaxassislarni tayyorlab beruvchi ta’lim bosqichi.

Oilaviy munosabatlar – ota-onalar (yoki bolaning kamoloti uchun mas’ul bo’lgan shaxslar) hamda farzandlar o’rtasida turli yo’nalishlarda tashkil etiluvchi munosabatlar.

Oraliq nazorat – o’quvchilar tomonidan o’quv materialining muayyan bob yoki bo’limlari bo’yicha o’zlashtirilgan bilim, ko’nikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash shakli.

Pedagogika (yunoncha “paidagogike” bo’lib, “paidagogos” - bola, yetaklayman) – ijtimoiy tarbiyaning umumiy qonuniyatlari, muayyan jamiyatda yagona ijtimoiy maqsadga muvofiq yosh avlodni tarbiyalash hamda unga ta’lim berishning mohiyati va muammolarini o’rganadigan fan.

Pedagogika tarixi – qadim zamonlardan tortib, to hozirgi kungacha bo’lgan turli tarixiy davrlarda tarbiya, maktab va pedagogika nazariyalarining taraqqiyotini davrlar talabi asosida o’rganib keladigan fandır. Har bir ijtimoiy tuzum, uning kelajagi, insoniyat istiqboli, kishilarning hayot va turmush darajasi fan va madaniyat taraqqiyoti bilan bevosita bog’liqlir.

Pedagogika tarixi – ta’lim va tarbiyaning yuzaga kelishi, taraqqiy etishi, muayyan tarixiy davrlarda yetakchi o’rin egallagan pedagogik fikrlar taraqqiyoti masalalarini o’rganadi.

Pedagogika tarixi fanining metodologiyasi – milliy va umumbashariy qadriyatlar, xalq pedagogikasi, Markaziy Osiyo va Sharq mutafakkirlarining ilmiy va ma’naviy merosi, O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning ta’lim-tarbiyaga oid asarlari va milliy istiqbol g’oyasi haqidagi nazariyalari hisoblanadi.

Pedagogik texnologiya – ta’lim va tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo’llash, texnologik yondashuv asosida ta’lim va tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish muammolarini o’rganadi.

Pedagogik mahorat – ta’lim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondashuv, metodik bilimlarni samarali qo’llay olish qobiliyati, yuksak pedagogik tafakkur.

Pedagogik paradigma (yunoncha “paradeigma” - misol, namuna) – pedagogika fani rivojining ma’lum bosqichida ta’limiy va tarbiyaviy muammolarni hal etish namunasi (modeli, standarti) sifatida ilmiy pedagogik hamjamiyat tomonidan e’tirof etilgan nazariy hamda metodologik ko’rsatmalar to’plami; ta’limning konseptual modeli.

Pedagogik tahlil metodi – tadqiqotni olib borish jarayonida ushbu metodni qo'llashdan ko'zlangan maqsad tanlangan muammoning falsafiy, psixologik hamda pedagogik yo'nalishlarda o'rganilganlik darajasini aniqlashdan iborat bo'lib, tadqiqotchi ilgari surayotgan g'oyaning nazariy jihatdan haqqoniyligini asoslashga xizmat qiladi.

Pedagogik tajriba (eksperiment – lotincha “sinab ko'rish”, “tairiba qilib ko'rish”) metodi – muammo yechimini topish imkoniyatlarini o'rganish, mavjud pedagogik sharoitlarning maqsadga erishishni kafolatlay olishi, ilgari surilayotgan tavsiyalarning amaliyotda o'z in'ikosiga ega bo'la olishi hamda samaradorligini aniqlash maqsadida foydalaniladi. Muayyan muammo yechimini topishga yo'naltirilgan pedagogik tajriba ma'lum doirada, soni aniq belgilangan respondentlar ishtirokida amalga oshiriladi.

Rivojlanish – shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namoyon bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayon.

“Reyting” – (inglizcha baholash, tartibga keltirish, klassifikatsiyalash) muayyan hodisani oldindan belgilangan shkala bo'yicha baholash. Reyting tizimi o'quvchilarning bilim sifatini nazorat qilish turi, metodi va shakli sifatida e'tirof etilib, uning yordamida o'quvchilarning o'quv fanlari bo'yicha ta'lim standartida belgilangan barcha talablar bo'yicha o'zlashtirilgan bilimlari sifati baholanadi.

“Qur'on” – dunyo madaniyatining ulkan boyligi, barcha musulmonlarning muqaddas kitobi bo'lib, arab tilida «qiroat» ma'nosini anglatadi. Qur'on 114 suradan iborat. Qur'on kishilarni birodarlikka, tinch-totuv yashashga, ezgulikka undaydi. Shuning uchun ham u katta axloqiy ahamiyatga ega. «Qur'on»ning axloqiy qimmatini haqida fikr yuritilgan ekan, insonning ma'naviy kamolga yetishida qay darajada muhim o'ringa ega ekanligiga amin bo'lamiz.

Surdopedagogika va surdopsixologiya – eshitish qobiliyati buzilgan bolalarni rivojlantirish, o'qitish va tarbiyalash masalalarini o'rganadi.

Suhbat metodi – pedagogik kuzatish jarayonida ega bo'lingan ma'lumotlarni boyitish, mavjud holatga to'g'ri baho berish, muammoning yechimini topishga imkon beruvchi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish, tajriba-sinov ishlari subyektlari imkoniyatlarini muammo yechimiga jalb etishga yordam beradi. Suhbat maqsadga muvofiq holda individual, guruhli hamda ommaviy shaklda o'tkaziladi. Suhbat jarayonida respondentlarning imkoniyatlari to'la-to'kis namoyon bo'lishiga erishish muhimdir.

“Sabotul ojizin” kitobini – o'qishni boshlaganlar. muallifining nomi bilan, ya'ni – “*So'fi Olloyor*” deb yuritiladi. Bu sof diniy asar bo'lib, unda diniy masalalar she'riy usulda bayon qilingan.

Shaxs – kadrlar tayyorlash tizimining bosh subyekti va obyekti, ta’lim sohasidagi xizmatlarning iste’molchisi va ularni amalga oshiruvchi.

Shaxsni ijtimoiylashtirish – uni jamiyat tomonidan tan olingan xulq-atvor me’yorlari, bilim hamda qadriyatlar tizimini o’zlashtirishdan iborat ijtimoiy hayotga jalb etish jarayoni.

Taraqqiyot strategiyasini – 7 ta ustuvor yo’nalishlarini belgilab beruvchi muhim hujjat. Mazkur konseptual hujjatda islohotlarning uzviyligi va davomiyligini ta’minlash maqsadida “Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” degan tamoyil asosiy g’oya va bosh mezon qilib olindi.

Ta’lim jarayoni – o’qituvchi va o’quvchilar o’rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o’zlashtirishga yo’naltirilgan pedagogik jarayon.

Ta’lim konsepsiyalari (lotin tilidan «conceptio» –tizim) – ta’lim-tarbiya mazmuni, istiqbolini yorituvchi yaxlit qarashlar tizimi; uzluksiz ta’lim tizimining turli bosqichlarida ta’lim muassasalari faoliyati yo’nalishi, maqsad va vazifalarini belgilashning alohida usuli.

Tarbiya – aniq maqsadli hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama kamol toptirishga, ularning ongini, ma’naviy-axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan tizimli jarayon;

Ta’lim – ta’lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko’nikmalar berishga, shuningdek ularning umumta’lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko’nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon;

Ta’lim kampusi – yagona hududda birlashtirilgan o’quv binolarini, ilmiy-tadqiqot institutlarini (markazlarini), ishlab chiqarish majmualari va texnoparklarni, ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining vaqtincha yashash joylarini, laboratoriyalarni, axborot-resurs markazlarini (kutubxonalarni), sport inshootlarini, umumiy ovqatlanish obyektlarini o’z ichiga olgan binolar hamda inshootlar majmuyidan iborat bo’lgan, o’quv jarayoni, ma’naviy-axloqiy tarbiyaning yuqori samaradorligini ta’minlaydigan ta’lim-tarbiya muhiti.

Ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilari – ta’lim oluvchilar, voyaga yetmagan ta’lim oluvchilarning ota-onalari yoki boshqa qonuniy vakillari, pedagog xodimlar va ularning vakillari.

Ta’lim tashkilotlari attestatsiyasi – ta’lim tashkilotlarining faoliyatini baholash, davlat ta’lim standartlari, davlat ta’lim talablari hamda o’quv dasturlariga muvofiq kadrlar tayyorlash mazmuni, darajasi va sifatini aniqlash bo’yicha davlat nazoratining asosiy shakli.

Ta’lim menejeri – ta’lim muassasasi faoliyatini zamonaviy menejment qonuniyatlariga muvofiq boshqaruvchi mutaxassis.

Ta'lim metodlari – ta'lim jarayonida qo'llanilib, uning samarasini ta'minlovchi usullar majmuyi.

Ta'lim muassasi Ustavi – ta'lim muassasasiga rahbarlik mohiyatini yorituvchi hamda uning faoliyatini boshqarish tizimini aniqlovchi hujjat.

Ta'lim natijasi (ta'lim mahsuli) – ta'lim yakunining mohiyatini qayd etuvchi tushuncha; o'quv jarayonining oqibati; belgilangan maqsadni amalga oshirish darajasi.

Ta'lim va tarbiya mazmuni – shaxsning aqliy va jismoniy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, dunyoqarashi, odobi, xulqi, ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlik darajasini shakllantirish jarayonining mohiyati.

Ta'lim vositalari – ta'lim samaradorligini ta'minlovchi obyektiv (darslik, o'quv qo'llanmalari, o'quv qurollari, xarita, diagramma, plakat, rasm, chizma, dioproyektor, magnitafon, videomagnitafon, uskuna, televizor, radio, kompyuter va boshqalar) va subyektiv (o'qituvchining nutqi, namunasi, muayyan shaxs hayoti va faoliyatiga oid misollar va hokazolar) omillar.

Tafakkur (ijtimoiy voqea-hodisalarning ongda to'laonli aks etishi, inson aqliy faoliyatining yuksak shakli).

Tamoyil (yunoncha “principium”) – biror-bir nazariyaning asosi, negizi, asosiy boshlang'ich qoidasi; boshqaruvchi g'oya, faoliyatning asosiy qoidasi; umumlashtirilgan talab.

Tarbiya jarayoni – o'qituvchi va o'quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan samarali hamkorlik jarayoni.

Tarbiya mazmuni – shaxsning shakllanishiga qo'yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyati.

Tarbiya metodi (yunoncha “metodos” – yo'l) – tarbiya maqsadiga erishish yo'li; tarbiyalanuvchilarning ongi, irodasi, tuyg'ulari va xulqiga ta'sir etish usullari.

Tashxis – bu didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilash demak.

Test – aniq maqsad asosida muayyan holat darajasini sifat va miqdoriy ko'rsatkichlarda belgilashga imkon beruvchi sinov vositasi.

Texnikum – ta'limning xalqaro standart tasniflagichining 5-darajasiga mos keluvchi, bakalavriat ta'lim yo'nalishlari bilan integratsiyalashgan, kunduzgi, kechki va sirtqi ta'lim shakllarida kamida 2 yil muddatga mo'ljallangan ta'lim dasturlari asosida 11-sinfni tugatgan yoshlar o'qitiladi.

Tiflopedagogika – (yunoncha typhlos – ko'r) – ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish muammolarini o'rganuvchi fan; korreksion pedagogika (defektologiya)ning muhim sohasi.

Tizim (mustaqil tushuncha sifatida) – o‘zaro bog‘langan ko‘plab elementlar (tarkibiy qismlar) o‘rtasidagi mustahkam birlik va o‘zaro yaxlitlik.

To‘garak – o‘quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida sinfdan yoki maktabdan tashqari sharoitda uyushtiriluvchi qo‘shimcha ta‘lim shakli.

Topshiriq – o‘quvchilarda mehnat, ijtimoiy xulq va hayotiy tajriba ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadida qo‘llaniladigan usul.

Tushuntirish – o‘quv materialini mazmunini isbot, tahlil, umumlashma, taqqoslash asosida bayon qilish.

Umumiy o‘rta ta‘lim – o‘quvchilarning fan asoslari bo‘yicha muntazam bilim olishlarini, ularda bilim o‘zlashtirish ehtiyojini, asosiy o‘quv-ilmiy va umummadaniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma‘naviy-axloqiy fazilatlarni, mehnat ko‘nikmalarini, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatda bo‘lishni va kasb tanlash ko‘nikmalarini shakllantirish bosqichi.

Umumiy pedagogika – maktab yoshidagi bolalarni tarbiyalash va ularga ta‘lim berish masalalarini o‘rganadi.

Universitet – kadrlar tayyorlash va bilimlarning keng sohalari bo‘yicha oliy va oliy o‘quv yurtidan keyingi ta‘lim dasturlarini amalga oshiruvchi, yuridik maqomga ega ta‘lim muassasasi.

Uzluksiz ta‘lim – malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosi bo‘lib, ta‘limning barcha turlarini, davlat ta‘lim standartlarini, kadrlar tayyorlash tizimining tuzilmasi va uning faoliyat ko‘rsatish muhitini o‘z ichiga oladi;

Vatanparvarlik (lotincha «patriotes» – vatandosh, «patris» – vatan, yurt) – shaxsning o‘zi mansub bo‘lgan millat, tug‘ilib o‘sgan vatani tarixidan g‘ururlanishi, buguni to‘g‘risida qayg‘urishi hamda uning porloq istiqboliga bo‘lgan ishonchini ifoda etuvchi yuksak insoniy fazilat.

Verbal – bilim (ma‘lumot, axborot)larni so‘z yordamida (og‘zaki) yetkazib berish, ifoda etish.

Yosh xususiyatlari – muayyan bir yosh davriga xos bo‘lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar.

Yakuniy nazorat – ta‘lim oluvchilarning chorak yoki yarim yillik uchun belgilangan o‘quv materiallari bo‘yicha o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash shakli bo‘lib, o‘rganilgan mavzular bo‘yicha yozma, og‘zaki, test shaklida o‘tkaziladi.

“Chor-kitob” – (To‘rt kitob). “Chor-kitob” fors-tojik tilida yozilgan bo‘lib, birinchi qismida diniy marosimlar she‘riy usulda bayon etilgan, ikkinchi qismida masalalar izoh shaklda ancha keng yoritilgan parchalar o‘rin olgan. “Chor-kitob”ning “Musulmonlikning muhim masalalari” deb

nomlangan uchinchi qismi o‘quvchilarni shariatning asosiy ustuni – musulmon diniy huquqlari bilan tanishtirgan. Kitobning “Pandnoma” (Nasihat kitobi) deb nomlangan va XIII asrda yozilgan to‘rtinchi qismida Qur’oni karimdan olingan odob-axloq masalalariga oid qoidalar she’riy shaklda bayon etilgan.

“WorldSkills” – bu tashkilot bilan hamkorlik yoshlarimizda zamonaviy kasbiy ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish hamda xalqaro mehnat bozorida tengdoshlari bilan barobar raqobat qilishlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Yana bir jiddiy o‘zgarish. Bugun butun dunyoda XXI asr kompetensiyalari sifatida talqin etilayotgan “yumshoq” (soft) kompetensiyalarni shakllantirishga alohida urg‘u beriladi. Bu borada bir qator nufuzli xorijiy tadqiqot markazlari, jumladan, Butunjahon iqtisodiyot forumi tomonidan taqdim etilgan 2020-yil uchun eng muhim 10 ta kompetensiya, Yevropa uchun ustuvor tayanch kompetensiyalar, Yevropa standartlari doirasidagi Dublin deskriptorlari, Rossiya uchun ustuvor tayanch kompetensiyalar chuqur tahlil qilingan holda milliy mentalitetimizga xos va mos kompetensiyaviy yondashuv joriy etiladi. Yangi tizim uchun yaratilayotgan o‘quv adabiyotlari, kitob va darsliklar, elektron ta’lim resurslari, innovatsion, raqamlashtirilgan ta’lim texnologiyalari, ochiq elektron resurslar tarmog‘i, o‘quv adabiyotlarini xorijiy davlatlardan olib kelish, qayta ishlash, chop etish va tarqatish, kelajak kutubxonalari, kelajak auditoriyalarini yaratish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 30.04.2023
<https://lex.uz/docs/-6445145>
1. O‘zbekiston Respublikasining „Ta’lim to‘g‘risida“gi Qonuni 2020-yil.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 25-iyundagi 526-son qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 11-martdagi “Ijod maktablari va ixtisoslashtirilgan maktablar faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-martdagi “Professional ta’lim tizimida dual ta’limni tashkil etish chora-tadbirlari haqida”gi 163-sonli Qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 29.12.2020.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi Farmoni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-yildagi PF-60-son, “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi” to‘g‘risidagi Farmoni.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi “Xalq ta’limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5538-son Farmoni.
9. Sh.Mirziyoyev. “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz”. – T., O‘zbekiston nashriyoti, 2018.
10. Sh.Mirziyoyev “Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir”, – T., O‘zbekiston nashriyoti , 2018.
11. Sh.Mirziyoyev “Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi” – T., O‘zbekiston nashriyoti , 2019.
12. Sh.Mirziyoyev. “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” – T., O‘zbekiston nashriyoti , 2020.
13. Abdurahmon Jomiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Adabiyot va san’at. 1971.
14. Abu Rayhon Beruniy. Tarayhalar (Javohirot kitobidan). – Toshkent: Meros, 1991, 47 b.
15. Абу Бакр Мухаммад ибн Джа‘фар ан-Наршахи. Та’рих–и Бухара. (История Бухары). Перевод, комментарии и примечания Ш.Б. Камолиддина.
16. Авлоний, Абдулла. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент, Ўқитувчи, 1992.

17. Aliqulov X. Jaloliddin davoniy. – T.: O‘zbekiston, 1992, 20 b.
18. Alisher Navoiy. Hayratul abror. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1989, 156 b.
19. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1983, 98 b.
20. Alisher Navoiy. Nazmul-javohir. Asarlar, 15 tomlik, – T.: 1968, 15-tom. – 45-b.
21. Ayupova M.Y., Aripova Sh.D. To‘g‘ri talaffuz qilamiz va yozamiz. O‘quv-metodik qo‘llanma. – T.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2020, 236 b.
22. Бабанский, Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований: дидактический аспект. – Москва: Педагогика, 1982, 192 с.
23. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. //Ped. fanlari dokt. ilmiy dar. uchun diss. – T.: 2007, 305 b.
24. Выготский Л.С. Педагогическая психология. Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1991., 480 с.
25. Djuraev R.X. va boshq. Pedagogik atamalar lug‘ati. –Toshkent, Fan, 2008.
26. Бондаревская, Е.В. Педагогика: личность в педагогических теориях и системах воспитания / Е.В. Бондаревская, С.В. Кульневич. - Ростов-н / Д.: Учитель, 1999, 560 с.
27. Hoshimov.K, Nishonova.S. Pedagogika tarixi II qism, Darslik–Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005, 39-b.
28. Yo‘ldoshev J. Ta’lim yangilanish yo‘lida (o‘quv qo‘llanma). – T., 2000 y.
29. Коменский Я.А. Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И.Г. Песталлоции. Великая дидактика. Педагогическое наследие. – М.: Педагогика, 1989 г.
30. Калдыбекова А. Урхун-Енисей ёзма ёдгорликларини ўқитиш жараёнида талабаларни байналмилаллик руҳида тарбиялаш. / Педагогик таълим. 2006, №4. Б.55.
31. Лернер И.Я. Философия дидактики и дидактика как философия РАО, Институт теория педагогики и образования, Лаборатория теоретических проблем дидактики. – М.: Изд-во РОУ, 1995, 49 с.
32. Лихачёв Б.Т. Теория коммунистического воспитания (Опыт методол. исследования) Москва: Педагогика, 1974, 496 с.
33. Mahmudov N. M. O‘qituvchi nutq madaniyati. Darslik. – T.: O‘zbekiston milliy kutubxonasi, 2007, 185 b.

34. Muur A. Ta'lim berish va ta'lim olish: pedagogika, ta'lim dasturi va tarbiya. Rutledj. Ikkinchi nashr. 2012, 3-4 betlar.

35. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – T.: O'qituvchi, 1996, 192 b.

36. Мустафаев Ш.Н. Глобаллашув шароитида талабаларни ғоявий-эстетик тарбиялаш технологияси (бадий тўғараклар фаолияти мисолида) Пед. фан. бўй. фал. док. (PhD) дисс. Автореф. –Т.: 2018. 54 б.

37. X.Ibragimov, Sh.Abdullayeva. Pedagogika. –Toshkent, 2007.

38. R.Mavlonova va boshqalar, Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent, Fan va texnologiya. 2010.

39. Toxtaxodjayeva M.X. va boshqalar, Pedagogika. – Toshkent, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.

40. The elements of teaching. Jems M. Banner. Gardners Books.

41. Asqarova O'. Pedagogikadan amaliy mashqlar va masalalar. /O'quv qo'llanma. –Toshkent, Istiqlol, 2005.

42. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. – Т.: Фан., 1996, 218 б.

43. Pedagogika. Ensiklopediya. II jild. “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. -Toshkent, 2017. – 400b.

44. Pedagogika. Ensiklopediya. III jild. “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent, 2017, 400b.

45. Подласый И.П. Продуктивная педагогика. – М.: Народное образование, 2003.

46. Слостёнин В.А. *Педагогика*. – Москва: Академия, 2002.

47. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. B.X.Xodjayev. – Toshkent, “Sano-standart” nashriyoti, 2017.

48. Ушинский К. Д. *Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии*. – Санкт-Петербург: Типография И.И. Глазунова, 1868–1869.

49. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Т.: А.Қодирий ном. Халқ мероси нашриёти., – Т., 1993, 224 Б.

50. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – Т., O'qituvchi. 2010 у. 510 б.

51. Ivanov P.I., Zufarova M.E. Umumiy psixologiya: Darslik. – Toshkent O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008, 480 b.

Elektron ta'lim resurslari

52. www.tdpu.uz

53. www.pedagog.uz

54. www.ziyonet.uz

MUNDARIJA

KIRISH.....	3

I BO‘LIM. PEDAGOGIKA NAZARIYASI

1-mavzu	O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini rivojlantirishning konseptual asoslari.....	6
2-mavzu	Pedagogika shaxs tarbiyasi va rivojlanishi to‘g‘risidagi fan. Ilmiy-pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi va metodlari.....	30
3-mavzu	Shaxsning rivojlanishi, tarbiyasi va ijtimoiylashuvi.....	49
4-mavzu	Yaxlit pedagogik jarayon.....	62
5-mavzu	Didaktika - pedagogik ta’lim nazariyasi. O‘qitish jarayoni yaxlit tizim sifatida.....	79
6-mavzu	Ta’lim mazmuni.....	95
7-mavzu	Ta’lim metodlari va vositalari.....	115
8-mavzu	Professional ta’lim mazmuni	139
9-mavzu	Ta’limni tashkil etish shakllari va vositalari.....	148
10-mavzu	O‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda qo‘shimcha ta’limning o‘rni.....	173
11-mavzu	O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini tashxis etish.....	183
12-mavzu	Tarbiya jarayonining mohiyati va mazmuni. Tarbiya qonuniyatlari va tamoyillari.....	193
13-mavzu	Shaxs shakllanishida jamoaning o‘rni.....	228
14-mavzu	Tarbiyaning umumiy metodlari.....	238
15-mavzu	Ta’lim muassasasi menejmenti.....	249
16-mavzu	Ta’lim tizimining ilmiy-uslubiy ta’minoti.....	260
17-mavzu	Korreksion pedagogika asoslari.....	270
18-mavzu	Inklyuziv ta’lim. (inclusive education).....	284

II BO‘LIM PEDAGOGIKA TARIXI

1-mavzu	Pedagogika tarixi fan sifatida. Ibtidoiy jamoada tarbiya. Eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlar.	298
2-mavzu	VII asrdan IX asrning birinchi yarmigacha o‘rta Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar.....	314

3-mavzu	Sharq uygʻonish davrida pedagogik fikrlarning rivojlanishi. Sharq uygʻonish davrida taʼlimiy-axloqiy fikrlar rivoji.....	327
4-mavzu	XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda movaravunlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji.....	338
5-mavzu	XVII asrdan XIX asrning yarmigacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji.....	356
6-mavzu	XIX asrning 2-yarmi - XX asrning 1-choragida Turkiston oʻlkasida tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar.....	383
7-mavzu	1924–1991-yillarda Oʻzbekistonda taʼlim tizimi va pedagogik fikrlar rivoji.....	403
8-mavzu	Mustaqil Oʻzbekiston taʼlim tizimi. Mustaqillik yillarida pedagogik fikrlar rivoji.....	417
9-mavzu	Eng qadimgi davrlardan XIX asrning birinchi yarmida jahon pedagogika fanining rivojlanish tarixi. Ya.A.Komenskiyning pedagogik nazariyasi.....	430
10-mavzu	Hozirgi davrda jahon mamlakatlari taʼlim tizimi va pedagogika fani rivoji.....	454
	GLOSSARIY	471
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	487

**SHOMURODOV JAMSHID OLIMBOY O'G'LI,
MIRSAGATOVA NARGIZA SAYFULLAYEVNA,
MIRSAGATOV DAVRON ATXAM O'G'LI**

PEDAGOGIKA NAZARIYASI VA TARIXI

Toshkent – «Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi» – 2025

Muharrir:	Sh. Kusherbayeva
Tex. muharrir:	Sh. Mirqosimova
Rassom:	U. Ortiqov
Kompyuterda sahifalovchi:	D. Raxmatova

E-mail: tipografiyacnt@mail.ru Tel: 97-450-11-14, 93-381-22-07.

Bosishga ruxsat etildi 20.11.2025.

Bichimi 60x84 ¹/₁₆. «Times New Roman» garniturası.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 31,0. Nashriyot bosma tabog'i 30,75.

Tiraji 300. Buyurtma № 108.

«Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi»

bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent sh., Foziltepa ko'chasi, 22 b uy.